

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЛЬЦОВ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 323.22 + 328.123 + 328.18

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ
ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. М. Кольцов

Науковий консультант:

Наумкіна Світлана Михайлівна,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і
права ПНПУ імені К. Д. Ушинського

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Кольцов В. М. Особливості становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2020.

У дисертації здійснено комплексне порівняльно-політологічне дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи – Польщі, Словаччині, Угорщині й Чехії. Актуальність дослідження зумовлена тим, що після Другої світової війни, а особливо впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбувались суттєві зміни у політичному та соціально-економічному житті країн регіону. Вони були спричинені спершу піднесенням, але згодом крахом СРСР та соціалістичної моделі розвитку, яка впродовж періоду після Другої світової війни впливала на суспільно-політичні процеси у регіоні. Тому наприкінці 80–х – початку 90–х рр. ХХ ст. почалися якісні трансформації політичної і суспільно-економічної конструкцій країн Вишеградської групи, внаслідок чого було актуалізовано різносторонні інтеграційно-дезінтеграційні процеси. Як результат, країни регіону поглибили рівень власної значущості, стали консолідованими або напівконсолідованими демократіями з притаманними їм системами міжінституційних відносин. Виявилось це зокрема й у тому, що в країнах Вишеградської групи спершу (в ході колапсу комуністичних режимів) було ініційовано або відновлено феномен повноцінної політичної, зокрема парламентської, опозиції, а згодом (у процесі демократизації) його було розвинуто, структуризовано й інституціоналізовано в цілісну політико-правову категорію. Її дослідження, зокрема в ракурсі з’ясування сутності та феномена, особливостей становлення та розвитку, а також параметрів функціонування і структуризації, важливе у порівняльно-політологічному контексті. Окрім того, актуальність проблематики політичної опозиції в країнах регіону

зумовлена й тим, що інтеграційно-демократизаційні процеси у Вишеградській групі все ж не призвели до однозначного трактування і позиціонування політичної опозиції, зокрема в її міжінституційному, партійно-виборчому, системному чи антисистемному, а також національному чи наднаціональному вимірах та формах.

Відтак метою дисертаційної роботи було з'ясування та порівняння історичних і чинних особливостей становлення та структуризації системної та антисистемної, національної та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Досягнення мети передбачало розв'язання таких наукових завдань: систематизація історіографії і стану дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи; окреслення теоретичної концептуалізації, методологічного детермінування дослідження, підходів, завдань і проблем становлення та структуризації політичної опозиції, у тому числі в різних типах політичних режимів; концептуалізація сутності і визначення рамок, засад й особливостей дослідження становлення та структуризації, статусу, форм роботи та функцій, а також моделей і типів парламентської опозиції; встановлення, аналіз та систематизація історичних і трансформаційних особливостей та етапів становлення політичної опозиції, протестності й нонконформізму, зокрема у формі опору, дисидентства і суспільно-політичних рухів, у країнах Вишеградської групи, зокрема періоду автократичних режимів «реального соціалізму» і їхньої демократизації; з'ясування чинних параметрів та результатів позиціонування, політико-правового статусу, повноважень та інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи; означення чинних виконавчо-законодавчих (міжінституційних) і партійно-виборчих параметрів структуризації, ефективності й уповноваженості системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи; характеризування сутності, особливостей, детермінант, різновидів, тенденцій і механізмів розвитку й наслідків антисистемної, антиістеблішментської і наднаціональної (в тім числі у формі євроскептицизму) політичної опозиції і опозиційності в країнах Вишеградської групи.

З огляду на це, дисертаційна робота сконструйована так, щоби і теоретико-методологічно, і емпірично висвітлити та порівняти особливості проблематики становлення та структуризації політичної опозиції у країнах Вишеградської групи. У

теоретико-методологічній частині дослідження увагу зосереджено на таких питаннях, як: різностороннє розуміння суті політичної опозиції; визначення рамок політичної опозиції; виявлення напрямів, акторів та/або типів відносин у площині політичної опозиції; диверсифікація вузького (класичного) і широкого (сучасного) розуміння політичної опозиції; з'ясування теоретико-методологічних підходів, завдань та проблем структуризації форм й типів політичної опозиції, зокрема у різних типах політичних режимів; окреслення сутності, рамок й особливостей становлення та структуризації парламентської опозиції; теоретизація політико-правового статусу, форм роботи і функцій парламентської опозиції; означення факторів та підходів до становлення і структуризації та моделей і типів інституціоналізації парламентської опозиції. Вони різносторонньо засвідчують, що нинішня політична опозиція – це можлива завтрашня політична влада. Водночас, наголошується, що політична і навіть парламентська опозиція не може бути винятково конструктивною і системною, оскільки вона може виявлятися не лише у різних формах, але й як деструктивна і навіть антисистемна, у тім числі і на національному, і на наднаціональному рівні.

Натомість, в емпіричній частині дослідження увагу зосереджено на: історичних і трансформаційних особливостях формування та функціонування політичної опозиції у країнах Вишеградської групи; сутності таких форм суспільно-політичної активності і політичного нонконформізму в країнах Вишеградської групи як дисидентство, опір, тероризм, фракційність тощо; ролі протестних суспільно-політичних рухів і організацій у формуванні політичної опозиції і демократизації країн Вишеградської групи; позиціонуванні, політико-правовому статусі, повноваженнях і параметрах інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи; виконавчо-законодавчих та партійно-виборчих параметрах структуризації, ефективності й уповноваженості системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи; сутності, особливостях, детермінантах й наслідках феноменів антисистемної, антиістеблішментської та наднаціональної політичної опозиції й євроскептицизму як вияву опозиційності у країнах Вишеградської групи тощо.

Сумарно, зокрема на тлі проведеного у дослідженні аналізу, було аргументовано, що політична і парламентська опозиція на національному рівні країн Вишеградської групи

(особливо Словаччини і Чехії, а раніше й Польщі та Угорщини) здебільшого є конструктивною та системною, навіть якщо вона й позначається елементами євроскептичного дискурсу, а інколи й антисистемності та антиістеблішменту. Водночас, на наднаціональному рівні політична опозиція країн Вишеградської групи (найперше Польщі й Угорщини, а вже потім Словаччини та Чехії), передусім до ЄС, є значною мірою антисистемною і визначається євроскептицизмом не лише окремих політиків і політсил, а й загалом держав та їхніх політичних інститутів. Це означає, що навіть незначна деконструктивізація усталеної (впродовж попередніх років) логіки системної взаємодії влади та опозиції на рівні окремих держав регіону призводить до суттєвої деконструктивізації й антисистемізації політичної опозиції на рівні наднаціональних відносин та політичних інститутів (передусім до ЄС). Теоретично це засвідчує, що про політичну опозицію в країнах Вишеградської групи (і не лише), зокрема в умовах значної інтегративності й глобалізованості політики і політичного процесу, доцільно говорити винятково багатомірно, а не лише в категоріях національного, регіонального чи локального або ж наднаціонального позиціонування.

Ключові слова: опозиція, політична опозиція, парламентська опозиція, влада, уряд, урядовий кабінет, парламент, політичний режим, демократія, автократія, режими «реального соціалізму», становлення і структуризація політичної опозиції, країни Вишеградської групи.

ABSTRACT

Kolzov V. M. The Features of Formation and Structuring of Political Opposition in the Countries of the Visegrad Group. – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Political Sciences on the specialization 23.00.02 – Political Institutions and Processes. – State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odessa, 2020.

The thesis is devoted to the complex comparative Political Science research of the problems of formation and structuring of political opposition in the countries of the Visegrad Group, i.e. in Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic. The relevance of the study is due to the fact that significant changes took place in the political and socio-economic life of the countries of the region after the Second World War and especially during the late XX – early XXI century. They were caused by the rise, but eventually by the collapse of the USSR and the socialist model of development, which influenced the social and political processes in the region during the period after the Second World War. Therefore, in the late 80's – early 90's of the XX century qualitative transformations of political and socioeconomic structures of the countries of the Visegrad Group began, as the result of which multilateral integrational and disintegrational processes were actualized. As a result, the countries of the region have deepened the level of their own significance, have become consolidated or semi-consolidated democracies with their inherent systems of inter-institutional relations. It turned out that in the countries of the Visegrad Group, the phenomenon of a full-fledged political, in particular parliamentary, opposition was initiated or restored for the first (during the collapse of the communist regimes) and subsequently (in the process of democratization) it was developed, structured and institutionalized into a coherent policy and legal category. Its research, in particular in the terms of finding out the essence and phenomenon, the peculiarities of formation and development, as well as the parameters of functioning and structuring, is important in the comparative political context. In addition, the relevance of the problems of political opposition in the countries of the region is due to the fact that the integrational

and democratization processes in the Visegrad Group did not lead to unambiguous interpretation and positioning of political opposition, in particular in its inter-institutional, party-electoral, systemic or anti-system, as well as national or supra-national dimensions and forms.

Therefore, the purpose of the thesis was to find out and compare the historical and current features of the formation and structuring of systemic and antisystem, national and supra-national political opposition in the countries of the Visegrad Group. The achievement of the purpose envisaged the solution of the following scientific tasks: the systematization of the historiography and state of art of the problems of the peculiarities of formation and structuring of political opposition in the countries of the Visegrad Group; the outlining of theoretical conceptualization, methodological determination of the research, approaches, tasks and problems of the formation and structuring of political opposition, including in different types of political regimes; the conceptualization of the essence and the definition of framework, principles and peculiarities of the study of formation and structuring, status, forms of work and functions, as well as models and types of parliamentary opposition; the identification, analysis and systematization of historical and transformational peculiarities and stages of the formation of political opposition, protest and non-conformism, in particular in the forms of resistance, dissidence and socio-political movements, in the countries of the Visegrad Group, especially in the period of autocratic regimes of "real socialism" and their democratization; finding out the current parameters, features and results of positioning, political and legal status, powers and institutionalization of political and parliamentary opposition in the countries of the Visegrad Group; outlining of the current executive-legislative (inter-institutional) and party-electoral attributes of structuring, efficiency and authority of the systemic parliamentary opposition in the countries of the Visegrad Group; the characterization of the essence, features, varieties, determinants, tendencies and mechanisms of development and the consequences of anti-system, anti-establishment and supra-national (including in the form of Euro-skepticism) political opposition and protest in the countries of the Visegrad Group.

In view of this, the thesis is designed to theoretically, methodologically and empirically highlight and compare the peculiarities of the problem of formation and structuring of political opposition in the countries of the Visegrad Group. In the theoretical and methodological part of the study, the attention is focused on such issues as: the versatile understanding of the essence of political opposition; the definition of the framework for political opposition; the identification of trends, actors and/or types of relations in the plane of political opposition; the diversification of the narrow (classical) and broad (modern) understandings of political opposition; the clarification of theoretical and methodological approaches, tasks and problems of structuring the forms and types of political opposition, in particular in different types of political regimes; the outlining of the essence, frameworks and peculiarities of the formation and structuring of parliamentary opposition; the theorizing of political and legal status, forms of work and functions of parliamentary opposition; the identification of factors and approaches of the formation, structuring, models and types of parliamentary opposition institutionalization. They are versatile in proving that the current political opposition is a possible tomorrow's political power. At the same time, it is noted that political and even parliamentary opposition cannot be exclusively constructive and systemic, since it can be manifested not only in various forms, but also as a destructive and even anti-system one, including at the national and supra-national levels.

Instead, in the empirical part of the study, attention is focused on: the historical and transformational peculiarities of formation and functioning of political opposition in the countries of the Visegrad Group; the essence of such forms of social and political activity and political non-conformism in the countries of the Visegrad Group as dissidence, resistance, terrorism, factionalism etc.; the role of protest social and political movements and organizations in shaping political opposition and democratization of the countries of the Visegrad Group; positioning, political and legal status, powers and parameters of institutionalization of political and parliamentary opposition in the countries of the Visegrad Group; executive-legislative and party-electoral parameters of structuring, efficiency and authority of the systemic parliamentary opposition in the countries of the Visegrad Group; the essence, features, determinants and consequences of the phenomena of

anti-system, anti-establishment and supra-national political opposition and Euro-skepticism as an expression of opposition in the countries of the Visegrad Group etc.

In summary, at the background of the analysis conducted in the study, it was argued that political and parliamentary opposition at the national level of the countries of the Visegrad Group (especially in Slovakia and the Czech Republic, and in the past both in Poland and Hungary) for the most part is constructive and systematic, even if it is denominated by the elements of the Euro-sceptic discourse and sometimes by the elements of anti-system and anti-establishment rhetoric. At the same time, at the supra-national level, political opposition of the countries of the Visegrad Group (primarily of Poland and Hungary and to a lesser extent of Slovakia and the Czech Republic), primarily to the EU, is largely anti-systemic and is determined not only by certain politicians and political parties, but also in general by states and their political institutions. This means that even a slight deconstruction of the established (during previous years) logic of the systemic interaction between power and opposition at the level of individual states of the region leads to a significant deconstruction and anti-systemization of political opposition at the level of supra-national relations and political institutions (first of all, to the EU). Theoretically, this testifies that it is expedient to speak of political opposition in the countries of the Visegrad Group, in particular in the context of the significant integration and globalization of politics and political process, only in terms of a multi-dimensionality, but not only on national, regional, local or supra-national positioning.

Keywords: opposition, political opposition, parliamentary opposition, power, government, governmental cabinet, parliament, political regime, democracy, autocracy, regimes of «real socialism», formation and structuring of political opposition, the countries of the Visegrad group.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Кольцов В. Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.).

Рецензія: Перегуда Є. Досвід інституціоналізації політичної опозиції у сучасних європейських країнах (рецензія на монографію В. М. Кольцова «Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.). *Політикус: Науковий журнал.* 2018. № 4. С. 90–91.

Наукові статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:

2. Кольцов В. Вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ століття). *Молодий вчений: науковий журнал.* 2017. № 6 (46). С. 28–32. (0,31 д.а.).

3. Кольцов В. Дистинкція методологічних і теоретико-методологічних підходів щодо дослідження політичної опозиції. *Держава і право.* 2017. № 75. С. 4–14. (0,69 д.а.).

4. Кольцов В. До вузького й широкого дефініювання політичної опозиції в західній політичній науці. *Політикус: Науковий журнал.* 2017. № 1. С. 75–83. (0,56 д.а.).

5. Кольцов В. Етимологічна та змістовна варіативність і системність класичного / вузького визначення політичної опозиції. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2017. Вип. 7. С. 230–237. (0,50 д.а.).

6. Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Серія: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2017. № 3–4 (35–36). С. 18–23. (0,38 д.а.).

7. Кольцов В. Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 2. С. 85–91. (0,44 д.а.).
8. Кольцов В. Основні підходи до тлумачення поняття «політична опозиція» у західній політичній науці. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 58. С. 50–57. (0,50 д.а.).
9. Кольцов В. Особливості та значення політичної опозиції у структуризації та інституціоналізації політичних режимів країн Вишеградської групи (1989–2017): порівняльний аналіз. *Вісник Львівського національного університету. Серія Філософсько-політичні студії*. 2017. Вип. 14. С. 140–149. (0,63 д.а.).
10. Кольцов В. Політико-правовий статус і повноваження парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Humanitarian Vision (Гуманітарні візії)*. 2017. Vol. 3. No. 2. С. 63–70. (0,50 д.а.).
11. Кольцов В. Політична опозиція в авторитарному політичному режимі: теоретико-методологічні особливості виокремлення та позиціонування. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2017. Т. 1. № 13. С. 94–106. (0,81 д.а.).
12. Кольцов В. Різновиди, вияви й етапи розвитку протестності та нонконформізму (на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччини 40-х – 80-х років ХХ ст.). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 6. С. 15–21. (0,44 д.а.).
13. Кольцов В. Роль політичної опозиції у краху режимів «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ ст.). *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3–4 (31–32). С. 154–157. (0,25 д.а.).
14. Кольцов В. Сутність і різновиди наднаціональної політичної опозиційності у країнах Вишеградської групи. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 61. С. 156–167. (0,75 д.а.).
15. Кольцов В. Сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 38–42. (0,31 д.а.).

16. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48. (0,44 д.а.).

17. Кольцов В. Фактори структуризації парламентської опозиції: теоретико-методологічний контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 21. С. 64–70. (0,44 д.а.).

18. Кольцов В. Феномен антиістеблішментських партій як прагматичної напіввольної опозиції у країнах Вишеградської групи. *Політикус: Науковий журнал*. 2018. № 1. С. 48–53. (0,38 д.а.).

Наукові статті, опубліковані у наукових періодичних виданнях інших держав:

19. Кольцов В. Дисидентський рух як історичний прототип політичної опозиції: узагальнення на підставі аналізу режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 7. S. 93–110. (1,13 д.а.).

20. Кольцов В. Основные теоретико-методологические подходы к детерминированию сути и структуризации политической оппозиции. *Administrare Publică: Revistă metodico-științifică trimestrială*. 2017. № 4 (96). P. 36–41. (0,38 д.а.).

21. Кольцов В. Особливості та наслідки антисистемної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2018. Nr. 9. S. 205–214. (0,63 д.а.).

22. Кольцов В. Політична опозиція як передумова початку демократизації в країнах Вишеградської Групи (1989–1993): порівняльний аналіз. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 8. S. 68–83. (0,38 д.а.).

23. Кольцов В., Наумкіна С. Феномен дисидентського руху та його вплив на формування політичної опозиції у країнах «реального соціалізму» (на прикладі Польщі, Угорщини, Чехословаччини). *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*.

2018. Т. 3. С. 122–140. (1,19 д.а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Кольцов В. Визначення поняття «політична опозиція» в західній політичній науці. *V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»* (24–30 квітня 2017 р.). Львів: ЛДУБЖ. URL: <http://virt.ldubgd.edu.ua/course/view.php?id=1437> (дата звернення: 01.12.2018). (0,38 а.а.).

25. Кольцов В. До дистинкції політичної опозиції та інших форм соціальної і суспільно-політичної активності. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-політичні проблеми сучасності»* (30 березня 2017 р., м. Дніпро, Університет імені Альфреда Нобеля). Дніпро, 2017. С. 38–41. (0,25 д.а.).

26. Кольцов В. Класичні підходи до тлумачення політичної та парламентської опозиції в західній політичній науці. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: Матеріали II всеукр. наук.-практ. конф.* (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса, 2017. С. 12–16. (0,31 д.а.).

27. Кольцов В. Особливості фінансування політичних сил як індикатор політико-правового статусу й уповноваженості опозиції в країнах Вишеградської групи. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа)* від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. С. 186–191. (0,38 д.а.).

28. Кольцов В. Форма та система державного правління як фактор структуризації парламентської опозиції. *Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії. III міжнародна науково-практична конференція* (21–22 березня 2018 року, м. Київ). Київ, 2018. С. 203–206. (0,25 д.а.).

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

29. Кольцов В. Методологічний інструментарій дослідження демократичного транзиту. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 10. С. 65–67.

(0,19 д.а.).

30. Кольцов В. Оптимальна модель взаємовідносин між президентською та парламентською владними структурами в Україні як умова сучасних перетворень.

Регіональні студії: наукове видання. 2017. Вип. 17. С. 12–18. (0,44 д.а.).

31. Koltsov V. M. Protest socio-political movements and organizations and their transformation in the late 1980s. in the modern countries of the Visegrad group. *Democratic transit in terms of security and development: Ukrainian and foreign experience.* Collectiv monograph. Lviv-Torun, Liha-press, 2019. 243–270 p.

ЗМІСТ

Вступ	17
Розділ 1. Історіографія та стан дослідження особливостей становлення й структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи	30
1.1. Науково-дослідницька розробленість проблематики політичної опозиції у зарубіжній і вітчизняній політичній науці.....	30
1.2. Стан дослідження особливостей становлення і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи	45
Висновки до Розділу 1	57
Розділ 2. Теоретична концептуалізація та методологічне детермінування дослідження політичної опозиції	60
2.1. Етимологія та концептуальне визначення поняття "політична опозиція". Класичне (вужке) і сучасне (широке) трактування політичної опозиції.....	60
2.2. Методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації політичної опозиції. Форми і типи політичної опозиції.....	85
2.3. Політична опозиція та політичний режим: теоретико-методологічні особливості співвідношення і взаємовпливу	114
Висновки до Розділу 2	131
Розділ 3. Сутність, становлення та структуризація парламентської опозиції і засади їхнього дослідження	135
3.1. Концептуалізація і рамки й особливості становлення та дослідження поняття «парламентська опозиція».....	135
3.2. Теоретизація політико-правового статусу, форм роботи і функцій парламентської опозиції.....	153
3.3. Фактори та підходи до становлення і структуризації парламентської опозиції. Інституціоналізація, моделі та типи парламентської опозиції	169
Висновки до Розділу 3	189
Розділ 4. Історичні та трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи	192
4.1. Опір і дисидентство як історичні вияви протестності та нонконформізму й прототипи політичної опозиції у режимах "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи.....	192
4.2. Протестні суспільно-політичні рухи та організації, їхній вплив на формування політичної опозиції, крах режимів "реального соціалізму" і трансформація у партії в сучасних країнах Вишеградської групи.....	225

4.3. Політична опозиція та демократизація: особливості співвідношення та взаємодоповнення в ході політичного транзиту сучасних країн Вишеградської групи	272
Висновки до Розділу 4	293
Розділ 5. Позичіонування, політико-правовий статус, повноваження та інституціоналізація політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи	297
5.1. Інституційно-політична логіка і нормативно-правові ознаки позичіонування політичної й парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.....	297
5.2. Ознаки політико-правового статусу й повноважень парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи	320
5.3. Особливості та результати інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи	344
Висновки до Розділу 5	363
Розділ 6. Виконавчо-законодавчі і партійно-виборчі параметри структуризації системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.....	366
6.1. Виконавчо-законодавчі (міжінституційні) відносини як чинник структуризації, ефективності й уповноваженості парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи	366
6.2. Композиція парламентів і партійно-виборчі параметри структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.....	397
Висновки до Розділу 6	418
Розділ 7. Антисистемна, антиістеблшментська та наднаціональна політична опозиція в країнах Вишеградської групи: особливості, детермінанти і наслідки..	421
7.1. Особливості, тенденції і механізми розвитку та наслідки антисистемної й антиістеблшментської опозиції в країнах Вишеградської групи.....	421
7.2. Сутність і види наднаціональної політичної опозиційності та євроскептицизму як форми політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.....	442
Висновки до Розділу 7	472
Висновки.....	474
Список використаних джерел	494
Додатки	598

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Впродовж середини ХХ – початку ХХІ ст. відбулись системно важливі та різноспрямовані політичні процеси, які зумовили колосальні зміни і модифікації у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країн Вишеградської групи – Польщі, Угорщини, Словаччини і Чехії (раніше – Чехословаччини). Вони були спричинені спершу (до кінця 80-х рр. ХХ ст.) встановленням та розвитком соціалістично-автократичної моделі розвитку (у рамках так званих режимів «реального соціалізму»), яка впродовж періоду після Другої світової війни різною мірою і по-різному впливала на суспільно-політичні процеси в країнах регіону, а згодом (з кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.) колапсом Радянського Союзу і демократизацією векторів суспільно-політичних процесів у регіоні, внаслідок чого почалися якісні трансформації конструкцій розвитку країн Вишеградської групи, зокрема було актуалізовано та консолідовано різносторонні демократизаційні та євроінтеграційні процеси. У результаті цього країни регіону випробували варіативну логіку свого політичного розвитку, а загалом розширили і поглибили рівень власної значущості та самодостатності, стали демократичними політичними режимами із різними системами міжінституційних відносин. Відтак у країнах Вишеградської групи спочатку (на момент функціонування автократичних соціалістичних режимів) було суттєво чи максимально обмежено політичну змагальність та відповідно феномен політичної опозиції, згодом (у ході колапсу автократичних соціалістичних режимів) було ініційовано чи відновлено феномен політичної, зокрема парламентської, опозиції, а ще пізніше (у процесі становлення та консолідації демократичних режимів) феномен політичної опозиції було розвинено та значною мірою інституціоналізовано у цілісну політико-правову категорію. Її дослідження, зокрема у зрізі з'ясування суті і феномена, особливостей становлення і розвитку, а також історичних і чинних параметрів структуризації, вкрай важливе у порівняльно-політологічному контексті, адже може стати дороговказом подальшого поступу демократії, зокрема у виразі статусу й уповноваженості політичної і парламентської опозиції, в Україні й інших країнах світу.

Окрім того, актуальність проблематики дисертаційної роботи зумовлена і тим, що інтеграційно-демократизаційні процеси у країнах Вишеградської групи все ж таки не призвели до однозначного й уніфікованого трактування та позиціонування політичної опозиції, зокрема в її міжінституційному, партійно-електоральному та системному або антисистемному вимірах і формах. Відповідно відмінні ознаки політичної (особливо парламентської) змагальності, а зокрема різноманітність її детермінування, у зрізі одного регіону зумовили потребу порівняльно-політологічного аналізу феномена, особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Це важливо та актуально (зокрема й для України) з огляду на те, що політична опозиція в країнах Вишеградської групи доволі впливова та дієва, адже сьогодні все частіше парламентські партії та різноманітні суспільно-політичні організації чи загалом громадянське суспільство свої програми та наміри реалізують не тільки з урядового кабінету, а й завдяки опозиції. Внаслідок цього сьогодні уряди та урядові партії в країнах Вишеградської групи повинні постійно зважати на інтереси політичної опозиції і саме у такий спосіб забезпечено ефективне функціонування не лише урядів, а й загалом демократичних політичних систем. Така тенденція відповідає ідеї політичної змагальності, втіленої крізь призму конкуренції партій та інших організацій, свободи політичного вибору, права політичної опозиції пропонувати альтернативні варіанти розвитку тощо. Відтак сумарно це означає, що актуальність дослідження сутності і феномена, особливостей становлення і розвитку, а також історичних та чинних параметрів структуризації політичної, а особливо парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи полягає у потребі означення політичних інститутів, практик і процесів, які окреслюють параметри ефективності й інституціоналізованості міжінституційних (виконавчо-законодавчих, партійно-електоральних та урядово-опозиційних) відносин у контексті розвитку сучасних політичних систем в регіоні. Це позитивно позначається на перспективах урахування Україною світового досвіду детермінування сутності й місця політичної опозиції у політико-правовому зрізі. Крім того, це всіяко сприяє поглибленому розкриттю суті політичних систем у країнах Вишеградської групи в площині політичних інститутів і процесів, які стосуються політичної опозиції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі політичних наук і права соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в рамках науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобалізаційних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155).

Мета і завдання дослідження. *Мета дисертаційної роботи* полягає у з'ясуванні та порівнянні історичних і чинних особливостей становлення та структуризації системної та антисистемної, національної та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких *наукових завдань*:

- систематизувати історіографію і стан дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи;
- окреслити теоретичну концептуалізацію, методологічне детермінування дослідження, підходи, завдання і проблеми становлення й структуризації політичної опозиції, у тім числі в різних типах політичних режимів;
- концептуалізувати сутність і визначити рамки, засади й особливості дослідження становлення та структуризації, статусу, форм роботи та функцій, а також моделей та типів парламентської опозиції;
- встановити і систематизувати історичні та трансформаційні особливості й етапи становлення політичної опозиції, протестності і нонконформізму, зокрема у формі опору, дисидентства й суспільно-політичних рухів, у країнах Вишеградської групи, зокрема періоду авторитарних режимів «реального соціалізму» і їхньої демократизації;
- з'ясувати чинні параметри та результати позиціонування, політико-правового статусу, повноважень й інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи;
- означити чинні виконавчо-законодавчі (міжінституційні) та партійно-виборчі ознаки структуризації, ефективності й уповноваженості системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи;

– схарактеризувати сутність, особливості, детермінанти, різновиди, тенденції і механізми розвитку й наслідки антисистемної, антиістеблїшментської і наднаціональної (втім числі у формі євроскептицизму) політичної опозиції і опозиційності в країнах Вишеградської групи.

Об’єктом дослідження виступають політичні інститути та процеси, які крізь призму історичних, трансформаційних, політико-правових, виконавчо-законодавчих, партійно-виборчих, системних і антисистемних, національних і наднаціональних чинників детермінують відносини влади й опозиції у різних типах політичних режимів.

Предмет дослідження – сутність, типи й особливості становлення і структуризації конструктивної та деструктивної, системної та антисистемної, національної та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

Методи дослідження. При написанні дисертації використано загальнонаукові (індукція, дедукція, аналіз, синтез, порівняння, аналогії, абстрагування, узагальнення, конкретизування, формалізація) й спеціальні (історико-політологічний, порівняльно-історичний, порівняльний, структурно-функціональний, соціологічний тощо) методи, а також системний та інституціональний підходи дослідження. У процесі вивчення особливостей становлення та структуризації політичної опозиції застосовано соціологічні методи збору, обробки та систематизації матеріалу (зокрема, контент-аналіз, дискурс-аналіз, статистичні групування тощо), а також історико-політологічний, порівняльно-історичний та порівняльний методи. Завдяки порівняльно-історичному (зокрема ретроспективному і проблемно-хронологічному) методу досліджено історичні та трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи. Через методи порівняльного аналізу (зокрема, аналіз окремих випадків, бінарний аналіз, регіональний аналіз) з’ясовано й зіставлено параметри позиціонування, політико-правового статусу, повноважень та інституціоналізації політичної і парламентської опозиції, виконавчо-законодавчі і партійно-виборчі умови й параметри структуризації системної парламентської опозиції, а також особливості, детермінанти й наслідки антисистемної, антиістеблїшментської та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. За допомогою структурно-функціонального методу, а також методів екстраполяції, типології, верифікації та

абстрагування проаналізовано методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації політичної опозиції, фактори і підходи до структуризації й інституціоналізації різних моделей і типів парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Системний підхід дав змогу дослідити та порівняти особливості становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи на стику таких аналітичних парадигм і підходів, як нормативна, інституціональна (неоінституціональна), структурно-функціональна, біхевіоральна, плюралістична (неоплюралістична), елітистська і девелопменталістська. Теоретико-методологічною основою дослідження обрано неоінституціоналізм, зокрема такі його методологічні інтерпретації, як історичний, нормативний, соціологічний і з позицій теорії раціонального вибору. Додатково у дослідженні використано партологічні, псефологічні та транзитологічні теорії й інструменти (як якісні, так і кількісні) аналізу політичної опозиції крізь призму міжінституційних і міжпартійних відносин.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена вибором об'єкта і предмета дослідження. У дисертації було отримано наукові результати, які характеризуються новизною та є вирішенням поставлених у роботі дослідницьких завдань, зокрема:

Вперше:

– в українській політичній науці аргументовано, що обмеженість досліджень політичної опозиції, у тім числі в країнах Вишеградської групи, зумовлена вузьким розумінням політичної опозиції як такої та різних інституційних механізмів її функціонування, широким і неспеціалізованим інструментарієм її розгляду, а також тенденцією розуміння політичних інститутів та демократії із точки зору урядів і здійснення влади, а не з точки зору політичної опозиції та протистояння владі;

– вмотивовано, що різновекторні визначення, теоретизації та структуризації сутності й типів політичної опозиції хоч і є багатоаспектними, але ситуативними та сконструйованими на підставі одиничних або тематичних випадків, а відтак і несистематизованими й неуніфікованими, а натомість залежними від конкретних типів і особливостей політичних режимів, форм і систем державного правління, структур політичної еліти; доведено, що коли структурна політична опозиція є легальною, то вона типологізується як антисистемна політична опозиція у рамках політичної

системи, а коли нелегальною – то як антисистемна політична опозиція за рамками політичної системи;

– на підставі виділення таких різновидів парламентських партій як урядові, опозиційні і нейтральні (ситуаційні) обґрунтовано, що помилковим є ототожнення парламентської опозиції та парламентської меншості, а наявність сильного уряду не обов'язково вказує на наявність слабкої парламентської опозиції; доведено, що залежно від типу політичного режиму парламентська опозиція самостійно визначає, якою має бути її функціональна стратегія – коопераційною чи конфронтаційною, стабільною чи ситуативною тощо;

– систематизовано позицію, згідно з якою політична опозиція розміщується на межі протестності, дисидентства, опору, тероризму, фракційності тощо, що не є «чистими» типами політичної опозиції, а лише її передумовами чи прототипами; відтак на прикладі країн Вишеградської групи зафіксовано, що в 40–80-х рр. XX ст. протоопозиційні, протестні і нонконформістські сили не були уніфікованими та мобілізованими, становили потенційну, а не екзистенціальну загрозу автократичним режимам, ставши нею і однією з умов й наслідків краху автократії лише наприкінці 80-х рр. XX ст.; аргументовано, що ступінь легітимності автократичних режимів «реального соціалізму» в регіоні був обернено пропорційним ступеню суспільно-політичної самоорганізації громадянського суспільства, що було основою політичної опозиції як суспільного протесту;

– аргументовано, що мірою взаємообумовленості, кооперативності, конструктивності і раціональності взаємодії політичної влади й опозиції у країнах Вишеградської групи є величина різноманітних витрат цієї взаємодії, яку політичні актори намагаються мінімізувати, і потреба збереження розмежування між ними з метою поділу електорату та політичної самоідентифікації, які з огляду на принцип "невизначеності результатів за визначеності процедур" сприяли інституційним змінам, що створили каркас формування "політичних ліфтів" та запуску нових політичних систем і політичних інститутів;

– доведено, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи відносно слабо уповноважена в ініціюванні та прийнятті законодавства, хоча й забезпечена важелями "блокуючого впливу" на законодавчу діяльність, а відтак і на реалізацію

курсів та принципових законодавчих ініціатив урядових кабінетів; водночас з'ясовано, що для країн регіону притаманна значною мірою розсіяна та частково ідеологічно й поляризаційно розділена, хоч загалом досить партійно уповноважена політична, зокрема парламентська, опозиція;

– виявлено, що інтеграційно-демократизаційні процеси в країнах Вишеградської групи не призвели до однозначного трактування й позиціонування політичної опозиції як винятково конструктивної, а відтак викликали її різносторонню диверсифікацію в міжінституційному, партійно-виборчому, системному і антисистемному, національному і наднаціональному вимірах та зрізах; відтак аргументовано, що коли напівлояльна політична опозиція є легальною, вона типологізується як антисистемна у рамках політичної системи, а коли ж нелояльна політична опозиція є нелегальною, то вона позиціонується як антисистемна поза рамками політичної системи; узагальнено, що в умовах демократичних режимів країн Вишеградської групи позначення політсил як ідеологічно антисистемних є синонімом їхнього означення як антидемократичних.

Удосконалено:

– позицію, згідно з якою незначна представленість, спеціалізованість та міра розкриття проблематики політичної опозиції, у тім числі в країнах Вишеградської групи, зумовлена: фокусуванням уваги політичної науки передусім на проблемах політичного транзиту, розвитку і демократії; винятковою невловимістю і розмитістю предмета дослідження політичної опозиції; дефіцитом утверджених теоретико-методологічних засад аналізу політичної опозиції; «концептуальним розтягуванням» як перешкодою накопиченню спеціальних знань про політичну опозицію;

– знання про етимологію та концептуалізацію політичної опозиції, внаслідок чого обґрунтовано, що про неї доцільно говорити у множині – на основі класичного чи вузького та сучасного чи широкого розуміння, які об'єднані визнанням права політичних і громадських діячів критикувати уряд, владу, політичну систему, їхні дії, наміри та політику і пропонувати їм альтернативи; підтверджено, що партійна політична опозиція переважно є парламентською та властива для демократичних режимів, а непартійна політична опозиція – позапарламентською та властива для недемократичних режимів; доведено, що висока інтеграція та диференціація еліт

знижує, а низька інтеграція і диференціація еліт стимулює потенціал принципової політичної опозиції і потенціал нелояльності й антисистемності політичної опозиції;

– аргументацію, згідно з якою залежно від типу політичної, партійної і виборчої систем, форм і систем державного правління, виконавчо-законодавчих відносин й структуризації парламенту парламентська опозиція ефективна тільки у випадку, коли вона є складовою системи стримувань і противаг, інструментом вирішення суперечностей між різними соціальними групами, критично аналізує дії уряду та глави держави, інституціоналізована і супроводжується правом парламентського контролю й участі в ухваленні рішень і виявленні (виправленні) недоліків державної політики; продемонстровано, що потенційна загроза владі з боку парламентської опозиції йде не від самої опозиції, а зсередини влади, оскільки опозиційні партії можуть і не співпрацювати одна з одною;

– положення, що вияви протестності і нонконформізму по-різному вплинули на динаміку політичних режимів у країнах Вишеградської групи, бо: опір зумовив трансформацію терористичного тоталітаризму у репресивний, але реформістський авторитаризм; дисидентство вплинуло на бюрократизацію, раціоналізацію й часткове перетворення репресивного реформістського авторитаризму у поміркований; суспільно-політичні рухи призвели до подальшої плюралізації, лібералізації і демократизації політичних режимів; відтак доведено, що комуністична влада й антикомуністична опозиція в регіоні були взаємопов'язаними і взаємолімітованими, адже в зміні та конструктивізації політичних систем і конструюванні нового соціального компромісу вони не могли діяти без допомоги, страху і впливу один на одного;

– позиції, згідно з якими: чим демократичніші політичні режими, тим сильнішими є повноваження й функції політичної, зокрема парламентської, опозиції, і навпаки; чим більша невдоволеність населення соціально-економічним розвитком і перетвореннями, тим сильнішою є політична, зокрема парламентська, опозиція; чим менш впливова політична, зокрема парламентська, опозиція, тим легше партіям влади створювати державні структури, що ізольовані від політичного процесу, тим самим політизуючи державу; прослідковано, що статус політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи значною мірою є не правовим, а політико-правовим,

адже він слугує інструментом і механізмом критики влади та гіпотетичним варіантом її зміни, передусім за результатами виборів, у майбутньому;

– констатації, що в країнах Вишеградської групи: ознакою і умовою консолідації та консолідованості демократії є конкурентна співпраця між урядом і парламентською опозицією, зокрема внаслідок збільшення фракціоналізації парламентських партій або врівноваження показників фракціоналізації урядових і опозиційних партій; типологія моделей і уповноваженості парламентської опозиції похідна від типологізацій партійних та виборчих систем; чим менше розпорошеною та розділеною є влада у системі міжінституційних політичних відносин, тим менш уповноваженою в політичному процесі та контролі порядку денного є парламентська опозиція;

– положення, що як опозиційні антисистемні політсили готові приймати будь-які нові питання для максимального збільшення своєї популярності й впливу на політичну систему, але як урядові характеризуються чи не повною втратою стимулів здійснення цього; виявлено, що антиістеблішментські політсили у країнах Вишеградської групи частково є виявами дискурсивної антисистемності і практичної системності, але зовсім не безпосередніми загрозами, а навіть варіантами розвитку і модифікації демократії, бо вони розуміють політику як рівняння, в якому «уряд дорівнює опозиції»; зафіксовано, що коли політичні інститути чи політсили не можуть організувати опозиції у ЄС, то вони змушені організувати опозицію до ЄС, але водночас, коли євроскептичні сили отримують «м'якшає» або взагалі «розчиняється».

Дістали подальшого розвитку:

– положення, згідно з яким політична опозиція є залежною змінною і концептом, хоч і є чи принаймні може бути критерієм класифікації політичного режиму як демократичного (з конкурентною опозицією, яка має переваги) чи автократичного (з керованою опозицією, яка не має переваг); доведено, що: в умовах демократії рівень відповідальності та легальності політичної опозиції і збільшення кількості політсил у політичній та партійній системі є обернено пропорційними; в умовах автократії найбільше ситуативної уваги та правових поступок вимагає чи отримує потенційна і партійна (незаконодавча) політична опозиція, а найбільше матеріальних

поступок – законодавча політична опозиція або будь-яка опозиція, яка дозволяє себе кооптувати владою;

– позиція, згідно з якою як парламентська, так і позапарламентська опозиція може здійснюватись одними і тими ж політичними акторами, але суб'єктний спектр позапарламентської опозиції значно ширший, ніж суб'єктний спектр парламентської опозиції, хоча суто структурно-організаційно політична опозиція є синтезом парламентської та позапарламентської опозиції; доведено, що інституціоналізація активної парламентської опозиції є ознакою демократії, а її пасивність чи відсутність навіть за умов формалізації і часткової інституціоналізації – ознакою автократії;

– аргументація, згідно з якою розвиток протестності і нонконформізму в режимах «реального соціалізму» у країнах Вишеградської групи відбувався через постійне сприйняття впливу відмінних інституціональних та контекстуальних стратегій і політичних курсів автократичних режимів, але не був уніфікованим монолітною та консолідованою контраверсією автократії, оскільки то характеризувався, то не характеризувався процесами громадянської мобілізації за підтримку суспільно-політичних вимог і колективних дій; водночас з'ясовано парадокс, згідно із яким організованіші, але і раніше групи політичної протестності отримали менші дивіденди, аніж менш структурно впорядковані, але максимально підтримані громадськістю суспільно-політичні рухи;

– положення, згідно з якими: наявність сильної парламентської опозиції є умовою формування надійних і дисциплінованих формальних політичних інститутів, які сприяють рівноправному розподілу результатів демократизації; чим більш інституціоналізованими і менш фракціоналізованими є партійні системи та чим частіше формуються уряди меншості, тим сильнішою і структуризованішою є парламентська меншість (опозиція); чим більш пропорційною (менш диспропорційною) є виборча система для формування парламенту, тим більш багатопартійною, сильною та уповноваженою є парламентська опозиція, але з приміткою, що надмірно пропорційні виборчі системи призводять до формування більш фракціоналізованої парламентської опозиції;

– позиція, згідно з якою політична, зокрема парламентська, опозиція в країнах Вишеградської групи уповноважується у випадку: формування урядів меншості, а не

урядів більшості; застосування конструктивних, а не звичайних вотумів недовіри урядам; зростання сили парламентських (особливо спеціальних слідчих) комітетів; втручання опозиції у динаміку правлячих партій або виживання урядових кабінетів; зростання ефективної кількості виборчих та парламентських партій (чи електоральної і парламентської фракціоналізації партійних систем), але й зменшення фракціоналізації опозиційних партій до рівня, нижчого за фракціоналізацію урядових партій; зростання ідеологічної одновекторності партійних систем, а також мінливості балансу урядових і опозиційних партій між лівими та правими; децентралізованих, дестабілізованих і фракціоналізованих партійних систем поміркованого та поляризованого плюралізму; пропорційніших, а не диспропорційніших виборчих систем і формул;

– логіка, згідно з якою антисистемність, антиістеблішмент та популізм опозиції у країнах Вишеградської групи становлять значний ризик демократії і конструктивності взаємодії влади та системної опозиції; відтак вмотивовано, що коли уряд толерує чи не заперечує антисистемну політичну опозицію, він розуміє, що вона є маргінальною і не має потенціалу реалізації своїх цілей, а коли ж уряд відчуває загрозу антисистемної опозиції, він намагається маргіналізувати її та протистояти будь-якому потенціалу її політичного впливу; відстежено, що ультраліві антисистемні сили й опозиція у країнах Вишеградської групи посилюються при погіршенні стану соціально-економічного розвитку й посилення антиглобалістських настроїв, а ультраправі антисистемні партії й опозиція – при погіршенні захисту національних інтересів і посиленні глобалістських тенденцій та настроїв.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає у можливості їхнього застосування в теоретико-методологічному та емпіричному зрізі в інших наукових дослідженнях і при розвитку порівняльного аналізу політичної опозиції як напряму порівняльної політології, у вивченні проблем формування, функціонування, відповідальності й наслідків політичної опозиції в різних типах політичних режимів в різних країнах світу й Україні, а також в аналізі розвитку партійних, партійно-виборчих, виконавчо-законодавчих, демократизаційних та інших інститутів і процесів й загалом політичних систем і політичних режимів.

Отримані у дисертаційній роботі результати можна вживати в інших наукових пошуках з проблематики політичної і парламентської опозиції, міжінституційних відносин, партійно-виборчих систем, політичних режимів тощо та низки інших політичних інститутів, процесів і систем в Україні та світі. Матеріали й висновки дисертації сприятимуть у розробці, вдосконаленні та викладанні різних курсів у вищій школі, зокрема «Основ демократії», «Політичних режимів», «Партології», «Громадянського суспільства», «Транзитології», «Порівняльної політології» тощо. Різні положення роботи можуть бути використані вченими, викладачами, експертами, представниками влади на практиці, зокрема для розуміння патернів та вдосконалення механізмів функціонування політичної опозиції та демократичності її відносин із владою.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою, в якій реалізовано мету – з'ясувати та порівняти історичні та чинні особливості становлення і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Для цього проаналізовано офіційні нормативні, статистичні і соціологічні джерела та широкий спектр і масив зарубіжної та вітчизняної наукової літератури. Внесок дисертанта представлено у тексті дисертації, одній індивідуальній монографії, 22 статтях, опублікованих у вітчизняних і закордонних фахових наукових виданнях, 2 статтях, опублікованих в інших наукових виданнях, 5 матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях. Крім того, одна наукова праця, яка безпосередньо дотична до проблематики дисертації, була підготовлена і опублікована здобувачем у співавторстві з його науковим консультантом – доктором політичних наук, професором, завідувачем кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Наумкіною С. М.

Апробація матеріалів дисертації. Окремі положення і висновки дисертації були представлені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях і семінарах, зокрема на: другій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (Одеса, лютий 2017 р.), другій всеукраїнській науковій конференції

«Соціально-політичні проблеми сучасності» (Дніпро, березень 2017 р.), п'ятій всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події» (Львів, квітень 2017 р.), другій всеукраїнській науковій конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (Львів, жовтень 2017 р.), третій міжнародній науково-практичній конференції «Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії» (Київ, березень 2018 р.), четвертій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, квітень 2019 р.), п'ятій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, квітень 2020 р.).

Результати дослідження також були апробовані на засіданнях та теоретичних семінарах кафедри політичних наук і права Університету Ушинського.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 31 наукову працю: із них 17 – наукові статті у фахових виданнях з політичних наук в Україні, 5 – наукові статті в закордонних періодичних профільних виданнях з політичних наук, 3 – наукові статті в інших виданнях, 1 – монографія, 5 – матеріали і тези доповідей на наукових та науково-практичних конференціях і семінарах.

Структура та обсяг дисертації зумовлені авторським розумінням об'єкта й предмета дослідження, його метою і завданнями. Робота складається зі вступу, 7 розділів (сумарно – 18 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і додатків. Робота включає 32 таблиці й 1 рисунок (з них додатки – 13 великих таблиць). Загальний обсяг дисертації – 619 сторінок. Обсяг основного тексту роботи – 444 сторінки (з них 14 сторінок – таблиці на цілу сторінку). Список використаних джерел (на 105 сторінках) складається з 1358 позицій, із них 1121 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ Й СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

1.1. Науково-дослідницька розробленість проблематики політичної опозиції у зарубіжній і вітчизняній політичній науці.

Проблематика політичної опозиції у сучасній політології та особливостей її становлення і структуризації, зокрема в країнах Вишеградської групи, є досить популярною, широкою і багатогранною. Водночас, ця проблематика не є структурно уніфікованою, оскільки komponується кількома складниками та рівнями пізнання: загально-теоретичною та еволюційною логікою розвитку наукової літератури про політичну опозицію; загально-теоретичними і конкретно-специфічними дослідженнями особливостей становлення й структуризації політичної опозиції; конкретно-специфічним аналізом особливостей становлення й структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи тощо. Тому комплексний і всеосяжний розгляд історіографії та стану дослідження особливостей становлення й структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи передбачає обов'язкове проходження усіх складників і рівнів пізнання цієї проблематики як у зарубіжній, так і у вітчизняній політичній науці.

Загально-теоретична, методологічна та частково емпірична логіка дослідження політичної опозиції у політичній науці почала генеруватись, а згодом й доповнюватись науковими доробками зарубіжних дослідників періоду 50-х – 70-х рр. ХХ ст. Поміж них особливо важливими і примітними виявились напрацювання передусім таких вчених, як Р. Баркер [291], М. Белофф [308], Н. Блум [342], Є. Вятр і А. Пшеворські [1339], К. Грубе [580], Х. Даалдер [441], Р. Даль [445; 447–450], Б. Де Жувенель [465], М. Дюверже [489; 490], Г. Зеллентін [1348], Г. Іонеску та І. Мадаріага [673–676], Х. Керр [712], О. Кіркхаймер [715–719], Б. МакЛеннан [911], Р. Макрідіс [848], Х. Оберройтер [984], А. Обершолл [986], Р. Паннет [1065], М. Педерсен [1029], Б. Рассел [1109], Дж. Сарторі [1127; 1129], Г. Скіллінг [1178], Р. Токес [1279], С. Тосі [1282], К.

Фрідріх [533], А. Фурд [523], Л. Шапіро [1139–1142], Е. Шилз [1165], Д. Штернбергер [1220] та інші.

Зокрема, однією із перших спроб загально-теоретичного і методологічного аналізу політичної опозиції стала праця М. Дюверже «Політичні партії» (від 1951 і 1954 рр. [489; 490]), а також у пізніших редакціях), в якій вчений визначив політичну опозицію як одну з функцій політичної партії. Він аргументував, що наявність організованої політичної опозиції – суттєва характеристика демократії. Крім того, М. Дюверже, проаналізувавши історичні форми організації політичної опозиції, дійшов, на думку Д. Цимбала [221], висновку, що, починаючи з XVIII ст., політична опозиція набула внутрішніх форм шляхом відділення законодавчої влади від виконавчої, тобто практично втілила ідею «обмеження влади владою», а також аргументував, що сучасний розвиток політичних партій змінив традиційний поділ влади на законодавчу і виконавчу на користь нового підходу: розмежування функцій правлячої / урядової партії/партій і функцій політичної (передусім партійної) опозиції. Відтак М. Дюверже виділив чинники, що визначають характер і форму політичної опозиції: тип партійної системи; згуртованість, кількість й внутрішню структуру політичної опозиції; загальні умови конкуренції / змагальності партій. У результаті цього вмотивовано, що: а) за однопартійної системи (а відтак й недемократичного режиму) опозиції не існує, а натомість вона може простежуватись у формі дисидентських рухів і течій, що критикують уряд/режим; б) двопартійна система (а відтак і демократичний режим) перетворює політичну опозицію у справжній, визнаний та визначний, хоча й поміркований політичний інститут; в) багатопартійна система (а відтак і переважно демократичний режим) сприяє невизначеності рамок політичної опозиції та її розрізненню на зовнішню (представлена партіями меншості) та внутрішню (з-поміж партіями більшості). Окрім того, зафіксовано, що у випадку згуртованих і стабільних урядових коаліцій політична опозиція теж є більш згуртованою, поміркованою, стабільною та визначеною, а у випадку дуалізму недисциплінованих, децентралізованих і слабоорганізованих партій політична опозиція часто виявляється ближчою до багатопартійної, а не двопартійної логіки [220; 221].

Незабаром світ побачили наукові доробки таких дослідників, як О. Кіркхаймер ("Послаблення опозиції у парламентських режимах" [718] (1957 р.) й "Політика і

конституція" [716] (1964 р.), М. Белофф ("Лідер опозиції" [308] (1957 р.), Д. Штернбергер ("Жива конституція. Дослідження щодо коаліції та опозиції" [1220] (1956 р.), А. Фурд ("Опозиція його величності, 1714–1830" [523] (1964 р.), присвячені проблематиці політичної опозиції. Вони дали поштовх подальшим дослідженням політичної опозиції, внаслідок чого впродовж 1965–1966 рр. були опубліковані індивідуальні і колективні статті та монографії за авторством і керівництвом Р. Даля, зокрема "Роздуми про опозицію в західних демократіях" [449] (1965 р.) і "Політичні опозиції у західних демократіях" [447] (1966 р.), у яких сформульовано класичні критерії, які характеризують демократичний характер політичної системи, коли виникають відповідні умови формування та вільного функціонування політичної опозиції. Згодом Р. Даль написав і опублікував свої інші праці, присвячені проблематиці політичної опозиції, зокрема монографії "Поліархія: участь і опозиція" [448] (1971 р.), "Режими й опозиції" [450] (1973 р.) та розділ колективної монографії "Уряди і політичні опозиції" [445] (1975 р.), у яких відмічено, що поява в середині ХХ ст. низки теорій і концептів демократії призвела до розмивання змісту самого поняття "демократія", яке вчений інструментально й інституційно замінив поняттям "поліархія". Однією із ознак такого політичного режиму, як зауважує Д. Цимбал [221], було визначено відносно високу терпимість до політичної опозиції (тих, хто протистоїть діям влади/уряду), відносно широкі можливості впливати на поведінку уряду та навіть можливості зміщення його мирним шляхом.

Майже в ідентичний період, зокрема паралельно з опублікуванням ранніх праць Р. Даля, присвячених проблематиці політичної опозиції, в політичній науці відбувся подальший поступ досліджень у заявленій площині. Зокрема, в 1965 р. у рамках Лондонської школи економічних та політичних наук було започатковано видання спеціалізованого наукового журналу "Уряд і опозиція" ("Government and opposition"), а впродовж 1965–1968 рр., в тім числі і на шпальтах цього видання, було представлено наукові розвідки таких вчених, як Є. Вятр й А. Пшеворські ("Контроль без опозиції" [1339], 1966 р.), К. Грубе ("Позиція опозиції у структурній зміні парламентаризму" [580], 1965 р.), Х. Даалдер ("Уряд та опозиція в нових державах" [441], 1966 р.), Г. Зеллентін ("Форма і функції опозиції в європейських співтовариствах" [1348], 1967 р.), Дж. Сарторі ("Опозиція і контроль: проблеми й перспективи" [1127], 1966 р.), Г. Скіллінг ("Передумови

вивчення опозиції у комуністичній Східній Європі" [1178], 1968 р.), С. Тосі ("Італія: антисистемна опозиція всередині системи" [1282], 1966 р.), Е. Шилз ("Опозиція в нових державах Азії і Африки" [1165], 1966 р.). Дуже примітний знак у розвитку проблематики політичної опозиції в цей час відіграли доробки Г. Іонеску й І. Мадаріаги, зокрема стаття "Контроль і оспорювання в деяких однопартійних державах" [673] (1966 р.) та монографія "Опозиція: минуле і сучасність політичного інституту" (у виданнях 1968 [675], 1971 [674] і 1972 рр. [676]). У них аргументовано, що абсолютно правильним є розуміння політичної опозиції як частини політичного процесу загалом і як видозміненої складової частини влади, а також вмотивовано, що політична опозиція органічно і морфологічно є діалектичним двійником влади [221].

Наукові доробки 50–60–х рр. ХХ ст, передусім Р. Даля, М. Дюверже, Г. Іонеску, О. Кіркхаймера, І. Мадаріаги та Дж. Сарторі, були суттєво розвинені та розширені, причому і загально-теоретично, і конкретно-специфічно, у наступному десятилітті. Так, впродовж 70–х рр. ХХ ст. світ побачили такі, переважно загально-теоретичні і теоретико-методологічні доробки з приводу проблематики політичної опозиції, як монографії "Дослідження опозиції" [291] (Р. Баркер, 1971 р.), "Політична опозиція та незгода" [911] (Б. МакЛеннан, 1973 р.), "Парламентська опозиція" [984] (Х. Оберройтер, 1975 р.), "Партії та партійні системи: рамки аналізу" [1129] (Дж. Сарторі, 1976 р.), "Політична опозиція в однопартійних державах" [1141] (Л. Шапіро, 1972 р.), статті "Опозиція та уряд, через насильство" [533] (К. Фрідріх, 1972 р.) та "Sedes: приклад опозиції в консервативній авторитарній державі" [342] (Н. Блум, 1977 р.). Водночас у цей період з'явилися і деякі конкретно-специфічні й більш емпіричні дослідження особливостей становлення і структуризації політичної опозиції, зокрема за авторством таких вчених, як Х. Керр ("Структура опозиції у швейцарському парламенті" [712], 1978 р.), Р. Макрідіс ("Опозиція у Франції: інтерпретація" [848], 1972 р.), Р. Паннет ("Провідна опозиція: роль лідера опозиції, тіньового кабінету та тіньового уряду у британській політиці" [1065], 1973 р.), Р. Токес ("Опозиція у Східній Європі" [1279], 1979 р.) й інші.

Вони були продовжені і значною мірою систематизовані упродовж 80–х рр. ХХ ст., коли світ побачила ціла низка досліджень політичної опозиції. Найвідомішими та найбільш цитованими з-поміж них є за авторством таких науковців, як Л. Андерсон

("Незаконний уряд і нелегальна опозиція: роздуми про Близький Схід" [254], 1987 р.), Є. Вятр ("Внутрішньосистемна опозиція" [1337], 1988 р.), С. Гіюлі ("Статус опозиції в Європі" [562], 1980 р., і "Протистояння чи примирення: стан опозиції в Європі" [561], 1981 р.), О. Кіркхаймер ("Зміни у політичній опозиції" [719], 1980 р.), Г. Кітчелт ("Структури політичних можливостей і політичний протест" [729], 1986 р.), Е. Колінскі ("Опозиція у Західній Європі" [742], 1987 р.), Л. Крамм ("Основи теорії політичної опозиції" [762], 1986 р.), Н. Луман ("Теорія політичної опозиції" [840], 1989 р.), Г. Маддокс ("Відповідальна та безвідповідальна опозиція: кейс римських трибунів" [849], 1982 р.), А. Мілнор та М. Франклін ("Патерни поведінки опозиції у сучасних легіслатурах" [927], 1982 р.), Е. Ціммерманн ("Політичний неспокій у Європі: тенденції та перспективи" [1351], 1989 р.) та інші. У працях перерахованих дослідників не лише уточнено сутність і значення політичної опозиції, але й виокремлено та деталізовано її різновиди та патерни поведінки у різних типах політичних режимів.

Як наслідок, загально-теоретичні та конкретно-специфічні наукові дослідження 50–80-х рр. ХХ ст. стали своєрідною "класикою" відкриття і розв'язання проблематики політичної опозиції, щоправда здебільшого у західних демократичних країнах. У них запропоновано теоретико-методологічну схему і логіку вивчення політичної опозиції, а також здійснено перші спроби її концептуалізації, структуризації та типологізації. Відтак виникло питання про те, чи є предмет дослідження політичної опозиції в кінці ХХ ст. Відповідь на це питання була дана самою політичною історією, оскільки у цей час сформувалось/відновилося чимало нових держав і суттєво збільшилась кількість демократичних/гібридних політичних режимів, для яких іманентно властивим став феномен політичної опозиції. Однак для цього періоду часто недостатніми виявились наукові доробки 50–80-х рр. ХХ ст., адже вони здебільшого стосувались порівняння у рамках обмежених кейсів і лімітованих регіонів, а тому й для нових політичних реалій не були максимально науково комплексними. Крім того, "класичні" політологічні розвідки політичної опозиції були надмірно конкретно-специфічними у постулюванні загально-теоретичних знань, а відтак вони потребували якісного і кількісного, передусім компаративістського, оновлення, примусової структуризації, а також узагальнення та систематизації. Зокрема, на підставі дослідження феномену політичної опозиції у раніше

непроаналізованих кейсах, забезпечення міжрегіональних порівнянь політичної опозиції і як наслідок реторетизації загальних знань про політичну опозицію як у демократичних, так і в недемократичних політичних режимах [340]. Тільки таким чином можна було вирішити, як вказують Ж. Блондель [340], В. Гельман [552], П. Пульцер [1064], Л. Хелмс [625], проблему надмірної дескриптивності і обмеженої загальнотеоретичності знань про політичну опозицію, зокрема на тлі відносної популярності і надмірності знань про владу, уряди/урядові кабінети та урядові і парламентські коаліції [742, с. 1], а також загалом про різні інші предмети порівняльно-політологічних досліджень.

Відповідно, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. у політичній науці ініційовано новий етап як конкретно-специфічних, так і загально-теоретичних досліджень політичної опозиції, щоправда на підставі її значно ширшого розуміння і значно більшої вибірки країн та регіонів, ніж раніше. Найвідомішими прикладами конкретно-специфічних досліджень політичної опозиції того часу стали розвідки за авторством таких вчених, як А. Алібасік ("Політична опозиція у сучасній ісламській політичній думці в арабському світі" [251], 1999 р.), Дж. Барбер ("Опозиція у Росії" [287], 1997 р.), Ж. Лека ("Опозиція на Близькому Сході і в Північній Африці" [799], 1997 р.), Е. Неуберт ("Історія опозиції в НДР 1949–1989 рр." [965], 1997 р.), А. Піззорно ("Опозиція в Італії" [1038], 1997 р.), С. Скерроу ("Політики проти партій: антипартійні аргументи як зброя для змін у Німеччині" [1137], 1996 р.), Дж. Спенсе ("Опозиція в Південній Африці" [1021], 1997 р.), Л. Хелмс ("Перспективи уряду та опозиції в об'єднаній Німеччині" [629], 1998 р.) та інші, у яких увагу почали фокусувати не лише на політичній опозиції у західних демократичних країнах, а й у демократичних і недемократичних політичних режимах країн інших регіонів світу.

У свою чергу, загально-теоретичні дослідження політичної опозиції того часу представлені в працях таких науковців, як Ж. Блондель ("Політична опозиція в сучасному світі" [340], 1997 р.), Х. Крієсі ("Нові соціальні рухи і політичні можливості в Західній Європі" [772], 1992 р.), К. Мадде ("Парадокс антипартійної партії" [940], 1996 р.), К. Неунрейтер ("Урядування без опозиції: кейс Європейського союзу" [968], 1998 р.), Дж. Паскуїно ("Опозиція" [1024], 1995 р.), Г. Перрі ("Опозиційні питання" [1023], 1997 р.), Г. Родан ("Політична опозиція в індустріалізованій Азії" [1089], 1996 р.), А. Степан

("Демократична опозиція і теорія демократизації" [1216], 1997 р.), К. Стром ("Уряд меншості та правління більшості" [1226], 1990 р.), А. Скедлер ("Антиполітично-антиістеблїшментські партії" [1145], 1996 р.), С. Тарроу ("Сила в русі: соціальні рухи, колективні дії та політика" [1257], 1994 р.), К. Фрідріх ("Федералізм й опозиція" [532], 1996 р.), С. Хаберленд ("Конституційне значення опозиції за основним законом" [593], 1995 р.), Дж. Хаган ("Політична опозиція та зовнішня політика у порівняльній перспективі" [595], 1993 р.) й інші, у яких не лише виділено типи й форми політичної опозиції, але й зафіксовано її рівні, індикатори, а також особливості співвідношення з процесами демократизації та автократизації у різних країнах і регіонах світу.

Подібним, але значно деталізованішим й структуризованішим вектором політична наука з приводу проблематики політичної опозиції розвивалась з 2000 р. У цей період (до моменту проведення аналізу) науковому загалу було представлено конкретно-специфічні дослідження політичної опозиції за авторством таких вчених, як Х. Албрехт ("Як опозиція може підтримувати авторитаризм? Уроки з Єгипту" [248], 2005 р., та "Політична опозиція й авторитарне правління у Єгипті" [249], 2008 р.), Р. Андевер, Л. Де Вінтер і В. Мюллер ("Парламентська опозиція в постконсоціативних демократіях: Австрія, Бельгія і Нідерланди" [256], 2008 р.), Р. Бальме і Д. Чабанет ("Європейське урядування і демократія. Влада й протест в ЄС" [282], 2008 р.), І. ван Біезен і Х. Воллес ("Стара і нова опозиції у сучасній Європі" [1300], 2013 р.), Г. Гаусе ("Політична опозиція в монархіях Перської затоки" [549], 2000 р.), В. Гельман ("Політична опозиція в Росії: вимираючий вид?" [552], 2005 р.), Р. Гропас ("Протидіючи Європі: протест і опозиція в ЄС" [578], 2011 р.), Е. де Джорджі і Ф. Марангоні ("Парламентська опозиція в Італії і Сполученому Королівстві: системна чи питання-орієнтована?" [462], 2009 р., "Парламентська опозиція в західноєвропейських демократіях сьогодні: системна або питання-орієнтована?" [463], 2007 р., та "Італійська парламентська опозиція в епоху альтернатив: наскільки консенсусна і чому?" [464], 2011 р.), М. Еліфорт ("Політична опозиція у Сполучених Штатах і Німеччині" [499], 2003 р.), А. Кайзер ("Парламентська опозиція у вестмінстерських демократіях: Британія, Канада, Австралія і Нова Зеландія" [692], 2008 р.), Ф. Крістіансен ("Парламентська опозиція при парламентаризмі меншості: Скандинавія" [405], 2008 р., і "Консенсус чи конфлікт? Законодавча поведінка опозиційних

партій під час уряду меншості в Данії" [401], 2011 р.), П. Мейр ("Політична опозиція та Європейський Союз" [855], 2007 р.), Л. Марч ("Управління опозицією у гібридному режимі: "Єдина Росія" і парастатична опозиція" [865], 2009 р.), Д. Поллак ("Політичний протест. Політично-альтернативні групи в НДР" [1043], 2000 р.), Б. Раш ("Опозиційні партії, виборчі стимули та контроль урядових міністрів: парламентські опитування в Норвегії" [1073], 2007 р.), Н. Сіттер ("Євроскептицизм як партійна стратегія: стійкість і зміна партійної опозиції до європейської інтеграції" [1175], 2003 р., "Опонуючи Європі: євроскептицизм, опозиція й партійна змагальність" [1176], 2002 р., і "Опонуючи центру: євроскептицизм і територіальні поділи в європейських партійних системах" [1077], 2001 р.), А. Щербяк й П. Таггарт ("Опонуючи Європі? Порівняльна партійна політика євроскептицизму" [1245], 2008 р., і "Теоретизація партійного євроскептицизму: проблеми визначення, вимірювання та причинність" [1255], 2003 р.) й інші.

Натомість доробками з проблематики політичної опозиції здебільшого загально-теоретичного характеру, починаючи з 2000 р., стали праці таких вчених, як А. Абеді ("Виклики істеблішментським партіям" [239], 2002 р., і "Антиполітично-антиістеблішментські партії: порівняльний аналіз" [238], 2004 р.), Р. Бест ("Як фрагментація партійної системи змінила політичну опозицію у встановлених демократіях" [327], 2013 р.), Р. Барр ("Популісти, аутсайтери і антиістеблішментська політика" [292], 2009 р.), С. Божик ("Парламентська опозиція" [357], 2000 р.), Н. Брак і Ш. Вейнблум ("Що ми маємо на увазі під "політичною опозицією": теоретична перспектива" [363], 2009 р., і "'Політична опозиція": на шляху до оновленого дослідницького порядку денного" [362], 2011 р.), М. Вахман ("Опозиційні коаліції і демократизація виборами" [1318], 2013 р.), Дж. Ганді й А. Пшеворські ("Співпраця, кооперація та повстання в умовах диктатури" [546], 2006 р., та "Координація поміж опозиційними партіями на авторитарних виборах" [542], 2008 р.), А. Глейзер ("Стратегії політичної опозиції" [556], 2007 р.), Дж. Гудвін ("Жодного іншого виходу: держави і революційні рухи, 1945–1991 рр." [560], 2001 р.), Дж. Капочія ("Антисистемні партії. Концептуальна переоцінка" [388], 2002 р.), М. Керен ("Політична досконалість і антисистемна партія" [709], 2000 р.), К. Конрад ("Обмежені поступки: вигідні диктаторські відповіді на внутрішньополітичну опозицію" [425], 2011 р.), Е. Луст-Окар ("Розділеними вони управляють. Менеджмент і маніпулювання політичною

опозицією" [843], 2004 р., і "Менеджмент опозицією: формальні структури оспорювання і неформальна політична маніпуляція" [845], 2007 р.), А. МакГанн ("Логіка демократії: узгоджена рівність, деліберация і захист меншин" [907], 2006 р.), Ф. Нортон ("Роблячи сенс опозиції" [975], 2008 р.), С. Прассер ("Опозиція – одного дня, уряд – наступного" [1051], 2010 р.), М. Садоун ("Опозиція та демократія" [1115], 2004 р.), К. Стейнак ("Соціокультурна основа опозиційних стратегій у парламенті" [1215], 2008 р.), У. Сурел ("Лідер опозиції" [1230], 2004 р.), Л. Торлаксон і Н. Лугосі ("Антидемократичний дискурс: сенс і вимірювання" [1268], 2017 р.), Дж. Франклін ("Опозиція політичної партії у незмагальних режимах: крос-національний аналіз" [528], 2002 р.), А. Хамлін ("Парламенти фіксованого терміну: обираючи опозицію" [598], 2010 р.), Л. Хелмс ("П'ять шляхів інституціоналізації політичної опозиції: уроки розвинених демократій" [625], 2004 р., "Вивчаючи парламентську опозицію у старих і нових демократіях: проблеми та перспективи" [626], 2008 р., і "Парламентська опозиція та її альтернативи транснаціональному режиму: Європейський союз у перспективі" [627], 2008 р.) й інші.

На противагу, значно менш розвинутою в руслі проблематики політичної опозиції є політична наука в Україні, яка сформувалась як самостійна галузь знань тільки на початку 90-х рр. ХХ ст. Відтак проблематика політичної опозиції в українській науці (причому не лише в політичній науці, а й у юриспруденції, особливо з другої половини 2000-х рр.) виявилась переважно двоспрямованою: із однієї сторони – на залучення і вдосконалення зарубіжних наукових знань про феномен політичної опозиції; із другої сторони – на детермінування й окреслення феномену політичної опозиції в Україні та останнім часом – у деяких інших країнах світу.

В рамках першого, зазвичай загально-теоретичного, вектора/спрямування розвитку української науки в контексті проблематики політичної опозиції найпримітнішими й найцитованішими є доробки таких вчених (передусім політологів та правників), як Г. Берестова ("Опозиція як форма прояву політичного протесту" [10], 2014 р.), С. Бондар ("Теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичної опозиції" [16], 2015 р.), В. Бусленко ("Політична опозиція в перехідних демократіях: категоріальний аналіз феномену" [24], 2013 р.), І. Варзар ("Політологічні і історіологічні засади феномена "політична опозиція"" [27], 1996 р.), Н. Вінничук ("Типологія політичної опозиції" [32],

2007 р.), Ю. Древаль ("Інституалізація парламентської опозиції" [48], 2009 р.), Ж. Дутчак ("Парламентська опозиція: пошук нових системних параметрів дослідження" [51], 2009 р.), Д. Зубрицька ("Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства" [61], 2009 р.), і "Теоретико-методологічні основи діяльності політичної опозиції" [64], 2011 р.), У. Ільницька ("Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту" [66], 2008 р., і "Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві" [67], 2008 р.), К. Ірха ("Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві" [70], 2010 р., і "Теоретичні аспекти дослідження політичної опозиції в західній науці ХІХ–ХХ ст." [71], 2009 р.), Л. Котова ("Сучасне бачення опозиційної діяльності" [110], 2011 р.), Д. Манойло ("Європейський досвід інституціоналізації політичної опозиції" [126], 2013 р.), М. Михальченко ("Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема" [135], 2002 р.), М. Морарь ("Політична опозиція як невід'ємний компонент демократичного суспільства і правової держави" [139], 2014 р.), В. Орловський ("Сутність і політичний імідж парламентської опозиції" [148], 2011 р.), О. Оськін ("Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції" [151], 2009 р.), Р. Павленко ("Опозиція: права та повноваження" [153], 2002 р.), Н. Пеньковська ("Інституціоналізація парламентської опозиції як складова підвищення ефективності урядування" [161], 2014 р.), Г. Постригань ("Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях" [178], 1996 р.), М. Росенко ("Парламентська опозиція: сутність і політичний імідж, участь у політичному житті" [186], 2010 р.), С. Рябов ("Опозиція як джерело альтернативної політики" [191], 2005 р.), В. Сичова ("Сутність і форми взаємодії інституту політичної опозиції та державного управління" [194], 2011 р.), О. Совгира ("Правовий статус парламентської опозиції" [198], 2006 р., і "Історія становлення поняття "парламентська опозиція" у політико-правовій думці" [197], 2007 р.), В. Степико ("Політична еліта, політична опозиція і суспільний конфлікт" [207], 1996 р.), Т. Ткаченко ("Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту" [213], 2007 р.), Д. Цимбал ("Теоретико-методологічні підходи до дослідження інституту політичної опозиції" [221], 2012 р.), О. Чижова ("Системні відносини влади, опозиції і прагматизму" [225], 2011 р.), Ю. Шведа ("Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні" [229], 2010 р.) й чимало інших.

Натомість у рамках другого, переважно конкретно-специфічного, вектора розвитку української науки в контексті проблематики політичної опозиції, передусім в Україні, найвиднішими є праці таких дослідників (і політологів, і правників), як С. Бондар ("Критерії опозиційності в політичній системі України" [14], 2007 р.), В. Веренько ("Зародження та розвиток політичної опозиції в Україні у 1991–2002 рр." [29], Д. Зубрицька ("Розумна соціальна дійсність у програмах опозиційних політичних партій" [63], 2009 р.), К. Ірха ("Діяльність політичної опозиції як чинник впливу на мас-медійний портрет України" [68], 2012 р.), О. Кесарчук ("Діяльність опозиційних сил в країнах-членах СНД" [73], 2003 р.), А. Колодій ("Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України)" [77], 1996 р.), С. Конончук і О. Ярош ("Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження: дослідження проблеми" [109], 2006 р.), І. Павленко ("Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи" [152], 2005 р.), О. Петренко ("Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна" [163], 2007 р.), І. Побочний ("Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення в Україні" [166], 2005 р.), А. Романюк ("Політична опозиція в Україні: нормативна та інституційна трансформації" [182], 2014 р.), Ф. Рудич ("Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст" [189], 2013 р.), О. Сас ("Теоретичні та практичні реалії української опозиції" [192], 2011 р.), М. Стефурак і М. Рябоус ("Критерії опозиційності політичних партій в Україні" [208], 2011 р.), Д. Цимбал ("Дослідження інституту опозиції в сучасній Україні" [220], 2013 р.), В. Чумак ("Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України" [227], 2007 р.) й інші.

Деякі із них захистили дисертаційні роботи, предметом дослідження яких були здебільшого, але не завжди, різні аспекти формування та функціонування політичної опозиції в Україні. З-поміж них: С. Бондар ("Політична опозиція в системі владних відносин України" [15], 2008 р.), В. Веренько ("Процеси становлення та розвитку інституту політичної опозиції в Україні" [30], 2009 р.), Н. Вінничук ("Політична опозиція як інститут сучасної демократії" [31], 2007 р.), І. Зарицька ("Парламентська опозиція як чинник функціонування сучасної демократії" [55], 2009 р.), Д. Зубрицька ("Процес інституалізації політичної опозиції в Україні" [62], 2011 р.), К. Ірха ("Інститут політичної опозиції: світовий досвід та специфіка становлення в сучасній Україні" [69], 2010 р.), О.

Кукуруз ("Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз" [113], 2008 р.), Ю. Мислюк ("Роль опозиційного жіночого лідера в політичному житті України: політологічний аналіз" [134], 2009 р.), Н. Піскарьова ("Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства" [165], 2008 р.), В. Сичова ("Взаємодія інституту політичної опозиції та державного управління: теоретико-методологічне обґрунтування" [193], 2011 р.), О. Совгіря ("Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)" [199; 200], 2005 р.), Т. Ткаченко ("Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні" [214], 2009 р.), Т. Христюк ("Політична опозиція в Росії (кінець 1980–х – 2000 рр.)" [218], 2005 р.), Л. Червона ("Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз" [224], 2004 р.). Відтак це засвідчує, що проблеми політичної опозиції є предметом дослідження української політології, юриспруденції, соціології, філософії тощо, хоча й потребує подальших дослідницьких зусиль.

Загалом очевидно, що науково-дослідницька розробленість проблематики політичної опозиції не просто привернула увагу багатьох дослідників передусім у зарубіжній, а також і у вітчизняній науці, однак й генерувала кілька предметних галузей та сфер теоретичного/теоретико-методологічного і прикладного/емпіричного аналізу.

Перша важлива галузь і сфера наукової літератури зосереджена на сутності та функціях політичної опозиції у демократичних і недемократичних політичних режимах й часто зводиться до дослідження різних форм політичної опозиції. Це максимально очевидно з огляду на доробки таких вчених, як Р. Даль (передусім праця "Політичні опозиції в західних демократіях" [447], 1966 р.), Ж. Блондель ("Політична опозиція в сучасному світі" [340], 1997 р.), Л. Хелмс ("Вивчаючи парламентську опозицію у старих та нових демократіях: проблеми та перспективи" [626], 2008 р.) й інші.

Друга сфера наукової літератури присвячена детермінуванню розвитку політичної опозиції та розгляду чинників, які пояснюють виникнення, інституціоналізацію та зникнення політичної опозиції у демократичних та/або недемократичних політичних режимах. Йдеться найперше про напрацювання таких вчених, як Р. Даль (зокрема монографії "Полярія: участь і опозиція" [448], 1971 р., "Режими й опозиції" [450],

1973 р.), Дж. Сарторі ("Опозиція і контроль: проблеми та перспективи" [1127], 1966 р.), Дж. Барбер ("Опозиція у Росії" [287], 1997 р.), Л. Хелмс ("П'ять шляхів інституціоналізації політичної опозиції: уроки розвинених демократій" [625], 2004 р.), Х. Муталіб ("Неліберальна демократія та майбутнє опозиції в Сінгапурі" [953], 2009 р.) й інші. Причому велика кількість наукових досліджень спрямована на вивчення політичної опозиції саме у недемократичних чи незмагальних політичних режимах, а також на з'ясування її ролі у процесах демократизації чи автократизації, а загалом трансформації. Мовиться, приміром, про доробки таких дослідників, як П. Главачек та Я. Хольцер ("Опозиція в недемократичних режимах: примітки щодо можливостей і рамок чинної теорії" [643], 2009 р.), Ж. Лека ("Опозиція на Близькому Сході і в Північній Африці" [799], 1997 р.), Дж. Спенсе ("Опозиція в Південній Африці" [1201], 1997 р.), А. Степан ("Демократична опозиція і теорія демократизації" [1216], 1997 р.), Дж. Франклін ("Опозиція політичної партії у незмагальних режимах: крос-національний аналіз" [528], 2002 р.), Л. Шапіро ("Кладучи кришку на ленінізм: опозиція і дисидентство в комуністичних однопартійних державах" [1142], 1967 р., та "Політична опозиція в однопартійних державах" [1141], 1972 р.) й інші.

Третя галузь та сфера наукової літератури присвячена аналізу структурних елементів, які впливають на умови функціонування політичної опозиції у парламенті (парламентської опозиції) та зокрема її відносин з урядовою владою/повноваженнями парламентської більшості. Йдеться, для прикладу, про дослідницькі роботи таких вчених, як Г. Керр ("Структура опозиції у швейцарському парламенті" [712], 1978 р.), Н. Джонсон ("Опозиція в британській політичній системі" [681], 1997 р.), А. Мухіка та І. Санчез-Квенка ("Консенсус і парламентська опозиція: кейс Іспанії" [945], 2006 р.), Р. Андевег, Л. Де Вінтер і В. Мюллер ("Парламентська опозиція в постконсоціативних демократіях: Австрія, Бельгія і Нідерланди" [256], 2008 р.), Ф. Крістіансен і Е. Дамгаард ("Парламентська опозиція при парламентаризмі меншості: Скандинавія" [405], 2008 р.), Е. Де Джорджі ("Парламентська опозиція в західноєвропейських демократіях сьогодні: системна чи питання-орієнтована?" [463], 2007 р.), Л. Хелмс ("Вивчаючи парламентську опозицію у старих та нових демократіях: проблеми та перспективи" [626], 2008 р.), А. Кайзер ("Парламентська опозиція у вестмінстерських демократіях: Британія,

Канада, Австралія і Нова Зеландія" [692], 2008 р.), П. Копецькі і М. Спірова ("Парламентська опозиція в посткомуністичних демократіях: сила безсилості" [752], 2008 р.) й інші.

Нарешті, четверта галузь і сфера досліджень зосереджена на позапарламентській політичній опозиції та на її ролі у соціальній мобілізації і формуванні громадянського суспільства. Йдеться, приміром, про наукові доробки таких дослідників, як М. Вейгле і Дж. Баттерфілд ("Громадянське суспільство у реформуванні комуністичних режимів: логіка виникнення" [1325], 1992 р.), Е. Колінські ("Опозиція у Західній Європі" [742], 1987 р.), М. Бернхард ("Громадянське суспільство і демократичний транзит у Центрально-Східній Європі" [320], 1993 р.), Дж. Гленн ("Обрамлюючи демократію. Громадянське суспільство і громадянські рухи у Східній Європі" [565], 2001 р.), Д. Поллак і Я. Вієлгогс ("Дисидентство й опозиція у комуністичній Східній Європі: витоки громадянського суспільства та демократичного транзиту" [1044], 2004 р.) й інші.

Водночас, незважаючи на досить широкий спектр галузей і сфер дослідження політичної опозиції, яскраво простежується той факт, що, відштовхуючись передусім від "класичних" робіт таких науковців кінця 60–х – початку 70–х років ХХ ст., як Р. Баркер, Р. Даль, Г. Іонеску, І. Мадаріага, О. Кіркхаймер, Б. МакЛеннан, Х. Оберройтер, Дж. Сарторі, Л. Шапіро й чимало інших, політична опозиція в цілому "вивчалася у більш широких рамках: як співпредмет і правило, включені у дослідження влади, уряду, парламенту, партій, громадських рухів" [463, с. 2]. Відтак, що найцікавіше, через п'ятдесят років зауваження Г. Іонеску й І. Мадаріаги (1968 р. [675, с. 2]) про те, що мало наукових робіт коли-небудь мали справу із опозицією спеціально і виключно, як і раніше є вірним. Відсутність спеціалізованих, зокрема політологічних, досліджень політичної опозиції ще більш кричуща, коли справа доходить, як вказує К. Неунрейтер, до теоретико-методологічного і концептуального обґрунтування категорії "політична опозиція" [968, с. 423], оскільки за винятком незначної кількості досліджень більшість робіт по проблематиці політичної опозиції є прикладами відсутності теоретико-методологічних висновків.

Із іншого боку, "класичні" роботи науковців кінця 60–х – початку 70–х років ХХ ст. й досі багато у чому, хоча звісно не завжди, залишаються "еталоном" у порівняльних дослідженнях політичної опозиції, про що наголошує П. Пульцер [1064]. Це

спостереження як стимул нашої уваги на необхідність теоретико-методологічного, а також емпіричного розгляду категорії "політична опозиція", зокрема на прикладі країн Вишеградської групи – Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії. Вирішення цього завдання, як зауважено вище, обов'язково є поступовим: спершу – теоретико-методологічним, а згодом – емпіричним (як запропоновано у наступних структурних частинах дослідження). У заданому ж контексті доцільно розуміти, що через п'ятдесят років після оприлюднення основоположних (зазначених вище) праць з проблематики політичної опозиції ракурс, у якому політична опозиція була звикло концептуалізована (а це західні демократії, які політично сконструйовані на підставі сильних партій, що діють на потужній політичній арені), драматично змінився в різних вимірах і площинах: демократизація більшості авторитарних держав; автократизація деяких демократичних держав; регіоналізація унітарних держав; розвиток наднаціональних структур на рівні Європейського союзу; зміни у відносинах між виконавчою та законодавчою владою (для прикладу, президенціалізація, прем'єризация або ж парламентаризация політичного процесу, приріст чи спад повноважень і ролей парламентів тощо), а також у виконанні партіями своїх ініціальних ролей (зниження кількості партійного членства, зменшення якості/кількості традиційних функцій політичних партій, зокрема шляхом творення всеохоплюючих партій, "партій-картелів" і "картелізації" партійних систем) тощо. Про це свідчать теоретико-методологічні, загально-теоретичні та конкретно-специфічні напрацювання таких вчених, як Р. Андевег [255], Ж. Блондель [338], В. Коупленд і С. Паттерсон [422], Р. Кац і П. Мейр [700], О. Кошта, Е. Керруш й П. Магнет [428], Б. Ленман [801], Г. Лоевенберг [834], Ф. Мюллер-Роммель [949], Ф. Нортон [977], Т. Погунтке та П. Вебб [1040] й чимало інших.

Відтак, саме така специфіка розвитку політичної ситуації та політичної науки є важливим елементом зміни, який має підштовхнути вчених до нових моделей теоретизації та верифікації знань про політичну опозицію, особливості її становлення та структуризації тощо. Водночас важливим є врахування того факту, що в більшості випадків дослідження проблематики політичної опозиції і напрями його практично-емпіричної верифікації здебільшого спрямовані на обмежені вибірки політичної опозиції і використовують специфічні (часто надто вузькі) підходи до її дефініювання та

структуризації. Як наслідок, у політичній науці формується й інституціоналізується доволі вузька дослідницька перспектива (як правило, сконструйована на принципах і методах неоінституціоналізму) з приводу того, як варто досліджувати та розуміти політичну опозицію, а також дуже вузький (і навіть обмежувальний) ряд та спектр дослідницьких питань [103]. Тому подальший розвиток проблематики політичної опозиції має бути спрямований на вирішення і цієї наукової проблеми.

Загалом же підсумовуємо, що науково-дослідницька розробленість проблематики політичної опозиції у зарубіжній і вітчизняній політичній науці є доволі варіативною, хоча й досі обмеженою. Тим не менше, базуючись саме на ній, повинні відбуватись конструювання знань про: етимологію і концептуальне визначення понять "політична опозиція" і "парламентська опозиція"; класичне/вузьке і сучасне/широке трактування, форми і типи політичної та парламентської опозиції; методологічні та теоретико-методологічні підходи, рамки, завдання і проблеми дослідження, детермінування та структуризації політичної та парламентської опозиції; співвідношення і взаємовплив політичної опозиції та політичного режиму; політико-правовий статус, форми роботи і функції парламентської опозиції, а також фактори та підходи до її становлення, структуризації та інституціоналізації тощо. Більше того, саме загально-теоретична і конкретно-специфічна спрямованість знань про політичну, зокрема й парламентську, опозицію є передумовою з'ясування особливостей її становлення та структуризації у різних емпіричних кейсах, втім числі у країнах Вишеградської групи.

1.2. Стан дослідження особливостей становлення і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

Цілком окремішню, але безумовно залежну від загально-теоретичних наукових розвідок, нішу в контексті проблематики політичної опозиції становлять країни Вишеградської групи. Впродовж періоду від завершення Другої світової війни і до кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. вони (в рамках Польщі, Угорщини і Чехословаччини) були так званими режимами "реального соціалізму" й елементом радянського впливу, а відтак функціонували в одних політичних умовах. Однак із кінця 80-х – початку 90-х

рр. XX ст. й дотепер вони (вже в рамках Польщі, Словаччини, Угорщини і Чехії) є цілком незалежними державами, а тому, в тім числі й внаслідок інтеграції до Європейського союзу, послуговуються зовсім іншими правилами політичного процесу. Відтак стан дослідження політичної опозиції і її різних варіантів, форм та виявів у чинних країнах Вишеградської групи є щонайменше двоетапним і двокомпонентним – на момент їхньої залежності від СРСР і на момент їхньої незалежності та співпраці з Європейським союзом.

Проблематика історичних і трансформаційних атрибутів становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи, зокрема феноменів опору, дисидентства та суспільно-політичних рухів і організацій як виявів протестності та нонконформізму й прототипів політичної опозиції у режимах "реального соціалізму" та в ході їхньої первинної демократизації, знайшла відображення у надзвичайно великому масиві наукових доробків, передусім зарубіжних авторів. Серед них найбільш комплексними й усесторонніми (переважно монографічними) є за авторством таких дослідників, здебільшого 80–х – 90–х рр. XX ст., як В. Айхведе й І. Бок ("Самвидав. Альтернативна культура в Центральній і Східній Європі: 60–80-і рр." [491], 2000 р.), А. Арато ("Соціальна теорія, громадянське суспільство і трансформація авторитарного соціалізму" [262], 1991 р., й "Громадянське суспільство і політична теорія" [265], 1992 р.), Т. Аш ("Ми – люди: революція 1989 року" [271], 1990 р.), І. Банац ("Східна Європа в Революції" [285], 1992 р.), К. Баркер ("Фестиваль пригноблених: "Солідарність", реформа і революція у Польщі, 1980–1981 рр." [290], 1986 р.), Ф. Барнард ("Між опозицією та політичною опозицією: пошук змагальної політики у Чехословаччині" [289], 1972 р.), С. Бекес, М. Берн та Я. Райнер ("Угорська революція 1956 року: історія в документах" [306], 2002 р.), Н. Бермео і Ф. Норд ("Громадянське суспільство перед демократією" [319], 2000 р.), М. Бернхард ("Витоки демократизації в Польщі" [322], 1993 р.), П. Блажек ("Опозиція і опір комуністичному режиму у Чехословаччині 1968–1989 рр." [335], 2005 р.), А. Бозокі ("Переговори за "круглим столом" 1989 року: генеза угорської демократії: аналіз і документи" [355], 2002 р., і "Політика опозиції в Угорщині 1980–х років" [352], 2007 р.), Є. Бугайські та М. Поллак ("Східноєвропейські лінії невдач: дисидентство, опозиція та соціальний активізм" [379], 1989 р., і "Чехословаччина: декада дисидентства

"Хартії 77"" [378], 1987 р.), Б. Вітон і З. Каван ("Оксамитова революція: Чехословаччина 1988–1991 рр. [1328], 1992 р.), К. Джоппке ("Ревізія, дисидентство, націоналізм: опозиція у леніністських режимах" [687], 1994 р.), Т. Джудт ("Дилеми дисидентства: політика опозиції у Східній і Центральній Європі" [689], 1988 р.), Г. Екіерт ("Держава проти суспільства: політичні кризи та їхні наслідки в Центральній і Східній Європі" [493], 1996 р.), Й. Елстер ("Переговори за "круглим столом" і крах комунізму" [502], 1996 р.), Р. Зувовські ("Політичне дисидентство та опозиція в Польщі" [1358], 1992 р.), Дж. Каррі ("Дисидентство у Східній Європі" [439], 1983 р.), П. Кечкеметі ("Неочікувана революція: Соціальні сили під час угорського повстання" [705], 1961 р.), П. Кенні ("Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року" [707], 2002 р.), М. Кубат ("Політична опозиція в теорії і центральноєвропейській практиці" [777], 2010 р.), Я. Кубік ("Влада символів проти символів влади: виникнення "Солідарності" і падіння державного соціалізму в Польщі" [779], 1994 р.), М. Кукрал ("Прага 1989: театр революції" [780], 1997 р.), Дж. Літван і Я. Бак ("Угорська революція 1956 року" [833], 1996 р.), Д. Мейсон ("Революція і транзит у Центрально-Східній Європі" [892], 1996 р.), Н. Ніельсен ("Революції у Східній Європі: релігійні корені" [971], 1991 р.), М. Оса ("Солідарність" і незгода: мережі польської опозиції" [1005], 2003 р.), Д. Ост ("Солідарність" і політика антиполітики: опозиція і реформа в Польщі з 1968 року" [1006], 1990 р.), А. Пачковські ("Страйки, повстання, демонстрації як "польська дорога" через соціалізм" [1015], 2003 р.), Д. Поллак і Я. Вієлгогс ("Дисидентство й опозиція у комуністичній Східній Європі: витоки громадянського суспільства та демократичного транзиту" [1044], 2004 р.), М. Сцабо ("Окремі уроки колективних протестів у посткомуністичних країнах Центральної Європи" [1235], 2000 р., і "Дисидентство й опозиція в угорському режимі Кадара" [1231], 2006 р.), Г. Скіллінг ("Самвидав і незалежне суспільство у Центральній і Східній Європі" [1181], 1989 р.), Я. Станішкіс ("Польська самообмежена революція" [1203], 1984 р.), Р. Токес ("Опозиція у Східній Європі" [1279], 1979 р., та "Узгоджена революція Угорщини" [1278], 1996 р.), А. Турен ("Солідарність". Аналіз соціального руху: Польща 1980–1981 рр." [1283], 1983 р.), Л. Урбан ("Угорщина в транзиті: виникнення опозиційних партій" [1292], 1989 р.), Б. Фолк ("Дилеми дисидентства у Центрально-Східній Європі: громадянські інтелектуали та королі-філософи" [512], 2003 р.), А. Фрішке ("Політична

опозиція в ПНР 1945–1980 рр." [535], 1994 р.), Р. Шеперд ("Чехословаччина. Оксамитова революція і далі" [1164], 2000 р.) й інші.

В українській науці проблематика історичних та трансформаційних атрибутів становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи також знайшла відображення у цілій низці доробків. Однак завершеними та комплексними з-поміж них традиційно стали дисертаційні роботи, переважно з історичних наук, зокрема за авторством таких дослідників, як В. Луцкай ("Системна криза тоталітарного режиму в Угорщині (1949–1956 рр.)" [125], 2002 р.), Я. Нападій ("Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70–х роках ХХ ст." [141], 2002 р.), Л. Новак-Каляєва ("Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989 рр.)" [143], 2004 р.), А. Слесаренко ("Антитоталітарні рухи в Чехословаччині (1969–1989 рр.)" [195], 2007 р.), А. Телегуз ("Роль незалежної самоврядної професійної спілки "Солідарність" у творенні новітньої польської держави (1980–1991 рр.)" [210], 2009 р.).

Загалом огляд стану досліджень проблематики історичних та трансформаційних атрибутів становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи дозволяє встановити, що впродовж 40–80–х рр. ХХ ст. у регіоні не функціонувало політичної, насамперед парламентської, опозиції у її класичному або сучасному розумінні, а натомість прослідковувались такі вияви протестності та нонконформізму або ж прототипи політичної опозиції, як опір, дисидентство, фракційність, суспільно-політичні рухи й організації тощо. Зумовлено це було тим фактом, що тогочасні Польща, Угорщина і Чехословаччина були автократичними політичними режимами, а відтак у них за замовчуванням не могло існувати конструктивної політичної опозиції, яка натомість здебільшого, особливо активно з середини 80–х рр. ХХ ст., була інкорпорована у феномені протестних рухів і їхніх відносин із владою. Останні, як загально-теоретично, так і конкретно-специфічно, крім перерахованих вище наукових доробків, були проаналізовані у працях таких вчених, як С. Альварез, Е. Дагніно, А. Ескобар ("Культури політики, політика культур" [253], 1998 р., і "Творення соціальних рухів у Латинській Америці" [509], 1992 р.), Дж. Валтон і К. Рагін ("Глобальні та національні джерела політичного протесту" [1321], 1990 р.), М. Кук ("Організовуючи дисидентство" [427], 1996 р.), Х. Лінц і А. Степан ("Проблеми демократичного транзиту і

консолідації" [828], 1996 р.), С. Майнварінг і Е. Віола ("Нові соціальні рухи, політична культура та демократія" [852], 1984 р.), П. Оксхорн ("Організуючи громадянське суспільство" [1011], 1995 р.), С. Стокс ("Культура у конфлікті" [1221], 1995 р.), П. Хіпшер ("Демократичні транзити як протестні цикли" [640], 1998 р.), Дж. Фоврейкер ("Теоретизуючи соціальні рухи" [524], 1995 р.) й чимало інших.

Згодом, особливо за наслідками успіхів ранніх спроб демократизації у країнах Вишеградської групи в ході та в результаті колапсу режимів "реального соціалізму" наприкінці 80–х рр. ХХ ст., про політичну опозицію у регіоні почали говорити більш деталізовано і цілеспрямовано, але й досі не у класичному чи сучасному розумінні. Це відстежуємо із напрацювань таких дослідників, як Н. Бермео ("Лібералізація та демократизація: зміни в Радянському Союзі і Східній Європі" [317], 1991 р.), П. Волтен ("Невизначене майбутнє: Східна Європа і демократія" [1309], 1990 р.), Г.-Й. Глесснер ("Демократія після закінчення комунізму" [563], 1994 р.), Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер і Л. Вайтхед ("Транзити від авторитарного режиму: перспективи демократії" [988], 1986 р.), Т. Карл і Ф. Шміттер ("Форми транзиту в Латинській Америці, Південній і Східній Європі" [699], 1991 р.), М. Керен і Г. Офер ("Випробування транзиту: економічні реформи у колишньому комуністичному блоці" [710], 1992 р.), Дж. Коломер ("Стратегії та результати у Східній Європі [416], 1995 р.), А. Пшеворські ("Демократія та ринок: політичні й економічні реформи у Східній Європі і Латинській Америці" [1060], 1991 р.), З. Рау ("Відродження громадянського суспільства у Східній Європі та Радянському Союзі" [1074], 1991 р.), Б. ван Стінберген ("Переходи від авторитарних/тоталітарних систем: недавні події в Центральній і Східній Європі у порівняльній перспективі" [1306], 1992 р.), С. Хантінгтон ("Третя хвиля: демократизація в кінці двадцятого століття" [659], 1991 р.).

Однак ідеї, викладені у перерахованих вище працях, все ж таки були вкрай інформативними, адже вони найсистемніше та найінтегративніше в національному і регіональному контексті були накладені на країни Вишеградської групи, а також на інші країни Центрально-Східної Європи у доробках таких вчених, як Б. Фолк ("Дилеми дисидентства у Центрально-Східній Європі: громадянські інтелектуали та королі-філософи" [512], 2003 р.), а також Д. Поллак і Я. Віелгогс ("Дисидентство й опозиція у

комуністичній Східній Європі: витоки громадянського суспільства і демократичного транзиту" [1044], 2004 р.).

Зокрема Б. Фолк у своїй монографії: дослідила історію, природу, різновиди та результати антикомуністичної й ревізійністської опозиції та протестності, а також феноменів антиполітики і громадянського суспільства у країнах Центрально-Східної Європи періоду режимів "реального соціалізму"; проаналізувала та пов'язала ідеї і доробки ключових опозиційних вчених про сутність, теорію та практику громадянського суспільства й антиполітики і з'ясувала, що вони були спрямовані як на інститути, установи та держави, так і на процеси самоорганізації й автономізації суб'єктів протестності; виявила такі структурні особливості і компоненти дисидентства та дисидентських теорій у країнах Центрально-Східної Європи, як несприйняття насилля, терпимість й "прийняття всіх, особливо інших" [512, с. 346], що фактично виявились умовами генерування в майбутньому "нового політичного стилю" контреліт.

У свою чергу, Д. Поллак і Я. Вієлгоге згрупували та продемонстрували у своїй колективній монографії ідеї та логіку різних науковців про витоки та природу громадянського суспільства, дисидентства й опозиції у процесі демократичного транзиту в країнах Східної Європи. Внаслідок цього дослідники: порівняльно та раціоналістично-детерміновано вмотивували, що дисидентство, опір та загалом протестність відіграли важливе і каталізуюче, але не визначальне значення у колапсі "східного блоку" та режимів "реального соціалізму", бо як реакція на протоопозицію і протестність крах комунізму був наслідком ланцюжкової реакції різних ендегенних і екзогенних чинників [1044, с. 245]; виявили, що політизація опозиційного середовища, зокрема радикалізація протестності проти системи і її максимальна ідеологічна зв'язаність й професійність, найбільше виразилась у другій половині 80-х рр. ХХ ст.; зафіксували, що різні форми, типи та вияви опозиційності і протестності в країнах Східної Європи періоду 40–80-х рр. ХХ ст., але особливо у кінцевій фазі комунізму, доцільно трактувати як нові соціальні рухи.

Натомість примітно, що менш представленою науковими доробками безпосередньо з досліджуваної теми є проблематика політичної опозиції в країнах Вишеградської групи після того, як вони стали незалежними й інтегрувались у Європейський союз. У

цей період, тобто з початку 90-х рр. ХХ ст., однак здебільшого з 2000 р., було опубліковано праці, які переважно опосередковано стосуються політичної опозиції, зокрема за авторством таких зарубіжних вчених, як А. Баторі ("Відношення до Європи: ідеологія, стратегія та питання членства в Європейському союзі у партійній політиці Угорщини" [298], 2002 р.), М. Бернхард і Р. Кайа ("Громадянське суспільство і тип режиму в європейських посткомуністичних країнах" [325], 2012 р.), С. Божик ("Парламентська опозиція в Сеймі Республіки Польща" [358], 2005 р., і "Правовий статус парламентської опозиції в Сеймі Республіки Польща" [359], 2006 р.), Дж. Гленн ("Обрамлюючи демократію. Громадянське суспільство і громадянські рухи у Східній Європі" [565], 2001 р.), А. Грзимала-Буссе й А. Іннес ("Великі очікування: ЄС і внутрішня політична змагальність в Центральній-Східній Європі" [588], 2003 р.), К. Зуба ("Польський євроскептицизм і єврореалізм" [1353], 2006 р.), Д. Іванова ("Міграційна криза і політика Вишеградської групи" [677], 2016 р.), Дж. Карлас ("Парламентський контроль за справами ЄС у Центральній і Східній Європі: пояснення варіацій" [697], 2011 р.), М. Ковальські ("Від іншого кута – Польща й середземноморська криза біженців" [761], 2016 р.), П. Копецькі і М. Спірова ("Влада виконавчій гілці! Змінювання виконавчо-законодавчих відносин у Східній Європі" [748], 2004 р., і "Парламентська опозиція в посткомуністичних демократіях: сила безсилості" [752], 2008 р.), К. Краузе ("Другий транзит Словаччини" [765], 2003 р., і "Вибрана спорідненість: демократія і партійна змагальність у Словаччині та Чеській Республіці" [764], 2006 р.), М. Кубат ("Політична опозиція в теорії та центральноєвропейській практиці" [777], 2010 р.), П. Льюїс ("Репозиціонування опозиції у Центральній-Східній Європі" [812], 1997 р.), Б. Найман і У. Занко ("Коли політична пропозиція створює власний попит: кейс політики проти ЄС у Вишеградських країнах" [958], 2016 р.), М. Ніц ("Вишеградська група в ЄС: 2016 рік як поворотний момент?" [969], 2016 р.), А. Пірро ("Популістські радикальні праві у Центральній і Східній Європі" [1037], 2015 р.), Д. Поллак і Я. Вієлгогс ("Дисидентство й опозиція у комуністичній Східній Європі: витоки громадянського суспільства та демократичного транзиту" [1044], 2004 р.), А. Прокешова ("Пояснення електоральних успіхів антиістеблішментських партій" [1058], 2016 р.), Б. Рач ("Угорські соціалісти в опозиції: стагнація чи відродження" [1067], 2000 р.), А. Робертс ("Деміфологізуючи чеську опозицію" [1087], 2003 р.), М.

Сцабо ("Репертуар суперечок у посткомуністичних протестних культурах" [1234], 1996 р.), П. Уцен ("Партії, популізм й антиістеблішментська політика в Центрально-Східній Європі" [1290], 2007 р.), Р. Фавн ("Вишеград: сприятливий для цілі?" [513], 2013 р.), К. Хендерсон ("Євроскептицизм чи єврофобія: ставлення опозиції до ЄС у Словацькій Республіці" [631], 2001 р.), К. Ходор і А. Косінська ("Польське сприйняття імміграційної напруженості: критичний аналіз" [647], 2016 р.), М. Чеснік і Р. Марковські ("Політична опозиція в Польщі: просторове, програмне й ідеологічне розміщення" [440], 2011 р.) та інші.

У свою чергу, серед вітчизняних (а також російських) науковців, які досліджують проблематику політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, починаючи з 1989–1990 рр. й досі, найцитованішими, найпослідовнішими та найсистемнішими є Ю. Абдуллаєва ("Інституційні умови формування конструктивної опозиції в країнах Центральної і Східної Європи" [3], 2007 р.), О. Бабкіна ("Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства" [9], 2015 р.), І. Борзова ("Опозиція посткомуністичних країн Східної Європи в кінці ХХ – на початку ХХІ століття: основні тенденції розвитку" [17], 2013 р.), В. Бусленко ("Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи" [20], 2015 р., "Інституціоналізація парламентської опозиції в Польщі" [21], 2010 р., "Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського союзу (на прикладі країн Вишеградської групи)" [22], 2013 р., "Моделювання відносин "парламентська опозиція–уряд" у Словаччині в 90–і роки" [23], 2014 р., "Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи)" [25], 2013 р., та "Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини)" [26], 2015 р.), Г. Зеленько ("Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи" [56], 2015 р., і "Політична "матриця" громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України)" [57], 2007 р.), О. Кукуруз ("Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз" [114], 2010 р.), В. Литвин і А. Романюк ("Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз" [171] (2014 р.) і "Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та

інших країн Центрально-Східної Європи" [177], 2016 р.), М. Палінчак ("Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України)" [154], 2014 р.), Н. Панчак-Бялоблоцка ("Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи" [156], 2014 р.), Ф. Рудич ("Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами" [168], 2016 р.), Д. Ткач ("Влада та опозиція в Угорщині – зміна облич чи зміна курсу" [212], 2014 р.). Водночас в Україні не захищено жодної дисертаційної роботи, яка би комплексно стосувалась порівняльного політологічного (чи будь-якого іншого) аналізу політичної, зокрема парламентської, опозиції у всіх країнах Вишеградської групи як в окремому регіоні.

Загалом огляд стану досліджень проблематики політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи після того, як вони стали незалежними й інтегрувались у Європейський союз, дозволяє аргументувати, що феномен, особливості, політико-правовий статус, повноваження та моделі опозиції у посткомуністичному світі і те, яким чином вона використовує ці повноваження для того, щоб впливати на політичні процеси, не є предметом численних та, що найголовніше, систематичних порівняльних розвідок. На це, зі слів П. Копецькі і М. Спірової [752], є кілька причин.

По-перше, більша частина наукової літератури, що зосереджена на проблемах політичного транзиту, розвитку і консолідації демократії, становить собою домінуючий підхід щодо оцінювання посткомуністичного і євроінтеграційного, зокрема в країнах Вишеградської групи, інституційного розвитку на підставі аналітичного ухилу в напрямі політичної та урядової ефективності і стабільності. Річ у тому, що без детермінування і наголосу на політичну й урядову стабільність посткомуністичні та постєвроінтеграційні демократії припустимо зазнали би системного краху в умовах одночасних проблем у площині необхідності здійснення державних реформ та запровадження елементів ринкової економіки. Тому замість наукової концентрації на повноваженнях, особливостях та ролі політичної, зокрема парламентської, опозиції переважна більшість аналітичної і дослідницької літератури по країнах Вишеградської групи, причому виправдано з транзитологічного погляду, зосереджена на специфіці та атрибутах повноважень президентів, урядових кабінетів і парламентів, на їхній довговічності і силі, а також на чинниках, які лежать в основі ефективності формування та

функціонування різних політичних систем і режимів, що виникли у заданому регіоні за наслідками краху соціалістичної моделі розвитку [86].

По-друге, відносна відсутність уваги ролі та змісту політичної, але передусім парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи пов'язана із винятковою "невловимістю предмета дослідження" [752]. Адже системна політична нестабільність на рівні партій, партійних систем і урядових кабінетів (виконавчої вертикалі в цілому та політичної системи й влади загалом [88]) стала причиною того, що формування цілісного та системного уявлення про те, хто в той або інший момент перебуває в політичній опозиції, виявилось неможливим або ускладненим. Причина у тому, що зміна інституційних параметрів політичних систем та режимів перешкоджала оцінці організаційної структури і можливостей позиціонування політичної опозиції, у той час як комплексний характер трансформованого (чи того, що трансформувався) політичного процесу, а тому й оцінювання ролі опозиції в аналізованих країнах стали надскладними завданнями навіть з огляду на конституційну теорію та практику.

По-третє, для політичної науки притаманний дефіцит утверджених теоретико-методологічних засад, які би дозволили застосовувати емпіричні дослідження з інших сфер аналізу у систематичному накопиченні знань з приводу політичної опозиції. Річ у тому, що більшість компаративних досліджень про політичну опозицію значно більше уваги приділяє емпіричному аналізу, а не теоретичній складовій. Це вкрай парадоксально з огляду на попереднє зауваження, згідно з яким чимало теоретичних пропозицій стосовно політичної, зокрема парламентської, опозиції або відносин між урядами й опозиціями формулюють спеціалісти з інших дисциплін політології, які не можуть назвати себе дослідниками опозиції і легіслатур [624]. Крім того, нетеоретичний характер багатьох робіт про політичну опозицію, у тім числі в країнах Вишеградської групи, – це часто просто результат протистояння теоретизації об'єктів досліджень і заперечення доречності аналізу парламентів та їхньої діяльності у новій парадигмі розуміння демократизації [518] і дослідження влади й управління [1085, с. 204–208].

По-четверте, різні напрями порівняльної політології, у тім числі аналіз політичної, зокрема парламентської, опозиції, характеризуються "концептуальним розтягуванням" [1123, с. 249], яке зумовлене надто суворою термінологією і концептуальною вузькістю

досліджуваних об'єкта і предмета, а відтак ефективною перешкодою накопиченню спеціальних знань. У контексті політичної опозиції це відображено у тому факті, що вона не обов'язково повинна бути парламентською, бо може бути й позапарламентською і може виходити за рамки чинної партійної системи [625; 1311]. Крім того, політичну опозицію становлять не тільки її "істинна" і конструктивна (системна), а й девіантна та деструктивна (несистемна чи напівсистемна) складові. Відтак політичній науці бракує інституційно-залежної варіативності та рухливості/динамічності у дослідженні та порівнянні політичної опозиції і її окремих еквівалентів, форм чи різновидів. Річ у тому, що в одному ("істинному" для демократичних режимів) випадку центром політичної опозиції є парламентська опозиція, а в іншому (звикло "девіантному" для демократичних режимів) випадку – групи інтересів чи засоби масової інформації [768, с. 360]. Крім того, в одному випадку опозицію становлять неурядові партії парламенту, а в іншому випадку – галузеві вияви/факції опозиційності всередині уряду тощо [504; 712]. Це означає, що обмеженість досліджень політичної опозиції у Вишеградській групі часто зумовлена вузьким розумінням політичної опозиції як такої, а також різних інституційних механізмів її функціонування, особливо в демократичних режимах. Критично це виявляється крізь призму того, що політична наука, як зауважено вище, має тенденцію до дослідження політичних інститутів і демократії з погляду урядів та здійснення влади, а не з погляду політичної опозиції та протистояння владі.

Водночас кілька репрезентативних, систематизованих і логічно структуризованих розвідок з досліджуваної проблематики в країнах Вишеградської групи все ж таки є. Зокрема за авторством таких науковців, як Л. Хелмс ("Парламентська опозиція у старих та нових демократіях" [628], 2008 р.) і М. Кубат ("Політична опозиція в теорії та центральноєвропейській практиці" [777], 2010 р.).

Л. Хелмс у своїй монографії та низці інших наукових доробків аргументував, що питання політичної, зокрема парламентської, опозиції ніколи не були повністю та системно не лише розглянуті, але й взагалі висунуті у порядку денному міжнародних політологічних досліджень. Внаслідок цього з приводу проблематики опозиції в країнах Вишеградської групи існує декілька справді важливих робіт, але практично жодних справді порівняльних досліджень [626]. Натомість ці праці переважно є "періодичними", а

їхні автори традиційно спеціалізуються в інших, інколи суміжних, предметних сферах порівняльної політології, що значно деконсолідує і деуніфікує системні пошуки й накопичення відповідних знань про політичну опозицію у регіоні [348; 624]. Як відповідь на це, Л. Хелмс запропонував систематизований і еталонний порівняльний аналіз опозиції у країнах Західної і Центрально-Східної Європи, зафіксувавши, що опозиція здатна бути цілком самостійним, а не суміжним, як раніше, предметом компаративно-політологічних досліджень [738], особливо із огляду на те, що інколи здійснювати владу та урядувати вигідніше не з крісел в уряді, а в опозиції [626; 1084].

Доповнив порівняльний аналіз політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи М. Кубат, який у своїй монографії [777] представив, найповніший, на нашу думку, теоретико-методологічний та практично-емпіричний компаративний аналіз політичної опозиції у регіоні. Це виявилось у тому, що вчений: запропонував схему класифікації політичної опозиції; проаналізував політичну опозицію крізь призму виконавчо-законодавчих відносин, зокрема кореляції урядових і опозиційних політсил; продемонстрував повноваження парламентів щодо контролю виконавчої гілки влади, а відтак крізь призму охоплення повноважень та призначення політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи.

Підсумовуючи, зауважуємо, що дослідження політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, які стали членами Європейського союзу, повинне відбуватись послідовно: на підставі врахування існуючих наукових доробків із приводу політичної та парламентської опозиції з-поміж посткомуністичних країн Європи та інших країн світу; внаслідок формулювання аналітичної площини, у якій можливе перенесення і зіставлення теоретико-методологічних напрацювань з емпіричними результатами і тенденціями розвитку політичної та парламентської опозиції; на підставі врахування різноманітних інституційних параметрів трактування, а також детермінування та визначення специфіки політико-правового статусу конструктивної (системної) і деструктивної (антисистемної) політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи (зокрема крізь призму виконавчо-законодавчих параметрів, партійно-виборчих атрибутів тощо); через дослідження практики та техніки/стратегії впливу політичної, зокрема парламентської, опозиції на політичний процес в цілому.

Задана лінія історіографічного, теоретико-методологічного й емпіричного зміщення у дослідженні політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи повинна залишатись домінуючою та визначальною. Окрім того, вона повинна бути неподільною у контексті аналізованої вибірки країн. А це означає, що всі країни компаративного аналізу (за умови емпіричної доцільності, а також здійсності) мають досліджуватись з огляду на принципи рівномірності та сумірності. Лише таким чином можна з'ясувати історичні і трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи, виокремити та детермінувати параметри позиціонування, політико-правового статусу, повноважень та інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, зафіксувати виконавчо-законодавчі та партійно-виборчі параметри структуризації системної парламентської опозиції та особливості, детермінанти і наслідки антисистемної, антиістеблішментської й наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи (про що детально йтиметься у наступних розділах дослідження).

Висновки до Розділу I

В цілому у Розділі I внаслідок розгляду історіографії та стану дослідження становлення і структуризації політичної опозиції у регіоні Вишеградської групи виявлено, що означена проблема не є монолітною та однорідною, а натомість вона детермінується цілим масовим компонентів і рівнів пізнання: здебільшого теоретизованою та історично-еволюційною конструкцією і логікою розвитку наукових знань про політичну опозицію; теоретизованим і спеціалізованим масивом інформації та даних про умови формування і структуризації опозиції; спеціальним і спеціалізованим дослідженням параметрів утворення, поступу та структуризації опозиції у регіоні Вишеградської групи – Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії. З огляду на це, у відповідному розділі роботи забезпечено та реалізовано поступове й обов'язкове проходження всіх компонентів і рівнів пізнання досліджуваної проблеми, що неодмінно повинно дати належні підстави і результати для всеосяжного та комплексного охоплення питання політичної опозиції у Вишеградській групі.

Зокрема констатовано, що логіка і практика дослідження політичної опозиції інструментами політичної науки почала зароджуватись у період 50–х – 70–х рр. ХХ ст., причому головню завдячуючи науковим доробкам західних дослідників. Із огляду на них, у тогочасній політології були запропоновані та забезпечені перші відомі науці визначення та концептуалізації, а також найраніші спроби структуризації і типологізації політичної опозиції як безумовного й визначального атрибуту демократії і складової політичного процесу. Крім того, саме у цьому розрізі науковці чи не вперше почали звертатись до проблематики теоретико-методологічного обґрунтування різних історичних форм, виявів та критеріїв політичної опозиції як своєрідного аналога чи альтернативи політичної влади.

Унаслідуювано це тим, що вже незабаром, зокрема з 70–х – 80–х рр. ХХ ст., однак вкрай особливо після 1990 р., наукові напрацювання з приводу політичної та, зокрема, парламентської опозиції почали розширюватись, диверсифікуватись й урізноманітнюватись теоретично та емпірично. Чи не найбільше уваги у цьому розрізі потребує той факт, що, саме починаючи з означеного періоду, дослідження політичної опозиції почали зводитись не стільки до її трактування та сутнісного наповнення, скільки до виокремлення її різновидів і параметрів у рамках різних політичних умов та детермінант, зокрема й передусім у рамках різних варіантів політичних режимів, в тому числі демократичних, автократичних та гібридних. Відтак саме з цього періоду можна констатувати оформлення систематизуючої сфери або галузі політичної науки, яка комплексно та всеосяжно апелює щодо проблеми політичної опозиції на тлі міжінституційних відносин у політичних системах. Все це дозволило аргументувати, що з середини ХХ століття й досі політична наука в рамках фокусу свого інтересу на політичну опозицію встигнула пройти класичний та посткласичний етапи становлення і розвитку, у результаті яких сьогодні є всі належні підстави означати, концептуалізувати і типологізувати досліджуване явище як теоретично, так і емпірично.

Паралельно з цим, встановлено, що політична наука у рамках проблематики політичної опозиції стала значно гетерогеннішою саме, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., адже саме у цей час вона почала концентруватись на досліджуваному феномені

аналітично, порівняльно та на прикладі постійно зростаючої кількості кейсів. Це означає, що в рамках цього етапу розвитку політичної науки питання політичної опозиції почало позиціонуватись як цікава політологічна проблема крізь призму і якісних, і кількісних методів дослідження. У контексті країн Вишеградської групи це було особливо актуально, адже, з однієї сторони, вони в цей час набули того формату політичного розвитку, який ми знаємо сьогодні, а також, з другої сторони, виявились плацдармом для верифікації теоретизованих знань про політичну опозицію, зокрема на тлі її трансформації з умов автократичного до демократичного режимів.

Це унаслідувалось тим, що на тлі збагачення виявів і специфіки політичного процесу та міжінституційних відносин відбулось розширення розуміння сутності і типів, форм та індикаторів, а також загалом структури політичної опозиції, в тому числі за рахунок країн Вишеградської групи. При цьому, що стосується регіону Вишеградської групи, такий хід подій також зіграв колосальне значення з приводу розвитку регіональних досліджень про політичну опозицію, навіть попри те, що вони сьогодні й досі є відносно недорепрезентованими і несистематизованими. Річ у тому, що факт демократизації країн регіону виявився своєрідним вододілом між дослідженнями протопозиції (зокрема, опору, дисидентства і суспільно-політичних рухів й організацій) чи політичної опозиції (в тому числі системної, передусім парламентської, й антисистемної) в умовах, відповідно, автократичних і демократичних політичних режимів, які різного часу були властиві для країн Вишеградської групи.

Врешті, констатовано, що схожа ситуація, особливо на тлі західної політології, притаманна й для української політичної науки, у якій проблематика політичної опозиції й досі є головно теоретично-орієнтованою та описовою, але вкрай мало аналітичною та порівняльною, а відтак недостатньо багатогранною. Саме з огляду на це, обґрунтовано, що повинен відбуватись подальший поступ з приводу розуміння, структуризації і типологізації політичної опозиції, причому теоретико-методологічно і практично-емпірично, в тому числі на прикладі країн Вишеградської групи.

Викладені у Розділі 1 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [86; 88; 103]. Також доробки автора [78–107] загалом застосовано при проектуванні стратегії дослідження та апробації основних положень дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДЕТЕРМІНУВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

2.1. Етимологія та концептуальне визначення поняття «політична опозиція». Класичне (вузьке) і сучасне (широке) трактування політичної опозиції.

Розгляд історіографії та стану дослідження проблематики політичної, зокрема парламентської, опозиції аргументує і це стверджує Л. Шапіро [1140], що "мабуть, надто очевидно вимагати того, щоби процес управління вивчався тільки у світлі того, що влада намагається зробити та насправді досягає під своїм контролем", адже доцільно зважати і не те, хто в процесі управління/урядування виступає проти цілей влади, або, сумарно та іншими словами, на те, чиї інтереси і опір мають бути погоджені чи подолані перед тим, як реалізовуватиметься влада. Це фундаментальна ознака/основа розвитку демократичного політичного режиму, суть якої зводиться до визнання права політичних і громадських діячів публічно критикувати, а також оскаржувати уряд/владу/політичну систему¹, їхні дії, наміри, політику [626]. З огляду на це, зрозуміло, що той, хто зацікавлений у вивченні та верифікації/апробації (реалізації) демократії, змушений тією або іншою мірою ставити та вирішувати питання про політичну опозицію [1348], яку Р. Даль визначив як "першу вісь" і складову поліархії/демократії (поряд з віссю "участі") [44; 448]. Тому не дивно, що проблематика політичної опозиції (як було зазначено у попередньому розділі дослідження) привернула увагу багатьох науковців, котрі вирішували її з різних поглядів та кутів зору. Причому, в теоретико-методологічному зрізі вони були сконцентрованими на таких питаннях, як: класичне і сучасне розуміння політичної опозиції; визначення рамок політичної опозиції; виявлення і дослідження напрямів, акторів/гравців та/чи типів відносин у площині наукового трактування політичної опозиції; диверсифікація вузького та широкого розуміння політичної опозиції, з'ясування їхнього нормативного і контекстуального значення, ролі, суб'єктів, об'єктів та локусу тощо [90, с. 51].

¹ У цьому контексті йдеться про: 1) уряд в інституційному трактуванні як інститут чи інституцію влади (кабінет міністрів, урядовий кабінет тощо); 2) політичну систему в цілому, зокрема процес урядування та здійснення влади.

Але в цьому контексті уваги потребує зауваження, згідно якого концептуалізація політичної опозиції перебуває в суміжному та тісному зв'язку з концептуалізацією та етимологізацією опозиції як такої (загалом), бо саме на її підставі було вироблено, теоретизовано, відокремлено й верифіковано зміст поняття "політична опозиція" [98]. З цього приводу, а також апелюючи до даних Оксфордського словника англійської мови [1000; 1173] і Словника нових слів Вебстера [966, с. 950; 1001], А. Алібасік [251] вказує, що слово "опозиція" латинського походження. Схожого висновку дотримується Л. Шапіро, який зауважує, що перед тим, як увійти до середньовічної англійської мови, слово "опозиція" (тоді "opposicioun") було запозичене зі старофранцузького слова "опозиція", коріння якого в кінцевому рахунку йшли до латинського дієслова "opponere", що перекладається як "протистояти в суперечці" [1141, с. 2]. Відповідно, етимологічно є взаємозв'язок між словом "опозиція" та такими інтерпретаціями або словосполученнями, як "акт протистояння", "протилежні умови", "опір", "антагонізм", "протириччя", "контраст", "ворожість", а також будь-якими особами чи групами, яким властиві такі інтерпретації [84, с. 231]. Паралельно, етимологічно зрозуміло, що словом "Опозиція" (з великої букви "О") традиційно позначали політичну партію, яка в формі перевірок виступала проти партії влади, а словом "опозиція" (з малої букви "о") – різні технічні поняття з галузей астрології, астрономії, логіки, права, риторики, семантики, лінгвістики [84]. І тільки з XVIII ст. опозиція майже узвичаєно/укорінено почала означати політичну партію, яка, опонуючи партії уряду/адміністрації, готова і націлена зайняти її місце, чим було аргументовано своєрідну британську конотацію слова "опозиція" [251; 465, с. 159; 676, с. 21; 1141, с. 2]. Разом з цим, у багатьох мовах раніше простежувалась чи досі простежується співвіднесеність слова "опозиція" з поняттями, які демонструють різні рівні та види антагонізму й соціальної активності [291, с. 4; 1141, с. 2]. Це змушує аргументувати, що етимологічно слово "опозиція" спочатку мало негативне забарвлення [136, с. 197; 173], а сьогодні має суто позитивне або і позитивне, і негативне забарвлення [676, с. 14], а також те, що спершу опозиція стосувалась здебільше аполітичних явищ і процесів, а сьогодні стосується переважно політичних або і політичних, і аполітичних явищ і процесів [137]. Про це вказують О. Чижова [225] й І. Побочний [166], які, оперуючи ідеями англійського мислителя

Белінгбрука, вважають, що з XVIII ст. опозиція почала розумітись як конституційний принцип лояльності, суть якого зводилась до постійного забезпечення балансу влади, контролю та критики діяльності уряду, внесення прагматичних пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів й інституцій [167, с. 82]. Аналогічного чи схожого висновку дотримуються: Ф. Гізо, що (в першій половині XIX ст.) обґрунтовує необхідність участі опозиції в процесах здійснення державної влади, управління суспільством і збереження свободи й основних правових гарантій громадян [39, с. 311–312]; Й. Шумпетер [233, с. 238–239] і Р. Міхельс [136], що (станом на початок–середину XX ст.) аргументують про потребу надання опозиції інституціональної форми з метою її участі у процесах прийняття державних рішень і про необхідність збільшення конструктивності опозиції як інструменту "заміщення влади".

З огляду на це, ініціального теоретико-методологічного зауваження, яке похідне від вибірки країн, які порівняльно аналізуватимуться у наступних структурних частинах дослідження, потребує врахування факту, що в науковій розвідці не розглянуто всіх етимологічних аспектів опозиції як соціального/соціально-політичного феномена [909; 1115] (за зауваженням Д. Сарторі, коли будь-яка позиція породжує опозицію [1129, с. 48]), а натомість увагу зосереджено лише на понятті і різносторонній варіативності політичної опозиції та її організованих і неорганізованих суб'єктів [90, с. 51]. Річ у тім, як вказує Н. Луман, що саме термін "політична опозиція" є змістовним, сенсовним та автономним у момент, коли простежується диференціація між урядом/владою і опозицією йому/невладою [840, с. 13]. І навпаки, опозиція постає "порожньою клітинкою", коли, як вказує К. Неунрейтер [968], відсутні уряд й влада (хоч, з іншої сторони, можливим є "урядування без опозиції" або "урядування з опозиціями", але без опозиції з великої букви "О" чи інституціоналізованої опозиції [674; 1048]). Сумарно це аргументує, що політична опозиція не є простим відображенням, словами Дж. Скотта, "прихованих стенограм" – чуток, пліток, жартів, соціальних ритуалів та кодів – соціально-політичної арени [1160].

Натомість, зміст політичної опозиції конструюється на підставі її оцінювання як інституції (формальних та неформальних правил і процедур, які структурують соціальні взаємодії шляхом обмеження й уможливлення поведінки акторів [623, с. 727]) у

рамках заданих системно-політичних параметрів, найпростішим із яких є поділ між урядом/владою і невною. Це детерміновано тим, що політична система визначає форму і зміст, характеристики, функції і типи політичної опозиції, зокрема, на думку Р. Даля, В. Фольтза і Б. Тібі, на підставі врахування таких факторів, як конституційні структури та виборчі системи, широко поширені культурні передумови, специфічні субкультури, історія невдоволеності владою, соціальні і економічні відмінності [451, с. 348; 521; 1269]. Результатом є позиція Ж. Блонделя, згідно якої "єдиним способом відкрити для себе справжній характер опозиції є вивчити спочатку уряд, правління, владу і державу" [103, с. 44; 340]. Схожої думки дотримується Е. Луст-Окар, що зауважує, що посадовці (урядовці) не можуть диктувати дії опонентів, але можуть впливати на них через розроблені/інституціоналізовані правила й інституції, визначаючи патерни взаємодії уряду й опозиції [845, с. 34–35], через що релевантною виявляється ідея Л. Андерсон, за якою "природа політичної опозиції відображає характер політичної влади" [254, с. 220]. Слідуючи такій теоретико-методологічній логіці, ми виходимо із зауваження, що політична опозиція відіграє важливу роль у механізмі стримувань і противаг в умовах того чи іншого політичного режиму. Відповідно, дослідження політичної опозиції не можливе без дослідження політичної системи та політичної влади, маючи на увазі, що: чвари, розбрат, незгода й інакомислення/дисидентство мають вирішальне значення для відносин між державою та суспільством, а політична опозиція є терміном і концептом, що мають першорядне значення для розуміння політичної змагальності, відносин між владою і невною, державою і суспільством [84].

Разом з тим, якщо деякі актори відіграють важливу роль у політичній опозиції, проте політика не є їхнім головним завданням і метою, то теоретико-методологічно й емпірично вони виключаються з порівняльного аналізу. Цьому сприяє зауваження Дж. Сарторі, згідно якого "не всі засоби "протиставлення" є тим, що ми традиційно розуміємо під "опозицією"" [1127, с. 150]. Зумовлено це тим, що науці бракує саме уніфікованого визначення політичної опозиції, яке усесторонньо стосувалось би інформації про організаційні характеристики, розумові категорії/патерни оспорювання й змагальності між владою і невною. Натомість, як зауважує Р. Баркер, політична наука доволі часто "поміщає" під фокус дослідження політичної опозиції як політичні, так і не

зовсім політичні, а також конструктивні і неконструктивні процеси, зокрема тотальний опір державі, опір виконанню влади як примусу з боку держави, опір посадовцям/урядовцям держави та легітимності їхніх повноважень, лояльний опір управлінському процесу в державі, систему стримувань і противаг, а також механізми всенародної перевірки та контролю здійснення політичної влади [291]. Як наслідок, наукове розуміння політичної опозиції стає варіативно-неінформативним, оскільки доволі часто генерується в рамках різних інституційних рамок, котрі окреслюють не лише політичну опозицію, а й інші форми політичної змагальності [446]. Відтак саме "ізоляційний" політико-орієнтований і суб'єкт-орієнтований підхід (побудований на цілеспрямованому обмеженні предмету дослідження) є передумовою забезпечення потенціалу нового і цілісного дефініювання та обґрунтування політичної опозиції як безпосередньо/безумовно політичної за своєю суттю та поставленими завданнями, а також передумовою "трансплантації" поняття "опозиція" з повсякденного вжитку у сферу науково-аналітичних категорій [249], хоч у його мінімальному наповненні [91].

Це особливо важливо з огляду на те, що навіть на початку ХХІ ст. політична опозиція концептуалізована та верифікована недостатньо, що доволі часто, за винятком деяких досліджень [840; 845; 1197], є підставою вважати її неопредмеченою методами політичної науки [968, с. 423]. Навіть попри те, що вона активно була предметом наукових досліджень другої половини 60-х – першої половини 70-х рр. ХХ ст., зокрема висвітлених у доробках таких вчених, як Р. Даль [445; 447; 448; 450] (якого вважають "гросмейстером" аналізу опозиції в демократичних режимах), Г. Іонеску, І. Мадаріага [674–676], Р. Баркер [291], Б. МакЛеннан [909; 910] й інші, а також у цілій низці наукових статей в започаткованому у цей час міжнародному виданні порівняльно-політологічного профілю "Уряд і опозиція" (з англ. "Government and Opposition" [571]). У них хоч і було ініціально аргументовано, що політична опозиція є "антиподом" уряду/влади в рамках будь-якої політичної системи, а тому становить основу сучасного політично-системного контексту аналізу міжінституційних відносин, а також було уточнено, що політична опозиція є пояснювальною змінною, яка сприяє "демаркації" різних форм суспільно-політичної активності, але не було фіналізовано конкретного мінімального набору атрибутів політичної опозиції, тобто її

процедурного дефінітивного мінімуму [80, с. 94; 249]. Як наслідок, політична опозиція часто розміщується на межі таких понять, як "інакомислення/дисидентство", "опір", "тероризм" чи "фракційність", хоча останні (як форми змагальної активності), маючи можливість бути передумовами опозиційності, не є її варіантами [103].

У такій теоретико-методологічній диспозиції приховано намагання конструювати синтетичне або оновлене визначення політичної опозиції. Відповідно, доцільно зважати на існуючі класичні та сучасні визначення політичної опозиції, здійснені різними науковцями у рамках різних теоретико-методологічних підходів. Розгляд починаємо із перегляду класичних напрацювань і дефініювань політичної опозиції, як наслідок чого помічаємо, що вивчення класичної наукової літератури дає досить розмите і широке визначення політичної опозиції [362; 363]. Політична опозиція, яка в рамках класичного дефініювання іноді прирівнюється до механізмів стримувань і противаг, до інституційних конфліктів чи до феномена партій меншості/меншин, не легко піддається комплексній концептуалізації [85; 90, с. 51]. Річ у тім, що в класичному розумінні поняття політичної опозиції використовується у відносному трактуванні, коли на увазі мають відношення "перебування у тій чи іншій формі незгоди з іншим органом влади" [975, с. 236]. Таке розуміння політичної опозиції похідне від ідей Р. Даля, Г. Іонеску та І. Мадаріаги, адже: перший наголошує, що опозиція існує, коли сила "Б" протистоїть поведінці уряду "А" [445, с. 116–117; 447, с. 16–18] (або ж навпаки, коли сила "Б" стає урядом, а сила "А" – натомість, опозицією), а другі зазначають, що політична опозиція є "логічним й морфологічним ... діалектичним противником влади" [90, с. 51; 675, с. 1, 2], а відносини довкола неї – "передовим та інституціоналізованим політичним конфліктом" [675, с. 16]. Сумарно це аргументує, що дефінітивна відмінність розуміння політичної опозиції зумовлена тим, з якого кута зору і якого теоретико-методологічного погляду її розглядають – нормативного, інституціонального, структурно-функціонального тощо. Водночас, уніфікованим у такому випадку є сприйняття політичної опозиції як інституції зі своїми функціями та своєю структурою [251].

Додатково, значна частина науковців апелює до дефініювання політичної опозиції у ще більш вузькому й навіть нормативному/інструментальному сенсі. Так, Х.

Албрехт [248; 249] зауважує, що політична опозиція – інституція, яка розташована в рамках політичної системи, але за рамками управління, має вирішальний організаційний потенціал й бере участь, на підставі хоча б мінімального ступеня взаємного визнання, у конкурентній взаємодії з представниками політичного режиму/уряду. Це генерує вимогу сприйняття політичної опозиції як інституції, що різко протиставляється, із однієї сторони, окремим індивідуальним політичним акторам, а з іншої сторони – будь-яким можливим раптовим спалахам протестів і насильства, хоча вони й можуть бути частиною/інструментом впливу політичної опозиції. Крім того, це зумовлює бачення політичної опозиції як інституції поза рамками уряду чи влади у її вузькому розумінні. Подібно політичну опозицію визначає Е. Колінскі [741; 742], яка розуміє під нею право меншості/підконтрольних уряду критикувати і контролювати більшість/уряд і шукати всенародної виборчої підтримки в просуванні та захисті альтернативних позицій. Ще вужче чи більш інституційно політичну опозицію визначає Д. Робертсон, який розуміє під нею політичну групу, партію або вільне об'єднання індивідів, які прагнуть змінити уряд і його курс [1088, с. 357–358]. Схожої логіки дотримуються Є. Вятр й А. Пшеворські [1339], які зауважують, що політична опозиція, як правило, має ототожнюватись із "контролем підконтрольних уряду над урядом", а тому повинна мати такі атрибути/характеристики, як політичність, інституціоналізованість у формі партії чи партій, а також відповідальність, а не обструктивність. Натомість, у деякій контраверсії перебуває визначення політичної опозиції С. Божика [358, с. 10], що розуміє під нею загальні політичні угруповання, які не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо уряду і реалізовуваної ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні і законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ чи зміни актуальної політичної суспільно-господарської системи. У свою чергу, Б. Кухта визначає політичну опозицію як зіставлення, протидію позиції чи поглядам влади або групам владних еліт, а подекуди думці більшості населення [169; 174], С. Конончук та О. Ярош – як політичні рухи, які відстоюють альтернативні стосовно правлячої політики ідейні та політичні погляди і моделі розвитку [109, с. 7; 174], М. Обушний, О. Ткач та А. Коваленко – як певну сукупність відносин чи інституційно оформлений

суб'єкт політичного життя, які домагаються корекції курсу політичної влади [144; 174], С. Рябов – як носія конкретного курсу, конкретної політики і соціальних програм, готового втілювати свої принципи в життя в разі приходу до влади [186; 191, с. 11], Г. Постригань – як сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується чинною владою, або методів реалізації цієї політики, і ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб зайняти центральне місце у владній системі [139; 178], О. Чижова – як протидію і опір державній владі, протиставлення її стратегічному курсу з метою його зміни на інший, що задовольняє опозиційні політичні сили [225], Н. Вінничук і О. Совгіря – як організовану політичну силу, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний курс і прагне завоювання влади [32; 174; 198], У. Кірієнко – як сукупність політичних сил, які протиставляють себе владі і беруть на себе функцію опонувати, критикувати й заперечувати політичний режим [74, с. 77; 174], а М. Еліфорт – як парламентську антисилу і альтернативу, яка в протистоянні з урядом призводить до ротації влади [499]. Нарешті, дещо більш вільно політичну опозицію окреслюють Дж. Хаган [595, с. 2, 16], який розуміє під нею такі групи політичної системи, що ставлять під сумнів і кидають виклик чинному режиму та програмному курсу його влади, а також А. Колодій [77], яка трактує політичну опозицію як політичний інститут, що із завданням прийти до влади, застосовуючи методи організованої критики чинної влади і пропонування альтернативних методів вирішення питань, протидіє урядовому курсу правлячої сили, здійснює конструктивну критику владних інститутів, вносить альтернативи офіційній політиці та тримає постійний контроль над владою [174].

Значною мірою таке вузьке і нормативне/інструментальне розуміння політичної опозиції зумовлене тим, що при вивченні емпіричних кейсів політичної опозиції чи при вимозі і потребі її типологізації/класифікації навіть "класики" політичної теорії опозиції здебільше зосереджують свою увагу на одному конкретному виді політичної опозиції – парламентській опозиції [90, с. 51], – що розуміється Г. Іонеску й І. Мадаріагою [675, с. 9] у формі "найбільш передового та інституційного зразку політичного конфлікту". За схожою теоретико-методологічною логікою Л. Шапіро означає політичну опозицію як "організовану політичну групу або групу, мета якої полягає у тому, щоб

усунути уряд від влади та замінити його одним із власних варіантів" [1142]. Із такого визначення очевидно, що політична опозиція в її класичному дефініюванні найчастіше обмежується однією конкретною політичною сферою – парламентом, – або одним конкретним актором/гравцем – партією (партіями), що представляє (представляють) меншість у парламенті. Причому головною метою політичної опозиції у її класичному дефініюванні є отримання політичної/урядової влади [363]. А це означає, що політична і парламентська опозиція в класичному підході рівноцінні [85; 90, с. 51–52].

Базовим дескриптором такого (вузького і класичного) дефініювання політичної опозиції є апелювання до сутності та феномену політичної конкуренції/змагальності. З огляду на це, О. Кіркхаймер [715, с. 237] зауважує, що будь-яка форма політичної опозиції генерується довкола певного типу політичної конкуренції, а не навпаки, адже політична конкуренція не обов'язково передбачає політичну опозицію. У такому зрізі конкуренція між урядом та політичною опозицією, які є політичними категоріями, є передусім конкуренцією за політичну владу. Або іншими словами, конкуренція за схемою "уряд–опозиція" традиційно розглядається як оспорювання питань з приводу отримання і здійснення влади [674, с. 17], що, з однієї сторони, відповідає відомому зауваженню Ш.–Л. Монтеск'є, згідно якого політична опозиція має бути наділеною можливостями "перевіряти владу" [1127], а з іншої сторони, кореспондується з ідеєю Б. де Жувенеля, що політична опозиція повинна інституціоналізувати та гарантувати свободу [465]. Це аргументує, що згідно вузького чи класичного означення політична опозиція є "надбудовою" уряду в "суперструктурі" влади [465, с. 157]. Це регламентує, що уряд і опозиція повинні бути детерміновані певною мірою взаємного визнання один одного [968, с. 458–459], тому і виключає високу ступінь насильства у їхніх взаєминах й конкуренції (на підставі чого опонування під час війни і заборонений урядом страйк не є виявами політичної опозиції), змінюючи їх структуризованими правилами. Хоча, з іншої сторони, це виявляє, що така концептуалізація політичної опозиції є недостатньою, оскільки спрацьовує винятково в умовах демократичного політичного режиму.

Виправленням є сутнісне розширення рамок політичної опозиції як інституції, яка не обов'язково наділена будь-якими важелями впливу на політичну владу, але може за них конкурувати, приміром, внаслідок дифузії ідеологічних орієнтацій і

розподілу фінансових ресурсів у суспільстві. Відповідно, завданнями політичної опозиції згідно її класичного/вузького дефініювання є посадовці у рамках політичного режиму, політика та політичний процес, базові правила та структури політичного режиму [110; 254, с. 223–231; 381, с. 292]. У свою чергу, виникає політична опозиція, на думку Р. Даля [447, с. 12] і згідно її класичного чи вузького розуміння, тоді, коли уряд вважає, що стратегія стримування опозиції є неефективною, особливо коли витрати на стримування опозиції є менші, ніж отримувані від цього прибутки. Доповнює аналіз феномен антисистемної опозиції, яка може визнаватись або не визнаватись урядом. Причому, у випадку, коли уряд толерує антисистемну опозицію, він розуміє, що вона є маргінальною і не має істотного потенціалу реалізації своїх цілей та ідеології або що в її існуванні й діяльності простежується якісна різниця між її ідеологією і очікуваними результатами її діяльності [249; 388, с. 16]. З однієї сторони, така логіка трактування політичної опозиції сумарно вписується у рамки теоретичного аналізу природи політики на підставі теорії "бінарних кодів" Н. Лумана. Річ у тім, що політична опозиція в такому зрізі є головною функцією репрезентації випадковості доменів політики і громадськості, бо уряд пропонує аргумент, а опозиція демонструє спроможність генерувати абсолютно інше рішення. Внаслідок цього відбувається узгоджений діалектичний обмін ідей політичних акторів у рамках певного набору інституційних правил, хоч дискурсивно він є конфліктним, бо сприяє виникненню і поширенню громадської думки. З іншої сторони, така логіка трактування політичної опозиції недостатня, бо остання не повинна розглядатись винятково у вузьких рамках відносин більшості та меншості, з огляду принаймні на те, що опозиційність може виявлятися на різних рівнях та в різних складових політичної системи [968]. Річ у тому, як зауважують Р. Макрідіс [848, с. 167], Л. Шапіро [1141, с. 3] і Б. МакЛеннан [911], що класичне трактування політичної опозиції є надто обмежувальним, адже в реальності феномен політичної опозиції різноманітний і складно екстраполювати з практики його сутність на будь-яке з теоретичних визначень досліджуваної категорії. Це означає, що наслідком використання вузького чи класичного визначення політичної опозиції є потреба всеосяжної концептуалізації пошукованої категорії, адже жодна спроба її дефініювання досі не досягнула всеосяжної поширеності та популярності.

Як наслідок, контраверсію класичному означенню політичної опозиції становить історичний та культурний контекст, вбудований у конкретні випадки дослідження політичних інститутів і процесів (наприклад, після Другої світової війни, в процесі "холодної війни", напередодні "третьої хвилі" демократизації тощо). Саме він спричиняє інституціоналізацію нормативно-соціологічного акценту в обговоренні ролей та "функцій" політичної опозиції [90, с. 52]. Крім того, на відміну від класичного (або ж еволюціоністського) погляду, нормативно-соціологічний теоретико-методологічний підхід постає більш далекоглядним, оскільки саме в його рамках вперше почали обговорювати різні типи/форми політичної опозиції і дефініювати політичну опозицію в множині, тим самим розширюючи її рамки. Чи не вперше це зробив Р. Баркер [291], який відмовився визначати політичну опозицію як таку, а натомість вдався до "позадефінітивного й типологічного" окреслення різних варіативних виявів та значень політичної опозиції, зокрема як: тотального опору формі і засадам держави; опору силі держави як репресивного інституту; опору групі, партії, сім'ї чи династії, які управляють державою, а також їхній легітимності; лояльного заперечення курсу політичної еліти держави; системи стримувань і противаг у рамках міжінституційних відносин в державі; методів, за допомогою котрих громадяни або їхні групи, не засуджуючи уряд/владу, модифікують свої дії і пом'якшують поведінку режиму [85].

Своєрідною гомологією "розширеного" визначення політичної опозиції у пострадянській політичній науці стали аргументи таких вчених, як: В. Халіпов, що дефініює політичну опозицію, з однієї сторони, як протидію і опір, а з другої сторони – як групу осіб всередині партії, організації, парламенту тощо, що ведуть лінію опору більшості, а у суспільстві протистоять державній владі та організаціям, які її підтримують [67, с. 48; 216]; А. Куліш, що окреслює опозицію, з однієї сторони, як протиставлення однієї політики іншій політиці, а з іншої сторони – як виступ проти думки більшості або проти пануючої думки в законодавчих партійних чи інших структурах [67, с. 48; 170]; В. Якушик, що визначає політичну опозицію як комплекс політсил (не лише інституціоналізованих, добре структуризованих, легалізованих, а і аморфних), які протистоять силам, що контролюють владу [67, с. 48; 236]; Г. Гаврилов, що детермінує політичну опозицію як організовану групу індивідів, об'єднання на основі

спільності, протистояння суб'єктів політики, протиставлення різних політик [35, с. 12–13; 36] і як відносини між двома суб'єктами з приводу домінуючого політичного ресурсу системи, у структурі яких обов'язковими є три складові: владний суб'єкт – як володар домінуючого політичного ресурсу, суб'єкт опозиції – як претендент на володіння домінуючим політичним ресурсом, а також привід, за яким у цих суб'єктів виникають політичні відносини з приводу боротьби за владу [36, с. 220; 174]; В. Орловський, що трактує політичну опозицію як зіставлення, протидію позиції чи поглядам влади/групам еліт, а в окремих випадках думці більшості населення [148; 174]; С. Конончук, яка інтерпретує політичну опозицію як політичні рухи, які відстоюють альтернативні щодо правлячої політсили принципи і моделі розвитку [109, с. 7; 174]; Т. Ткаченко, яка висвітлює політичну опозицію як легальну форму протистояння й протидії офіційному політичному курсові, що передбачає можливість і здатність контролювати, висловлювати позиції та впроваджувати альтернативи [174; 213]; Д. Зубрицька, яка у вузькому розумінні пояснює політичну опозицію як політичний інститут і регламентовану чи нерегламентовану законодавством діяльність партій та рухів, що змагаються за владу, а у широкому розумінні – як сукупність поглядів і дій, що мають характер інакомислення та невдоволення чинним режимом [61; 64]; У. Льницька, що звужено описує політичну опозицію як форму протистояння, опору та протидії певній політиці, політичній лінії, діям та офіційному курсу правлячих сил, а розширено – як сукупність партій, партійних угруповань, громадських рухів, організацій, груп осіб, які перебуваючи у меншості, виступають супроти певної політичної лінії, думки, політики уряду, системи влади, конституції та політичної системи загалом, прагнуть усунути від влади правлячу державно-політичну еліту, передати владу іншій політсилі чи хоч впливати на процес прийняття рішень [67, с. 49]; І. Побочний, який пояснює політичну опозицію, із однієї сторони, як протидію, опір діючій державній владі та протистояння її стратегічному курсу з метою його зміни на інший, що задовольняє опозиційні політичні сили, а теж, із іншої сторони, як протистояння різних суб'єктів суспільства (зокрема класів, верств, соціальних груп, партій, рухів й окремих осіб) державній владі, яка не враховує їхніх інтересів у внутрішній і зовнішній політиці [166].

Сумарно, зі слів А. Руденка [188], це означає, що в пострадянській (у тім числі і в українській) політичній науці доцільно виокремлювати щонайменше дві групи напрямів дефініювання і дослідження політичної позиції: перша група спеціалізується на визначенні теоретико-методологічних засад як експлікації поняття "політична опозиція" (у вузькому й широкому розумінні), так і його розгляду на фоні соціально-політичної реальності як певного соціально-політичного феномена [16; 24], невід'ємного компонента демократичного суспільства і правової держави [139], інституту сучасної демократії [220], суб'єкту політичного процесу, особливого типу політичної діяльності та складової політичної конкуренції в умовах демократії, а також форми вияву політичного протесту [10; 213]; друга група означена апелюванням до вузького дефініювання політичної опозиції, зокрема її парламентської форми, у таких зрізах, як історія становлення поняття "парламентська опозиція" у політичній науці, основні моделі, форми, функції та участь парламентської опозиції у політичному житті [186], умови і чинники інституціоналізації парламентської опозиції [161], напрями формування позитивного іміджу, особливості становлення і проблеми ефективності парламентської опозиції [68; 90; 129; 186; 220] тощо.

За подібною логікою та в контексті нормативного підходу до дефініювання політичної опозиції в західній політичній науці було виокремлено такі її типи [174], як "нормальна опозиція" (яка, зі слів Л. Шапіро [1142], становить "організовану політичну групу чи групи, завдання яких полягає у поваленні уряду ... і заміні його за власним вибором") та "девіантна опозиція" (яка синонімізується з поняттям "ненормальної", "нелояльної", антисистемної чи екстремістської опозиції, що, логічно, більш руйнівна та менш адаптивна, аніж "нормальна опозиція" в умовах демократичного режиму чи демократизації). Ще далі пішов О. Кіркхаймер [716], який, намагаючись дефініювати політичну опозицію інструментально або нормативно, виділив такі її форми/типи, як: "класична" чи "лояльна" політична опозиція, яка, пропонуючи альтернативу вибраної політики (чи вибраного політичного курсу), визнає право уряду управляти/урядувати в рамках певного конституційного типу і політичного режиму; "принципова" політична опозиція, яка протистоїть політиці уряду, політичній системі та її конституційним вимогам; опозиція за типом "політичної конкуренції", яка характеризується тим, що

меншість (наприклад, партія чи партії, які мають меншість у парламенті) конкурує з більшістю (зокрема, партією чи партіями, які мають більшість у парламенті) за владу, проте перестає пропонувати альтернативні цілі та завдання на відміну від тих, які репрезентує уряд/політична система. Схожим чином Дж. Сарторі аргументував якість та об'єктивність саме нормативного/сучасного підходу до дефініювання політичної опозиції і, на свій манер, виділив такі її типи, як: "конституційна"/"реальна" (передбачає згоду з фундаментальними принципами організації суспільства і політичного режиму, через що виступає "проти уряду, а не проти політичної системи як такої" [1127, с. 151], й функціонує "спокійно і конструктивно", виступаючи "проти", але не перешкоджаючи) та "антисистемна"/"девіантна" (ставить під сумнів легітимність політичного режиму в цілому (особливо в авторитарних режимах), діє "безвідповідально", бо не має жодних шансів бути репрезентованою при владі і тому практично не несе відповідальності) чи, іншими словами, "парламентська" і "позапарламентська" [78; 90, с. 52].

Все це сумарно означає, що згідно політологічної традиції класичне визначення та детермінування політичної опозиції традиційно є вузьким/одностороннім, а сучасне/нормативне визначення та детермінування – широким/багатостороннім. Перше визначення політичної опозиції часто йде в розріз з сучасною політичною теорією, особливою політичною компаративістикою. Натомість, друге визначення є менш проблемним, адже згідно нього поняття політичної опозиції є частиною політичної теорії, яка накладає свій безпосередній відбиток на сучасні дослідження політичної опозиції [90, с. 52]. Теоретико-методологічним наслідком розуміння опозиції є те, що її суб'єкти мають конкретні функції та завдання, внаслідок чого науковці змушені інтегрувати всіх їх у категорію "політична опозиція". Таким чином відбувається якщо не звуження, то чітке оформлення сфери дослідження політичної опозиції, головний локус якого, особливо в демократичних країнах, зосереджений на парламентській опозиції, постановка питання про дослідження якої регламентована й обґрунтована передусім принципами неінституціоналізму. Водночас, помічено й звуження попиту і причинно-наслідкового поступу цілей та завдань порівняльного дослідження політичної опозиції [82; 90, с. 53].

Але потрібно розуміти і той факт, що широке чи нормативне/сучасне визначення політичної опозиції теж здатне генерувати певні теоретико-методологічні і дефінітивні

обмеження із приводу концепту, ролі та цілей політичної опозиції як такої. Це часто ускладнюється тим, що теоретико-методологічні непорозуміння з приводу означення політичної опозиції не є унілатеральними, а натомість переплітаються у політологічній літературі. Одне із таких обмежень/непорозумінь стосується ролі, яку відводять політичній опозиції, бо вчені найчастіше трактують політичну опозицію у вузькому сенсі, тобто з обмеженою кількістю акторів/гравців. Інше обмеження стосується того факту, що актори/гравці політичної опозиції мають специфічні ролі/функції і строго визначені цілі – передусім отримати владу, – що призводить до обмеженого бачення змісту діяльності політичної опозиції. Нарешті, останнє (з представлених у нашому дослідженні) обмеження/непорозуміння безпосередньо дотичне до того, що основним (або часто і єдиним) локусом дослідження місця політичної опозиції є легіслатура, внаслідок цього відбувається звуження сфери її політологічного аналізу. Але навіть й така аналітична специфіка досить ефективно вписується у площину дослідження політичної опозиції крізь призму неінституціональної, структурно-функціональної, біхевіоральної та інших методології. Це зумовлено тим, що навіть крізь призму звуження широкого або нормативного підходу до дефініювання та детермінування політичної опозиції, роль і "функція" політичної опозиції визначаються у забезпеченні альтернативних стратегій політичного розвитку, хоча в основному й у контексті ідеї і крізь призму генерування альтернативного уряду [90, с. 53]. Як наслідок, політична опозиція згідно сучасного/нормативного підходу традиційно розглядається, за словами Ф. Нортонна [975, с. 237], як цілісне організаційне явище з визначеним і визнаним статутом. У такому контексті доволі часто вважають, що політична опозиція – це передусім лояльна опозиція у формі альтернативного чи тіньового уряду, "у складі тіньових міністрів, тіньового кабінету і "тіні" законодавчої програми" [362; 712, с. 52; 927, с. 423], що відповідає вузькому трактуванню опозиції. Доповнює цю ситуацію ще один варіант "звуження" широкого/нормативного дефініювання політичної опозиції як політичної сили, яка намагається впливати на законодавчу владу і на встановлений нею порядок денний. Із огляду на це, цілком очевидно, що більшість вчених, незалежно від того, яким дефінітивним і теоретико-методологічним підходом вони послуговуються, все ж таки фокусується на трактуванні політичної опозиції передусім як парламентської

опозиції або [90, с. 53–54], іншими словами, політсила, яка може маневрувати та впливати на законодавчий процес із інституційної/міжінституційної перспективи [256; 405; 406; 626; 627; 692; 752; 945; 975]. Це, на думку Л. Хелмса [626] і У. Сурела [1230, с. 163], аргументує, що політична опозиція – це здебільшого квазіоднорідна композиція/структура у складі парламентської меншості (акторів/гравців парламентської меншості, які не змогли увійти до композиції уряду) [82; 90, с. 54].

Однак навіть у цьому контексті, зокрема в широкому розумінні опозиційності, парламентська опозиція несумірна політичній опозиції, адже парламентська опозиція у будь-якій легіслатурі може мати значно більше ролей, аніж просто пропонувати альтернативний політичний курс та формувати альтернативний ("тіньовий") кабінет [90, с. 54]. Так, у багатоскладових, зокрема етнічно диференційованих, суспільствах парламентська опозиція відіграє важливу функцію представництва та артикуляції інтересів різних соціальних груп, навіть якщо вони не можуть бути прийняті до уваги і враховані [1023]. Але замість того, щоби пропонувати альтернативну політику, парламентська/політична опозиція додатково може співпрацювати із більшістю у парламенті/політичній системі із приводу реформування політичної системи в цілому, особливо з приводу узгодження принципів політичного режиму [945]. Крім того, політична опозиція може використовувати (якщо такі передбачені) свої формальні повноваження, щоби переконатися, що парламентська більшість й урядовий кабінет політично відповідальні і виправдовують своє перебування при владі (зокрема, один перед одним в умовах парламентських і президентських демократій, інкорпорованих у різних системах державного правління, зокрема у парламентських республіках та монархіях, напівпрезидентських і президентських республіках тощо). Окрім того, не варто забувати і про неофіційні повноваження суб'єктів політичної опозиції [90, с. 54–55]. Дійсно, поряд із формальними повноваженнями, передбаченими за опозицією у парламенті, вона може відігравати й інші суспільно-політичні ролі, слугуючи каналом комунікації громадськості та політичної влади щодо конкретних політичних питань чи слугуючи в ролі "запобіжного клапану" (англ. "safety valve") [1127, с. 150]. Вона також може "політизувати" аполітичний процес, трансформуючи будь-яке запитання у політичну площину, зокрема шляхом громадського обговорення, і, тим самим,

сприяти усвідомленню громадськістю будь-якого конкретного питання. Врешті-решт, політична опозиція також може підвищувати легітимність уряду/урядового кабінету (влади) та політичної системи в цілому, змушуючи їх більш об'єктивно реагувати на потреби широкої/неурядової частини електорату [90, с. 54; 651, с. 430].

У цьому контексті, а також опираючись на свідоме чи несвідоме визнання того, що найбільш ваговою функцією політичної/парламентської опозиції є виокремлення і пропонування альтернативного політичного курсу та формування альтернативного ("тіньового") уряду/урядового кабінету, вчені зазвичай схиляються до формулювання дуже вузького погляду на цілі політичної опозиції, навіть у рамках її широкого чи сучасного трактування: усесторонньо намагались отримати політичну владу і впливати на законодавчий або виконавчий процес [90, с. 54]. Річ у тому, що в більшості політологічних досліджень політичну опозицію зазвичай оцінюють як "владолюбний і владоорієнтований феномен", саме тому головна ціль політичної опозиції і, зокрема, опозиційних партій полягає, зі слів Ф. Нортон, "не у пристосуванні, а у завоюванні" влади [975, с. 238]. Але, насправді, таке припущення є обмежувальним у розумінні та дефініюванні політичної опозиції у широкому сенсі, бо остання може додатково мати чимало інших цілей, які не обов'язково стосуються формування альтернативного урядового курсу/урядового кабінету. Часто, незалежно від типу політичного режиму, так трапляється у випадку, коли різні інституційні структури заважають політичній опозиції досягати її первинних/апріорних (безумовних) цілей. Особливо це властиво для недемократичного режиму, дещо меншою мірою – для гібридного режиму, а найменшою мірою – для демократичного політичного режиму. Більше того, політична опозиція у такому випадку може бути формалізованою/інституціоналізованою, а може бути і неформальною/символічною, коли в певних парламентах формально не типологізовано більшості і меншості (а отже не передбачено можливості урядування в класичному розумінні), внаслідок чого політична опозиція зосереджується довкола не інструментальних владоорієнтованих питань, а більшою мірою довкола операційних завдань і питань вибору варіантів розвитку тощо [361–363]. Ключовим у цьому зрізі є розуміння того факту, що згідно широкого/сучасного трактування політичної опозиції цілком різні/диверсифіковані політичні актори можуть відігравати роль політичної

опозиції навіть попри те, що вони не репрезентовані у парламенті або іншій владній інституційній структурі. Значною мірою це схиляє до усвідомлення позиції, що бути політичною опозицією не обов'язково можна лише з крісел парламентської меншості, але, натомість, просто політизуючи окремі питання й транслюючи їх громадськості.

Це аргументує теоретико-методологічну надійність широкого або сучасного дефініювання політичної опозиції як поліваріантного феномена, зокрема крізь призму апелювання до такого її вияву, як антисистемна політична опозиція. Однак разом з цим, потрібно зауважити, що в політичній науці є досить помітні розмежування із-поміж систематично диференційованою "нормальною", "класичною", "реальною", "конституційною" чи "лояльною" (або, іншими словами, регулярною та законною) політичною опозицією, із одного боку, і "девіантною", "нелояльною" чи "ненормальною" (або, іншими словами, антисистемною та екстремістською) політичною опозицією, із іншого боку [90, с. 55]. Такі розмежування є причиною відокремлення двох розрізнених галузей порівняльних досліджень і політологічного знання: 1) вивчення основних (з англ. *mainstream*) партій в якості плацдарму дослідження опозиційних партій у легіслатурі (парламенті); 2) вивчення антисистемних (з англ. *anti-system*), антиорганізаційних (із англ. *anti-establishment*), протидіючих (із англ. *anti-incumbent*) позапарламентських партій як джерела отримання інформації про антисистемну чи екстремістську опозицію. Проблемою таких розрізень є те, що апіорна відмінність між різними типами партій сумарно або системно суперечить логіці порівняльного політологічного дослідження політичної опозиції і на це існує декілька причин. По-перше, з теоретико-методологічного погляду та з огляду на уточнення, що політична опозиція може відігравати різноманітні ролі й функції, потрібно зважати і на те, що антисистемна/екстремістська партія може теж виконувати ці ролі та функції, тобто може впливати на законодавчий та виконавчий процес, критикувати чинний уряд і політичну систему, політизувати певні соціально-економічні питання, інформувати населення тощо. По-друге, з теоретичного ракурсу потрібно та доцільно визнавати відносність і нормативність дискримінаційної відмінності поміж "конституційними" та "неконституційними" групами політичної опозиції або ж, іншими словами, поміж системними й антисистемними партіями. Як наслідок, потрібно апелювати до Р. Даля,

який, окреслюючи концепт політичної опозиції у гегемоністських/недемократичних політичних режимах, помічає той факт, що якщо вся опозиція вважається небезпечною і підлягає репресіям, то політична опозиція, яка була би лояльною, якщо б вона була терпимою, переходить у категорію нелояльної, бо вона не допускається до впливу на владу [450, с. 13]. Можливий й інший сценарій [1038], коли партію розглядають як таку, що перешкоджає урядовій діяльності на підставі її визначеної антисистемної позиції, але партія самоідентифікує себе як таку, що працює в системі (системну) [82].

Сумарно це виявляє та аргументує відносність категорії "антисистемна партія" і, що більш цікаво, вказує на те, що динамічний процес її виокремлення призводить до статичного бачення безвідповідальності такої партії, зокрема внаслідок того, що вона не може чи не хоче "відповідати" за свої політичні ідеї та рішення. Таким чином і враховуючи передбачувану "безвідповідальність" дій так званих антиконституційних (з англ. anti-constitutional) опозиційних партій, не можна вибудувати конкретних емпіричних передбачень та/чи припущень, зокрема й на підставі патернів і моделей протестної або безвідповідальної політичної поведінки. З огляду на це, теоретико-методологічно виправданої позиції дотримуються Г. Іонеску й А. Мадаріага, які аргументують, що партії, які критично-риторично апелюють супроти політичної системи в цілому, як правило, беруть участь у виборах та, як правило, у випадку обрання "приймають правила гри" [675, с. 83] в системі, принаймні, у парламенті, де використовуються схожі принципи та варіації конкуренції з політсилами, які іменуються, умовно, як "нормальні" [463, с. 2]. Часто це виявляється у тому, що так звані "антисистемні партії" (чи партії антисистемної опозиції) сприяють у прийнятті нормативно-правових актів парламентів. Більше того, такі партії доволі часто вагомі в ініціюванні й імплементації конституційних реформ і перетворень в економічному й соціальному секторі розвитку тощо [793; 1038]. Так, не заперечуючи важливості вивчення антисистемних партій як таких, потрібно розуміти, що проблематичним виявляється формування концептуального бар'єру між цими партіями та акторами (гравцями), які розглядаються як "реальна", законна або "конституційна" політична опозиція. Концептуалізація такого теоретико-методологічного бар'єру дає змогу виокремлювати різні теоретико-методологічні лінії досліджень, інтерпретації та

класифікації політичної опозиції. З однієї сторони, у демократичних політичних режимах, досліджуючи політичну опозицію, звикло варто брати до уваги системні і не брати до уваги антисистемні політичні партії, які мають неінституційний характер (зокрема, оформлені винятково у позапарламентській діяльності), бо останні можуть негативно впливати на політичну систему в цілому. З іншої сторони, водночас в демократичних і недемократичних політичних режимах доцільно аналогічним чином апелювати як до традиційних/системних партій, які інтерпретуються як інституційно-опозиційні, так і до антисистемних партій, які погоджуються вести конституційно регламентовану боротьбу за отримання політичної влади [82].

Це сумарно теоретико-методологічно повертає нас до з'ясування нормативної позиції та генеративності у трактуванні політичної опозиції. Як свідчить політична теорія, це найчастіше прослідковується на основі дотичності до конкретного місця у політичному просторі, в якому апробується і верифікується опозиція, – і звикло таким місцем, як зазначено вище, є парламент (легіслатура). При цьому, фігурує загальноприйняте трактування, що політична опозиція в парламенті – це та частина легіслатури, котра репрезентована партіями, що в ній мають меншість (або ж не є урядовими). Деякі теоретико-методологічні зміни намагався зробити Ж. Блондель, який спонукає розглядати парламентський і позапарламентський виміри політичної опозиції [340]. Але тим не менше, за наявності рідкісних винятків [484; 762], більшість досліджень продовжують приділяти наукову увагу, як правило, неінституціональному підходу до трактування політичної опозиції, в якому остання звикло позиціонується як меншість щодо більшості в рамках легіслатури та законодавчо-виконавчої сфери політичного процесу. Деякі ж із цих досліджень навіть акцентуються на тому, що "розвиток позапарламентської опозиції якщо і продовжується упродовж значного періоду часу, то все таки є позначенням дисфункції та загрози всій системі" [561; 562].

Та навіть попри це, таке трактування політичної опозиції (тобто винятково в інституційному ключі та вимірі) у деяких моментах виявляється дуже сумнівним. З огляду на це, недостатньо розглядати політичну опозицію тільки як співвідношення "меншість-більшість" у легіслатурі. По-перше, іноді неможливо відрізнити більшість від меншості (особливо в абсолютних кількісних показниках) у легіслатурі з погляду

класичного політологічного аналізу, а тому дуже важко запропонувати визначення політичної опозиції для таких ситуацій. Річ в тому, що у вузькому трактуванні політичної опозиції наголос повинен робитись на типи урядових кабінетів і природу їхньої підтримки в легіслатурах. Якщо формуються уряди більшості (однопартійні або коаліційні), згенеровані партіями в легіслатурі, які сумарно становлять більшість і на більшість опираються при отриманні вотумів довіри/інвеститури, то складнощів у визначенні меншості немає, адже опозиційними вважатимуться політичні партії, які не є урядовими та найчастіше не голосують за законопроекти, які запропоновані урядами (крім того, такі партії найчастіше не голосують за вотуми інвеститури/довіри урядовим кабінетам). Однак якщо перманентно або ситуативно формуються уряди меншості [712, с. 52] (однопартійні і коаліційні), сконструйовані партіями/партією, які становлять меншість у легіслатурах (причому для вотуму інвеститури/довіри урядам меншості також потрібна "інвеститурна" підтримка парламентської більшості), або ж технократичні/непартійні урядові кабінети, виникають інституціональні непорозуміння з приводу того, що ж собою становить політична опозиція, а точніше з приводу того, що класичне правило зарахування неурядових партій до когорти опозиційних у такому випадку не відповідатиме принципу парламентської меншості. По-друге, всередині парламенту може бути набагато більше можливостей дій і відносин у рамках політичної опозиції. У деяких випадках, як демонструють Р. Андевег [255] і Ф. Нортон [975], розуміння політичної опозиції генерується широкою кількістю відношень або вимірів опозиційності: опозиційні відносини, коли парламентська більшість виступає проти парламентської меншості (тобто урядові партії виступають проти опозиційних партій); міжпартійні відносини, коли опозиційність простежується в рамках урядової коаліції, яка формально не є опозиційною урядовій/виконавчій владі; внутріпартійні відносини, коли опозиційність простежується всередині і проти політики конкретної партії [347; 1065, с. 24]; непартійні відносини, коли опозиційність відображається у діяльності акторів/гравців, що незалежно від своєї партійної приналежності діють і виступають проти політики уряду; крос-партійні відносини, коли опозиційність передбачає відношення до процесів або локусів, у яких політичні партії в опозиції досягають консенсусу з приводу конкретних питань/проблем. Насамкінець, означену

варіативність варто доповнювати таким типом опозиційних відносин, коли політична опозиція є більшістю у легіслатурі, проте не бере участі у формуванні урядового кабінету, але виступає ситуативним партнером у збереженні стабільності політичної системи (що властиво для консенсусних демократій, у яких партії не хочуть ставати урядовими внаслідок небажання брати на себе політичну відповідальність).

З огляду на це, очевидно, що інколи дуже складно розмежовувати теоретичний і практичний виміри трактування "більшості" та "меншості" в легіслатурі, особливо, коли перша виключена з влади. Річ у тім, що уряди меншості залежать від підтримки (на тимчасовій або постійній основі тощо) політичної/парламентської опозиції або ж політична/парламентська опозиція взагалі побічно/додатково кооптована в урядові кабінети [406; 712, с. 52]. Ще більше питання поглиблюється у випадку врахування політичних систем, у яких не виражений поділ "уряд–опозиція", а натомість наявна політична/парламентська опозиція сконцентрована на різних операційних питаннях, а тому і не може розраховувати на те, щоб мати більшість у легіслатурі [361; 855; 968]. Ситуацію ускладнює те, що вказана специфіка розуміння політичної опозиції теоретико-методологічно властива винятково демократичним політичним режимам, оскільки в автократичних/недемократичних політичних режимах неможливість отримати владу не виключає можливості політизації окремих питань і появи політичної опозиції [390].

Такі класифікаційні атрибути і модуси вузького/звуженого розуміння політичної опозиції та зумовлені ними теоретико-методологічні непорозуміння поглиблюють значення проблематики дефініювання політичної опозиції. Хоча б з огляду на те, що парламент звикло є первинно-привілейованим центром інституціоналізації політичної діяльності, особливо у сучасних демократичних країнах. Саме тому всеохоплююче трактування політичної опозиції винятково як такої, що має застосування в рамках легіслатур, є обмежувальним. Це пояснюють декілька детермінаційних факторів [82].

По-перше, структура та роль законодавчої влади/парламентаризму і легіслатур як інститутів не є аналогічною й рівною за "силою" у різних кейсах/країнах. Внаслідок цього змінюються стратегії політичної/парламентської опозиції залежно від відносної сили і специфіки функціонування легіслатур. У деяких випадках поведінкові норми передбачають/зумовлюють резерви вираження політичної опозиційності у легіслатурах,

однак така звужена складова наукового аналізу спричиняє формування політичної опозиції і за рамками легіслатур [975, с. 244–246]. Цей теоретико-методологічний момент емпірично важливий у зрізі багаторівневого управління/урядування (зокрема, в рамках процесів децентралізації, регіоналізації і супернаціоналізації), коли можна спостерігати мультиплікацію інституціоналізованих вимірів різних форм політичної опозиції і різних центрів прийняття політичних рішень. Це безпосередньо впливає на уряд і політичну опозицію, а також на динаміку їхнього співвідношення.

По-друге, політичні партії і/чи політичні діячі/гравці загалом можуть виступати в якості опонентів повних політичних процесів, явищ і тенденцій за рамками легіслатур. З одного боку, опозиційні партії репрезентовані у парламенті, але з іншого боку вони можуть виступати в якості опозиційних сил через такі позапарламентські інструменти, як засоби масової інформації, мітинги, демонстрації, заклики до референдуму тощо. Таким чином вони спроможні впливати як на порядок денний в цілому, так і на результат законодавчого процесу та процесу урядування загалом. Таким чином, як аргументує Г. Керр, "точне зображення моделі конфлікту та консенсусу в рамках парламентської арени має бути чутливим до моделі політичної опозиції, породженої політичною діяльністю за рамками парламенту" [712, с. 53]. Паралельно політсили, яким не вдалося стати парламентськими, теж можуть продовжувати відігравати роль політичної опозиції. Принаймні до тих пір, допоки їм не вдасться зреалізувати одну зі своїх організаційних цілей/ролей й отримати шанс на продовження такої діяльності у майбутньому. Таке трактування політичної опозиції найчастіше верифікується у разі звернення до дрібних політичних партій, які не в змозі подолати електоральний бар'єр, стати парламентськими, а натомість конкурують винятково на одному рівні багаторівневого представництва [82].

По-третє, у процесі зростання ролі політичних партій й кризи представництва і участі (що властиво політичному процесу, починаючи із другої половини 90-х рр. ХХ ст.) можемо припустити, що політичні актори/гравці більше не мають монополії бути трактованими як "законні/легітимні представники" у середовищі тих партій, які виступають проти політики уряду. З цього приводу Г. Перрі зауважує, що феномен "багатоскладової/мультиваріативної" опозиції сьогодні фактично представлений у

діяльності лобі-структур і громадянського суспільства [1023]. Якщо йдеться про аналіз політичної опозиції у процесі демократизації (особливо її "третьої хвилі"), то цілком очевидно, що зв'язки, котрі встановлені між позапарламентською і парламентською опозицією, є більш всеохоплюючими, ніж зв'язки довкола винятково парламентської опозиції [752; 1216]. Це на теоретико-методологічному рівні змушує нас припинити вивчення громадянського суспільства, демократії і демократизаційного поступу, з одного боку, та парламентів і парламентаризму, з іншого боку, як розділених площин аналізу. А це аргументує, що порівняльне дослідження політичної опозиції повинно бути багатоваріативним: з однієї сторони воно має спрямовуватись на парламентську опозицію, а з іншої сторони – на позапарламентську опозицію. Внаслідок цього очевидно, що політична опозиція повинна дефініюватись у широкому сенсі [81].

Але в цьому контексті дослідницька логіка ставить перед нами дві альтернативи широкого дефініювання політичної опозиції – або, не обмежуючись конкретними та нормативними перспективами, повернутись до першооснов дослідження політичної опозиції, або виробити та верифікувати нове визначення політичної опозиції. Ці дві альтернативи синтезуються необхідністю подолання недоліків, які підкреслені в існуючій політологічній літературі із приводу трактування та детермінування політичної опозиції, зокрема у її вузькому чи звуженому дефініюванні. Це означає, що, наслідуючи теоретико-методологічні доробки Р. Даля, Г. Іонеску й А. Мадаріаги з приводу розуміння політичної опозиції [447; 675], їх треба розширювати, що призводить до дефініювання політичної опозиції як такої, що враховує весь спектр ролей, які вона за собою тягне, а не лише її інституціонального локусу та видимої форми, які можуть змінюватись з плином часу. Такий підхід дозволяє прийняти більш нейтральне визначення політичної опозиції та залучити до нього більш широке коло суб'єктів, локусів та типів політичних відносин. Водночас, такий підхід дозволяє варіативно дефініювати політичну опозицію як багатоскладове явище, котре верифікується по-різному, хоча б в силу того, що роль і завдання суб'єктів політичної опозиції можуть суттєво різнитись, пояснюючи не лише процедури критики чинної влади і пропонування її альтернатив, але й значно ширший масив політичних можливостей, питань та ідей.

З огляду на цілі варіативних суб'єктів політичної опозиції чи, іншими словами, суб'єктів політизації суспільного життя, Н. Брак і Ш. Вейнблум [363] пропонують такі

визначення варіантів політичної опозиції чи, скоріше, "політичних опозицій", як: будь-який організований політичний актор – легіслатура, репрезентовані і нерепрезентовані у легіслатурі політичні партії, профспілки і громадські рухи й організації; вираження позицій перерахованих вище організаційних політичних акторів у суспільній сфері, в уряді, легіслатурі, в засобах масової інформації, на вулиці тощо; процес постійної (чи вчасної) перевірки, інформування і критики поточного стану справ; процес опору політичній владі, що здійснюється із допомоги різноманітних ненасильницьких (і/або насильницьких) форм та методів – законодавчого процесу, парламентських запитів, прес-релізів, мобілізації засобів масової інформації, громадянських протестів та демонстрацій тощо; процес громадянського і/чи політичного протистояння, цілями критики якого є уряд і/чи його політика, політична еліта, політичний режим загалом. Це слугує основою формування цілісного широкого і сучасного визначення політичної опозиції як певної незгоди із урядом/політичною системою та його/її політичним курсом, політичною елітою чи політичним режимом загалом, вираженої у публічно-політичному дискурсі/процесі організованими або неорганізованими акторами/гравцями через різноманітні моделі політичної поведінки [82].

Окреслений варіант дефініювання політичної опозиції є інклюзивним, адже він лишається раціональним поза рамками включення в нього окремих функцій, цілей і завдань політичної опозиції. Наслідуючи "сходинки абстракції" (з англ. "the ladder of abstraction") Дж. Сарторі [1124], очевидно, що таке широке визначення політичної опозиції дозволяє більш широко й узагальнено підійти до трактування композитних елементів, які собою становлять політичну опозицію. Як наслідок цього, відбувається конфігураційна концептуалізація різних категорії політичної опозиції за рахунок зміни (розширення/збільшення чи звуження/зменшення) її гіпотетичних обсягів. Пояснення такого кроку полягає у використанні категорії "політична опозиція" не в однині, а в множині. Тобто на увазі мається широкий спектр можливостей стосовно суб'єктів, відносин і дій політичної опозиції. Однак і на цьому гіпотетичний набір теоретико-методологічних питань, на які повинен бути спрямований ракурс у науковому аналізі опозиції, не обмежений [90, с. 55–56]. Розширення цього ракурсу, хоча б теоретико-методологічно, дозволяє подолати обмеженість ідей і підходів щодо ролей політичної

опозиції, подолати бар'єр доцільності або недоцільності розділеного дослідження "нормальної"/"реальної" і антисистемної/екстремістської чи по-іншому парламентської і позапарламентської політичної опозиції. Крім того, розширення кола питань, на які спрямований аналіз політичної опозиції, гіпотетично може згенерувати і розширити неінституціональний підхід щодо трактування політичної опозиції загалом, зокрема і через залучення деяких доробків інших теоретико-методологічних підходів сучасної політичної науки. Разом із цим, такий теоретико-методологічний "маневр" дозволяє розглянути/сформувані й диверсифікувати різні методологічні/теоретико-методологічні підходи щодо розуміння та означення політичної опозиції, а також різні завдання і проблеми з приводу її детермінування, структуризації та типологізації.

2.2. Методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації політичної опозиції. Форми і типи політичної опозиції.

Обґрунтування доцільності визначення політичної опозиції в множині (про що йшлося у попередньому підрозділі дослідження) зумовлює постановку питання про методологічні й теоретико-методологічні підходи до окреслення і розв'язання завдань та проблем, які стосуються різностороннього детермінування, структуризації та типологізації політичної опозиції. Методологічним наслідком має бути окреслення історії та специфіки становлення неінституціонального підходу до дослідження політичної опозиції, зокрема як найбільш сучасного, а також спроба подолання обмеженості дослідження політичної опозиції саме на підставі неінституціонального підходу і наділення аналізованої категорії дещо іншими концептуальними сенсами.

У розв'язанні поставленого завдання апелюємо до наукових доробків Д. Цимбала, що виокремлює декілька методологічних підходів щодо дослідження проблеми політичної опозиції: біхевіоральний, плюралістичний/неоплюралістичний, елітистський, девелопменталістський та неінституціональний (вони перераховані здебільшого у порядку їхнього історичного превалювання в дослідженнях політичної опозиції) [221]. Біхевіоральний підхід чи не вперше у політичній науці почав детермінуватись

окресленням політичної опозиції як окремішнього об'єкту і предмету політичного процесу. Плюралістичний підхід відомий тим, що звертається до політичної опозиції за умови відсутності єдиного центру прийняття політичних рішень, внаслідок чого акцентує увагу на необхідності обрання між правлінням меншості чи правліннями меншостей, що фактично зводиться до потреби розмежування опозиції і опозицій. Як наслідок, в рамках плюралізму політична опозиція позиціонується як складна частина демократичного політичного режиму, похідна від специфіки національних моделей її вибору, формування і функціонування. Дещо відмінно (зокрема на основі визнання нерівноправності та непропорційності впливу різних соціальних і суспільно-політичних груп) політична опозиція окреслюється в рамках неоплюралістичного підходу. Ще більш диференціальною щодо політичної опозиції, зокрема на підставі розуміння демократизму політичних режимів як постійної конкуренції політичних еліт, є методологія елітизму. У свою чергу, девелопменталістський підхід апелює до розуміння політичної опозиції як конфліктогенної противаги влади у механізмі спільного конструювання ними (владою та опозицією) демократичної політичної системи на підставі консенсусу. Це особливо актуально у випадку з'ясування впливу стратегій структурно диференційованої і варіативної політичної опозиції на систему міжінституційних відносин у періоди політичних трансформацій і транзитів тощо. Нарешті, неінституціональний (як найбільш сучасний) підхід окреслює феномен політичної опозиції передусім як політичний чи суспільно-політичний інститут, що фактично та формально є відображенням правил гри і певних кодексів поведінки, а також відносин і зв'язків, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність у рамках політичної системи. Сумарно це аргументує [220], що методологічні підходи до дослідження політичної опозиції є різнопарадигмальними, проте їхнім спільним моментом є надання політичній опозиції як такій високого статусу поряд з владними структурами та покладання на неї великої відповідальності за характер політичного режиму і цивілізованість політичного процесу в певній країні [81].

У свою чергу, теоретико-методологічна варіатизація дослідження політичної опозиції є важливою принаймні тому, що сприяє (додатково щодо результатів попереднього підрозділу дослідження) у подоланні наукової обмеженості класичного

або вузького розуміння політичної опозиції, адже допомагає нівелювати бар'єр між розглядом "нормальної" і "девіантної" чи парламентської і позапарламентської опозиції тощо. Саме із огляду на це, у процесі вирішення поставлених завдань Н. Брак та Ш. Вейнблум [362] апелюють до кількох ракурсів і кроків, які, на їхню думку, вкрай важливі у теоретико-методологічному "збагаченні" сенсу та змісту політичної опозиції, становленні різнопарадигмальних підходів її структуризації та типологізації.

По-перше і про це було зауважено в попередньому підрозділі дослідження, з теоретико-методологічного ракурсу доцільно зосередитися на відносинах із-поміж парламентською та позапарламентською формами політичної опозиції. Цікавим у такому розрізі є науковий аналіз того, як політичні (парламентські і позапарламентські) партії та непартійні гравці/актори можуть використовувати свої позапарламентські ресурси як канали створення і реалізації публічних дебатів та інструмент підвищення своєї легітимності на політичній арені. З іншого боку, цікавим є питання про те, яким чином позапарламентські політсили можуть політизувати соціальні та громадські запити на рівні з парламентською опозицією. У цьому випадку підхід до дослідження політичної опозиції як мултиваріативного феномену зосереджено на тому, як вона мобілізує парламентські та позапарламентські інструменти, канали й акторів. Окрім того, наголос у такому випадку доцільно робити на співвідношенні між політичною опозицією та зовнішніми стосовно неї організаційними структурами. Внаслідок цього одна група представників окресленого теоретико-методологічного напрямку досліджень політичної опозиції, зокрема М. МакКомбс [903], С. Валгрейв і П. Ван Аелст [1319], концентрується на зверненні до співвідношення між роллю референдумів/демонстрацій і їхнім впливом на якість опозиційності до уряду та політичної системи в цілому. У свою чергу, друга група вчених, зокрема Р. Андевег, Л. де Вінтер і В. Мюллер [256], Е. Бомберг [344; 345], Я. Пападопулос [1020], зосереджує увагу на впливі інструментів прямої демократії на силу і значення політичної опозиції, зокрема щодо таких питань, як розвиток, участь, зелена політика, моральні принципи політичного процесу [91; 103].

По-друге, з метою подолання винятковості впливу неоінституціональної ідеї та методології на дослідження політичної опозиції необхідним визначено міркування з приводу сприйняття легітимності парламентської та позапарламентської опозиції та

її різних акторів [954]. У такому кроці виявляється можливість дослідження того, як актори опозиції сприймають себе й політичні цілі, в рамках яких вони діють, а також того, як вони описані/регламентовані й представлені політсилами при владі. Річ у тім, що, коли опозиційний актор виступає в цілому проти системи, тоді його найчастіше репрезентують, на думку А. Штромаса [1168], у формі актора з "системним відхиленням" (мовиться, згідно зауваження А. Піззорно [1038], А. Еліас [498], Е. Бобмерг та Н. Картера [344], І. Кауфман [702], Дж. Лавау [793; 794], про радикальні праві чи ліві (ультраправі чи ультраліві) партії і деякі радикальні суспільні/суспільно-політичні рухи в різних країнах Європи й інших частин світу), особливо якщо йдеться про засоби масової інформації. Таке позначення ("ярлик") має два наслідки: 1) делегітимізація відносно громадськості; 2) процес самоперевизначення актором. Причому, обидва процеси можуть вплинути на стратегії, канали зв'язку та механізми дії політичної опозиції, внаслідок чого маркування певних опозиційних акторів як антисистемних може вплинути на сприйняття громадськістю опозиційності в цілому, а в теоретико-методологічному контексті обґрунтувати потребу наукового аналізу антисистемної опозиції як структурного елементу політичної опозиції, що прослідковуємо в ідеях і доробках Д. Мутз [954], А. Штромаса [1168] й інших [80].

По-третє, теоретико-методологічно важливим є аналіз кореляції парламентської (і загалом політичної) опозиції та соціальної динаміки, на підставі чого, ймовірно, і відбувається політизація першої. Деякі із наукових розвідок, присвячених окресленій проблематиці, продемонстрували, що в контексті депіларизації позапарламентська опозиція може перетворюватись на конкурента парламентської опозиції і впливати на весь ланцюг делегування повноважень/влади і відповідальності у різних політичних системах. На такій ідеї зосереджено напрацювання, зокрема, таких дослідників, як Р. Андевег, Л. де Вінтер і В. Мюллер [256, с. 84], Ф. Крістіансен і Е. Дамгаард [406, с. 50], бо їхні праці лежать в основі взаємозв'язку між парламентською і позапарламентською опозицією. Загалом запропонований дослідниками підхід пропонує динамічний аналіз політичної опозиції, уможливлуючи її усесторонню концептуалізацію. Саме це і є підставою постулювання висновку про те, що така категорія як "девіантна опозиція" (під якою, як вказано у попередньому підрозділі дослідження, найчастіше розуміють

антисистемну чи екстремістську опозицію), зі слів П. Мейра [854, с. 93; 855], отримала право бути дослідженою і концептуалізованою на підставі дихотомій "нормальність" та "девіантність", "норма" та "відхилення", а також "системність/просистемність" та "антисистемність" [1168]. Звідси, приміром, постулювання дихотомічного питання про те, наскільки виправданим є використання квазіінституційної техніки "санітарного кордону" (механізму політичного впливу з метою недопущення до процесу формувань урядів радикальних/антисистемних/екстремістських партій [121; 185]), означене Т. Бейлом [280], що, як і попередній теоретико-методологічний підхід, з очевидністю детермінує потребу врахування, дефініювання та/чи трактування "антисистемної" опозиції як складової політичної опозиції загалом, але з огляду на структуризаційні щодо неї варіації [80; 1285].

По-четверте, вагомою складовою дослідження політичної опозиції повинно бути зосередження уваги на важливості її лінгвістично-риторичної детермінації. Однією з основних характеристик демократичної політичної системи/режиму є її винятковий посередницький спосіб спілкування – мова та обговорення. Думка як засіб/принцип самоврядування в демократії передбачає, що всі чи більшість рішень приймаються в процесі суперечливих дискусій і дебатів [1102]. Саме тому мову в умовах демократії варто розуміти основним засобом прийняття політичних рішень та способом, через який інакомислення обробляється як противага насильству [1145]. Більш систематичний і ретельний аналіз дискурсу та риторики і їх використання суб'єктами (політичними акторами) призводить до кращого розуміння стилю та стратегії політичної опозиції. Як наслідок цього, повинні проводитись дослідження, які, наприклад, розроблені на підставі використання мови, що використовується в опозиційній діяльності. Можна також брати до уваги той момент, чи опозиція здійснює дорадчий процес, чи просто дотримується декларативних позицій, що в теоретико-методологічному розрізі було висвітлено у доробках Н. Роусселлієра [1102, с. 17–19], А. Скедлера [1145], А. Креспі [432] й інших.

По-п'яте, вагомим елементом наукового аналізу політичної опозиції доцільно вважати характер і значимість питань, які обговорюються на політичній арені. Окремі дослідники демонструють актуальність цієї проблеми як ключову змінну у вивченні

політичної опозиції, принаймні з огляду на те, що деякі питання є більш важливими для певних дійових осіб і політичних акторів, аніж для інших. Крім того, різні ідеї й проблеми можуть, як зауважують Е. де Джорджі [463], А. Мухіка [945] та Г. Керр [712], по-різному мобілізувати різні типи політичної опозиції. Тому запропонований підхід є крос-дисциплінарним, що очевидно на підставі доробків Р. Хольцхачера [650, с. 472; 651], у яких продемонстровано, що ймовірним виявляється формування так званих "плаваючих коаліцій" (з англ. *floating coalitions*) для вирішення конкретних спірних питань між окремими урядовими партіями та окремими членами парламентської опозиції. За аналогією С. Тарроу [1257; 1258] демонструє, що можливі випадки формування коаліцій між парламентськими партіями та позапарламентськими соціальними рухами [80].

По-шосте, вивчення політичної опозиції сьогодні повинне розглядатись як багатоскладовий та багатофакторний процес, який опирається на багаторівневий інституціональний аналіз управління та урядування. Підхід репрезентовано кількома позиціями: 1) врахуванням впливу і ролі федералізму й багаторівневого урядування на варіацію політичної опозиції (доробки С. Фрідріха [532]), адже чимало питань стають очевидними на підставі звернення до різних рівнів опозиційності та влади загалом; 2) врахуванням впливу теорії коаліцій (коаліціоністики), згідно з яким в одному випадку партія позиціонується як урядова, а в іншому – як опозиційна (напрацювання К. Десчоувера [468]), внаслідок чого формуються різні стратегії її політичної поведінки; 3) врахуванням впливу і залежності рівня здійснення політичної влади й відмінних сфер рішень на диференційованість стратегій, згуртованість (пактування, коаліціонування) і структурування політичної опозиції (праці С. Брагіролі [364] та Т. Рауніо [1076]). Всі вони детермінують, що незалежно від рівня зацікавленості політичною опозицією існує широкий спектр додаткових питань, які сумарно/комплексно можуть раціонально відповідати на додаткові питання та гіпотези [91].

Узагальнено це дозволяє виокремити щонайменше два генеративні теоретико-методологічні підходи щодо детермінування суті і структурування політичної опозиції. Перший підхід, який похідний від вузького/класичного дефініювання політичної опозиції, є інституційним і переважно стосується конкретних політико-правових

форм опозиційності – політичних партій і парламентських фракцій. Призначенням перших є отримання політичної влади (зокрема через представництво у легіслатурі) з метою вироблення державної політики або впливу на неї, у свою чергу, другі є одним із основних гравців у рамках легіслатури, що формується на підставі врахування партійних інтересів. Натомість, другий підхід, що похідний від широкого/сучасного визначення політичної опозиції, є соціологічним та ґрунтується на врахуванні ролі недержавних політичних акторів (приміром, соціальних груп, груп тиску, суспільних страт тощо) у функціонуванні політичної системи і визначає опозицію як протестну поведінку будь-якого із цих суб'єктів політичної системи [205; 208]. Це означає (як було зауважено вище), що політична опозиція може існувати як у легіслатурі і бути представленою парламентськими фракціями тощо, так і перебувати поза легіслатурою. Більше того, врахування варіативності підходів, проблем і питань детермінування і структуризації політичної опозиції аргументує, що остання (у широкому розумінні) може охоплювати як широке, так і вузьке (у вузькому розумінні) предметне поле. При цьому, позначувані з їхньої допомоги сегменти політичної системи можуть частково збігатись чи не збігатись. Якщо політична опозиція у вузькому розумінні (чи, іншими словами, парламентська опозиція) існує на рівні фракцій та окремих депутатів у легіслатурі, то політична опозиція у широкому розумінні, крім фракцій та депутатів, включає партійні і непартійні структури поза легіслатурою, інші рухи й об'єднання, які виступають проти офіційного курсу держави або політичних діячів [205, с. 4].

Зіставляючи різнопарадигмальні (у вузькому та широкому сенсі) розуміння політичної опозиції (детально див. табл. 2.1) у якості спільного знаменника можна виділити характеристики, що дозволяють розкрити сутність політичної опозиції як такої. По-перше, її основним установчим чинником є спільний груповий інтерес як усвідомлене непогодження з офіційним політичним курсом і прагненням його змінити шляхом координованих дій або боротьба за право/можливість володіти, користуватись і розпоряджатись політичним ресурсом [205, с. 4]. По-друге, поняття політичної опозиції нерозривно поєднує носія спільного групового інтересу (групу індивідів, політичну партію, фракцію у легіслатурі тощо) і його діяльність, спрямовану на протидію владі.

Таблиця 2.1

Спільні і відмінні характеристики інституційного та соціологічного підходів до розуміння й детермінування політичної опозиції [35, с. 44–79; 36; 80; 205, с. 5]

Характеристики детермінування політичної опозиції	Політична опозиція згідно інституційного підходу (у вузькому розумінні)	Політична опозиція згідно соціологічного підходу (у широкому розумінні)
Суб'єкт представництва	Політичні партії, їхні парламентські фракції чи об'єднання	Будь-який (зазвичай груповий) суб'єкт політичної системи
Рівень інтенсивності внутрішньої взаємодії	Високий	Низький
Інституціоналізація	Обов'язкова (у формі партій, парламентських фракцій, груп)	Необов'язкова (навіть у формі неформальних інститутів і процесів)
Системність	Обов'язкова (системна опозиція)	Обов'язкова або необов'язкова (системна чи антисистемна опозиція)
Спільний груповий інтерес	Чітко визначений і/або документально закріплений	Чітко визначений або не визначений

По-третє, означення політичної опозиції теоретико-методологічно можливе лише крізь призму категорії влади, яка для політичної опозиції є: об'єктом, на котрий спрямований її спільний груповий інтерес; активним і уповноваженим згідно правил політичної гри суб'єктом політики, що формується у результаті інституціонального втілення в формі органів державної влади, внаслідок чого очевидно, що відносини політичної влади та політичної опозиції мають як суб'єкт-суб'єктний, так і суб'єкт-об'єктний характер [80; 205, с. 4].

Натомість, відмінності розуміння політичної опозиції в вузькому та широкому сенсі (детально див. табл. 2.1) пов'язані з екстраполяцією кожного з сенсів на певне місце у політичній системі. Як вказують вчені [205, с. 4–5], основним серед критеріїв оцінювання є системність чи антисистемність політичної опозиції у вузькому сенсі як її визнання з боку державної/політичної влади (носія домінуючого політичного ресурсу) та лояльне ставлення до неї. У свою чергу, інституціоналізація політичної опозиції передбачає визначення статусу й окреслення рамок її діяльності, що впливає з її системності чи антисистемності. Хоч, з іншої сторони, розуміння системності як теоретико-методологічної характеристики політичної опозиції є або може бути доволі відмінним від смислового навантаження, яке вкладає у поняття політичної опозиції політична практика. Це помічаємо в теоретизації функціонування політичної опозиції в

умовах демократичного політичного режиму, запропонованій Х. Лінцом [116], бо дослідник, іменуючи політичну опозицію (як таку) "лояльною", виділяє такі її ознаки: дії тільки в рамках конституційного поля; відмова, за винятком випадків, коли це передбачено законом, від насильницьких методів боротьби за владу; готовність пожертвувати своїми груповими інтересами заради збереження цілісності політичної системи [146, с. 4; 198, с. 9]. Відповідно, на основі ставлення до системи влади, яке (як окреслено нижче) виступає в ролі критерія класифікації політичної опозиції на системну (лояльну) і антисистемну (нелояльну), науковцями узагальнено, що політична опозиція – організована група суб'єктів, що на підставі спільного групового інтересу різними доступними засобами веде боротьбу за можливість володіння домінуючим політичним ресурсом та, залежно від форми й типу функціонування, може набувати ознак системності й інституціоналізованості [205, с. 5]. Це генерує щонайменше два додаткові завдання детермінування і структуризації політичної опозиції: по-перше, з'ясування її відмінностей та подібностей від інших форм соціальної і суспільно-політичної активності; по-друге, окреслення її форм і типів.

Пристаюючи до першого додаткового завдання детермінування і структуризації політичної опозиції, тобто з'ясування її відмінностей і подібностей від інших форм соціальної і суспільно-політичної активності, апелюємо до зауважень Х. Албрехта [248, с. 379; 249], Е. Обершолла [986], П. Алмейди [252, с. 348], Г. Перрі [1023, с. 459] та А. Алібасіка [251], згідно яких політична опозиція доволі суттєво відрізняється від таких виявів політичного активізму, як інакомислення (чи дисидентство), опір, контроль, оспорювання та фракційність (чи фракціоналізм). Відмінність політичної опозиції від політичного інакомислення (дисидентства) є теоретико-методологічною і виявляється в тому, що інакомислення є всеосяжною аналітичною категорією, яка не може обмежуватись винятково сферою політики. Поясненням цього є той факт, що дисидентство може відбуватись на рівні протистояння окремих частин влади/уряду (зокрема його фракцій) і на рівні протистояння влади/уряду і їх альтернатив (зокрема політичної опозиції). Це означає, що суперечливі вияви політичного активізму та соціальної і суспільно-політичної активності у формі політичної опозиції завжди є втіленням політичного інакомислення (дисидентства), але ідентичного не можна сказати про

зв'язки зворотного характеру [80, с. 94]. Так, інакомислення/розбіжності може окреслюватись у рамках формування уряду та процесу його функціонування, але в одному випадку вони можуть виявлятися у формі інституціоналізованої політичної опозиції, а в іншому випадку – у формі фракційності [83].

Що стосується опору, то цією категорією звикло позначають інакомислення або дисидентство у площині конкуренції двох супротивників, здебільшого уряду та його альтернатив (у тім числі й політичної опозиції). Але наголос у цьому випадку звикло робиться на кульмінаційній фазі боротьби із політичним режимом, зокрема внаслідок застосування насильства [248; 249]. Більше того, відмінністю опозиції від опору є і факт, що останній може генеруватись з різних джерел за рамками політичної системи, зокрема з наслідків протистояння супротивників у ході воєнних дій, протистояння виразників національної політики та різних міжнародних політичних і фінансових інституцій. Відповідно, для коректного розділення політичної опозиції і опору потрібне врахування походження окреслених форм політичного активізму та соціальної і суспільно-політичної активності: політична опозиція завжди генерується і є частиною політичної системи, а опір, натомість, зумовлюється джерелами, які виходять за рамки політичної системи. Це змушує Г. Оберройтера зауважити, що "не всякий опір можна назвати сьогодні політичною опозицією, а тільки політичну протидію, де функціонують організовані суб'єкти із конкретними політичними вимогами або навіть програмами, що містять одночасно високий альтернативний, евристичний і протестний потенціал, спрямований проти політики діючої влади", а також що "про цивілізовану політичну опозицію можна говорити тільки тоді, коли суперечності між більшістю та меншістю ґрунтуються на фундаментальній єдності по той і другий бік альтернативи та не ставлять під загрозу основи конституційної, політичної та правової систем" [10, с. 85; 71, с. 417–420]. Схожої позиції дотримується Т. Сеговія, що, розрізняючи "рух опору" і "політичну опозицію", зауважує, що ці поняття є взаємопротилежними, бо: політична опозиція не протистоїть політичній владі і її найвища форма походить з опозиційної партії, у той час як рух опору за визначенням не може бути партією, а його завдання зводиться не до керівництва, а до спротиву [224, с. 28]. Подібно А. Фрішке [535, с. 5] аргументує, що політична опозиція відрізняється від опору тим, що перша, на відміну від другого, є

свідомою і запланованою діяльністю, яка спирається на певну програму і спрямовується на зміну/реформування в напрямі обмеження монопольної влади партії і відновлення суб'єктності суспільства. А тому очевидною є позиція Л. Червоної [224, с. 28], яка зауважує, що партії, які, із однієї сторони, не виходять за рамки політичної системи і, з іншої сторони, руху опору, що не визнає існуючого політичного статус-кво, мають різні функціональні завдання. Вони вкрай зрідка водночас окреслюються патерном опозиційності – причому, протилежного типу (системного та антисистемного) [83].

Нарешті, найпростішим розрізненням політичної опозиції і контролю є звернення уваги на їхні взаємозалежні визначення. Так, ґрунтуючись на визначенні контролю Дж. Сарторі [1128, с. 36–37], Г. Іонеску зазначає, що опозиція – це "будь-що, що перевіряє абсолютну владу, беручи до уваги "множинні та перехресні форми контролю, зумовлені існуванням незалежних судів, груп тиску, профспілок та молодіжних рухів", а також зважаючи на параметри розвитку країн, традиційні і племінні групи, модернізуючі еліти" [673, с. 240]. У такому зрізі очевидно, що контроль чи політичний контроль втрачає свої ранні інституціональні конотації, тому дефінітивно не може зіставлятись з політичною опозицією [251]. Однак контроль у такому трактуванні не вичерпує всіх сенсів неконституційного і неінституціонального розуміння опозиції, зокрема у недемократичних політичних режимах. Відтак контроль часто категоріально трансформується у поняття "оспорювання", яке, на думку Г. Іонеску, окреслює антисистемну, хоча базову і постійну, характеристику будь-якої політичної опозиції (яка насправді не є ні відповідальною, ні конституційною [1128, с. 36]), що формується на підставі фундаментальної дихотомії і відмінності своїх принципів та ідеології [673, с. 241]. Причому, зі слів Г. Іонеску й А. Мадаріаги [675, с. 160] та Дж. Сарторі [1128, с. 31–36], відмінність контролю і оспорювання виявляється передусім у тім, що відносно контролю базові політичні актори наділені соціально-економічними та професійними інтересами, а стосовно оспорювання специфічні актори (зокрема фракції, національно-культурні групи, церква, університети, оглядачі) є центрами і каталізаторами морального та політичного впливу, а їхнім головним мотивом є інакомислення/дисидентство [83].

Сумарно це означає, що на відміну від інакомислення (чи дисидентства), опору, контролю, оспорювання та фракційності (чи фракціоналізму) сутність політичної

опозиції є специфічною і навіть обмеженою, адже традиційно резервується у мирній, конституційній, конструктивній, відповідальній та лояльній формах, які заперечують сепаратизм, а натомість пристають на узгоджені правила гри, навіть попри те, що це може не привести і не гарантувати їм влади [80, с. 94; 251]. Додаткове значення у цьому зрізі має врахування типу політичного режиму, в якому відбуваються ті чи інші вияви політичного активізму та соціальної і суспільно-політичної активності [80; 83] (про що деталізовано йтиметься у наступних структурних частинах розвідки). З цього приводу Г. Іонеску й А. Мадаріага [675] вказують, що відмінність політичної опозиції від інакомислення, дисидентства, опору, контролю й оспорювання виявляється передусім у випадку непарламентських однопартійних режимів, де слабо інституціоналізованою є парламентська політична опозиція, але, натомість, доволі часто виявляються такі форми політичної опозиції, як "неінституціоналізована" або "неконституційна" [83].

Окремої уваги потребує врахування і того моменту, що представлена вище позиція відмежування політичної опозиції від інших форм соціальної та суспільно-політичної активності традиційно притаманна для західної політичної науки, однак вона дещо по-іншому концептуалізується в українській політичній науці. Річ у тім, що, як вказують Т. Ткаченко [213], Г. Постригань [178], Г. Берестова [10], М. Стефурак і М. Рябоус [208] й У. Ільницька [67], важливим для детермінування і структуризації політичної опозиції є її розмежування на теоретичному рівні понять "опозиція як політичний інститут" та "опозиція як форма суспільного протесту" [198]. Але у такій відмінності більшою мірою (ініціально) приховано не стільки розрізнення політичної опозиції і різних форм соціальної та суспільно-політичної активності, скільки той факт, що політичну опозицію, як зазначено вище, доцільно трактувати відповідно у вузькому та широкому розумінні (або ж згідно інституційного та соціологічного підходів) [80, с. 95]. Щоправда із різницею в тім, що розуміння опозиції як політичного інституту і форми суспільного протесту є відокремленим чи невзаємно проникливим на відміну від вміщення інституційного визначення політичної опозиції в соціологічне. Навіть попри те, що зв'язок опозиції як політичного інституту та опозиції як форми суспільного протесту має взаємозумовлений характер, адже якщо суспільство визнає право кожного громадянина на протест, а також забезпечує це право свободою слова та

політичних дій тощо, то виникає можливість для створення і певного інституту демократичного політичного режиму – політичної опозиції [90; 213].

Таблиця 2.2

Теоретико-методологічна відмінність розуміння політичної опозиції як політичного інституту та форми суспільного протесту²

Індикатор відмінності розуміння політичної опозиції	Політична опозиція як політичний інститут	Політична опозиція як форма суспільного протесту
Об'єкти політичної протидії	Уряд/влада, їхній політичний курс, політична еліта	Політичні рішення/дії
Суб'єкти політичної протидії	Політичні партії та їхні фракції у легіслатурі	Політичні партії, їхні фракції у легіслатурі, громадські організації, об'єднання громадян і окремих осіб
Кінцева мета політичної протидії	Прихід до влади	Скасування певного рішення/дії
Характер політичної протидії	Зазвичай конструктивний, організований та альтернативний	Зазвичай деструктивний, неорганізований і безальтернативний
Спосіб протидії та контролю діяльності державної влади	Безпосередній, шляхом впливу на законодавство й інститути влади	Небезпосередній, шляхом публічної критики та шантажу інститутів влади
Форми протидії та контролю діяльності державної влади	Здебільшого демократично-спрямовані, раціональні, цивілізовані, легітимні та легальні	Не обов'язково демократично-спрямовані, часто ірраціональні, спонтанні, нецивілізовані, нелегальні
Часова тривалість політичної протидії	Постійна	Тимчасова
Предмет політичних інтересів та політичної критики	Система та структура інститутів влади, альтернативні політичні інститути та політичні рішення/дії	Окремі інститути влади, окремі безальтернативні політичні рішення/дії

Пояснення полягає у тім, що політична опозиція як політичний інститут, з метою отримання влади, протидіє урядовому курсу правлячої еліти, конструктивно критикує і постійно контролює владу, вносить альтернативи її офіційної політики. Натомість, політична опозиція як форма суспільного протесту, з метою опротестування певних рішень влади, протидіє політичному режиму чи конкретному політичному рішенню, що супроводжується неорганізованою, деструктивною, безальтернативною критикою владних інституцій і спонтанними, неорганізованими, нерегулярними виступами проти влади [67, с. 48]. Тому відмінність між ними багатогранна: по-перше, політична опозиція як політичний інститут традиційно представлена політичними партіями та їхніми фракціями у легіслатурі, а політична опозиція як форма суспільного протесту – і ними, і громадськими організаціями та об'єднаннями громадян, окремих осіб, політичних партій, блоків, засобів масової інформації тощо; по-друге, політична опозиція як

² Таблицю модифіковано на підставі доробків Т. Ткаченко [213].

політичний інститут традиційно є легальною та функціонує на підставі нормативно-правового забезпечення (хоча й не обов'язково відповідного закону), а політична опозиція як форма суспільного протесту може бути і нелегальною (не кажучи про її нормативно-правову регламентацію) [67, с. 48; 213, с. 43]. Крім того, опозиція як політичний інститут і опозиція як форма суспільного протесту відрізняються суттю, природою, суспільними функціями, метою діяльності, тривалістю існування тощо [174] (додатково див. табл. 2.2).

Внаслідок цього примітним, на думку Т. Ткаченко, є факт, що незважаючи на те, що політична опозиція як форма суспільного протесту є детермінантою опозиції як політичного інституту, перша може формуватись/виникати і функціонувати навіть у недемократичних суспільствах (зокрема у формі інакомислення/дисидентства, опору чи оспорювання), тоді як друга в звичлому розумінні може існувати винятково у демократичному політичному режимі [174; 213, с. 41]. Це аргументує, що опозиція як форма суспільного протесту може існувати за будь-якого режиму, а як політичний інститут – лише в умовах демократії [174] (про різні моделі співвідношення політичної опозиції та типів політичного режиму детально йтиметься у наступному підрозділі дослідження). Або іншими словами, політична опозиція як форма суспільного протесту (чи, на думку Г. Постриганя, опозиційність) пронизує всі сфери суспільного життя, а політична опозиція як політичний інститут – лише політичні (чи міжінституційні) відносини [178]. Схожого висновку дотримуються Г. Іонеску й І. Мадаріага, які доводять відмінність понять "політична опозиція" та "опозиційність" (або просто "опозиція"), бо: політична опозиція у вузькому розумінні (зокрема будучи інституціоналізованою і легітимізованою) може існувати лише в демократичному політичному режимі [676, с. 16], а опозиційність/опозиція у широкому розумінні (охоплюючи різні вияви невдоволення урядовою політикою) – і в демократичному, і в недемократичному політичному режимі. Причому, з слів А. Степана, специфіка опозиції/опозиційності у недемократичному політичному режимі виявляється в тому, що вона повинна передусім підірвати легітимізацію режиму та протиставляти йому демократичну альтернативу, ініціювати і поширювати протести, організовувати страйки, видавати й розповсюджувати нелегальну пресу, засновувати таємні університети [1217, с. 44]. Це

різнобічно відповідає зауваженню Р. Даля [445], згідно якого політична опозиція – це конструктивна конвенціональна форма політичного протесту, яка в ході історичного розвитку взяла на себе завдання мінімізації кількості насильства й рівня невдоволення в суспільстві, максимізації кількості громадян, котрі вважають, що прийняті рішення відповідають їхнім інтересам, а також забезпечення мирного способу вирішення конфліктів, або думці Г. Берестової [10], за якою політична позиція – це лобіст вулиці в парламенті або на виборах, який у разі довіри громадськості отримує електоральну підтримку, а разом із нею й інструменти політичного протистояння, які виражаються у повноваженнях та можливості обіймати посади при владі.

Пристаючи до другого додаткового завдання детермінування і структуризації політичної опозиції, тобто її типологізації, апелюємо до різних наукових доробків (про деякі з них у контексті дефініювання політичної опозиції йшлося у попередньому підрозділі дослідження), у яких запропоновано кілька типологічних "ліній", типів і форм політичної опозиції. Як зауважують Ж. Блондель та Х. Албрехт [249], чи не першу типологізацію політичної опозиції було запропоновано ще в 1966 р. самим Р. Далем, який на основі таких індикаторів, як організаційна згуртованість, змагальність й ідентифікованість політичної опозиції, виокремив її типи і форми з огляду на цілі та стратегії самої політичної опозиції і логіку її протистояння з владою/урядом [447, с. 332–347]. Як наслідок, виявилось, що така класифікація орієнтована на парадигму, згідно якої політична опозиція обов'язково має бути в конфронтації з владою/урядом, а політичні сили (партії) у її рамках мають бути інституціоналізовані представництвом передусім в легіслатурі. На це були практично-політичні причини, адже в цей час невідомим чи неапробованим був феномен позапарламентської політичної опозиції, зокрема інкорпорованої у соціально-політичній активності різних соціальних груп й суспільно-політичних рухів, які за допомогою нових форм протесту й опозиційності на політичну арену і тим більше в політичну науку вийшли/увійшли згодом [742; 1088].

Саме це стало підставою типологізації політичної опозиції, зокрема відповідно до підходів до її дефініювання і за місцем її діяльності у політичній системі [675, с. 72], на парламентську та позапарламентську. Теорія і практика конституційного права та порівняльної політології свідчать, що парламентська опозиція – це політичні сили, які

представлені у легіслатурі, але не входять до складу уряду і не підтримують його діяльності (навіть ситуативно), на підставі чого, залежно від форми та системи державного правління, протистоять проурядовій або пропрезидентській більшості [32; 111, с. 4; 444, с. 222; 447, с. 17]. Причому, завдання парламентської опозиції полягає у прагненні або непрагненні перетворитись у владу/уряд (парламентську більшість) та у бажанні отримати контроль над виконавчою владою [599; 741, с. 397; 1065, с. 21]. Натомість, позапарламентська політична опозиція представлена індивідами і групами, які не мають представництва у легіслатурі, але теж виступають проти проурядової чи пропрезидентської більшості. Така природа позапарламентської політичної опозиції зумовлена тим, що: політична опозиція є надто слабкою, щоби отримати мандати в легіслатурі; політична опозиція не вірить в ефективність роботи парламенту, а тому обмежує діяльність позапарламентськими засобами; політична опозиція організована так, що не має можливості діяти на парламентській арені [1091, с. 17–20]. Як наслідок, серед завдань позапарламентської опозиції – намагання піддати сумніву і заперечити легітимність парламенту та його здатність здійснювати зміни, а також прагнення артикулювати та поєднати спірні питання і проблеми, які проігноровані й знехтувані парламентською опозицією та різними партіями [741, с. 397–398; 1093]. Відмінним є і набір форм, які можуть бути властиві парламентській і позапарламентській опозиції. Якщо у кейсі першої все більш-менш очевидно, бо парламентську опозицію становлять окремі депутати, групи та фракції легіслатури, які не входять до складу уряду та не підтримують чи виступають проти нього, то у випадку позапарламентської опозиції все значно складніше. На думку Б. Кріка [433], Г. Родана [1090; 1091], А. Поттера [1048, с. 20–23] і Г. Зеллентіна [1349, с. 310], формами позапарламентської політичної опозиції можуть бути як окремі індивіди, так і їх різноманітні соціальні групи, інкорпоровані, для прикладу, у позапарламентські політичні партії, засоби масової інформації, групи інтересу та тиску, соціальні/суспільно-політичні рухи, соціальні і культурні організації, корпорації, профспілки, неурядові організації, освітні та релігійні організації тощо.

Окрім того, доповнення типологізації політичної опозиції Р. Даля, а також розширення сутності феномену політичної опозиції загалом стало підставою її

типології на лояльну/системну та нелояльну/антисистемну, а згодом також і на напівлояльну/напівсистемну. Їх як аналітичний феномен об'єднує те, що незалежно від цілей і стратегії політична опозиція сприймає уряд і владу як інституції, існування яких не ставиться під сумнів, однак проти яких ведеться цілеспрямована боротьба (в іншому випадку йдеться не про політичну опозицію, а про інші форми соціальної і суспільно-політичної активності, окреслені вище). Це означає, що незалежно від типу політична опозиція намагається впливати на дії/рішення чинного уряду/влади, а найбільше, що вона може зробити для цього – це прийти до влади та замінити чинний уряд. При цьому, максимально нелояльна чи антисистемна позиція політичної опозиції виявляється у різкому запереченні будь-яких дій і рішень чинної політичної влади (уряду), а менш екстремістська позиція політичної опозиції – в оспорюванні легітимності певних/всіх дій і рішень чинної влади, зокрема крізь призму перевірки їхньої етичності і законності.

Саме з огляду на це, Х. Лінц [116, с. 40–41], А. Циганков [222] і Н. Вінничук [32] вказують, що: лояльна політична опозиція – політична опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і суспільно-політичних рухів є терпимою стосовно влади/уряду в рамках чинної політичної системи, а маргінальна частина опозиційних політичних партій і суспільно-політичних рухів не має підтримки широких верств населення, а тому перебуває поза рамками політичної системи; напівлояльна політична опозиція виступає проти радикальної трансформації або руйнації чинної політичної системи, адже, не маючи чітко визначеної позиції (вона коливається від неприйняття існуючого політичного режиму та прагнення його змінити до принципової згоди із основними стратегічними парадигмами політичного режиму, але за наявності незгод тактичного характеру), може комбінуватись на підставі співпраці непримиренних та поміркованих опозиційних політичних партій та суспільно-політичних рухів, через що може і організувати/проводити акції проти уряду, і підтримувати дії нелояльної політичної опозиції, не беручи в них участі; нелояльна політична опозиція – це опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і суспільно-політичних рухів чітко і недвозначно заперечує чинну політичну систему, на підставі чого політичний режим схиляється до змін, а політична влада

поступово втрачає легітимність, адже не здатна чинити опір непримиренній опозиційності. Доповнюючи таку логіку, Т. Ткаченко [174; 213, с. 42] аргументує, що лояльна/системна політична опозиція поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, а заперечує лише методи та прийоми здійснення політики і не згодна з діями влади, а нелояльна (або антисистемна чи позасистемна) політична опозиція не погоджується з базовими засадами суспільно-політичного ладу в країні. Різниця між ними полягає й у тому, що лояльна/системна політична опозиція сприймає провладну більшість винятково як свого конкурента, а нелояльна/антисистемна політична опозиція – як свого ворога. Річ у тім, що носії лояльної/системної політичної опозиції прагнуть домогтися змін у політико-правовій системі в рамках чинного законодавства певної країни, а тому в правовому полі є активними, адже посідають конструктивну позицію та прагнуть зберегти непорушність основних політичних, соціальних й економічних інститутів суспільства, а носії нелояльної/антисистемної політичної опозиції, натомість, прагнуть змінити соціально-політичні "правила гри" з застосуванням незаконних засобів та методів, через що повністю або ж частково відкидають чинну систему політичних цінностей і діють на дискредитацію функціонуючих інститутів державної влади, їх делегітимізацію, порушення перебігу політичних процесів [93, с. 213]. При цьому, нелояльна/антисистемна політична опозиція може або інтегруватись у політичну систему, особливо якщо це система демократичного типу, або, особливо за умови недієздатної влади і певних об'єктивних обставин, що перешкоджають суспільному розвитку, набути статусу загальнонаціонального лідера та сприяти руйнації чинного політичного режиму [222].

У свою чергу, лояльна/системна політична опозиція сконструйована на двох ідеях, зокрема про те, що: а) і уряд, і опозиційні до нього партії/рухи заявляють про свою лояльність та прийнятність основних правил гри, у рамках яких вони функціонують; б) опозиційні партії та рухи оспорюють очевидні деталі функціонування політичної системи, які можуть бути змінені відповідно до встановлених правил гри [251; 1065, с. 13]. Це означає, що лояльна/системна політична опозиція є обмеженою у своїй діяльності й становить феномен "опозиції до певного моменту". На це є декілька

причин, зокрема ті факти, що: а) лояльність або різні рівні лояльності можуть бути спрямовані на різні політичні інститути і процеси – особу, виборців, партію, уряд, державу, конституцію, націю чи народ, – які, у свою чергу, значною мірою залежать від політичних традицій та інституціоналізованого політичного режиму (адже те, що може бути предметом політичної лояльності в недемократичному політичному режимі, не завжди може бути предметом політичної лояльності в демократичному політичному режимі [595, с. 18; 675, с. 82; 798, с. 185, 187; 804, с. 31, 37, 112–113]); б) лояльність може бути варіативною на підставі різного сприйняття сутності держави, політичного режиму та уряду, які, з однієї сторони, дотичні до поняття політичної влади, однак, з іншої сторони, апробують її вкрай по-різному, внаслідок чого по-різному відповідають на запити структуризації політичної опозиції [465, с. 156; 798, с. 185, 187; 1065, с. 14; 1091, с. 9]; в) лояльність опозиції визначається її кінцевим ставленням до усталених правил гри та рівня/ймовірності їх (хоча б часткового) порушення [251]. З огляду на це, поширеною у політичній науці є відмінність, згідно якої, з однієї сторони, боротьба політичної опозиції проти політичного режиму і держави є незаконною [675, с. 72, 85], або, з другої сторони, боротьба політичної опозиції проти режиму і держави є навіть ефективною, адже тільки суспільство, яке схильне до саморуйнування, може бути революційним та вдосконалювальним [1065, с. 30].

Доповнюючи поділ політичної опозиції на лояльну, нелояльну і напівлояльну (або, іншими словами, на системну, антисистемну і напівсистемну), О. Чижова [225] та І. Побочний [166] підтверджують, що треба виділяти рівні лояльності політичної опозиції до політичної влади, як наслідок чого можна розрізняти помірковану та радикальну політичну опозицію. Перша за своєю суттю конструктивна, критична, прагматична і в більшості випадків здатна досягати консенсусу із владою/урядом, а натомість друга відкрито виступає за зміну чинного політичного курсу із метою реалізації власної політичної лінії/програми. Причому, зауважують науковці, залежно від змістовності політичного курсу політична опозиція може бути конструктивною та деструктивною. Перша генерує ділові пропозиції, які відповідають національним інтересам держави, а дії другої переважно мають "руйнівний" характер як для

суспільства, так і держави. Додатково про "рівневість" лояльності/системності опозиції свідчить ідея А. Циганкова, згідно якої, наприклад, "вихід" напівлояльної політичної опозиції в якості правлячої сили на політичну арену аргументує про поглиблення кризових тенденцій у суспільстві, бо зміцнення поміркованої опозиції може відбуватися винятково за рахунок звуження лояльної опозиції [222, с. 104]. Ще більш небезпечним для стабільності держави/режиму, вважає Н. Вінничук [32], є перехід від напівлояльної до нелояльної політичної опозиції, коли починається відкрита політична конфронтація з владою. Натомість, лояльна/системна політична опозиція своєю поведінкою зазвичай сприяє мирній або "відносно безболісній" трансформації режиму, якщо той здатний сприймати конструктивну критику.

Іншим довершенням типологізації політичної опозиції Р. Даля стала запропонована у 1975 р. [445, с. 167], на підставі врахування і диференціації переслідуваних цілей політичної опозиції, логіка її типології на структурну та неструктурну. Неструктурна політична опозиція або такі її синонімізації, як "нормальна" [445, с. 167], "обмежена" [251] чи "до певного моменту" [1065, с. 13] або ж навіть "напівопозиція" [342, с. 351, 359; 1091, с. 11], прагматична чи програмна [848, с. 166] політична опозиція, характеризується тим, що її цілі та завдання зводяться до зміни чи запобігання змін влади та персонального складу уряду і їхнього політичного курсу, однак водночас із постулюванням загальної згоди з владою/урядом з приводу політичної системи, політичного режиму та/або соціально-економічної структури й логіки державного розвитку [32]. Як аргументують/доповнюють Р. Паннет [1065, с. 9–13], Г. Крауч [434, с. 89], Л. Шапіро [1141, с. 3] і Н. Вінничук [32], неструктурна політична опозиція може бути: "посадо-орієнтованою" (кар'єристською або честолюбною), коли її діяльність спрямована в першу чергу на захоплення влади; "політико-зацікавленою" (нечестолюбною), коли головною метою її діяльності є намагання впливати на політичний процес; і "посадо-орієнтованою", і "політико-зацікавленою".

У свою чергу, структурна політична опозиція або ж такі її синонімізації, як "опозиція в принципі" [251], "антисистемна"/"систематична" [444, с. 232–233; 715, с. 237; 741, с. 397; 1128, с. 33], "фундаменталістська" і ідеологічна опозиція чи "опозиція до режиму" [848, с. 166], спрямована на зміни чи запобігання змін правил

політичної гри [446, с. 341–342; 595, с. 80; 1091, с. 5], зокрема у таких головних сферах функціонування держави, як політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура [32, с. 52]. Зі слів А. Алібасіка [251], вона може виявлятися у двох форматах – формалізованому/формальному та неформалізованому/неформальному. Причому другий має місце переважно тоді, коли певна соціальна/суспільно-політична група оскаржує правила і рамки функціонування політичної/спільноти, у якій і вона сама діє, тому цей вияв доволі часто характеризується патернами сепаратизму (хоча і не становить феномен сепаратизму як такого) [675, с. 85, 128; 1048, с. 25–27]. Відповідно, сумарно це означає, що структурна політична опозиція може бути як легальною, так і нелегальною, як конституційною, так і неконституційною, як парламентською, так і позапарламентською тощо, тобто може влаштувати і вузьке, і широке дефініювання політичної опозиції [675, с. 85]. Примітно у цьому випадку і те, що коли структурна політична опозиція є легальною, тоді вона типологізується як антисистемна політична опозиція у рамках політичної системи (що буває вкрай зрідка), а коли структурна політична опозиція є нелегальною – то як антисистемна політична опозиція поза рамками політичної системи (що звикло трапляється значно частіше) [675, с. 128]. Доповнює диференціацію структурної політичної опозиції на підставі врахування завдань/методів її діяльності розмежування останньої, згідно зауважень Р. Паннета [1065, с. 30], Р. Макрідіса [848, с. 166] та частково Х. Арендт [268; 533, с. 14], на: насильницьку (революційну, радикальну), яка звикло не інституціоналізована і не формалізована у системі, і ненасильницьку (нереволюційну, реформаторську), яка має легальне право виконувати свою роль у політичній системі, а тому її "лояльність" часто є марною спробою домогтись фундаментальних змін.

Пов'язаним індикатором типологізації політичної опозиції стало апелювання до умов її функціонування, на підставі чого Дж. Сарторі у 1971 р. виділив відповідальну, безвідповідальну і частково відповідальну політичну опозицію [170; 208; 1128, с. 35]. До першої належать такі політичні угруповання, котрі однією із засадничих цінностей визнають непорушність базових політичних, соціальних та економічних інститутів і різняться від влади головним чином у питаннях вибору шляхів і засобів

досягнення спільних стратегічних цілей. До другої групи належать політичні сили, які повністю чи частково не поділяють панівну/чинну систему політичних цінностей, а до третьої – політичні групи, які, незалежно від ситуації, можуть наближатися до першої чи другої групи. Головними ознаками поведінки відповідальної політичної опозиції є її поміркованість і прагматичність, "стримана та реалістична манера" [1128, с. 35], бо політична опозиція усвідомлює значення впливу на виборців, а тому і не вдається до нереалістичних вимог і обіцянок. Причому, організувати відповідальну поведінку політичної опозиції можливо без обмеження свободи слова та зібрань. Для цього, на думку Н. Вінничук [32], потрібним є переконання, що відповідальна політична опозиція має реальну можливість впливати на державне управління чи поділяти з владою/урядом політичну відповідальність. Це означає, що взяти на себе політичну відповідальність передбачає, що опозиційна група повинна знати про свою потребу звітувати за виконання обіцянок. Однак тільки честолюбна ("посадо-орієнтована") політична опозиція із суттєвою підтримкою електорату може бути дисциплінована таким чином [444, с. 216], що не завжди трапляється у політичних режимах різного типу. Річ у тому, що політична опозиція, організована у вигляді малих груп, може перетворитися зі сталої, але неуспішної та невідповідальної, на апатичну, яка через розчарованість неспроможністю здійснити зміни і приниження регулярними електоральними невдачами може спокуситися на вибір індивідуального чи колективного насильства [452, с. 35; 1166, с. 55]. Інший кейс, за яким вказана стратегія не спрацьовує, – нечестолюбна ("політико-зацікавлена") опозиція, яка, за зауваженням Г. Маддокса [849], Г. Іонеску й І. Мадаріаги [675, с. 85], не спроможна поєднати владу прийняття рішень з владою запобігання рішенням або, зі слів Б. де Жувенеля [465, с. 155–161], має захищати громадян та "охороняти закон" без жодних претензій на владу (чим гарантуватиме своє усунення і протиставлення політичній корупції влади) [251]. На думку Дж. Сарторі [1128, с. 35], це регламентує, що рівень відповідальності політичної опозиції та збільшення кількості партій у політичній або партійній (за винятком однопартійної) системі обернено пропорційні. Натомість, дещо іншої думки дотримуються А. Лейпхарт [815; 817], Г. Лардейрет [789] і К. Кваде [1066], які зауважують, що представлений висновок релевантний

тільки у випадку політій з високим рівнем політичного/суспільно-політичного консенсусу, хоча майже не властивий для надмірно поляризованих суспільств.

За схожою, але сучаснішою логікою, з слів О. Чижової [225] й І. Побочного [166], варто виділяти легальну, нелегальну й напівлегальну політичну опозицію. Легальна політична опозиція обов'язково діє відкрито, дотримується норм, законів і принципів існуючої політичної системи, вважає неприйнятним використання сили для отримання і застосування влади. Її представники у різній формі – виборчій діяльності, критиці урядового курсу і програми, впливі на прийняття політичних рішень, а також участі у діяльності владних структур тощо – мають роль у політичному житті суспільства. Крім того, не зважаючи на наявність очевидних протиріч, влада і політична опозиція за цих умов, особливо в кризових ситуаціях, виявляють лояльність одна до одної, готовність до співпраці та діалогу. На противагу, нелегальна політична опозиція діє приховано, часто поза рамками існуючої політичної системи, а її права та претензії не визнаються владою [93, с. 213]. Буває і так, що нелегальна політична опозиція використовує насильницькі засоби боротьби, які неприпустимі для цивілізованого світу. Нарешті, напівлегальна політична опозиція включає у себе політичні сили, які утримуються від прямого протистояння владі, але в той же час не співпрацюють із нею. Сумарно це означає, що, кажучи емпірично, вирішальним фактором легальності та відповідальності політичної опозиції є не її цілі та стратегії, а рівень незгоди із діяльністю політичної опозиції із боку політичної системи. Це означає, що якщо ми говоримо про нелегальність політичної опозиції у певній політичній системі, то на увазі маємо передусім той факт, що недемократичною є більше політична система, ніж політична опозиція [251]. Водночас, примітним є і той момент, що нелегальна політична опозиція не завжди є неконституційною, що особливо притаманно для недемократичних (а найбільше – змагально-авторитарних) політичних режимів.

У цьому ракурсі особливої уваги потребує типологія політичної опозиції на активну та пасивну, запропонована впродовж 1965–1993 рр. у дослідженнях таких науковців, як К. Брачер [360, с. 111], Р. Даль [447, с. 16–17], Е. Шилз [1166, с. 67], Дж. Хаган [595, с. 68, 79–80, 99] й інші. Зокрема, Р. Даль характеризує активну політичну опозицію як таку, що бере на себе відповідальність за виконання поміркованого і

поступового політичного курсу й прагне змінити уряд (систему влади). На противагу їй, пасивна політична опозиція – це опозиція, яка виникає, коли певна соціальна група усвідомлює конфлікт, але навмисно не вдається до жодних дій [447, с. 15–17]. Проміжним варіантом активної і пасивної політичної опозиції, на думку Е. Шилза [1166, с. 67], є так звана "німа"/"мовчазна" політична опозиція чи такі її синонімізації і дескриптори, як незгода, апатія, непоінформованість і байдужість мас, що виявляється у тому факті, що опозиційні соціальні групи існують за обставин, коли оголошувати себе політичною опозицією ризиковано, а держава потребує співпраці суб'єктів політичної системи для свого успішного розвитку. У свою чергу та з іншої сторони, "німа" політична опозиція може позиціонуватись і різновидом активної політичної опозиції, особливо із огляду на те, що вона суттєво відрізняється від пасивної політичної опозиції, яка синонімізується з такими дескрипторами, як самогубство, еміграція, дезертирство, обструкція, непокора, страйк, саботаж тощо [360, с. 111]. Причому, індикативним у визначенні приналежності "мовчазної" політичної опозиції до активної або пасивної є врахування того факту, що перша, на відміну від другої, може бути "інтелектуальною" чи "силовою", організованою чи неорганізованою (або спонтанною), регулярною/безперервною чи спорадичною/епізодичною тощо [595, с. 68, 79–80, 99].

Грунтуючись на перерахованих типологізаціях політичної опозиції (зокрема на її розподілі на парламентську та позапарламентську), Ж. Блондель у 1997 р. [340] зазначив, що їх доповненням та спільним знаменником повинна бути типологія політичної опозиції на партійну та непартійну. Перша, яку дослідник іменує "нормальною", реалізується винятково через партійні/партійно-орієнтовані патерни, а друга, яку вчений означає "ненормальною", – через непартійні/непартійно-орієнтовані патерни опозиційності, зокрема різні соціальні групи та суспільно-політичні рухи. Причому, розмежування між ними не є рівномірними, адже партійна опозиція "більш протяжна" або репрезентована, ніж непартійна. Це особливо очевидно з огляду на те, що партійна політична опозиція традиційно, однак не завжди, є парламентською, а непартійна політична опозиція – позапарламентською. Доповненням такої логіки вважаємо зауваження Л. Шапіро [1141], який запропонував чи не першу непартійно-орієнтовану

типологію політичної опозиції в однопартійних недемократичних політичних режимах, поділивши її на різні типи на підставі стратегій поведінки протидіючих владі політичних сил. Таким чином було виокремлено політичну опозицію у формі "тотального заперечення", "боротьби за владу", "аполітичного інакомислення (або дисидентства)", "прагматичного інакомислення (або дисидентства)" та "активності груп інтересів", хоча вони, як було зауважено вище, не завжди кореспондуються з феноменом політичної опозиції як такої, адже доволі часто становлять інші форми політичного активізму та соціальної і суспільно-політичної активності. Крім того, продовженням окресленої логіки є позиція Г. Оберройтера [792], згідно якої партійну політичну опозицію варто градувати за трьома напрямками: до першого відносить ті політичні партії, які піклуються, здебільшого, про вирішення конкретних проблем; до другого – партії, які ґрунтуються на досягненні компромісу у відносинах з владою; до третього – політичні сили, які дотримуються курсу на конфронтацію із владою. Висновком з такого зауваження є позиція, згідно якої партійна політична опозиція більшою мірою властива для демократичних політичних режимів, а непартійна політична опозиція – для недемократичних політичних режимів [340].

Ще більш новою та сучасною є комплексна типологізація політичної опозиції К. Палескі, запропонована у 2001 р. Вчений, на підставі врахування розгалуженої мережі та системи типів дисидентства (як різновиду форм суспільно-політичної активності), дихотомував внутрішню (через приналежність критерію розмежування видів політичної опозиції до її сутності) і зовнішню (через зумовленість середовищем і на підставі суспільних та політичних умов, які впливають на політичну опозицію) класифікації політичної опозиції [1017]. Як наслідок, на основі ступеня згуртованості і організованості опозиційних груп, виділено родинну ("фамільну") та інституціональну політичну опозицію: перша вважається міцніше організованою, бо її члени пов'язані безпосередніми – дружніми і родинними – відносинами; друга, будучи організованою у формі формальних груп, регулює свою діяльність через різні інституції, наприклад, партії [1017, с. 11–12]. У свою чергу, на підставі ступеня згуртованості і чисельності опозиційної групи виокремлено масову та елітарну політичну опозицію, а за способом діяльності – легальну і нелегальну політичну опозицію. Причому, з слів Н. Вінничук,

аргументовано, що легальна політична опозиція покладається на дотримання правових норм, які регулюють відносини політичної влади, а також на різні політичні звичаї та унормовані засади діяльності акторів політичної системи, що впроваджують певні правила гри [32]. Натомість, порушенням легальності політичної опозиції є нехтування звичаями і традиціями чи брак поваги до релігійних, родинних, патріотичних почуттів тощо. Хоча усереднено, з слів К. Палескі, зрозуміло і те, що не існує такої політичної опозиції, яка б ніколи не порушувала встановлених норм легальності/законності, на підставі чого політична опозиція може навіть "зміщуватись" до таких форм і типів, як "легалістична" та "анархізуюча" [1017, с. 12–13].

Схожу спробу структуризації наявних типологізацій політичної опозиції свого часу (в 2004/2005 рр. [37; 552]) запропонував В. Гельман, який, окреслюючи політичну опозицію як таку, апелював до зауваження Р. Мозера [937], М. МакФола [904], П. Джонса Луонга [685] й Г. Голосова [559] про те, що вона (політична опозиція) повинна детермінуватись не на підставі універсально-соціальних процесів, а крізь призму суто політичних чинників. Ключова причина такого підходу в тому, що класичні/поширені типи політичної опозиції часто є ситуативними і сконструйованими на підставі одиничних або суто тематичних випадків [451; 446; 718], а тому і не є генеративними, уніфікованими та концептуалізованими у порівняльному контексті [340]. виправлення ситуації В. Гельман вбачає у створенні своєї концептуальної карти типів політичної опозиції, яка, у свою чергу, ґрунтується на двох основних вимірах політичної опозиції – її цілях та її засобах, – а також додаткових атрибутах політичних систем [446, с. 341–347; 1186, с. 59–63] (детально див. рис. 2.1).

Мінімальні цілі політичної опозиції (яку Х. Лінц трактує "напівопозицією", "квазіопозицією", а Ф. Баргорн – "фракційною опозицією" [288]) представлені політиками, кліками та партіями, які не репрезентовані в уряді/владі, однак при нагоді готові увійти до його складу без істотної зміни не лише політичного режиму, а й курсу [825, с. 192–192]. Натомість, максимальні цілі політичної опозиції (яку О. Кіркхаймер іменує "принциповою" [718]) передбачають в якості умови їх досягнення зосередження всієї повноти влади в руках певних політиків і партій. Нарешті, проміжні цілі політичної опозиції, яку Р. Даль типологізує на "неструктурну" та "структурну", зводяться до

зміни відповідно лише окремих аспектів політичного курсу або всього політичного режиму [446, с. 342].

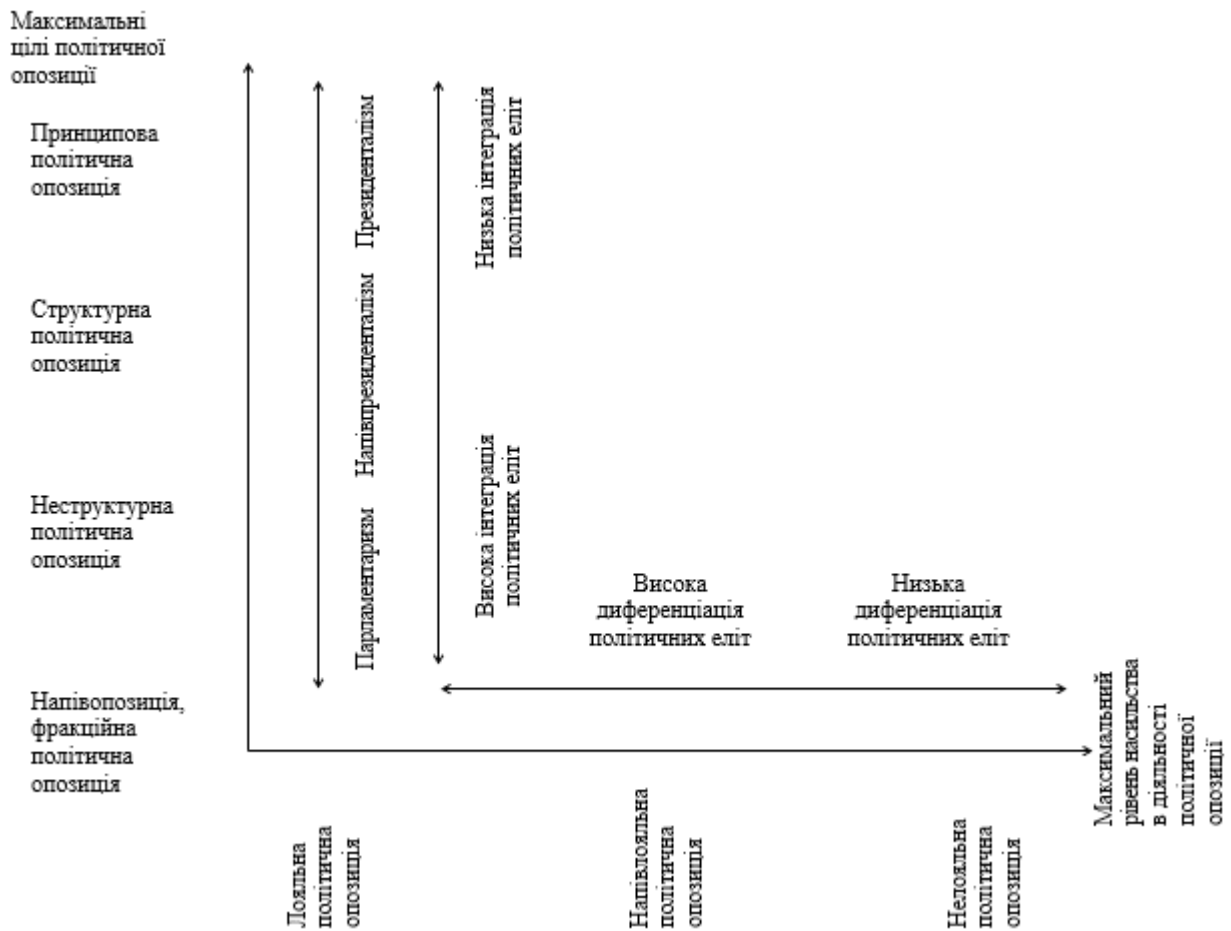

Рис. 2.1. Концептуальна карта різновидів політичної опозиції, модифікована на підставі методики В. Гельмана [37; 552]

У свою чергу, за реалізовуваними засобами політична опозиція може бути поділена, на думку Х. Лінца [824, с. 27–38], на лояльну/системну, напівлояльну/напівсистемну і нелояльну/антисистемну – залежно від того, якими є особливості політичної боротьби та відмови від застосування насильства. Додатково, як зауважено вище, на типологію політичної опозиції впливають й інші фактори міжінституційних відносин, зокрема атрибути демократичного та недемократичного політичних режимів, форм і систем державного правління (в континуумі "президенталізм – парламентаризм"), а також структура (на підставі рівнів інтеграції та диференціації – ідеократична, розділена, фрагментована або консенсусна) політичної еліти [38; 382, с. 10; 635, с. 12–14]. З огляду на це, як зауважує В. Гельман [37; 552], висока інтеграція політичних еліт знижує потенціал "принципової" політичної опозиції і загалом сприяє кооперативній

стратегії "торгу" політичної опозиції і правлячих груп, у той час як низька інтеграція еліт стимулює "принципову" політичну опозицію [446, с. 344–345]. У свою чергу, низька диференціація еліт не лишає місця для лояльної/системної політичної опозиції, у той час як висока диференціація еліт у більшості випадків знижує потенціал нелояльності/антисистемності. Виняток становить випадок системи так званого "поляризованого плюралізму" (за методикою Дж. Сарторі [1129]), тобто фрагментованої політичної еліти, коли лояльна/системна опозиція в умовах кризи може поступитись місцем напівлояльній/напівсистемній політичній опозиції, здатній, зі слів Х. Лінца [829], підірвати засади демократичного політичного режиму. У свою чергу, президентські і деякі напівпрезидентські (зокрема президент-парламентські) системи правління цілком аргументовано критикуються за їхній устрій за принципом "переможець отримує все", який стимулює розвиток "принципової" політичної опозиції [827]. І навпаки, у рамках парламентських і деяких напівпрезидентських (зокрема прем'єр-президентських або парламентсько-президентських) систем правління політична опозиція тяжіє до "торгу" на основі коаліційних та корпоративістських стратегій.

Додатково важливо і те, що існують й інші варіативні лінії типологізації і структуризації політичної опозиції, зокрема її розподілу, зважаючи: на змістовну спрямованість – на конструктивну (формує змістовні, ділові пропозиції, спрямовані на покращення якості політичного управління) і деструктивну (руйнівну, політично максималістську, радикалізовану та надмірно ідеологізовану, дії якої спрямовані на створення перешкод у діяльності влади) [67, с. 51]; на місце у політичному процесі – на жорстку і помірну [44; 208]; на характер структури й організації – на ситуативну (що властива країнам з фрагментованою партійною системою, коли уряд й опозиція формуються і розпадаються ситуативно/спорадично, зокрема залежно від актуальних внутрішніх або зовнішніх політичних ситуацій) та інституціоналізовану (передбачає оформлення свого статусу) [169, с. 294]; на територіальну зреалізованість – на національну, федеративну, регіональну, місцеву тощо; на місце у спектрі ідеологій політсил – на ліву, праву, центристську [67, с. 51]; на характер вимог – на радикальну (яка застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та відкидає будь-які компроміси з владою), помірковану (яка застосовує методи парламентського

тиску та вдається до "політичного торгу" з принципових питань) і лояльну (яка готова підтримувати владу, а також йти на поступки, компроміси й угоди з нею) [67, с. 51; 146, с. 40]; на зміну статусу в політичній системі – на системну (яка завданням має зміну складу уряду через формування його альтернативи, однак з дотриманням нормативно визначених способів і правил) та персональну (яка своїм завданням має тільки зміну персоналій в уряді); на участь у процесі прийняття рішень – на режимну (яка завжди є частиною процесу прийняття політичних рішень, сталим елементом гри за владу й її здійснення) та громадянську (яка, будучи частиною структур громадянського суспільства, не здійснює гри за владу, а натомість веде гру із владою, захищаючи інтереси тих, хто її підтримує).

Загалом особливості детермінування, структуризації і типологізації політичної опозиції виявляють, що ключовими ознаками політичної опозиції традиційно мають бути: наявність політичної програми переобладнання чи вдосконалення суспільства і політичної системи; здатність об'єднуватись з близькими за ідеологією і політичними програмами партіями та суспільно-політичними рухами; уміння укладати політичні союзи на підставі цілей і компромісів; організаційні та ресурсні шляхи досягнення поставленої мети та завдань; директивність та легітимність політичної опозиції [160, с. 66; 208; 223]. У свою чергу, базовими цілями та завданнями політичної опозиції є критика, коригування та виправлення владних/урядових рішень; формулювання альтернатив політичного курсу і/чи правлячої політичної еліти; запобігання зміни політичного курсу країни на користь певної групи населення [67; 147]. Також коректною є узагальнююча позиція О. Кукуруз, згідно якої політична опозиція у сучасній політичній науці має бути теоретико-методологічно структуризована як дослідження: а) лише на рівні легіслатури; б) на рівні організованих громадсько-політичних сил; в) на рівні всіх громадсько-політичних сил [114, с. 34]. Як наслідок, можна виокремити доінституційний та інституційний етапи та рівні дослідження і діяльності політичної опозиції.

Крім того, розгляд проблематики детермінування, структуризації і типологізації політичної опозиції, на думку Ж. Блонделя [340], дозволяє аргументувати, що політична опозиція є залежною змінною та "залежним концептом". Це означає, що атрибути й

характер політичної опозиції безпосередньо пов'язані з атрибутами і характером влади, уряду, форми і системи державного правління, політичного режиму та загалом політичної системи. Схожого погляду дотримується Р. Даль, який зазначає, що з-поміж чинників, які впливають на атрибути політичної опозиції, доцільно виокремлювати "п'ять основних умов" [450] – конституційну структуру і виборчу систему, поширені культурні передумови, специфічні субкультури, особливості оскаржування дій уряду, соціальні й економічні відмінності, – а також "два проміжні фактори – специфічні патерни соціополітичних поділів, конфліктів, думок, ідей та угод з їхнього приводу і ступінь поляризації. Доповнює таку ідею І. Побочний, який зауважує, що причинами, які зумовлюють існування політичної опозиції, доцільно вважати такі: внутрішня суперечливість суспільства; соціальне розшарування та соціальний диспаритет; ігнорування принципу соціальної справедливості; криза відносин між населенням та владою [166]. Ще більш радикальної позиції дотримуються Х. Лінц та А. Степан, які зауважують, що первинною та ініціальною передумовою існування політичної опозиції є наявність держави й природа соціально-політичних та міжінституційних відносин, які у ній складаються [828]. Тому дослідження політичної опозиції зовсім не можливе без оперування знаннями про природу політичної системи та різного типу міжінституційних і суспільно-політичних відносин, які у ній відбуваються, зокрема на рівні імплементації різних типів політичних режимів (про що детально аргументовано в наступному підрозділі дослідження).

2.3. Політична опозиція та політичний режим: теоретико-методологічні особливості співвідношення і взаємовпливу.

Теоретична концептуалізація, методологічне детермінування дослідження та типологізації політичної опозиції доповнюються співвідношенням цієї проблематики з типами політичних режимів, у яких функціонує політична опозиція [409]. Річ у тім, як зауважує О. Чижова [225], що взаємовідносини між політичною владою та політичною опозицією залежать від характеру політичної системи та типу політичного режиму, зокрема демократичного, автократичного (авторитарного або тоталітарного) та

гібридного, а тому по-різному впливають на розуміння сутності, призначення і типів політичної опозиції. Це значною мірою корелює із зауваженням Г. Іонеску та І. Мадаріаги [675, с. 16], а також С. Ловсон [798, с. 192], згідно якого наявність чи відсутність легальної або нелегальної політичної опозиції може бути критерієм класифікації будь-якого суспільства як ліберального чи диктаторського, демократичного чи автократичного. Відповідно, дослідницьким завданням підрозділу є оцінювання особливостей співвідношення та взаємовпливу політичної опозиції і політичного режиму.

Окреслюючи взаємозв'язок, співвідношення і взаємопроникнення між політичною опозицією і демократичним політичним режимом, потрібно вирішувати щонайменше два теоретико-методологічних питання: чи вимагає демократія існування організованої легальної політичної опозиції та чи наявність організованої легальної політичної опозиції знаменує, що політичний режим є демократичним [251].

Відповідаючи на перше питання, апелюємо до ідей С. Ловсон [798, с. 190] і В. Галліє [541], за якими демократія не передбачає існування політичної опозиції, більше того – навіть права на це. Але політична опозиція в умовах демократичного режиму детермінується, як аргументує Д. Хелд, "істотно оспорюваним" характером демократії [621]. Тому особливістю позиціонування політичної опозиції в демократії (у вузькому чи широкому розумінні політичної опозиції, в однині чи множині) [968, с. 429; 1155] є те, що існує повсякчасна можливість конструктивної взаємодії політичних сил, які, з однієї сторони, перебувають при владі, а також, з іншої сторони, протидіють їм [166; 340; 676, с. 29]. Відповідно, у такому випадку політична опозиція здебільше є легальною, системною, поміркованою, конструктивною і відповідальною та дуже зрідка антисистемною, адже зазвичай не передбачає насильницьких дій з метою захоплення державної влади [166; 225; 409], а, натомість, розцінюється як закономірне і природне явище, що сприяє нормальній життєдіяльності суспільства незалежно від його політичної системи [166].

А це означає, що в суспільстві стимулюється розмаїття політичного життя, не забороняється створення і діяльність різних партій, рухів і громадських організацій, на підставі чого Р. Даль трактує демократію як систему, яка уможлиблює наявність

опозиційної партії [447, с. 18], а С. Ліпсет – як систему узаконеної політичної опозиції, в якій люди обирають серед альтернативних претендентів на владні/державні посади [830, с. 40]. Більше того, Р. Даль [44, с. 96] доповнює, що ймовірність того, що уряд "терпітиме" опозицію, зростає у міру того, як знижуються пов'язані із цим витрати. Але уряд/влада повинні розглядати раціональність витрат на "приборкання" опозиції, тому ймовірність того, що уряд "терпітиме" опозицію, зростає у міру того, як зростають витрати на її "приборкання". Чим більше витрати на "приборкання" перевищують витрати, пов'язані з тим, що треба "терпіти" опозицію, тим більша ймовірність існування конкурентного або демократичного режиму. І навпаки, чим менші витрати, пов'язані з тим, що треба "терпіти" опозицію, тим міцніший уряд, а чим більші витрати – тим міцніша опозиція [61, с. 197]. І навпаки, як вказують Р. Даль [447, с. 16], Г. Іонеску й І. Мадаріага [675, с. 16], Р. Баркер [291, с. 2], відсутність організованої політичної опозиції (у формі "енергійного, легального і альтернативного уряду") часто постає показником "відсутності демократії". У свою чергу, відповідаючи на друге питання, очевидно, що наявність організованої легальної політичної опозиції не знаменує, що політичний режим демократичний [249; 251]. Це узгоджується з думкою, що справжня демократія зумовлюється індикаторами політичної участі та змагальності, тобто правом на опозицію, але у недемократичних (автократичних і гібридних) режимах також може простежуватись патерн змагальності (без патерну участі), а відповідно й може існувати організована легальна політична опозиція.

Атрибутом політичної опозиції у демократичному режимі також є те, що її дії звикло ґрунтуються на таких принципах, як: здобуття влади тільки через вибори та готовність у разі поразки віддати владу іншим політсилам, що дотримуються ідентичних зобов'язань; здатність виробляти альтернативні варіанти політичних рішень; відмова від застосування насильства з метою досягнення чи збереження політичної влади; відмова від дій неконституційного характеру; готовність взяти на себе відповідальність за керування політичним процесом або бути частиною більшості, яка підтримує політичну систему у дієздатному стані; готовність за кризових обставин об'єднатись з опонентами із метою стабілізації суспільства, політичної системи та підтримки демократії; відмова від контактів із нелояльною та

антисистемною політичною опозицією [67, с. 52]. Більше того, факт існування сильної опозиції в умовах демократичного режиму засвідчує, на думку Л. Котової [110], логіку дотримання гарантованих прав громадянина на свободу думки та слова, а також дозвіл на участь у політичному житті не тільки політичних сил, що висловлюють позицію більшості, а й тих політсил, що їм протистоять. Як наслідок, у демократіях політична опозиція, на думку Ф. Рудича, існує як сила, котра виражає погляди інших верств населення, крім тих, які вже представлені при владі [189, с. 6], тому, зі слів Р. Даля, може донести ці погляди до влади і відкоригувати загальний курс країни [447, с. 20].

Це є підставою формулювання висновку, що політична опозиція є свого роду індикатором демократичного політичного режиму й правової держави [139] і набуває ознак конструктивності та цивілізованості в тому випадку, коли не тільки партія чи партії, що перемогли на виборах, визначають законність та справедливість правил політичної гри, але й переможені партія чи партії тощо. Причому, конструктивність політичної опозиції у демократичному режимі визначається її альтернативністю політичному курсу та політичній стратегії і тактиці правлячих політичних сил, адже їх взаємна конкуренція в рамках існуючих політичних систем зменшує зростання суспільної і міжінституційної поляризації політичних сил. У свою чергу, цивілізованість політичної опозиції детермінується виробленням чітких позицій політичних сил, що відображають їхні взаємини, а також відповідальністю політичних партій і їх лідерів. Сумарно, як зауважує М. Морарь, це виявляє такий патерн демократичного режиму, як взаємодія політичної влади та політичної опозиції на підставі "демократичного контракту" [139], який передбачає демократичний шлях вирішення конфліктів, які структурно протиставляють одна одній різноманітні групи суспільства в їхній боротьбі за владу, а також віддає перевагу не пригніченню й знищенню свого супротивника, а генеруванню нових соціальних і суспільно-політичних відносин й загальноприйнятих договірних правил і процедур взаємодії тимчасової політичної більшості й меншості [114, с. 137]. Водночас, як вказує У. Ільницька [67], атрибутом політичної опозиції в умовах демократичного політичного режиму може бути і її деструктивний характер, через що, як правило, зростає соціальна та політична нестабільність або ж поширюється політична апатія і відчуженість мас від політики та політичного процесу. Це особливо

притаманно "молодим демократіям", хоч може бути властиво і для інституціоналізованих демократичних режимів, де політична опозиція інколи виявляє свою антисистемність.

Додатковим у цьому зрізі є з'ясування умов існування та функціонування політичної опозиції як одного із критеріїв демократичності політичного режиму. З цього приводу Р. Даль визначив фактори і чинники, що забезпечують демократичний характер політичного режиму і відповідно створюють умови для ефективного існування опозиції [67, с. 50; 447]. Із них: свобода думок і висловлювань, можливість доведення розбіжних позицій меншості до відома інших громадян й керівних інститутів влади; можливість усіх громадян брати участь у політичному житті; контроль громадян над рішеннями та діями уряду; згода під час прийняття політичних рішень про потребу мінімізації примусу щодо переможеної меншості і збільшення кількості громадян, які вважають, що прийняті політичні рішення відповідають їхнім інтересам; мирний спосіб вирішення конфліктів і мінімізація політичного насильства; вирішення урядом питань, які розцінені значною частиною громадян та лідерів як важливі і невідкладні; довіра у суспільстві до конституції і демократичних процедур [67, с. 50; 169, с. 294]. Це, на думку Г. Берестової, є підставою постулювання ідеї, згідно якої наявність опозиції в суспільстві і в парламенті (чи опозиції у широкому і вузькому сенсі) є не винятком, а необхідністю нормального розвитку і функціонування демократичного політичного режиму [10]. І від зворотного, якщо в суспільстві немає дієздатної політичної опозиції, то з-поміж учасників конфлікту з'являються люди, які вважають, що лише вони одні знають, що є для суспільства добром і як його здійснити [207, с. 80].

Узагальнено це означає, що політична опозиція в умовах демократії зумовлена потребою усунення можливості узурпації влади [10], адже вона є своєрідним імпульсом, що трансформує політичне життя, створюючи змагальне середовище та продукуючи альтернативні ідеї і варіанти політичних рішень. У цьому ключі важливо й те, що політична опозиція покликана асимілювати суперечності та зрівноважити плюралізм шляхів і методів здійснення політики з метою забезпечення безперервності розвитку держави та політичного процесу у її рамках. Чи дещо деталізовано: політична опозиція є інституціоналізованим методом вирішення суперечностей між спільнотою і владою (політична опозиція у широкому розумінні), а також сприяє узгодженню протиріч у

міжінституційних відносинах всередині суб'єктів влади (політична опозиція у вузькому розумінні). Це означає, що в демократичному режимі поняття інституційно оформленої політичної опозиції сприймають на рівні інтуїції, але сама політична опозиційна за своєю природою і патернами діяльності може як регулюватись, так і не регулюватись законами та правовими нормами [205; 590]. Причому, це твердження в рівній мірі поширюється як на діяльність політичної опозиції, яка існує в парламенті та органах місцевого самоврядування (політичної опозиції у вузькому розумінні), так і за рамками відповідних органів влади (політичної опозиції у широкому розумінні).

Більш цікавим є той факт, що сам термін "політична опозиція" не є характерним для законодавства, адже провести чітке розмежування між політичною опозицією (у будь-якому розумінні) та всіма іншими суб'єктами державної політики, які повністю чи частково не поділяють офіційного курсу глави держави або уряду тощо, на практиці неможливо [205, с. 5]. Тому, зокрема щодо вузького визначення політичної опозиції, у законодавчих актах, які визначають основні форми роботи парламенту, закріплюється, як правило, не статус політичної (чи парламентської) опозиції, а статус тих фракцій та депутатів парламенту, які не входять до парламентської більшості, іншими словами – парламентської меншості [111, с. 115–116; 205, с. 5]. Очевидно, що в демократичних політичних режимах урядова/проурядова чи президентська/пропрезидентська більшість, яка формує та втілює в життя політичний курс держави, традиційно звертає увагу на необхідність дотримання прав антиурядової чи антипрезидентської меншості, адже одним з головних принципів функціонування політичної опозиції в умовах демократії є сприйняття її як конструктивного явища [205, с. 5]. Це зумовлює вибір співпраці і кооперації як форми взаємодії між більшістю і меншістю, а повагу до прав політичної опозиції – як основної умови співробітництва [111, с. 121].

У свою чергу, таке розуміння призначення політичної опозиції абсолютною більшістю вчених детермінує першу як органічне явище й необхідну характеристику демократичного політичного режиму [173]. Річ у тому, що існування політичної опозиції забезпечує баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних крайнощів, але й від впливу суб'єктивних чинників при прийнятті важливих рішень урядом, главою держави, парламентом й іншими політичними інститутами [16, с. 25].

Важливість політичної опозиції зумовлена ще і тим, що вона потенційно є завтрашньою владою, а тому дуже важливо, яке місце політична опозиція займає в системі владних відносин, що, очевидно, може вплинути на те, яким чином вона може прийти до влади. Це актуально принаймні тому, що з часом це відбивається і на самому характері влади, і на тому, наскільки легко відбувається зміна влади [16, с. 25; 173]. Такі постулати є результатом того, що в демократичних країнах політична опозиція є розвинутим інститутом, а опозиційність – періодом після програних виборів, що визначається зосередженням на тому, щоб наступного разу прийти до влади [205]. Іншими словами, в умовах демократичного політичного режиму воля більшості не стає, за висловом Дж. Ст. Мілля, "тиранією більшості" над меншістю, й саме тому політична опозиція не є інструментом боротьби, а демократія передбачає взаємодію політсил [164, с. 16].

Усереднено це аргументує, що політична опозиція в демократичному режимі виконує такі функції, як: напрацювання альтернативних пропозицій стосовно владних рішень і урядової політики; ведення конструктивних дискусій навколо політики та рішень уряду; критика курсу й політики уряду та/або глави держави; вираження соціального невдоволення; спрямування існуючого невдоволення владою у певні легітимні форми протесту; опір певній політиці та артикуляція інтересів соціальних та політичних груп; контроль за ідеями, діями й рішеннями правлячої партії/партій; обмеження можливості зловживання владою та монополії на прийняття політичних рішень винятково провладною силою/силами; формування конкуренції правлячій еліті; підтримка соціальної та політичної стабільності; сприяння горизонтальній і вертикальній ротації еліт та конституційній зміні влади у державі; забезпечення консенсусу під час прийняття рішень через врахування інтересів не частини (хоча й більшості) суспільства, а інтересів суспільства в цілому; формулювання і вираження думок і позицій частини суспільства, яку репрезентує політична опозиція; вирішення суспільно-політичних проблем; надання динамічності перебігу політичних процесів у державі; вплив на законотворчий процес шляхом тимчасового приєднання до тієї чи іншої політичної сили у парламент; забезпечення механізму дії принципів балансів, стримувань та противаг у системі [52, с. 326; 61; 67, с. 49–50; 70; 213, с. 42–43]. Вони можуть бути систематизовані: з однієї сторони – у внутрішні і зовнішні; з другої

сторони – в організаційні, ідеологічні, фінансові, соціальні, політичні, економічні і культурні; з третьої сторони – в реальні та декоративні; з четвертої сторони – в парламентські і позапарламентські; з п'ятої сторони – в легалізовані і нелегалізовані [70]. Із іншої сторони, вони, на думку Р. Даля [447; 448], С. Ловсон [798, с. 194] та Дж. Сарторі [1127], можуть бути узагальнені в такі групи (які також є необхідними передумовами демократії), як: контроль здійснення влади тими, хто нею наділений; представництво інтересів і преференцій політичної меншості й соціальних акторів, які владою не наділені; ідентифікація на підставі процесу справедливих і вільних виборів інституціоналізованої альтернативи у змагальній політичній системі.

Що ж стосується з'ясування теоретико-методологічного взаємозв'язку між політичною опозицією та автократичним політичним режимом, то на перший погляд, специфікою автократій є той факт, що опозиція в них має антагоністичний характер, бо і політична влада, і політична опозиція не визнають права один одного на існування [166; 225]: політична влада придушує і переслідує політичну опозицію, а політична опозиція намагається повалити існуючу політичну владу. Це зумовлено тим, що політична влада доволі часто забороняє політичну опозицію та протестні рухи (навіть піддає їх репресіям і примусу) або ж можливість ними контролювати здійснення влади і навіть брати участь в боротьбі за владу [249]. У такому контексті політика та політичний процес є сферою жорсткого протистояння влади й опозиції, причому остання доволі часто є нелегальною й антисистемною, а, натомість, у своїй діяльності керується не законом, а мораллю і свідомістю громадян [110]. Відповідно, доволі часто політична опозиція в автократії повинна вести підпільну боротьбу з існуючим політичним режимом чи відкрито вдаватися до крайніх заходів – протесту з ціллю скидання існуючої влади [96]. Тому іманентною характеристикою опозиційної діяльності в автократичному політичному режимі є протестність, яка спрямована на конструктивізацію/оздоровлення політичного процесу чи внесення деструктивного елемента в механізми прийняття політичних рішень. У цьому випадку передусім йдеться про невідповідальну політичну опозицію, яка в своєму прагненні скинути уряд (чинну владу) використовує всі засоби без жодних (у тому числі моральних) обмежень, що дискредитує державні інститути [10]. Але результатом такої боротьби в

умовах автократичного режиму традиційно є фіаско політичної опозиції: або на підставі зменшення її авторитету серед населення, або на підставі переслідування із боку правлячої еліти, або на підставі притягнення до кримінальної відповідальності. З іншої сторони, деструктивна, радикальна й безвідповідальна політична опозиція в умовах автократичного політичного режиму зазвичай не сприяє або вкрай помірно сприяє демократизації суспільства та політичної системи. Натомість, її діяльність, зі слів У. Ільницької [67], часто ґрунтується на критиканстві і популізмі, спрямованих на повне заперечення існуючої політичної системи і дискредитацію сил при владі [96].

Іншим варіантом атрибутизації політичної опозиції в автократичному режимі може бути її формалізація або навіть інституціоналізація. Часто трапляється так, що у недемократичних політичних режимах опозиція не тільки існує, але й є стійким явищем. Відповідно, поширеною є думка Дж. Франкліна [528], згідно якої навіть незмагальні політичні режими і їхні владно-політичні інститути не спроможні чи не бажають запобігати не лише появі, але й інституціоналізації (тривалому існуванню) політичної опозиції у формі політичного активізму, який оспорує політичну владу. Це з долею правдивості доводить висновок Б. МакЛеннан [910, с. 384], яка зауважує, що класичні теоретизації політичної опозиції і згенерована на цій підставі традиція її дослідження зумовлені намаганням уникнення складностей порівняння змагальних і незмагальних політичних режимів. Річ у тім, що перші наукові розвідки проблеми політичної опозиції в умовах автократії були детерміновані переходами від такого політичного режиму до демократії [318; 448, с. 1; 828; 1054; 1061; 1216; 1334] і лише згодом почали артикулюватись саме на патернах недемократичності [249]. Схожого висновку доходять Х. Албрехт [249], Л. Андерсон [254], Е. Аспіналл [272], Г. Гаусе [549], Б. Гродські [577], В. Зартман [1346], Ж. Лека [799], Дж. Ліалл [846], Х. Лінц [825], Е. Луст-Окар [843–845], С. Хагберг [596] й інші дослідники, які аргументують, що політична опозиція, щоправда на підставі інших механізмів, може бути не тільки притаманною, але й інституціоналізованою не лише в умовах демократії, а і в гібридних і автократичних режимах. Однак з тією відмінністю, що про політичну опозицію в умовах і рамках недемократичних режимів традиційно розмірковують на підставі варіативного розуміння політичної змагальності (не обов'язково як гри з

нульовою сумою як в умовах демократій), а також на підставі інших механізмів її інституціоналізації [674] і функціональності, зокрема "спрямованості на політичну комунікацію" [1128, с. 159] та "підтримку держави" [1346, с. 62].

У цьому контексті політична опозиція в умовах автократії усереднено відмінна від політичної опозиції в умовах демократії хоча б тим, що: а) відрізняється предмет її політичного оспорування: в демократії – це політична влада у формі уряду, а в автократії – це політична влада у формі впливовості/потужності чи сили, – внаслідок чого причиною краху демократії є відсутність політичної опозиції, а причиною краху автократії – приход політичної опозиції до влади; б) різняться "коди" її політичного оспорування: в демократії політичні актори розходяться на підставі історично сформованих ідейних та ідеологічних атрибутів і соціополітичних поділів на лівих, центристів і правих, комуністів і капіталістів, республіканців і демократів тощо, а в автократії – на підставі штучно згенерованих в еkleктичній манері, а також часто неідеологічних/надідеологічних і мінливих конструкцій політичного протиставлення; в) не співпадає міра примусу і формально-правової регулятивності зі сторони владно-політичних інститутів до політичної опозиції: примус відносно політичної опозиції значно вищий за умов автократії, але формальне регулювання політичної опозиції детермінованіше за умов демократії [1165, с. 183], що узагальнено виявляє факт, що рівень антисистемності політичної опозиції значно вищий в умовах автократії; г) не корелюють характер антисистемності політичної опозиції: в демократії вона є антидемократично-орієнтованою, а в автократії – демократично-орієнтованою [388, с. 13], але політична опозиція в автократії не обов'язково демократично-орієнтована, а політична опозиція в демократії антисистемна не тільки внаслідок того, що вона антидемократично-орієнтована [238] (хоча традиційно є передвісником й індикатором політичної кризи в демократії); д) відрізняється інституційна структура владно-опозиційних відносин: в демократії вони значно краще оформлені, структуризовані та формалізовані, й значно менше інформалізовані, а тому і більш змагальні, аніж в автократії; крім того, в демократії вони традиційно оформлюються через партії, а в автократії – через інші організаційні форми політичної боротьби; е) відмінним є рівень легальності політичної опозиції: в демократії легальність є обов'язковою

передумовою існування і взаємного визнання політичної влади й опозиції (хоч може функціонувати і легальна чи нелегальна антисистемна опозиція), що не обов'язково властиво для автократії, де опозиція може функціонувати і поза нормами закону [96].

Причому, "легальність" або "нелегальність" політичної опозиції в умовах автократії не обов'язково аргументує наявність чи ненааявність мінімальної згоди з боку політичної влади з приводу самого факту існування політичної опозиції. Річ у тому, що влада може трактувати "легальність" або "нелегальність" політичної опозиції як одну зі стратегій її стримування [249]. Пояснення в тім, що автократії у контексті взаємин політичної влади та політичної опозиції не є статичними, а змінюються у фазах політичної лібералізації та делібералізації, які впливають на ступінь включеності політичної опозиції у політичний процес. Як наслідок, політична опозиція в одному автократичному випадку є "включеною" у процес прийняття владно-управлінських рішень та діяльності політичних інститутів, а в іншому автократичному випадку – ні й піддається придушенням та примусу [96].

Це аргументує, що чим більш інклюзивним є автократичний політичний режим, тим більш витонченими й ускладненими є варіанти політичної опозиції в ньому. А вони, у свою чергу, на думку Х. Албрехта [249], поділяються на лояльну до режиму політичну опозицію, "толеровану" політичну опозицію і антисистемну політичну опозицію. Перша komponує легалізовані політичні партії та рухи, які перейшли до опозиційності за часів доавтократичних реформ, але не заборонені в рамках автократичного режиму. Друга виникає в суспільстві й незалежно від держави, яка одначе їх контролює, кооптує та піддає примусу, а тому в цілому перешкоджає появі автономного політичного суперника (який традиційно захищає принципи та цінності демократії). Нарешті, третя детермінується нелегальними спробами боротьби проти автократичного політичного режиму, за що традиційно піддається переслідуванням і навіть репресіям. Їх синтезує той факт, що політична опозиція в умовах автократії (на відміну від демократії) не має можливості стати владою. Додатково, лояльна до режиму політична опозиція відрізняється від фракцій уряду, а антисистемна політична опозиція – від дисидентства й опору. Більше того, існування політичних акторів, які входять до лояльної до режиму і "толерованої"

політичної опозиції, є необхідною умовою її "включення" у процес прийняття владно-управлінських рішень і діяльності політичних інститутів та політичної лібералізації автократії. Натомість, зменшення активності або зникнення такої політичної опозиції (що в реальній політиці відбувається дуже часто) свідчить про збільшення репресій та обмежень щодо соціального і суспільно-політичного активізму й про політичну делібералізацію автократії. Відповідно, представники політичної опозиції, які є носіями автономної політичної участі, стикаються із дилемою автократичного інституційного середовища, адже політичні режими зазвичай намагаються мобілізувати всі відповідні політичні, фінансові й ідейні ресурси, які опозиція потребує для залучення підтримкою населення [575, с. 756].

У свою чергу, в своєрідній пастці суспільно-політичної радикалізації [249], тобто перед дилемою вибору, опиняються і самі люди, які змушені вирішувати з-поміж владою та політичними групами, що піддаються державним репресіям. Для політичної опозиції ж це означає вибір серед таких варіантів, як: перетворення у збройний опір або дисидентство (із автоматичним посиленням репресивного апарату); зсув у поле діяльності лояльної до режиму або "толерованої" політичної опозиції (із автоматичним послабленням підтримки опозиційних груп у населенні, зокрема в тієї його частини, яка не підтримує політичний режим); зміщення до своєрідної "сірої зони системної лояльності" до політичного режиму, тобто оформлення або лояльної, або антисистемної ситуативної політичної поведінки (коли антисистемні вияви політичної опозиції не є окремішніми, а поєднуються з лояльними [844, с. 68]). Це у сумі детермінує, що політична опозиція в умовах автократичного режиму є відносною категорією, адже ґрунтується на реальності і фасадності, поведінці та дискурсі, офіційності та підпільності, ідеології та прагматичності [96].

Причому, специфічність політичної опозиції за умов автократії виявляється і в її призначенні, яке, з однієї сторони, окреслюється протистоянням між політичними акторами при владі та не при владі, а з другої сторони – сприянням стабільності політичної системи [555]. Це змушує вчених, зокрема Х. Албрехта [247; 248, с. 390–392; 249], виділяти декілька функцій політичної опозиції в умовах автократичного режиму: а) репрезентативну – спрямовану на представництво інтересів тих членів

суспільства, які не є при владі; б) легітимізаційну – генеровану потребою перевірки та збільшення легітимності й "інклюзивності" політичного режиму та загалом політичної влади інтернально (населенням держави) й екстернально (міжнародною спільнотою й іншими державами) [1193, с. 31] та потребою залучення додаткової "політичної ренти" [389]; в) оспорювальну – зумовлену потребою організації конкуренції та перевірки ступеня, форми й інтенсивності суспільного гніву ("пульсу народу"), зокрема у його конфронтаційному вигляді, а тому потребою кооптації представників певних соціальних груп, які не представлені у структурі еліти; г) модеруючу – спричинену завданням дерадикалізації внутрішнього опору автократичному режиму і його переведення в контрольовану площину й помірковану форму [594, с. 66] (яку С. Хантінгтон окреслює патерном "компромісу між участю та модерацією" [659, с. 169]).

Така кореляція одночасно суперечливих (на перший погляд) завдань політичної опозиції в умовах автократії – зокрема боротись за владу й гарантувати стабільність політичного режиму – зумовлена врахуванням стратегій поведінки як політичної опозиції, так і політичної влади [865]. Стосовно стратегій першої найбільш цікавим є питання про те, чому політична опозиція "грає за правилами" режиму, навіть коли не має жодних шансів отримати і здійснювати владу. Відповідаючи на це питання, Дж. Ганді і А. Пшеворські [546, с. 14] виділяють два сценарії: перший, коли політична опозиція в автократичному режимі представлена у легіслатурі й тому звикло має можливість переслідувати свої інтереси та цінності і надіятись на перетворення диктатури зсередини; другий, коли політична опозиція в автократичному режимі не представлена у легіслатурі та не бачить можливості припинення диктатури в доступному майбутньому, а тому віддає перевагу не нескінченному очікуванню, а обмеженому впливу. Додатковим доказом цього слугує той факт, що в автократії політична опозиція може брати або не брати участі у виборах. Більше того, навіть коли вона бере участь у виборах, відкритим є питання "як": самостійно/розпорошено чи з іншими представниками опозиції, з метою повалення автократичного режиму чи отримання поступок від нього [657; 1302]. Додатковими є сценарії поведінки політичної опозиції після її поразки на виборах, адже: із однієї сторони, політична

опозиція може ненасильницьким або насильницьким шляхом мобілізуватись проти політичного режиму; із другої сторони, політична опозиція може мобілізуватись проти політичного режиму, але з метою поступової кооптації в політичну владу [1288].

Відповідно, усередненим є розуміння, що політична опозиція в автократії повсякчас стикається з координаційно-стратегічними дилемами. Так, до прикладу, в передвиборчому зрізі політична опозиція спроможна делегітимізувати політичний режим лише у тій випадку, коли якщо не всі, то хоча б більшість опозиційних сил погодиться залишитись осторонь виборчого процесу чи виступить у ньому єдиним "фронтом" [368]. Натомість, у поствиборчому зрізі політична опозиція може це зробити лише тоді, коли вона буде єдиною на "вулиці" [803; 850; 1147]. Але досягнути такого результату складно, адже на підставі недовіри та невпевненості у виборі стратегії (через що потенційно генерується проблема зобов'язань і диверсифікується розуміння предмету домовленостей [514]), що значно залежить від інституційно-процесуального середовища політичного режиму, потенціал коаліційності різних частин політичної опозиції в умовах автократії є вкрай низьким [542; 569, с. 28].

Підсумком є усвідомлення факту, що політична опозиція в умовах автократії не отримує або майже не отримує жодних переваг від того, що вона є опозицією [448, с. 15], хоча обмежено впливає на рівень демократичності режиму [425; 426; 460; 461; 1039; 1317] і перспективи його соціально-економічної й політичної модернізації [250; 293; 343; 828; 851; 1079]. Відтак політична опозиція в умовах автократичного режиму є "керованою" [865]. У цьому водночас виявляється і парадокс політичної опозиції в автократії, бо, на відміну від демократії, де політична опозиція з метою отримання влади повинна конкурувати із іншими політсилами, в автократії для цього всі опозиційні політичні сили, які виступають проти режиму, повинні не конкурувати, а об'єднатись між собою [1060, с. 67]. Це значною мірою аргументує, що вибори є інструментом збереження автократії, бо вони генерують розсіювання між політсилами на підставі їхньої природної конкуренції між собою [542].

А тому значно складнішими є сценарії впливу політичної влади на політичну опозицію в автократичних політичних режимах. Значною мірою вони залежать від типу самої політичної опозиції в умовах автократії – зокрема парламентської чи

позапарламентської [544; 545], – і способу її включення чи невключення у політичний режим. Як зауважує К. Конрад [425], автократи/диктатори (центри політичної влади) враховують щонайменше два види поступок політичній опозиції – матеріальні (які більше властиві для парламентської опозиції) та правові (які більше притаманні для позапарламентської опозиції) [375, с. 75; 545; 551; 1341]. Вони особливо критичні у тому випадку, коли політична опозиція (на відміну чи водночас з певними групами політичної еліти) становить загрозу політичній владі автократів [377; 543], зокрема коли влада останніх ґрунтується на коаліційних домовленостях чи різносторонній підтримці [284; 477; 859]. Річ у тім, що підтримку диктаторам можуть гарантувати прихильники як "жорсткої", так і "м'якої" політичної лінії, що традиційно мають вкрай різні погляди на те, як треба реагувати на вимоги політичної опозиції [431]. Так, прихильники "жорсткої" лінії зазвичай оцінюють вимоги опозиції як опір та намагаються його придушити, а прихильники "м'якої" лінії апелюють до потреби надання політичній опозиції мінімальних поступок [376; 988]. Результатом є те, що автократи зазвичай реагують на дії політичної опозицію у формі "суміщення" репресій і різних видів поступок [96; 1336].

Причому, вибір конкретного типу поступок політичній опозиції в автократії залежить від способу інституціоналізації політичної опозиції, який забезпечує автократів/диктаторів важливою інформацією про уподобання різних видів поступок, від оцінювання витрат, пов'язаних з їх наданням, та від фінансового забезпечення політичної опозиції [240; 479; 544; 824; 844; 1060; 1297]. Додаткове значення в умовах автократії має врахування типу політичної опозиції, зокрема, як вказано вище, лояльної до режиму, "толерованої" режимом та антисистемної, а також, як вказує К. Конрад [425], потенційної, партійної і законодавчої. Потенційна політична опозиція в умовах автократії – це така опозиційна (наприклад, дисидентська) група, яку політичний режим повинен визнати як партію [1028, с. 162] (однак ще цього не зробив). Партійна політична опозиція в умовах автократії – це така опозиційна група, яку політичний режим визнав як партію (але не обов'язково як парламентську [387, с. 352; 528; 551]). Врешті-решт, законодавча політична опозиція в умовах автократії – це така опозиційна група, яку політичний режим визнав як партію і якій дозволив брати участь у легіслатурі (навіть попри те, що вона могла відмовитись стати

парламентською) [850]. Вважають, що в умовах автократії найбільше ситуативної уваги та правових поступок потребує потенційна та партійна (незаконодавча) політична опозиція, а найбільше матеріальних поступок – законодавча політична опозиція, яка майже завжди кооптована політичною владою у рамках легіслатур, але не урядів чи інших вузьких автократичних або довтоладиктаторських клік [425; 546, с. 14, 26]. Додатково важливо і те, що політична опозиція, яка дозволяє себе кооптувати автократичною владою, частіше прагне отримати матеріальні поступки. Натомість, потенційна та партійна політична опозиція, яка не піддається кооптації автократичною владою, або прагне отримати правові поступки, або не йде на поступки взагалі, детермінується протестними настроями та піддається репресіям.

Примітно й те, що особливого місця політична опозиція набуває в державах з так званими перехідними чи гібридними політичними режимами, особливо якщо вони проходять глибокі зміни свого соціально-економічного устрою, а також коли зростає небезпека застосування насильства для досягнення політичних цілей [166; 472; 473]. Річ у тім, що коли політична влада, об'єктивно і на думку політичної опозиції, запізнюється з формуванням зворотного системного зв'язку і модернізацією політичних інститутів, політична опозиція активізується, а її діяльність може привести до вкрай непередбачуваних наслідків [225]. Відповідно, правомірним є висновок В. Бусленка [24], за яким опозиція в умовах колапсу, "ерозії" чи трансформації автократичного політичного режиму розглядається як головний ініціатор демократичного переходу. Про це свідчить зокрема і той незаперечний факт, що каталізатором початку транзиту від автократії до демократії, як правило, вважають активні виступи опозиційних щодо уряду та чинної влади угруповань або зміни у вищих ешелонах влади, які ведуть до посилення позицій опозиційно-реформістських груп. Подібного висновку доходить і А. Циганков [222, с. 130], який вказує, що про транзит режиму у перехідний стан свідчить легітимізація прав опозиції (навіть попри те, що вона впродовж доволі значного періоду часу може позиціонуватись водночас і як неузгоджена, нелояльна, антисистемна та непримиренна, і як конструктивна та легальна) [1]. За аналогією, І. Поліщук [173] зауважує, що політична опозиція, як природна противага політичній владі і її постійний суперник, може вести до напруження в політичному середовищі.

У перехідному/гібридному режимі це напруження набуває дуже загрозливих рис винятково тоді, коли політична опозиція не має можливостей впливати на ситуацію в країні, не має формальних й інституціоналізованих можливостей виражати і відстоювати свої думку, позиції та інтереси [16, с. 25; 472; 473; 865; 987]. Про таку опозицію, як і у випадку автократичного політичного режиму, можна сказати, що вона повністю чи частково перебуває поза рамками владно-інституційних взаємодій та відносин у країні. Відтак можливою і ефективною формою діяльності для неї можуть бути як системні, так і антисистемні акції, які спрямовані на дестабілізацію, дискредитацію та повалення існуючого політичного режиму і його зміщення у напрямі демократії або автократії [16, с. 25; 392; 471, с. 13–14; 478; 803; 1148; 1150].

Синтетичним та спільним для будь-якого політичного режиму є розуміння того факту, що у відносинах між політичною владою й опозицією перша повинна уникати завищеної самооцінки себе в якості єдиного носія певних політичних і соціальних цінностей [72, с. 86], а тому уміти правильно співвідносити стратегічні та тактичні аспекти міжпартійної й внутрішньополітичної боротьби з політичною опозицією [166]. Це значно відповідає зауваженню О. Совгирі [201, с. 77], згідно якого або будь-який політичний режим не може існувати без опозиції, або гарантією існування політичної опозиції є й інші фактори, крім демократії і політичної ситуації. Більше того, такому висновку відповідає позиція М. Михальченка, який незалежно від типу політичного режиму зауважує, що є різні типи конфліктів інтересів, які породжують протистояння та взаємодію політичної влади та політичної опозиції: справжній конфлікт на основі різного підходу до державотворення, коли є об'єктивне зіткнення інтересів різних політичних сил державницької і антидержавницької орієнтації; випадковий конфлікт інтересів, який залежить від випадкових обставин, що не завжди усвідомлюються учасниками; змішаний конфлікт інтересів, що спричинений факторами, які тільки побічно пов'язані з мовними, релігійними, культурними й іншими соціополітичними питаннями; неправильно приписаний конфлікт інтересів, що не належить до справжніх політичних, соціально-економічних, географічних й інших причин; хибний конфлікт інтересів, що виникає внаслідок хибних політичних уявлень чи непорозумінь [135, с. 22].

Це, на думку І. Поліщука [173], аргументує, що питання про ефекти політичної опозиції залежить не стільки від неї самої, скільки від умов її діяльності, які створені політичною владою. Від цих умов залежить залученість або незалученість політичної опозиції до системи владно-інституційних відносин у країні [16, с. 25]. Річ у тім, що політична опозиція має місце в системі владно-інституційних відносин лиш тоді, коли для її позицій характерною є влада без її актуалізації і наявності її маніфестованих виявів. Натомість опозиційні групи, які потребують інтенсивних форм діяльності, не мають місця у системі владно-інституційних відносин чи займають у ній слабкі позиції, а ресурси влади з'являються в їхньому розпорядженні тільки у процесі діяльності. Важливо й те, що можливості і структурні компоненти політичної опозиції в системі владно-інституційних відносин визначаються і розрізняються, на думку Т. Христюк [219, с. 201], відповідно до наявності у її розпорядженні таких типів владних ресурсів, як потенціал до влади, влада як потенціал (потенціальна влада), латентна влада та безпосередня актуалізація влади. Зважаючи на це, потрібно розуміти, що політична опозиція у будь-якому типі політичного режиму детермінується владними ресурсами та можливостями. Причому, якщо владні ресурси є об'єктивними та структурними передумовами розвитку політичної опозиції та формуються під впливом системних, інституційних та нормативних чинників, то можливості є суб'єктивними, оскільки формуються відповідно до "внутрішніх якостей", умов та типу функціонування опозиції [173; 219, с. 201].

Висновки до Розділу 2.

В цілому у Розділі 2 здійснено комплексний та систематизований огляд історії й етимології поняття "політична опозиція", а також цілісно висвітлено теоретико-методологічні параметри його дослідження. На цій підставі констатовано, що політичну опозицію доцільно дефініювати та структурувати багатогранно і в множині, зокрема у класичному/вузькому та сучасному/широкому розуміннях. Також у розділі забезпечено та систематизовано знання, на підставі якого теоретико-методологічно можна окреслювати рамки політичної опозиції, структурувати та

виявляти різновиди, акторів і типи політичних та міжінституційних відносин щодо політичної опозиції, а також виражати номінальне та фактичне значення, роль, суб'єкти й об'єкти політичної опозиції. У результаті цього вмотивовано, що сутність та значення опозиції змінювались з часом, оскільки спочатку вони були радше негативними й аполітичними, згодом стали переважно нейтральними, а чинно розуміються переважно позитивно і здебільшого політично. Відповідно, встановлено, що в сучасному розумінні опозиція здебільшого є політичним феноменом та стосується політичних явищ, інститутів і процесів. Це головню виявляється крізь призму того факту, що опозиція конфігурується відносинами по лінії "уряд/влада – опозиція/невлада", що, своєю чергою, генерує варіативні параметри означення місця та структуризації політичної опозиції і її акторів у рамках тих чи інших типів політичних систем, держав та суспільств, детермінованих головню різними опціями політичних режимів – демократичних, автократичних та гібридних.

Тим не менше, у розділі відзначено, що поточно політична опозиція політичною наукою сприймається і розкривається надмірно відносно й не зовсім систематизовано. Відтак вона не завжди окреслюється належними ознаками та атрибутами, через що вкрай побіжно опрідмечена та охоплена методологією та модами політичної науки. Безпосереднім виявом цього є той факт, що політична опозиція доволі часто якщо не синонімізується, то споріднюється з феноменами і явищами "опору", "дисидентства", "протесту", "протестності", "нонконформізму" тощо. Хоча, на противагу, цілком виразним є політологічне зауваження з приводу того, що політична опозиція у сучасних умовах все частіше і частіше виявляється у форматі інституціоналізованих або неінституціоналізованих відносин й процесів у політиці за рамками уряду/влади. Це означає, що політичну опозицію потрібно розглядати як явище, феномен і навіть процес, які конкурентно взаємодіють чи системно або несистемно конкурують із політичною владою, зокрема з урядом й іншими політичними інститутами, які є виразниками того чи іншого політичного режиму.

Теоретико-методологічно це унаслідувано в тому факті, що класичне чи вузьке визначення політичної опозиції політичною наукою позиціонується як унілатеральне і головню парламентсько-орієнтоване, а натомість сучасне чи широке визначення – як

багатостороннє та парламентсько- і позапарламентсько-орієнтоване. Синтезуються вони тим, що у спареному розумінні політичною опозицією є головно і передусім її парламентська, а вже потім позапарламентська сторона, хоча й вони спроможні окреслюватись вкрай варіативно та генерувати різні політичні наслідки. Важливість такого висновку полягає у тому, що бути та номінуватись політичною опозицією можна не лише інституціоналізовано та з парламенту, однак й позаінституційно, зокрема внаслідок політизації і вираження тих чи інших соціально-економічних, культурних, цивілізаційних й звісно політичних питань зі сторони громадськості та позапарламентських політичних сил і груп. У такому розрізі безпосередніми виявами позапарламентської (хоч інколи й парламентської) опозиції можуть бути мітинги, демонстрації, протести, петиції, громадські або медійні обговорення тощо.

З огляду на це, у розділі обґрунтовано, що внаслідок варіативності теоретико-методологічного сприйняття і розуміння політичної опозиції доволі гетерогенними та різними можуть бути й підходи до структуризації та форми і типи політичної опозиції як такої. Відтак у цьому контексті виявлено, що з-поміж визначальних теоретико-методологічних підходів щодо дослідження та порівняння політичної, передусім парламентської, опозиції треба виокремлювати біхевіоралізм, плюралізм, девелопменталізм, неінституціоналізм та елітизм. З однієї сторони, це означає, що політичну позицію в рамках кожного підходу можна досліджувати окремішньо, але можна це робити й синтезовано та систематизовано, зокрема розраховуючи на вироблення якомога повнішого наукового знання. З іншої сторони, це детермінує, що політична опозиція – це доволі усталений політичний феномен, принаймні в теоретичному розрізі, а відтак він позиціонується як статусно та функціонально визначене явище і процес врегулювання відносин влади і невлади в рамках того чи іншого типу політичного режиму. Унаслідуються це тим, що теоретико-методологічна сутність і структуризація політичної опозиції в рамках політичної науки зазвичай відбувається або інституційно (щодо парламенту), або соціально (щодо парламенту і поза парламентом), тобто враховуючи компоненти та рівні, з яких складається і в рамках яких розуміється та досліджується політична опозиція. Це традиційно виражається у тому, що опозицію в парламенті становлять політичні сили і депутати, які,

не будучи урядовими, але будучи парламентськими, не підтримують діяльності інститутів влади, зокрема уряду та глави держави. Натомість опозицію за рамками парламенту звикло репрезентують окремі особи, групи, партії, рухи й організації, які не будучи ні урядовими, ні парламентськими, загалом виступають проти влади.

Усе це теоретико-методологічно стало підставою виокремлення і структуризації декількох кластерів і варіантів типологізації політичної опозиції, якими найчастіше оперують науковці. Відтак, враховуючи різні індикатори, політичну опозицію найчастіше поділяють на: нормальну та девіантну; конституційну/системну та неконституційну/несистемну; легальну, нелегальну та напівлегальну; формальну та неформальну; інституціоналізовану та неінституціоналізовану/ситуативну; принципову і конкурентну; відповідальну, безвідповідальну і частково відповідальну; помірковану та радикальну; конструктивну та деструктивну; активну, "мовчазну" та пасивну; партійну та непартійну; масову та елітарну; режимну та антирежимну; залежно від позиціонування її акторів у ліво-правому ідеологічному спектрі. І це при тому, що різні опції політичної опозиції можуть пересікатись та накладатись одна на одну, деталізуючи цей феномен і створюючи його системні обриси.

Загалом у розділі сконфігуровано базові теоретико-методологічні параметри з приводу дефініювання, атрибутизації і типологізації політичної опозицій у сучасній політичній науці. У доповнення, запропоновано параметри й ознаки співвідношення і кореляції різних опцій політичної опозиції з різними типами політичних режимів – демократичними, автократичними та гібридними. У підсумку аргументовано, що для демократії традиційно притаманна легальна та переважно системна політична опозиція, а натомість автократія окреслюється або відсутністю опозиції, або її не повною мірою легальним статусом. Хоча, на противагу, зафіксовано, що наявність легальної та системної опозиції не обов'язково є умовою демократії. Все це дало підстави виділити визначальні та найтипівіші ознаки, умови, функції, принципи і ресурси політичної опозиції як в рамках демократій, так і в рамках автократій, причому незалежно від того, чи вони регулюються нормативно.

Викладені у Розділі 2 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [78; 80–85; 90; 91; 93; 96; 98; 103].

РОЗДІЛ 3

СУТНІСТЬ, СТАНОВЛЕННЯ ТА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ І ЗАСАДИ ЇХНЬОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Концептуалізація і рамки й особливості становлення та дослідження поняття «парламентська опозиція».

Етимологізація і концептуалізація поняття «політична опозиція», виділення його класичного/вужького та сучасного/широкого розуміння, а також з'ясування теоретико-методологічних підходів, завдань та проблем структуризації форм і типів політичної опозиції, зокрема у різних політичних режимах, виявляють, що під політичною опозицією в політичній науці найчастіше розуміють такий її вияв, як парламентська опозиція. Це особливо актуально з огляду на те, що саме в такому вияві політична опозиція найбільш дотична до проблематики політичної влади та урядування. З однієї сторони, зокрема з погляду сутності та призначення політичної влади, уряду й урядування, детермінантність проблеми зумовлена тим, що в ході їх здійснення має забезпечуватись згода з боку підпорядкованих/підконтрольних владі суб'єктів політики та громадян. З іншої сторони, принципово важливо те, що з погляду підконтрольності/підпорядкованості політичній владі має гарантуватись, принаймні в умовах демократичного політичного режиму, вимога щодо уряду з приводу врахуванням ним не тільки своїх власних інтересів, але й інтересів тих, стосовно кого та над ким здійснюється влада. У такій двоєдиній логіці, на думку Б. Расселла [1109, с. 197–198], прихована семантична сутність політичного процесу у кожній політії, бо: якщо перераховані сторони заявленої проблематики вирішені повністю чи майже повністю, тоді будь-які інші питання або не виникають, або є маловажливими; і, натомість, якщо жодна зі сторін заявленої проблематики не вирішена хоча б частково, тоді політії загрожує революція. Це з необхідністю веде до висновку, що політична, в першу чергу парламентська, опозиція є інструментом досягнення консенсусу між тими, хто володіє та не володіє політичною владою.

Незалежно від того, у якій політичній системі імплементована політична, зокрема парламентська, опозиція, вона ототожнюється з контролем підпорядкованих чи

підконтрольних владі суб'єктів політики над урядом лише у тому випадку, коли є достатньо укоріненою, стереотипованою або загалом інституціоналізованою [1339]. Р. Даль пояснює представлений висновок аргументацією про те, що організована парламентська опозиція, зокрема її право апелювати до виборців і парламентаріїв у протистоянні уряду, є ефективною винятково тоді, коли вона супроводжується правом бути репрезентованою в легіслатурі та правом участі в ухваленні урядових (або загалом державних) рішень шляхом голосування [447, с. 13]. Відтак, як вказує Е. де Джорджі [462], гарантованість функціональності, а не фасадність парламентської опозиції є ознакою й особливістю саме демократичного режиму (чи ліберального, конституційного, плюралістичного, політично інституціоналізованого суспільства [675]) і суттєво відрізняє його від гібридного чи автократичного режиму. Річ у тім, що за наявності інституціоналізованої та функціональної парламентської опозиції сама легіслатура виступає органом влади, у якій представлені інтереси різних соціальних груп, ареною реального протистояння та суперництва влади й політичної опозиції (як такої, у широкому/сучасному розумінні), а також засобом досягнення консенсусу та подолання суперечностей [161]. Саме таке окреслення призначення парламентської опозиції, а також трактування її як можливої альтернативи уряду концептуалізує доцільність означення політичної влади як постійної змагальності і генерує потребу дослідження політичною наукою процесу її здійснення [675, с. 2].

Поясненням актуальності виділення та дослідження парламентської опозиції є той факт, що парламентський контроль за діяльністю органів влади (передусім уряду й глави держави) є невід'ємною складовою системи стримувань і противаг у структурі "владної горизонталі" сучасних демократичних суспільств. У свою чергу, як зазначає У. Ільницька, реалізація контрольної функції парламенту значною мірою відбувається через регламентованість та інституціоналізацію парламентської опозиції, основним завданням якої є критичний аналіз дій уряду і глави держави, виявлення й виправлення недоліків у державній політиці, розроблення і внесення на розгляд легіслатури альтернативних рішень з приводу соціально-економічного та політичного життя суспільства [66]. А відповідно, призначення парламентської опозиції полягає в обстоюванні і захисті інтересів суб'єктів опозиційної діяльності

шляхом забезпечення їх участі у здійсненні парламентського контролю. У цьому виявляється засаднича теоретико-методологічна детермінантність та актуалізація дослідження парламентської опозиції як сили та діяльності, спрямованої передусім на контроль функціонування уряду та/чи глави держави і завоювання політичної влади у майбутньому [1127]. Крім цього, тобто позиціонування як складової механізму стримувань і противаг у структурі владно-політичних відносин, інституціоналізація парламентської опозиції, як зауважує В. Чумак [227], є інструментом конструктивного і цивілізованого вирішення суперечностей між інтересами різних соціальних груп [98].

Водночас, теоретико-методологічною передумовою з'ясування сутності й ознак парламентської опозиції є апелювання до такої незмінної атрибутизації опозиції, як її обмеженість "меншістю" у політичній системі. Це значною мірою впливає на можливості ефективної перевірки та контролю владно-політичних відносин у тих політичних системах, де парламентська опозиція може бути інституціоналізованою або неінституціоналізованою у формі партій, парламентських фракцій, груп, окремих депутатів тощо. Відповідно, важливим у дослідженні парламентської опозиції є фокусування на каналах контролю існуючих міжінституційних відносин у відмінних типах політичних режимів – демократичному, гібридному і автократичному – та відмінних типах партійних систем – однопартійній, з партією-гегемоном, з домінуючою партією, двопартійній та багатопартійній (різних форматів). Річ у тім, що феномен парламентської опозиції найбільш досліджений і верифікований (не йдеться про інституціоналізацію і структуризацію опозиції) на прикладі двопартійних демократій, меншою мірою – на прикладі багатопартійних демократій, а ще меншою мірою – на прикладі автократій та гібридних режимів із партією-гегемоном, домінуючою партією чи однопартійною системою [334; 489; 1338]. Крім того, часто парламентську опозицію в недемократичному режимі аналізують з "концептуальними натяжками". Так, політичні режими з домінуючою партією (особливо якщо вони недемократичні) становлять кейси "усереднення" з-поміж системами "без опозиції" та системами "неопозиції", адже в одному випадку потенціал малих партій контролювати владу (уряд та/чи главу держави) є значним, а в іншому випадку – незначним, але загалом ключовою є ефективна монополія контролю доступу до владних посад зі сторони

однієї політсили (домінуючої партії). Ще більш складною теоретико-методологічно є ситуація однопартійності чи системи з партією-гегемоном, коли всі інші політсили, окрім партії влади, або заборонені, або дозволені, однак з причин, в основному не пов'язаних з правовими питаннями або державним примусом, не в змозі ефективно контролювати владно-політичні відносини й оскаржувати дії влади [334, с. 479].

Про таку особливість теоретизації парламентської опозиції значною мірою свідчить й еволюція розвитку політичних вчень і політологічних досліджень, які присвячені проблематиці парламентської опозиції, оскільки вони в основному розвивались паралельно із цивілізаційним поступом європейського політичного процесу в напрямі дво- або багатопартійності та демократії. Зокрема, відомо, що ідея опозиційності і політичної, зокрема парламентської, опозиції була ініціально обґрунтована у працях таких відомих мислителів і вчених, як Е. Берк, Болінбрук, Е. Бранденбург, М. Вебер, Т. Гоббс, П. Гольбах, М. Грушевський, Т. Джефферсон, М. Драгоманов, Ю. Дрогобич, Г. Еліннек, І. Кант, Ж. Ламетрі, Дж. Лок, Дж. С. Мілль, Р. Міхельс, Р. Моль, Ш.–Л. Монтеск'є, Г. Моска, С. Оріховський, В. Парето, Ж.–Ж. Руссо, Г. Спенсер, Б. Спіноза, А. де Токвіль, Д. Юм й інші [197]. Серед теоретичних візій опозиційності доби модерну домінували роботи, автори яких наголошували на важливості суспільного договору, свободи та рівності індивідів, верховенства права, політичної конкуренції та цілераціональності у політиці [161]. Так, Б. Спіноза зауважує, що громадянин поступився на користь влади діяти за власним рішенням, але не поступився правом засуджувати владу, не порушуючи її права й авторитету [204, с. 216; 217]. Т. Гоббс говорить не лише про можливість, а й про доцільність протесту проти дій легіслатур [40, с. 249]. Натомість, Дж. Лок обґрунтовує законність опору головній посадовій особі [217], якщо вона не є священною та мають місце незаконні вияви її влади [123, с. 382]. Ш.–Л. Монтеск'є фіксує ідею законодавчого визначення рамок "образ" і "необраз" на підставі критики окремих дій влади [138, с. 323]. Д. Юм закликає до опору політичній владі у випадку тиранії і крайнього пригнічення [235, с. 592]. І. Кант вважає можливим і необхідним законний пасивний опір/протистояння владі зі сторони представників народу у парламенті [217]. П. Гольбах ж відзначає, що боротьба партій – умова підтримання життєдіяльності політичного організму [41, с. 367].

Дещо згодом Болінбрук сформулював сутність поняття опозиційної партії і принцип, який окреслює значення лояльної парламентської опозиції. Починаючи з XIX ст., зміст цього принципу полягає у забезпеченні балансу гілок влади, контролі й критиці з боку парламентської опозиції дій і рішень уряду, внесенні пропозицій, спрямованих на реформування державно-правових і владно-політичних інститутів [197, с. 24; 217]. Також Е. Берк виявив, що існування багатопартійної системи допускається винятково на принципах лояльної парламентської опозиції (провідної партії меншості у легіслатурі), завдання якої полягає у змагальності за владу та пошуку способів зміцнення держави і покращення суспільно-політичних відносин. Г. Еліннек зауважив, що рамки "волі" парламентської більшості обмежені рамками прав парламентської меншості й окремої особистості, зокрема на обструкцію (відмову від голосування) і сецесію (неучасть у пленарних засіданнях) в парламенті [53, с. 5, 7, 26]. Дж. С. Мілль відзначав, що відповідне представництво парламентської меншості є завданням і доказом "істинної" демократії [133, с. 72; 217]. А. де Токвіль, зауважив, що перевага однієї парламентської партії над іншою – результат порушення рівноваги між партіями в легіслатурі, коли думка громадян перестає бути єдиною, через що партія меншості повинна мати право протиставити партії більшості силу морального впливу на суспільство [215, с. 157; 217]. Схожих поглядів дотримувався М. Грушевський, який зауважував, що в основі демократії лежить воля більшості, яка шляхом удосконалення виборчої системи повинна враховувати волю меншості [43, с. 14–15]. А це, на думку О. Совгирі [197], усереднено аргументує, що зародження й ініціальна концептуалізація ідеї парламентської опозиції відбулись наприкінці XVII – початку XVIII ст.

Хоча, як аргументує Ю. Древаль, наукові розвідки із приводу проблематики парламентської опозиції, навіть ті, що велися впродовж другої половини XIX – початку XX ст., позначались деякою прямолінійністю у характеристиці відносин між парламентською більшістю і меншістю, бо теоретико-методологічно поглибилися й диверсифікувались дещо згодом, зокрема у період інституціоналізації політичної науки [48]. Це особливо помітно у доробках таких класиків теоретизації парламентської опозиції періоду від середини XX ст., як Г. Алмонд, Х. Арендт, З. Бжезинський, А. Бозокі, П. Бромхед, Л. Вайтхед, Л. Даймонд, Р. Далтон, Р. Даль, М. Дюверже, М.

Еліфорт, Ж. Зіллер, Г. Іонеску, Д. Істон, Дж. Ішіяма, Т. Карозерс, Дж. Кін, О. Кіркхаймер, Г. Кречмер, А. Лейпхарт, Х. Лінц, І. Мадаріага, Г. Оберойтер, Г. О'Доннелл, Б. Пауелл, Р. Пенніман, К. Поппер, Д. Растоу, Дж. Сарторі, А. Степан, К. Стром, С. Хантінгтон, Е. Ціммерманн, Ф. Шміттер, Й. Шумпетер й інші. На підставі цього очевидно, що принаймні до кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. роботу в напрямі окреслення та верифікації концепту парламентської опозиції вели переважно західні дослідники і тільки згодом географічне поле її окреслення було суттєво розширене, зокрема за рахунок посткомуністичної, в тому числі й української, політичної науки.

Примітно і те, що сучасні наукові доробки щодо проблематики парламентської опозиції є дуже диверсифікованими методологічно і тематично. Цілком природно, що значну увагу вказаній проблематиці приділяли і приділяють партологи (зокрема А. Бозокі, А. Вейр, Р. Далтон, М. Дюверже, Дж. Ішіяма, О. Кіркхаймер, П. Маєр, Р. Роуз, Дж. Сарторі, А. Сіарофф, К. Стром й інші), адже інститут парламентської опозиції представляють найперше самі політичні партії і він визначається типом партійної системи та характером міжпартійної конкуренції [48]. Так, починаючи від ідей класика партології М. Дюверже, питання парламентської опозиції розглядають як одну з функцій партії, роблячи наголос на особливостях функціонування опозиції за різних партійних систем [52, с. 497]. На цій підставі виділяють типи парламентської опозиції: зовнішню, котра представлена партіями парламентської меншості, та внутрішню, котра втілюється між партіями парламентської більшості. Крім того, наголошують, що досвід небезпеки концентрації повноважень у руках парламенту зумовлює виведення нових форм втілення опозиційної функції партій – як правило, у вигляді внутрішнього протистояння різних владно-політичних інститутів [217]. Як наслідок, розуміння, що сучасний розвиток політичних партій і партійних систем разом зі зміною класичного розподілу влади трансформував функцію політичної опозиції у сутність парламентської опозиції, уособивши її в окремому органі влади – парламенті, – зовнішньому по відношенню до уряду та глави держави [217].

Також на високий рівень проблематику парламентської опозиції піднімають транзитологи і теоретики політичних режимів (зокрема Х. Арендт, З. Бжезинський, Л.

Вайтхед, Л. Даймонд, Ж. Зіллер, Т. Карозерс, А. Лейпхарт, Х. Лінц, Б. Пауелл, Г. О'Доннелл, Д. Растоу, А. Степан, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер й інші), які досліджують аналізовану категорію на підставі зіставлення особливостей становлення, зміни і розвитку різних типів політичних режимів. До прикладу, Ж. Зіллер розглядає врахування позицій парламентської меншості як необхідну складову традиції парламентаризму [58, с. 76; 217]. У свою чергу, Х. Арендт відзначає, що через факт, що правління кожної партії обмежене в часі, опозиційна партія здійснює контроль, ефективність якого посилюється впевненістю у тому, що вона урядуватиме завтра [217]. А це, у свою чергу, означає, що фактично саме парламентська опозиція/меншість, а не символічне становище глави держави, оберігає єдність політичного режиму від однопартійної диктатури/автократії [7, с. 300]. Додатково Р. Даль зауважує, що держава, в якій загальне виборче право поєднується із абсолютно репресивним урядом, надає парламентській опозиції значно менше можливостей, ніж держава з обмеженим виборчим правом і "толерантним" урядом [44, с. 18; 197, с. 27]. Як висновок, Г. Алмонд, Б. Пауелл, К. Стром, Р. Далтон розглядають парламентську опозицію як невід'ємний елемент політичної системи, що характеризує її місце та роль у цій системі у взаємозв'язку з функціонуванням партій, уряду й інших елементів [5; 217]. Врешті-решт, П. Бромхед у якості однієї із її найважливіших ознак парламентської опозиції відзначає її лояльність до політичного режиму і політичної влади/уряду [18, с. 144; 217], а М. Еліфорт та С. Рябов [191, с. 11] – її сприйняття та розуміння як альтернативи влади, що через протистояння з нею завершується її ротацією і є показником демократії [499].

Ключовими теоретико-методологічними наслідками еволюції та пошуків із приводу проблематики парламентської опозиції стали питання її вирізнення та виокремлення, а також дефініювання та концептуалізації як окремої форми на фоні політичної опозиції у широкому розумінні (тобто парламентської і позапарламентської політичної опозиції). Приступаючи до вирішення першого питання, виходимо передусім із того, що політична опозиція – це вкрай неоднозначне і компліментарне явище, яке, будучи формою політичної незгоди з владою (урядом чи главою держави), може, зі слів Р. Баркера [291, с. 4–5], охоплювати різні варіації. Так, охоплюючи

політичну опозицію максималістсько/широко, вчений виокремлює шість визначень цього явища³, які по суті можна звести до двох узагальнюючих категорій. Перша – це орган чи інституція, що мирним/цивілізованим або військовим шляхом виступає проти існування та легітимності держави і її політичного режиму. Натомість, друга, яку Дж. Сарторі описує категорією "конституційної опозиції", – це партія чи партії, які, приймаючи легітимність держави та політичного режиму, виступають проти політичного курсу інститутів влади, прагнуть вплинути на їх діяльність, але готові працювати у рамках владно-політичних та інституційних структур й процесів, які передбачені конституційно [975; 1127; 1198, с. 5]. Часто, як вказує С. Роджер [1198, с. 6], проблемою є те, що вчені і політики підміняють інтерпретації політичної опозиції, через що про політичну опозицію у вузькому розумінні (парламентську опозицію) говорять в категоріях політичної опозиції у широкому розумінні. виправленням є позиція К. Ульріх [1291, с. 11], згідно якої про парламентську або конституційну опозицію доцільно говорити винятково тоді, коли вона позиціонується політичною контр-елітою, яка детермінована такими атрибутами, як: намагання переконати владу/уряд, що цінності, цілі та пріоритети парламентської меншості є кращими; намагання усунути від повноважень і реалізації урядові партії та урядові політичні курси й замінити їх альтернативними. Іншими словами, парламентською опозицією може бути лише та частина політичної опозиції, яка не обов'язково хоче, але хоча б розуміє, що може взяти на себе повноваження уряду. Це чітко регламентує, що ідея політичної, зокрема парламентської, опозиції не обов'язково є синонімом ідеї демократії, адже вона, як зауважено вище, може бути притаманною різним типам політичного режиму. Найпростіше пояснення такому зауваженню – це визнання того факту, що навіть коли влада (уряд чи глава держави) не підтримує меншості, це не означає, що ідентичної думки дотримуються громадяни, які можуть мати інші цілі та поділяти інші цінності.

Ще одним важливим критерієм зіставлення і розрізнення парламентської та позапарламентської опозиції, на думку У. Ільницької, є відношення до представницьких

³ Вчений схильний виокремлювати варіанти розуміння політичної опозиції як: тотального опору формі і засадам держави; опору силі держави як репресивного інституту; опору групі, партії, сім'ї й династії, які управляють державою, а також їхній легітимності; лояльного заперечення курсу політичної еліти держави; системи стримувань та противаг у рамках міжінституційних відносин в державі; методів, за допомогою котрих громадяни або їхні групи, не засуджуючи уряд/владу, модифікують свої дії та пом'якшують поведінку режиму [291, с. 5].

органів влади [66]. Ознакою парламентської опозиції є її приналежність до структури легіслатури, тобто її функціонування на рівні загальнодержавного представницького органу влади і згенерованість партіями й окремими членами депутатського корпусу, а не іншими суб'єктами інших органів влади чи іншими акторами політики із-поза їх рамок. Хоча уваги потребує і той факт, що в реальній політиці як парламентська, так і позапарламентська опозиція може здійснюватись одними і тими ж політичними силами, але суб'єктний спектр позапарламентської опозиції априорі значно ширший, ніж суб'єктний спектр парламентської опозиції [145, с. 289]. Подібної думки дотримується й І. Павленко [152], яка вказує, що парламентська, на відміну від позапарламентської, опозиція обов'язково повинна посилатися на мандат виборців, а тому її політична активність завжди (коли передбачені вибори) легалізована довірою електорату. У цьому зрізі звісно не йдеться про належність чи неналежність до політичної опозиції (у широкому розумінні) позаінституційних суб'єктів боротьби за владу, а наголос робиться винятково на здатності парламентської опозиції захищати передусім не свої інтереси, а інтереси своїх виборців. Це, у свою чергу, виявляє, що представництво інтересів виборців через парламентську опозицію забезпечує значно вищий рівень політичного розвитку суспільства та демократії, аніж представництво політичних інтересів суб'єктів політики через позапарламентську опозицію.

Нарешті, структурно-організаційно парламентська опозиція відрізняється від позапарламентської опозиції, як вказує О. Совгіря [198, с. 36], хоча б тим, що перша існує на рівні партій/фракцій і депутатів легіслатури, а друга ґрунтується на партійно-політичних структурах, рухах, об'єднаннях та індивідах, що, виступаючи супроти офіційного курсу держави, перебувають поза легіслатурою. Це, виходячи передусім з інституціонального/неоінституціонального і партологічного підходів до дослідження парламентської і загалом політичної опозиції, регламентує, що в парламентській опозиції магістральна увага приділяється одному із головних елементів політичної системи – політичній партії, яка здатна набувати статусу опозиційної або правлячої за результатами виборів тощо [192]. У свою чергу, логіка демонструє, що структурно-організаційно політична опозиція у широкому розумінні є синтезом парламентської і позапарламентської опозиції, а парламентська опозиція є формою та складовою політичної опозиції.

У теоретико-методологічному розрізі такий висновок особливо важливий в контексті апелювання до концепту "репозиціонування опозиції", тобто її переходу з однієї форми в іншу. Так, позапарламентська опозиція може стати парламентською, а парламентська опозиція може стати владою і в зворотному порядку. Буває і так, що позапарламентська опозиція відразу стає владою. Причому, репозиціонування опозиції може відбуватись паралельно з її легітимізацією чи делегітимізацією або ж взагалі не мати відношення до легітимності політичної опозиції [1023]. Натомість, у цьому зрізі важливо те, що в результаті репозиціонування позапарламентської опозиції в парламентську або в середині парламентської опозиції змінюється її сприйняття та розуміння, зокрема як "інституціоналізованої опозиції" або як "опозиції з великої букви "О"" [523, с. 1; 1048; 1183]. Відповідно, репозиціонування політичної опозиції має відношення до її динаміки, адже як така вона не завжди є усталеним явищем і феноменом, бо часто змінюється [447, с. 14]. Це, у свою чергу, ставить питання про варіативність дефініювання і концептуалізації парламентської опозиції на фоні її вирізнення й виокремлення з політичної опозиції у широкому розумінні, а теж дозволяє більш надійно дихотомувати політичну опозицію, яка, з однієї сторони, виступає проти існування та легітимності держави і її політичного режиму, але, з другої сторони, приймає легітимність держави та її політичного режиму і виступає лише проти інститутів влади та їх курсу.

Наслідком є те, що аналітичне визначення парламентської опозиції не може, на думку О. Массарі [893], ігнорувати того факту, що деякі інституційні, політичні та соціальні зміни розширюють і ускладнюють концепт опозиції, а, отже, й створюють різноманітність її класифікацій і типологій. Водночас, за доцільне вважаємо починати концептуалізацію парламентської опозиції із теоретико-методологічного зауваження Р. Даля, який її пояснює такою логічною конотацією: "Припустимо, що "А" впродовж певного часу визначає поведінку деяких аспектів уряду конкретної політичної системи ... Припустимо, що впродовж цього ж часу "Б" не може визначити поведінки уряду, і що "Б" опозиційна поведінці уряду із боку "А". У такому випадку "Б" – це те, що ми маємо на увазі під "опозицією". Але звернімо увагу, що впродовж певного іншого часу "Б" може визначати поведінку уряду, а "А" може бути "в опозиції"" [447, с.

18]. Відтак предметом теоретико-методологічного розгляду парламентської опозиції у найпростішому варіанті є поведінка "А" і "Б", коли одна із них є владою, а в будь-якому складнішому випадку – поведінка "А" і "Б" та інших політсили, але за умови, що перші не є владою [462]. Усереднено це означає, що центральними категоріями в визначенні парламентської опозиції є партія або партії парламенту, які не можуть сформувати уряду і при цьому визначити його поведінки в певний період часу, але мають законне право та очікування замінити/сформувати уряд за результатами наступних виборів (в інший період часу).

У цьому контексті примітно, що парламентська опозиція – це традиційно не унітарний політичний актор, що формально визначається лише однією політичною партією (як, приміром, у випадку двопартійності) чи кількома політичними партіями (як у випадку багатопартійності). Хоча, із іншої сторони, парламентська опозиція може бути унітарною аналітично, навіть коли вона формується та визначається кількома політичними акторами – партіями та окремими депутатами парламенту. Це причина постановки питання про те, чому парламентська опозиція аналітично повинна розумітись щонайменше двосторонньо або дворівнево – внутрішньо та зовнішньо [462]. Внутрішнє розуміння парламентської опозиції дотичне до певних внутрішніх характеристик опозиційності, зокрема її організаційної структури та згуртованості. Натомість, зовнішнє трактування парламентської опозиції похідне від відносин опозиційних партій з правлячими/урядовими партіями, урядом і главою держави, зокрема в ході участі парламентської опозиції у законотворчому процесі, на підставі її договірного/консенсусного чи дорадницького характеру діяльності в легіслатурі тощо.

Це відповідає усталеним науковим позиціям, згідно з якими зміна у характері парламентської опозиції доволі часто відповідає зміні деяких специфічних системних факторів. А це в теоретико-методологічному ракурсі аргументує, що парламентська опозиція може бути структуризована по-різному, але згідно ідентичних патернів, саме тому її поведінка в різних політичних системах може бути порівнювальною і навіть схожою. Наслідком, приміром, є те, що поведінка парламентської опозиції щодо діяльності і рішень урядів (чи загалом влади), навіть попри те, що різними можуть

бути їхні композиція, склад і повноваження, а також виборчі та партійні системи і загалом динаміка політичного процесу, є порівнювально майже ідентичною [1094, с. 80–81]. Причому, це виявляється на різних рівнях аналізу парламентської опозиції, зокрема з приводу врахування її організаційної структури та згуртованості, а також з приводу окреслення стратегії її відносин із владою.

Водночас, примітно, що визначення парламентської опозиції традиційно або здебільшого зумовлюється взаємовідносинами між парламентською більшістю та парламентською меншістю (або більшістю та меншістю у легіслатурі), але за умови, що політичний режим захищає парламентську меншість від правління парламентської більшості і зважає на неї з метою прийняття ефективних рішень. Відповідно, часто вважають, що важливими концептуальними атрибутами парламентської опозиції є або мають бути: інституціоналізований політичний плюралізм; розуміння того факту, що опозиційні політичні сили повинні бути легальними та легітимними, а багатопартійна система – не тільки толерованою, однак й організованою у рамках політичного режиму. Це детермінує визначення парламентської опозиції у категоріях парламентських політичних партій, що є опозиційними тоді, коли вони: не несуть жодної (частини) відповідальності за діяльність уряду; виступають проти його формування, влади та/або функціонування; використовують свої конституційно визначені повноваження й спеціально передбачені функції (зокрема у парламенті) із метою участі в політичному процесі та легітимізації всієї політичної системи. Водночас, потрібно зауважити, що не кожна парламентська партія, яка не має своїх представників у вищих виконавчих органах влади і не формує провладної/урядової більшості в парламенті, є антиурядовою чи, іншими словами, стало опозиційною [152]. Річ у тім, що варто виокремлювати й нейтральні парламентські партії, які не будучи урядовими (не маючи свого представництва в органах виконавчої влади), можуть підтримувати уряд/владу ситуативно і, на перший погляд, з крісел парламентської опозиції (це притаманно для урядів меншості, хоч може бути властиво і для урядів більшості). Натомість, очевидно, що визначення парламентської опозиції має уникати позапарламентських партій, навіть якщо вони конституційно і на підставі принципів політичного плюралізму окреслюються як опозиція. Річ у тім, що плюралізм, крім

врахування первинності та ролі участі у прийнятті політичних рішень, апелює до підтримки політсил із приводу їх наділеності шансом потрапити до легіслатури. Разом з цим, як обґрунтовує К. Грубе [580, с. 4–5], парламентські партії беруть участь у позапарламентських політичних дискусіях, а тому відмінність між урядом і політичною опозицією (в широкому розумінні) виявляється не тільки у легіслатурі, але й поза нею. Подібного погляду дотримується Л. Солієм, який аргументує, що відмінність між урядом/владою і парламентською опозицією полягає у голосуванні за підтримку чи непідтримку (у формі вотуму інвеститури, довіри або недовіри) прем'єр-міністра, уряду загалом та його складу і/чи програми, адже позапарламентські партії не можуть брати участі або й навіть впливати на таке голосування, а тому вони перебувають поза рамками парламентської опозиції [1194, с. 137].

Сумарно це є причиною різностороннього дефініювання парламентської опозиції. Так, одні автори трактують парламентську опозицію як парламентську (депутатську) групу/фракцію представленої у парламенті політичної партії або коаліції партій, які не згодні з політичним курсом виконавчої влади і/чи глави держави й виступають проти діяльності уряду/глави держави з принципових питань державної політики [169; 675, с. 2], а противагою вважають наявність альтернативної програми розвитку держави і фахівців-професіоналів, котрі здатні втілювати цю програму у життя, передусім на підставі конституційних методів досягнення політичної влади [66; 152]. Принциповим у цьому випадку є те, що суб'єкти парламентської опозиції можуть не погоджуватись або лише із політичним курсом уряду, або водночас із політичним курсом уряду та глави держави, а тому й не можуть бути репрезентованими чи брати участі у формуванні уряду та інших виконавчих структур. Водночас, варто розуміти й те, що помилкою є ототожнення парламентської опозиції і парламентської меншості [51]. Це особливо примітно у тому випадку, коли не співпадають поняття парламентської/урядової більшості і проурядової більшості в парламенті, оскільки парламентська/урядова більшість – це завжди більшість від складу парламенту, яка і підтримує, і делегує своїх представників у склад уряду (більшості), а проурядова більшість у парламенті – це доволі часто більшість від складу парламенту, яка підтримує уряд, однак (у випадку урядів меншості) не всіма партіями має своїх

представників у ньому. Крім того, співпадіння парламентської меншості і опозиції залежить від системи державного правління, адже в її більш парламентаризованій формі воно зустрічається частіше, ніж в її більш президенціалізованій формі.

У свою чергу, інші автори [146; 199; 200, с. 54] аргументують, що парламентська опозиція – це добровільне об'єднання депутатів парламенту (чи провідної палати парламенту), яке формується та функціонує на підставі права, гарантованого законодавством або закріпленого у конституційних звичаях, що не підтримують офіційний політичний курс глави держави і/або уряду і, як правило, не є членами політичної партії (коаліції), яка висунула кандидатуру діючого глави держави на виборах, не представлені у складі уряду і можуть здійснювати діяльність, спрямовану на зміну офіційного політичного курсу глави держави і/або уряду та/чи на легальне усунення з посади глави держави, уряду, глави уряду або окремих членів уряду і/або на контроль за їхньою діяльністю [51, с. 177]. За аналогією, парламентську опозицію розуміють як групу депутатів парламенту, утворену з членів опозиційних партій, які за допомогою конструктивної критики обмежують розширення влади, контролюють її дії на предмет їх відповідності загальному благу і, беручи участь у законотворчому процесі, пропонують альтернативні рішення, коригують політику влади загалом і готові самі її змінити [11, с. 101; 174].

Це, враховуючи ідеї Є. Вятра і А. Пшеворські [1339], дозволяє аргументувати, що парламентська опозиція детермінована такими атрибутами і характеристиками, як: а) вона є політичною; б) вона є структуризованою (не завжди інституціоналізованою) у формі однієї чи декількох парламентських партій і, можливо, окремих депутатів; в) вона є "відповідальною", тобто не розширює обструкції політики як соціального явища та не перешкоджає діям уряду/влади. Водночас, парламентська опозиція не обов'язково є достатньою умовою ефективного контролю глави держави, уряду і політичної влади загалом, а також не є обов'язковою умовою будь-якого виду політичного контролю. Більше того, сам термін "парламентська опозиція" може використовуватись, як зрозуміло з вищесказаного, по-різному, зокрема в контексті власне парламентської і позапарламентської опозиційності, опозиції з "великої" та "малої букви", опозиційних партій, опозиційних відносин тощо [975].

Коли йдеться про "опозицію з великої букви "О"", на увазі традиційно мають найчисельнішу неурядову чи антиурядову партію парламенту, тим самим вирізняючи її від інших партій легіслатури й інших утворень, які існують за рамками правлячої (урядової) партії. Доволі часто про такий контекст парламентської опозиції говорять як про офіційну та відповідальну парламентську опозицію в умовах двопартійної системи [1065]. Вона, на думку А. Поттера [1048], А. Хамліна [598] і Л. Хелмса [625], окреслюється такими атрибутами, як: по-перше, перевірка функціонування уряду за умови відсутності чіткого розподілу повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади; по-друге, джерело альтернативних політичних ідей, які обмежені деякими уявленнями про достовірність політичного процесу зі сторони опозиції; засіб для просування й сприяння громадським обдумуванням на рівні парламентських та позапарламентських дискусій. Причому, як вказує Дж. Цебеліс [1286], характерних атрибутів парламентська опозиція "з великої букви "О"" набуває у випадку більш президентізованих політичних систем (зокрема президентських республік), у яких додатковими факторами її детермінування, в силу розподілу повноважень гілок влади, є інтереси різних "вето-гравців".

У свою чергу, "опозиція з малої букви "о" або опозиція у формі опозиційних партій окреслюється усіма парламентськими партіями, які не утворюють уряду чи не мають до цього процесу відношення і не мають посади чи відношення до посади глави держави. Таким чином, парламентська опозиція у такому розумінні виходить за рамки (але паралельно включає в себе) першої за величиною опозиційної партії, адже, як правило, посилається на всіх осіб, котрі мають мандати у законодавчому органі, але не мають представництва в уряді. З єдиним зауваженням, що деякі виділені згідно такого підходу та розуміння парламентські партії можуть бути стороною підтримки уряду, а не його учасниками.

Розширенням такої інтерпретації парламентської опозиції є її розуміння крізь призму не тільки парламентських партій, але й міжпартійних (між партіями влади або уряду і опозиції чи лише між партіями опозиції), внутрішньопартійних (всередині партії влади/уряду чи партії опозиції) та непартійних (поза контекстом партій) відносин тощо. Варіації таких відносин значною мірою співзвучні з типами режимів

виконавчо-законодавчих відносин, які свого часу виділив Е. Кінг [713] – режим опозиції, міжпартійний режим, внутрішньопартійний режим і безпартійний режим. Опозиційний режим виконавчо-законодавчих відносин характеризується конфліктом між партією (партіями) в уряді та партією (партіями) в опозиції, оскільки політики різних партій безконсенсусно конкурують за "владний пиріг" [713, с. 18]. Через це опозиційний режим виконавчо-законодавчих відносин є найяскравішим та найбільш поширеним аспектом та типом парламентської опозиції, за якої і урядові, і опозиційні партії є добре дисциплінованими, цілісними і згуртованими [619]. У свою чергу, міжпартійний режим виконавчо-законодавчих відносин окреслює парламентську опозицію мірою конфліктності у відносинах водночас між партіями урядової коаліції та партіями, які в неї не входять [975], але з врахуванням факту, що деякі партії можуть з коаліції виходити, а деякі партії можуть в коаліцію входити. Внаслідок цього парламентська опозиція у таких випадках доволі часто набуває ознак ситуативності, хоч і може бути репрезентована партіями, які в жодному випадку не будуть членами урядової коаліції. Що стосується внутрішньопартійного режиму виконавчо-законодавчих відносин, то він детермінований опозиційністю всередині однієї парламентської партії (можливо водночас із іншими типами виконавчо-законодавчих відносин). Річ у тім, що в рамках партії (влади/уряду або опозиції, але нас більшою мірою цікавить перший випадок) можуть організовуватись тимчасові угруповання (факції) [1096], що не завжди можуть схвалювати рішення партійного керівництва, а натомість можуть прагнути розширення та диверсифікації спектру стратегій і організованої політичної поведінки в рамках державної політичної влади. А це може ситуативно (короткотривало) чи системно (довготривало) зумовлювати опозиційність офіційному політичному курсу, особливо тоді, коли окремій факції (факціям) правлячої партії допомагають інші партії та депутати легіслатури, внаслідок чого вони сумарно набувають ролі "вето-гравця" [976]. Нарешті, безпартійний режим виконавчо-законодавчих відносин обертається довкола спільних інтересів або досвіду, які властиві певним групам депутатів незалежно від партій у легіслатурі. Відповідно, такі депутати в силу своєї опозиційності можуть спричиняти конфлікти довкола урядових ініціатив та схилити уряд/владу до певних компромісів або співпраці у баченні та реалізації політичного курсу [483; 629; 713;

1014; 1094, с. 79–83]. Це особливо властиво для тих випадків, коли і уряд формується на непартійній основі, адже його окремі члени можуть мати власні погляди на певні питання та проблеми.

І насамкінець, інколи трапляється так, що про парламентську опозицію говорять як у категоріях парламентських партій, так і позапарламентських структур, від яких перші є невідривними, внаслідок чого парламентська опозиція розуміється двояко. Це властиво для країн з надмірно поляризованим суспільно-політичним середовищем, де парламентські та позапарламентські структури об'єднуються в єдине ціле. Але разом з деполіризацією/консоціацією суспільств позапарламентські структури (наприклад, корпорації) залишаються важливими і навіть незалежними суб'єктами політичного процесу. Відповідно, політичні партії, які на них опираються, але водночас опозиційні уряду, становлять "єдиний фронт" опозиційності владі [975].

Концептуально це створює всі підстави трактувати парламентську опозицію як триєдиний політичний інститут, інструментальними призначенням і завданнями якого є: стримування і протипаги політичної влади (передусім глави держави й уряду); ротація політичної влади; взаємодія у рамках державного управління. Що стосується бачення парламентської опозиції як інструменту стримувань і протипаг політичної влади, то В. Бабкін [8, с. 197] і В. Колдаєв [76, с. 53] вказують, що система розподілу влади як механізм стримувань і протипаг органів державної влади й багатопартійна система як механізм стримувань і протипаг різних партій підтримують та доповнюють один одного, захищаючи політичну владу від узурпації одним центром впливу [174]. У цьому процесі сполучною ланкою та практичним "реалізатором" окресленого механізму виступає парламентська опозиція, завдання якої – не дозволити владі/уряду повністю підпорядкувати собі керівні і допоміжні органи й політичний процес загалом [27, с. 95; 234, с. 80]. Це аргументує, що парламентською опозицією стає і політична опозиція, яка інтегрована у конституційні рамки політичної системи [562, с. 11]. Тому наслідком є розуміння, що парламентська опозиція є необхідним елементом конституційної демократії, оскільки вона обмежує та контролю владу (особливо виконавчу та глави держави), пропонуючи їй політичну альтернативу [1045, с. 1135], чим забезпечується або ж підтримується легітимність політичної системи [968, с. 424].

Цим окреслюється розуміння парламентської опозиції як інструменту ротації влади. Річ у тому, що парламентську опозицію традиційно сприймають не тільки як групу людей, які незадоволені діями влади, але й як групу людей, які прагнуть владу здобути. Відповідно, парламентська опозиція, але поряд із політичною владою, є інтегральним елементом процесу реалізації народної волі або, в цілому, елементом творення влади. Правове ж унормування її діяльності є одночасно юридичною умовою забезпечення ротації політичної влади, засобом корегування і обмеження влади уряду та глави держави, а також однією із умов унеможливлення її абсолютизації. Згідно такої логіки основоположний принцип розподілу влади на гілки доповнюється також і розподілом повноважень у легіслатурі між владною чи провладною більшістю (постійною або ситуативною) і антивладною меншістю. Це ж, у свою чергу, змушує Д. Штернбергера аргументувати, що "толерантне ставлення, визнання, легітимізація та, зрештою, інституціоналізація парламентської політичної опозиції є найвищим винаходом політичної культури" [217; 1220, с. 133].

Врешті, розуміння парламентської опозиції як інструменту взаємодії у рамках державного управління зумовлене тим, що дії інституту парламентської опозиції впливають на різні органи державного управління, їхні взаємовідносини й зв'язки як по вертикалі, так і по горизонталі [194, с. 147]. Як вказує В. Сичова [194, с. 147], дії влади щодо парламентської опозиції не обмежуються тільки викликом тих чи інших методів її діяльності, але й впливають на змістовність її функцій і роль у системі державного управління. Відповідно, вплив інституту парламентської опозиції на державне управління доцільно розглядати у вузькому і широкому сенсі. У вузькому сенсі вплив парламентської опозиції на державне управління виявляється в зрізі її можливостей впливати на ухвалення чи зміну владно-управлінських рішень, на коригування чи зміну програми дій влади (уряду чи глави держави), зокрема у внутрішній і зовнішній політиці, на звільнення чи відновлення на посадах чиновників і державних службовців, на зміну характеру її відносин з владою. У широкому сенсі ж парламентська опозиція впливає на державне управління як на систему, тобто на принципи, структуру, суб'єкти й об'єкти, управлінські функції і методи, тенденції розвитку управління, характер управлінських взаємозв'язків і відносин [194, с. 147]. Водночас, система державного

управління впливає на ступінь інституціоналізації парламентської опозиції, її місце в системі законодавчих і представницьких органів влади, її методи діяльності, а також принципи, змістовність діяльності та зміну функцій парламентської опозиції. Саме тому зміни форми та системи державного правління, форми державного устрою та політичного режиму, принципів, структури, суб'єктів, управлінських функцій і методів, тенденцій розвитку, характеру управлінських зв'язків, відносин, впливають на якісні зміни в інституті парламентської опозиції. Як наслідок, взаємодію парламентської опозиції та державного управління можна одночасно розглядати як відносини двох суспільно-політичних інститутів та суспільного інституту з системою органів влади [194, с. 147]. У цьому контексті геній парламентської опозиції виявляється в тому, що змагальна політика не повинна трактуватись як негативна за своєю суттю, адже вона відіграє важливу роль у формуванні державної політики, трансформує її в сторону консенсусу й попереджує її сприйняття як безглуздої формальності. Саме на цій підставі цілком очевидно, що гарантією ефективного владарювання/урядування є наявність ефективної парламентської опозиції.

3.2. Теоретизація політико-правового статусу, форм роботи і функцій парламентської опозиції.

Концептуалізація, диверсифікація розуміння і з'ясування теоретико-методологічних рамок й особливостей становлення та дослідження парламентської опозиції уточнюється теоретизацією її суб'єктності, політико-правового статусу, форм роботи, завдань, функцій, функціональності та результативності. Вони є підставою та передумовою постановки питання про структуризацію та інституціоналізацію, а також моделі та типи парламентської опозиції.

Політико-правовий статус парламентської опозиції зумовлюється тим, хто є чи може бути її суб'єктом. Як зауважує О. Совгіря, суб'єктами парламентської опозиції у різних типах політичного режиму можуть бути: окремі депутати парламенту; парламентські (депутатські) групи або фракції представлених у парламенті партій; коаліції (об'єднання, блоки) парламентських партій [198, с. 43]. Залежно ж від

партійної та виборчої систем, які склались в ході політичного розвитку держави, парламентська опозиція може бути представлена "фракцією-монополістом", тобто однією фракцією, яка становить парламентську меншість, "фракцією-лідером" парламентської меншості, коаліцією рівноправних фракцій парламентської меншості, групою непартійних депутатів парламентської меншості [51, с. 181]. Однак це зовсім не означає, що суб'єктність парламентської опозиції не повинна опиратись на підтримку інших суб'єктів опозиційної діяльності. Річ у тім, що парламентська опозиція може конфігуруватись як парламентськими, так і позапарламентськими структурами. Відтак, як зазначає Н. Пеньковська [161], виникає потреба віднесення до цієї категорії не лише фракцій парламенту, але і окремих депутатів, партій, блоків/коаліцій партій, депутатських груп в органах місцевого самоврядування, громадських і профспілкових організацій, представників мас-медіа та громадянського суспільства тощо. Все це є підставою постулювання висновку, що парламентська опозиція є комплексним явищем, яке складається з індивідуальних і колективних політичних акторів на рівні в основному парламенту та з неорганізованих груп індивідів, які не мають ієрархічної структури, чіткої ідеології і програми дій, але можуть ефективно простояти владі.

Це визначає постановку питання про політико-правовий статус парламентської опозиції, на підставі якого регулюються спеціальні функції парламентської опозиції (зокрема з приводу конструювання політичної волі та мобілізації, критики влади, пропонування альтернатив, ініціатив і інновацій, політичного контролю, врівноваження й наступництва державної влади тощо) та регламентуються інституційні гарантії політичного плюралізму. У цьому контексті примітно, що політико-правовий статус інституціоналізованої/конституційної парламентської опозиції (в демократичному політичному режимі) не залежить від волі політичної влади (глави держави і/чи уряду), адже: а) політичні права парламентської опозиції передбачені для кожної окремої політичної партії чи депутата парламенту або певної частини (обов'язково менше-рівно 50 відсотків – у цьому зрізі йдеться про "кваліфіковану" парламентську меншість) від складу парламенту; б) парламентська опозиція навмисно наділена політико-правовим статусом та певним переліком політичних прав. Значно інша атрибутизація політико-правового статусу парламентської опозиції в політичних

режимах, які не є демократичними, адже попри свою законодавчу регламентацію чи нерегламентацію її політичні права на практиці не забезпечуються. Контраверсією, властивою для демократій, є той факт, що не у всіх з них спеціальним законодавством визначено статус парламентської опозиції як офіційної політичної меншості [48], але про нього в будь-якому випадку йдеться принаймні у регламентах легіслатур. Це, як вказує С. Хаберленд [593, с. 181], детермінує, що парламентська опозиція усереднено не є конституційним інститутом, а конституційною функцією політичної системи. Саме тому окреслення її політичного і політико-правового статусу потребує звернення уваги на сутність і функціональність партій, які є магістральними у встановленні та забезпеченні політичного плюралізму. Це особливо вірно у тому випадку, коли значна частина владно-управлінських і політичних рішень приймається кваліфікованою більшістю, що автоматично посилює позиції парламентської опозиції, але паралельно може викликати проблеми обрання та функціонування органів державної влади і загалом політичної, зокрема інституційної, стабільності [283; 1116, с. 109; 1189].

Політична теорія і практика пропонує, як вказує І. Павленко [152, с. 27], два основні шляхи розв'язання питання організації й визначення політико-правового статусу парламентської опозиції. Різниця між ними полягає у визначенні того, яку партію вважати парламентською опозицією. Так, в одних випадках статус парламентської опозиції отримує тільки найбільша партія з тих, що представлені у парламенті і не є партією влади/уряду. Натомість, в інших випадках статус парламентської опозиції отримує опозиційний блок чи коаліція опозиційних партій, які не входять до складу уряду та виступають проти його (і ймовірно глави держави) політичного курсу. У свою чергу, врахування різних інституційно-процесуальних атрибутів та шляхів визначення парламентської опозиції детермінує, що політичне визначення і правове регулювання статусу парламентської опозиції має обов'язково ґрунтуватися на принципах кооперації, визнання права парламентської опозиції на представництво та захист інтересів власних виборців, а також функціональності тріади "контроль, критика, альтернатива". Принцип кооперації виявляється у співпраці влади/уряду й парламентської опозиції та гарантує зменшення ймовірності виникнення ситуацій агресивної конфронтації у рамках легіслатури (це може бути гарантовано як на

підставі спеціального закону, так і без його допомоги), а тому свідчить про логіку співіснування влади й опозиції у парламенті як "діалектичної єдності співпраці та війни". Ідентична закономірність вкрай важлива й у випадку відносин усередині опозиційного парламентського угруповання, яке може складатися із конкуруючих партій і депутатів. Відповідно, визначальними в ракурсі політико-правового статусу парламентської опозиції є норми і традиції співпраці влади та опозиції, а також права та обов'язки диверсифікованих суб'єктів парламентської опозиції. Їх доповнюють принципи представництва парламентської опозиції і захисту інтересів її виборців – спеціальної регламентації гарантій отримання парламентською опозицією високих посад у керівництві легіслатури та її структурних складових. Принциповим же тут є закріплення за парламентською опозицією посад голів тих комітетів, які дають їй можливість виконувати свої основні функції [152, с. 28].

Натомість, примітним є те, що про парламентську опозицію доволі часто не йдеться конституційно. Поясненням цьому є врахування позицій, згідно з якими, на думку Ю. Древалія: 1) основні закони традиційно ґрунтуються на ідеях народовладдя та "чистої" демократії (із акцентом на тому, що влада виходить не від партій, а від народу); 2) статус депутатів парламенту традиційно є вільним, а тому послаблює їх межування на партійно-фракційній основі; 3) теоретики конституцій виходять з потреби їх вивільнення від надмірної завантаженості; 4) всі парламентські партії детермінуються активною участю у роботі парламентів та неможливістю чіткого проведення "правової" межі між ними [48]. Ще більше ускладнений механізм правового регулювання статусу парламентської опозиції в перехідних суспільствах і гібридних політичних режимах, де слабо політично структуризованими є партійні системи, а також у всіх політичних режимах, де партійна система є надмірно фракціоналізованою і своєю тенденцією має не консолідацію певних прошарків суспільства, а навпаки посилення процесів їхнього розпорошення. До цього обов'язково варто додати й нерозвиненість громадянського суспільства, адже лідери держави та представники парламентської більшості за умови відсутності належних стримуючих чинників тяжіють до суттєвого "ущемлення" опозиції та до перетворення її на демократичну декорацію недемократичного режиму [48]. Додатково, як зауважує Н. Пеньковська,

неврегульованість політико-правового статусу парламентської опозиції може бути зумовлена багатоаспектністю діяльності опозиції, а також тим, що політико-правовий статус парламентської опозиції (і політичної опозиції загалом) частково регулюється конституційними положеннями стосовно свободи, плюралізму, масових політичних акцій (мітингів і демонстрацій), зокрема правом на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань, на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами, на вільне обрання (через активне та пасивне виборче право) до органів державної влади, на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій тощо [161, с. 264].

Загалом політико-правовий статус парламентської опозиції визначають через її права (доступ до участі в політичних процесах, наділення правами та привілеями, консультації з главою держави та урядом з важливих питань національної безпеки, розподіл посад у легіслатурі пропорційно до політичного складу парламенту, рівні права подання законопроектів та поправок до законів, недопущення дискримінації за часом виступів під час парламентських дебатів і усних запитань тощо) та обов'язки (пропозиція альтернативної програми діяльності глави держави чи уряду, діяльність із огляду на державні інтереси, заборона безпідставної критики влади, утримання від пропаганди насильства як засобу політичного впливу тощо) [227].

Причому, розглядаючи права парламентської опозиції, дуже складно визначити їх загальний і універсальний обсяг безвідносно конкретної країни її функціонування. Але примітно, що фактично в жодній країні світу парламентська опозиція не наділена всеохоплюючими кадровими й контрольними повноваженнями. Традиційно обсяг прав парламентської опозиції, як вказують У. Ільницька [66] і Н. Пеньковська [161], зводиться до: внесення інтерпеляцій і запитів до представників уряду й глави держави; внесення альтернативних пропозицій з питань суспільно-політичного розвитку; участі у роботі комітетів, комісій і інших органів парламенту; виступів на пленарних засіданнях парламенту; впливу на формування порядку денного роботи парламенту; подання законопроектів та внесення поправок; проведення парламентських дебатів під час внесення поправок до законопроектів; ініціювання відповідальності влади/уряду; оприлюднення інформації про діяльність влади/уряду в ЗМІ (за результатами роботи

слідчих комісій парламенту чи на підставі отриманої безпосередньо від влади/уряду інформації); висвітлення результатів власної діяльності, своїх поглядів і позицій на питання суспільно-політичного життя держави у ЗМІ; використання загальнодержавних ЗМІ на засадах паритетності з владою/урядом.

Додатково, визначальним правом парламентської опозиції, з слів О. Совгірі [198, с. 61], є формування та функціонування опозиційного "тіньового кабінету" (його синонімами в різних країнах є "протиуряд" чи "уряд завтрашнього дня" [111, с. 113]) – утворення, що складається з депутатів, котрі мають протистояти своїм "візаві" – міністрам від урядової партії чи партій, – і в перспективі, за результатами можливої перемоги на виборах, можуть посісти їхні місця та отримати їхні повноваження. Специфікою "тіньового кабінету" у демократичних політичних режимах є те, що його існування здебільшого є постійним і позиціонується важливою детермінантою ефективної діяльності парламентської опозиції, на підставі чого остання має змогу оперативно сформувати уряд у разі приходу до влади. А забезпечити таку оперативність можна тільки у тому випадку, коли такий уряд на момент приходу до влади вже є фактично сформованим і функціонує, виконуючи завдання, спрямовані на активну участь у політичному житті держави [202]. Передумовою такого стану справ є розвиток партійної системи, адже "тіньовий кабінет" типово властивий для двопартійності і системи так званого "партійного маятника", коли партія, що отримала більшість у легіслатурі, формує урядовий кабінет, а парламентська меншість стає парламентською опозицією [46, с. 31]. Значно рідше "тіньовий кабінет" властивий для багатопартійних (двоблокових чи поміркованого плюралізму) систем, а ще рідше – для багатопартійних фракціоналізованих і надмірно-поляризованих систем [46, с. 31].

Деталізуючи сутність "тіньового кабінету", Д. Тернер і Дж. Макінтош виходять з історичного аспекту розвитку інституту "тіньового урядування", зосереджуючись на появі та закріпленні його певних функціональних обов'язків. Саме з огляду на це, А. Дженнінгс визначає інститут і функції "тіньового кабінету" через співвідношення роботи парламенту та уряду, а Р. Маккензі виходить із роботи власне політичних фракцій партій (правлячих і опозиційних) та їхніх керівних структур. Доповнюючи розгляд "тіньового урядування", М. Белоф та Д. Макгенрі зупиняються на розгляді

місця та ролі опозиційного лідера у парламенті, а Р. Алдерман та А. Джунц – на діяльності опозиційних представників і так званих "батоїв" опозиційних партій [142]. Це окреслює різностороннє дефініювання та розуміння сутності і призначення "тіньового уряду": в одному випадку під ним розуміють неформальне утворення опозиційної фракції щодо реального суб'єкта політичної системи, в іншому випадку – повноцінний інститут політичної системи, що суттєво впливає на роботу парламенту та організацію опозиційної діяльності в цілому, узагальнено ж – консультативно-дорадчий орган або центр впливу, який створений парламентською опозицією на протипагу офіційному уряду і виступає інструментом парламентського контролю. Загалом ж очевидно, що визначення "тіньового кабінету" залежить від його реальної ваги і впливовості у тій чи іншій країні [142].

Це детерміновано й означено передусім та головню тим, що "тіньовий кабінет" може виконувати щонайменше два основні блоки функцій: а) "стосовно політичної системи" в цілому (контроль та моніторинг діяльності уряду, підготовка кадрів, забезпечення правонаслідування влади, збереження стабільності політичної системи, розробка альтернативних стратегій розвитку); б) "стосовно роботи парламенту" зокрема (збільшення ефективності законодавства; розробка комплексної парламентської тактики; формування короткотермінової політичної позиції; організація повсякденної парламентської роботи; формування довготермінової партійної політики) [308; 1065, с. 216–221]. Їхнє врахування, у тому числі й завдяки формальним та неформальним правилам і обмеженням, може свідчити про те, наскільки невід'ємною складовою політичного процесу і реальним інструментом розвитку політики є "тіньовий кабінет". У цьому контексті теоретико-методологічно важливо, що формування і функціонування "тіньового кабінету" є ефективним у країнах із парламентською або парламентсько-президентською системою правління, в якій уряд утворюється парламентом і діє чіткий розподіл легіслатури на урядову (проурядову) та антиурядову частини. Натомість, у країнах з президентською чи президентсько-парламентською системою правління для парламентської опозиції традиційно/усереднено є сенс лише у боротьбі за посаду президента країни, адже саме він визначає діяльність виконавчої гілки влади/уряду [232].

Результатом з'ясування політико-правового статусу парламентської опозиції є апелювання до її функцій, форм і завдань роботи. Як зазначає В. Сичова, формами роботи парламентської опозиції вважають [194, с. 147–148]: координацію діяльності парламентської меншості та парламентської більшості або більшості у парламенті (зокрема, заміщення представниками парламентської опозиції посад голів і перших заступників голів деяких парламентських комітетів, представництво у керівництві парламенту); експертно-аналітичну роботу над законодавчими актами, ініціативами та пропозиціями, що виходять від опозиційних, урядових і проурядових політичних сил; обговорення складу та програми діяльності уряду і глави держави, бюджету, внесення і обговорення законопроектів, проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку на розгляд парламенту; парламентські обструкція, сецесія та вето; парламентські дебати, депутатські заяви, запити, звернення до представників виконавчої влади і глави держави, доповіді/співдоповіді при розгляді парламентом важливих питань суспільно-політичного життя; письмові та усні питання до уряду (державних адміністрацій) та їх окремих членів; звіти прем'єр-міністрів і міністрів за певний період їхньої діяльності; контроль виконання бюджету, законів, постанов уряду, програм соціально-економічного і культурного розвитку держави; спеціальні та слідчі парламентські комісії, а також комісії із контролю урядової діяльності; створення "тіньового кабінету"; перевірка вотуму довіри чинному уряду або його главі; висловлення вотуму/осуду недовіри чинному уряду; доступ до засобів масової інформації; участь в органах державної влади, які мають контрольні функції; фінансова підтримка державною владою політичної опозиції.

Перераховані форми роботи парламентської опозиції вважають інструментами: структуризації легіслатури та загалом політичного процесу з урахуванням та під впливом політичного плюралізму інтересів різних соціальних груп; опосередкованого впливу одних соціальних груп на інші й об'єднання зусиль сторін, що взаємодіють для організації спільних дій; впливу парламентської опозиції на прийняття владно-управлінських рішень та відповіддю на дії/поведінку парламентської більшості, а усереднено ж – взаємодії парламентської меншості та парламентської більшості; соціальної комунікації чи спілкування окремих суб'єктів політики, коли між ними

відбувається взаємний систематичний вплив, надання інформації органам влади про сприйняття управлінських впливів об'єктами управління, а також надання відповіді чи необхідної інформації суспільству про зміни/коригування управлінських дій та впливів; взаємодії суб'єктів політики, які передбачають обумовлений діяльністю органів влади вплив інституту парламентської опозиції на реалізацію прийнятих владно-управлінських рішень; керованих процесів реалізації зв'язків, що будуються на підставі спільного та специфічного у діяльності взаємодіючих суб'єктів з метою досягнення якісно нового рівня управлінського процесу; інформаційно-аналітичного забезпечення як необхідної основи для успішної діяльності і взаємодії визначених соціальних та політичних інститутів [194, с. 148–149].

Відтак, як вказує В. Сичова [194, с. 149], взаємодію інституту парламентської опозиції із державним управлінням як системою органів влади можна представити зумовленим взаємовпливом опозиційних фракцій парламентської меншості в органах місцевого самоврядування на органи законодавчої та виконавчої влади й главу держави, а останніх – на визначені фракції в легіслатурі. У цьому контексті потрібно зважати на права, повноваження і важелі впливу парламентської опозиції на органи законодавчої та виконавчої влади, а також на набір механізмів та методів впливу останніх на аналізований інститут [194, с. 149]. З огляду на це, очевидно, що формами взаємодії парламентської опозиції і державного управління (як процесу прийняття владних рішень), на думку З. Зотової [60, с. 206–207], є: співробітництво/співпраця, тобто сприяння партнерів один одному; протиборство, тобто протидія одне одному; ухилення від взаємодії, тобто ігнорування діяльності один одного; односпрямоване сприяння, тобто ухилення від взаємодії одного суб'єкта та сприяння у взаємодії іншого суб'єкта; односпрямована взаємодія, тобто перешкоджання у досягненні цілей із боку одного партнера та ухилення від взаємодії із боку іншого суб'єкта; контрастна взаємодія, тобто сприяння одного суб'єкта іншому, однак за умови, що другий вдається до стратегії активної протидії першому; компромісна взаємодія, тобто виявлення партнерами як окремих елементів сприяння, так і окремих елементів протидії [194, с. 149]. Причому: співробітництво є найперспективнішим видом взаємодії, що дозволяє досягати максимально можливого результату парламентської

більшості/більшості в парламенті та парламентської меншості; протидія є формою взаємодії, коли із боку парламентської опозиції застосовуються позапарламентські методи боротьби з владою (главою держави та/або урядом) з метою її відставки чи повалення, а з боку влади – політико-правовий механізм регулювання кількості партій, організаційний механізм ускладнення умов опонування/критики влади, адміністративний тиск на представників опозиційних сил, політичні репресії; ухилення від взаємодії є роботою на власний піар, ігнорування існування та діяльності один одного тощо; односпрямоване сприяння є активною діяльністю опозиції через застосування нею легальних методів впливу на владу із метою підвищення ефективності державного управління з одночасним небажанням влади реагувати на дії опозиції; односпрямована взаємодія є ситуацією, коли парламентська опозиція перешкоджає досягненню цілей державного управління, а органи влади ухиляються від взаємодії з нею, або ж коли органи влади перешкоджають досягненню цілей парламентської опозиції, а остання ухиляється від взаємодії з владою; контрастна взаємодія є станом, коли парламентська опозиція прагне сприяти органам влади, а останні вдаються до стратегії активної протидії першій або навпаки; компромісна взаємодія є ситуацією, коли партнери виявляють окремі елементи як сприяння, так і протидії [194, с. 150].

Що ж стосується завдань та функцій парламентської опозиції, то вони також значною мірою детермінуються її політико-правовим статусом, формами роботи й інституціоналізацією. З цього приводу У. Ільницька зауважує, що магістральними завданнями (цілями) парламентської опозиції, причому традиційно незалежно від форми і системи державного правління та політичного режиму, є: обстоювання та захист інтересів суб'єктів опозиційної політичної діяльності шляхом забезпечення участі у здійсненні парламентського контролю; критичний аналіз дій правлячої (президентської, пропрезидентської, урядової чи проурядової) більшості; виявлення, викриття і виправлення недоліків державної політики; оприлюднення і обґрунтування критичних оцінок діяльності глави держави та/або уряду; вироблення альтернативи офіційному політичному курсу; розроблення та внесення на розгляд парламенту альтернативних рішень щодо соціально-економічного і політичного життя держави; забезпечення та підтримування стабільності суспільно-політичних відносин через виявлення і відстоювання інтересів частини виборців, що виявляється у меншості [66].

Перераховані завдання парламентської опозиції значною мірою кореспондують із функціями парламентської опозиції, однак останні додатково визначаються атрибутами та патернами конкуренції політичних сил як під час здобуття, так і під час здійснення влади, внаслідок чого безпосередньо та опосередковано впливають на посилення контролю за діяльністю владних структур, стабільність політичної системи, удосконалення державно-управлінської практики, приріст результативної діяльності владних структур. З огляду на це, з теоретико-методологічного ракурсу, а також згідно зауважень Ю. Древалія [48], В. Орловського [148], М. Росенко [186], О. Совгирі [198, с. 53], Н. Пеньковської [161], С. Фінера [516, с. 175], треба зважати на такі функції парламентської опозиції, як: розробка і формування альтернатив правлячих (глави держави і/чи уряду) інститутів у напрямі розуміння й реалізації порядку денного, політики, політичного курсу та загалом суспільно-політичного розвитку (функція альтернативізації); забезпечення стримувань, противаг та балансу державної влади (балансуюча функція); здійснення контролю над урядом і керованими ним органами державного управління (контрольна функція); критика програми уряду та/чи глави держави (функція критики); формування "тіньового кабінету" на випадок заміни уряду чи інших відповідних політичних структур та інституцій (функція ротації політичної влади); мобілізація громадської думки певних прошарків суспільства і певних груп електорату, а також вираження соціального невдоволення існуючим станом речей (мобілізаційно-соціалізуюча функція); репрезентація певних груп електорату у представницьких органах та політичному процесі (представницька функція); формування та утримання політики і політичного процесу у визначених рамках (стабілізаційна функція); сприяння політичному оновленню і демократизації суспільства, політичній конкуренції, плюралізму і діалогу різних сторін політичної змагальності (функція поступу і демократизації); обмеження зловживання владою, ущемлення особистісних та політичних прав й свобод людини та громадянина (превентивно-правова функція); інформування виборців про діяльність опозиції та перебіг політичного процесу (інформативна функція); підготовка та добір кадрів, а також їх репрезентація у легіслатурі й органах державного управління (кадрово-управлінська функція).

Їхній перелік не є вичерпним, але й не обов'язково властивий у повній мірі для всіх емпіричних кейсів парламентської опозиції. Більше того, з переліку функцій парламентської опозиції очевидно, що їх можна поділити на основні і додаткові [198, с. 53]. До основних належать: критика уряду і правлячої більшості у парламенті; здійснення контролю за діяльністю уряду і/чи глави держави; висунення політичних альтернатив [714; 1065, с. 214]. Додаткові функції реалізуються за умов, якщо уряд чи глава держави (останній не у всіх формах та системах державного правління) не має у парламенті стабільної більшості. У такому кейсі перед опозицією відкриваються можливості "торгу" з урядом і/чи главою держави за надання умовної підтримки або здійснення перегрупування політсил всередині парламенту з метою створення нової правлячої коаліції за участі колишньої парламентської опозиції чи її окремої частини.

Примітно і те, що при виконанні різних функцій парламентська опозиція сама визначає, якою повинна бути основа її функціональної стратегії – коопераційною чи конфронтаційною, стабільною чи ситуативною тощо. Про це значною мірою свідчать досвід діяльності й особливості політико-правового статусу парламентської опозиції в різних типах політичних режимів. Так, в автократичних та більшості гібридних політичних режимів парламентська опозиція (якщо вона існує) функціонує на підставі патернів конфронтаційності. Натомість, у демократичних і частині гібридних режимів парламентська опозиція функціонально конфігурує стратегії коопераційності та конфронтаційності. Більше того, останнім часом у демократичних країнах опозиційний статус, як і поняття "опозиція", вважається недоцільним і навіть шкідливим з погляду динамічного суспільно-політичного розвитку [186]. Дещо ефективнішим є поняття "альтернативи", тобто альтернативи урядовому курсу, коли відбувається акцентування уваги не на протиставленні владно-політичним структурам та політичним силам, а на розробці соціально-економічних та суспільно-політичних програм розвитку, які передбачають реальні шляхи розв'язання актуальних проблем, є альтернативою тим програмам, які пропонують державна влада і деякі політсили [186]. Це, як зауважують В. Орловський [148] та М. Росенко [186], доводить, що діяльність конституційної парламентської опозиції спрямована не на перерозподіл наявного, а на створення нового "політичного капіталу" і підвищення свого авторитету в суспільстві. Відповідно,

альтернативність парламентської опозиції є передусім патерном опозиційності в умовах демократії, адже передбачає важливі вимоги до політичного процесу, зокрема гнучку політичну тактику та вміння домовлятися із політичними опонентами, не допускаючи абсолютної ідентифікації із ними та позиції самоізоляції. Наслідком є те, що парламентська опозиція якщо не завжди, то принаймні дуже часто відіграє роль "альтернативного уряду" або "уряду в очікуванні".

Часто це зумовлює наділення парламентської опозиції або її окремих членів додатковими повноваженнями і функціями. Так, у низці консолідованих демократій лідер найбільшої опозиційної партії парламенту доволі часто отримує доступ до конфіденційної інформації хоча би на тій підставі, що він як "прем'єр-міністр в очікуванні" має бути готовий до виконання ролі управління державою у майбутньому. Як наслідок, парламентська опозиція повинна бути відповідальною за постійний розвиток своєї політичної програми і тримати в курсі про неї парламент та народ. З іншої сторони, головним викликом парламентської опозиції у такому випадку є завоювання довіри парламенту й електорату до своєї політичної програми і риторики, для чого парламентська опозиція має бути відповідальною, шанованою і максимально уніфікованою як єдина політсила та повинна генерувати політичні ідеї, які не лише мають відношення до щоденного життя людей, але й є більш перспективними, ніж аналогічні ідеї представників та інститутів влади. У свою чергу, завданням системи є гарантування підтримки (у тім числі і фінансової) парламентської опозиції, щоби вона якомога вільніше та ефективніше виявляла свою функціональність. Такими формами підтримки можуть бути різноманітні законодавчі інструменти і процедури, зокрема право парламентської опозиції звертатись до конституційного суду на предмет перевірки конституційності законодавчих актів парламенту і користуватись механізмами прямої демократії (в тім числі ініціювання референдумів) [1157]. З цього приводу К. фон Бейме [1310] зауважує, що референдум у демократичному політичному режимі є передусім інструментом впливу політичної, зокрема парламентської, опозиції (особливо інкорпорованої у малих партіях), адже на його підставі виконавча влада зустрічає спротив законодавчої влади (що найбільш відчутно тоді, коли для політичної системи властиве злиття гілок влади). Саме цим забезпечується додаткова функція чи "компетенція" парламентської опозиції – контроль легіслатури [1189].

Підсумовуючи розгляд функцій парламентської опозиції, усвідомлюємо, що вона має розглядатись як фундаментальний інститут, який: повинен діяти в якості посередника, формулювати і представляти різні інтереси таким чином, щоб стилем політичного життя були тактовність і компроміс, а не боротьба та переслідування; повинен забезпечувати політичну владу знаннями про чутливі зміни в громадській думці і тим самим трансформувати політичні цілі в більш реалістичні, а не примусові; повинен бути відповідальним за критику й висунення альтернатив діяльності влади, тим самим сприяючи виробленню відчуттів легітимності влади та громадського задоволення; може забезпечувати збереження структури і духу представництва у системі встановлених міжінституційних відносин [258]. Але такий потенціал впливу і функціональності парламентської опозиції значною мірою визначається дотриманням принципів і цінностей демократії, різностороннього парламентського контролю за діяльністю глави держави та уряду, а також ефективного представництва. Річ у тім, що і уряд, і опозиція, зокрема інкорпоровані у парламентських партіях, є тільки "конвеєрами волі народу через інститути влади", а не "сховищами державної влади" [258].

У цьому, в свою чергу, виявляється відмінність між політико-правовим статусом і функціональністю парламентської опозиції в умовах демократії та автократії. Так, в умовах демократії визначальними є повага до обмежень повноважень інститутів влади, а також переконання, що такі інститути є тимчасовими. Відповідно, феномен парламентської опозиції відіграє ключову роль у збереженні представлених вище ідей і переконань, а тому й діє в напрямі виконання функцій, які корисні як для влади, так і для самої опозиції, а загалом для політичного представництва. У свою чергу, в умовах автократії парламентська опозиція доволі часто функціонує з метою впливу і руйнації єдності політичного режиму, зокрема його гегемоністської чи домінуючої політсили. Це своїм наслідком має обмеження повноважень парламентської опозиції і навіть, у дуже радикальних ситуаціях, застосування до неї карально-примусових заходів. Відповідно, між владою та парламентською опозицією в умовах автократії немає консенсусу або консенсус є ситуативним і надто штучним, внаслідок чого ні уряд, ні опозиційні політсили в таких умовах не можуть довго вірити чи довіряти встановленій системі міжінституційних відносин.

Ефектом теоретико-методологічної постановки питань про функції парламентської опозиції, зокрема в умовах демократичного та автократичного політичних режимів, є потреба з'ясування патернів стабільності, функціональності та результативності парламентської опозиції як такої. Як зазначає Х. Даалдер [441], стабільна парламентська опозиція вимагає декількох передумов: а) існування відчуття загальної політичної спільності, яке виходить за рамки питань та уявлень різних учасників політичної конкуренції/боротьби; б) наявності відносно стабільного і плюралістичного балансу між різними соціальними групами й суспільно-політичними угрупованнями, кожне з яких користується певними політичними ресурсами, за допомогою яких захищає свої персональні інтереси; в) наявності спеціальних/особливих установок і відносин, які сприяють певному релятивізму політичних вимог та вибору засобів їх виявлення і досягнення; г) спільного визнання необхідності забезпечення ефективної підзвітності незалежного електорату. Відповідно, очевидно, що розвиток стабільної політичної, зокрема парламентської, опозиції є наслідком дуже складних історичних процесів, котрі не можуть бути зведені до спільного знаменника та поверхневих патернів. З цього приводу О. Кіркхаймер вказує, що політичний процес може бути окреслений дуже різними формами конфліктів, які він іменує "політичною конкуренцією", "політичною опозицією" та "опозицією в принципі", – хоча би на підставі того, що можуть відрізнятися політичні об'єкти, яким "кидають виклик" опозиціонери. Ними можуть бути, відповідно, персональний склад владно-політичних інститутів, домінуючі політичні цілі та політичний курс, конституційний характер політичної системи [715]. А це, на думку Р. Даля [447], означає, що стабільність парламентської опозиції доволі значною мірою залежить від характеру розподілу політичних ресурсів між різними суспільно-політичними групами, які змагаються за політичну владу, а також від того, наскільки порівнювально корисною і небезпечною для чинної влади є наявність її політичної противаги у формі парламентської опозиції. Поділяються ж ресурси між політичною владою та політичною опозицією (принаймні з фокусу кадрів, навичок, досліджень та інформації), вочевидь, далеко не рівномірно [858].

У свою чергу, функціональність та результативність парламентської опозиції залежать, як зауважують Ж. Блондель [339] та Ф. Нортон [975], від її місця у системі

виконавчо-законодавчих відносин, зокрема від її законотворчого та контрольного потенціалу. У цьому зрізі варто одразу усвідомити, що парламентська опозиція в її різних формах спроможна відігравати значно більшу роль, ніж просто критикувати законодавство урядової/проурядової більшості і впливати на результати державної політики. Річ у тім, що легіслатура не завжди відіграє ініціальну, першочергову та уніфіковану роль в законотворчому процесі, корегованому певним кабінетом. Так, у випадку урядового кабінету меншості парламентська опозиція має неабиякий потенціал блокувати урядові ініціативи. У зрізі будь-якого іншого типу уряду опозиція може бути спроможною використовувати в своїх інтересах й інші законні методи зміни результатів виконавчо-законодавчих відносин, навіть якщо вони не впливають на прийняття очікуваних урядом законодавчих рішень. Пояснення приховано у тому факті, що, принаймні в демократичному політичному режимі, відмова парламентської опозиції від співпраці із урядовою/проурядовою більшістю є причиною постановки питання про доцільність або недоцільність прийняття того чи іншого законодавчого акту. Ще більше зростає впливовість і результативність парламентської опозиції тоді, коли деякі законодавчі акти вимагають схвалення абсолютною або кваліфікованою більшістю голосів депутатів від номінального складу легіслатур. Відповідно, цілком очевидним є коментарі низки науковців, які вважають, що: парламентська опозиція – це більше, ніж вплив чи пошуки досягнення впливу на результати законодавства [1014]; наявність сильного уряду не обов'язково вказує на наявність слабкої опозиції.

Це є причиною окреслення кількох теоретико-методологічних наслідків і виявів функціональної спроможності та результативності парламентської опозиції. По-перше, парламентська опозиція й окремі опозиційні партії і депутати є важливими та ефективними діючими силами "відкриття" особливостей діяльності урядів та загалом влади перед громадськістю (публічності як інструменту впливу), однак є недостатньо функціональними у своєму впливі на результати внутрішньої політики в державі (тиску як інструменту впливу) [975; 1051]. Причому, вплив на можливості тиску парламентської опозиції на політичний процес має врахування форми і системи державного правління, типу політичного режиму, а також фракціоналізації, поляризації та ідеологічної різноманітності партійної системи. По-друге, парламентська опозиція

найбільш ефективна в якості "вето-гравця" тоді, коли вона конструюється на підставі внутрішньопартійного і міжпартійного режимів виконавчо-законодавчих відносин. Річ у тому, що, з політичної точки зору, потенційна загроза владі з боку "опозиції" йде не від самої опозиції, а зсередини влади, адже опозиційні партії можуть і не співпрацювати одна з одною. По-третє, парламентська опозиція може виступати не в якості "вето-гравця", а в якості політичного актора з функціями переконання та погодження суспільно-політичних інтересів у сфері виконавчо-законодавчих відносин. Узагальнено це означає, що парламентська опозиція може по-різному формуватись, структуруватись й інституціоналізуватись, генеруючи варіативні моделі і типи.

3.3. Фактори та підходи до становлення і структуризації парламентської опозиції. Інституціоналізація, моделі та типи парламентської опозиції.

Концептуалізація, з'ясування рамок й особливостей становлення та дослідження парламентської опозиції, а також теоретизація її політико-правового статусу, форм роботи і функцій є підставою/передумовою постановки питання про структуризацію та інституціоналізацію, а також моделі та типи парламентської опозиції. Річ у тім, що, на думку Л. Хелмса [626], будь-яка серйозна емпірична порівняльно-політологічна оцінка парламентської опозиції має починатись з виділення й детермінування різних структуризаційних факторів та параметрів, які формують парламентську опозицію і можливості для її маневру в політичній системі та політичному процесі. Серед цих факторів, на думку В. Орловського [148] і М. Росенко [186], – особливості політичної структуризації суспільства, рівень розвитку політичної системи і ступінь відкритості публічного управління, форма державного правління та управління, партійна та виборча системи, парламентські традиції у певній країні тощо. У цьому контексті примітно, що всі фактори структуризації парламентської опозиції традиційно поділяють на інституційні, особливо партійно-виборчі та виконавчо-законодавчі, соціополітичні, культурні, поведінкові тощо, а тому їхній теоретико-методологічний розгляд вкрай важливий для конструювання знання про параметри структуризації парламентської опозиції у певних аналітичних кейсах.

Інституційні фактори і детермінанти структуризації парламентської опозиції, зокрема її конструктивні особливості (які мають бути відокремлені від реальних зразків її поведінки), конкретні конструкції політичних інститутів й інституційні умови зовнішнього та внутрішнього впливу, генерують набір важливих змінних, які окреслюють парламентську опозицію. Серед них одним із найбільш важливих є фактор становлення та розвитку партійних і виборчих систем, що визначає форму, модель і тип парламентської опозиції у певній політичній системі. Річ у тім, що саме партії через вибори слугують основним каналом формування парламентської опозиції, а сама парламентська опозиція традиційно є "партійною" [626]. Відповідно, структура партійної системи очікувано повинна суттєво впливати на структурні особливості формування та функціонування парламентської опозиції. Але, в свою чергу, партійна система доволі часто формується завдяки інституційним чинникам, зокрема завдячуючи виборчій системі, внаслідок чого кореляція партійної і виборчої системи позиціонується якщо не ключовим, то дуже вагомим інституційним фактором структуризації парламентської опозиції [415; 539]. Причому, важливо, що вплив на парламентську опозицію партійно-виборчої кореляції не обов'язково окреслюється так званим "законом Дюверже" [310; 489; 1078]. Але та його частина, яка свідчить про те, що пропорційні виборчі системи більшою мірою сприяють багатопартійності, ніж мажоритарні виборчі системи, є дуже правдоподібною та важливою, адже саме в умовах багатопартійності традиційно формуються коаліційні уряди і багатопартійні парламентські опозиції [51; 1270, с. 338]. Відповідно, варіативність партійної системи дає змогу визначати форму структурної одиниці, яка буде утворювати інститут опозиції у стінах легіслатури [51, с. 181]. Підтвердження можемо знайти у працях Л. Сліска і В. Дінеса, в яких зазначено, що залежно від партійної та виборчої системи інститут опозиції може бути представлений або "фракцією-монополістом", яка є парламентською меншістю, або "фракцією-лідером" парламентської меншості, або нарешті коаліцією рівноправних фракцій парламентської меншості [51, с. 181; 196].

Це, наприклад, спричинено тим, що для двопартійної системи притаманно, що громадяни звикло обирають з двох партій, серед яких одна після виборів стає "більшістю"/урядом, а друга, яка могла раніше бути "більшістю", – "меншістю" або

опозицією/"тіньовим кабінетом" [148; 186]. Натомість, у багатопартійній системі все складніше [172, с. 325], адже, як зауважує Г. Оберройтер [984], опозиційні партії здебільшого не можуть створити ефективний "тіньовий кабінет", який у випадку кризи буде спроможним перейняти владу, бо для конструювання нової більшості їм треба буде об'єднуватись з однією з політсил, що формували попередній уряд (трохи інша логіка притаманна для ситуацій, коли попереднім урядом був кабінет меншості). Крім того, у такому випадку парламентська опозиція характеризується тяжінням до демагогії, взаємними звинуваченнями та схильністю до ситуативних союзів. Також відмінність між країнами з двопартійною та багатопартійною системами в ступені легкості, з якою можна розрізнити владу/уряд і парламентську опозицію. Відповідно, очевидно, що чим більше партій проходять до парламенту, тим важче визначити їхній статус стосовно влади (глави держави й уряду). Ситуацію суттєво ускладнює той факт, що малі партії, які будують свою програму довкола одного-двох питань (так звані "партії однієї проблеми"), можуть досить легко переходити з парламентської опозиції до урядової влади (чи забезпечувати ситуативну підтримку уряду, втім числі й меншості) в разі відображення в формальній коаліційній угоді чи будь-якій іншій формальній або неформальній міжпартійній домовленості їхніх умов і програмних засад. Ситуацію ускладнює той факт, що парламентські партії, які не є урядовими чи ситуативно не підтримують уряду, тобто є опозиційними, для збереження власної ідентичності можуть, на думку В. Чумака [227], вести власну політичну гру: якась із партій стає непримиренною опозицією, якась час від часу співпрацює із урядом, але офіційно заявляє про свою опозиційність. Інша логіка властива для партійних систем з невеликою кількістю партій у парламенті, адже в цьому випадку влада (уряд) та парламентська опозиція беруть на себе набагато більшу політичну відповідальність за власні дії, а зміна урядово-опозиційного статусу відбувається здебільшого за результатами виборів [104].

Додатково важливо й те, що вплив партій і партійних систем на патерни формування, функціонування і структуризації парламентської опозиції залежить від фінансових ресурсів і особливостей фінансування партій, бо вони позиціонуються важливими компонентами інституційних характеристик міжпартійної конкуренції. Річ

у тім, що, до прикладу, державне фінансування партій, на думку С. Скерроу [1136], традиційно не веде до "заморожування" партій та партійних систем, а також до інституційної упередженості на користь правлячої/правлячих партій. Більше того, в низці випадків державне фінансування партій, як вказує Х. Насмахер [610], значно допомагає стабілізації нових політсил, а тому гіпотетично слугує каналом розвитку парламентської опозиції. Хоча, з іншої сторони, як аргументують І. ван Біезен та П. Копецькі [1299; 1300], сумарно інституційні характеристики розвитку партій, партійних систем та міжпартійної конкуренції виступають в якості стимулів та факторів, які, з однієї сторони, сприяють передусім партіям влади (глави держави або уряду), а з іншої сторони – "тримають в страху" з приводу процедур державного фінансування опозиційні партії і загалом парламентську опозицію [104].

Іншим важливим інституційним фактором структуризації парламентської опозиції є виконавчо-законодавчі відносини, які окреслюють позиціонування окремих владно-політичних інститутів. Річ у тім, що владно-політичні інститути та патерни відносин між ними формують структурне поле маневру парламентської опозиції та структуру уряду й опозиції загалом. У цьому контексті, очевидно, первинного значення набувають інституційні параметри структуризації та функціонування легіслатури, адже саме стосовно неї відбувається структуризація парламентської опозиції й артикуляція інтересів різних політичних акторів, передусім політичних партій і суспільно-політичних рухів [591; 729; 772; 773]. Серед таких інституційних механізмів важливими для парламентської опозиції, на думку Л. Хелмса [626], є ті, що можуть впливати на зміну/встановлення порядку денного парламенту, здатність членів парламентської меншості/опозиції ініціювати парламентські законопроекти, здатність парламентської опозиції блокувати прийняття поправок до конституції (бо вони, традиційно, потребують підтримки кваліфікованої більшості в легіслатурі), а також особливості формування, структуризації і функціонування парламентських комітетів (в тім числі формальних та неформальних правил відбору голів комітетів), зокрема право парламентської опозиції формувати слідчі комітети. Буває і так, що найважливішим інституційним ресурсом парламентської опозиції виступає: верхня палата бікамерального парламенту, у якій більшість мають представники опозиції в

нижній палаті; можливість парламентської опозиції звертатись до конституційного суду з приводу перевірки конституційності деяких законодавчих актів легіслатури; можливість парламентської опозиції організувати референдуми [104; 658; 753; 1020; 1222; 1223].

З іншої сторони, як на підставі емпіричних перевірок вказує К. фон Бейме [1310, с. 82], правила розгляду усних і письмових запитань парламентської опозиції до членів уряду, а також здійснення значно складніших процедур парламентського контролю уряду не завжди позиціонуються як ефективні інструменти роботи парламентської опозиції, адже вони не обов'язково супроводжуються політичними наслідками. Дещо впливовішою є процедура "часу запитань до прем'єр-міністра", в ході якої парламентська опозиція має можливість показати недоліки уряду й, відповідно, збільшити свою електоральну популярність. Що стосується парламентського вотуму довіри чи недовіри чинному уряду, то ці процедури теж не можуть розглядатись винятково як опозиційно-орієнтовані, особливо тоді, коли для свого прийняття вони потребують підтримки абсолютної більшості депутатів від номінального складу легіслатури або пропозиції альтернативної кандидатури прем'єр-міністра чи складу уряду (так званий "конструктивний" вотум недовіри уряду). Хоча, із іншої сторони, навіть несхвалення вотуму недовіри чинному уряду парламентська опозиція може трактувати як доволі вагомий політичний подію, адже на підставі неї вона демонструє свою незгоду з політичним курсом влади.

Але чи не найважливіше значення з-поміж виконавчо-законодавчих атрибутів і факторів структуризації парламентської опозиції має врахування форми та системи державного правління, зокрема її дихотомії на президентську та парламентську або ж трихотомії на президентську, парламентську і напівпрезидентську, а останньої – на президентсько-парламентську і парламентсько-президентську/прем'єр-президентську. Річ у тім, як зауважує О. Совгіря [198, с. 16], що форма/система державного правління генерує різні умови розвитку опозиційної діяльності і статусу парламентської опозиції. Так, президентська та президентсько-парламентська система правління не тільки не виключає, а й провокує протистояння парламентської опозиції політичному курсу глави держави і часто уряду, якщо й він віддзеркалює позиції глави держави [51, с.

182]. Натомість, у парламентській і парламентсько-президентській системі правління парламентська опозиція в силу низки причин, зумовлених передусім особливостями міжінституційних відносин, в основному протистоїть політичному курсу уряду, що представляє парламентську більшість/більшість у парламенті [51, с. 182], й рідше главі держави [108]. Це окреслює, що вибір системи правління не тільки розкриває спрямованість діяльності парламентської опозиції, а й слугує підставою її дефініції та сутнісного наповнення, на підставі чого парламентську опозицію/меншість можна структурувати з огляду на її ставлення і до глави держави, і до уряду, а також з огляду на особливу розстановку пріоритетів, повноважень та відносин між цими інститутами. Окрім того, це впливає на те, як парламентська опозиція спроможна змінювати акцент і вплив на уряд [140, с. 148], бо на підставі врахування виконавчо-законодавчих відносин можна структурувати їх моделі, в яких притаманне чітке розмежування статусу уряду/більшості та парламентської опозиції або відсутнє нормативне розмежування уряду/більшості та парламентської опозиції [106].

Так, для президентських чи президентсько-парламентських систем правління традиційно притаманне чітке розмежування статусу уряду/більшості й опозиції, бо консолідуючим фактором для функціонування парламентської опозиції, яка прямим чином не впливає на формування та діяльність уряду, природно є президентські вибори, які лише й можуть те, що привести колишню опозицію до влади. За таких систем державного правління і властивих для них виконавчо-законодавчих відносин опозиція в легіслатурі має не досить комфортні умови існування, хоча й, з іншої сторони, за умов "розділеного правління" вона сама стає більшістю, опозиційною до глави держави. Це доволі часто змушує президентів, які не мають більшості в легіслатурі, шукати підтримки з боку парламентської більшості, яка формально виступає проти глави держави та перебуває до нього у парламентській опозиції [237, с. 300]. Додатково про парламентську опозицію у президентській системі правління свідчить те, що в основу цього варіанту міжінституційних відносин покладено принцип стримувань і противаг, тому й не виникає потреби жорсткого розмежування на парламентську більшість та парламентську меншість/опозицію. Більше того, цілком очевидно і те, що формально парламентська більшість не причетна до формування

уряду, функції парламентського контролю здійснюються парламентом загалом [227], а тому усім фракціям легіслатури надається однаковий правовий статус, незалежно від того, яка партія перемогла на виборах до неї. А внаслідок цього, як зазначає У. Гльницька [66], політична влада чітко розподіляється, а не контролюється однією групою, через що парламент, приміром, не втручається у справи уряду і навпаки.

У свою чергу, для парламентської чи парламентсько-президентської системи правління не властиве або не завжди властиве чітке розмежування уряду/більшості й опозиції, бо уряди (особливо меншості) доволі часто створюють доволі комфортні умови для функціонування парламентської опозиції, внаслідок чого остання має багато підстав для того, щоби у свою чергу стати більшістю. Також оптимально узгоджуються із такою логікою та загалом ефективно діючою опозицією так звані мінімально-переможні коаліції, бо за таких умов парламентська опозиція (можливо будучи дуже ідеологічно диверсифікованою) може мати доволі потужний кількісний склад. Натомість, широка/велика коаліція або уряд національної єдності не залишає парламентській опозиції жодних шансів для порівняно повноцінного функціонування, принаймні на фоні інших типів урядових кабінетів, які властиві для парламентської чи парламентсько-президентської системи державного правління. Доповнює логіку парламентаризованих (парламентських та парламентсько-президентських) систем державного правління той факт, що парламентська опозиція в них звикло здійснює функції критики й контролю за діяльністю виконавчої влади. Більше того, найбільша парламентська партія, яка виступає проти правлячої/урядової партії, традиційно називається "офіційною" або "лояльною" опозицією і своєю магістральною метою має контролювати уряд й пропонувати програмні альтернативи політиці влади. Саме у такому випадку парламентська опозиція схильна формувати "тіньовий кабінет", до складу якого входять вищі посадові особи опозиційної партії чи партій, які дублюють чи не дублюють кожного окремого члена офіційного урядового кабінету [206]. Натомість, значно рідше в парламентських та парламентсько-президентських республіках до складу уряду парламентської більшості/більшості в легіслатурі входять міністри від парламентської опозиції. Такий крок здійснюється в ситуаціях загальнонаціональної кризи чи війни з метою забезпечення єдності різних політичних сил у парламентах

[66, с. 80; 232, с. 122], але у такому випадку навряд чи теоретико-методологічно коректним є іменування партій з міністерськими посадами опозиційними [106].

Специфічною у цьому контексті є напівпрезидентська система державного правління, яка в зрізі відносин влади та парламентської опозиції може нагадувати як президентську, так і парламентську системи правління. Річ у тім, що в окресленій системі важливе значення має політична належність президента і більшості чи меншості депутатів легіслатури [66, с. 80]. Це змушує Р. Павленка [153, с. 8] аргументувати, що якщо політична належність президента і більшості депутатів у легіслатурі збігається, то виконавча і законодавча влада перебувають у відносинах "контролю й противаг". Це означає, що парламент має не допустити узурпації влади із боку президента чи уряду, підтримати їх ефективні кроки, виправити чи удосконалити ініціативи, які не збігаються з інтересами парламентських політсил [66, с. 80]. Якщо політична належність президента та більшості (або меншості – за умови відсутності більшості) депутатів у легіслатурі не збігається, фактично виникає ситуація, коли у відносинах опозиційності можуть перебувати президент і парламентська більшість [198, с. 15] чи президент, парламентська меншість (або парламентські меншості – проурядова та антиурядова) і прем'єр-міністр [117; 118]. Тому в країнах з напівпрезидентською системою державного правління властиве або невластиве чітке розмежування статусу влади/більшості та парламентської опозиції [66, с. 80]. Причому остання у змішаній системі правління в сфері парламентського контролю над урядом і в законодавчому процесі наділена повноваженнями, які традиційно визначені у законах, регламенті парламенту й інших нормативно-правових актах [206]. Але з єдиною різницею у тому, що напівпрезидентські системи правління формально (на підставі різних інституційно-процесуальних відносин) бувають різними – президентсько-парламентськими та парламентсько-президентськими/прем'єр-президентськими [106; 117].

Так, в умовах парламентсько-президентської республіки прем'єр-міністри і їхні кабінети є більш сильними, ніж в президентсько-парламентській республіці, а тому вони приділяють менше уваги запитам окремих політичних груп [86]. Парламентарям від парламентської опозиції, незважаючи на свободу дискутувати, критикувати і голосувати проти політики уряду, не вдається впливати на неї визначально [86]. Тому

головним завданням парламентської опозиції в парламентсько-президентській системі є кваліфікована робота в легіслатурі із застосуванням усіх доступних інструментів. Метою такої роботи традиційно вважається розробка альтернативних підходів до політики та політичного курсу уряду, моніторинг і контроль за діяльністю влади та ретельна підготовка майбутніх виборів [86]. У свою чергу, в умовах президентсько-парламентської республіки основним об'єктом протистояння парламентської опозиції вважається президент (і його уряд).

Загалом, це доводить правдоподібність висновку К. Зонтхаймера, згідно якого "уряду доводиться порівняно зрідка (крім великих дебатів з основних питань) боятися опозиції як контролюючої інстанції, адже і вона прагне лише дещо "покерувати"" [59, с. 234; 104]. Але така правдоподібність відносна, бо більше стосується парламентської, парламентсько-президентської та президентсько-парламентської систем правління, але практично (за винятком "розділеного правління") не властива для президентської системи правління. Специфіку доповнюють такі інституційні фактори структуризації парламентської опозиції, як тип (однопартійний чи коаліційний, більшості чи меншості) уряду та тип і характер партійної системи й міжпартійної конкуренції. Відтак А. Романюк [183; 184, с. 150–153] виділяє три групи країн з різним політико-правовим статусом і різною логікою структуризації парламентської опозиції. Перша група – це країни, де інституціоналізовані однопартійні уряди більшості. Друга група – країни, де превалюють коаліційні уряди більшості. До третьої групи зараховують країни, де переважають однопартійні та коаліційні уряди меншості [51, с. 187]. Також можливі кейси (у тому числі і демократичні, зокрема консоціативні демократії), у яких усі основні партії входять до складу уряду, а парламентська опозиція відсутня.

Що ж стосується соціополітичних та культурних факторів структуризації парламентської опозиції, то вони можуть позиціонуватись і як самостійні, і як зумовлюючі. Річ у тім, що соціополітичні поділи й культурні відмінності важливі як самі по собі, так і в зрізі структуризування й інституціоналізації партій, партійних систем і особливостей міжпартійної конкуренції. Пояснення цьому приховано у тому факті, що партійні системи, їхня стабільність, соціальна й електоральна основа і база, в першу чергу, є виявами та результатами стабілізації основних соціополітичних

поділів [296, с. 216; 455; 788; 831; 901; 1322]. Це впливає на динаміку і структурування відносин між владними (глави держави та уряду) й опозиційними політичними партіями, які представлені у легіслатурі. Причина в тому, що малі опозиційні партії, як правило, отримують політичні дивіденди завдяки відкритій структурі міжпартійної конкуренції, яка відрізняється від закритої структури політичної змагальності [853, с. 212] і сприяє не лише формуванню, але і політико-правовому статусу парламентської опозиції. Це виявляється в тому, що у такому разі уможливорюються чергування між владою/урядом та парламентською опозицією (через можливість зміни урядів). Крім того, відкрита структура міжпартійної конкуренції є вільною для інноваційних форм самоврядування, тобто для різних, навіть згенерованих уперше, партійних комбінацій урядів. І нарешті, доступ до влади в ситуації відритої міжпартійної конкуренції є умовно вільним для більшості або ж навіть усіх політичних партій (принаймні у парламенті), що вказує на користь широкого спектру різних політично життєздатних урядових коаліцій і обмежену сегментацію партійної системи [104].

Натомість, в умовах закритої структури міжпартійної конкуренції зміна навіть одного елементу партійної системи може породити складнощі для парламентської опозиції, особливо коли справа доходить до отримання посад у владі й визначення того, хто буде в складі уряду, а хто в складі опозиції [540; 837]. Часто в цьому контексті визначальний чи додатковий вплив на формування урядів і структурування парламентських опозицій мають не тільки соціополітичні поділи, однак й більш загальні культурні конвенції та параметри. Формуючи відносини уряду з іншими політичними інститутами на найвищому рівні, вони, із однієї сторони, більш-менш точно відповідають усталеним інституційним параметрам [1063], але з іншої сторони – можуть послаблювати повноваження й політико-правовий статус парламентської опозиції. Річ у тому, що встановлені організаційні рішення мають потужні і стійкі ефекти на подальший процес прийняття політичних рішень, адже вони ефективно обмежують альтернативізацію і основні перспективи зміни статусу-кво [1034]. Інколи буває навіть так, що конкретний набір політичних інститутів може згенерувати певний тип політичної культури тієї чи іншої політії [802]. Це сумарно означає, що соціополітичні поділи, культура й інституційні/міжінституційні фактори, зокрема

параметри фінансування партій і їх "картелізація" [700], можуть генерувати коопераційні чи конфронтаційні відносини з-поміж урядом/владою та опозицією у різних типах політичних режимів [333, с. 131; 424; 947; 1305, с. 59–60]. Більше того, вони можуть позначатися і на більш мінливому наборі параметрів відносин між владою та опозицією, а загалом – на збільшенні складності та довготривалості прийняття тих політичних рішень, які стосуються взаємовідносин і певних проблемно-предметних сфер діяльності влади й опозиції [104].

Нарешті, поведінкові фактори структуризації парламентської опозиції майже завжди є суміжними з іншими (розглянутими вище) факторами. Вони генерують різні стратегії політичної поведінки парламентської опозиції, які усереднено виходять з того, що парламентська опозиція турбується здебільшого лише про збільшення своїх шансів на перемогу на наступних виборах, хоча часто може як і протидіяти, так і підтримувати політику посадовців уряду, яким вона себе протиставляє. А це, у свою чергу, є підставою виокремлення кількох стратегій політичної поведінки парламентської опозиції [556]: а) коли опозиція не може діяти у ролі "вето-гравця", а тому й не може ветувати законодавчі ініціативи партій уряду, внаслідок чого вона головно спрямовує свою діяльність на інформування громадськості про політичні дії та бездіяльність влади; б) коли опозиція може діяти у ролі "вето-гравця", а тому може ветувати законодавчі ініціативи партій уряду, внаслідок чого вона спроможна блокувати як ефективні, так і неефективні дії влади; в) коли опозиція може тільки частково діяти в ролі "вето-гравця", а тому може ветувати тільки деякі законодавчі ініціативи партій уряду, внаслідок чого вона спроможна блокувати лише ті дії влади, доступ до контролю яких вона має. Схожим чином можна вважати, що парламентська опозиція конструює свою політичну поведінку вздовж трьох аспектів позиціонування себе у політичній системі – фундаментальної опозиції, конкуренції з більшістю та співпраці з більшістю [719, с. 410]. А це, на думку Г. Оберройтера [983], є підставою виділення проблемно-орієнтованої тимчасової опозиції, кооперативної опозиції та змагальної опозиції або, з слів В. Стеффані [1211, с. 428], фундаментальної чи лояльної та систематично- чи ситуативно-орієнтованої опозиції. Причому вибір конкретної стратегії політичної поведінки парламентської опозиції залежить від того, в яких

інституційних умовах вона апробується, тобто від точних параметрів виконавчо-законодавчих відносин, типу партійної та виборчої системи, ймовірної готовності обіймати посади в уряді й досягати завдань своєї політичної програми тощо [625, с. 24].

З цього приводу Р. Даль [447, с. 332–347], на підставі статичного підходу до дослідження стратегій поведінки парламентської опозиції, зауважує, що є чотири системні характеристики/фактори, які визначальні у цьому контексті, – організаційна згуртованість опозиції, конкурентоспроможність опозиції, формат взаємовідносин між опозицією і владою/урядом, а також відмінність опозиції. А це означає, що цілі та вибір парламентської опозиції у поєднанні з системними характеристиками функціонування парламентської опозиції визначають конкретні стратегії її поведінки. Додаткове, але дуже важливе значення в цьому взаємозв'язку відіграє ставлення громадян до стратегій поведінки парламентської опозиції і загалом державної політики, яке часто зумовлене політичною культурою країни та впливом чинних соціальних і соціополітичних поділів [447, с. 352, 357]. Подібної думки дотримується і Ж. Блондель, який вважає, спрощуючи висновок Р. Даля, що поведінка парламентської опозиції є "залежним концептом", який "прив'язаний до характеру уряду" [340, с. 463].

Контраверсійної позиції, на підставі динамічного підходу до дослідження стратегій поведінки парламентської опозиції, дотримується К. Стейнак [1215], яка зауважує, що визначальною в цьому контексті є варіативність поведінки опозиційних партій у системі. А це, на думку Д. Стернбергега [1220, с. 134], означає, що загалом на вибір стратегії поведінки парламентської опозиції впливають як інституційні, так і позаінституційні фактори, зокрема ідеологія, історія та членство в опозиційних партіях, їх соціально-економічні передумови і неформальні правила взаємодії (або, іншими словами [630, с. 45], відносини між опозиційними і урядовими/проурядовими членами легіслатури), які генерують функціональну тріаду парламентської опозиції – критичність, контроль та альтернативність. Це особливо актуально з огляду на те, що доволі часто (а найчастіше у випадку урядів меншості) парламентська опозиція, намагаючись задовольнити свої політичні цілі та інтереси, законодавчо підтримує владу/уряди, що є навіть підставою постановки питання про сутність "співурядуючої парламентської опозиції" [630, с. 200]. А це ж може слугувати ґрунтом виділення

таких стратегій поведінки парламентської опозиції, як [1213–1215]: стратегія владно-орієнтованої поведінки, яка сфокусована на конфронтацію в рамках легіслатури і мобілізацію поза рамками легіслатури; стратегія фактичної кооперації та змістовно-орієнтована поведінка, яка сфокусована на співпрацю в комітетах парламенту та непублічний вплив у прийнятті рішень поза комітетами парламенту. Причому, вони можуть поєднуватись у рамках однієї і тієї ж політичної системи, а тому оціночно є залежними від формату та проблематики протистояння опозиції владі і партійно-зумовленої форми опозиції.

Сумарно розгляд факторів структуризації парламентської опозиції постулює питання про її інституціоналізацію, яке традиційно вирішується на підставі окремих моделей (значно рідше типів) чи загалом моделювання парламентської опозиції. Але в цьому контексті вкрай розмитим і невизначеним теоретико-методологічно, на думку Ю. Древалю [48], є фактор співвідношення правової та політичної інституціоналізації парламентської опозиції. Річ у тім, що парламентські партії/фракції, які становлять основу парламентської опозиції, хоча і базуються у своїй діяльності на нормативно-правових актах, однак водночас мають доволі широке поле для політичних маневрів. Відповідно, в цілому інституціоналізація парламентської опозиції позначає процес підвищення й усталення її ролі в організації і діяльності парламенту й контролі влади (глави держави чи уряду), що ґрунтується на комплексі нормативно-правових актів (передусім процедурного характеру) і політичних (інституційних, поведінкових та соціополітичних тощо) факторів структуризації парламентської опозиції. Принципове значення у цьому контексті має формування та функціонування парламентської опозиції в демократичному або недемократичному (гібридному чи автократичному) політичному режимі, адже: в умовах демократії відносини між владою та опозицією ґрунтуються передусім на праві і вже на цій підставі – на різнобічних домовленостях і політичних компромісах, внаслідок чого парламентська опозиція є конституційною і легальною; в умовах недемократії (гібридного режиму і особливо автократії) відносини між владою та опозицією ґрунтуються передусім на політиці, яка здатна підривати основи демократичного врядування та підштовхувати парламентську опозицію до виходу за рамки політичної системи.

Водночас, як очевидно із вищезазначених теоретико-методологічних висновків, а також доробків Н. Пеньковської [161], інституціоналізація парламентської опозиції як відносно самостійного політичного інституту глибоко пов'язана із модернізацією та індустріалізацією, урбанізацією і секуляризацією, розвитком плюралізму, політичної конкуренції, політичних ідеологій і політичних партій, особливостями певних типів міжінституційних (передусім виконавчо-законодавчих) відносин, соціополітичною та культурною зумовленістю політичного процесу тощо. Саме внаслідок цього цілком очевидно, що інституціоналізація парламентської опозиції виступає дієвим засобом вирішення суспільно-політичних проблем, інструментом стримувань і противаг влади, ротації влади та взаємодії у рамках державного управління й структури політичних відносин, а тому передбачає поступове збільшення впливу опозиційної діяльності на весь масив політичних відносин, реальну участь парламентської опозиції у процесі вироблення та прийняття владно-управлінських й політичних рішень. Більше того, інституціоналізація парламентської опозиції є механізмом стабілізації суспільства та політичної системи, дієвим інструментом запобігання узурпації влади, предиктором і умовою багатопартійності та, як наслідок, підвищення ефективності урядування [161]. У такому контексті цілком очевидно, що інституціоналізація й інституціоналізованість активної парламентської опозиції є ознакою демократичного політичного режиму, а її пасивність чи відсутність навіть за умов певної стереотипованості/інституціоналізації – автократичного політичного режиму.

Врахування факторів структуризації і умов, ходу та наслідків інституціоналізації парламентської опозиції, комбінації різних інституційних умов та політичних традицій функціонування парламентської опозиції, а також з'ясування відмінностей політико-правового статусу парламентської опозиції, особливостей її включеності у діяльність парламенту, законодавчий і загалом політичний процес є причиною постановки питання про виділення її моделей і типів [148; 183; 184, с. 8; 186; 625]. З цього приводу передусім апелюємо до типологій моделей парламентської опозиції у політичній науці. Так, Р. Даль [44] залежно від особливостей структуризації парламентської опозиції виділяє чотири основні моделі її інституціоналізації: вестмінстерську/британську (яка виходить із двопартійної системи і передбачає чітке розмежування парламентської більшості й

парламентської опозиції), континентальну (опозиція репрезентується кількома партіями, що зумовлює її відносну організаційну слабкість), скандинавську/корпоративну (коли опозиція формується за участі широкого кола суб'єктів політики – партій, впливових асоціацій громадянського суспільства і представництва корпоративних інтересів – та на підставі механізмів соціального партнерства і парламентських компромісів) й американсько-швейцарську (яка виходить із порівняно слабких партій та слабкості розмежування парламентської більшості і меншості, між яких не завжди зрозуміло що є опозицією).

За схожою логікою моделі парламентської опозиції окреслює Венеційська комісія, яка виокремлює з-поміж них: вестмінстерську (коли найбільша опозиційна партія має статус офіційної парламентської опозиції, формує напівофіційний "тіньовий кабінет" чи "уряд в очікуванні", а також альтернативи політичного курсу держави, а тому може замінити офіційний уряд в разі його відставки [1280, с. 783]); модель пропорційного представництва (коли парламентська опозиція складається з усіх партій, груп і окремих депутатів парламенту, навіть найбільших і відмінних програмно й ідеологічно, які не є частиною урядової більшості та публічно не підтримують уряду); модель уряду меншості (коли одна чи кілька формально неурядових/опозиційних партій підтримують урядові кабінети меншості, а інші опозиційні партії протистоять урядовому кабінету меншості); спеціальну швейцарську модель (коли всі основні парламентські партії представлені в уряді, а тому не детерміновано або вкрай ситуативно детерміновано наявність парламентської опозиції).

У свою чергу, Л. Хелмс [625] наполягає на наявності щонайменше п'яти моделей інституціоналізації парламентської опозиції, принаймні на рівні її конституційної структуризації: модель парламентської опозиції без права вето та/або повноважень спільного регулювання політичного процесу; модель парламентської опозиції із правом сильного вето і/чи повноважень спільного регулювання політичного процесу; парламентсько-президентська модель парламентської опозиції; модель парламентської опозиції на підставі поділу повноважень; модель парламентської опозиції прямої демократії. Звужує цю типологію моделей парламентської опозиції Г. Гаврилов [35, с. 44–94; 36], який, вважаючи її індикаторами, по-перше, соціокультурну

гомогенність суспільства як наявність культури, що інтегрує представників різних соціальних груп, або його сегментованість як поширення замкнених субкультур (що визначає потенційну можливість виникнення парламентської опозиції і ступінь протиріч політичних інтересів) і, по-друге, політичну багатоманітність як наявність певної сукупності політичних сил, оформлених на різній основі (що детермінує кількість суб'єктів системи, які претендують на владу), виділяє такі її форми, як: парламентська опозиція в системах з двома політичними акторами, що домінують; парламентська опозиція в системах із кількома політичними акторами, що домінують; парламентська опозиція в системах з одним політичним актором, що домінує [69; 205, с. 12]. Це аргументує, що парламентська опозиція диверсифікована в демократичних і авторитарних політичних режимах, адже в перших вона є властивою двополярним чи багатополярним системам (здебільше у формі фракцій), а в других – здебільшого однополярним системам (здебільше поза формою фракцій) [73]. Причому двополярна модель парламентської опозиції детермінована абсолютним превалюванням системної опозиції, ідеологічним принципом її формування, прагненням до одноособового завоювання влади, диференційованістю, мажоритарністю та високим ступенем інституціоналізації. Натомість, багатополярна модель парламентської опозиції звикло окреслюється наявністю великої кількості переважно системних, але не релевантних структурі суспільства гравців, формуванням за принципом клієнтелізму, наявністю нестабільних коаліцій у боротьбі за владу, диференційованістю, пропорційністю та низьким або проміжним ступенем інституціоналізації [35, с. 44–94; 36].

Перераховані типології моделей парламентської опозиції є додатковими та взаємодоповнювальними, кожна з них має свої особливості, сильні та слабкі сторони, а також опирається на властиві тільки їй інституційні, соціальні, політичні і культурні чинники, які впливають на функціональність відповідних конституційних механізмів [453, с. 505]. Але усереднено, враховуючи рівень формальної інституціоналізації (тобто ступінь включеності опозиційних партій у діяльність легіслатури) та рівень законодавчого впливу парламентської опозиції (тобто її роль у законодавчому процесі, встановлену за формальними і неформальними правилами), це є підставою виділення моделей парламентської опозиції – вестмінстерської (для двопартійної системи із

урядами більшості), німецької (для двох-з-половиною партійної системи з урядами більшості), скандинавської (для багатопартійної системи з домінуючою партією та урядами меншості) (дві останні доволі часто синтезуються у континентальну – на основі багатопартійної системи), французької напівпрезидентської (для двоблокової або багатопартійної системи із урядами більшості) [66; 153, с. 4–9], – а також постулювання думки, що не у всіх інституційних кейсах парламентська опозиція відповідає певній теоретико-методологічній моделі її інституціоналізації.

Специфікою вестмінстерської моделі парламентської опозиції/інституціоналізації парламентської опозиції, яка передусім властива для толерантного та гомогенного суспільства [227], є той факт, що вона характеризується високою формалізованою та чітко окресленою інституційною роллю, однак практичною маловпливовістю на вироблення політики та політичних/владно-управлінських рішень. У цьому варіанті офіційна парламентська опозиція, яка звикло є найбільшою опозиційною партією парламенту, зобов'язана формувати "тіньовий кабінет", члени якого контролюють міністрів офіційного уряду [163, с. 147], а загалом виконує роль "функціональної тріади" – контролю, критики й альтернативи уряду [152]. Але з такого чіткого розподілу на "партію влади" та "партію опозиції" зовсім не слідує, що представники інших парламентських партій, які не беруть участі у формуванні уряду, не мають жодних прав, або що значна частина політикуму відсторонена від політичного процесу.

Натомість, атрибутом континентальної моделі парламентської опозиції, яка може виявлятися і як німецька, і як скандинавська моделі, є те, що її формальна роль не настільки інституціоналізована у рамках багатопартійної системи, але вона, передусім завдяки неформальним правилам і звичаям, може впливати на законодавчу діяльність парламенту і курс влади/уряду [357, с. 133, 143–145]. Тому уряд (традиційно коаліційний чи меншості) задля ухвалення багатьох важливих владно-управлінських рішень потребує згоди парламентської опозиції, яку офіційно не репрезентує одна політична партія у легіслатурі. Причому, примітно, що німецька модель парламентської опозиції детермінована підзвітністю політичних рішень, правом впливати на визначення/зміну порядку денного легіслатури, правом призначати значну частину керівних посад у парламентських комітетах і накладати вето на законопроекти, ініційовані урядом [66;

217]. Відтак атрибутами такої моделі парламентської опозиції є те, що: уряд повинен враховувати пропозиції опозиції і дотримуватися узгодженого законодавчого процесу; опозиція є важливою складовою парламентської демократії, яка забезпечує майже ідентичні можливості для неї та парламентської більшості; опозицію становлять усі фракції/партії та депутати парламенту, які не підтримують уряд, критикують його дії та програму і пропонують його політичну альтернативу [357, с. 20; 792, с. 11]. У свою чергу, скандинавська модель парламентської опозиції характеризується тим, що вона є ще менш інституціоналізованою і формалізованою, але виконує ще важливішу роль у політико-управлінському процесі завдяки неформальним правилам і звичаям, які дозволяють парламентській меншості впливати на діяльність парламенту й уряду (наприклад, через участь у діяльності парламентських комітетів, залученість до ухвалення та зміни порядку денного тощо). Позитивом континентальної моделі є широке представництво політсил у процесі ухвалення рішень і, як наслідок, високий рівень легітимності влади, а недоліком – невиразна політична відповідальність [227].

Нарешті, французька напівпрезидентська модель парламентської опозиції теж детермінована інституційно та формально слабкою роллю парламентської опозиції, особливо у законодавчій сфері та владно-управлінському процесі, а тому окреслює її як механізм пропорційного представництва усіх політичних сил у складі керівництва парламенту, забезпечення ефективної діяльності слідчих комісій парламенту, зокрема з метою збору й надання парламенту та громадськості інформації про факти і події владно-управлінського процесу [47; 66; 69; 357, с. 114]. Атрибутизацію парламентської опозиції у цій моделі доповнює те, що вона, не маючи спеціального статусу і жодних компенсаційних повноважень, не має можливостей впливати на ухвалення владно-управлінських рішень, не має закріпленого статусу і прав щодо контролю за діяльністю уряду, не впливає на формування порядку денного роботи парламенту тощо. У свою чергу, глава держави, будучи в опозиції до більшості в легіслатурі/уряду, зберігає політичну незалежність від них, не має координувати діяльність із парламентською меншістю/опозицією, а тому може істотно впливати на державну політику. А це має своїм позитивом (у разі протистояння глави держави й уряду) вироблення державної політики через пошук консенсусу із-поміж інтересами партій, що представляють

президента й уряд. Натомість, недоліком моделі є те, що, коли глава держави й уряд репрезентують різні політсили, простір опозиційності не збільшується, а натомість політична відповідальність та легітимність влади зменшуються і стають нечіткими [227].

Недоліком ж такого усереднення моделей парламентської опозиції є той факт, що на цій підставі не охоплюються всі її інституційно-процесуальні та політично-поведінкові сценарії. Річ у тім, що, по-перше, в різних політичних системах можуть зустрічатись унікальні моделі парламентської опозиції, а також, по-друге, що можуть відрізнитись і самі політичні системи, зокрема системи державного правління, які генерують додаткові моделі парламентської опозиції. Пояснення закладено в тому факті, що система державного правління – це критерій типологізації моделей парламентської опозиції, що автоматично зміщує акцент на аналіз характеру впливу парламентської опозиції на владу. З огляду на це, доцільно виокремлювати моделі парламентської опозиції в парламентських монархіях, парламентських республіках, президентських республіках, напівпрезидентських республіках та їх окремих типах (зокрема на підставі розмежування чи нерозмежування статусу більшості й опозиції) тощо [117]. У більш звуженому (дихотомічному) поданні це може навіть слугувати базою для виділення двох моделей парламентської опозиції – парламентської (безпосередньо парламентської та частково напівпрезидентської) і президентської (безпосередньо президентської та частково напівпрезидентської) [453; 827; 1219]. Однак навіть тут прослідковується відчутна складова штучності в типологізації моделей парламентської опозиції. А це дозволяє дійти висновку, що вибір моделі та способу функціонування парламентської опозиції у певній державі не може бути простим перенесенням досвіду інших держав і згенерованих на підставі їх політичного досвіду логічних моделей [1156]. Відповідно, концептуалізація вибору і функціональної моделі парламентської опозиції не є ізольованим теоретико-методологічним й емпіричним завданням, адже загальну логіку й характер діяльності парламентської опозиції значною мірою визначає і тип політичного режиму, і система державного правління, і врешті-решт взаємодія різних політсил та інших суб'єктів політики з іншими елементами політичної системи.

А це аргументує, що типологія моделей парламентської опозиції повинна доповнюватись типологією видів парламентської опозиції. Парламентська опозиція, як

різновид політичної опозиції, може бути лояльною і нелояльною, конструктивною і деструктивною, відповідальною і невідповідальною, згуртованою чи фрагментованою, ситуативною або постійною, конфліктною або коопераційною. Також важливим є поділ парламентської опозиції на системну і позасистемну або на опозицію режиму конфронтації та режиму кооперації [152, с. 18]. Зі слів Р. Даля, треба враховувати, що системну парламентську опозицію інколи ототожнюють з лояльною опозицією, а позасистемну парламентську опозицію – з структурною/принциповою опозицією [174; 447, с. 213]. До першого типу відносять абсолютну більшість партій, як центристських, так і ліво- та правочентристських. До другого типу, з зауваженнями, відносять партії комуністичної та націоналістичної орієнтації. Головна різниця між ними у тому, що для системної парламентської опозиції характерне сприйняття влади та провладної більшості як конкурента, а для позасистемної парламентської опозиції – як ворога [152].

Крім того, існують й інші класифікації парламентської опозиції. Так, наприклад, М. Петрашевський [162, с. 741; 174] виділяє фактичну, роялістську і систематичну опозицію. Ю. Древаль [49, с. 116], за логікою Г. Оберройтера, градує парламентську опозицію на таку, що: а) опікуються здебільшого вирішенням конкретних проблем; б) базується на досягненні компромісу у відносинах з владою/урядом; в) дотримується курсу на конфронтацію із владою/урядом. У свою чергу, М. Дюверже [489; 490], Дж. Паскуїно [1024], Г. Оберройтер [984], Дж. Сарторі [1127; 1128], Т. Фланаган [519] й інші зауважують, що типологізаційно парламентська опозиція визначається різновидами партійних та виборчих систем, впливовістю та композицією органів влади, конституційними механізмами і правилами парламентської гри. Це узагальнено означає, що важливим для окреслення парламентської опозиції є її сутнісне наповнення в конкретній політичній системі. З цього приводу Г. Берестова [10] зауважує, що парламентська опозиція може бути ситуативною, альтернативною чи інституційною: перша діє тільки впродовж деякого часу та з метою висловлення незгоди щодо конкретних аспектів державної політики; друга має свою програму державної політики, яка кардинально відрізняється від владної/урядової, послідовно критикує владу та у будь-який момент готова її замінити; третя регулюється нормативно-правовими актами держави, котрі закріплюють її місце в політичній системі та інструменти впливу на процес прийняття політичних і владно-управлінських рішень.

Висновки до Розділу 3.

В цілому у Розділі 3 запропоновано різносторонній концептуальний розгляд, в тому числі й еволюції і дефініції, поняття "парламентська опозиція", а також її сутності, атрибутів, параметрів, ознак і структури, зокрема на тлі категорії "політична опозиція". На цій підставі вмотивовано, що парламентська опозиція де-факто та зрідка де-юре є важливою складовою структуризації міжінституційних і політичних відносин та загалом політичної системи, адже в тому числі завдяки їй відбувається впорядкування відносин і механізмів стримувань, балансів та противаг у рамках політичної влади, а також інструменталізація процесів ротації політичної влади. Крім того, саме інститут парламентської опозиції звикло позиціонується як знаряддя розв'язання різноманітних суперечок між інтересами різних індивідів і соціальних, у тому числі й політичних, груп, оскільки він критично та різносторонньо рефлексує на дії ключових інститутів влади – глави держави й урядового кабінету. Це особливо помітно тоді, коли парламентська опозиція позиціонується як інституціоналізована, причому незалежно, чи формально і/або фактично, оскільки у такому випадку вона ефективніше застосовує інструменти та заходи парламентського контролю, нагляду та перевірок, у тому числі й інших інститутів влади, а також безпосередньо або опосередковано бере участь в ухваленні і коректуванні важливих урядових, державних і загалом політичних рішень.

На цьому тлі зафіксовано, що парламентська опозиція в рамках різних типів політичних систем і різних типів політичних режимів операціоналізується та функціонує у середовищі різних каналів контролю виконавчо-законодавчих й інших політичних і міжінституційних відносин, у тому числі міжпартійних, внутрішньопартійних та непартійних. Відтак у цьому контексті аргументовано, що парламентська опозиція в своїй структуризації неодмінно залежить як від номінальних, так і від фактичних політико-правових чинників, зокрема від типів форм і систем державного правління (президентських, парламентських і змішаних/напівпрезидентських), типів політичних режимів (демократичних, автократичних і гібридних), типів партійних (одно-, дво- та багатопартійних) та виборчих (мажоритарних, пропорційних і змішаних) систем, а

також від типів різних ключових інститутів влади тощо. У підсумку доведено, що сутнісно парламентська опозиція в один період часу не становить частини уряду і не є урядом, однак в інший період часу може та/чи готова стати альтернативним/новим урядом та перейняти на себе всю повноту політичної влади. Відтак підтверджено позицію багатьох вчених про те, що парламентську опозицію треба типологізувати на зовнішню і внутрішню, а також на опозицію "з малої букви" та "з великою букви".

Враховуючи це, у розділі було досліджено, проаналізовано та систематизовано різноманітні й різноспрямовані аспекти сутності, виявів та опцій політико-правового статусу і позиціонування парламентської опозиції, зокрема крізь призму виділення її базових прав та обов'язків, форм функціонування, завдань і стратегій, функцій та результатів. Відтак, з однієї сторони, структуризаційно обґрунтовано, що парламентська опозиція може окреслюватись доволі різними суб'єктами опозиційності, зокрема депутатами, групами і фракціями парламенту, а також їхніми коаліціями, блоками та об'єднаннями, хоча не виключено, що може доповнюватись й позапарламентськими структурами. Натомість, з іншої сторони, функціонально доведено, що парламентську опозицію можуть конституювати різноманітні агенти, зокрема партії чи фракції, які є монополістами або лідерами у легіслатурі, чи міжпартійні блоки і коаліції, які є колективами рівноправних партій або фракцій і непартійних депутатів легіслатур. Підсумовано це тим фактом, що статус парламентської опозиції, який максимізується у випадку можливості номінального і/чи реального формування так званого "тіньового уряду", може бути або не бути врегульованим нормативно та формально, однак він у будь-якому випадку корелює з особливостями міжпартійних відносин у тій чи іншій державі, а відтак і з типами партійних систем, типами виборчих систем, типами урядових кабінетів, типами політичних режимів тощо. Відповідно та додатково, статус парламентської опозиції неодмінно визначається такими ймовірнісними формами її функціонування, як співпраця, протиборство, ухилення від політичної взаємодії, сприяння, взаємодія.

На підставі усього, узагальненого вище, в розділі констатовано, що парламентську опозицію не доцільно трактувати як монолітний феномен, а натомість треба піддавати структуризації, моделюванню, типологізації і перевіряти на предмет її інституціоналізації й

інституціоналізованості. З огляду на це, прослідковано, що парламентська опозиція структуризується по-різному, зокрема інституційно, партійно-електорально, виконавчо-законодавчо, соціополітично, культурно, поведінково тощо. При цьому, засадниче значення крізь призму поступу політичної науки мають гетерогенні і багатоскладові інституційні, зокрема партійно-виборчі та виконавчо-законодавчі, й соціополітичні детермінанти структуризації і типологізації парламентської опозиції. Саме вони найчастіше слугують підставою кластеризації і типологізації опцій парламентської та/чи політичної опозиції. У цьому контексті доведено, що парламентська опозиція в інституційному розрізі найчастіше виявляється на тлі врахування типів урядових кабінетів, яким вона протистоїть, та структури і складу парламентів, у яких вона функціонує, адже саме завдяки цьому відбувається уточнення політико-правового статусу і функціональності парламентської опозиції. Врахування цих чинників дало підстави констатувати, що парламентська опозиція може бути чи не бути своєрідним "вето-гравцем" і це неодмінно корелює з її фактичною уповноваженістю. З іншої сторони, підтверджено, що парламентська опозиція за характером функціонування може бути постійною чи тимчасовою, кооперативною чи змагальною, лояльною чи нелояльною, згуртованою чи розпорошеною тощо. Як специфічний кейс виявлено, що парламентська опозиція – це не завжди відносна меншість у парламенті, адже їй може протистояти приблизно сумірна проурядова частина легіслатури. Це особливо актуально на тлі виокремлення та систематизації специфічних і найпоширеніших моделей інституціоналізації парламентської опозиції – вестмінстерської, німецької, континентальної, скандинавської, французької, американсько-швейцарської тощо. Хоча, на противагу, аргументовано, що будь-яка (в тому числі перелічена або ні) модель інституціоналізації парламентської опозиції, за умови її коректної інженерії та операціоналізації, насправді може сприяти суспільно-політичній стабілізації, консенсусу й ефективності урядування, а відтак і запобігати узурпації політичної влади.

Викладені у Розділі 3 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [98; 104; 106].

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ У СУЧАСНИХ КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

4.1. Опір і дисидентство як історичні вияви протестності та нонконформізму й прототипи політичної опозиції у режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи.

Як вказано у попередніх розділах дослідження, політична опозиція, з однієї сторони, є "антиподом" уряду чи влади у рамках будь-якої політичної системи, але, з іншої сторони, є пояснювальною змінною "демаркації" різних форм суспільно-політичної активності і політичного нонконформізму [249]. Це передусім виявляється у тому факті, що політична опозиція "розміщується" на межі таких понять, як "дисидентство", "опір", "тероризм", "фракційність" тощо [248, с. 379; 249; 251; 252, с. 348; 986; 1023, с. 459], хоч останні (як форми суспільно-політичної активності і політичного нонконформізму), маючи можливість бути передумовами чи прототипами опозиційності, не є її "чистими" варіантами. Теоретико-методологічно це чи не найбільше виявляється, приміром, у тому факті, що протестність і дисидентство є більш всеосяжними аналітичними категоріями, ніж політична опозиція, а тому не можуть обмежуватись винятково сферою політики. Це зрозуміло з огляду на те, що протестність та дисидентство можуть відбуватися як на рівні протистояння окремих частин влади/уряду (зокрема його фракцій), так і на рівні протистояння влади/уряду та їхніх альтернатив (зокрема політичної опозиції). Відповідно, суперечливі вияви політичного (суспільно-політичного) активізму та політичного нонконформізму у формі політичної опозиції завжди є відображенням протестності і дисидентства, та цього не можна сказати про зв'язки зворотного характеру [80, с. 94].

Однак фіналізовані позиції дослідників з цього приводу суттєво різняться. Так, з однієї сторони, А. Алібасік [251] зауважує, що на відміну від протестності і дисидентства сутність політичної опозиції є специфічною і навіть обмеженою, адже традиційно

резервується у мирній, конституційній, конструктивній, відповідальній та лояльній формах, які заперечують сепаратизм, а натомість пристають на узгоджені правила гри, навіть попри те, що це може не гарантувати їм влади. Додаткове значення у цьому контексті має врахування типу політичного режиму, в якому відбуваються ті чи інші вияви суспільно-політичного активізму й соціальної і суспільно-політичної активності. З цього приводу Г. Іонеску і А. Мадаріага [675] вказують, що відмінність політичної опозиції від протестності та дисидентства виявляється передусім у недемократичних однопартійних політичних режимах, де слабо інституціоналізованою є парламентська політична опозиція, а натомість часто виявляються її "неконституційні" чи "неінституціоналізовані" форми [107]. З іншої сторони, вчені аргументують, що важливим для детермінування і структуризації політичної опозиції є її розмежування на рівні понять "опозиція як політичний інститут" й "опозиція як форма суспільного протесту" [10; 67; 178; 213]. Хоч і в цьому ракурсі не вдається оминати теоретико-методологічних непорозумінь, бо у такій відмінності більше приховано не стільки розрізнення політичної опозиції і різних форм суспільно-політичної активності та політичного нонконформізму, скільки те, що політичну опозицію варто трактувати відповідно у вузькому та широкому розумінні. Це особливо очевидно з огляду на те, що політична опозиція як форма суспільного протесту може формуватись та функціонувати у демократичних та недемократичних суспільствах (зокрема у формі протестності і дисидентства), а політична опозиція як політичний інститут – винятково у демократичному політичному режимі. Як наслідок цього, намагаючись, перевірити й верифікувати запропонований вище теоретико-методологічний ракурс окреслення протестності та дисидентства, апелюємо до них як до прототипів політичного нонконформізму і політичної опозиції у режимах "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи – Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині (свого часу Чехословаччині) [89]⁴.

⁴ Теоретико-методологічно виходимо з наукової позиції, що "реальним соціалізмом" в аналізованих країнах сучасної Вишеградської групи була не комуністична (нав'язана Комуністичною партією Раянського Союзу) політика економічного планування епохи Брежнєва, а, як зауважує П. Хей, спроба трактування як специфічних політичних та економічних систем і моделей суспільства деяких держав Східного блоку, у тім числі й Польщі, Угорщини та Чехословаччини, відразу після Другої світової війни. Зумовлено це було тим, що фігуруючий тоді термін "реальний соціалізм" був запропонований для того, щоби пояснити очевидний розрив між поширюваною ідеологічною основою і політичною й економічною реальністю, з якою зіткнулись перераховані країни. Додатково див. [634, с. 31; 1161].

Через майже три десятиліття (станом на грудень 2017 р.) після закінчення епохи "реального соціалізму" та впливу комуністичного політичного режиму колосальні за значенням події, які мали місце у сучасних країнах Вишеградської групи й інших країнах Східної (сьогодні Центрально-Східної) Європи в 1988–1991 рр., відійшли на "задній план" суспільно-політичних інтересів. Річ у тім, що вони сьогодні вважаються винятково історичними подіями, про які, по суті, згадують з нагоди різних ювілеїв [1044, с. 7]. Відповідно, колективні спогади про події 1988–1991 рр. були значно зміщені через підвищення вагомості досвіду процесів посткомуністичних трансформацій. Як наслідок, цілком очевидно, що, до прикладу, те, що сьогодні трактують як політичну чи парламентську демократію, зокрема на підставі апелювання до інститутів політичної і парламентської опозиції, було у період до 1988 р. в зовсім іншому стані й форматі. Тим не менше, це ще не означає, що аналізовані феномени взаємно дихотомізовані, адже саме з протестності і дисидентського антикомуністичного соціально-політичного руху визріла частина політичних партій у країнах Вишеградської групи, а політична конкуренція здебільшого перейшла на засади співвідношення владних/урядових й опозиційних сил (що методологічно стало основою виникнення феномену політичної та парламентської опозиції в регіоні). Такий підхід змушує комплексно аналізувати історичні прототипи політичного нонконформізму та політичної опозиції в регіоні, а такої їх вплив на більш сучасне трактування політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Крім того, такий підхід є поєднувальним й у площині зіставлення різних ресурсних форм опозиції – недемократичної і демократичної [107].

Відповідно, значення антикомуністичного дисидентства та протестності, які виявлялись у соціалістичному таборі сучасних країн Вишеградської групи, принаймні до 1988–1991 рр. (чи, іншими словами, по-суті ресурсність політичної опозиції у свого часу недемократичних країнах, які сьогодні становлять Вишеградську групу), полягає у тому, що вони слугували своєрідним плацдармом, на підставі якого вкорінювалась віра у не завжди успішні демократичні практики, а додатково посилювалась віра у демократію як в значно ефективніший політичний режим, аніж його тогочасний інверсний аналог – "реальний соціалізм". Водночас, таке трактування призначення і ролі протестності й дисидентства не стало унілатеральним та однозначним, адже навіть

сьогодні в аналізованих країнах Вишеградської групи часто інкорпоровано думку про те, що не протестні і дисидентські групи володіють "правом власності над минулим", а натомість, що це "право" належить представникам комуністичного режиму (це особливо поширена позиція передусім політичних сил, які є спадкоємцями комуністичних партій режимів "реального соціалізму") [89; 107].

Вирішуючи проблему запропонованої теоретико-методологічної та емпіричної дихотомії, концентруємось передусім на тому, на скільки важливою виявилась роль протестності, дисидентства й політичного нонконформізму на формування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Із огляду на це, аргументуємо, що різні дослідження дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в колишніх комуністичних країнах Вишеградської групи не є новим завданням. Вони здійснювались і раніше, але у різних країнах різною мірою. Найбільш помітними в цьому зрізі є Польща, Чехія і Словаччина; менш помітною – Угорщина. На це є своя причина: наукове дослідження протестності і дисидентського руху, приміром, у Польщі почалось із моменту виникнення протестних організацій; дослідження ж протестності та дисидентських рухів, наприклад, в Угорщині важко провести й сьогодні, зокрема внаслідок відсутності даних достовірного характеру (зокрема щодо розповсюдження різних нонконформістських політичних установок, кількісного і якісного характеру протестних та дисидентських структур, соціальної бази антикомуністичних рухів, їх регіонального представництва, а також тематичного профілю, зв'язків між собою у національному й міжнаціональному контексті) [89].

Водночас, важливо й те, що сьогодні є ціла низка наукових напрацювань, на які в будь-якому зрізі доцільно опиратись як на засадничі, аналізуючи протестність та дисидентство як прототипи політичного нонконформізму і опозиції в вибірці сучасних країн Вишеградської групи. Вони важливі передусім з огляду на те, що генералізують рамки розуміння протестності та дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в аналізованому регіоні. Річ у тому, що, як зауважують науковці, залежно від конкретного наукового підходу до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне із дослідницьких завдань у контексті з'ясування сутності протестності та

дисидентського руху як історичних прототипів політичного нонконформізму та політичної опозиції у режимах "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи полягає передусім у виробленні базових категорій, які характеризують предмет проведеного в рамках запропонованого підрозділу. Це очевидно при дослідженні протестності і нонконформізму, зокрема політичної за змістом форми опозиційності.

Так, відомо, що представники герменевтичного підходу трактують опозицію та опозиційність (як і будь-яку іншу форму суспільно-політичної активності) з принципів саморозуміння акторів. Відповідно, до опозиції варто зараховувати будь-яку людину, яка вважає себе "опозиціонером". Беручи за основу такий теоретико-методологічний підхід, помічаємо, що індивіди та групи, які діють "опозиційно", але не вважають себе "опозицією" (вказана специфіка була досить характерною для сучасних країн Вишеградської групи до другої половини 80-х рр. ХХ ст.), випадають з "поля" наукового аналізу, адже не вписуються в дефініювання "опозиції". У той же час, помітним є вирізнення, яке стосується двох груп політичних акторів: одних, які були "політично активними" у неофіційних секторах (це, зокрема, стосується політиків, які мусили трактуватись як "орієнтовані на реформи партійні функціонери"); других, які іноді суб'єктивно сприймали свою участь в офіційному секторі як опозиційну (адже в неперманентних ситуаціях вони могли виступати проти "жорсткої лінії" поведінки комуністичного політичного режиму) [80; 107].

Відповідно, критично важливим у цьому зрізі є розуміння того, як відбувався транзит від авторитаризму до демократії у сучасних країнах Вишеградської групи [86]. Річ у тому, що дві гіпотетичні групи політичних акторів (за умови їх розрізнення і в зрізі їхньої взаємодії) вирішально впливали на створення можливостей демократичних змін. При цьому, головний прихований чинник такої інтеракції полягав у тому, що групи політичних акторів походили з різних соціальних арен, які значною мірою були ізольованими одна від одної (що власне і було притаманною ознакою авторитарного або диктаторського політичного режиму): із однієї сторони – з суспільства, а з іншої сторони – з держави [699]. І за аналогією, якщо за основу взяти протилежний шлях та висновок про характер політичних дій із огляду на їхні об'єктивні результати/впливи, очевидними стають інші концептуальні моменти [367], зокрема щодо сучасних країн

Вишеградської групи: по-перше, в регіоні свого часу було багато протестних або дисидентських виступів і рухів, які так і не отримали політичних результатів/впливів; по-друге, політичні наслідки/впливи протестної діяльності супроти авторитарного політичного режиму часто були непрямими, тобто не помітними у тій мірі, як прямі наслідки впливу індивідуальних дій певних інших акторів. Сумарний висновок як правило вибудовується з взаємозв'язку конкретних наслідків/впливів. Різниця лише у тому, що прямий вплив політичних акторів отримує незворотну реакцію з боку влади (режиму). Загалом ж очевидно, що герменевтичний підхід до трактування політичної опозиції щонайменше є некомплексним, адже значною мірою обмежує поле аналізу.

На противагу йому доцільно використовувати прагматичний підхід стосовно трактування політичної опозиції. Річ у тім, що він дозволяє інтегративно розуміти інтеракції акторів у соціальному середовищі через різні атрибутивні особливості таких інтеракції. Як наслідок, варто виокремлювати три типи нонконформістських дій, які можуть бути дотичними до політичної опозиційності. Перша з них – це опір, що характеризує узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми діяльності, які спрямовані на подолання впливу або знищення впливу політичного (до прикладу, комуністичного) режиму. Опір містить відмінні форми діяльності – конспіративна і громадська діяльність, насильницька (військова) і ненасильницька (мирна) діяльність, спонтанні та організовані дії. При цьому, опір використовується як категорія, що характеризує діяльність соціальних і політичних суб'єктів – партій, церкви, мілітаризованих груп, – котрі будь-яким чином прагнуть захистити себе від становлення "диктатури" (наприклад, комуністичної партії, що у випадку країн аналізованої вибірки було характерно на початку інкорпорації режиму "реального соціалізму"). Це виявилось передусім у тому, що після імплементації монополії на владу комуністичних партій, яка у випадку Польщі, Угорщини та Чехословаччини була датована 1945–1949 рр., період політичного опору було по суті завершено. Деяко згодом події зазначеного характеру (зокрема, в Угорщині 1956 р.) хоч і відбувались, однак позиціонувались як дуже рідкісні [80; 89; 107].

Другий різновид нонконформістських дій комуністичному політичному режиму – це незгода, дисидентство або інакомислення. У прагматичному контексті потрібно

розуміти, що такі дії мали диференціальний характер, оскільки під ними на увазі мались різноманітні форми сумнівів стосовно легітимності офіційної ідеологічної доктрини партії (аж до відмови від цієї доктрини). Вихідною особливістю такого стану справ вважалась критика режиму "реального соціалізму" за порушення базових символів соціалістичного руху – рівності, свободи та солідарності – лідерами різних комуністичних партій країн оцінюваного регіону. У 1950–1960 рр. ця ревізійністська критика здійснювалась передусім і переважно інтелектуалами, які були членами або прихильниками Комуністичної партії Радянського Союзу. Вони об'єднувались із приводу потреби модернізації економічної системи та часткової демократизації політичної системи в умовах соціалізму. Водночас, К. Джоппке [686] у визначенні такої ревізійністської специфіки критики системи вбачає актуальне (або ініціальне) ядро дисидентства. Воно полягало у фундаментальному повороті від соціалістичної утопії і на практиці передбачало орієнтацію на розширення індивідуальних прав та свобод людини. Саме у такому акті дослідник вбачає найважливіший "поворотний момент" в історії дисидентства у регіоні. Більше того, саме з огляду на це, потрібно розуміти, що дефінітивне прикріплення дисидентства до ідеологічного політичного спектру, зокрема до відмови від соціалістичних цінностей, позиціонується як вкрай вузьке. З іншого боку, потрібно виокремлювати широке і вузьке трактування дисидентства: вузьке має у своїй основі саме зазначену вище специфіку, а широке додатково звернене до руйнування соціалістичного конструкту розвитку та натомість апробації альтернативних шляхів політичної еволюції. На практиці це помічаємо в період 70–80-х рр. ХХ ст., коли релевантною у дисидентському русі країн регіону виявилась прихильність до цінностей і орієнтацій на права людини й конституціоналізм. Крім того, саме у цей час популярними були конотації з приводу теоретичної значимості соціал-демократії: вони були помітні навіть у реформістських намаганнях окремих комуністів, які прагнули підлаштувати авторитаризм під принципи конституціоналізму.

Водночас, примітною є теоретико-методологічна проблема з приводу того, чи варто класифікувати "дисидентами" тих політиків й адміністраторів, які намагались запропонувати в Польщі, Угорщині та Чехословаччині інституції, що наближували б режими "реального соціалізму" до принципів верховенства права (із огляду на те, що

прихильники соціал-демократії у форматі "робітничих рад" часто піддавались переслідуванням). Така постановка проблеми змушує нас виокремлювати дві групи політичних та адміністративних акторів (або акторів політичної та адміністративної природи): власне дисидентів й інших акторів, які більшою мірою займались артикуляцією критицизму режимів "реального соціалізму". Такий підхід до класифікації акторства вибудовано на підставі позицій "релевантного дискурсу" в зрізі системи соціальної комунікації. Тому він є більш відповідним як критерій порівняльного аналізу, ніж як ідеологічна орієнтація на різноманітних варіантах критики тогочасного політичного режиму. Саме тому під дисидентством та незгодою у представленому дослідженні запропоновано розуміти: всі пролонговані дискурси й типи поведінки, які спрямовані на критику політичного режиму; своєрідну автономну сферу публічної політичної чи культурної комунікації за рамками офіційних інститутів та інституцій політичної партії-держави (в прив'язці до комуністичного політичного режиму), у якій відкрито заперечується будь-яка претензія режиму щодо контролю над суспільним життям [80].

Додатково, систематичним профілем/виявом дисидентства, для прикладу, варто вважати "самвидав" – публічні дебати, які проводились поза державною і були доступними для всіх. Відповідно, найбільш важлива ознака дисидентства полягала у тому, що в його рамках йшлося про своєрідне напруження з приводу всіх відкритих закликів до перетворення правил вільної комунікації, які характеризували цю площину "неофіційної громадськості" [1315]. Іншими словами, діяльність дисидентських рухів не була спрямована винятково на усунення впливу комуністичних режимів. Вона, більшою мірою, мала на меті розширення сфери автономності дій в тих умовах, які прослідковувались в аналізованих країнах. Однак навіть попри те, що означувана категорія мала відношення до державного контролю, дефінітивна межа між категоріями "опозиція" та "дисидентство" у політичному (навіть політологічному) сенсі була дуже тонкою. Річ у тому, що коли йдеться про політичну опозицію, то найчастіше на увазі маються соціальні групи, які через різні форми організованої колективної дії прагнуть не лише розширити особисті свободи в рамках існуючого режиму, проте й публічно вирішити питання легітимності політичного режиму. А тому цілком очевидно, що межа між "чистим" дисидентством і "класичною" опозицією доволі важко піддається як теоретико-методологічному, так і емпіричному розрізненню [107].

В умовах репресивності або її загрози (як показує досвід аналізованих країн) це пояснювалось передусім тим, що опозиційні групи часто були змушені імпліцитно формулювати своє негативне/несхвальне ставлення до політичного режиму. Однак той атрибут, що "сила репресивності" серед різних країн та навіть в рамках однієї країни суттєво відрізнялись у різні періоди часу, ускладнює класифікаційну чіткість порівняльного аналізу. Відповідно, в конкретному аналітичному випадку категорія "опозиція" була схильною позначати політичні "партії" та групи антикомуністичної резистентності в ініціалній фазі режимів "реального соціалізму", а також політичні утворення, які вийшли з дисидентського середовища наприкінці 80–х рр. ХХ ст. Річ у тому, що метою цих політсил (на відміну від безпосередньо дисидентських рухів) було заперечення політичного режиму і тиск на нього засобами організованих дій, зокрема, демонстрацій і переговорів (зокрема на підставі так званих "круглих столів", які свого часу виявились засобом врегулювання політичної кризи практично у всіх аналізованих країнах). Як наслідок та на підставі такого теоретико-методологічного трактування, цілком очевидно, що опозиційними треба вважати не всі дисидентські структури, а, наприклад, такі з них, як "громадянські комітети" "Солідарності" у Польщі, новосформовані партії-рухи в Угорщині тощо. Відповідно, в прагматичному ракурсі варто зауважувати, що опозиція вважається третім типом нонконформістських дій комуністичному політичному режиму. Узагальнено ж очевидно, що детермінована послідовність нонконформістських дій описується спільним коренем – протестністю.

Водночас, теоретико-методологічно важливо, що логічна структура становлення тріади "опір – дисидентство – опозиція" обов'язково повинна визначатись на підставі соціальної і політичної значимості зазначеного наукового конструкту в площині його оцінювання у рамках режимів "реального соціалізму". А це, у свою чергу, зведено до питання про те, чи протестно-опозиційні групи, які в 70–80–х рр. ХХ ст. мали місце в Польщі, Угорщині й Чехословаччині та включали незначну кількість інтелектуалів, реально становили загрозу стабільності "соціалістичного порядку". Польща, в котрій об'єднаний протестний рух робітників та опозиційна інтелігенція змогли у 1980 р. отримати суттєві політичні поступки, які в принципі не були сумісні із логікою тогочасної політичної системи, на перший погляд інтерпретується як єдиний випадок,

коли на поставлене вище питання можна відповісти ствердно. З іншої сторони, до уваги потрібно брати події, які мали місце у 1956 р. в Угорщині (повстання у формі протестного опору) або у 1968 р. в Чехословаччині (так звана "Празька весна"). Тоді група опозиційних інтелектуалів майже не відіграла жодної ролі у конструюванні протестності. Більше того, вона навіть не позиціонувалась як проект опозиційності, адже в цьому випадку доцільніше було апелювати до значення реформістських груп у середовищі естеблїшменту комуністичної верхівки. Тому в цілому релевантним є такий висновок: за винятком подій у Польщі в 1980–1981 рр., в регіоні, аж до кінця 80–х рр. ХХ ст., більше не було випадків, коли опозиції вдавалося мобілізуватись у широкі протестні рухи, які становили б екзистенціальну загрозу для комуністичного політичного режиму [80; 89; 1044, с. 12].

Разом із цим, генерується зворотне теоретико-методологічне питання про те, чи були так звані протестні/нонконформістські групи політично іррелевантними. Якщо б це було правдою, то будь-які спроби або дії із приводу використання репресивних способів боротьби проти дисидентів вважались би просто параноїдальними реакціями представників влади. Для підтвердження цієї думки звертаємось до суто матеріальної сторони питання: наскільки вважались би виправданими безпідставні витрати, котрі здійснювались для контролю за населенням країн з боку спецслужб. Такий підхід до вирішення проблеми чітко демонструє, що у всіх комуністичних режимах, які мали місце в регіоні, навіть маргінальні дисидентські групи інтелектуалів сприймалися як потенційна загроза системній цілісності політичних режимів. Коли би виникла більша загроза, ймовірно було б порушено засадничу передумову єдності комуністичної партійної еліти – так званий "адміністративний клас", який складався із великої кількості керівних кадрів середнього рівня партійного апарату, промисловості, служб безпеки, освіти та державного управління. Відповідно, будь-які гіпотетичні вияви соціально-політичної активності і нонконформізму представників дисидентських груп трактувались як загроза легітимності влади комуністичної партії [366, с. 41].

Водночас і фактично, небезпека, що породжувалась дисидентством, була значно меншою, аніж ймовірна мобілізація широкого протестного руху проти політичного режиму. Річ передусім у тому, що останній міг та врешті-решт спромігся підірвати

надійність адміністративного класу (тобто номенклатури державних чиновників та партійних функціонерів), які перебували у прямій командній залежності від ресурсів та волі партійного керівництва. Але оскільки варіативність мобілізації протестного руху значною мірою залежала саме від розвитку дисидентства, придушення останнього вважалось центральною передумовою задля забезпечення комуністичної влади (хоч у різних країнах – в різній формі та актуалізованості). Саме на цій підставі доцільно дотримуватись результуючого висновку про те, що варіативні особливості становлення та розвитку дисидентського руху позиціонувались як залежні змінні розвитку систем "реального соціалізму", як індикатор, який у деталізованій формі може допомогти в оцінюванні відмінностей комуністичного режиму в різних країнах і специфічності співвідношення у кожній оцінюваній країні принципів легітимності та стабільності.

Наступний ракурс зіставлення релевантності дисидентства і політичної опозиції в період комуністичного правління у сучасних країнах Вишеградської групи стосується значимості протестних варіацій у площині політичний подій саме 1988–1991 рр. (в менш узагальненій і більш конкретизованій формі про нього йтиметься в наступному підрозділі дослідження). Річ у тому, що в такому контексті політологічний аналіз доволі суттєво ускладнюється, адже дуже часто вживаною у цьому ракурсі постає специфіка, згідно якої колапс тодішніх комуністичних режимів і перехід до демократії був заслугою лише дисидентських/опозиційних груп і рухів. Разом із цим, з теоретико-методологічного погляду (який, зазвичай, є основою напрацювань соціологів) варто наголосити, що падіння комуністичних режимів здебільшого виявилось результатом системних помилок у конструюванні систем "реального соціалізму" і їх структурної нездатності протистояти тиску конкуренції в умовах "холодної війни". Подібний висновок свого часу був представлений Т. Кураном [781].

Відповідно, широкою і контраверсійною в науковій літературі позиціонується думка про те, що дисидентство й масові протести 1989 р. (так звана "весна народів") не були вирішальними причинами розпаду комуністичних режимів, адже в контексті розвитку відмінних виявів протестності комуністичні режими розраховувались як такі, що "вижили" й модифікувались. На відміну, з-поміж чинників, які вплинули на колапс комунізму, доцільно виділяти такі: нездатність до інновацій, яка обумовлена

атрибутами системного розвитку; економічна відсталість у порівнянні з західними промисловими країнами, які послідовно зростали у своїй ефективності від початку ери інформаційних та комунікаційних технологій; прогресуюча втрата лояльності серед населення країн регіону й регіону в цілому у 80–і рр. ХХ ст. [107].

Проте іманентно генерується й інше, хоча й часто додаткове, теоретико-методологічне питання: чи правомірно у рамках соціальних наук (зокрема, політології) інтерпретувати протестні/дисидентські сили/рухи винятково як "побічні ефекти" розвитку та колапсу політичних режимів. Річ у тому, що коли говорять про ефекти "побічності" дисидентства, то зазвичай на увазі мають щонайменше кілька ракурсів такого трактування. До прикладу, Е. Неуберт зауважує, що падіння комуністичного режиму в регіоні стало "історичною послугою ... опозиції уможливити, у її боротьбі з тоталітарним режимом, самолібералізацію суспільства" [965, с. 826]. К. Оффе запропонував ж зворотну позицію в аргументації того, що зміна політичних режимів не виявилась спричиненою політичною діяльністю "знизу" чи "зверху", а натомість була значною мірою детермінована "масовим відтоком" жителів регіону на Захід. Тому дослідник фактично підтвердив значення протестності чи дисидентства (принаймні наприкінці 80–х рр. ХХ ст.) як короткотермінового "побічного ефекту" [992, с. 36]. Тим не менше, навіть в силу "побічності" чи меншої вагомості впливу дисидентства, варто більшою мірою говорити про значення й альтернативного підходу, згідно якого, як вказує М.–Д. Охсе [994], зміна політичних режимів у певній країні/регіоні відбувається на підставі інтеракції між різними акторами.

У такому випадку варто зауважувати та враховувати той факт, що структурні фактори, функціональні протиріччя й невідповідності у системі, а також зовнішні передумови (наприклад, скасування "доктрини Брежнєва") не мали жодного ефекту "в собі", а тільки чинили опосередкований вплив, оскільки вони позначались на дії різних політичних акторів. Дії цих акторів, у свою чергу, не позиціонувались як неминучі результати структурних факторів, а натомість же виявлялись результатом політичних цінностей та цілей, наявності ресурсів для дій, інтерпретації ситуацій для вжиття заходів та відповідних рішень, які могли виявитись тим або іншим чином. Відповідно, крах комуністичних режимів у сучасних країнах Вишеградської групи не

міг достатньою мірою бути поясненим процесуально: особливо якщо до уваги не брати його як результату взаємодії різних політичних акторів, зокрема крізь призму об'єктивних інтерпретацій сприйняття умов минулого та очікуваних дії учасників політичного процесу в світлі своїх цілей у майбутньому. З погляду окресленої актор-орієнтованої парадигми, цілком очевидно, що дія дисидентських рухів вважалась досить актуальною: навіть якщо вона мала досить диференціальне значення у подіях переворотів на прикладі різних країн регіону. Із огляду на це, ми дотримуємось висновку, що в контексті колапсу режимів "реального соціалізму" та в оцінюванні перспектив становлення "справжньої" політичної опозиції в країнах Вишеградської групи у будь-якому випадку потрібно враховувати історію дисидентства в якості незалежної пояснювальної змінної конкретного зразку політичного транзиту [80].

Відповідно, провідне теоретико-методологічне питання у контексті дослідження політичної протестності і зокрема дисидентства в системах "реального соціалізму" – це пояснення передумов формування аналізованих категорій, а також національних відмінностей їхнього розвитку. Більш узагальнено воно зводиться до необхідності вироблення чіткої відповіді на питання про те, як так могло статися, що в умовах диктаторського/автократичного політичного режиму виникли різні форми відкритого політичного нонконформізму. Відповідаючи на нього, теоретики найчастіше є доволі однозначними, бо зазначають, що режими "реального соціалізму" позиціонувались, від початку і до кінця, не більше як особливі різновиди тоталітаризму/авторитаризму, що майже не відрізнялись за своєю суттю від інших авторитарних режимів. Але з огляду на це, не зовсім зрозумілими стають такі явища як протестність: зазвичай, будь-який опір у випадку тоталітарного режиму може бути мислимим лиш у формі спорадичних конспіративних дій. З цього приводу К. Фрідріх і З. Бжезинський [534, с. 131] вказують, що у тоталітарному суспільстві опозиції перешкоджає розвиватись саме організація тоталітарного терору. Як наслідок, цілком очевидно, що розмежування між ініціальною фазою тоталітаризму та посттоталітарним періодом (який наступив з крахом сталінізму) виявилось, крім інших вимірів, у зміщенні ключових принципів комуністичного правління від акцій масового терору до вибіркової репресивності та ідеологічних/соціополітичних стратегій легітимізації й збереження лояльності. Така

тенденція виявилась вагомою передумовою пояснення гіпотетичності/ймовірності виникнення ідей дисидентства [1134]. Але вона не повною мірою може відповісти на питання про те, чому в посттоталітарний період широка мережа політичного та культурного дисидентства змогла розвинути, наприклад, у Польщі (внаслідок чого саме в цій країні на ідеях протестності сформувалась реальна політична опозиція, яка була здатна проводити консолідовані політичні дії, зокрема впливати на курс демократичного транзиту й ініціальний хід постсоціалістичних реформ), однак не спромоглась в аналогічній мірі постати специфікою дисидентського руху в, приміром, Угорщині (де дисидентство зазвичай позиціонувалось не більше як короткотривала подія, лімітована інкорпорованим колом інтелектуалів, про що свідчило повернення до влади після 1990 р. модернізованих пострадянських чи посткомуністичних партій).

Загалом, підсумовуючи типові відмінності комуністичного політичного режиму, а також зважаючи на національне детермінування систем "реального соціалізму" в різних країнах сучасної Вишеградської групи, аргументуємо, що в кожному кейсі "комунізм" був готовий здійснювати репресивні дії стосовно будь-яких виявів протестності й нонконформізму. Натомість, цікавою у цій ситуації є інша кореляція: відмінності, які виявились відразу після припинення періоду сталінізму, неодмінно почали позиціонуватись як вкрай важливі, однак недостатні, адже природа таких відмінностей залишилась не до кінця відомою. З огляду на це, Г. Кітчелт запропонував своєрідне "інструктивне пояснювальне відштовхування", коли в залежності від досоціалістичного/докомуністичного рівня соціальної та економічної модернізації, а також політичної мобілізації (зокрема буржуазії і робітників промислових підприємств) виокремив різні види комуністичного режиму, кожний з яких характеризувався різним ступенем внутрішньої узгодженості та соціальної прив'язки комуністичної еліти. У країнах, в яких історично слабо розвинені комуністичні партії зіткнулися із деякими традиціями демократії міжвоєнного періоду та впливом умовно сильної буржуазії, комуністична еліта вдалася до своєрідних "пільгових заходів" для суспільства – на відміну від країн з традиційно сильним комуністичним рухом або ж нерозвиненістю буржуазії [727; 730]. Тому такі країни, як Польща і Угорщина відповідно володіли найбільш сприятливими історичними передумовами для виникнення механізмів

інтелектуальної критики і протестності, зокрема дисидентства, політичним режимам. При цьому, як зауважують Д. Поллак і Я. Віелгогс [1044], зазначена норма і специфіка виявилась більш поширеною в перерахованих країнах, починаючи з 50-х рр. ХХ ст., ніж, приміром, у Чехословаччині в однаковий аналітичний період дослідження [80].

Разом з цим, варто розуміти, що "стартові" історичні умови і типологічні ознаки політичного режиму позначають тільки більш загальні відмінності у можливостях "формування" політичного нонконформізму. Для того, щоби уточнити конкретні моделі розвитку, профільний характер та силу дисидентства як прототипу політичної опозиції, треба поряд із загальними передумовами розглядати й низку специфічних факторів, передусім різні (матеріальні, часові, персональні й інформаційні) ресурси. Важливу роль також, вочевидь, відіграють суб'єктивні фактори у середовищі акторів протестного/дисидентського руху – ціннісні орієнтації й політичні цілі, а також їхня здатність і готовність до формування мережевих організаційних структур. У зв'язку з цим, атрибутивне значення для окреслення того, що собою становив дисидентський рух в сучасних країнах Вишеградської групи в 1945–1987 рр., виконують релігійні, інституційні, культурні, національні, економічні, соціальні, історичні фактори тощо. Такий мультифакторний підхід вписується у напрацювання, які були запропоновані науковою спільнотою стосовно оцінювання особливостей та атрибутів створення, поширення й зміни різних варіативних форм і форматів соціальних рухів (помітними та найбільш реферованими, для прикладу, є доробки таких науковців, як Д. МакАдам, Дж. МакКарті, М. Залд [900], Р. Роз та Д. Ручт [1101] й інші). Разом із цим, в аналізі варто застосовувати й класичні доробки, котрі виходять із принципів дослідження опозиційності як феномену демократичного світу (праці Е. Оберсхола [985], Д. Поллака [1043], С. Тарроу [1256], Я. Віелгогса, К. Джонсона [1333] і т.д.). Їхній симбіоз становить собою теоретико-методологічну єдність розмежування понять протестності, дисидентства й опозиційності і забезпечує комплексність отримуваних емпіричних результатів.

Як наслідок та з огляду на запропоновану теоретико-методологічну специфіку походження, становлення і функціонування різних типів нонконформістських груп та дій, доцільно комплексно, емпірично й порівняльно проаналізувати цей феномен на

прикладі країн, які сьогодні становлять Вишеградську групу, а раніше окреслювались Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною. При цьому, необхідно зважати на той факт, що аналіз різних форм та виявів протестності у регіоні, зокрема на підставі недиференційованого підходу, генерує як певні спільні, так і певні розділювальні моменти. Спільні моменти детермінуються тим, що: а) по-перше, порівняльний аналіз стосується хронологічної послідовності на різних стадіях розвитку нонконформістських дій, а відповідно й окреслюється різними періодами розвитку і відмінними формами протестності; б) по-друге, порівняльний аналіз виходить з розуміння, що протестність як така кореспондувалась з транснаціональними характеристиками розвитку режимів "реального соціалізму та апелювала до загальних обмежень опозиційності, які були визначені формальними й неформальними атрибутами розвитку основних інститутів політичних систем, а також міжнародними/геополітичними умовами [1332, с. 231]. Що стосується відмінних моментів, то вони передусім стосуються ступеня і показника збереження єдності дисидентських й інших протестних/нонконформістських груп, відносин між критичною інтелігенцією і широкими верствами населення, взаємодії між дисидентами/нонконформістами та відповідним керівництвом комуністичних партій, політичної ефективності діяльності нонконформістських рухів і груп, а також ролі політичної протестності/опозиційності у генеруванні та розвитку системних потрясінь в 1987–1990 рр. [89].

У цьому контексті примітно, що міжнаціональні (стосовно Польщі, Угорщини й Чехословаччини) відмінності почали виявлятися ще на початку постсталінської фази розвитку комуністичних режимів. Це знайшло своє відображення у варіативних виявах інтенсивності та ступеня "ревізійністських" тенденцій в 50–60-х рр. ХХ ст. Згодом, у період так званого "застою" (в 70–80-і рр. ХХ ст.) відмінності суттєво посилились. Як свідчить політична практика того періоду, для цього, а також для розвитку дисидентства було кілька причин/маркерів: а) міра політичної залежності від Москви (як "ядра" марксизму-ленінізму й режимів "реального соціалізму"); б) міра економічного і/чи ідеологічного потенціалу національних політичних режимів для забезпечення лояльності й прийняття діючого укладу речей; в) ступінь соціального і релігійного/церковного потенціалу для виникнення нових форм протестності; г) міра

культурної близькості й відкритості для впливу на країни регіону Заходу. Річ у тому, що, з однієї сторони, ці маркери вплинули на можливості розвитку альтернативного політичного потенціалу, але, з іншої сторони, відрізняючись в рамках окремих країн, вони позначилися на типології сценаріїв нонконформізму в регіоні. А це сумарно, на думку М. Брі [366] і Г. Екієрта [493], аргументує, що розвиток дисидентства й інших форм нонконформізму в окремих країнах регіону відбувався через постійне сприйняття впливу відмінних інституціональних і контекстуальних стратегій та політичних курсів комуністичних режимів, які були використані для подолання постсталінської кризи та краху внутрішньо-системних спроб економічної модернізації.

Відповідно, на підставі порівняльного аналізу різних форм і виявів протестності в Польщі, Угорщині та Чехословаччині актуальним є вироблення їх періодизації та типологізації, які можуть уніфіковано стосуватиметься всіх досліджуваних країн та історії різних форм нонконформізму, зокрема опору, дисидентства й опозиції. Разом з цим, треба розуміти, що, за винятком періоду опору, дуже складно запропонувати уніфіковану термінологічну базу періодизації нонконформістських дій у регіоні. Тим не менше, одну зі спроб часової періодизації протестності й нонконформізму в регіоні запропонував Т. Джудт [690], який виділив три періоди в розвитку дисидентства у режимах "реального соціалізму", які сьогодні є країнами Вишеградської групи: 1) ревізійністська фаза (в 1956–1968 рр.); 2) фаза розчарування (в 1968–1975 рр.); 3) "навздогінна" фаза (в 1975–1989 рр.)⁵. Паралельно, одну з типологій протестності (не завжди дисидентства) запропонував Г. Скіллінг [1178, с. 297–298], який виділив такі її типи, як: а) інтегральна – генерувала явну чи приховану нелояльність й опір до комуністичного режиму; б) фракційна – зумовлювалась персональним конфліктом і суперництвом в вищих органах партії та уряді з підтримкою або ж без підтримки широких соціальних і політичних угруповань; в) фундаментальна – інкорпоровалась у формі дисидентства, яке асоціювалось з фракційною протестністю, але базувалась на

⁵ Але теоретико-методологічною проблемою є те, що така класифікація дуже умовно переноситься на інші країни. По-перше, тому що хронологічні рамки окремих фаз протестності в різних країнах суттєво змінювались. По-друге, тому що тип і профіль протестності теж не були моноатрибутивними (до прикладу, Румунія, Болгарія й Словенія демонстрували випадки найбільших відхилень від запропонованої логіки періодизації). Крім того, значною мірою це пояснено патернами ідеологічного та позаідеологічного характеру у структурі розвитку політичної протестності в комуністичному регіоні, бо різного часу в різних країнах варто було виокремлювати такі контексти протестності, як ліберально-демократичний, націонал-консервативний, реформістсько-соціалістичний, "антиполітичний", культурний, постматеріалістичний тощо.

розбіжностях з більш широким питань партійної політики; г) специфічна/конкретна – здійснювалась у формі критики розбіжностей деяких конкретно-специфічних питань, але не ставила під сумнів базової політики та існуючих владних структур всередині партії та уряду. Сумарно це доводить, що протестність в регіоні в цілому не була уніфікованою відповідно до окремих контраверсій домінуючій політичній програмі. А тому вкрай важливо розуміти, що використані в дослідженні класифікації мають, якщо і логічний, то все ж таки переважно абстрактний характер. Це, приміром, чітко розуміємо на підставі апелювання до підходу Д. Поллака і Я. Вієлгогса [1044], які, як зауважено вище, термінологічно-типологізаційно виокремлюють три фази розвитку нонконформістських сценаріїв протестності: опір, дисидентство і політична опозиція.

Як свідчить політична практика, опір, передусім сталінізму/тоталітаризму та постсталінізму/посттоталітаризму, виявився історично першою (зокрема в період 1945–1968 рр.) фазою розвитку нонконформізму комуністичним політичним режимам у Польщі, Угорщині та Чехословаччині. Але згенерувався та виявився він доволі специфічно й по-іншому, ніж на сусідніх із аналізованими державами територіях, які були кооптовані в "орбіту" СРСР переважно "брутально" [1110]. Це було зумовлено тим, що імплементація домінування/гегемонії комуністичних партій у країнах регіону відбувалась, як правило, за такою схемою: спершу превалювання урядів "народного фронту", які були першим прямим передвісником становлення режимів "реального соціалізму; згодом домінування/гегемонія комуністичного прорадянського елементу у режимах "реального соціалізму". При цьому варто розуміти, що в ході перехідного етапу в різних аналізованих країнах домінували або відразу комуністичні чи соціал-демократичні партії (побудовані на засадах марксизму), або аграрні політсили. Серед першорядних заходів, які були здійснені центральними урядами усіх країн регіону відразу після Другої світової війни, варто виділяти земельну реформу, націоналізацію найбільших банків і промислових підприємств, а також реформу системи освіти. При цьому "прорадянські" (радянсько-керовані) комуністичні (чи прокомуністичні) партії дотримувались двох паралельних сценаріїв: 1) залучення підтримкою різних груп населення, які виступали з критикою капіталізму; 2) активні (в тому числі і силами армії) кампанії переслідування цілей однопартійного домінування/гегемонії, зокрема

так званими "псевдодемократичними" методами – через кооптацію та придушення усіх реальних і потенційних політичних опонентів. Додатковий чинник, який був сприйнятий в аналізованому регіоні, полягав у тому, що відносно широку підтримку (зокрема внаслідок повоєнної кризи) отримав проект "соціалістичної справедливості", який навіть почав розглядатись "альтернативою" системі капіталізму та прагненням відновлення популярності деяких шовіністських націоналістичних рухів [98; 99].

Але цікаве у цій ситуації інше, зокрема факт, що попри умовне покращення якості життя дрібних фермерів і сільськогосподарських працівників, які становили значну частину всього населення в основному сільськогосподарсько орієнтованих країн регіону, а також працівників галузі промисловості, які в економічно відсталих країнах регіону міжвоєнного періоду жили здебільшого в жахливих умовах, а тепер могли сподіватися на деяке покращення свого економічного становища і шансів на соціальне просування, все більш відкритим ставав опір широких верств населення, які виступали проти гегемоністських претензій комуністичної ідеології, ліквідації демократичних інститутів, обмеження громадянських прав людини та радянського панування, яке сприймалось як іноземне домінування/інтервенція. Причому, палітра форм опору охоплювала відкрити і змовницьку/конспіративну діяльність: коливалась від листівок з публічними заявами політичних і церковних супротивників режиму, спонтанних страйків і демонстрацій протесту проти окремих заходів до диверсій та вбивств партійних функціонерів. Серед найбільш вагомих суб'єктів опору потрібно було виділяти некомуністичні партії (які функціонували нелегально): традиційні (чи історичні, тобто засновані до Другої світової війни) або нові (засновані відразу після війни). Додатково, у Польщі підпільна національна Крайова армія (польськ. "Armia Krajowa") намагалася, щоправда без особливого успіху, запобігти домінуванню комуністичного уряду та режиму, який був імплементований у країні відразу після звільнення Східної Польщі від нацистів (серпень 1944 р.). Річ у тім, що до 1947 р. було розгромлено фактично усі її партизанські загони. У Чехословаччині же спроби організованого військового опору комуністичному режиму провалились ще у своїй підготовчій фазі, однак спорадичні дії груп бойовиків тривали в країні аж до 1951 р. Вони, внаслідок насильницької колективізації сільського господарства, доволі часто

супроводжувались численними селянськими повстаннями та бунтами, які також нерідко використовували збройні методи.

Сумарно це означає, що навіть попри те, що опір був організований широким спектром соціальних груп й сформульований у численних заходах, які мобілізували велику кількість учасників, цей опір, як правило, лімітувався своєю спонтанністю й ізоляваністю. Як наслідок цього, до кінця 40–х рр. ХХ ст. опір у більшій мірі було придушено, хоч окремі його групи були ліквідовані лише на початку 50–х рр. ХХ ст. Політичним виявом цього в усіх аналізованих країнах був вимушений союз між соціал-демократичними і комуністичними партіями в 1948 р., що став своєрідним ефективним актом "недружнього поглинання" перших другими. Решта партій або влились у так званий "демократичний блок" (Польща, Чехословаччина), або були цілком заборонені (Угорщина). Також у цей період були скорочені можливості дій церкви, зокрема у сферах освіти та культури і навіть проведення церковних служб. Більше того, проти священників і власників церковних парафій здійснювались якщо не масові репресії, то штрафні санкції, чим додатково було підірвано потенціал опору комуністичному режиму, який уже фактично встиг трансформуватись у тоталітарний. Піком же став масовий терор, спрямований на знищення реальних або гіпотетичних "зрадників" й "антипатиків" комуністичної ідеології та системи (навіть у рамках комуністичних партій)⁶, який в сумі із еміграцією численних членів буржуазії і середнього класу призвів до тривалої руйнації соціальної бази для ефективного антикомуністичного нонконформізму [99]⁷.

Кульмінаційним висновком, на нашу думку, був той факт, що ні в Польщі, ні в Угорщині, ні в Чехословаччині радикальна або й навіть мілітаризована протестність (не кажучи вже про такий її вияв, як опозиція) не спромоглась бути консолідованою в монолітному антикомуністичному русі опору національного характеру. Внаслідок

⁶ Кульмінацією були показові процеси, що супроводжували кампанії проти провідних чиновників комуністичної партії. Серед найбільш резонансних процесів такі: проти угорського міністра внутрішніх справ й члена Політбюро Л. Райка (1949 р., смертна кара), проти Генерального секретаря Чехословаччини Р. Сланського (1952 р., смертна кара), проти керівника Польської комуністичної партії В. Гомулки (1948 р., тюремне ув'язнення). Місце мали й показові процеси проти військовослужбовців й громадських діячів. Детально див. [648; 1200].

⁷ Це мало колосальний вплив у майбутньому, адже чимало членів нових політичних партій, які виникли в 1987–1990 рр. у країнах регіону, були соціально та організаційно пов'язані з історичними виявами опору комуністичним режимам. Річ у тім, що ветерани рухів опору, які лишались живими, використовувались як носії колективної політичної ідентичності, в основі якої була ідея того, що країни регіону повинні розвиватись самостійно та подолати комуністичний режим.

цього досвід політичного опору комуністичним режимам в кінці 40–х – на початку 50–х рр. ХХ ст. зіграв якщо не маргінальну, то принаймні не дуже системотворчу і важливу роль у становленні нової риторики або сценарію протестності в 50–70–х роках ХХ ст. Натомість, походження останнього відбувалось, переважно, на підставі впливу соціальних кіл й контекстів нового політичного характеру, які були продуктом власне режимів "реального соціалізму". Окрім того, переформатування атрибутів політичного нонконформізму відбулось на підставі закінчення епохи тоталітаризму в регіоні (після смерті Й. Сталіна, початку критики "культу особи" і масового терору з боку М. Хрущова й на підставі ХХ з'їзду КПРС у 1956 р.) та початку нової фази розвитку комуністичних режимів. Річ у тім, що у всіх аналізованих країнах почалась глибока системна криза, яка була спричинена: офіційною критикою сталінізму і/або політичного тоталітаризму; частковим розкриттям актів масового терору; втратою (у внутрішньопартійному та національному контексті) легітимності комуністичного режиму. Як наслідок, почалась боротьба в оточенні представників комуністичного режиму: як на центральному рівні (у Москві), так і в кожній аналізованій країні. Криза набула системного характеру також і внаслідок погіршення соціально-економічного становища, зокрема застосування методів жорсткої економічної політики, скорочення соціальних витрат в умовах посттоталітаризму тощо.

Поєднання соціального гніву та політичного невдоволення було акумульоване в серії масових акцій протесту, які найбільшою мірою були спричинені ціновими та іншими квотами. Але невдовзі акції протесту переросли у відкриті протистояння режиму "реального соціалізму", а тому були придушені внаслідок втручання армії й поліції. Ця хвиля руху опору взяла свій початок від масових робітничих акцій, які мали місце в червні 1953 р. у Чехословаччині. Однак вже у 1956 р. повстання працівників відбулось в Познані й, у свою чергу, спричинило робітничі демонстрації в інших містах Польщі [1196] і студентські протести в Празі і Братиславі [1289]. Піком ж руху опору цього етапу антикомуністичного нонконформізму виявилось угорське повстання 1956 р. І хоч всі вияви протестності в регіоні зазнали невдачі, зокрема у своїй магістральній меті з приводу завершення комуністичної гегемонії, масові акції протесту продемонстрували, що вони є загрозою існування політичного режиму, бо, на

підставі іманентного трактування саме робітничого класу як оплоту комунізму й, контраверсійно, виступів з боку працівників різних сфер промисловості, позбавили його авторитету та ідеологічної легітимації. Як наслідок, скоротилась легітимність і політичної партії з-поміж широких верств населення – зокрема як її виборців, членів і адміністративного апарату [99; 1233].

Саме на цій підставі, а також як результат реакції у середині 50-х рр. ХХ ст. комуністичних режимів на системну кризу і здійснення значного стратегічного зсуву в спробі захисту влади відбулось остаточне переформатування тоталітаризму в посттоталітаризм. Це виявилось передусім у тому, що, із однієї сторони, політика масового терору та репресій, яка була центральним інструментом впливу партії до початку 50-х рр. ХХ ст., була змінена політикою "латентної загрози репресій" та "структурних" і "зразкових" репресій. Як вказує М. Брай [366, с. 53], "терористи завершили тероризм, бо він в основному загрожував самим терористам", через що "... легітимність і лояльність змістилася до збереження влади". У той же час, апарат держави, який відповідав за збереження режиму "реального соціалізму", у декількох аналізованих країнах було кількісно суттєво збільшено. З іншої сторони, споживчі потреби населення отримали на багато більшу увагу в економічній політиці країн регіону, бо вже в кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. прослідковувались суттєві зміни в якості життя та економічного благополуччя громадян Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Наслідком, очікувано, стала стабілізація комуністичного режиму і зменшення суспільно-політичної напруженості у вертикалі "влада–народ". З огляду на це, період 1956–1968 рр. означено як такий, що не характеризувався поширенням протестності. Навіть попри те, що в Польщі, Угорщині та Чехословаччині зміна соціально-економічної стратегії режимів "реального соціалізму" супроводжувалась реформістськими дослідженнями, які були спрямовані на транзит економічного розвитку від екстенсивного зростання до інтенсивного, зокрема через децентралізацію процесів прийняття економічних рішень [99].

Але на політичному рівні відносини виявились більш дивергентними, через що в контексті соціально-економічних і політичних змін, як зауважує Е. Неуберт, в одних випадках швидше доводилось говорити про десталінізацію, а в інших – про

бюрократизацію [965, с. 103]. Так, в Чехословаччині після XXII з'їзду КПРС у 1962 р. почався період внутрішньої лібералізації – своєрідної "нової" фази десталінізації. І на противагу, криза та хрущовська "відлига" мали значно інші політичні наслідки в Угорщині та Польщі, де дебати з приводу необхідності проведення реформ, а також запеклі конфлікти стосовно змісту силової політики у комуністичній партії почалися незабаром після смерті Й. Сталіна. У результаті цього керівництво партій було змінено на реформістське, було окреслено стратегію на далекосяжну політичну, культурну й економічну лібералізацію, а також помічено спроби мінімізації радянського впливу на внутрішню політику аналізованих країн. Як наслідок цього, поступове розкриття сталінських злочинів, а також поглиблення системної кризи в СРСР і Східному блоці спричинило формування більш-менш "лімітовано" вільного простору для обговорень політичного режиму як в СРСР, так і в Польщі й Угорщині, а також із 60–х рр. XX ст. в Чехословаччині [99].

Проте примітно і те, що специфічною ознакою нової (на відміну від 40–50–х рр. XX ст.) хвилі нонконформістських сценаріїв був момент, що полягав у виникненні і реалізації протестних рухів та настроїв з середовища як інтелектуалів, так і самої комуністичної партії. Водночас, їх критика була спрямована не проти соціалістичної (комуністичної) системи як такої, а проти ідеологічної догматизації і збочень у практиці соціалістичної/комуністичної ідеї. Більше того, критика була передусім теоретично орієнтованою, зокрема на переоцінку раніше знецінених емансипаторських течій марксизму [916, с. 152]. Серед найвідоміших представників теоретичного "ревізіонізму" в аналізованих країнах були: З. Млінар й О. Шик в Чехословаччині, Г. Лукач та рання "Будапештська школа" в Угорщині, а також Л. Колаковський, В. Брус і К. Модзелевські в Польщі. Протести польських студентів у березні 1968 р. також були відзначені переважно "духом ревізіонізму". Це виявлялось у тому, що практичні вимоги, які були предметом їх виступів і дискусій, спрямовувались найперше проти відчуження партійного апарату від суспільства та його бюрократичної жорсткості й приймали в якості своєї головної мети закінчення політичного та адміністративного втручання комуністичної партії в сферу культури та мистецтва, а також лібералізацію засобів масової інформації для публічного обговорення реального стану справ і забезпечення

звітності. Практичним виявом, до прикладу, було те, що в Угорщині, Польщі та Чехословаччині в рамках і як наслідок впливу протестних груп було обговорено ідеї далекосяжних економічних та політичних реформ, орієнтованих на різноманітні візії подальшого розвитку "реального соціалізму", які знайшли своє відображення, приміром, в так званій формулі О. Дубчека про "соціалізм із людським обличчям" [1335, с. 156–164].

Водночас, потрібно розуміти, що "ревізіонізм", інкорпорований у діяльності та ідеях протестних кіл, не був громадським рухом в сенсі більш-менш чіткої групи акторів з незалежною структурою комунікації і організації. Це швидше була дифузною ідейною течією, сформована з еквівалентних частин соціуму на підставі врахування результатів офіційних та неофіційних форумів, а тому вона мала досить різний структурно-організаційний та ідеологічний характер в різних аналізованих країнах. Але їх об'єднувало те, що і в Польщі та Угорщині (в першу половину 60-х рр. ХХ ст.), і в Чехословаччині (в другу половину 60-х рр. ХХ ст.) ревізіоністи отримали успіхи в організації широких публічних дебатів з приводу десталінізації та демократизації соціалізму. На цій же підставі ревізіонізм отримав своїх прихильників у середовищі партійного апарату. Примітно і те, що крім свого "системно-іманентного характеру", ревізіонізм становив подвійну критику і подвійну небезпеку для комуністичних режимів. Як наслідок, у країнах, де така критика досягнула широких секторів громадськості і де реформатори, які були під впливом ревізіонізму, займали вищі посади в партійному керівництві (наприклад, Угорщина в 1956 р. та Чехословаччина в 1968 р.), було створено не лише теоретичну, а й практичну площину універсалістських претензій партії-держави на політичну владу. Саме тому не просто регламентування, а реальне становлення в аналізованих країнах багатопартійної системи за західноєвропейським зразком не було на часі і навіть не розглядалось варіантом розвитку подій. Тим не менше, міра впливу ревізіонізму на виключення комуністичної партії з сфер економіки, культури й освіти була загрозою і навіть передумовою заперечення партії як авангарду соціально-політичного розвитку та досягнення цілей комуністичної утопії. Саме ця небезпека була сприйнята комуністичними режимами як підстава згортання (в тому числі й силовими методами) і заперечення ревізіоністської риторики. А це, у свою

чергу, мало колосальний вплив на соціально-політичне життя аналізованих країн, бо "придушення" ревізійністських дискусій і поразка планів модернізації економіки надовго підірвали віру не лише широких верств населення, а й культурної інтелігенції і адміністративної еліти у легітимність правління комуністичної верхівки. Причому, помічено це було не тільки в Угорщині та Польщі, де пізніші дискурси з приводу необхідності здійснення реформ, навіть у рамках партійних установ, відрізнялися технократичною орієнтацією та зростаючим відчуженням від соціалістичних ідей, але й у Чехословаччині, де відмова від ревізійнізму була дещо слабшою і поступовішою.

Сумарно це дозволяє аргументувати, що саме ревізійнізм був найпомітнішою тенденцією протестності, нонконформізму та критики комуністичного режиму в ранній (або першій) фазі посттоталітарного періоду "реального соціалізму". Проте ревізійнізм не позиціонувався уніфікованим і аналогічним у всіх аналізованих країнах. Як наслідок, після закінчення етапу опору комуністичному режиму всі інші типи і вияви протестних рухів в регіоні ініціювались здебільше працівниками і студентами й здійснювались переважно у формі локально обмежених акцій, що зазвичай були економічно вмотивованими у формі страйків і демонстрацій. Саме з цього приводу А. Даніель [456, с. 41] в організаційній причинності формування наступного етапу протестних і нонконформістських сценаріїв (найперше дисидентства) перевагу надає не ревізійнізму, а так званому "вільнодумству". Річ у тому, що саме ідеї реформування соціалістичної моделі розвитку відіграли субординаційну роль в середовищі критичної інтелігенції, яка перевагу віддала національній специфіці. В Польщі й Угорщині, до прикладу, сформувались націонал-консервативні течії протесту, які виступали проти універсалістського трактування марксизму, а тому й вплинули на подальший розвиток сценаріїв протестності та нонконформізму в регіоні, в тім числі і на їх перетворення в політичну опозицію [99; 1196; 1233].

Це особливо відчутно виявилось у зумовленості та подіях "Празької весни", коли стало очевидно, що придушення і припинення спроб реформувати систему "в рамках соціалізму" надовго змінили умови протестності й перспективи формування справжньої опозиції в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. Але і в цьому випадку варто говорити про необхідність виокремлення національної специфіки протестності.

Річ у тому, що з середини 60-х рр. ХХ ст. стало цілком очевидно, що лімітовані "технократичні реформи" або їх імітації в регіоні були недостатніми для досягнення бажаного прориву у формі економічного зростання на підставі інновацій, а також що більш далекосяжна програма демократизації і децентралізації структур економічних й соціальних рішень не мала політичної волі у комуністичному режимі [1172]. Виявом було те, що з 1965 р., після повалення Л. Брежнєвим режиму М. Хрущова, до 1973 р., економічні експерименти і реформи були повністю перервані, оскільки було навіть прийнято рішення про рецентралізацію всього сектору радянської влади. Паралельно з цим, було лімітовано (в тім числі у формі ув'язнень) вільний простір для формування автономних інтелектуальних й культурних заходів, видання книг та проведення студентських виступів, які були спрямовані проти диктату комуністичного режиму. Це, зокрема у формі репресивності, найбільшою мірою виявилось у Чехословаччині, де в ході "кампанії чисток" в 1968–1969 рр.: з комуністичної партії було виключено 500 тис. (чи третину) членів [1026, с. 52]; в галузі промисловості, науки й адміністрації було звільнено/понижено в статусі і ролях десятки тисяч керівних кадрів середнього рівня; заборонялись/піддавались придушенню силами масованого втручання державної влади фактично всі акції протесту молоді [1289].

Як наслідок, кінець 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст. знаменували початок нового етапу розвитку режимів "реального соціалізму", який згодом отримав назву "періоду застою" (термін запропонував М. Горбачов, характеризуючи режим Л. Брежнєва [42, с. 58]). Після невдач економічної модернізації був єдиний варіант розвитку системи – на підставі адміністративного статусу-кво й збереження лояльності населення та адміністративних класів через екстенсивне використання вказаних ресурсів [366, с. 55]. Хоч, з іншої сторони, лишався потенційний варіант стабілізації режиму з допомогою нових перспективних засобів і соціально-економічних обіцянок в обмін на лояльність до режиму, стійке зростання добробуту та розширення соціальних послуг. У рамках нового механізму, що часто називали "споживчим пактом" або "новим суспільним договором", відбулась переорієнтація зовнішньої політики. Вона відіграла ключову роль для позиціонування влади і розвитку політичної протестності, зокрема перспектив опозиційності, в регіоні. Річ у тім, що "доктрина Брежнєва" лімітовано забезпечила

держави-сателіти гнучкістю у незалежній розробці своєї внутрішньої політики. Це, у свою чергу, призвело не тільки до офіційної переоцінки національних традицій в порівнянні з "зношеною" ідеологічною фразою про "соціалістичний інтернаціоналізм", а й до створення нових можливостей для отримання доступу до ресурсів, потрібних для покращення рівня життя (що Радянський Союз уже не міг забезпечити сам, але це було здійснено за рахунок розширення відносин з Заходом). Політика "розрядки" між НАТО та Варшавським договором, яка досягнула свого апогею в Гельсінкських угодах 1975 р., також відкрила нові можливості для критики режиму, оскільки тоді, відповідно до зростаючої економічної залежності від Заходу, було встановлено певні обмеження з приводу інтенсивності тиску на дисидентів/нонконформістів.

Водночас, так звана "оновлена" стабілізація комуністичної системи розчарувала критично налаштовану інтелігенцію як мінімум у двох відношеннях: 1) по-перше, вона була неготова сприймати варіантів здійснення реформ (лібералізації і модернізації) "зверху"; 2) по-друге, стабілізаційні методи відтягували гіпотетичні варіації протестних рухів в аналізованих країнах. І це не дивно, оскільки, за винятком протесту польських працівників в 1970 р. й підтримки ідей реформ в ході "Празької весни" в 1968 р. від сегменту кваліфікованих працівників у Чехословаччині [493, с. 151; 690, с. 256], після 1956 р. майже не було помічено мобілізації протестного/нонконформістського руху за рамками інтелектуального середовища і представників молодіжної субкультури. Крім того, фактично "повна ізоляція (інтелігенції) від працездатного населення" [690, с. 256] не тільки не мала традиційних соціальних підстав та підґрунтя, а й була зумовлена тим, що ранні міркування про реформування системи були за формою та змістом такими, що ігнорували проблеми повсякденного життя більшості населення країн регіону [99]. Додатково важливо, що домінувала думка, ніби більша частина населення Польщі, Угорщини та Чехословаччини була "адаптована" до існуючих реалій та що соціально-політична система, як наслідок цього, позиціонувалась як стабілізована в довгостроковій перспективі. Зокрема на підставі багатогранної "зміни стратегій", яка виявилась у змінах і цілей та тематичного профілю протестних взаємодій, і форми та аудиторії нонконформістських дій.

Це виявлялось в тім, що теоретично і практично реформістські течії ревізіонізму були спрямовані на демократизацію режимів "реального соціалізму". Однак примітно

було і те, що міра, до якої ці завдання сприймалися як ілюзорні, корелювали з мірою, до якої протестні сили, зокрема з огляду на необхідність захисту індивідуальних прав людини і громадянина у рамках існуючої системи, шукали підтримки в населення. У мінімальному вияві наміром протестних сил, передусім дисидентів, було поставити політичну владу перед тиском вимог дотримання існуючих законів та подальшого розширення громадянських прав (приміром, крізь призму закликів до альтернативи обов'язковій військовій службі). Водночас, дисидентство артикулювало себе переважно ні підставі порушення неформальних правил здійсненні державної влади в режимах "реального соціалізму", що знайшло відображення у застосуванні формально дійсних конституційних приписів, зокрема права на свободу вираження своїх поглядів. Максима цілей протестних груп же полягала у встановленні поведінки, яка була б аналогічною (на підставі принципів відповідальності) для всіх членів суспільства. Відповідно, в цей час відчутними виявились деякі структурно-організаційні зміни протестності в Польщі, Угорщині і Чехословаччині: а) те, що раніше трактувалось як "реформістський рух", стало іменуватись "рухом за громадянські права"; б) те, що регламентувалось як "демократизація соціалізму", почало трактуватись як "захист людських прав"; в) протестний рух почав виявлятися передусім у формі дисидентства. Головною причиною такої переінтерпретації вважались Гельсінські угоди, бо саме вони почали трактуватись основним елементом загрози формальній легітимності комуністичних режимів у регіоні. Це особливо вірно було ідеологічно та теоретико-методологічно, адже комунізм пояснювався як ідеологія, яка спрямована на забезпечення принципів рівності і солідарності. Відповідно, саме в цей час кожному аналізовану державу можна було критикувати за те, що в ній порушувались базові права вільного й публічного вираження думки, заборонялось проведення демонстрацій чи акцій тощо. Відповідно, акцентування уваги дисидентів на політичних, громадянських і особистісних правах в основі мало формально-правові передумови та далекоглядні стратегічні переваги [99].

Навіть попри те, що в цей час не було усунуто ідеологічних відмінностей між різними течіями та версіями політичного нонконформізму комуністичному режиму, відбулось забезпечення загального (базового) антикомуністичного консенсусу, через що ідеологічні варіації та відмінності між, наприклад, соціал-демократами, ліберал-

демократами чи націонал-консерваторами тощо перейшли на другий план. У той же час, діалог з приводу прав людини мав світоглядне значення, адже: широкі верстви населення були (за допомогою переважно релігійних асоціацій) ознайомлені з суттю змін, які мали місце у різних країнах світу, а не апелювали до них із суто теоретичних підстав (як в період опору комуністичним режимам); він був теоретично сумісним з суттю і значенням "соціалістичної законності", а тому й змушував чиновників (тобто партійний апарат) постійно бути в дискурсі оборони [690, с. 259]. Також звернення до концепції прав людини в ракурсі розвитку протестності в недемократичному суспільстві репрезентувало цілий масив інструментів й сфер протистояння: з огляду на необхідність захисту прав людини та громадянина вибудовано низку додаткових, але артикульованих завдань – захисту універсальних прав людини, права на мир та здорове навколишнє середовище, прав жінок, прав на національне самовизначення, захист національної культури. При цьому і водночас відбувалась часткова інтеграція універсалістських і політичних орієнтацій дисидентів регіону. Як наслідок, формувалась певна "єдність" раніше повністю гетерогенних протестних рухів [99].

Змінилась і форма політичної протестності та нонконформізму. Раніше (в період реформістських ідей ревізійністського характеру) домінуючим форматом боротьби були відмінні конспіративні (таємні) заходи або напівофіційні форуми (переважно творчого характеру). Однак з кінця 60–х рр., а особливо із середини 70–х рр. ХХ ст. такі заходи почали зникати з плацдарму активності нонконформістських груп. Це, чи не в першу чергу, було зумовлено відкритим колективним листом протесту, що як метод ведення нонконформістської діяльності був ініційований 1965 р. активістами Радянського руху за права людини. Саме він знаменував перехід до значно ширшого репертуару форм громадянського протесту, зокрема дисидентства 70–х рр. ХХ ст., бо в ньому почали використовуватись такі інструменти тиску, як звернення, заяви і меморандуми. За наслідками "відлиги лібералізації" наступним засобом діяльності дисидентства стало виникнення альтернативних засобів масової інформації – в першу чергу західних радіостанцій ("Радіо Свобода", "Радіо Вільна Європа", "Голос Америки") та незалежних періодичних видань. Як наслідок, сформовано практику позаофіційного життя щодо цензурності офіційних і державних ЗМІ. Ішлося про так званий "самвидав", що

виконував досить вагомую функцію у збереженні ідейної єдності представників дисидентського руху в періоди масових репресій проти інтелігенції [456, с. 41–45]. Практика "паралельного суспільства" стала базовою у формуванні не лише автономних просторів і форумів для вільного культурного та політичного артикулювання різних поглядів у форматі незаконної видавничої діяльності тощо, але й інфраструктурною мережею для встановлення організаційних та ідеологічних зв'язків з-поміж різними протестними групами. Річ у тім, що в найкращих випадках саме "самвидав" ставав основою координації діяльності різних дисидентських груп [99].

Врешті-решт, модифікувалась й аудиторія нонконформізму та протестності в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. У цілях реформування режимів "реального соціалізму" ревізійні методами за основу брали техніку перетворень "зверху". Саме тому протестні рухи вважались за своєю аудиторією ексклюзивними (йдеться про партійне керівництво, а також, загалом про соціалістичну державу). Проте вже з другої половини 60-х рр. XX ст., зокрема після того, як держава як основний адресат протестної критики застаріла через відмову від ідеї реформування системи, змінилось і трактування забезпечення підтримки політичного нонконформізму. В цьому розрізі на передній план вийшло суспільство як таке і це було зумовлено тим фактом, що ще задовго до такої переорієнтації в регіоні були проведені теоретичні розробки з приводу стану та перспектив розвитку громадянського суспільства (в яких участь приймали якраз здебільшого майбутні представники дисидентських груп) [262; 309; 814; 1181]. Саме в цей період почали розвиватись перші "контрсуспільні структури" (юридична освіта, юридичне консультування), які почали входити в організаційну структуру "самвидавів" і захищати права переслідуваних осіб [1315]. Індикатором практичного звороту до цінностей суспільства стали ініціативи забезпечення добробуту, виявлені чи не вперше угорськими дисидентами [1233]. Але найбільш яскравим представником цього "стратегічного зсуву" став польський Комітет захисту робітників (KOR), що був заснований 1976 р. Річ у тому, що в той час, як в інших аналізованих країнах протестна концепція активізації та самоорганізації суспільства здебільшого пішла за результатами теоретичних дискусій, у Польщі ситуація склалась більш емпірично, бо за результатами практичної діяльності KOR була сформована загальнонаціональна

мережа ініціатив громадянського суспільства [1196], яка зіграла провідну роль у формуванні соціальної бази не лише дисидентства, а й політичної опозиції, зокрема в 1980 р., коли було прослідковано ефективну взаємодію інтелігенції та робітників у процесі створення "Солідарності" [56].

Критично важливо й те, що з " нової парадигми " прав людини та концепту " паралельного суспільства " дисиденти не тільки знайшли підхід, який запропонував їм вихід із кризи ідеологічної та структурно-організаційної орієнтації, що виявилась серед критично налаштованих інтелектуалів в Польщі, Угорщині і Чехословаччині після невдачі спроб здійснення реформ у минулому, а й " відкрили " для себе тему, яка несла потенціал для інтеграції різних альтернативних політичних течій. На це була єдина ключова причина, яка полягала в тому, що стан прав людини і громадянина залишався на дуже низькому рівні у всіх аналізованих країнах. Саме тому найперше під виглядом " активістів громадянських та людських прав " дисиденти з'явилися на різних політичних аренах, але передусім у формі і якості учасників універсалістського всесвітнього руху. Це надало їхній політичній участі легітимацію, яку було набагато складніше засудити ідеологічно, аніж просто як " критику системи " чи " патріотизм ". Закріплення в дискурсі дисидентів прав людини також створило більш відповідну основу для дій, ніж дебати про системні реформи і національний суверенітет.

Це було зумовлено тим фактом, що можливості для комунікації і співпраці між державами залишалися жорстко обмеженими аж до кінця 80-х рр. ХХ ст. Внаслідок цього щодо дисидентів доволі часто застосовувались як офіційні заходи міграційної політики, так і репресивні методи впливу. Відповідно, відносини між дисидентами з різних аналізованих країн були здебільше спорадичними, хоча й більш мобільними порівняно із Радянським Союзом. У результаті та навіть незважаючи на особливі обмеження для окремих осіб, вже в кінці 70-х рр. ХХ ст. (зокрема через особливу роль політичних активістів від імені церкви) почали формуватись тісні і регулярні контакти між польськими, чехословацькими і угорськими дисидентами [1233]. Сумарно це свідчить, що попри зазначені обмеження міжнародні зв'язки, взаємні зобов'язання з приводу солідарності, а також спільні публічні заяви були цілком в стані внести свій внесок у заохочення дисидентських груп і зміцнення політичного ефекту їх взаємодії.

У підсумку це означає, що фокусування дисидентського дискурсу з проблем прав людини та громадянина відбувалось передусім у регулярній діяльності "самвидаву", зокрема у рамках польського KOR і чехословацької "Хартії 77". При цьому, важливо і те, що концептуальне значення зазначеного вияву дисидентства полягало не в тому, що зростала кількість публікацій і видань, а в якісних структурних змінах [56]. Річ у тім, що дисидентські організації у форматі "самвидаву" позиціонувались як свого роду "центри зв'язку" з приводу надання й отримання інформації про порушення прав людини та громадянина, дії громадських ініціатив й інші політичних подій. Таким чином, громадянські ініціативи формували своєрідні відправні ракурси і каталізатори на шляху будівництва більш "щільних" мереж зв'язку та політичної діяльності в "альтернативному середовищі" ("паралельному суспільстві"), що звичайно досягнуло різних рівнів у різних аналізованих країнах. В цілому же окремі групи завжди діяли автономно, тому підтримували вільні контакти між собою, внаслідок чого суттєво ускладнено контроль таких осередків із боку спецслужб. Спільним же знаменником діяльності всіх громадських ініціатив дисидентів було намагання поглиблення та продовження спілкування груп поміж собою, адже в цілому цей період протестності характеризувала децентралізована організаційна структура дисидентства [99]. Хорошим прикладом такого феномену варто вважати координацію між Гданським страйковим комітетом та інтелектуальними представниками KOR влітку 1980 р. Це чи не єдиний випадок в історії режимів "реального соціалізму" аналізованих країн, в якому неконформістським акторам вдалось ефективно об'єднати протестного потенціалу різних громадських кіл – робітничого класу, груп захисту громадянських прав, релігійних організацій тощо [56].

Водночас, порівняльний аналіз етапів розвитку режимів "реального соціалізму" в регіоні у ретроспективі продемонстрував національні відмінності у розвитку руху з приводу захисту прав людини та концепту "паралельних структур суспільства". Річ у тім, що символічна взаємна інтеграція дисидентських груп з ідеологічно й тематично різними орієнтаціями (зокрема з приводу питання про права людини), а також поява організаційних мереж й початок професіоналізації дисидентської діяльності призвели до появи в альтернативному середовищі чогось на кшталт "внутрішньої для середовища

еліти" – кіл осіб, які на підставі довгострокової співпраці, конкретних організаційних, інтелектуальних і харизматичних здібностей, а також через політичні переслідування піднялися до рівня особистостей, а також до символічних фігур. Найбільше виявлена специфіка виявляється саме в Польщі, Угорщині й Чехословаччині, де в кінці 80–х рр. ХХ ст. виникли порівняно сприятливі передумови задля формування політичної опозиції, яка була здатна проводити консолідовані дії. Це було зумовлено тим фактом, що політична опозиція в аналізованих країнах формувалась на підставі складеного і згенерованого ядра умовно консолідованої політичної контреліти, яка сконструювалась на підставі існуючих організаційних і комунікаційних ресурсів дисидентства [99].

Внаслідок цього вже до середини 80–х рр. ХХ ст. в середовищі "паралельного суспільства", в тому числі серед активних груп дисидентів, переважало розуміння потреби конструювання "антиполітичної контркультури" режимам "реального соціалізму". Це поглиблювалось тим фактом, що в умовах тогочасної економічної кризи [56], а також на початку етапу "перебудови" у Радянському Союзі було розпочато впровадження концепції демократизації та модернізації соціалізму як альтернативи того режиму, який, вже будучи "застарілим", мав місце з другої половини 60–х рр. ХХ ст. Виявилось це у тому факті, що, з однієї сторони, почали наростати кризові явища в окремих з аналізованих країн, зокрема у формі "паралічу" політичного керівництва Чехословаччини, але, з іншої сторони, почав знижуватись рівень репресій і почала зростати готовність до реформування національних комуністичних партій у Польщі та Угорщині. Відповідно, почало суттєво радикалізуватись дисидентство, що виявилось у посиленні зв'язку між його різними ідеологічними течіями, а також у подальшому розширенні структурно-організаційної мережі протестності. Наслідком було те (і про це детально йтиметься у наступному підрозділі дослідження), що саме з дисидентських груп та організацій або ж незалежно від них чи самостійно почали формуватись нові політичні об'єднання – партії, народні/громадянські ініціативи та рухи, – які почали виконувати ролі політичної опозиції комуністичним режимам та комуністичним партіям. Або, іншими словами, у середовищі дисидентства та інших груп протестності намітились та розпочались процеси "внутрішньої мобілізації" і самоусвідомлення політичної опозиції [1333, с. 352]. Безпосередньо для дисидентства це

мало наслідком (у Польщі, Угорщині і Чехословаччині) їх трансформацію в групи опозиційної протестності комуністичним політичним режимам. Зумовлено це найперше було тим фактом, що дисидентство в аналізованих країнах було на дуже високому рівні соціально-політичного сприйняття, оскільки, як зазначено вище, саме воно опікувалось політичними і громадянськими правами людини та громадянина [99].

4.2. Протестні суспільно-політичні рухи та організації, їхній вплив на формування політичної опозиції, крах режимів «реального соціалізму» і трансформація у партії в сучасних країнах Вишеградської групи.

Наслідком впровадження концепції демократизації і модернізації соціалізму [99, с. 21], реалізованої у процесах "перебудови" як альтернативи політичного режиму, який, будучи "застарілим", мав місце із другої половини 60–х рр. ХХ ст., а також системної кризи в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах було те, що з кінця 70–х, але більшою мірою з середини – другої половини 80–х рр. ХХ ст. у Польщі, Угорщині і Чехословаччині почала розширюватись структурно-організаційна мережа протестності, яка у результаті виявилась варіацією переходу від дисидентства до опозиції (у тріаді "опір – дисидентство – опозиція") [79, с. 28]. Однак перехід від дисидентства до опозиції не був прямолінійним і одновекторним, а здійснювався здебільшого у категоріях протестних суспільно-політичних рухів і організацій, які з часом сутнісно і концептуально трансформувались в опозицію [79, с. 28], зокрема крізь призму її розуміння як форми суспільного/суспільно-політичного протесту.

У цьому контексті уваги заслуговують ідеї Дж. Ротшильда [1000], М. Сцабо [1235] та Г. Шопфліна [1158] про те, що сучасні країни Вишеградської групи, принаймні до 80–х рр. ХХ ст., не характеризувались широко поширеною практикою протестних суспільно-політичних рухів – тобто процесів громадської мобілізації за підтримку конкретних суспільно-політичних вимог та неінституціоналізованих або частково інституціоналізованих колективних дій, які намагались мобілізувати широку суспільну підтримку з метою досягнення публічно сформованих цілей та вимог протестувальників [79, с. 28]. Тобто, як вказує Р. Дженкінс [679], у регіоні до цього

часу не було створено соціальних рухів, які були колективними діями, що передбачали цілеспрямовані дії на зміну індивідуальних та соціальних інститутів і позаінституційних форм політичної участі, які б характеризувались такими атрибутами, як ідеологія (концептуальна структура, заснована на усвідомленні значення колективних дій [412; 899; 1271]), організація (спосіб координування колективних дій [899; 902; 1271]) та середовище (участь різних суб'єктів у конструюванні суспільно-політичних дій [902], через які здійснюється орієнтація груп протестності [899; 986; 1271]) [79, с. 28].

І тільки за наслідками подій часткової лібералізації комуністичного режиму в 60–х рр. ХХ ст. [1277], а також в ході й на підставі суспільно-політичної та соціально-економічної кризи початку–середини 80–х рр. ХХ ст. (коли, зі слів А. Міхніка [919], доводилось говорити "не про соціалізм із людським обличчям, а про тоталітарний комунізм з вибитими зубами"⁸), через що структури лідерства виявились нерухомими і підпорядкованими консервативним бюрократичним інтересам [300] (меншою мірою це було властиво Чехословаччині, де комуністичний режим тримався на порівняно більш примусовому державно-партійному апараті та більш вираженій підтримці Радянського Союзу), у середовищі дисидентства та інших соціальних груп (а також комуністичних партій) назріли хоча б деякі шанси протесту проти режимів "реального соціалізму" [300; 1235]. І хоча ці можливості ніколи не були інституціоналізованими (через те, що атомізованими й "демобілізованими" були соціальні інтереси [600]), вони відповідно залежали від "доброї волі" радянського і національних політичних режимів, а також від регіональних патернів нових мобілізаційних перспектив, втілених у формі протестної культури з прицілом на демократизацію. Таким чином, поява в Польщі, Чехословаччині та Угорщині політичних можливостей задля масової мобілізації і розвитку протестної культури була зумовлена передусім загальним трендом занепаду комуністичного режиму в регіоні та відповіддю на це національного суспільно-політичного середовища [79, с. 28–29].

⁸ Виявів соціально-економічної кризи було чимало: децентралізація контролю держави над економікою та соціальною сферою; залежність від бюрократичного управління і розсіювання влади серед регіональних партійних апаратів, галузевих міністерств та великих промислових конгломератів, які були представлені у центральних комітетах комуністичних партій; патова стратегія соціального контролю, яка не могла гарантувати процедур кооптації суспільно-політичної протестності. Додатково див. [336; 711, с. 106; 1050]. На підставі цього структура влади в Польщі, Угорщині і Чехословаччині оцінювалась як "державний корпоративізм" (В. Банс, Ф. Шміттер) або як "консультативний авторитаризм" (Г. Скілінг). Детально див. [380; 1154; 1180].

Але формування, функціонування і наслідки протестних суспільно-політичних рухів у сучасних країнах Вишеградської групи були доволі різними, а тому вони потребують як послідовного окремішнього розгляду, так і зведеного порівняльного аналізу [100, с. 154]. Він повинен розпочинатись з зауваження, що феномен суспільно-політичних рухів доволі суттєво відрізняється від феномену дисидентства (навіть включаючи його) [320]. Причому не лише в досягнутих результатах, а й структурно і системно [79, с. 28]. Річ у тому і про це зазначено в попередньому підрозділі, що дисидентство виникло як реакція на крах "ревізійністського проекту" створення "соціалізму з людським обличчям" та на "сувору" консервативність брежнєвської епохи. Відповідно, дисидентство позиціонувалось передусім формою морального переконання, адресованого до оскарження позиції "партії-держави" і її діяльності [1069, с. 105]. У свою чергу та зважаючи на колапс концепції ревізійністського марксизму і "перетікання" дисидентства в сферу захисту прав людини й громадянина, протестні суспільно-політичні рухи були більшою мірою сконструйовані на логіці і стратегіях опозиційного опору [79, с. 28]. Це виявилось у тому, що вони, опираючись на "сили" суспільства, чи не вперше в умовах режимів "реального соціалізму" почали тиснути на політичну владу та партію-державу із приводу того, як вони функціонували та мали функціонувати [100, с. 155; 739]. Крім того, протестні суспільно-політичні рухи вдались до риторики про потребу реформування чинних систем режимів "реального соціалізму", зокрема інструментами впливу контртенденцій соціального опору та опозиційності, які найперше відчували й експлуатували існуючі протиріччя. А це, на думку Л. Колаковскі, означало, що групи політичної протестності приховано позиціонували себе інструментами й механізмами опозиційності, оскільки вони вдавались до "реформістської орієнтації в сенсі віри у можливість ефективного, поступового і парціального тиску", зокрема з метою на "довгострокову перспективу соціального й національного визволення" [739, с. 49] та в напрямі довгострокової стратегії поведінки суспільно-політичних рухів [782; 783; 918]. Відповідно, поява інколи наприкінці 70-х, але здебільшого в середині – другій половині 80-х рр. ХХ ст. груп протестності з окресленими ідеологічними й програмними постулатами означала трансформацію самого феномену протестності з формату дисидентства в формат політичної опозиції, інкорпорованої у формі суспільно-політичних рухів [79, с. 29].

Вперше протестні/опозиційні суспільно-політичні рухи почали формуватись у Польщі наприкінці 70–х рр. ХХ ст., ознаменувавши тим самим появу першої опозиції (як форми суспільного/суспільно-політичного протесту) в радянському блоці. Приміром, у 1976 р. (як зазначено в попередньому підрозділі дослідження) виявився перший крок у самолібералізації громадянського суспільства в Польщі, бо внаслідок невдачі робітничого страйку відбулась чи не перша в умовах комуністичного режиму спроба реалізації опозиційної, а не дисидентської лінії опору [320; 323]. Найважливішим соціальним актором у створенні такого вияву протестності був Комітет захисту робітників (KOR) [565; 784]. Крім того, з Комітетом конкурували й інші протестні групи з вкрай диверсифікованими політичними чи ідеологічними орієнтаціями (див. табл. 4.1). З часом наслідком стало те, що в Польщі було згенеровано найбільший у регіоні "суспільний простір" для протестної/опозиційної діяльності, який фактично започаткував процес лімітації залежності інтересів суспільства від держави. У цьому просторі провідним був протестний/опозиційний профспілковий рух "Солідарність" [703; 835]. Навіть попри те, що він був ослаблений на початку 80–х рр. ХХ ст., зокрема через тиск комуністичного режиму, вже незабаром виявилось, що партія-держава була просто не в змозі успішно реформувати "застійну" польську економіку, а тому й повністю ізолювати протестність/опозицію, передусім у вияві "Солідарності", від її джерел соціальної підтримки [79, с. 29]. Крім того, саме організаційний і політичний досвід членів протестної/опозиційної "Солідарності" мали колосальний вплив на подальше розгортання політичного процесу в Польщі [322; 326; 560; 707; 818; 892; 946; 963; 1005–1007; 1163; 1187; 1203; 1324]. Річ у тому, що саме феномен суспільно-політичних рухів вже невдовзі змусив партію-державу юридично визнати існування перших і рамки "суспільного простору"/громадянського суспільства, з яким впродовж деякого часу співіснував "відмираючий" комуністичний режим. Кульмінацією виявився "контракт" поміж владою та суспільно-політичними рухами, який врешті-решт мирно (на підставі переговорів за "круглим столом" у лютому–квітні 1989 р. і частково вільних виборів парламенту у червні 1989 р. [639, с. 11; 659, с. 177; 892, с. 53; 1055, с. 176; 1099, с. 102; 1119, с. 55]) призвів до колапсу режиму "реального соціалізму" та демократизації Польщі [79, с. 29].

Таблиця 4.1

**Найбільш відомі суспільно-політичні рухи й організації в колишніх
комуністичних режимах сучасної Вишеградської групи (станом на 1989 р.)⁹**

Країна	Антикомуністичні організації (через тире – дата заснування; за наявності інформації): сортування за датою створення та алфавітом ¹⁰
1	2
Польща	<p>"Клуби католицької інтелігенції" (Kluby Inteligencji Katolickiej) – жовтень 1956 р., 1980 р.; Конфедерація за незалежну Польщу (Konfederacja Polski Niepodleglej) – вересень 1979 р.; Незалежна самоврядівна профспілка "Солидарність" (NSZZ Solidarnosc) – серпень 1980 р., у тім числі (але в різні роки): Економічна комісія "Солидарності" (Komisja Ekonomiczno Gospodarcza NSZZ Solidarnosc); Комісія "Солидарності" з питань інтервенції та законності (Komisja d/s Interwencji i Praworzadnosci NSZZ Solidarnosc); Освітня секція Національної Ради "Солидарності" (Krajowa Rada Sekcji Oswiaty i Wychowania NSZZ Solidarnosc); Рух молодіжного опору "Солидарності" (Mlodziezowy Ruch Opору "Solidarnosc"); Рух солидарності молоді (Ruch Solidarnosci Mlodych); "Солидарність" у боротьбі (Solidarnosc Walczaca); Соціальна комісія "Солидарності" (Komisja Spoleczna NSZZ Solidarnosc); Соціальний фонд "Солидарності" (Fundusz Spoleczny Solidarnosci); Тимчасова національна рада фермерів "Солидарності" (Tymczasowa Krajowa Rada Rolnikow Solidarnosc); Християнська група "Солидарність" (Chrzescijanski Nurt "Solidarnosc"); Незалежна асоціація студентів (Niezalezne Zrzeszenie Studentow) – вересень 1980 р.; Польсько-чехословацька солидарність (Solidarnosc Polsko-Czechoslowacka) – 1981 р.; Клуб служби незалежності (Klub Sluzby Niepodleglosci) – вересень 1981 р.; Комітет незалежної культури (Komitet Kultury Niezaleznej) – 1982 р.; Польський гельсінський комітет (Komitet Helsinski w Polsce) – 1982 р.; "Польська політика" (Polityka Polska) – 1983 р.; "Свобода – справедливість – незалежність" (Wolnosc-Sprawiedliwosc-Niepodleglosc) – травень 1983 р.; Рух альтернативного суспільства (Ruch Spoleczenstwa Alternatywnego) – червень 1983 р.; Політичний рух "Визволення" (Ruch Polityczny "Wyzwolenie") – 1984 р.; Рух "Свобода і мир" (Ruch Wolnosc i Pokoj) – квітень 1984 р.; Федерації молоді, яка бореться (Federacja Mlodziy Walczacej) – червень 1984 р.; Ліберально-демократична партія "Незалежність" (Liberalno-Demokratyczna Partia "Niepodleglosc") – листопад 1984 р.; Польська партія незалежності (Polska Partia Niepodleglosci) – листопад 1984 р.; "Вроцлавські ліберали" (Wroclawscy Liberalowie) – 1985 р.; Демократичний молодіжний рух "Свобода" (Ruch Mlodziy Demokratycznej "Wolnosc") – травень 1985 р.; Національна ліга працівників в опозиції (Ogolnopolskie Porozumienie Opozycji Robotniczej) – травень 1985 р.; Польська організація скаутів (Polska Organizacja Harcerska) – жовтень 1985 р.; Польська ліга людських прав (Polska Liga Praw Czlowieka) – жовтень 1986 р.; Асоціація жінок "Наш дім" (Stowarzyszenie Kobiet "Nasz Dom") – 1987 р.; Індустріальна асоціація (Towarzystwo Przemyslowe) – 1987 р.; "Спільнота громадської освіти" (Spoleczne Towarzystwo Oswiatowe) – 1987 р.; "Економічна спільнота" (Towarzystwo Gospodarcze) – вересень 1987 р.; Польський комітет незалежності (Polski Komitet Niepodleglosci) – вересень 1987 р.; Політичний клуб Л. Бадковського (Klub Polityczny im. Lecha Badkowskiego) – жовтень 1987 р.; Спільнота польсько-американської дружби (Towarzystwo Przyjazni Polsko-Amerykanskej) – жовтень 1987 р.; Польська соціалістична партія (Polska Partia Socjalistyczna) – листопад 1987 р.; Товариство відродження кооперативного руху (Towarzystwo na Rzecz Odnowy Ruchu Spoldzielczego) – 1988 р.; Політичний клуб "Право і свобода" (Klub Polityczny "Lad i Wolnosc") – січень 1988 р.; Молодіжний католицький рух "На нашій землі" (Ruch Mlodych Katolikow "U siebie") – травень 1988 р.; Політичний клуб "Олеандри" (Klub Polityczny "Oleandry") – травень 1988 р.; Громадянський рух селян (Obywatelski Ruch Chlopski) – липень 1988 р.; Польська екологічна партія (Polska Partia Ekologiczna) – вересень 1988 р.; Християнсько-демократичний клуб (Klub Chrzescijansko Demokratyczny) – вересень 1988 р.</p>
Угорщина	<p>Спільнота Петера Вереса (Veres Peter Tarsasag) – 1979 р.; Дунайський рух (Duna Mozgalmak) – 1984 р.; Угорський демократичний форум (Magyar Demokrata Forum) – вересень 1987 р.; Союз молодих демократів (Fiatal Demokraták Szovetsege, Fidesz) – березень 1988 р.; Демократична профспілка наукових працівників (Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete) – травень</p>

⁹ Таблицю 4.1 більшою мірою складено на підставі наступних даних [1031].

¹⁰ Через тире вказано дати створення опозиційних/протестних рухів/організацій. При цьому, до уваги взято дати, які стосувались неофіційного формування зазначених структур. Польща аналізується в першу чергу, адже вона дала поштовх антикомуністичним суспільно-політичним рухам в інших країнах, які сьогодні є державами Вишеградської групи. Крім того, в Польщі, як зазначено вище, було створено найбільше протестних суспільно-політичних груп.

	1988 р.; Мережа вільних ініціатив (Szabad Kezdemenyezesek Halozata) – травень 1988 р.; Комітет історичної справедливості (Tortenelmi Igazsagtetel Bizottsag) – червень 1988 р.; Фронт Szarszo (Szarszoi Front) – серпень 1988 р.; Асоціація "Ліва альтернатива" (Baloldali Alternativa Egyesules) – вересень 1988 р.; Новий березневий фронт (Uj Marciusi Front) – вересень 1988 р.; Клуб відкритості (Nyilvanossag Klub) – жовтень 1988 р.; Партія "Асоціація незалежних дрібних власників Б. Ковача (Fuggetlen Kisgazdapart Kovacs Bela Tarsasag) – жовтень 1988 р.; Асоціація вільних демократів (Szabad Demokraták Szövetsége) – листопад 1988 р.
Чехословаччина	Джазова група Чехословацької спілки музичних діячів (Jazzova Sekce Ceskoslovenskeho Svazu Hudebniku) – початок 1970-их рр.; "Хартія 77" (Charts 77) – січень 1977 р.; Комітет із захисту несправедливо звинувачених (Vybor na Obranu Nespravedlive Stihanych) – 1978 р.; Польсько-чехословацька солідарність (Polsko-Ceskoslovenska Solidarita) – 1978 р.; "Демократична ініціатива" (Demokraticka Iniciativa) – 1987 р.; Комітет захисту прав угорської меншини (Vybor na obranu Prav Madarske Mensiny) – 1987 р.; Асоціація католицьких мирян (Sdruzeni Vericich Katolickych Laiku) – 1988 р.; Спільнота Масарика (Masarykova Spolecnost) – 1988 р.; "Асоціація друзів США" (Spolecenstvi Prate USA) – березень 1988 р.; Незалежна асоціація миру (Nezavisle Mirove Sdruzeni) – квітень 1988 р.; "Діти Богемії" (Ceske Deti) – травень 1988 р.; Асоціація Т. Масарика (Sdruzeni T. G. Masaryka) – жовтень 1988 р.; Ініціатива соціального захисту (Iniciativa Socialni Obrany) – жовтень 1988 р.; Комітет за солідарність з Іваном Полянським (Vybor Solidarity s Ivanem Polanskym) – жовтень 1988 р.; Рух за громадянські свободи (Hnuti za Obcanskou Svobodu) – жовтень 1988 р.; Гельсінський комітет (Helsinsky Vybor) – листопад 1988 р.; "Громадськість проти насильства" (VPN) – 1989 р.; Громадянський форум (OF) – 1989 р.

Результатом цих процесів стало те, що: легалізовано незалежні профспілки; запроваджено посаду спершу парламентом, а згодом всенародно виборного президента (з анулюванням Генерального секретаріату Польської об'єднаної робітничої партії); сформовано двопалатний парламент в складі Сейму і Сенату; інкорпоровано практику "контрактового Сейму" (президентом було обрано комуніста В. Ярузельського, прем'єр-міністром – представника "Солідарності" Т. Мазовецького [79, с. 29–30], а також існувала домовленість з приводу розподілу максимальної кількості мандатів для "Солідарності" [400, с. 214; 1184, с. 272]) з превалюванням опозиційного режимові суспільно-політичного руху [639, с. 51; 946, с. 267].

У ході окреслених на прикладі Польщі процесів, а також на підставі їхнього досвіду почалось формування протестних/опозиційних рухів і антикомуністичних трансформацій в інших країнах сучасної Вишеградської групи [707, с. 15; 1212, с. 114] і в цілому в СРСР (часто це є підставою постановки питання про первинність не "ефекту Горбачова", а "ефекту Польщі"), що й призвело до краху комуністичного режиму в регіоні [707, с. 2; 708, с. 4]. Річ у тім, що випадок Польщі продемонстрував і сигналізував, що можливими є процеси: мирної/узгодженої делегітимізації і зміни політичного режиму; маневрування та легалізації груп політичної протестності; забезпечення свободи преси, слова, совісті і асоціацій; політичної участі та виборчої змагальності [373]. У свою чергу, "винятковість/унікальність" Польщі була зумовлена

тим, що: а) вияви протестності та опозиційності у цій країні були сконструйовані на підставі врахування досвіду раніших "хвиль" робітничої та інтелектуальної опозиції комуністичному режиму [241; 784]; б) комунізм у цій країні ніколи не трактувався як "природний" феномен, а радше як явище, яке було імплантоване від "історичного ворога" Польщі – відсталой Росії, – внаслідок чого легітимність комуністичного режиму позиціонувалась загрозою польського національного суверенітету [1056, с. 130; 1347]; в) комуністичний режим не окреслював чинних і актуальних соціополітичних поділів, існуючих у Польщі після Другої світової війни [1190, с. 5; 1240], а тому в Польщі не прижилось штучне позиціонування Росії як "друга", а Німеччини – як "ворога" [438, с. 588], внаслідок чого групи протестності визнавали право на політичну суб'єктність усіх інших сусідів Польщі (в тому числі й тих, які не були політично незалежними) [785; 1056, с. 105]; г) комуністичний режим у Польщі не зумів позбавити "морального статусу" й автономності католицької церкви, тому обрання папою Іоанна Павла II лише посилювало антикомуністичні антагонізми у польському суспільстві та консолідувало їхні робітничі й інтелектуальні ресурси та вияви [79, с. 29–30; 100; 1196, с. 18].

Результати такої сигналізації досвіду Польщі вплинули передусім на Угорщину, де переговори протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів і комуністичного режиму почались невдовзі після "круглого столу" в Польщі. З іншої сторони, протестні групи в Угорщині були значно слабшими, аніж в Польщі, оскільки вони ніколи не відчували себе досить сильними, щоби говорити "від імені суспільства" та вступати в переговори про "компромісну демократизацію" з представниками "старого режиму" [373]. Відповідно, угорські "опозиціонери" вдалися до стратегії безкомпромісності, тобто до вимоги проведення вільних виборів як механізму легалізації політичної протестності. У цьому контексті цікаво, що перші протестні/опозиційні суспільно-політичні рухи в Угорщині, як і в Польщі, почали формуватись наприкінці 70-х рр. ХХ ст. – передусім вихідцями з груп дисидентства [79, с. 30]. Але кількісно, структурно-організаційно й ідеологічно-типологізаційно угорська протестність чи опозиційність була значно меншою польської (див. табл. 4.1) [349, с. 381; 755; 1081, с. 128; 1181, с. 184], а тому змогла систематизуватись тільки в другій половині 80-х рр. ХХ ст. Більше того, протестність в Угорщині була окреслена тим, що вона концентрувалась переважно

довкола великих міст, передусім Будапешта, та довкола здебільшого не робітників, а інтелектуалів ліберальної і соціал-демократичної ідеологічної спрямованості [679]. Однак найбільшим пунктом відмінності угорської протестності/опозиційності від польської було те, що вона значно підтримувалась чи принаймні не заперечувалась реформістським крилом комуністичної партії. Це зіграло вирішальну роль у сприянні відтворенню громадянського суспільства в Угорщині наприкінці 80–х рр. ХХ століття [548]. Ситуація в цій країні почала нагадувати польську, коли виявились явища соціально-економічної кризи, через що, зокрема в 1987 р., відразу було створено кілька доволі впливових мереж незалежних ініціатив, незалежних профспілок, а також екологічних рухів [1292, с. 215]. Серед них найбільш впливовими виявились популістсько-націоналістичний Угорський демократичний форум (MDF, 1987 р.) [79, с. 30; 349; 354, с. 223], ліберальний "Союз вільних демократів" (SzDSz, 1988 р.) і націонал-консервативний Фідес (Fidesz, 1988 р.) [679]. Однак загалом протестні/опозиційні суспільно-політичні рухи в Угорщині (вони майже зразу трансформувались у партії) впродовж деякого часу лишались не дуже впливовими. Натомість, їх доволі суттєво стимулювало реформаційне крило угорських комуністів, яке каталізувало відновлення громадянського суспільства в країні. На підставі цього в кінці 1987 р. комуністичний режим почав неофіційні переговори з офіційними масовими організаціями, створеними групами протестності/опозиції, а також новими групами реформістів [601, с. 205]. Як наслідок і з огляду на політичний вплив Польщі, в результаті переговорів за "круглим столом" у червні 1989 р. було регламентовано проведення перших повністю вільних парламентських виборів навесні 1990 р. Перемогу на них впевнено здобула коаліція партій на чолі з Угорським демократичним форумом, яка змогла отримати більше голосів виборців, ніж інші постпротестні й посткомуністичні партії – SzDSz, Fidesz, Угорська соціалістична партія (MSZP) (реформовані комуністи) тощо [354, с. 228–229].

Нарешті, що стосується Чехословаччини, то в цій країні (зокрема в її чеській та словацькій частинах) протестні/опозиційні суспільно-політичні рухи були вкрай слабкими та розосередженими. Це було зумовлено багаторічними репресіями з боку комуністичного режиму в період після "Празької весни" 1968 р. Тим не менше, одна зі спроб формування протестних суспільно-політичних рухів відбулась в кінці 70–х рр.

XX ст. у формі "Хартії 77" і Комітету з захисту несправедливо переслідуваних [270, с. 69; 378; 704; 1179, с. 256; 1181, с. 43–157], але ці вияви протестності позиціонувались на межі дисидентства і опозиційності. Натомість, до відновлення впливу громадянського суспільства призвели не масові демонстрації під егідою груп протестності, а засоби мобілізаційного впливу в громадськості [79, с. 30]. Це відбулось в кінці 80–х рр. XX ст., коли атмосфера страху й репресії в Чехословаччині почали знижуватися внаслідок зміни керівництва партії й початку "перебудови" в СРСР. Результатом було те, що з все більшою частотою і кількістю прихильників відбувались громадські демонстрації [270, с. 219, 237–238]. Саме внаслідок розгону однієї з таких демонстрацій за участі студентів у Празі 17 листопада 1989 р. в Чехословаччині розпочалась "оксамитова революція" проти комуністичного режиму [564; 649; 780; 1161; 1164; 1259; 1340, с. 413–416, 435–437]. В результаті таких процесів у чеській і словацькій частині федеративної держави було сформовано такі організації (які не мали статусу суспільно-політичних рухів, хоча формально/легально такими були), як відповідно "Громадянський форум" (OF) і "Суспільство проти насильства" (VPN). Сумарно це детермінує, що внаслідок відносної слабкості чехословацької опозиції та обмеженого "суспільного простору" демократичні зміни були можливими тільки в тому випадку, коли протестні групи й організації отримували можливість спрямувати спонтанні, неорганізовані та масові демонстрації громадськості в напрямі отримання далекоюсяжних поступок з боку партії і держави. Таким чином, громадянське суспільство в Чехословаччині було відновлене тільки після того, як "суспільний простір" було "захоплено" спонтанним всенародним заколотом, через що якогось опозиція змогла бути мобілізованою проти партії-держави. Саме внаслідок такої логіки подій комуністичний режим не лише пішов на переговори з групами протестності і громадськості, а й фактично усунувся від влади [79, с. 31; 1229].

Сумарно варто наголосити, що в Польщі, Угорщині і Чехословаччині протестні суспільно-політичні рухи й організації, особливо в період з другої половини 70–х рр. XX ст. і до 1987–1990 рр., виступали "агентами" антикомунізму й антиавторитарності, адже передусім вели боротьбу проти будь-яких спочатку виявів, а пізніше залишків комуністичного режиму. Також, підсумовуючи особливості і тенденції формування й існування суспільно-політичних рухів у Польщі, Угорщині і Чехословаччині, очевидно, що

вони усереднено характеризувались спільними й відмінними атрибутами [79, с. 31]. Спільними атрибутами чи патернами протестних суспільно-політичних рухів у регіоні були такі тенденції: прив'язка безпосередньо до нелегальних або напівлегальних груп протестності комуністичному політичному режиму періоду його політичної та соціально-економічної кризи і "перебудови"; постулювання як "боргу" внаслідок впливу репресивно-нетолерантного апарату влади антикомуністичного характеру мобілізаційного спротиву і протидії політичному режиму; апелювання до питань докомуністичного характеру – приміром, національних й етнічних соціополітичних поділів, – які збереглись у політичній культурі громадянських суспільств періоду комунізму; апелювання до стратегій реформування режимів "реального соціалізму", зокрема конструювання недогматичного й альтернативного соціалізму та соціал-демократії з урахуванням традицій періоду міжвоєнного розвитку; артикулювання як "альтернативних" питань миру і захисту навколишнього середовища [379, с. 200–217; 1272]; позиціонування у формі "ринку протестності" на підставі переважно профспілок і громадських організацій, сконцентрованих здебільше довкола урбанізованих, а не руралізованих територій [931]; організованість у формі мобілізаційного спротиву комуністичним економічним, соціальним і культурним структурам [1271, с. 35–40], а також на підставі історичних і чинних соціополітичних поділів та інтегративних норм і цінностей (у формі протестної культури); існування як неінституціоналізованого чи частково інституціоналізованого "ринку протестності", а також регульованість як правовими і політичними нормами та інститутами, так і неформальними правилами та цінностями протестної культури [79, с. 31].

Також примітно, що протистояння комуністичних режимів і груп політичної протестності в регіоні відбувалось доволі схожим чином, оскільки конфліктуючі або конкуруючі сторони/групи (комуністична влада й антикомуністична опозиція) були взаємопов'язаними у тому факті, що вони не могли вирішувати політичної кризи без допомоги та впливу один одного – тобто не могли в односторонньому порядку нав'язувати бажане для себе рішення один одному, якщо дійсно хотіли задовольнити свої відмінні інтереси. Відповідно, в різних країнах у різний час (наприклад, у Польщі й Угорщині переважно до 1987 р., а в Чехословаччині – до

1989 р.), в тому числі й на підставі побоювання соціального та політичного перевороту, була чітко усвідомлена потреба конструювання нового "соціального компромісу" або "антикризового пакту" провідних політичних діячів та акторів комуністичного режиму і антикомуністичної протестності/опозиційності [300]. Відповідно, саме узгоджена форма мирної взаємодії комуністичної влади й антикомуністичної опозиції була визначальним концептом [918; 920] і стратегією взаємодій цих сил [285; 373; 1204]. Цьому було два пояснення: по-перше, представники груп протестності вважали, що революція та будь-яка інша форма насильницької політичної зміни може привести тільки до появи іншого репресивного політичного режиму; по-друге, вони доводили, що насильницькі політичні зміни можуть не тільки поставити під загрозу можливості виникнення демократичного порядку, а й підірвати шанси на збереження прав людини [79].

Для комуністичних партій "пактування" та "ненасильство" були актуальними з огляду на бажання залишитись при владі хоча б частково, бо: з однієї сторони, така їхня позиція щодо груп протестності означала офіційне визнання права на формування і функціонування груп, які завжди сприймались прихильниками режиму як "вороги" й постійно піддавались придушенню; з другої сторони, прихильники "старого режиму" відмовились від монопольної політичної влади, керуючись страхом і "привидом" "білого терору" з боку опозиціонерів. Сумарно це означає, що комуністичні партії очікували реалізації хоча би однієї із двох політичних стратегій: а) "оборонної мобілізації" у формі контролю "зверху" політичних переговорів, консервації ролі та статусу комуністичних партій і "заморожування" балансу політичних сил із ухилом до блокування появи інших груп протестності/опозиційності; б) поділу влади на підставі компромісу комуністичних партій і протестних організацій, на підставі чого перші позиціонувались би сумірно-уповноваженими та сумірно-відповідальними частинами коаліційного політичного процесу поряд з другими [372]. У свою чергу, протестні/опозиційні суспільно-політичні рухи "жертвували" своїм моральним і політичним авторитетом й концептом так званого "нового еволюціонізму" (спрямованого на досягнення змін "знизу" шляхом сприяння розвитку громадянського суспільства [270; 721; 917; 918]), адже значно делегітимізували себе, беручи участь у

переговорах з партіями комуністичного спрямування і "стираючи пам'ять" про "жертви" репресивності режимів "реального соціалізму" [690]. Більше того, протестні рухи не були вирішально впевнені в тому, що переговори та компроміс з комуністичним режимом обов'язково й доконечно повинні були означати крах останніх [100], а тому вони перебували в "постійному страху" радикалізації політичної протестності/опозиції в різних країнах регіону, а особливо у Польщі [1171, с. 35]. Але саме польський варіант "консенсусу" про проведення частково вільних установчих парламентських виборів і поразка на них (у рамках виділених для обрання мандатів) комуністичної партії зумовила "блискавичну" переоцінку політичних стратегій комуністичних партій в Угорщині й Чехословаччині. Річ у тім, що угорські комуністи в процесі переговорів за "круглим столом" вдалися до стратегії "поділу влади" (особливо коли наполягали, хоч і невдало, на запровадженні інституту всенародно виборного президента), а натомість чехословацькі комуністи чи не вперше з 1968 р. спробували вести переговори з групами політичної протестності/опозиційності. Водночас, специфіка чехословацького кейсу була в тому, що політичні позиції комуністів і опозиціонерів ініціально були непримиренними, а тому їхні переговори між собою не були "взаємозалежними" [300]. Внаслідок цього не "круглий стіл", а відмова від влади/уряду максимально ослабленої комуністичної партії виявилась ключовим результатом тиску на політичний режим дезорганізованої політичної протестності, підтриманої масовою мобілізацією громадянського суспільства [888]. А відповідно, парадокс виявився у тому факті, що більш організовані, але й більш ранні групи політичної протестності (в Польщі й Угорщині) отримали менші політичні дивіденди, ніж менш структурно впорядковані, але максимально підтримані громадськістю суспільно-політичні рухи.

Відповідно, відмінним було те, що антикомуністичні суспільно-політичні рухи були різної впливовості – наприклад, слабші в Чехословаччині, однак сильніші в Польщі й Угорщині, – та тривалості – приміром, найбільше апробовані в Польщі, значно менше в Угорщині, а найменше в Чехословаччині, – а тому вони зумовили різні сценарії колапсу комуністичного режиму та транзиту до демократії [100, с. 155] (про що детально йтиметься у наступному підрозділі дослідження) [565, с. 130; 698;

784; 828, с. 255–344; 1206; 1289]. Водночас, як зауважують Д. Поллак [1043] та Г. Екіерт [492], на крах режимів "реального соціалізму" вплинули не тільки успіхи протестних антикомуністичних суспільно-політичних рухів, а і "фактор Горбачова" й "перебудови" в Радянському Союзі, фрагментованість радянських владних еліт на початку – в середині 80–х рр. ХХ ст., деструктивний імпульс "перенапруженості радянської імперії", поразка "східного блоку" в його технологічному змаганні з Заходом, соціально-економічний спад 80–х рр. ХХ ст., криза легітимації політичного режиму. Або, іншими словами, колапс комунізму в регіоні був системно-зумовленим і випадковим [1331], адже він був спричинений як ендегенними, так і екзогенними факторами, одним з яких було зростання впливовості та успішності протестних суспільно-політичних рухів [510, с. 231]. Саме тому примітним може бути зауваження, яке відповідає теоретичній позиції Х. Арндт [268] і М. Брі [366, с. 56] про те, що "революції", інкорпоровані у формі протестності/опозиційності, можуть бути не причиною, а наслідком розпаду режимів "реального соціалізму" [79; 100, с. 155].

Це особливо очевидно із огляду на те, що принаймні три ключові фактори конфігурували варіації спочатку зміни, а згодом й колапсу режимів "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи: мобілізація населення загалом і громадянського суспільства зокрема; здатність протестних/опозиційних груп до дії; рівень згуртованості комуністичного керівництва і якість його реакції на кризу системи. Ці фактори в сумі генерували дві моделі впливу політичної протестності на колапси (або різні моделі колапсів) режимів "реального соціалізму" [659; 699; 727; 1313]. Згідно першої моделі, яка була властива Чехословаччині, ключовими факторами кризи комунізму були не роль груп протестності/опозиційності, а вплив мобілізації громадськості і нездатність адекватної реакції на неї окремих (передусім лояльних) частин дезінтегрованої наслідками соціально-економічної кризи еліти "старого режиму". Відповідно, суспільно-політичні рухи/контреліти, які також часто не були готові до дифузних і спонтанних виявів мобілізації населення, отримали можливість діяти як відповідь на "вакуум" політичної влади, який був "підігрітий" настроями громадянського суспільства (таку модель впливу політичної протестності усереднено іменують "імплузією" або "заміною"). Натомість, згідно другої моделі, яка

була притаманна для Польщі й Угорщини, магістральними факторами кризи комунізму було протистояння окремих (передусім реформаторських) факцій партій комуністів і груп політичної протестності/опозиційності, які "підігрівались" впливом мобілізаційних заходів у середовищі громадськості/громадянського суспільства. З огляду на це, колапси режимів "реального соціалізму" відбулись неплановано та нецілеспрямовано [100, с. 155], а як спроби їх модифікації, зокрема задля часткової нейтралізації прихильників жорсткої лінії у середовищі комуністичних партій та запобігання ескалації соціальних і політичних конфліктів, через мирні формальні і неформальні переговори/домовленості між комуністами-реформаторами і опозиційними контрелітами [510, с. 241; 1196; 1233] (таку модель впливу політичної протестності усереднено іменують "пактуванням", "компромісом" або "переговорами" [25; 26; 100, с. 155; 177, с. 20; 181, с. 631; 230, с. 82]).

Водночас, наслідком перетворення протестних суспільно-політичних рухів та організацій у політичну опозицію (як форму політичного протесту) в Польщі, Угорщині й Чехословаччині (Чехії та Словаччині) стало те, що було: припинено практику функціонування як детермінантної комуністичної політичної системи та запущено системну трансформацію держави; розпочато процес демократизації у формі залучення до політичного процесу легалізованих конфігурацій опозиційності; на різні шляхи та варіанти представництва суспільно-політичних, у тому числі й протестних, інтересів лібералізовано систему соціальних витрат; сформовано та апробовано інституційні механізми гарантування громадської участі і представництва у суспільно-політичному процесі і державному управлінні [100, с. 156; 1235]. Як наслідок, зокрема на підставі "круглих столів" між представниками комуністичного режиму та протестних суспільно-політичних рухів у 1989 р., в регіоні врешті-решт почались трансформаційні процеси, які супроводжувались розширенням сфери протестності, а відповідно й розширення вимог та цілей суспільно-політичних рухів. Ці зміни, у свою чергу, позначились на подальшому пришвидшенні і варіатизації динаміки масової мобілізації політичної протестності, адже більш частими й різкими почали бути колективні дії представників груп політичного протесту/опозиції [100, с. 156].

Все це інкорпоровано у тому факті, що саме з періоду кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. (а піково в 1989–1993 рр.) і до сьогодні громадянська активність в сучасних країнах Вишеградської групи почала бути і досі є важливим елементом політичної культури та каталізатором інституційної політики, інкорпорованої в інституціоналізації відносин влади та опозиції [494, с. 554]. Виявом цього стало те, що безпосередньо за результатами врахування впливу суспільно-політичних рухів та загалом громадськості на крах комуністичного режиму будь-які чинні конфлікти між інституціоналізованими політичними акторами, зокрема урядом й парламентською і позапарламентською (загалом політичною) опозицією, можуть дуже просто інтенсифікувати масову мобілізацію та підвищити політичну роль протесту [100, с. 156]. А це ж аргументує, що саме вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції та крах режимів "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи генерував сприйняття феномену суспільно-політичного протесту як легальної, інституціоналізованої та неризикованої частини політичної культури та політичної дії в регіоні [494, с. 554]. На підставі цього М. Сцабо [1234] аргументує, що суспільно-політичний/політичний протест у формі опозиційних рухів і організацій в ході і після періоду 1987–1990 рр. почав позиціонуватись як центральний елемент у зміні політичного режиму та консолідації нової політичної системи в країнах Вишеградської групи. Подібного, але дещо ширшого висновку дотримуються Г. Екіерт і Я. Кубік [496], К. Мюллер [944], а також М. Бейссінгер [304], бо вони зауважують, що колективний протест, будучи доповненням до інших форм й інститутів представництва, став індикатором демократизації та передумовою консолідації демократії у регіоні [100, с. 156].

Разом з цим, важливе місце в окресленні атрибутів функціонування протестних суспільно-політичних рухів та організацій у сучасних країнах Вишеградської групи, зокрема крізь призму їхньої опозиційності комуністичним режимам, мало врахування того, яким чином ці рухи та організації розвивались далі (коли вже було зрозуміло, що режимам "реального соціалізму" потрібно мінятись) – в основному до і після перших демократичних (установчих) парламентських або президентських виборів. У цьому зрізі очевидно, що перші (установчі) вибори відіграли роль "плацдарму у

формі референдуму", на якому протестні й опозиційні комуністичному режиму рухи та організації продемонстрували свою формальну антикомуністичну спрямованість і перспективу здійснення демократичних реформ та перетворень [100, с. 156]. При цьому, з огляду на західну політичну традицію й цивілізаційний поступ, до яких були "прив'язані" думки апологетів процесів демократизації силами суспільно-політичних рухів і організацій у всіх аналізованих країнах, їхній подальший політичний дискурс просто не міг відбуватись на структуризованих чи неструктуризованих, але усталених організаційних засадах. Він мав визначатись та детермінуватись більш конкретними інституційно-процесуальними механізмами. Відповідно, саме ця специфіка виявилась визначальною у трансформації протестних суспільно-політичних рухів і організацій в партії, які, як демонструє досвід, стали первинними агентами здійснення перетворень й інституціоналізації політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи не лише на шляху їхньої демократизації, а й на шляху їхньої інтеграції у ЄС [100, с. 156].

Первинна видозміна протестних суспільно-політичних рухів та організацій у політичні партії в аналізованих країнах відбулась у 1989–1993 рр. або в період між підготовкою до проведення та проведенням перших демократичних (установчих) і перших багатопартійних (у сенсі участі політичних партій) виборів (саме в цей період Чехословаччина трансформувалась в Чехію та Словаччину, через що незабаром про новостворену Вишеградську групу почали говорити як про чотири країни). Причому, така видозміна груп протестності й опозиційності не мала одностороннього характеру, бо окремі протестні суспільно-політичні рухи й організації успішно трансформувались в одну чи декілька партій, а окремі протестні суспільно-політичні рухи й організації просто зникли з політичної палітри аналізованих країн.

Аналітично і порівняльно така динаміка є визначальною з кількох причин. Перш за все, з огляду на те, що всі аналізовані країни раніше оцінювались або сьогодні оцінюються як консолідовані чи напівконсолідовані демократії, а тому врахування досвіду формування у них політичних партій вагоме для конструювання/уточнення теорії демократичного транзиту [86]. По-друге, виходячи з того, що відмінна динаміка процесів у середовищі цих протестних суспільно-політичних рухів та організацій по-

різному вплинула на їхнє майбутнє позиціонування й окреслення сутності політичної опозиції у рамках різних систем, які виникли на місці комуністичних режимів.

Саме з огляду на це, порівняльний аналіз трансформації протестних суспільно-політичних рухів та організацій у політичні партії, а також невдач цього процесу в окремих країнах має здійснюватись у постійній і тісній взаємній прив'язці до таких індикаторів, як політичне акторство на рівні рухів, організацій і партій, організаційний досвід й атрибути політичного (в контексті демократизації та демократії) режиму. Така кореляція потрібна для відповіді на питання про те, чому одні протестні рухи й організації, зокрема у форматі "парасолькових" структур, спричинили до появи стабільних інституціоналізованих систем з впливовими партіями, а інші – натомість, до фрагментації та організаційної слабкості політичних партій і партійних систем. У практичному відображенні це виглядає наступним чином: чому, приміром, потужний протестний польський рух "Солідарність" із глибоким вкоріненням у суспільстві не зміг сформувати жодної стабільної чи успішної політичної партії, яка залишалась б при владі у період посткомуністичного розвитку, або чому угорські відносно слабкі, розділені, дрібні й ізольовані опозиційні групи протестності спромоглись сформувати партії, які є централізованими, стійкими і наділені широкою народною підтримкою.

Для вирішення такого кола питань у контексті політичної опозиції за основу взято наукові напрацювання, які свідчать, що в основі формування партій і партійних систем в Польщі, Словаччині, Угорщині і Чехії, особливо в зрізі їхньої стабільності й інституціоналізованості, лежать електоральні особливості політичного процесу та атрибути існуючих соціополітичних поділів. Вони детермінували на скільки партійні системи є фрагментованими, структуризованими і стабільними [490; 831]. Тим не менш, таке трактування причин трансформації суспільно-політичних рухів й організацій у політичні партії і формування партійних систем у країнах Вишеградської групи є не зовсім достатнім, оскільки електоральні інститути на зорі епохи посткомунізму або незалежності деяких країн в регіоні (зокрема Чехії і Словаччини) були ендогенними у ракурсі розуміння ними того, як мав відбуватись політичний транзит. Річ у тім, що для того, щоб суспільно-політичні рухи й протопартійні організації усвідомили всю вагомість політичного процесу та пристосувались до всієї специфіки конкретних

електоральних середовищ, потрібні були не одні й навіть не декілька циклів виборів (як парламентських, так президентських) [503; 725; 730; 731]. Через це результуюче спостереження, суть якого полягає у тому, що в 1989–2017 рр. відбувалось своєрідне запізнення дій та наслідків електоральних інститутів. Окрім того, помічено, що всі соціополітичні поділи, які існували в Польщі, Угорщині, Чехії і Словаччині (а раніше в Чехословаччині) від кінця 80–х до середини 90–х рр. ХХ ст., не були настільки вагомими [797], як цього очікували теоретично. Натомість, вагоме значення в оцінюванні атрибутів трансформації протестних суспільно-політичних рухів і організацій у партії в 1989–1993 рр. відіграли попередні дослідження впливу на партійні системи країн регіону явищ ідеологічної концентрації електоратів різних політій [656] чи тривалості і наслідків різних ракурсів політичного транзиту, який було розпочато політичними елітами в аналізованій вибірці країн [1080]. Більше того і додатково, важливо й те, що провідну роль у тому, що протестні/опозиційні рухи та організації успішно або неуспішно трансформувались у партії відіграли, в першу чергу, саме політичні еліти, а також стратегії, котрі були ними інкорпоровані у різні детермінаційні моменти політичного транзиту [86; 279; 1242].

Черговим індикатором причинності трансформації протестних комуністичному режиму суспільно-політичних рухів і організацій у політичні партії, а також самостійного (відокремленого) утворення політичних партій у посткомуністичних Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині (Чехословаччині) був вплив особливостей історичного розвитку, зокрема атрибутів комуністичної легальності/законності та їхнього відображення у детермінаціях політичного процесу кінця 80–х – початку 90–х рр. ХХ ст. У цьому розрізі важливе й додаткове значення на формування політичної опозиції мали процеси перетворення комуністичних партій режимів "реального соціалізму" в інші політсили в умовах становлення і консолідації демократії [587; 725]. Річ у тім, що саме в акті перетворення колишніх комуністичних партій Польщі, Угорщини і Чехословаччини було приховано деякі процесуальні уточнення до аналізованого у нашому контексті випадку: якщо занепад і/чи відновлення комуністичних партій залежали від історії комуністичних політсил до 1989 р., то невдачі політсил, які виникли на підставі трансформації груп протестності/опозиційності комуністичному режиму, теж мали

пояснюватись історичними атрибутами розвитку таких груп (на чому зосереджено увагу в попередньому підрозділі дослідження). Тому доцільно перевірити наскільки організаційна спадщина і генеза протестних суспільно-політичних рухів і організацій (особливо наприкінці 80–х рр. ХХ ст.) вплинули на шляхи й особливості становлення, розвитку і наслідування партійної конкуренції у майбутньому (особливо на початку 90–х рр. ХХ ст.).

У цьому випадку вагомими є дві дослідницькі позиції та стратегії: 1) перевірка того, наскільки ймовірним було формування у Польщі, Угорщині й Чехословаччині протестних/опозиційних рухів раніше, ніж 1989 р.; 2) перевірка рівня антагоністичності між комуністичним режимом і протестними/опозиційними рухами до 1989 р. Із огляду на це, вважаємо, що оцінювання перерахованих факторів, позицій та стратегій є ефективним у поясненні чинників, які вплинули на ефективність або неефективність процесів трансформації протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів і організацій у політичні партії в країнах, які сьогодні є членами Вишеградської групи. Більше того, означений маркер також є вагомим в оцінюванні інституціоналізованості партійних систем, що є непрямим виявом інституціоналізованості політичної опозиції (про що детально йтиметься у наступних розділах дослідження).

У цьому контексті треба зауважити, що можуть існувати лише дві дослідницькі позиції. Перша передбачає, що існує "добре організований" та "міцний" опозиційний або протестний рух, який перебуває в антагоністичних відносинах з авторитарним комуністичним режимом, і це є цілком достатньою підставою та мотивацією задля консолідованої позиції в умовах його (цього руху) трансформації у сильну політичну партію у період посткомуністичної фази розвитку певної політії. Проте із цього приводу є низка зауважень, які, приміром, зводиться до випадку, який був властивий для комуністичного й посткомуністичного етапу розвитку Польщі. Річ у тім, що в цій країні, як зазначено вище, існував дуже потужний і популярний антикомуністичний протестний рух на основі "Солідарності", що не зміг трансформуватись у єдину міцну політичну партію. Друга позиція, натомість, стверджує, що це не винятково й навіть не дивно, адже за організаційною структурою такий (як у Польщі) рух повинен був трансформуватись у цілу низку не обов'язково сильних партій із доволі потужними

представницькими можливостями. Це було зумовлено передусім широтою інтересів, які були інкорпоровані в соціальній базі "Солідарності". Причина цього полягає у тому, що протестний/опозиційний рух мав "глибоке" коріння у громадянському суспільстві, значну кількість симпатиків і традицію масового членства [573; 1206]. І на відміну та у виправдання другої наукової позиції, партії, які виникли на основі угорської антикомуністичної протестності, були позначені як такі, котрі не мали глибокого зв'язку з елементами громадянського суспільства [1206]. Відповідно, розгляд окреслених кейсів демонструє, що в них фактично відбулось єднання протилежного: а) "Солідарність", яка зазнала значної втрати свого членства після краху комуністичного режиму, зовсім "розчинилась" на некогерентні осколки, які не нагадували того руху "Солідарності", що мав місце у 1989 р.; б) організована, але значно слабша угорська політична протестність/опозиція, яка зіткнулась з значно м'якшим комуністичним режимом, "породила" принаймні дві значні "постопозиційні" (в аналізованому сенсі) політичні партії; в) у свою чергу, в Чехії відносна слабка антикомуністична опозиція, яка практично не мала можливостей організаційно і комбінативно перерости у міцну політичну структуру в умовах жорстокого комуністичного режиму в Чехословаччині, майже повністю трансформувалась у групу "технократів-реформаторів" в період посткомуністичного розвитку після 1989 року [668; 723; 1240]. На підставі такого досвіду отримано висновок, що доцільно комбінувати різні практичні складові та теоретико-методологічні ракурси трансформації протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів та організацій у політичні партії, адже це дозволяє повноцінно порівнювати передумови політико-правового статусу політичної опозиції і її зв'язку з процесом демократизації у регіоні. Більше того, це регламентує, що про процес трансформації протестних суспільно-політичних рухів і організацій у партії треба говорити мультифакторно та крос-тематично, у формі кейс-стаді та регіональних порівнянь тощо [100].

Розпочнемо з аналізу одиничних випадків, адже саме вони дозволяють виявити як політична протестність комуністичним режимам у кожній з аналізованих країн, трансформуючись в офіційну політичну опозицію, вилилась у процес формування нових політичних партій і навіть генерування нових партійних систем. А після цього

розглянемо патерни трансформаційних процесів крос-тематично і в регіональному розрізі, що дозволить виявити додаткові аналітичні подібності та відмінності [98].

Хронологічно відштовхуємось від випадку Польщі – єдиної країни регіону, де протестні суспільно-політичні рухи, передусім профспілковий рух "Солідарність", отримали організаційне значення та перетворились у масові організації зі значною можливістю чинити тиск на комуністичний режим ще до кінця 80-х рр. ХХ ст. (а зокрема, у випадку "Солідарності", в 1980–1981 рр.). Тим не менше, нас у цьому випадку (та зважаючи на окреслені вище атрибути антикомуністичної діяльності "Солідарності") цікавить передусім "доля" "Солідарності" після парламентських виборів 1989 р. Досліджуючи її, виходимо із того, що, будучи здебільше організацією соціал-демократичного ідеологічного спрямування, вона складалась із мікрогруповань, які були об'єднані винятково ідеєю того, що Польща повинна бути незалежною демократичною країною. Відповідно, перетворившись за результатами виборів 1989 р. на парламентську фракцію, у середовищі "Солідарності" почали виявлятися та посилюватися внутрішньоорганізаційні конфлікти, в результаті чого організація почала втрачати електоральну підтримку [410, с. 157; 818, с. 62]. Це доповнювалось тим, що формальним лідером "Солідарності" в цей час було Л. Валенсу, але підтримка цієї особи була диференційованою. Так тривало до грудня 1990 р., коли відбулись перші всенародні вибори президента Польщі, перемогу в яких отримав саме Л. Валенса. Як наслідок, в лютому 1991 р. лідером "Солідарності" було обрано М. Кжаклевські. Саме через це бачення майбутнього постпротестного/постопозиційного руху з боку Л. Валенси і нового керівництва організації розійшлося, на підставі чого "Солідарність" почала позиціонуватись як політсила парламенту, все більш критична до уряду.

У результаті цього, зокрема для участі у парламентських виборах 1991 р., було прийнято рішення трансформувати "Солідарність" у партію з однойменною назвою [778, с. 188]. Але в результаті виборів, які були детерміновані великою кількістю конкуруючих політичних сил, багато з яких апелювали до спадщини посткомунізму, "Солідарність" (S) отримала підтримку лише 5,1 відсотка голосів виборців (або ж 27 мандатів у Сеймі) [973, с. 1491]. У 1992 р. партія здійснила спроби протистояння уряду, створеному демократичними партіями: спершу проведено одногодинний, а пізніше двогодинний

страйки проти урядового кабінету. А вже в травні 1993 р. депутати "Солідарності" запропонували оголосити вотум недовіри та сприяли відправленню у відставку коаліційного уряду Х. Сухоцької, що, у свою чергу, завершилось оголошенням дострокових парламентських виборів. Але за їхніми результатами "Солідарність" не отримала мандатів у Сеймі (здобувши 4,9 відсотка голосів виборців при бар'єрі на рівні п'яти відсотків) [973, с. 1491]. Парадокс у тому, що, не маючи іншого виходу, "Солідарність" почала співпрацювати з своїм колишнім супротивником – Польським альянсом профспілок (OPZZ). В результаті цього у 1993–1995 рр. було організовано кілька страйків, один з яких (у 1995 р.) був розігнаний поліцією [771]. Тим не менше, в 1995 р. на виборах президента "Солідарність" підтримала кандидатуру Л. Валенси.

На цьому самостійна історія партії "Солідарність" припинилась. Проте в 1996 р. з понад тридцяти ліберальних, консервативних і християнсько-демократичних сил було утворено "Виборчу дію Солідарності" (AWS) – політичну партію у формі електоральної коаліції. В 1997 р. відбулось перейменування партії у "Виборчу дію Солідарності правих" (AWSP). В 1997–2001 рр. політсила була найбільшою за представництвом у парламенті і двічі брала участь у процесі формування урядових кабінетів (на чолі з Є. Бузеком). Але в силу невдач розвитку Польщі, корупційних проблем, внутрішніх протиріч в електоральній коаліції, а також невдачі останньої на президентських виборах 2000 р. вже на парламентських виборах у 2001 р. партія на основі "Солідарності" не отримала жодного мандату (здобувши 5,6 відсотка голосів виборців, чого формально було замало задля отримання мандатів електоральною коаліцією). Після цього відбувся відхід партії від політичного процесу, а згодом і її розпуск. Як наслідок, у Польщі продовжила функціонувати лише одна організація з назвою "Солідарність" – профспілковий союз, що веде свою історію безпосередньо від антикомуністичного суспільно-політичного руху та профспілки. Однак його популярність є далеко не такою, як наприкінці 80–х рр. ХХ ст., адже, до прикладу, станом на кінець першого року функціонування організації в рядах "Солідарності" було майже 10 млн членів, станом на 2006 р. – 1,5 млн членів, а станом на 2011 р. – лише 400 тис. членів [1117].

Іншим вектором розвитку антикомуністичної організації "Солідарність" і її трансформації у політичні партії наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. було фокусування та концентрування симпатиків і членів суспільно-політичного руху довкола передусім таких осіб, як Л. Валенса й Б. Геремек. Ще в 1988 р. вони стали підвалинами формування напівлегального (до 1989 р.) Громадянського комітету "Солідарності" (чи Громадянського виборчого комітету), який за результатами "частково вільних" установчих парламентських виборів 1989 р. був представлений у Сеймі. Причому, примітно, що в цей період саме означена організація трактувалася як інструмент забезпечення єдності протестного/опозиційного руху в Польщі. В червні 1989 р. на її основі (у парламенті) було створено Парламентську громадянську партію (ОКР). Але через протиріччя в середовищі парламентської фракції з неї було виділено дві структури: 1) консервативно-популістське крило, на основі якого виникла партія "Згода центру" (РС), керована Л. Качинським; 2) ліберально-інтелектуальне крило, на основі якого сформовано партію "Громадянський рух за демократичну дію" (ROAD), який через деякий час влився у три різні партії – Демократичний союз (UD), Союз свободи (UW) та Демократичну партію (PD). Найбільш очевидним поділ в рамках "Солідарності" був у ході кампанії президентських виборів 1990 р.: консерватори підтримували Л. Валенсу, а ліберали – Т. Мазовецького. Цікаво, що такий поділ, хоча і частково й умовно, продовжує існувати у польській партійній політиці досі. Разом з цим, варто зауважити, що з "Солідарності" виникли й інші політичні партії, які не були суттєво електорально успішними: Ліберальний демократичний конгрес (KLD), Селянська партія "Солідарність" (PSL-S), Християнський національний союз (ZChN), Християнсько-демократична робітничка партія (ChDSP) [924], "Рух відбудови Польщі" (ROP), "Непартійний блок підтримки реформ" (BBWR). Усереднено та узагальнено найбільша кількість політичних партій з "Солідарності" виникла перед парламентськими виборами 1991 р. Однак йшлося переважно про аморфні політичні організації та протопартії, багато з яких брали участь у виборах тільки в кількох (навіть в одному-двох) виборчих округах (це пояснювалось застосуванням на виборах у Польщі в цей час пропорційної виборчої системи без прохідного бар'єру). А тому очевидно, що трансформація "Солідарності" у партії в Польщі не суттєво вплинула на

генерування сучасного стану партійної системи, хоча й сприяла конкуренції та інституціоналізації політичної опозиції на початку демократизаційних процесів.

В Угорщині групи політичної протестності (суспільно-політичні рухи й організації) не були наділені такою ж значною організаційною єдністю/глибиною як у Польщі, але вони спромоглись зорганізуватись наприкінці 80–х рр. ХХ ст. Річ у тому, що попри той факт, що дисидентство й інші вияви протестності в Угорщині, зокрема в 70–х – на початку 80–х рр. ХХ ст. були практично непомітними, поглиблення економічної кризи в середині–кінці 80–х рр. ХХ ст. та послаблення комуністичного режиму, оскільки він шукав варіанти виходу з кризи, згенерували значний простір для опозиційної діяльності [679; 680, с. 2]. Як наслідок цього, в кінці 80–х рр. ХХ ст. окремі групи незалежних інтелектуалів почали формувати організації з конкретними вимогами й альтернативними політичними та економічними пропозиціями для здійснення реформ.

Перша з них – це Угорський демократичний форум (MDF), що з'явився в 1987 р. на підставі мовчазної згоди прихильників реформ комуністичного режиму. MDF згрупував різних письменників й інтелектуалів із національного народницького руху, а вони були зорієнтовані на необхідності національного та морального оновлення, а також на правах і положенні етнічних угорських меншин у сусідніх країнах. Незабаром ця організація трансформувалась в однойменну політичну партію, яка ідеологічно позиціонувалась як правочентристська (Додаток Б) ліберально-консервативного та християнсько-демократичного спрямування [508; 725; 730]. Партія 1990–2010 рр. була репрезентована в національному парламенті Угорщини. При цьому, електоральні успіхи партії постійно зменшувались: від статусу основної в коаліційних кабінетах Й. Антала та П. Бороша (1990–1994 рр.) до статусу адитивної в коаліційному уряді В. Орбана (1998–2002 рр.) (в інших випадках партія позиціонувалась винятково як опозиційна) [1070, с. 80]. За результатами ж парламентських виборів 2010 р. партія не отримала представництва у легіслатурі (2,2 відсотка голосів виборців) й згодом перетворилась в іншу електорально непопулярну партію – "Демократичну спільноту добробуту і свободи" (JESZ), – остаточно припинивши своє функціонування в 2011 р. Одночасно, із 1993 р. MDF став організаційною підставою для формування ще однієї не дуже електорально успішної Угорської партії справедливості і життя (MIER).

Інша постпротестна/постдисидентська організація, яка виникла в Угорщині в 1988 р., – "Союз вільних демократів" (SzDSz). Ця опозиційна структура сформувалась на підставі так званого "Демократичного опозиційного руху" в Будапешті (з якого в 1988 р. було сформовано "Мережу вільних ініціатив"). Але вже незабаром (через півроку), втім числі й під парламентські вибори у 1990 р., група трансформувалась у ліберальну політичну партію з однойменною назвою "Союз вільних демократів" [646, с. 115]. Що цікаво, так це те, що партія впродовж 1990–2010 рр. отримувала підтримку переважно за рахунок населення Будапешту. В період опозиційності комуністичному політичному режиму політична партія радикально виступала за зміну політичної, економічної та соціальної системи країни. На відміну від Угорського демократичного форуму, аналізована постпротестна партія була тривалим електоральним і коаліційним союзником посткомуністичної Угорської соціалістичної партії (MSZP) (яка виникла на осколках Угорської соціалістичної робітничої партії, MSzMP). Відповідно, Союз вільних демократів у 1994–1998 і 2002–2008 рр. (на відміну від 1990–1994 рр., коли він мав статус найбільшої опозиційної партії) позиціонувався як коаліційний партнер Угорської соціалістичної партії. Але після цього відбувся розкол у відносинах між партіями. Усереднено, в 1990–2010 рр. електоральна підтримка цієї постпротестної партії постійно зменшувалась. За результатами ж парламентських виборів у 2010 р. партія не отримала представництва у легіслатурі, а в 2013 р. взагалі була розпущена.

Третя угорська постпротестна організація, яка також виникла в 1988 р., – це Fidesz. У своєму походженні вона опиралась на демократичний молодіжний рух, створений випускниками Правничого коледжу імені І. Бібо [942; 943]. Ідеологічно в цей період йшлося про зміщену від правоцентристського до правого спектру націонал-консервативну партію [278, с. 79; 646, с. 115, 177; 1232, с. 47–46]. Крім того, на момент формування, з огляду на позицію молодіжного руху, потрібно було говорити про лібертаріанську антикомуністичну спрямованість партії [260; 494] (Додаток Б). Це виявлялось у факті, що до 1993 р. статутом партії було передбачено найвищу вікову межу членів партії на рівні 35 років [706]. Однак із середини 90-х рр. ХХ ст. (після невдачі на парламентських виборах у 1994 р.) партія розпочала змінювати свою ідеологічну спрямованість. З тих пір вона поетапно почала набувати ознак/атрибутів

технократизму [437], угорського націоналізму [847, с. 379], соціал-консерватизму, "м'якого" євроскептицизму [408], націонал-популізму [687]. 1995 р., з огляду на модернізацію, було змінено/модифіковано і назву політичної партії – Fidesz/Угорська громадянська партія (Fidesz-MPSz). Однак цікаво інше: будучи до цього переважно опозиційною в угорській легіслатурі, після цього розпочався стабільний приріст електоральних успіхів партії (від 7,02 відсотка голосів виборців у 1994 р. до 52,73 відсотка голосів виборців у 2010 р. й 44,87 відсотка голосів виборців у 2014 р.). Як наслідок, в 1998–2002 рр. та з 2010 р. партія позиціонується урядовою (кабінети В. Орбана) і навіть домінуючою у партійній системі Угорщини (щоправда в коаліції з Християнсько-демократичною народною партією, KDNP).

Усереднений висновок по Угорщині полягає в тому, що три ключові протестні групи до початку переговорів за "круглим столом" у 1989 р. спромоглися розробити власні програми та організаційну структуру у формі політичних партій. Внаслідок цього переговори з комуністичним режимом мали характер внутрішньо-опозиційних та опозиційно-владних. Саме на підставі такої специфіки, зокрема впливу протестних груп та партій, у 1989 р. було вирішено провести референдум (поставлено питання про вибори президента після парламентських виборів, заборону діяльності Угорської соціалістичної робітничої партії (MSzMP), а також заборону Робітничої поліції [973, с. 899]), а в 1990 р. – установчі парламентські вибори [1233]. Крім того, саме на такій підставі, на відміну від Польщі, в Угорщині відбулось становлення постпротестних партій, а відповідно й генерування організаційного досвіду, який у майбутньому позитивно вплинув на функціонування партій і партійної системи країни.

У Чехії і Словаччині (спочатку в рамках Чехословаччини) протестні/опозиційні групи мали значно менше можливостей для того, щоби ефективно зорганізуватись у політичні партії та рухи. Хоч наприкінці 80–х рр. XX ст. в країні й спостерігалось збільшення кількості протестних груп [707; 1289, с. 38–40], вони зазвичай позиціонувались як слабо структурно організовані і зовсім незначні за своїми розмірами (суспільною підтримкою). Окрім того (з огляду на силу комуністичного режиму, про що йшлося у попередньому підрозділі дослідження), такі опозиційні/протестні організації піддавались жорстоким репресіям з боку авторитарного режиму.

Це у кейсі чеської частини Чехословаччини виявилось в тім, що формування Громадянського форуму (ОФ) – головного протестного/опозиційного руху в рамках історичної Чехії, що був ініціатором проведення переговорів за "круглим столом" у Чехословаччині та колапсу комуністичного режиму у цій федеративній країні, – не могло відбутись до листопада 1989 р., коли мало місце жорстке репресивне придушення студентської демонстрації в Празі, через що розпочалась "оксамитова революція" [564; 649; 780; 1161; 1164; 1259; 1335; 1340, с. 413–416, 435–437]. У цьому контексті специфіка формування антикомуністичного протестного/опозиційного руху в Чехії полягала у тому, що Громадянський форум не мав часу і організаційної можливості власного розвитку (навіть порівняно з Угорщиною) безпосередньо перед початком переговорів за "круглим столом" і навіть до того моменту, коли він взяв під свій політичний контроль владу в країні. Це мало своїм наслідком той факт, що в червні 1990 р., коли мали місце перші демократичні (установчі) вибори в Чехії і Чехословаччині, організація, яка не мала консолідованої програми подальшого розвитку, а виступала винятково з приводу подолання комуністичного режиму, хоч й отримала підтримку майже 50 відсотків виборців Чехії та понад 36 відсотків виборців Чехословаччини в цілому (при цьому Комуністична партія Чехословаччини (KSCS) спромоглась отримати підтримку 13 відсотків виборців), але так і не позиціонувалась як політична партія. І це в той час, коли у Чехії вже було сформовано чи відновлено як історичні (однак передусім антикомуністичні) інші політичні партії – Рух за автономну демократію – Партія Моравії та Сілезії (HSD-SMS), Християнський і демократичний союз (KDU) тощо. Більше того, організаційна немонолітність руху виявилась й відразу ж після виборців 1990 р., коли розгорілось політичне протистояння між В. Гавелом (лідером Громадянського форуму, який у 1989 р. був обраний президентом Чехословаччини) і формальним керівництвом протестного/опозиційного Громадянського форуму (спершу в особі Я. Урбана, а незабаром в особі В. Клауса). Як наслідок, протестна/опозиційна єдність стала сумнівною і "крихкою".

Як наслідок, на конгресі Громадянського форуму в січні 1991 р. прихильники В. Клауса задекларували потребу формування нової політичної сили – Громадянської демократичної партії (ODS). Впродовж посткомуністичної історії Чехії, меншою

мірою сьогодні (за результатами парламентських виборів 2013 і 2017 рр.), це найбільша консервативна (ліберально-консервативна) і частково євроскептична правоцентристська партія [278, с. 78; 602, с. 29; 756, с. 252; 758, с. 80; 863, с. 232; 925, с. 78; 956, с. 188; 1053, с. 89] Чехії (вона формально виникла в квітні 1991 р.), яка сконструйована за моделлю британської Консервативної партії [604, с. 9], але має у своїй структурі політичні групи/факції різного ідеологічного спрямування – соціал-консервативного, націонал-консервативного, неоконсервативного і націонал-ліберального [813]. Водночас, примітно, що на момент свого формування Громадянська демократична партія позиціонувалась як "проринкова" (ліберальна) політсила, а в своєму розвитку звикло характеризувалась як стабільна партія, на підставі якої (поряд із Чеською соціал-демократичною партією, CSSD) відбулась інституціоналізація партійної системи Чехії (Додаток Б). Це виявляється у тому, що партія перманентно є членом чеського парламенту й періодично формує урядові (здебільшого коаліційні) кабінети. У 1992–1998 рр. вона позиціонувалась як найбільша парламентська партія і домінуюча урядова партія (три коаліційні кабінети В. Клауса й коаліційний кабінет Й. Тошовського). В 1998–2006 рр. вона була найбільшою опозиційною партією в Чехії (на противагу домінуючій в цей період Чеській Соціал-демократичній партії, CSSD)). Впродовж 2006–2013 рр. (за винятком періоду 2009–2010 рр.) партія знову позиціонувалась як найбільша урядова (при цьому в 2006–2009 рр. як домінуюча урядова й найбільша в парламенті). Однак з 2013 р. почалось погіршення електоральних рейтингів партії і вона трансформувалась в опозиційну.

Водночас, з залишків Громадянського форуму в 1991 р. виникла ще одна партія в Чехії – центристський ліберальний, соціал-ліберальний, націонал-ліберальний та енвайроменталістський Громадянський рух (ОН), який у 1991–1992 рр. навіть мав представництво на рівні кількох федеральних міністрів. Впродовж 1991–1992 рр. дві партії, які виникли на основі протестного/опозиційного руху Громадянський форум, позиціонувались як урядові, оскільки вони працювали в рамках урядового кабінету П. Пітхарта. Проте ще в липні 1991 р. В. Клаус зазначив про закінчення будь-якої міжпартійної кооперації між ODS та ОН. На парламентських виборах у 1992 р. ОН не спромоглась подолати 5-відсотковий бар'єр, тому не була представлена у чеському

парламенті [271; 1328]. Після цього партія зійшла на маргінес: в 1993 р. перейменована у партію "Вільних демократів" (SD); в 1994 р. приєдналась до історичної Ліберальної національної соціальної партії (LsNS), створивши альянс SD-LsNS; в 1996 р., після невдачі на парламентських виборах окремі члени "Вільних демократів" створили "Партію відкритого суспільства" (SOS). Загалом сьогодні політична сила перебуває в латентному стані, а її діяльність не була визначальною для партійного будівництва в Чехії. Таким чином варто прийняти висновок, що організований в короткі терміни в Чехії/Чехословаччині протестний/опозиційний рух успішно трансформувався в партії, передусім в ODS, яка відразу стала основою інституціоналізації партійної системи цієї країни.

В іншій частині федеративної республіки, а згодом й у незалежній державі – Словаччині – розвиток протестного/опозиційного руху відбувався схожим чином. В цій країні (на той момент – в частині федерації) функціонував своєрідний аналог Громадянського форуму – організація "Громадськість проти насильства" (VPN) [638]. З наслідків "оксамитової революції" та після установчих парламентських виборів 1990 р. протестна/опозиційна організація отримала підтримку 29,3 відсотка виборців у Словаччині та 10,4 відсотка виборців у Чехословаччині (при цьому Комуністична партія Чехословаччини (KSCS) в Словаччині отримала підтримку 13,8 відсотка виборців¹¹). Але із-за політичних протиріч у середовищі протестного/опозиційного руху в квітні 1991 р. (за аналогією до Чехії) відбувся надзвичайний з'їзд VPN. На ньому прийнято рішення про те, що на основі опозиційного руху утворено партію "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS), яка отримала перемогу на словацьких парламентських виборах у 1992 р. У її зрізі йдеться про націонал-консервативну (правопопулістську, а в деяких положеннях центристську) партію [267, с. 503; 383; 534; 613; 763; 765; 1245, с. 285; 1330], яка користувалась значною підтримкою електорату в 1992–2006 рр.: 1) у проміжку цього часу вона була найбільшою парламентською партією; 2) в 1992–1998 рр. вона була домінуючою урядовою партією в п'яти кабінетах В. Мечіяра (за винятком короткого періоду в 1994 р.); 3) в 1998–2006 рр. вона була найбільшою опозиційною силою; 4) в 2006–2010 рр. вона була коаліційним

¹¹ Решту голосів отримали Християнсько-демократичний рух (KDH) й історична Словацька національна партія (SNS).

партнером в кабінеті Р. Фіцо. Однак за наслідками парламентських виборів у 2010 і 2012 рр. партія до парламенту не потрапила, а в 2014 р. припинила свою діяльність. Загалом очевидно, що електоральна підтримка цієї партії поступово зменшувалась упродовж 1992–2014 рр., а тому вона була визначальною в окресленні первинного вигляду партійної системи Словаччини. Водночас, на момент формування цієї партії було помічено, що вона не була консолідованою: це найбільш виразно виявилось з приводу голосування за розпад Чехословаччини, бо частина депутатів від партії підтримала таку ініціативу, а частина – ні (формально ж партія виступала за значну децентралізацію тодішньої Чехословаччини).

Водночас, з іншої частини постпротестного/постопозиційного руху "Громадськість проти насильства", але дещо раніше, зокрема 1989 р., було сформовано центристську ліберально-демократичну партію Громадянський демократичний союз (ODU), але вона спромоглась проіснувати лише до листопада 1992 р. (не отримавши мандатів у словацькому парламенті на підставі виборів 1992 р.). Відповідно й за аналогією з Чехією, у Словаччині успіхом увінчалась лише одна постопозиційна політична партія, проте й вона сьогодні не є репрезентованою у національному парламенті. З огляду на це, цілком очевидно, що протестні/опозиційні рухи були детермінантними в ході формування та раннього етапу функціонування партійної системи в Словаччині.

Сумарно підсумовуючи атрибути і логіку формування та політичний вплив протестних/опозиційних рухів на формування партій і партійних систем у сучасних країнах Вишеградської групи в 1989–2017 рр., дотримуємось висновків про те, що: а) найбільш політично (зокрема за результатами установчих парламентських виборів) успішними протестні/опозиційні суспільно-політичні рухи та організації були в Чехії та Угорщині, а дещо меншою мірою – в Польщі і Словаччині; б) найбільша кількість суспільно-політичних рухів, навіть трансформованих у політичні партії, які отримали представництво у національних легіслатурах, була в Угорщині; в) найбільша кількість партій, яка сформувалась на основі протестних/опозиційних рухів, була в Польщі, дещо менша – в Угорщині, а найменша – Чехії й Словаччині; г) найбільш політично успішними були політичні партії, сформовані на основі протестних/опозиційних рухів, в Угорщині, менш успішними – в Словаччині та Чехії, а найменш успішними – в Польщі; д) партії, які виникли на основі протестних/опозиційних рухів у сучасних

країнах Вишеградської групи, найбільш політично успішними були відразу після перших (установчих) парламентських виборів, а також у перше десятиліття (90–і рр. ХХ ст.) після колапсу режимів "реального соціалізму", а незабаром (за винятком здебільшого Угорщини і меншою мірою Чехії) почали політично занепадати і навіть подекуди припинили своє існування; е) політичні партії, які сформувались на основі протестних/опозиційних антикомуністичних суспільно-політичних рухів, сьогодні (станом на 2017 р.) усереднено є маргінальними чи припинили своє функціонування в Польщі та Словаччині, є значно слабшими, аніж раніше, у Чехії, а також є дуже впливовими, як і раніше, в Угорщині; є) політичні партії, які сформувались на основі протестних/опозиційних рухів, найбільшою мірою вплинули на формування та інституціоналізацію партійних систем в Угорщині і Чехії, а також свого часу (передусім в 90–і рр. ХХ ст.) у Словаччині, а найменшою ж мірою – в Польщі; ж) політичні партії, які виникли на основі протестних антикомуністичних суспільно-політичних рухів, не стали винятковими дескрипторами й атрибутами партійних систем країн Вишеградської групи, з огляду на що політико-правовий статус політичної опозиції в регіоні визначається цілою низкою інших атрибутів (про які детально йтиметься у наступних частинах дослідження).

На підставі застосування мультифакторних та крос-тематичних регіональних порівнянь також усереднено очевидно, що партії, які вийшли із антикомуністичної політичної протестності/опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи, здебільше своїм корінням належали до кінця 80–х рр. ХХ століття [512; 1044]. Це означає й про це значно свідчить попередній підрозділ дослідження, що раніше протестні суспільно-політичні рухи й організації в регіоні були або іншого типу, або відносно ізольованими. Що ж стосується оцінювання трансформаційної логіки та перспектив перетворення протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів у політичні партії, зокрема на підставі аналізу ролей та мотивацій ключових акторів у середовищі антикомуністичної протестності/опозиції, то цілком очевидно, що це були люди, які мали важливе значення, зокрема в тому сенсі, що вони відігравали помітну лідерську роль в суспільно-політичних рухах щонайменше до 1989 р., а також брали участь у переговорах з комуністичним режимом щодо перспектив й особливостей створення демократичних систем.

Таблиця 4.2

Політичні (електоральні, парламентські та урядові) успіхи і представництво протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів і партій, сформованих на їх основі, у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [481]

Політична сила ¹²	Перші (установчі) вибори	Другі вибори	Треті вибори	Четверті вибори	П'яті вибори	Шості вибори	Сьомі вибори	Восьмі вибори	Дев'яті вибори
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
ПОЛЬЩА									
Роки виборів	1989 р.	1991	1993	1997	2001	2005	2007	2011	2015
S	35,0 / 35,0 161/460 1	5,1 / 5,9 27/460 0	4,9 / 0 0/460 0	–	–	–	–	–	–
AWS/AWSP	–	–	–	33,8 / 43,7 201/460 2	5,6 / 0 0/460 0	–	–	–	–
PC	–	8,7 / 9,6 44/460 2	4,4 / 0 0 0	К / К К 0	–	–	–	–	–
ROAD	–	–	–	–	–	–	–	–	–
UD	–	12,3 / 13,5 62/460 2	10,6 / 16,1 74/460 0	–	–	–	–	–	–

¹² Умовні позначення: S – "Солідарність"; AWS - "Виборча дія Солідарності"; AWSP – "Виборча дія Солідарності правих"; PC – "Згода центру"; ROAD – "Громадянський рух за демократичну дію"; UD – Демократичний союз; UW – Союз свободи; PD – Демократична партія; KLD – Ліберальний демократичний конгрес; PSL-S – Селянська партія "Солідарність"; ZChN – Християнський національний союз; ChDSP – Християнсько-демократична робітничка партія; ROP – "Рух відбудови Польщі"; BBWR – "Непартійний блок підтримки реформ"; MDF – Угорський демократичний форум; SzDSz – Союз вільних демократів; Fidesz – Fidesz; OF – Громадянський форум; ODS – Громадянська демократична партія; OH – Громадянський рух; VPN – "Громадськість проти насильства"; HZDS – "Рух за демократичну Словаччину"; ODU – Громадянський демократичний союз; К – участь у виборах чи частка в парламенті в коаліційному блоці; Н.В. – не було виборів. В першому рядку кожної клітинки вказано, як у зазначеному порядку, відсоток голосів виборців за політичну силу і частку парламентських мандатів політсили, в другому рядку – кількість парламентських мандатів політсили щодо номінального складу легіслатури (однопалатного парламенту або нижньої палати двопалатного парламенту), в третьому рядку – кількість разів, коли політсила була урядовою. Сірим виділенням позначення ті каденції парламенту, коли політсили були опозиційними.

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
UW	–	–	–	13,4 / 13,0 60/460 1	3,1 / 0 0/460 0	–	–	–	–
PD	–	–	–	–	–	2,5 / 0 0/460 0	К / К 1/460 0	–	–
KLD	–	7,5 / 8,0 37/460 3	4,0 / 0 0/460 0	–	–	–	–	–	–
PSL-S	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ZChN	–	8,7 / 10,7 49/460 3	6,4 / 0 0/460 0	–	–	–	–	–	–
ChDSP	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ROP	–	–	–	5,6 / 1,3 6/460 0	К / 0 0/460 0	1,1 / 0 0/460 0	–	–	–
BBWR	–	5,4 / 3,5 16/460 0	–	–	–	–	–	–	–
УГОРЩИНА									
Роки виборів	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014	Н.В.	Н.В.
MDF	24,7 / 42,5 164/386 2	11,7 / 9,8 38/386 0	2,8 / 4,4 17/386 1	К / 6,2 24/386 0	5,0 / 2,8 11/386 0	2,2 / 0 0/386 0	–	Н.В.	Н.В.
SzDSz	21,4 / 24,1 93/386 0	19,7 / 17,9 69/386 1	7,6 / 6,2 24/386 0	5,6 / 5,2 20/386 2	6,5 / 5,2 20/386 1	0,3 / 0 0/386 0	–	Н.В.	Н.В.
Fidesz	9,0 / 5,7 22/386 0	7,0 / 5,2 20/386 0	29,5 / 38,3 148/386 1	41,1 / 42,5 164/386 0	К / 36,5 141/386 0	К / 58,8 227/386 1	К / 58,8 117/199 1	Н.В.	Н.В.

Закінчення табл. 4.2

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
ЧЕХІЯ									
Роки виборів	1990	1992	1996	1998	2002	2006	2010	2013	2017
OF	49,5 / 63,5 127/200 1	–	–	–	–	–	–	–	–
ODS	–	29,7 / 33,0 66/200 2	29,6 / 34,0 68/200 1	27,7 / 31,5 63/200 0	24,5 / 29,0 58/200 0	35,4 / 40,5 81/200 2	20,2 / 26,5 53/200 2	7,7 / 8,0 16/200 0	11,3 / 12,5 25/200 0
OH	–	4,6 / 0 0/200 0	–	–	–	–	–	–	–
СЛОВАЧЧИНА									
Роки виборів	1990	1992	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2016
VPN	29,4 / 32,0 48/150 2	–	–	–	–	–	–	–	–
HZDS	–	37,3 / 49,3 74/150 4	35,0 / 40,7 61/150 1	27,0 / 28,7 43/150 0	19,5 / 24,0 36/150 0	8,8 / 10,0 15/150 1	4,3 / 0 0/150 0	0,9 / 0 0/150 0	–
ODU	–	4,0 / 0 0/150 0	–	–	–	–	–	–	–

Відповідно, саме вони виступили в якості провідних фігур у ще діючих після колапсу комуністичного режиму рухах і їх перетворенні в партії на початку 90-х рр. ХХ ст. Тому стратегічні пріоритети/рішення ключових акторів протестності/опозиційності комуністичному режиму відігравали вирішальне значення у майбутні організації деяких партій, які вийшли зі середовища антикомуністичних суспільно-політичних рухів.

Водночас, порівняльний аналіз аргументує, що оскільки протестні/опозиційні рухи у всіх аналізованих країнах Вишеградської групи прийшли до влади офіційно, тобто за результатами перших (установчих) парламентських виборів (про це свідчать дані табл. 4.2), то й не дивно, що поступово почав змінюватись і сам статус таких рухів. Спочатку вони трактувались (спершу не повністю формально, адже до 1991 р. ще не повністю впав комуністичний режим, а згодом повністю формально) як владні чи провладні (або ж як такі, що делегували своїм представникам функції здійснення політичної влади і/чи управління країнами), але згодом вони (у формі сформованих на їхній основі партій) перетворились в опозиційні (частково у Польщі й Угорщині) чи залишились владними/урядовими (здебільшого в Чехії і Словаччині). Відповідно, у результаті перших (установчих) парламентських виборів, а часто ще і до них, було очевидно, що існувала (а реально ще й досі існує) потреба подальшого розвитку існуючих тоді протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів.

У цьому контексті вкрай важливо те, що саме політичні еліти протестних рухів повинні були зробити й врешті-решт зробили фундаментальний вибір щодо того, як у кінцевому підсумку мали розвиватись партії і партійні системи аналізованих країн. Але прийняти певні однозначні висновки із приводу подальшого/очікуваного розвитку політичної, зокрема партійної та виборчої, системи було вкрай складно, оскільки у тогочасних суспільствах Польщі, Угорщини та Чехословаччини (Чехії і Словаччини) існувала, в тім числі й зумовлена історично, зокрема міжвоєнним періодом розвитку, широка різноманітність суспільно-політичних поглядів і позицій. Більше того, дуже відмінними були і позиції самих представників антикомуністичної протестності. Річ у тому, що будучи латентно консолідованими ідеєю подолання комуністичного домінування Радянського Союзу та завершення режимів "реального соціалізму", зокрема до 1989–1990 рр., представники протестних/опозиційних рухів були оцінені та

характеризувались як іманентно внутрішньо суперечливі актори політичного процесу: одні протестні/опозиційні рухи, зокрема здебільшого в Польщі, переважно були соціал-демократичними, але доповнювались й іншими ідеологічними позиціями, інші, зокрема в Словаччині, – переважно ліберальними, ще інші, зокрема в Угорщині (внаслідок представництва різними рухами) і Чехії (внаслідок хаотичного формування) взагалі не мали вираженого ідеологічного домінування (див. Додаток Б).

Як наслідок, від моменту формування перших урядових кабінетів з представників колишніх груп протестності/опозиції комуністичному режиму виникло дуже багато непорозумінь, які були пов'язані з тими питаннями, які ці урядові кабінети повинні були вирішувати, а також з тим, яким чином мали розвиватись партійні системи в окремих країнах регіону. Причому, до уваги бралась як організаційна структура очікуваних або новосформованих партій, так і в цілому питання про доцільність чи недоцільність формування партій на основі протестних/опозиційних рухів. Саме з огляду на ці питання й виявився лідерський потенціал певних колишніх опозиціонерів. До прикладу, ті, хто були лояльні між собою та із загальною позицією колишнього протестного/опозиційного руху, зазвичай залишались у середовищі руху. Ті ж, хто виступали з відмінними ідеями та позиціям, зазвичай ставали основою формування відокремлених осередків, які зрештою, зокрема з огляду на вимоги демократизації, і переросли у політичні партії. Іншими словами, після невдалої спроби встановлення лідерськими групами контролю над порядком того, як розвиватимуться протестні суспільно-політичні рухи у майбутньому (тобто невдачі в отриманні контролю за суспільно-політичними рухами), гіпотетичними (із огляду на теорію) були тільки дві ситуації [641]: 1) залишитись "лояльними" до попереднього або будь-якого нового керівництва руху чи організації; 2) "вийти" із руху чи організації, створивши тим самим новий рух, організацію чи партію або не створюючи їх взагалі.

При цьому, "вихід" окремих лідерів протестного/опозиційного руху, як показує нам досвід аналізованих країн Вишеградської групи, найчастіше позитивно впливав на вирішення неузгодженостей із-поміж постопозиційними елітами. Тим не менше, суперечки окресленого характеру між такими лідерами набували й зовсім іншого характеру в умовах формування та функціонування коаліційних урядів (особливо

меншості), що здебільшого виявлялось у випадку, коли новостворені постпротестні (постопозиційні) комуністичному режиму партії вирішували співпрацювати у їх рамках. Річ у тім, що кожен постпротестний актор, після того як він став незалежним "носієм" репрезентативних функцій у політичній системі (йдеться передусім про парламентське представництво партій, які виникли на основі протестних/опозиційних рухів), розраховує на те, щоби реалізувати власні політичні цілі та амбіції. З огляду на це, а також на детермінанти, які впливають з історичних особливостей становлення та розвитку протестних/опозиційних рухів (зокрема сила антикомуністичної опозиції і ступінь антагонізму між протестним/опозиційним рухом і комуністичним режимом), власне й відбувалася інституціоналізація партійних систем в країнах регіону.

У цьому зрізі варто більш детально заглибитись в аналіз організаційної структури та особливостей формування протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів у свого часу комуністичних країнах сучасної Вишеградської групи. Річ у тому, що протестні/опозиційні рухи в Польщі, Угорщині й Чехословаччині мали дуже різний ступінь структурно-організаційного досвіду й заглибленості у проблематику впливу на ймовірні колапси комуністичного режиму. Так, в одних випадках (до прикладу, в Польщі) політична протестність змогла сформуватись через відносно когерентні групи тиску та політичні рухи в цілому упродовж кількох років до того, як комуністичний режим впав. В інших же випадках (зокрема в Угорщині і Чехословаччині) політична протестність/опозиція не мала такої можливості й унаслідок цього позиціонувалась як відносно аморфна й роздрібнена складова політичного процесу, зокрема своєрідне об'єднання інтелектуалів, які до цього займались винятково дисидентською діяльністю. Відповідно, саме організаційна структура політичної протестності/опозиції й те, яким чином остання змогла впливати на комуністичний режим, відіграли ключову роль у демократизаційному процесі та його особливостях в країнах регіону.

Цілком ймовірно й те, що ті протестні/опозиційні групи, які мали можливість зорганізуватись у консолідовані рухи/організації, а згодом і партії напередодні краху комуністичного режиму, мали значні переваги над протестними/опозиційними групами, яким цього зробити не вдалось. При цьому, варто зважати на момент, що незалежно від особливостей розвитку протестних/опозиційних рухів та організацій наслідуючі (або ж

ненаслідуючі) їх партії ініціально зіткнулись з подвійною проблематикою – соціальним вибором і колективністю дій. У першому випадку партії були зобов'язані вирішувати конфлікти між різними поглядами на різні можливі варіанти і напрями політики, які вони могли сприйняти як пріоритетні [730, с. 46–49]. Іншими словами, партії були змушені прийти до консенсусу із приводу того, на яких засадах вони мали конкурувати з аналогічними за завданнями політсилами. У другому випадку політичні партії мали бути в змозі вирішувати проблеми колективної дії, які були похідними від необхідності координації діяльності різних членів партій, включаючи їхніх депутатів парламентів й активістів. Іншими словами, очікувалось і це справдилось на практиці, що партії функціонують більш ефективно, якщо у них є інструменти для вирішення внутрішніх розбіжностей та забезпечення того, щоб партійці поважали й дотримувалися партійних рішень і стратегій відразу після того, як останні прийняті.

Тому в сучасних країнах Вишеградської групи тогочасні протестні/опозиційні групи (рухи та організації), які змогли почати роботу із приводу перетворення своїх слабких мереж опозиційності у більш згуртовані протопартійні організації, зокрема напередодні краху комуністичного режиму, були наділені своєрідною "перевагою" порівняно з групами, які такої можливості розвитку своїх ("успадкованих") партій не мали. Більше того, якщо механізми для співпраці у питаннях соціального вибору та колективної дії були створені ще до краху комунізму та до того, як опозиційні рухи були змушені взяти на себе завдання управління відповідними країнами, то групи протестності небезпідставно отримували більше перспектив із приводу успішного "виживання" у процесі транзиту до конкуренції на основі партійно-електоральних патернів і механізмів. І на відміну, тим протестним/опозиційним організаціям, які були сформовані безпосередньо перед та під час формального колапсу режимів "реального соціалізму", необхідно та неминуче було поєднувати діяльність у двох напрямках: формування партійно-електоральних патернів та механізмів політичної конкуренції і паралельне проведення переговорів про умови трансформації режимів "реального соціалізму" й набуття провладного характеру.

Додатково, порівняльний аналіз "спадкування" колишніх комуністичних партій режимів "реального соціалізму" в посткомуністичних країнах Вишеградської

групи й інших країнах Центрально-Східної Європи, який свого часу був проведений, до прикладу, А. Грзималою-Буссе [587], змушує апелювати й до інших маркерних та атрибутивних показників і характеристик трансформації протестних/опозиційних рухів у партії. Річ у тім, що колишні (а в низці кейсів і чинні) бюрократи/чиновники із середовища комуністичних партій режимів "реального соціалізму", котрі діяли в аналізованих країнах регіону до 1989–1990 рр. (поки офіційно не було заборонено функціонування партій, що були орієнтовані на принципи марксизму-ленінізму), повинні були займатись питаннями взаємодії і офіційних/неофіційних переговорів з антикомуністичними протестними/опозиційними рухами. Внаслідок цього колишні або й чинні (як у випадку Чехії) комуністи виробили конкретні навички, які допомогли їм реформувати та оновити свої партії після розпаду комуністичного режиму. Така логіка простежувалась передусім у Чехії, де внаслідок переговорів за "круглим столом", заборони ідеологічних постулатів і принципів марксизму-ленінізму, а також залучення тривалої традиції соціал-демократії (на підставі досвіду міжвоєнного періоду) Комуністична партія Чехословаччини (KSCS) трансформувалась у Комуністичну партію Чехії та Моравії (KSCM). Схожим чином з Угорської соціалістичної робітничої партії (MSzMP) було сформовано дуже політично успішну та впливову Угорську соціалістичну партію (MSZP). Водночас, в окресленому випадку важливе й інше зауваження, бо логіка подібного характеру може бути застосована і щодо активістів протестних/опозиційних антикомуністичних суспільно-політичних рухів. Відповідно, ті активісти протестних/опозиційних рухів, котрі мали можливість брати участь в офіційних переговорах із комуністичним режимом або в будь-якій іншій відкритій формі політичної діяльності до падіння режиму (в цьому зрізі до уваги не беремо такі методи діяльності дисидентів як самвидав чи подібні акції), отримали "перевагу" з погляду розробки конкретних політичних навичків, що мали відношення до партійної конкуренції. У свою чергу, активісти ж у більш репресивних політичних системах отримували такий досвід та навички на "льоту", тобто під час та внаслідок падіння комуністичного режиму.

У цьому контексті варто апелювати до специфіки та природи комуністичних режимів у кожній аналізованій в дослідженні країні, оскільки вони, впливаючи на

атрибути організаційної структури і діяльності протестних/опозиційних рухів, також виявились вагомим маркером аналізу їх трансформації у політичні партії. Відповідно, існуючі свого часу, але функціонально відмінні комуністичні політичні режими в регіоні вплинули, зокрема інституційно, концептуально і політично, на становлення не лише антикомуністичної, а й посткомуністичної і сучасної політичної опозиції. У цьому розрізі варто апелювати до позиції Г. Кітчелта, З. Мансфелдової, Р. Марковскі і Г. Токи [730], які дихотомують комуністичні політичні режими на такі варіації, як бюрократично-авторитарні та націонал-адаптивні. Перші, які функціонували в тому числі і в Чехословаччині, були такими комуністичними режимами, які виникли після проходження аналітичними кейсами докомуністичної фази індустріалізації, мали деякий досвід демократії і сформовану сильну комуністичну партію поряд з відносно активним громадянським суспільством. Все це було притаманно, наприклад для Чехословаччини, ще до моменту офіційного встановлення комуністичного домінування. Саме тому такі режими виявились дуже репресивним щодо опозиції [730, с. 24–27]. Цей різновид комуністичного режиму вів до глибокої прірви поміж наступниками комуністичних партій і протестних/опозиційних рухів. Натомість, другі, які мали місце в тому числі і в Польщі та Угорщині, були такими комуністичними режимами, які були менш індустріалізованими соціально-економічно, були сконструйовані на елементах демократичних інститутів та інституцій, однак у них комуністичні партії були менш впливовими аж до моменту формального становлення комунізму. У таких режимах ніколи не відбувалось повного контролю із боку комуністичних партій над суспільством. Крім того, тут, принаймні епізодично, було передбачено частину громадянських прав та свобод. Як наслідок, саме у таких системах досить часто здійснювалась кооптація груп політичної протестності з політичною опозицією, внаслідок чого обмежувалась кількість прямих політичних репресій [730, с. 24]. Саме на цій підставі у таких країнах було помічено менший розрив між посткомуністичними та постопозиційними партіями.

Відповідно, результовано, що на підставі запропонованої дихотомії комуністичних режимів гіпотетично і практично значно більш широкі можливості задля соціальної підтримки й розвитку політичної опозиції були в країн другої групи. Це означає, що

тип і специфіка того або іншого комуністичного режиму доволі суттєво впливали на атрибути політичної протестності/опозиції й на розвиток партійних систем і, відповідно, розвиток та статус політичної опозиції у майбутньому. Підсумовуючи значення типології, варто також зауважити, що вона створила своєрідну "схему" відмінностей між протестними/опозиційними групами/рухами у різних, свого часу комуністичних, країнах сучасної Вишеградської групи. Проте варто розуміти, що типологія замовчує потенційно руйнівні наслідки "епізодичних полумок" у менш репресивних ситуаціях націонал-адаптивних режимів. До прикладу, насильницький, на підставі введення воєнного стану, розгін опозиції, що мав місце у Польщі в 1981 р., очевидно мав дуже руйнівні наслідки на зусилля, які були спрямовані на більш конструктивний підхід щодо становлення політичної опозиції згодом. Звичайно, такий вплив зменшувався із плином часу, особливо внаслідок формування нового покоління чиновників режиму й активістів політичної опозиції. Проте очевидно наступне: чим більш недавно такі (схожі) події мали місце, тим сильніше відчувався їхній вплив. Відповідно, це дозволяє теоретизувати, що переслідування опозиції, ймовірно, збільшує антагонізми між владою і її супротивниками. Внаслідок цього, у свою чергу, відбувається сприяння поглибленню "прірви" між різними акторами політичного режиму.

З іншої сторони, як вказують Дж. Беласяк [329, с. 35] і А. Грзимала-Буссе [583], такі поділи у середовищі політичного режиму, швидше за все, мають потенціал зникнути з плином часу. Але навіть попри це не виключено й про це значною мірою свідчить політична практика країн Вишеградської групи, що природа такого соціополітичного поділу (комунізм/посткомунізм – антикомунізм), яка виходить суто з комуністичної епохи, й надалі, хоч і меншою мірою, впливатиме на партійні системи. Як наслідок, можна припустити, що чим більш антагоністичними були відносини між опозицією (протестністю) і політичним режимом (владою) у комуністичну епоху, тим глибшим ставав соціополітичний поділ "комунізм/посткомунізм – антикомунізм" і тим меншою була ймовірність того, що будь-які форми кооперативної поведінки між наступниками комуністичних партій і антикомуністичних рухів та організацій мали бути нормою, принаймні у перші роки після краху режимів "реального соціалізму". Емпірично це зрозуміло з огляду на те, що партії по різні сторони окресленого соціополітичного

поділу, особливо в період посткомунізму, як правило намагались і досі значною мірою намагаються уникати навіть гіпотетичності стосовно варіацій формування урядових коаліцій між собою. Внаслідок цього простежується певний елемент "внутрішньої опозиційності" партійних і політичних систем принаймні деяких країн Вишеградської групи. Це особливо помітно у країнах, де означені соціополітичні поділи свого часу сформувались на підставі антагоністичних відносин між протестністю/опозицією і владою. Натомість, країни із меншими або слабшими соціополітичними поділами навпаки вбачають і навіть реалізують певні перспективи з приводу співпраці між постпротестними/постопозиційними та посткомуністичними політсилами [583].

Висновок полягає у тому, що попри функціонування в Польщі, Угорщині та Чехословаччині рухів і груп протестного/опозиційного характеру ступінь антагонізму у відносинах між ними та владою суттєво варіювався: від високої до низької міри антагоністичності чи, іншими словами, від глибокої до поверхневої міри політичного поділу на підставі протистояння протестних/опозиційних та комуністичних сил. При цьому, очевидно, що чим більш глибоким був соціополітичний поділ між владою та протестністю/опозицією, тим меншою була імовірність того, що відбуватиметься ефективна співпраця між партіями, які виникли на їх підставі у комуністичному та протестному/опозиційному таборах. З іншого боку, встановлено, що чим меншим був вплив соціополітичного поділу, тим більшою була вірогідність того, що ті рамки, котрі відокремлювали всі посткомуністичні партії від всіх постопозиційних партій, очікувались бути і були прозорими.

Усереднено це означає, що після того, як дивергентні протестні/опозиційні рухи й організації прийшли до влади, вони зіткнулись між собою із приводу різних внутрішніх конфліктів стосовно розуміння того, яким чином варто діяти в напрямі політичних та соціально-економічних реформ, а також у трактуванні внутрішньої структури цього процесу. Це виявляється навіть у тому факті, що попри те, що всі колишні антикомуністичні протестні/опозиційні групи ефективно впорались з різними виявами та видами організаційних суперечок у період переходу від авторитаризму до демократії, деякі з них виявились краще (інколи й ситуативно) підготовленими до прямої електоральної конкуренції в умовах посткомуністичного розвитку. Внаслідок

цього протестні/опозиційні групи, які мали кілька можливостей для самоорганізації в умовах комуністичного режиму, отримали велику перевагу в тому сенсі, що вони розробляли й імплементували свою організаційну структуру із огляду на досвід у вирішенні проблем соціального вибору та колективних дій. Саме тому такі групи отримали значно більше шансів та ресурсів для "виживання" за наслідками виборів до національних парламентів, а тому мали значно більший потенціал генерувати, структурувати й інституціоналізувати партійні системи і феномен політичної опозиції в регіоні. Навіть з огляду на те, що розколи та роздробленості з приводу політичних питань та інші відмінності у середовищі таких груп зовсім не були непомітними, адже в цілому подальший постпротестний/постопозиційний розвиток таких організаційних структур був більшою мірою прагматичним і конкурентоспроможним, ніж слабким і маргінальним. І на відміну, ті протестні/опозиційні рухи, які не мали можливості зорганізуватись у період комуністичного режиму, були зобов'язані вирішувати всі зазначені вище проблеми паралельно із процесом демократизації політичних режимів (про взаємозв'язок демократизації і політичної опозиції в країнах Вишеградської групи йдеться у наступному підрозділі дослідження).

Як наслідок, розколи/фрагментація протестних/опозиційних суспільно-політичних антикомуністичних рухів виявились як ініціюючими, так і ускладнюючими явищами й процесами для подальшого розвитку опозиційних рухів і організацій та політичної опозиції в цілому, зокрема у контексті електоральної конкуренції. Річ у тому, що внаслідок результатів перших (установчих) виборів в країнах регіону зростав вплив чинного соціополітичного поділу по лінії дихотомії комуністичних/посткомуністичних та антикомуністичних/постопозиційних валентностей. А така тенденція, у свою чергу, вплинула на структурування електоральної конкуренції та формування урядових кабінетів, які, як демонструє досвід країн Вишеградської групи, ґрунтуються на партійній конкуренції через використання принципів коаліційного торгу. При цьому, вагомість впливу окресленого соціополітичного поділу виявилась більш значною у тих країнах, де колишні комуністичні партії зуміли реформуватись та стали більш привабливими для виборців, а отже й більш конкурентоспроможними.

Водночас, очевидно й те, що поглиблення зазначеного соціополітичного поділу ефективно обмежило можливості партій формуватись та розвиватись на підставі

ідей колишньої антикомуністичної протестності/опозиції. Внаслідок цього осколки суспільно-політичних рухів, тобто політсили, які на підставі різних причин вийшли з ініціальних протестних (опозиційних) організацій, традиційно почали стикатися із низкою проблем. Вони зазвичай (передусім у Польщі, меншою мірою в Чехії та Словаччині) пояснювались потребою пошуку партнерів по формуванню виборчих блоків і коаліції для отримання більшості в легіслатурах. Тому осколки опозиційних рухів не мали легкої можливості для об'єднання зусиль з колишніми комуністичними партіями та їхніми "спадкоємцями": навіть якщо ці осколки трактувались як соціал-демократичні партії (що, приміром, було притаманно для Польщі); навіть якщо ці осколки поділяли позиції колишніх комуністичних партій з значного кола питань. У результаті, значній кількості "екс-дисидентів" та представників груп протестності довелось зіткнутися з "сумнівним вибором": або залишатися у тій або іншій формі коаліції з колишніми союзниками по антикомуністичній протестності/опозиції (із якими вони могли мати дуже мало спільного з погляду політичних уподобань), або перебувати в ізольованій позиції, не розраховуючи на підтримку коаліційних партнерів (лише розраховуючи, що їх ймовірна репрезентація стане корисною іншим партіям).

По суті, глибина соціополітичного поділу у рамках комунізму/посткомунізму й антикомунізму змусила політсили, які спробували самі по собі вистояти на політичній арені (передусім у Польщі), "повернутись" у суперечливі та фрагментовані позиції в середовищі колишньої антикомуністичної протестності/опозиції. Саме у такій ситуації незадоволені члени антикомуністичних рухів могли вибирати: виходити або ж ні із таких рухів і формувати чи ні власні партії, оскільки після формування таких партій ці політики все ж були змушені продовжувати співпрацювати із залишками впливу ініціальної протестної/опозиційної групи. Особливо за потреби формування урядових коаліцій у тому разі, коли нові політичні групи/партії мали бажання працювати в уряді. Однак такий вибір вирішував проблему розбіжностей у зрізі організаційних питань, але він зовсім не вирішував проблеми інтенсивних розбіжностей з приводу тих чи інших напрямів/векторів політики і майбутнього країн. Таким чином, проблема зовсім не позиціонувалась як така, що була вирішеною, адже додатково тривали суперечки на інституціональному рівні: не між неформальними групами в середовищі суспільно-

політичної протестності та політичної опозиції, а з-поміж легалізованими політичними (передусім парламентськими) партіями, які були вимушені працювати на спільний результат у рамках урядових коаліцій (особливо із огляду на небезпеки призупинення демократичного транзиту). Такі коаліції, у свою чергу, здебільшого (наприклад, у Польщі в 1989–1993 рр. й Словаччині в 1990–1992 рр.), але не завжди (приміром, не в Угорщині і не в Чехії) підривали стабільність урядових кабінетів та інституціоналізацію постпротестних/постопозиційних політичних партій і партійних систем. Це було зумовлено тим, що значна частина політичних рішень приймалась на підставі компромісів, які були необхідними, щоби тримати різнорідні коаліційні групи (коаліційні в двох сенсах – щодо соціально-політичного складу колишніх протестних/опозиційних рухів і щодо складу урядових кабінетів на початку 90-х рр. ХХ ст.) в умовній єдності. При цьому, компроміс між різними партіями чи частинами колишніх протестних/опозиційних рухів був доволі символічним хоча б тому, що деякі учасники коаліційного торгу і процесу розглядали його як такий, що порушував ідеологічні атрибути політсил у рамках їхньої антикомуністичної риторики і політики.

Окреслений сценарій розвитку подій, як емпірично демонструє досвід країн Вишеградської групи, найперше виявився у партійних системах тих країн, в яких було апробовано вкрай глибокий соціополітичний поділ між посткомуністичними (а раніше комуністичними) та постопозиційними (а раніше антикомуністичними) партіями. Річ у тім, що в таких партійних системах помічено два аспекти політичної конкуренції: приріст електорального протистояння поміж колишніми комуністичними партіями та колишніми опозиційними до них рухами і паріями; приріст протистояння між різними сегментами/напрямами сприйняття політичного процесу в середовищі дій колишньої антикомуністичної протестності/опозиції.

Емпірично і концептуально примітно також те, що з часом зменшення значимості соціополітичного поділу на підставі вагомості патернів і важелів протистояння між посткомуністичними і постопозиційними партіями привело до зменшення фрагментації серед постпротестних/постопозиційних партій. Як наслідок, менші антагоністичні відмінності між політичним режимом/владою і політичною опозицією гарантували, що політична опозиція може "почуватись" у значно меншій потребі становлення

єдиного вектору політичної боротьби проти інституціоналізованої політичної влади. Однак навіть попри це, у посткомуністичному періоді політичного розвитку країн Вишеградської групи вплив соціополітичного поділу через дихотомію комунізм – антикомунізм зберігся, оскільки осколки колишніх протестних/опозиційних рухів і навіть партій, сформованих на їхній основі, "почували" себе в "небезпеці" у випадку апробації і навіть обговорення будь-яких сценаріїв відходу від ініціальної політичної позиції ініціального для них протестного/опозиційного руху. Відповідно, такі партії в особах їхніх представників і симпатиків чітко усвідомлювали всі існуючі ризики з приводу приєднання та співпраці з партіями комуністичного/посткомуністичного походження й ідеологічного спрямування. Річ у тім, що збереження статусу-кво ніяк не гарантувало збільшення антагоністичності сприйняття конкретної політичної партії. З іншої сторони, вихід будь-якої партії з ініціального протестного/опозиційного руху діяв як "клапан" для зменшення напруженості у відносинах між партіями, які залишились в опозиції після колапсу режимів "реального соціалізму".

Це суттєво максимізувало узгодженість між такими партіями, оскільки такий розвиток подій передбачувало та фактично зменшував кількість варіацій того, як антикомуністична опозиція повинна була і могла співпрацювати з іншими політсилами у ракурсі участі та вироблення компромісної позиції учасників політичного процесу, особливо з огляду на потребу формування урядових коаліцій. Виявилось це у тому, що деякі постпротестні/постопозиційні партії змогли в ідеологічному зрізі наблизитись до деяких посткомуністичних партій (які виникли на підставі комуністичних партій у період домінування комуністичного політичного режиму), або й навпаки, значно ближче, ніж до своїх гомологів у середовищі інших постпротестних/постопозиційних партій. Натомість, іншим постпротестним/постопозиційним партіям виявилось значно легше співпрацювати і пактуватись гомологічно, тобто з-поміж собою. А це, у свою чергу, згенерувало різносторонні особливості відносин між владою та опозицією у політичних, зокрема партійних, системах країн Вишеградської групи.

Підсумовуючи, аргументуємо, що становлення, концептуалізація і структуризація політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи розпочались на підставі функціонування протестних антикомуністичних суспільно-політичних рухів/організацій та

згенерованих на їхній основі політичних партій. Причому, загальноприйнятою тенденцією виявилось формування постпротестних/постопозиційних політичних партій в регіоні на підставі апелювання до ідеологічного та організаційного коріння тих антикомуністичних рухів, організацій та груп, які здебільшого існували не пізніше періоду 1987–1990 років [512; 1044]. Натомість, ранні протестні рухи позиціонувались як занадто диференційовані й ізольовані, а тому вони не мали впливу на формування політичних партій і кристалізацію феномену політичної опозиції (у рамках партійних систем країн Вишеградської групи наслідком було те, що почали виникати або ж відновлюватись так звані "історичні" партії, котрі існували, до прикладу, в період міжвоєнного розвитку країн регіону). Водночас, єдиний виняток у даному випадку становить Польща, де формування протестних/опозиційних альтернативних рухів і організацій відбулось раніше, внаслідок чого вже у 1980–1981 рр., до прикладу, "Солідарність" почала переростати в масову і впливову організацію.

Також мотивуємо, що саме протестні/опозиційні рухи та сформовані на їхній основі політичні партії (а загалом феномен політичної протестності/опозиційності) у Польщі, Угорщині, Чехії і Словаччині стали основою формування модерних партійних систем і виявлення суті й призначення політичної опозиції. На це є щонайменше кілька доказів, які зокрема інкорпоровані в фактах, згідно яких: 1) частина партій (передусім правоцентристського або ліберального спрямування із поміркованого сектору колишньої політичної протестності/опозиції – наприклад, "Союз вільних демократів" (SzDSz) в Угорщині, – та консервативного і/або націоналістичного спрямування із радикального сектору колишньої політичної протестності/опозиції – наприклад, "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS)) у країнах Вишеградської групи виникла на підставі груп суспільно-політичного протесту режимам "реального соціалізму"; 2) частина партій (передусім комуністичного/посткомуністичного вектора з середовища "жорсткого курсу старої еліти" – наприклад, Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM) і Комуністична партія Словаччини (KSS), – та соціалістичного або соціал-демократичного вектора із середовища "м'якого курсу старої еліти") у країнах Вишеградської групи виникла на основі комуністичних партій режимів "реального соціалізму"; 3) частина партій у країнах Вишеградської групи відновила діяльність як

"історичних"; 4) з огляду на досвід свого часу (в ході демократизації) існуючих (сформованих чи відновлених) партій почали виникати зовсім нові політсили [177, с. 369, 399]. Відповідно, в більшості країн саме протестні/опозиційні антикомуністичні суспільно-політичні рухи, які трансформувались у політичні партії (навіть незалежно від того, наскільки вони були політично успішними після цього), тобто загалом явища та процеси суспільно-політичної протестності й, зокрема, опозиційності, виявились ініціальними у новітньому періоді партійного будівництва.

4.3. Політична опозиція та демократизація: особливості співвідношення та взаємодоповнення в ході політичного транзиту сучасних країн Вишеградської групи.

З огляду на процеси, які детермінували спочатку занепад, а потім і колапс режимів "реального соціалізму", а також зумовили трансформацію автократичних політичних режимів спочатку у гібридні, однак зрештою у демократичні, актуальною виявляється проблематика кореляції інституційних та процесуальних атрибутів демократизації і політичної опозиції на прикладі політичного транзиту тих країн, які сьогодні становлять Вишеградську групу і здебільшого характеризуються як консолідовані чи напівконсолідовані демократії [86]. Це особливо очевидно з огляду на те, що на підставі саме окреслених процесів відбулась трансформація протестних суспільно-політичних рухів у партії, а тому й відповідно політичної опозиції із її трактування винятково у формі суспільно-політичного протесту додатково і в форму політичного інституту. Однак з'ясування особливостей кореляції інституційних та процесуальних атрибутів демократизації і політичної опозиції не є одномоментним завданням, адже воно залежить як від особливостей проходження й наслідків самої демократизації, так і від ролі в ній та наслідків за її результатами для політичної опозиції. А це, у свою чергу, корелює із зауваженнями науковців про те, що теорії політичного транзиту не можуть пояснити всю складність і специфіку демократичних трансформацій, якщо вони не охоплюють феномену і ознак політичної опозиції [1216].

Відповідно, окреслена проблема є досить актуальною, оскільки її розкриття сприяє виявленню специфіки формування і розвитку політичної опозиції (у формі суспільного/суспільно-політичного протесту чи політичного інституту) як легітимного

учасника політичного процесу в умовах транзиту в спочатку посткомуністичні чи поставторитарні (як гібридні), а згодом і в демократичні політичні режими країн Вишеградської групи. Це очевидно передусім з огляду на те, що "просування" до демократії в країнах регіону значною мірою залежало від "нової альтернативної" політичної сили – опозиції, – яка створювала реальну політичну конкуренцію і значно підривала монополію "партій влади". Крім того, конструктивна діяльність опозиції була основою побудови громадянського суспільства, адже її вихідний плюралізм зумовив появу різних груп політичних інтересів, цінностей, програм, ідеологій [24]. А ці групи, у свою чергу, по-різному розуміли та сприймали демократію як в період режимів "реального соціалізму", так і в період транзиту до демократії в регіоні [263–264], зокрема з огляду на те, що в регіоні, за винятком Чехословаччини, майже не було досвіду демократії у міжвоєнний період. Хоч з іншої сторони, групи усереднено апелювали до парламентського вияву демократії, тобто ідеї/концепту парламентської демократії (водночас на підставі апелювання щодо принципів свободи (передусім негативної [315]), прав людини та громадянина [616; 917], народного суверенітету та націонал-демократизму, змагальності, ненасильства, електоральності і представництва [458; 1352, с. 56], однак зазвичай не політичної участі [351]), але, з іншої сторони, доволі диверсифіковано уявляли механізми її "осягнення" [351; 1283].

Внаслідок цього в аналізований період часу будь-який гіпотетичний варіант "перемоги" демократії над режимом "реального соціалізму" не трактувався як опція "перемоги" громадянського суспільства над державою. Більше того, "сильна держава" розумілась як ознака "слабкої демократії" й навпаки [1295]. Зумовлено це було зокрема й тим фактом, що здебільшого наприкінці 80–х, однак інколи й на початку 90–х рр. ХХ ст. саме громадянське суспільство ототожнювалось із демократією, зокрема з протестними/опозиційними громадськими антикомуністичними, а тому переважно й демократичними суспільно-політичними рухами, які виступали проти інститутів "сильної держави" [97]. Натомість, політичні партії як такі трактувались і сприймались як "супротивники" демократії, адже вони традиційно асоціювались саме з державою. Відповідно, саме групи протестності або опозиційності очікували "неписаного та неінституціоналізованого консенсусу" між громадянським суспільством і державою

[351]. Принаймні до періоду, поки політичний процес в Польщі, Чехословаччині й Угорщині окреслювався і фігурувався довкола інститутів "партії-держави". З часом таке трактування демократії політичною протестністю/опозицією було змінено на конструкти плюралізму та розподілу інтересів. Річ у тім, що така логіка бачення суті та процесів демократизації почали засновуватись на ідеях "повернення" країн Центрально-Східної Європи "до старої Європи", а тому політична опозиція навіть почала апелювати до різних варіантів трансформації – чи то ідеї "третього шляху", чи то ідеї "ліберального укладу", чи то концепту "соціальної ринкової економіки" [356].

Перераховані ідеї були варіативними хоча б тому, що стосувались надзвичайно важливих питань політичного та соціально-економічного розвитку сучасних країн Вишеградської групи: зміни політичного режиму з автократичного на демократичний; переходу від планової та командно-адміністративної економіки до капіталізму; визначення рамок політичної спільноти (нації–держави [275; 369; 720]); початку та завершення зміни еліт [1246]; ініціювання змін у морально-нормативних стандартах суспільства, зокрема шляхом відновлення свого роду "історичної справедливості"; зміщення фокусу зовнішньої політики в напрямі "повернення до Європи" [305]. Крім того, вони виявили можливість паралельного зменшення або збільшення "сили" як держави, так і громадянського суспільства, а відповідно і того факту, що демократія не обов'язково є наслідком зростання "сили" саме громадянського суспільства [492; 1337]. Це звісно ускладнило логіку кореляції політичної протестності/опозиції та демократизації з огляду хоча б на те, що в 80–х рр. ХХ ст. в країнах регіону було, принаймні на теоретичному рівні, постульовано конфліктну дилему між державою і громадянським суспільством [259; 261; 266; 269; 616; 689; 1107; 1135; 1181; 1207].

Тому, вирішуючи поставлені наукові проблему і завдання, апелюємо передусім до факту, що демократизація або загалом політичний транзит у сучасних країнах Вишеградської групи не були консолідованими, унілатеральними й однотипними. Більше того, трансформаційні і модернізаційні процеси в регіоні не були лінійними, а зумовлювались складними й дифузними бар'єрами, про які мало було відомо науці. Відповідно, атрибутизація ролі і наслідків процесів демократизації для політичної опозиції (й навпаки) в регіоні також виявились диверсифікованими. Це передусім

виявляється у тому, що різними були напрями, темпи та наслідки (або сумарно – моделі) транзиту авторитарних режимів країн регіону до демократії. Частково це було зумовлено й тим фактом, що по-різному на способи "зламу" авторитарного політичного режиму в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині (Чехословаччині) вплинув рівень розвитку протестних/опозиційних антикомуністичних суспільно-політичних рухів (про що йшлося у попередньому підрозділі дослідження) [263].

Як наслідок, сьогодні у політичній науці є чимало спроб типологізації або ж виділення моделей демократизації/переходу до демократії, а також місця у цьому процесі політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. До прикладу, Є. Вятр [34] зазначає, що в Польщі та Угорщині демократичний перехід варто класифікувати як реформу, узгоджену між політичною (комуністичною) владою та політичною (антикомуністичною) опозицією. За такої моделі демократизації/транзиту мала місце самовідмова від влади частини правлячої авторитарної політичної еліти, яка стала можливою за наявності високого/достатнього рівня розвитку протестних/опозиційних рухів й/чи партій (або опозиції як суспільного протесту), політичного плюралізму і розмаху руху "реформаторів" всередині правлячого режиму, що здобули перевагу над "консерваторами" і супротивниками змін [19, с. 77; 168, с. 345]. На противагу, модель транзиту до демократії в Чехії і Словаччині (у рамках Чехословаччини) треба характеризувати як "перелом" чи "абдикацію" [168, с. 348]. Вона окреслювалась тим, що попередньої процедурної згоди/консенсусу між політичною (комуністичною) владою та політичною (антикомуністичною) протестністю/опозицією і громадськістю, зокрема у фазі формування "протоінститутів" ("правил гри"), не було, внаслідок чого колапс авторитарного політичного режиму відбувся дуже стрімко й майже миттєво. І тільки після цього, а також з огляду на "ефект доміно" у формі врахування політичних процесів в Польщі й Угорщині, розпочались вимушені переговори між представниками комуністичного режиму і виразниками інтересів мобілізованих мас громадськості (які були частково інкорпоровані/кооптовані силами суспільно-політичних рухів) [56; 86].

Схожу, але етимологічно диверсифіковану логіку пропонують й інші вчені. Так, К. фон Бейме [1314] вказує, що в Польщі й Угорщині транзит до демократії відбувся у формі "переговорної революції", а в Чехословаччині – у формі "імплузії режиму". Г.

Екіерт [492], Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер [988, с. 53–6] зауважують, що транзит в Польщі й Угорщині відбувався у формі "узгодженості", а в Чехословаччині – у формі "швидкої політичної мобілізації" або так званого "всенародного підйому". У свою чергу, А. Степан, Х. Лінц [1216] і Дж. Батт [300, с. 368] вказують, що в Польщі й Угорщині апробовано модель транзиту у формі пакту/пактування чотирьох гравців автократичних режимів ("поміrkованих" і "радикальних комуністів" – політичної влади, – а також "поміrkованих" і "радикальних антикомуністів" – протестності чи опозиції [448, с. 15]), але сам пакт був ключовим завданням політичної опозиції як суспільного/суспільно-політичного протесту. Такий сценарій в аналізованих країнах був уможливлений з огляду на те, що вони були авторитарними політичними режимами з "елементами консенсусу та лібералізму". Натомість, такий сценарій не "пройшов" в Чехословаччині, котра наприкінці 80–х рр. ХХ ст. досі позиціонувалась прикладом "замороженого посттоталітаризму", через що суспільно-політична протестність/опозиція в ній просто не мала інструментів ведення переговорів із представниками влади та режиму, передусім із огляду на внутрішню "природу" останніх [300, с. 369]. Тому Д. Фрідхайм аргументує, що транзит до демократії в Польщі й Угорщині відбувався у формі "пакту", а в Чехословаччині – у формі "колапсу режиму" [86; 531, с. 512].

Це важливо з огляду на те, що ефективність політичної опозиції в ході очікування демократизації режиму в аналізованій період вимірювалась спроможністю політичної опозиції активно впливати на такі компоненти автократичного політичного режиму, як: ядро прихильників автократичного режиму, апарат примусу і підтримки автократичного режиму, пасивні прихильники автократичного режиму, недемократичні противники автократичного режиму, активні демократичні противники автократичного режиму й пасивні противники автократичного режиму [1216; 1218, с. 318]. А це ж означає, що ключовими демократизаційними функціями політичної опозиції в автократичних політичних режимах Польщі й Угорщини, але дещо меншою мірою Чехословаччини були: формування і збереження свого статусу чи загалом функціональності; спротив (опір) інтеграції/кооптації в автократичний режим; "охорона" "зон автономності" та спротиву (опору) автократичному режиму; оскаржування легітимності автократичного режиму; підвищення витрат на функціонування та дії недемократичного правління

автократичного режиму; формування та пропонування "надійної" демократичної альтернативи автократичному режиму. Відповідно, ключова стратегія груп політичної протестності/опозиційності автократичному політичному режиму в регіоні полягала (і зрештою їй це вдалось) у тому, щоби: а) "переманити" та "перетворити" принаймні пасивних прихильників автократії (влади/режиму, політичної еліти) хоча б у пасивних прихильників демократії (опозиції, політичної контреліти); б) "перетворити" пасивних прихильників опозиції в активних прихильників демократії і опозиції; в) перетворити "етичне громадянське суспільство в опозиції" у "політичне суспільство в консолідованій демократії" [828, с. 272], зокрема за схемою, наведеною в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Диференціальні відмінності "етичного громадянського суспільства в опозиції" та "політичного суспільства в консолідованій демократії" [826]

Індикатор диференціації	Етичне громадянське суспільство в опозиції	Політичне суспільство в консолідованій демократії
Основа активності	Етика істини	Інтереси
Основні актори	Етична нація	Соціальні групи
Ставлення до "внутрішніх відмінностей"	Пронизливе	Нормальне
Ставлення до "внутрішнього конфлікту" в рамках демократичної спільноти	Зусилля репресувати	Зусилля організувати, агрегувати і представити
Ставлення до "компромісу"	Негативне	Позитивне
Ставлення до "рутинних інститутів"	Негативне	Позитивне
Ставлення до "антиполітики"	Позитивне	Негативне
Ставлення до "держави"	Функціонування за її рамками	Функціонування з метою впорядкувати її

Водночас, як зауважує А. Бозокі [351], характерною ознакою транзиту від режимів "реального соціалізму" до демократії (чи до "політичного суспільства в консолідованій демократії" [826]) в сучасних країнах Вишеградської групи було "самообмеження" поведінки їх учасників/"гравців". Річ у тім, що, будучи радикальними у своїх цілях, пов'язаних з зміною політичного режиму, вони були витонченими і самообмеженими у політичній поведінці [97]. Зумовлено це було передусім знаннями груп протестності з десятиліть комуністичного правління, бо опозиціонери розуміли, що радикальні цілі і стратегії не мають перешкоджати скоординованим діям і пошуку компромісу [1010].

Відповідно, знаменником транзиту сьогочасних країн Вишеградської групи до демократії було те, що він відбувався під цілеспрямованим чи випадковим тиском протестних/опозиційних сил (рухів й організацій) і/або мас громадськості, внаслідок

чого керівники (кокус) комуністичних партій були змушені вступити у переговорний процес [300; 454; 1216], який увійшов в історію як "переговори за круглим столом" [418; 1326] (у випадку ж Угорщини фігурує найменування цього процесу як "переговорів за трикутним столом"). Зумовлено це і тим, що, слідуючи логіці Р. Даля [448, с. 15], "витрати на толерування" політичної опозиції в умовах автократичного політичного режиму були більшими, ніж "витрати на репресії" політичної опозиції в відповідних політичних умовах. Відповідно, наслідком виявилась розрізнена стратегія співпраці та домовленостей влади й протестувальників/опозиціонерів, яка згодом (у різний час в різних аналізованих країнах) стала однією з підвалин реалізації та поєднання моделей/концептів консенсусної і консоціальної демократії [351], бо "переговорники" принципово відсіяли від "круглих столів" радикальні/екстремістські й антисистемні групи протестності/опозиційності (хоча останні природно виступали проти таких процедурних виявів демократії [1352]). Це, у свою чергу, особливо в Чехословаччині, стало підставою створення своєрідного інституційного середовища для відторгнення екстремістсько/радикально налаштованих організацій [168, с. 346], а відповідно суттєвої, хоча й "незавершеної", лімітації значимості антисистемної політичної опозиції. З іншої сторони, як вказує Дж. Марусяк [889, с. 1809], інституціональною умовою формування передусім конструктивної, а не екстремістської політичної опозиції в Чехословаччині (Чехії і Словаччині) був незадекларований консенсус з приводу нових "правил гри". Таким чином, "круглі столи" (через ініціальний вплив мобілізації громадськості або без нього) виконали свою основну роль – формування відповідних "правил гри", які задовольняли магістральних політичних акторів, та узгодження політичних інтересів й вироблення на консенсусній і конкурентній основі принципів і юридичних норм переходу до демократичної та правової держави [168, с. 347; 316, с. 276; 417, с. 1283–1284].

У Польщі це було результовано в факті, що внаслідок переговорів за "круглим столом" у червні 1989 р. було проведено частково вільні вибори до Сейму і повністю вільні вибори до Сенату [1105, с. 272], за результатами яких протестні групи в першому (відповідно до домовленостей із комуністичною владою) отримали 35 відсотків мандатів, а в другому (без домовленостей із комуністичною владою) – 99 відсотків

мандатів, що дозволило модифікувати Конституцію 1952 р. [25; 26; 371, с. 103; 952, с. 350] і внести в неї поправки в формі перехідної "Малої Конституції" [554, с. 45; 563, с. 217; 1138, с. 693]. В Угорщині, у свою чергу, зокрема зважаючи на так звану стратегію "революції–еволюції" у взаєминах/переговорах комуністичної влади й антикомуністичної опозиції [355; 370, с. 297; 1278], спершу було прийнято суттєві зміни (інколи вважають, що у формі "нового основного закону") до Конституції 1949 р. ("Закон XXXI") [371, с. 102; 1236, с. 84], зокрема щодо правил взаємодії влади й опозиції, а також детермінування своєрідної процедурно-консенсусної демократії, і тільки згодом було проведено перші повністю вільні/демократичні вибори (система яких також була безумовним наслідком перемовин влади та опозиції [1248]), які після цього позначились продовженням переговорів про моделювання політичної системи (зокрема, питанням про спосіб обрання президента і систему правління [12, с. 29; 913]). У Чехословаччині, особливо коли режим "реального соціалізму" "посипався", зокрема під впливом мобілізованої громадськості [300, с. 369], комуністичні політичні сили, розуміючи стан громадської думки та споглядаючи приклад Польщі й Угорщини, були змушені, у тому числі й за наслідками переговорів, піти на запровадження схожих політичних процедур, які стосувалися проведення вільних виборів і внесення відповідних змін до конституції (зміни спершу стосувалися післявоєнного, а пізніше міжвоєнного періоду розвитку Чехословаччини [913; 1105, с. 284]). Водночас, атрибутом демократизації в Чехословаччині було те, що виявом "оксамитової революції" був не лише компроміс/консенсус між політичною владою і політичною опозицією, а й майже повне заміщення правлячої еліти опозиційними силами (контрелітою) [25; 26; 168, с. 348]. Більше того, демократизація в Чехословаччині розпочалась та була ініційована не безпосередньо шляхом переговорів, а шляхом "колапсу режиму і оксамитової революції" [300, с. 384] та переговорів. Це сприяло мирному "розлученню" Чехії і Словаччини в 1992–1993 рр., оновленню їхнього конституційного порядку, а також їх відмінності від прикладів транзиту і демократизації в Польщі та Угорщині [501, с. 38] (табл. 4.4).

Підсумовуючи водночас відмінні та схожі патерни транзиту від автократії до демократії в країнах Вишеградської групи, Х. Велш [1326] аргументує, що незалежно від

способу "переходу" вирішальне значення у розумінні трансформації зайняла концепція "торгу та переговорів".

Таблиця 4.4

Особливості транзитів від автократичних режимів "реального соціалізму" до елементів демократії й участь у них політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (1989–1990 рр.) [97; 351; 454; 459; 730, с. 35; 1326]

Особливості транзиту	Польща	Угорщина	Чехословаччина
Тип режиму "реального соціалізму"	Авторитарний "тимчасовий" / бюрократично-авторитарний + націонал-адаптивний	Авторитарний "військовий" / націонал-адаптивний	Авторитарний (посттоталітарний) / бюрократично-авторитарний
Політична єдність автократичного режиму	Низька (або падаюча)	Низька (або падаюча)	Висока (або стабільна)
Прихильність політичної еліти автократичного режиму до комунізму	Слабка (або падаюча)	Слабка (або падаюча)	Сильна (або стабільна)
Спроби реформ автократії в 80–х рр. ХХ ст.	Так, провалені	Так, провалені	Ні
Ініціатори радикальних реформ в автократії	Помірковане крило комуністичної партії	Помірковане крило комуністичної партії	Суспільно-політичні рухи
Тип політичної опозиції в умовах автократії	Уніфікована / консолідована	Розділена / неконсолідована	Уніфікована / консолідована
Спосіб формування політичної опозиції в умовах автократії	Завчасний / ендегенний	Завчасний / ендегенний	Ситуативний / екзогенний
Статус політичної опозиції в умовах автократії	Толерована	Толерована	Репресована
Спосіб зміни політичного режиму	Узгоджений і переговорний (мирний)	Узгоджений і переговорний (мирний)	Мобілізаційний і переговорний (мирний)
Модель транзиту від автократії до демократії	Реформа / пактування / пакт / переговори	Реформа / пактування / пакт / переговори	Абдикація / імплізія / колапс режиму / розрив / "оксамитова революція"
Тип переговорів і торгів між владою й опозицією	Реформа	Конкуренція	Втрата контролю і поділ влади
Швидкість транзиту від автократії до демократії	Поступова	Поступова	Стрімка
Характер приватизації після зміни режиму	Спонтанний	Спонтанний	Контрольований державою
Межі демократичного суспільства	Задані	Задані	Зумовлені поділом
Перші вибори	Частково вільні (1989 р.)	Вільні (1990 р.)	Вільні (1990 р.)
Перший поствиборний варіант посткомуністичної системи правління	Напівпрезиденталізм	Парламентаризм	Парламентаризм
Доля комуністичної або посткомуністичної партії	Фрагментована	Реформована	Фрагментована
Етнічна композиція	Уніфікована / гомогенна	Уніфікована / гомогенна	Розділена / гетерогенна

Річ у тому, що учасники торгу в такому випадку просто були зобов'язані досягати деякої міри політичного врегулювання, хоч і апелювали передусім до вигідних

найперше для себе умов [1345, с. 37–38]. Як наслідок, навіть попри те, що в ході "торгу та переговорів" могли бути сконструйовані різні форми національного інституційного і політичного дизайну, демократія не трактувалась такою, що могла бути продиктованою, а натомість традиційно "виходила з переговорів".

Однак самі конструкції таких переговорів і торгу, моделі і наслідки транзиту до демократії були варіативними, що унаслідуювано досвідом Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини (Чехословаччини) [477; 553, с. 336; 574; 913; 991, с. 20; 1250, с. 306–307]. Навіть попри те, що вони розпочинались майже з ідентичних причин – спільного сприйняття комуністичною владою і антикомуністичною опозицією факту важких наслідків політичної і соціально-економічної кризи в режимах "реального соціалізму". Річ у тому, що в Польщі політичні сили (еліта та контреліта) погодилися винятково на поступове "відкриття" і демократизацію політичної системи, зокрема на підставі стратегії поділу влади. У свою чергу, в Угорщині силами політичної опозиції було досягнуто миттєвого "відкриття" політичної системи, а також негайного переходу до демократії без формальних домовленостей про поділ влади. Сумарним наслідком для двох країн було те, що домовленості про лібералізацію і демократизацію своїм первинним наслідком мали встановлення "стратегій" політичної змагальності. Натомість, у Чехословаччині переговори почались за іншою логікою, оскільки були унаслідуювані від втрати комуністичними партіями у своїх функціях контролю за опозицією, зокрема внаслідок мобілізації мас громадськості і результованого внаслідок цього поділу влади [97] (див. табл. 4.4).

Відповідно, як аргументує Х. Велш [1326], переговори і торг у різних країнах сучасної Вишеградської групи відбувались вкрай по-різному: 1) у Польщі в формі реформи, адже на першому етапі і як первинний наслідок переговорів були цілком очевидними переваги комуністичного режиму [418, с. 291; 1350, с. 100], але на другому етапі, за підсумками виборів і сумарно, прослідковувались переваги на користь антикомуністичної опозиції [1009], внаслідок чого громадськість поставила під сумнів доцільність продовжувати дотримання угод [581, с. 146; 693; 913; 1062]; 2) в Угорщині у формі конкуренції, бо, відстоюючи концепт "одноетапного переходу до демократії", протестні/опозиційні групи відкинули будь-які гіпотетичні транзитні

формули поділу влади і наполягли на максимальній електоральній боротьбі [350; 353; 355; 372, с. 371; 373; 1278], хоч і для реформування системи правління проводили переговори у кілька етапів [913]; 3) в Чехословаччині у формі зміщення від втрати контролю до поділу влади, бо не зважаючи на вплив груп протестності/опозиційності комуністична влада була нездатна не реагувати на вплив мас громадськості, а тому в результаті втратила контроль над політичною системою і була змушена домовлятися про поділ влади з політичною опозицією (у тім числі й у формі уряду національної єдності [1326]). Синтезувались вони тим, що в періоди максимальної напруженості за лінією політичного поділу "комунізм – антикомунізм" опозиційні рухи й організації об'єднувались у тимчасові всеохоплюючі "парасолькові структури" різноідеологічного чи позаідеологічного та фрагментованого характеру, природнім компонентом яких була лиш антикомуністична спрямованість [301; 1008; 1205; 1329, с. 155].

Сумарно це регламентує, що запровадження елементарних правил політичної конкуренції в країнах, які сьогодні становлять Вишеградську групу, призвело до повного оновлення політичної влади в регіоні. Як наслідок, було створено умови для утвердження конструктивної опозиції, адже опозиційним силам не потрібно було вдаватися до неконвенційних політичних дій для того, щоб заявити про свою політичну позицію і реалізувати свої програмні положення, перейшовши шляхом виборів у розряд правлячої політичної сили [56; 168, с. 348]. Водночас, як вказує Н. Панчак-Бялоблоцка [156, с. 163–167], це означає, що транзит до демократії в регіоні детермінувався тим фактом, що ступінь легітимності автократичних політичних режимів "реального соціалізму" був обернено пропорційним ступеню суспільної чи суспільно-політичної самоорганізації громадянських суспільств, котрі становили основу політичної опозиції як суспільного протесту. Безпосереднім виявом цього був той факт, що більша ліберальність автократичних політичних режимів у Польщі й Угорщині зумовила формування політичної протестності/опозиції владі, а також утвердження політичного плюралізму в масштабах всього суспільства [97]. Натомість, у Чехословаччині (зокрема, в її чеській і словацькій частинах) виявом було те, що жорсткіша політика автократичного режиму стримувала загальнодержавні форми

суспільно-політичної самоорганізації, а тому й вела до формування суспільно-політичних рухів, а згодом і політичних партій здебільше за географічним критерієм.

Подібного висновку дотримується А. Пшеворські, який зазначає, що стабільність політичного режиму залежить від присутності/відсутності переконливої альтернативи цьому режиму у той момент, коли він втрачає свою легітимність [180]. Річ у тому, що якщо на момент занепаду політичного режиму йому нема жодної іншої альтернативи, тоді громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних політичних інститутів. Відповідно, у такому випадку ініціативу перехоплює лише частково "заміщена"/змінена номенклатура. З цього приводу, як аргументують Н. Бокало і С. Трохимчук, цілком очевидно, що вплив на формування "правил гри" між політичною владою і політичною опозицією в сучасних країнах Вишеградської групи мала тривалість підготовчої фази транзиту країн регіону до демократії. Приміром, в Польщі вона налічувала майже десять років, в Угорщині – декілька місяців, а в Чехословаччині підготовчої фази як такої не було, оскільки "демократизація практично одразу ж ввійшла у фазу вирішення" [12, с. 35; 56].

Як наслідок – теоретизація, згідно якої лінії поділу між окремими типами та моделями процесів демократизації в країнах Вишеградської групи були надмірно розмитими, однак чітко виявилися дві тенденції: по-перше, Польща та Угорщина демократизувались ендогенно та зважаючи на те, що розвиток опозиції й груп протестності уможливлувався завдяки політиці лібералізації, здійснюваної свого часу режимами "реального соціалізму"; по-друге, Чехословаччина (зокрема, Чехія і Словаччина) демократизувалась спонтанно й екзогенно, адже опозиція та групи протестності в ній були фрагментованими та радше ситуативними, а політичний режим порівняно більш репресивним [168, с. 346]. Також важливою є теоретизація, за якою в ході демократичного транзиту (політичного транзиту до демократії) політична опозиція в країнах регіону пройшла два етапи свого становлення та розвитку – доінституційний (у формі суспільного/суспільно-політичного протесту) й інституційний (у формі політичного інституту) [92, с. 141].

Доінституційний етап становлення та розвитку політичної опозиції припав на період лібералізації і окреслювався організаційним, хоч і внутрішньо структурно-

фрагментованим (а інколи й антидемократичним [181, с. 645]) оформленням політсил (суспільно-політичних рухів і партій), які (щоправда в умовах здебільшого певного балансу сил між владою і протестністю/опозицією) опиралися правлячій комуністичній партії та прямо або опосередковано вели проти неї боротьбу за державну владу [24]. Політична опозиція у цей період розумілась і позиціонувалась як досить організована, громадянсько- і масово-мобілізована, але, на противагу, доволі ідеологічно і програмно фракціонізована, внаслідок чого вона спочатку більше відповідала принципам прямої, а згодом представницької демократії. Безпосереднім свідченням цього слугує зауваження А. Степана про те, що демократична/антикомуністична опозиція, передусім в Польщі й Угорщині і дещо меншою мірою в Чехословаччині, виконувала функції "опору" інтеграції в рамках автократичного політичного режиму, захисту "зон автономії" проти політичного режиму, підриву легітимності політичного режиму, збільшення політичної ціни автократичного політичного режиму, а також створення сприйнятливої альтернативи у формі демократії та демократичного політичного режиму [1217, с. 45]. Тому опозиція у формі суспільного чи суспільно-політичного протесту в цей час була якщо не повністю, то суттєво антисистемною [92, с. 141; 97].

У свою чергу, інституційний етап розвитку політичної опозиції в регіоні був детермінований трансформацією суспільно-політичних рухів/організацій і колишніх комуністичних політичних сил у нові політичні партії, відновленням "історичних" і формуванням зовсім "нових" політичних партій, особливо в той час, коли вони змогли конкурувати між собою в ході проведення виборів до органів влади. Більше того, "інституціонального сліду" політичній опозиції надало те, що політичні партії і рухи (у ролі партій) почали використовувати легальні форми політичного суперництва, створювати власні програмні та персональні альтернативи, а влада для них стала об'єктом, на який спрямовувався спільний політичний інтерес [205, с. 4]. Річ у тім, що боротьба за владу значною мірою скоригувала характер, форми й методи діяльності політичної, передусім парламентської, опозиції, через що вона конструктивізувалась і трансформувалась в невід'ємний політичний інститут представницької демократії в регіоні. Додатковим наслідком стало те, що в країнах Вишеградської групи інституціоналізована політична опозиція сьогодні вже звикло розуміється передусім як

парламентська або партійно-парламентська опозиція, яка потенційована своїми претензіями та перспективами з приводу набуття статусу суб'єкта влади. Водночас, це не означає, що лише парламентська опозиція є виявом політичної опозиції в регіоні, адже до останньої входять і різноманітні суспільно-політичні групи, рухи, організації, а також позапарламентські партії, котрі основним або допоміжним інструментом оспорювання влади вважають суспільний або суспільно-політичний протест тощо і які традиційно не потенційовані набуттям статусу суб'єкта влади [92, с. 141–142].

Помітний виняток у цьому зрізі становить Словаччина, в якій після колапсу автократичного режиму "реального соціалізму" спершу відбулась демократизація, а згодом знову автократизація політичного режиму [1249], через що в середовищі науковців аналізована держава впродовж значного періоду часу позиціонувалась як "складний випадок" [727, с. 453] або "специфічна країна регіону" [620], особливо на фоні її чеського гомолога [503, с. 290; 730, с. 42]. Річ у тім, що в Словаччині, на думку дослідників, було встановлено якщо не авторитарний, то хоча б гібридний політичний режим В. Мечіяра, через що держава виявилась девіантним випадком на тлі інших країн не лише Вишеградської групи, а й загалом Центрально-Східної Європи [127; 1052, с. 1228]. Але це було не випадково, бо Словаччина до 1993 р. фактично не мала досвіду державності, позначалась проблемами етнокультурної гетерогенності, субкультурними конфліктами, неструктуризованістю відносин політичної влади і політичної опозиції, а також відсутності єдиної консолідованої політичної еліти, яка бачила б певну бажану ціль розвитку країни, а тому часто просто "симулювала" демократичні реформи і була сценарієм "аномальності" та нестабільності [678, с. 386, 398]. Саме тому Словаччина пройшла не один етап транзиту до демократії, а два: спочатку від комунізму (режиму "реального соціалізму") до антикомунізму й основ демократії з відкатом до гібридного чи авторитарного режиму В. Мечіяра, а згодом від режиму В. Мечіяра до консолідованої демократії. Відмінність між цими стадіями транзиту полягала у тому факті, що в Словаччині спочатку (після першої стадії транзиту) заперечувались принципи конституціоналізму, відчувались тенденції до централізації виконавчої влади і створення потужного олігархічного політичного класу, а згодом (після другої стадії транзиту) – ці тенденції відійшли на маргінес [485, с. 224].

Крім того, відмінність виявлялась в тім, що спочатку Словаччина практикувала демократію персоналістсько та як популістський тип правління "неперевіреної більшості" і тільки згодом почала розуміти її більш процедурно та консенсусно [503, с. 302]. А це означає, що транзит від комунізму до демократії в Словаччині йшов у кілька переломних моментів, якими фактично були вільні, але "критичні" вибори 1990, 1992, 1994 і 1998 рр. Річ у тому, що тільки парламентські вибори 2002 р. перестали генерувати відчуття "страху" перед ймовірною зміною політичного режиму й можливістю відкату до політичної практики періоду "реального соціалізму" [246, с. 232]. Відтак саме в цей період, на відміну від інших країн Вишеградської групи, в Словаччині було інституціоналізовано конструктивну опозицію [92, с. 142].

Як наслідок, саме наявність конструктивної політичної опозиції у формі її перетворення з суспільного протесту в політичний інститут/протоінститут виявилась результатом передусім договірного типу політичного транзиту, що заклав передумови для формування спочатку правил процедурного консенсусу щодо основоположних політичних інститутів, а згодом і самого процесу досягнення процедурного консенсусу демократії в країнах Вишеградської групи, зокрема через такі правила, як: регулярне проведення чесних і змагальних (загалом справедливих) виборів (передусім легіслатур); можливість громадян претендувати на заняття виборних посад; відсутність репресій до політичної опозиції; право громадян створювати незалежні асоціації і організації; вільний доступ громадян до джерел альтернативної інформації; наділення вибраних посадових осіб конституційним правом контролю за урядовими рішеннями [168, с. 342; 913]. Перераховані правила заклали фундамент договірних відносин, які лягли в основу формування нових політичних інститутів і ознак процедурної демократії (особливо "невизначеності результатів при визначеності процедур") – форми і системи державного правління, структури та повноважень органів державної влади, партій і виборів, політичної, зокрема парламентської, опозиції, – хоча б внаслідок впровадження нових конституційних положень (через прийняття нових конституцій або внесення змін до чинних "соціалістичних" конституцій) і їх імплементації та інституціоналізації у повсякденній політичній практиці [92, с. 142–143; 171, с. 11–20; 500].

Відповідно, підсумком демократизації країн Вишеградської групи стало те, що вони, принаймні станом на середину 2000–х рр., напередодні або після вступу в

Європейський союз, почали позиціонуватись як консолідовані чи ліберальні демократії, у яких задовольнялись принципи верховенства права, чіткого розподілу влади, конституціоналізму, плюралізму політичних акторів та інститутів, дотримання прав і свобод людини та громадянина, свободи ЗМІ і політичних асоціацій [45, с. 528]. Крім того, однією з ознак транзиту країн Вишеградської групи до консолідованої демократії був перехід влади від правлячих політичних сил (політичних еліт) до опозиційних (політичних контреліт) як мінімум двічі у рамках однієї виборчої системи [168, с. 342–343]. Це важливо, оскільки саме політична опозиція в умовах демократизації була (і має бути) носієм й виразником суспільного незадоволення: її роль у політичній системі і конструюванні міжінституційних відносин стала фактором, який легітимізував створені в країнах Вишеградської групи правила гри і тим самим засвідчив, що сформовані в їх рамках політичні інститути можуть детермінувати цивілізоване вирішення політичних/міжінституційних криз. Це особливо очевидно з огляду на статистику успіхів демократизації та консолідації демократії в країнах Вишеградської групи впродовж 1989–2017 рр. [92, с. 143] (див. табл. 4.5).

Сумарно це означає, що за період після колапсу режимів "реального соціалізму" та демократичного транзиту у країнах Вишеградської групи в основному відбулася інституціоналізація і політичної влади, і політичної опозиції. При цьому, як політичний інститут політична опозиція у країнах регіону в своєму розвитку пройшла декілька етапів: перший (друга половина 80–х рр. ХХ ст. – до 1989 р. включно) – період функціонування у формі протоінституту і політичного/суспільно-політичного протесту, що закінчився проведенням "круглих столів"/переговорів і розпадом автократичних політичних режимів; другий (із 90–х рр. ХХ ст. до початку 2000–х рр.) – період правового проектування та регулювання політичної (передусім парламентської) опозиції як політичного інституту; третій (з початку 2000–х рр.) – період формування політичних практик з реальною політичною конкуренцією, заснованою на політичному консенсусі щодо основних політичних проблем і соціополітичних поділів, наявних у країнах аналізованого регіону [92, с. 143].

Таблиця 4.5

Наслідки транзиту від автократії до демократії в країнах Вишеградської групи: результати різних порівняльних проектів, 1989–2017 рр. [92, с. 144; 529; 1263; 1265; 1303]

Країна	Різні етапи підрахунків	Проект "Політія" (Systemic Peace)	Проект "Свобода у світі" ("Freedom House")	Індекс демократизації (Гельсінський університет)	Індекс демократії ("The Economist Intelligence Unit")
Польща	1	1988 р.: -6, автократія	1989 р.: 3,5, частково вільна країна	1988 р.: 0,3	-
	2	1993 р.: +8, демократія	1993 р.: 2,0, вільна країна	1993 р.: 19,3	-
	3	1999 р.: +9, демократія	1999 р.: 1,5, вільна країна	1999 р.: 23,6	2006 р.: 7,30 неповна демократія
	4	2009 р.: +10, повна демократія	2009 р.: 1,0, вільна країна	2009 р.: 21,6	2010 р.: 7,05 неповна демократія
	5	2015 р.: +10, повна демократія	2016 р.: 1,5, вільна країна	2014 р.: 24,3	2016 р.: 6,83 неповна демократія
Угорщина	1	1988 р.: -2, закрита анократія	1989 р.: 3,5, частково вільна країна	1988 р.: 0,0	-
	2	1993 р.: +10, повна демократія	1993 р.: 1,5, вільна країна	1993 р.: 33,5	-
	3	1999 р.: +10, повна демократія	1999 р.: 1,5, вільна країна	1999 р.: 25,4	2006 р.: 7,53 неповна демократія
	4	2009 р.: +10, повна демократія	2009 р.: 1,0, вільна країна	2009 р.: 27,0	2010 р.: 7,21 неповна демократія
	5	2015 р.: +10, повна демократія	2016 р.: 2,5, вільна країна	2014 р.: 28,6	2016 р.: 6,72 неповна демократія
Чехословаччина	1	1988 р.: -7, автократія	1989 р.: 6,0, не вільна країна	1988 р.: 0,1	-
Чехія	1	-	-	-	-
	2	1993 р.: +10, повна демократія	1993 р.: 1,5, вільна країна	1993 р.: 37,8	-
	3	1999 р.: +10, повна демократія	1999 р.: 1,5, вільна країна	1999 р.: 36,5	2006 р.: 8,17, повна демократія
	4	2009 р.: +9, демократія	2009 р.: 1,0, вільна країна	2009 р.: 33,9	2010 р.: 8,19, повна демократія
	5	2015 р.: +9, демократія	2016 р.: 1,0, вільна країна	2014 р.: 34,4	2016 р.: 7,82 неповна демократія
Словаччина	1	-	-	-	-
	2	1993 р.: +7, демократія	1993 р.: 3,5, частково вільна країна	1993 р.: 27,4	-
	3	1999 р.: +9, демократія	1999 р.: 1,5, вільна країна	1999 р.: 33,3	2006 р.: 7,40 неповна демократія
	4	2009 р.: +10, повна демократія	2009 р.: 1,0, вільна країна	2009 р.: 24,1	2010 р.: 7,35 неповна демократія
	5	2015 р.: +10, повна демократія	2016 р.: 1,0, вільна країна	2014 р.: 28,6	2016 р.: 7,29 неповна демократія

З іншої сторони, така періодизація дещо умовна і в кожній із аналізованих країн виділені етапи розвитку політичної опозиції розгорталися в різні хронологічні періоди (найтриваліше у Словаччині). У реальності ж усі етапи були взаємопідпорядкованими, адже перша фаза була необхідною, а друга – достатньою умовою для формування конструктивної політичної опозиції, що можливо тільки тоді, коли інституціональні умови зберігають свою консенсусну основу впродовж усього "життєвого циклу". Більше того, у деяких країнах регіону, передусім в Угорщині після 2010 р., а також в Польщі після 2015 р. (це частково продемонстровано в табл. 4.5), розпочалися (як і усереднено у Вишеградській групі) процеси "ерозії демократії", внаслідок чого було доволі суттєво "понижено" політико-правовий статус політичної, передусім парламентської, опозиції (про це більш детально йтиметься у наступних розділах дослідження). Зумовлено це було передусім тим, що у перерахованих країнах, а також меншою мірою в Словаччині було сформовано якщо не однопартійні уряди більшості, то принаймні урядові кабінети, які опирались на домінуючі парламентські партії, що раніше було не властиво чи майже невластиво для регіону. Крім того, в цілому по регіону впродовж 2004–2017, але особливо після 2008–2009 рр. дещо погіршилось сприйняття демократії, адже зріс відсоток "незадоволених" її ідеями та наслідками людей [459]. Часто це було зумовлено тим, що слабкими були зв'язки між соціальними групами і прошарками населення та політичними партіями, які репрезентували владу й опозицію, чи, іншими словами, що доволі значною була електоральна мінливість партійних систем країн Вишеградської групи [92, с. 145].

Ключова причина окреслених явищ і тенденцій похідна та прослідковується в тому факті, що впродовж 1989–2017 рр. в країнах Вишеградської групи так і не було завершально впорядковано міжпартійних та міжінституційних відносин, а як наслідок – відносин між політичною владою (передусім урядом) та політичною опозицією (передусім у парламенті). Це найперше очевидно на прикладі транзитного і посттранзитного періоду політичного розвитку країн регіону, оскільки саме в цей час (зокрема до 2004 р.) до уваги брались ключові інституційні та неінституційні параметри політичного поступу. Причому, одна із ключових дилем, яка не повною мірою була вирішена в посттранзитний період, – це логіка розуміння конкуренції політичних еліт, передусім політичних партій (владних і опозиційних) [92, с. 145].

Відомо, що, з однієї сторони, демократія вимагає конкурентних політичних еліт, прихильних до справедливих і відкритих процесів ліберального управління. З іншої сторони, "сильна держава" потребує кваліфікованих еліт: однак якщо вони надто антагоністичні, то можуть "підірвати" демократію, а якщо вони надто консенсусні, то можуть призвести до автократії [92, с. 145; 637, с. 1–7]. Зважаючи на це, очевидно, що еліти в країнах Вишеградської групи розвивались поетапно, а конкурували з різною інтенсивністю. Зумовлено це було передусім тим фактом, що партії і партійні системи в країнах регіону формувались на підставі антагонізму й історичної логіки протистояння колишніх комуністів/посткомуністів й антикомуністів [582; 583]. Було зрозуміло, що історично репресивніші/конфліктніші відносини у режимах "реального соціалізму" (особливо незадовго до краху комунізму) проводили значно "глибші" політичні поділи між політичною владою та політичною опозицією в період посткомунізму (зокрема між "спадкоємцями" комуністичних партій і антикомуністичних суспільно-політичних рухів). Натомість, більш "м'які" відносини між комуністичною партією та групами протестності гарантували більш демократичні тенденції співпраці поміж владою та опозицією [730]. Відповідно, це генерувало і спадкоємність політичного процесу, і політичний клієнтелізм, адже за такої логіки міжпартійної конкуренції формувались як формальні, так і неформальні мережі, які гарантували преференції деяким акторам політики незалежно від їх компетентності і/чи електоральних переваг. Це вилилось у той факт, що політсили, які були при владі, доволі часто зловживали важелями та інструментами управління, а політсили, які були в опозиції, нерідко заперечували демократичні інститути, висуваючи їм "примарні" політичні альтернативи. Доповнював ситуацію той факт, що в країнах Вишеградської групи вже на початку 90-х рр. ХХ ст. було сформовано принаймні два різновиди партій – програмні та клієнтелістські. Конкуруючи між собою, вони суттєво деструктували патерни взаємодії влади/уряду й опозиції [92, с. 145; 636, с. 137–138].

Ситуація, на думку Т. Костелецькі [759, с. 157], почала змінюватись, а опозиція і влада почали конструктивізуватись лише тоді, коли політичні партії почали ставати більш програмно-орієнтованими, бо наголос вони почали ставити на соціальні інтереси та відносини з громадянським суспільством. Відповідно, й більш відповідальною та

ефективною почала ставати політична опозиція як така, адже, навіть не будучи при владі, її почали трактувати як таку, що здатна управляти та ефективно впливати на прийняття політичних і управлінських рішень. Навіть попри те, що політична опозиція могла ефективно моніторити і критикувати владу/уряд (в тім числі і через державою керовані засоби масової інформації). Усвідомлено це було в розумінні, що саме міцна та відповідальна міжпартійна конкуренція "підвищила" демократичну легітимність і підзвітність у країнах Вишеградської групи. Це збіглось або навіть було зумовлено процесами європейської інтеграції, адже саме в цей час, а зокрема з кінця 90-х рр. XX ст., партійні системи країн регіону почали ставати значно стабільнішими [92, с. 146].

Водночас, поряд з об'єктивними причинами, котрі супроводжували процеси формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи, на ці процеси безпосередньо вплинули процедурні і структурні фактори [130]. Річ у тім, що в країнах регіону формування процедурних факторів демократії відбувалося в умовах вкрай розбалансованих політичних систем, які, як продемонструвала політична практика, супроводжувались "правовим вакуумом", коли різні політичні актори були змушені приймати політичні рішення з метою зниження рівня ризиків, які надходили від політичної системи, зокрема системи міжінституційних відносин. Таким чином впорядковувався "політичний хаос", який був неминучим після зламу попередньої системи та режиму "реального соціалізму". На цьому етапі головну роль відіграли персональні якості політичних лідерів, причому тих з них, що представляли правлячі (комуністичні) та опозиційні (антикомуністичні) політичні сили, оскільки саме вони змогли елементарно втримати ситуацію, стримуючи політичне свавілля, джерелом якого були передусім радикали з середовища політичної еліти та контреліти. Тобто для транзитних країн Вишеградської групи напевно найважливішим моментом був вихід з невизначеності [187]. У свою ж чергу, саме динаміка та характер розвитку інституціональних умов визначили динаміку та характер еволюції власне політичної опозиції. Зрештою, динаміка співвідношення сил між політичною владою і політичною опозицією, жодна з яких не була монолітною і включала в себе як поміркованих, так і радикально налаштованих представників, врешті-решт й визначила подальший тип політичної взаємодії у країнах регіону [92, с. 146].

Позитивну роль у цьому контексті, а також в ході інституціоналізації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи відіграла політика консоціації, яка виявилась можливою на підставі створення відповідної конфігурації політичних інститутів (про які в контексті політичної опозиції більш детально йтиметься у наступних розділах дослідження), а саме: типу партійної та виборчої системи і форм політичної участі, посередництвом яких реалізується залучення громадян до вироблення суспільно та політично значущих рішень; способів формування та відповідальності урядів і рівня їхньої легітимності; рівня консолідованості політичного класу стосовно національних інтересів держав та наявності груп вето ("вето-гравців"), які здатні заблокувати захист або підтримку відповідних національних інтересів; рівня соціальної та політичної активності, який має релевантні форми, та відповідно співвідношення релевантних і нерелевантних форм політичної участі; якості бюрократії [92, с. 146; 168, с. 351].

З огляду на це, примітно, що в країнах Вишеградської групи політика консоціації розроблялась і генерувалась через: по-перше, зміни у національних конституціях, а зокрема створення адекватної конфігурації політико-правових інститутів, прийняття необхідних процесуальних законів, які забезпечують повноцінність затверджених на конституційному рівні політико-правових процедур; по-друге, підтримання досить, порівняно, високого (хоча й мінливого) рівня політичної довіри до органів державної влади; по-третє, підтримання високого рівня консолідації стратегічних політичних пріоритетів, а саме підтримки вектора суспільно-політичних трансформацій (демократія і ринкова економіка) й зовнішньополітичних орієнтацій (євроатлантична інтеграція), які не були або майже не були (зокрема, на прикладі Чехії) предметом політичного протистояння (адже політичні актори сперечалися переважно щодо тактичних кроків у реалізації цієї політики); по-четверте, створення умов для розвитку релевантних форм політичної участі, завдяки чому підтримувалася висока легітимність механізмів й інструментів демократії, урядових партій та, відповідно, політичних рішень, відчуття особистої причетності до реалізації державної політики; по-п'яте, розробку і реалізацію євроатлантичного вектора у зовнішній політиці та набуття країнами регіону статусу ініціаторів апробації так званої "моделі зовнішніх стимулів", завдяки чому аналізовані країни отримали підтримку ЄС при реалізації модернізаційних проектів [92, с. 147; 231, с.

15; 913]. Важливість останнього фактору зумовлюється і тим, що саме ЄС створив позитивне "зовнішнє тло" задля реалізації консоціальної політики. Зокрема, рішення Копенгагенського саміту (червень 1993 р.) і визначення політичних критеріїв членства в Європейському союзі (так звані "копенгагенські критерії") стали каталізатором для розвитку новостворених інститутів політичної опозиції і використання демократичних процедур, насамперед виборів, як способу ротації політичного класу, політичної конкуренції та впорядкування "правил гри" політичних акторів тощо. Вагомою була також економічна підтримка, насамперед через значні обсяги західних інвестицій та зростання товарообігу. Більше того, вагомий вплив Заходу дав підстави стверджувати про реалізацію "екзогенно-ендогенної" моделі модернізації [168, с. 352]. Ситуацію було ускладнено тим фактом, що в деяких країнах регіону (передусім у Польщі й Угорщині) було "продовжено" час прийняття нових національних конституцій, які остаточно мали детермінувати роль політичних інститутів та статус політичної опозиції. Часто це було зумовлено "конфліктом" із приводу типу конституціоналізму, зокрема між тенденціями демократизації (як влади більшості) та лібералізації (як гарантій прав особистості) [211, с. 221]. З іншої сторони, це дало змогу узгодити найбільш важливі конституційні положення, потрібні для проведення консоціальної політики, а також детермінувати політико-правовий статус і параметри структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи [92, с. 147] (про що детально йтиметься у наступних розділах).

Висновки до Розділу 4.

В цілому у Розділі 4 досліджено та систематизовано історичні і трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи. Для цього схарактеризовано параметри й опції феноменів дисидентства та опору як історичних виявів протестності та прототипи політичної опозиції у режимах "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи, виявлено атрибути й вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції та крах режимів "реального соціалізму" у країнах Вишеградської

групи, а також простежено особливості співвідношення і взаємодоповнення феномену політичної опозиції та процесу демократизації в ході політичного транзиту сучасних країн Вишеградської групи. Констатовано, що явищами і феноменами, з яких наприкінці 80–х – початку 90–х рр. ХХ ст. почали формуватись політичні партії та рухи, а відтак і змагальність між ними й політична, у тому числі парламентська, опозиція в сучасних країнах Вишеградської групи, свого часу були опір, дисидентство, протестність і нонконформізм. Хоча, на противагу, обґрунтовано та продемонстровано, що ці процеси не були ідентичними і не відбувались нелінійно, а натомість доволі поступово й варіативно.

Наприклад, з'ясовано, що опір, який для країн Вишеградської групи був головно притаманний у 40–50–х та менше у 60–х рр. ХХ ст., здебільшого стосувався та виражався у форматі узагальнених чи конкретизованих, а також колективних чи індивідуальних форм антисистемної суспільно-політичної діяльності, в тому числі нелегальної та радикальної, які традиційно спрямовувались супроти максимально широкого впливу і гегемонії репресивних й інколи тоталітарних політичних режимів періоду комунізму. Натомість дисидентство, яке в Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії виявлялось переважно у 50–80–х рр. ХХ ст., було гетерогенно й по-різному інкорпороване у формі водночас системної й антисистемної діяльності, головно з приводу критики догматичності і недоцільності окремих аспектів "реального соціалізму", а відтак, на противагу, фокусувалось на його реформуванні або хоча би модернізації у рамках тогочасних здебільшого авторитарних політичних режимів. Врешті-решт, лише опозиційні чи своєрідні протоопозиційні суспільно-політичні рухи, період функціонування яких у регіоні припав здебільшого на кінець 80–х рр. ХХ ст., типово і також водночас системно та антисистемно, але значно організованіше, аніж раніше, виступили проти тодішніх автократичних тенденцій і найчастіше наполягали на демократизації існуючих політичних режимів та практик. У комплексі це дозволило аргументувати, що в 40–х – 80–х рр. ХХ ст. різноманітні протестні та нонконформістські структури й організації, які діяли у країнах аналізованого регіону, були по-різному важливими і впливовими, однак абсолютно не були гомогенними та уніфікованими, оскільки радше виявлялись як ситуативні, хоча й потенційні загрози для автократичних політичних режимів

тогочасних країн Вишеградської групи та СРСР, особливо на тому тлі, що вони максимально змобілізувались тільки на завершених періодах свого функціонування наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

Це особливо помітно на тлі того факту, як з'ясовано у розділі, що тільки з кінця 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. політична опозиція чи протоопозиція у країнах Вишеградської групи почала функціонувати і сприйматись більш організовано та структуровано й урешті-решт визріла як суспільно-політичний феномен, а згодом і як політичний інститут. Яскравим вираженням і підтвердженням цього було перетворення опору, дисидентства й інших форм протестності у громадянське суспільство та суспільно-політичні рухи й організації, які зуміли, хоча й доволі по-різному, домовитись з комуністично-автократичними режимами чи скинути їх, тим самим запустивши процеси політичної, соціально-економічної та системної лібералізації, модернізації і демократизації. Причому інституціоналізація різноманітних виявів протестності в опозицію у форматі політичного інституту відбулась головним чином за рахунок трансформації суспільно-політичних рухів у відповідні політичні партії, коаліції та блоки, котрі майже миттєво, зокрема на підставі прийняття демократичного законодавства й проведення перших демократичних виборів, отримали парламентське представництво у країнах Вишеградської групи. З огляду на це, у розділі було вироблено наукову позицію, згідно з якою варіативність та опціональність суспільно-політичної протестності в країнах регіону, а також і загалом політична та соціальна специфіка самих країн регіону, вплинули як на різноманітність моделей їхнього перетворення у політичні партії і формування тих чи інших типів партійних систем, так і на моделі транзиту країн регіону до демократії, а відтак і на різні шляхи та наслідки формування політичної, в тому числі і парламентської, опозиції у сучасному – демократичному – розумінні.

Натомість уніфіковано це може бути лише тим фактом, що організованіші й активніші групи протестності, які неодмінно доклались до колапсу авторитарно-комуністичних режимів минулого, неодмінно отримали значно більші політичні дивіденди у рамках майбутніх демократичних політичних режимів, які сформувались як конструкти взаємодії та зміни влади й опозиції. Виявляється це головним чином у тому, що для демократичних політичних режимів, у тому числі в країнах Вишеградської групи

з початку 90-х рр. XX ст., апріорі властива політична та парламентська опозиція. У рамках розділу це продемонстровано на підставі тісного взаємозв'язку між феноменом протестності та процесом й ознаками демократизації і відтак демократії, навіть попри те, що шляхи та моделі досягнення демократії у різних країнах регіону були відмінними. А це, своєю чергою, виявилось й унаслідувалось тим, що в країнах Вишеградської групи була ініційована та оформлена, а згодом й інституціоналізована здебільшого конструктивна і системна політична опозиція. Хоча, на противагу, процесуально це відбувалось не завжди односпрямовано та лінійно, адже різні країни Вишеградської групи апробували різні опції колапсу авторитарних режимів, а тому у них групи протестності по-різному та з різною інтенсивністю зуміли стати агентами та акторами політичного процесу – десь спочатку як опозиція, а десь відразу як влада. Однак найголовніше у цьому розрізі те, що в країнах регіону було одномоментно вироблено й імplementовано механізм і правило ротаційного оновлення влади, а тому й розуміння і чинної влади/уряду, і чинної опозиції принципу, згідно з яким їхні ролі можуть бути інвертовані та замінені, навіть із елементами невідомості, фактично у будь-який період часу. Концептуально це виявилось у тому, що ініціювання, наповнення і щонайбільше інституціоналізація політичної опозиції в країнах Вишеградської групи перетворили політичний процес із моноцентричного у поліцентричний та змагальний. Хоча, на противагу, він і досі не може бути означений як винятково системний, адже доволі часто виринають кейси і вияви антисистемної опозиційності. Відповідно, загалом у розділі констатовано, що сучасна політична опозиція в країнах Вишеградської групи історично пройшла щонайменше два етапи свого становлення та розвитку – доінституційний чи протоінституційний (громадянський і масовий) та інституційний (парламентський і партійний), – а сьогодні вона здебільшого позиціонується як конструктивна, хоча й по-різному структуризована та не завжди впорядкована, стабільна, соціально детермінована й організована. Це особливо виразно почало виявлятися із початку XXI ст., коли в деяких країнах Вишеградської групи, як і загалом у Європі, почались процеси "ерозії" та деконсолідації демократії.

Викладені у Розділі 4 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [79; 80; 86; 89; 92; 97–100; 107].

РОЗДІЛ 5

ПОЗИЦІОНУВАННЯ, ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС, ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ І ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

5.1. Інституційно-політична логіка і нормативно-правові ознаки позиціонування політичної й парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

Розгляд історичних і трансформаційних особливостей становлення політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи дозволяє аргументувати, що цей феномен (у вузькому/класичному та широкому/сучасному розумінні) в сучасній інтерпретації аналізованої вибірки держав доцільно говорити винятково після колапсу режимів "реального соціалізму", тобто починаючи із кінця 80–х, але більшою мірою з початку 90–х рр. ХХ ст. У цей час, зокрема внаслідок демократизаційних процесів, політична (й зокрема парламентська) опозиція в країнах Вишеградської групи почала невпинно концептуалізуватись, феноменізуватись, розвиватись, структуруватись та інституціоналізуватись, набуваючи відповідного політико-правового статусу і повноважень й окреслюючись у відповідних моделях.

Знаменником становлення політичної, зокрема парламентської, опозиції (і як суспільного/суспільно-політичного протесту, і як політичного інституту) в країнах Вишеградської групи було те, що зміна інституційних параметрів політичних систем і політичних режимів аналізованих держав перешкоджала чіткій оцінці організаційної структури і можливостей позиціонування політичної опозиції, в той час як комплексний характер транзитного/трансформованого політичного процесу, а тому й оцінювання ролі політичної опозиції виявились надскладними завданнями навіть із огляду на наявну конституційну теорію та практику. Відповідно, цілком очевидно, що випадок сучасної політичної/парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи є доволі унікальним і навіть багатогранним.

Це зрозуміло з огляду на те, що кейс політичної/парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, особливо на стику 80–х – 90–х рр. ХХ ст., виявився таким, у

якому відбувались "зміщення та трансформація" від широкого розуміння політичної опозиції (передусім як суспільного чи суспільно-політичного протесту) до вузького трактування цієї категорії (тобто як парламентської опозиції або загалом політичної опозиції як політичного інституту). З цього приводу П. Копецькі і М. Спірова [752, с. 134] зазначають, що вивчення і позиціонування політичної, зокрема парламентської, опозиції у країнах Вишеградської групи (й інших посткомуністичних країнах Європи) багато в чому відображали тенденції та результати розвитку опозиційних суспільно-політичних рухів в аналізованому регіоні. Це виявлялось у тому факті, що на початку 90-х рр. ХХ ст. – у період демократичного транзиту і консолідації – доволі значною була роль різних не тільки парламентських, але й позапарламентських опозиційних сил [828; 1320]. Річ у тому, що крах комунізму і соціалістичної моделі розвитку в цей період найчастіше розглядались як перемога громадянського суспільства над авторитарними/посттоталітарними режимами, навіть незважаючи на той (хоч і досить умовний) факт, що, за винятком Польщі, опозиційні суспільно-політичні рухи в теперішніх країнах Вишеградської групи не були дуже великими й консолідованими і не позначались особливою потужністю – принаймні до колапсу режимів "реального соціалізму" в регіоні. Тим не менше і як вказано у попередньому розділі дослідження, опозиційні суспільно-політичні групи, рухи й організації, які виникли незадовго до краху або під час краху комуністичних режимів, зіграли магістральну роль у початку й інтерпретації різних сценаріїв політичного транзиту, котрі розгорнулися в регіоні наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

Заявлений висновок про взаємодоповнюваність феномену політичної опозиції в країнах Вишеградської групи посилюється тим моментом, що у всіх елементах аналізованої вибірки єдиною формально-інституційною формою і платформою/ареною здійснення опозиційного впливу (або, умовно, опозиційності) наприкінці 80-х рр. ХХ ст. були так звані "круглі столи". Через них "опозиція" як суспільний/суспільно-політичний протест поширювала громадський і політичний вплив. Крім того, через них приймалися перші сумісні й узгоджені антирежимні та владно-опозиційні рішення, які багато чим визначили інституційний каркас нових політичних систем і місце у них опозиції як політичного інституту. Ідеться, до прикладу, про означення

часових термінів і рамок проведення перших багатопартійних (установчих) виборів, про інституційні механізми і наслідки проведення таких виборів, зокрема з приводу доцільності використання того чи іншого типу виборчої системи, про прийняття чи неприйняття різноманітних варіацій конституційних систем державного правління в цілому. Як наслідок цього – зауваження, згідно якого політична опозиція, ще не будучи інституційно оформленою і репрезентованою у формі політичних партій, фактично взяла участь у конструюванні "політичного майбутнього" своїх країн, тим самим знаменувавши цей етап (кінця 80–х – початку 90–х рр. ХХ ст.) політичного розвитку та демократичного транзиту країн Вишеградської групи "періодом саме опозиції" [355; 416; 502; 897].

З цього приводу В. Бусленко зауважує і про це частково зазначено в попередніх структурних частинах дослідження, що категоріальним атрибутом становлення та позиціонування політичної опозиції в більшості країн Вишеградської групи було те, що вона зуміла встановити та верифікувати конструктивний характер взаємодії із владою в умовах транзиту політичних режимів до демократії і її консолідації, чим власне й було забезпечено відносну політичну стабільність, а також унеможливлено використання "силового" чинника в політиці [25; 26]. Це виявилось у тому, що перехід до демократичного політичного режиму передбачав створення умов для політичної змагальності, через що демократичне суспільство убезпечило себе від авторитарних тенденцій та зловживань владою, а також залишило за собою право політичного вибору. Річ у тім, що перспективність та незворотність демократизаційних процесів значною мірою визначалася пошуком взаємоприйнятних рішень у ході переговорного процесу між комуністичною владою і антикомуністичною (передусім поміркованою) опозицією. Відповідно, прийняття механізмів згладжування конфліктів, зокрема й у формі компромісів, також було частиною процесу переходу до демократії і зазвичай відбувалось за допомогою механізмів обміну статусних позицій влади на політичний капітал опозиції [176, с. 428]. Тобто починаючи з кінця 80–х рр. ХХ ст. в політичні системи країн Вишеградської групи було привнесено елементи змагальності, що стали важливою умовою конструювання демократичного політичного режиму. Це спонукало М. Вахудову зауважити, що "там, де слідом за крахом комунізму негайно

відбулося створення і зміцнення змагальної демократичної політичної системи, варто очікувати відносно швидкого прогресу в розбудові ліберально-демократичних політичних інституцій та опертої на ринок економіки" [28, с. 27]. З іншої сторони, це не заперечило вказівки Т. Кравчика, згідно якої "не існує універсального підходу, який дозволяє стверджувати, коли суперництво або політична кооперація опозиції з урядом сприяє демократії, а коли призводить до викривлення її фундаментальних засад", адже "можна тільки ствердити, що для демократичного режиму однаковою мірою є корисною як поміркована політична боротьба між партіями, так і пошуки поміркованого компромісу" [21, с. 448; 769, с. 159].

Сумарно це означає, як аргументує В. Бусленко [26], що платформи "круглих столів" мали певний ресурсний потенціал, який змогли використати групи політичної протестності та опозиційності наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Вони були своєрідними інститутами кооперативної взаємодії політичної опозиції (як суспільно-політичного протесту) з політичною владою (як з політичним інститутом), внаслідок якої делегітимізувалась влада й легітимізувалась опозиція. Більше того, саме внаслідок такої взаємодії політична опозиційність отримала статус "агента інституційних змін", а влада і опозиція почали (хоч і мінімально) позиціонуватись раціональними акторами, котрі вступали у взаємодію один з одним із ціллю збільшення "власної користі" та зменшення транзакційних витрат, тобто проти порушення встановлених у результаті "круглих столів" компромісів. З цього приводу Ю. Абдуллаєва вважає, що мірою раціональності взаємодії політичної влади й опозиції в країнах Вишеградської групи почала слугувати величина транзакційних витрат цієї взаємодії, яку політичні актори звикло намагались мінімізувати [2, с. 12]. Відповідно, очевидно, що вихід на пряму "кооперативної взаємодії" політичної влади та політичної опозиції в регіоні був чітко "взаємообумовленим" [26]. Водночас, неможливість перетворення "круглих столів" як форми співпраці влади і опозиції в постійно діючий політичний інститут кооперативної взаємодії була зумовлена логікою боротьби за владний ресурс і потребою як влади, так і опозиції зберігати між собою певне розмежування з метою поділу електорату, а також з метою самоідентифікації [35, с. 19]. Відтак саме порозуміння "круглого столу" на найближчі роки (передусім парламентські вибори) визначили перспективи

переходу до конструкцій парламентської демократії, навіть незалежно від того, чи вони були інкорпоровані у різних системах державного правління – парламентській (як в Угорщині і спочатку в Чехії і Словаччині) чи напівпрезидентській (як в Польщі, а згодом і в Словаччині та Чехії) [117]. Річ у тім, що саме у відповідності до конструкції парламентської демократії в країнах Вишеградської групи було апробовано феномен парламентської (як головний вияв політичної) опозиції [358, с. 39].

Це співпало із фактом, що саме у цей час почався перший виток трансформації політичної опозиції у широкому сенсі (як суспільного/суспільно-політичного протесту), а також перший етап розвитку політичної опозиції у вузькому трактуванні (зокрема як парламентської опозиції й політичного інституту) в країнах Вишеградської групи. Річ у тому, що групи позапарламентської опозиції та протестності/нонконформізму (опору, дисидентства, суспільно-політичних рухів) із "аутсайдера" політичної системи змінили своє позиціонування на "інсайдера" політичної системи, що почав відігравати активну роль у прийнятті парламентських, урядових й інших владно-управлінських і політичних рішень, які детермінували період розвитку країн Вишеградської групи від початку масової мобілізації у 1989 р. й до сьогодні. Більше того, саме протестні опозиційні політсили запропонували політичну альтернативу та реальну політичну конкуренцію, підірвавши монополію "партій влади" [24]. Вони стали основою задля побудови громадянського суспільства, оскільки саме їх вихідний плюралізм зумовив появу різних груп політичних інтересів, цінностей, програм й ідеологій [222, с. 130], а також зумовив встановлення правил політичної гри та процедур конкурентної боротьби.

З цього приводу П. Льюїс [812] зауважує, що починаючи з 1989 р. почався процес репозиціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Річ у тому, що в країнах регіону спостерігалось принципове "переміщення" опозиційних, протестних і дисидентських сил від груп антисистемних активістів, які перебували поза рамками політичного процесу, до впливових державних діячів та національних лідерів, які обіймали ключові державні посади. І на противагу, колишні монополістичні правлячі партії комуністів часто (особливо в Чехії та Словаччині) були віднесені на маргінес політичного процесу як інтерпретатори сумнівної політичної легітимності і доволі

незначного політичного впливу. Але таке репозиціонування ролей влади і опозиції було "етапним", адже в країнах Вишеградської групи (зокрема в Польщі з 1993 р. та в Угорщині з 1994 р.) почали відбуватись циклічні процеси "переміщення" статусів учасників політичного процесу – як чинних, так і нових й історичних (деталізовано в наступних структурних частинах роботи). Своїм наслідком це мало усталення правила, згідно якого колишні представники влади/уряду можуть ставати чинними представниками опозиції, а не ворогами народу, і навпаки.

Однак сприйняття інституційно-політичної логіки і нормативно-правових ознак становлення і позиціонування політичної, в тому числі й парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи не було одностороннім та консолідованим. У силу доволі значного розвитку та впливу на політичний процес громадянського суспільства (яке часто прирівнюється до політичної опозиції як суспільно-політичного протесту) в регіоні чимало теоретиків і практиків виходять із позиціонування, згідно якого процес формування й інституціоналізації політичної опозиції відбувався як формально й інституційно – у рамках парламентської опозиції (або ж опозиції у вузькому сенсі), – так і неформально та неінституційно – у рамках позапарламентської опозиції (або ж опозиції у широкому сенсі). Водночас, трактування значення і впливу громадянського суспільства на становлення, розвиток і трансформацію політичної опозиції також було неоднозначним (приміром, індивід-орієнтованим [277; 435], група-орієнтованим [655] тощо) [752, с. 134; 787], але загалом детермінувалось поступовим ослабленням, а інколи й занепадом громадянського суспільства у регіоні [751]. Це актуально для Словаччини та менше для Чехії, де до кінця 80–х рр. ХХ ст. (у Чехословаччині) було лише кілька (менше, ніж в інших країнах Вишеградської групи) дисидентських груп і суспільно-політичних рухів, а тому й саме громадянське суспільство почало формуватись лише після колапсу режиму "реального соціалізму" і як наслідок впливу груп протестності й опозиційності. Заразом, громадянське суспільство, включаючи ЗМІ та незалежні дослідницькі структури ("фабрики думок"¹³), сприяло падінню авторитарних і гібридних політичних режимів у регіоні (як "реального соціалізму"

¹³ Серед таких провідних організацій доцільно виокремлювати наступні: у Чехії – Асоціація міжнародних відносин; у Польщі – Польський інститут міжнародних відносин, Центр східних досліджень, Центр соціально-економічних досліджень, Фонд Казимира Пуласкі, Інститут зв'язків з громадськістю, "Демократична Європа", Інститут Собєського [908].

здебільшого у 1989 р., так і на зразок режиму В. Мечіяра в Словаччині у 1998 р.), а тому й прискоренню демократизації [98].

Але вірно також і те, що чимало неурядових організацій у країнах Вишеградської групи були і залишаються залежними від політичної еліти та в цілому від держави: це найбільш помітно в зрізі фінансування таких організацій. Важливо відзначити й те, що успіх громадянських ініціатив у формуванні ідей/принципів демократизаційного розвитку в регіоні зазвичай залежить від співпраці між парламентською (майже завжди інституціоналізованою) і позапарламентською (звикло неінституціоналізованою) політичною опозицією. Проте в такому моменті доречно прослідковувати окремі диспозиційні властивості взаємозв'язку громадянського суспільства (як політичної опозиції в широкому трактуванні, зокрема як суспільно-політичного протесту) та парламентських партій, груп і фракцій (тих, що підпадають під категорію вузького визначення політичної опозиції, зокрема як політичного інституту). Перший (чи так званий "успішний") варіант взаємозв'язку описує ситуацію, коли позапарламентська опозиція і найбільша (якщо не єдина) опозиційна партія у парламенті/легіслатурі об'єднують свої зусилля для досягнення поставлених цілей. Другий (чи так званий "реалістичний") варіант взаємозв'язку стосується тактики політизації громадянського суспільства, коли спершу створюють видимість поєднання стратегій парламентської і позапарламентської опозиції, однак насправді відбувається кооптація урядових та опозиційних партій (що найбільше небезпечною в умовах демократичного транзиту і/чи електорального авторитаризму), в результаті чого не відбувається досягнення яких-небудь значущих виявів співпраці на паритетних засадах [950]. Сумарним же атрибутом посткомуністичного періоду розвитку політичного процесу в країнах Вишеградської групи було те, що він виявився ракурсом відносно слабого впливу позапарламентської політичної опозиції, оскільки значно більшу увагу концентрував на інституціоналізованій (як політичного інституту) формі діяльності політичної опозиції, тобто на її парламентському вимірі та вузькому трактуванні.

Як наслідок, вже на початку 90-х рр. XX ст. у країнах Вишеградської групи почав формуватись і превалювати "звужений"/"вузький" вимір й вектор оцінювання та апробації взаємного зв'язку парламентської та позапарламентської опозиції у

посткомуністичних політичних системах. Цей ракурс фігурує й обертається довкола повноважень і ролей репозиціонованої парламентської опозиції у посткомуністичній політичній риторичі, внаслідок чого він концептуалізує інституціональні й установчі (транзитивні) параметри політичної (але також передусім парламентської) опозиції. У цьому контексті визначальний вплив на окреслення інституційно-політичної логіки і політико-правових особливостей становлення політичної, і зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи мали процеси трансформації і демобілізації антикомуністичних груп у політичні партії, зокрема "транслітерація" провідних героїв перехідного періоду (наприклад, В. Гавела, В. Клауса, В. Мечіяра, Л. Валенсі й т.д.) у політичні реалії/субстанції нового порядку в форматі та якості ключових аспектів процесу демократичної консолідації [287; 625; 812; 1216]. Згодом це доповнились патернами політичної структуризації політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, зокрема особливостями виконавчо-законодавчих відносин та кореляції урядових і опозиційних партій у легіслатурах [119; 120; 157; 302; 303; 748], параметрами самих легіслатур і реалізованого ними законотворчого процесу [155; 747; 997], а також показниками й інтерпретаціями стабільності та ефективності урядів і систем урядування загалом у регіоні й в окремих країнах регіону [120; 341; 420; 706].

З огляду на це, було цілком очевидно, що вже з середини–кінця 90-х рр. ХХ ст. в країнах Вишеградської групи (щоправда з різною інтенсивністю) почав виявлятися інститут політичної (втім числі і парламентської) опозиції, під яким почали розуміти правила гри і кодекси поведінки та відносини і зв'язки, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність у рамках політичної системи [24, с. 315; 31, с. 7]. Це, на думку В. Бусленка, доводить представлений вище аргумент, коли політична опозиція в країнах Вишеградської групи (зокрема на стику різних політичних режимів) пройшла щонайменше два етапи свого розвитку – доінституційний (як суспільно-політичний протест і протоінститут) та інституційний (як політичний інститут) [24]. Перший був окреслений суспільно-політичним протестом, другий – початком інституціоналізації політичної (передусім парламентської) опозиції, однак в ході "зміщення" з одного етапу на інший було усвідомлено сутність "демократичної політичної опозиції", яка

виконує, згідно А. Степана, такі функції, як: опір інтеграції в рамках режиму; захист зон автономії проти режиму; підрич легітимності режиму; збільшення політичної ціни авторитарного правління; створення сприйнятливої демократичної альтернативи [1217, с. 45]. Саме з цього часу політична опозиція почала використовувати законні форми політичного суперництва, створювати власну програмну і персональну альтернативу. Більше того, саме із середини–кінця (а в деяких країнах із початку) 90–х рр. ХХ ст. політична влада для політичної опозиції почала сприйматись об'єктом, на який мав спрямовуватись її інтерес. Відповідно, саме боротьба за політичну владу в значній мірі корегувала характер, форми та методи діяльності політичної опозиції, передусім парламентської, інкорпорованої в опозиційних парламентських партіях [24; 205, с. 4].

Але примітно, що становлення політичної, в тім числі парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи було зумовлено історично і політично. Спочатку вона (особливо в Угорщині і Польщі) позиціонувалась безпосередньо як антикомуністична, хоча й характеризувалась дуже дивергентними стратегіями своєї антикомуністичної поведінки та риторики. Так, в Угорщині й Польщі антикомуністичні політичні сили (Угорський громадянський союз, Fidesz та "Солідарність"), спромоглись бути урядовими за результатами перших демократичних виборів, але стали опозиційними (за винятком дрібних політсил, в тому числі й сформованих з суспільно-політичних рухів, – Союзу вільних демократів в Угорщині та "Згоди центру", Демократичного союзу, Ліберального демократичного конгресу і Християнського національного союзу в Польщі) за результатами других демократичних виборів (детально див. табл. 4.2). Відповідно, а також внаслідок того, що посткомуністичні партії відновили свою "провідну роль" лише за відносно короткий час свого перебування в опозиції, у цих країнах стратегія антикомунізму й надалі превалювала у позиціонуванні політичної, передусім парламентської, опозиції. Натомість, в Словаччині та Чехії колишні антикомуністичні політичні сили (й політсили сформовані на їхній основі), принаймні найбільші з них (зокрема "Рух за демократичну Словаччину", а також Громадянська демократична партія у Чехії), залишались урядовими й після других і третіх парламентських виборів, тому для них значно меншою мірою було властиве чи зовсім невластиве антикомуністичне позиціонування політичної опозиції (детально див.

Додатки В, Г) [812]. На противагу, функції політичної опозиції у цих країнах (особливо в свого часу гібридизованій/автократизованій Словаччині, а також у демократизованій Польщі) доволі часто виконували формально номінальні (не значно уповноважені) глави держав. Сумарно це аргументує, що в свого часу посткомуністичних країнах Вишеградської групи патерн зміни політичної системи та політичного режиму, а також становища політичної опозиції був щонайменше двоетапним. Спершу (зокрема в 1989–1992 рр.) відбувся підйом – більш градуїровано та кваліфіковано у Польщі й Угорщині, однак більш стрімко та умовно в Чехословаччині (Чехії та Словаччині) – впливовості та популярності антикомуністичної опозиції. Однак згодом (зокрема з 1992–1994 рр.) спостерігалась гетерогенна і відмінна природа антикомуністичного позиціонування політичної опозиції: антикомунізм і надалі превалював у Польщі й Угорщині, але нівелювався або недооцінювався в Словаччині та Чехії.

Таблиця 5.1

Показники ВВП на душу населення (в дол.) в ході транзиту до консолідованої демократії у країнах Вишеградської групи (1990–2004 рр.) [550]

Рік	Польща	Словаччина	Угорщина	Чехія
1990	1731,20953	2395,56458	н.д.	3901,52544
1991	2235,54109	2680,04103	3340,34959	2867,22943
1992	2459,02069	2908,81083	3724,05886	3338,65516
1993	2497,19524	3089,43828	3862,53001	3916,05166
1994	2874,82531	3755,72774	4161,02984	4583,58450
1995	3682,79122	4799,15105	4481,41406	5765,04844
1996	4140,98354	5177,74886	4513,34452	6473,43545
1997	4116,92624	5138,14868	4584,64659	5980,25830
1998	4510,41312	5533,58885	4739,81733	6447,46354
1999	4389,97642	5636,57953	4793,60992	6293,30439
2000	4492,72760	5402,92975	4623,40671	5994,52828
2001	4981,19862	5708,08266	5270,80536	6594,71747
2002	5196,93292	6524,86188	6650,64400	8011,89807
2003	5693,52416	8696,91324	8396,25302	9741,05838
2004	6681,17882	10654,7937	10259,5261	11667,6321

Незабаром же почали виявлятися й інші параметри розвитку, а відповідно і репозиціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Вони були зумовлені низкою питань, які стояли на порядку денному реформування країн регіону, а тому з різною інтенсивністю (в умовах незначного часу конфігурування відносин влади та опозиції) впливали на формалізацію політичної опозиції як такої, особливо в

світлі запуску євроінтеграційних процесів у країнах Вишеградської групи й інших країнах Центрально-Східної Європи [177; 812]. Річ у тім, що соціально-економічні зміни і перетворення (як позитивні, так і негативні), які супроводжували транзит політичного режиму із комуністичного на демократичний (чи гібридний – як у Словаччині), мали фундаментальний вплив на політичні уявлення населення та стрімкість розвитку позицій і настроїв політичної опозиції [807, с. 265–266; 891, с. 388, 391].

Це, як свідчить статистика, виявилось у тому факті, що чим більшою була невдоволеність населення соціально-економічним станом розвитку та соціально-економічними перетвореннями (зокрема в Польщі і Угорщині, на відміну від Чехії, а також в силовому контексті Словаччини) у різних країнах Вишеградської групи, тим сильнішою позиціонувалась політична, зокрема парламентська, опозиція [812; 884, с. 85]. Водночас і на противагу, виявилось так, що спорідненим патерном процесів взаємин політичної влади та політичної опозиції в регіоні стало те, що вони почали (через вплив внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів) позиціонуватись як безумовно ненасильницькі, а натомість максимально легалізовані та конструктивні (тобто окреслені відповідними правовим полем і політичними запобіжниками). Це значною мірою відповідало теоретизованій Р. Далем логіці функціонування опозиції у демократичному політичному режимі, зокрема таким її пояснювальним патернам, як конституційна структура та партійно-виборча система, спільні культурні рамки, субкультура, оскарження дій влади/уряду і оскарження соціально-економічного стану розвитку політії [451, с. 366]. Більше того, це значно зумовлювалось політичною та конституційною природою систем державного правління країн Вишеградської групи, котрі будучи парламентськими й напівпрезидентськими (зокрема парламентсько-президентськими або прем'єр-президентськими) республіками з відносно слабкими президентами й відносно сильними парламентами, сумарно становили випадки парламентських демократій, в яких політична опозиція передусім сприймалась як парламентська і навіть конституційна чи конституціоналізована політичною системою і "ординарним" політичним процесом [1127, с. 151]. З іншої сторони, це не заперечує сприйняття політичної опозиції в країнах Вишеградської групи як інтегративної моделі участі (або ж "залучення до участі") різноспрямованих критичних груп та сил у

демократичному процесі політикотворення [806, с. 416]. Крім цього, це аргументує, що політична опозиція в регіоні виявилась наслідком впливу громадянського суспільства і його різних учасницьких виявів на політичний процес, що звикло інкорпорований у взаєминах політсил (передусім парламентських) урядового та антиурядового спрямування [812].

Таблиця 5.2

Явка виборців за результатами парламентських виборів у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [1316]

Вибори	Польща (рік)	Словаччина (рік)	Угорщина (рік)	Чехія (рік)
Перші	62,1 % (1989)	96,3 % (1990)	65,1 % (1990)	96,3 % (1990)
Другі	43,2 % (1991)	84,7 % (1992)	68,9 % (1994)	84,7 % (1992)
Треті	52,1 % (1993)	75,4 % (1994)	57,0 % (1998)	76,3 % (1996)
Четверті	47,9 % (1997)	84,3 % (1998)	70,5 % (2002)	74,0 % (1998)
П'яті	46,2 % (2001)	70,1 % (2002)	67,6 % (2006)	58,0 % (2002)
Шості	40,6 % (2005)	54,7 % (2006)	64,4 % (2010)	64,5 % (2006)
Сьомі	53,9 % (2007)	58,8 % (2010)	61,8 % (2014)	62,6 % (2010)
Восьмі	48,9 % (2011)	59,1 % (2012)	–	59,5 % (2013)
Дев'яті	50,9 % (2015)	59,8 % (2016)	–	60,8 (2017)
В середньому	49,5	71,5	65,0	72,0

Сумарно виявилось очевидним, що з початку 90–х рр. ХХ ст. (а в Словаччині – з кінця ХХ – початку ХХІ ст.) політична опозиція в країнах Вишеградської групи почала набувати виявів і патернів демократичності й розпочала трактуватись як "незаперечний" результат політичної змагальності. Це було особливо важливо на фоні доволі значної політичної активності, зокрема явки виборців, громадян країн аналізованої вибірки, оскільки через участь у виборах магістрально легалізувалась і легітимізувалась конструкція сприйняття політичного процесу як боротьби різних політиків і політичних сил за владу, інкорпоровану у формі конструктивних взаємин (і навіть взаємного доповнення) уряду й опозиції [812] (див. табл. 5.2). Цей процес якісно співпав із завершенням посткомуністичного періоду розвитку країн Вишеградської

групи, за результатами якого антикомуністична політична опозиція набула атрибутів і принципів ліберальної демократії, а тому усесторонньо трансформувалась в агента підтримки, а не підриву перспективності становлення ефективної та конституційної (легальної чи системної) парламентської опозиції.

Водночас, це значною мірою виявилось у тому факті, що політична опозиція в країнах Вишеградської групи розпочала позиціонуватись вкрай варіативно – і як політичний інститут, і як вияв суспільної/суспільно-політичної протестності [812]. Крім того, в регіоні почали виявлятися вияви і як системної, і як антисистемної політичної опозиції (про що детально йтиметься в наступних структурних частинах дослідження). А це означає, що політична опозиція як така та в своєму позиціонуванні розпочала детермінуватись і інституційно, і соціально-економічно тощо. Водночас, було чітко зрозуміло, що політична опозиція стала ідентифікованою та систематизованою, хоча й не повністю "кристалізованою". Це значною мірою співпало з завершення процесів конституювання політичних систем, котрі виникли за наслідками колапсу режимів "реального соціалізму" (хоча згодом в деяких країнах, передусім в Угорщині, було дещо змінено інституційні та конституційні параметри позиціонування політичної опозиції), а також з попередньою інституціоналізацією партій та партійних систем у регіоні [808]. Ще більше політична опозиція закріпилась й інституціоналізувалась у мисленні політичних еліт країн Вишеградської групи тоді, коли останні стали консолідованими і напівконсолідованими демократіями, тобто коли демократія стала "єдиною грою в місті". І навпаки, політична опозиція почала або отримала підстави маргіналізуватись у випадку, коли виявлялись і посилювались вияви автократизації та централізації політичної влади в окремих країнах регіону (як, приміром, в Словаччині часів прем'єрства В. Мечіяра, в Угорщині періоду прем'єрства В. Орбана чи в Польщі періоду президентства А. Дуди). Сумарно це означає, що в країнах Вишеградської групи політична опозиція почала позиціонуватись прямою функцією демократичності політичних режимів: чим більше політичні режими демократичні, тим сильнішими є повноваження та функції політичної, зокрема парламентської, опозиції, і навпаки.

Тим не менше, як зауважують П. Копецькі і М. Спірова [752], політична опозиція в країнах Вишеградської групи почала (принаймні із середини 90-х рр. ХХ ст.)

сприйматись і позиціонуватись насамперед як парламентська опозиція, адже значне місце в її структуризації почав займати передусім інститут парламенту/легіслатури – як "центр" політичних і міжінституційних процесів парламентських демократій. Але відносини, які структурують національні легіслатури, можуть теж бути варіативними – приміром, міжпартійними, змішано-партійними та непартійними, – а тому вони можуть по-різному окреслювати і детермінувати функціональність парламентської (як політичної) опозиції. До прикладу, в умовах міжпартійного типу відносин міністри і члени парламенту від однієї партії взаємодіють з міністрами і членами парламенту від іншої партії. Відповідно, у цьому випадку можна виділити два підтипи відносин: внутрішньо-коаліційний – коли міністри і члени парламенту з однієї урядової партії взаємодіють з міністрами і членами парламенту з іншої урядової/владної партії; опозиційний – коли міністри та члени парламенту з урядової більшості взаємодіють з опозиційними членами парламенту. Як наслідок, при таких відносинах політичні партії легіслатур є ключовим джерелом опозиції та уряду. В свою чергу, в умовах змішано-непартійного типу відносин коаліції міністрів та членів парламенту, що належать до різних партій, взаємодіють між собою. Як наслідок, ці взаємовідносини базуються на власних інтересах, які не тільки переходять інституційні рамки, як при міжпартійних відносинах, але і переходять партійні рамки. Відповідно, в цьому кейсі парламент є конкурентним ринком соціальних ідей, а тому якщо змішано-партійний тип відносин переважає в системі виконавчо-законодавчих відносин, тоді ключовим джерелом політичної, зокрема, парламентської опозиції є не політичні партії, а різні групи членів парламенту, які об'єднуються за спільними інтересами – особистими, релігійними, етнічними, професійними тощо. Нарешті, непартійний тип відносин – це сценарій, згідно якого міністри і члени парламенту взаємодіють як представники різних інституцій, пов'язаних із невеликою кількістю партій у парламенті або ж детермінованих неміцними партійно-політичними групами впливу в парламенті [713, с. 11; 752]. У цьому випадку основним джерелом політичної опозиції є ні партії, ні групи членів парламенту, а окремі депутати парламенту, які є представниками окремої інституції – парламенту, – що є в опозиції до представників іншої інституції – уряду.

У цьому контексті, зокрема на прикладі країн Вишеградської групи, важливо зазначити, що різні типи відносин, які структурують національні легіслатури, не

виключають один одного і можуть співіснувати в реальності, специфічно окреслюючи сутність політичної опозиції [257; 752]. При цьому важливо те, що країни аналізованої вибірки, принаймні з кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., тобто в період після краху комунізму, характеризувались, насамперед, слабкістю партій [998, с. 45; 1281], а тому в них у це час превалював змішано-партійний або непартійний тип парламентсько-урядових відносин. Але за кілька років/парламентських виборів ситуація змінилась і міжпартійний тип відносин у легіслатурах став важливішим, якщо не домінантним, у взаємовідносинах міністрів та членів парламенту всіх країн Вишеградської групи (з деякими його послабленням після 2010 р. в Угорщині та після 2015 р. в Польщі). Це означає, що партії стали основним джерелом політичної опозиції в аналізованих країнах, навіть попри те, що безпосередньо опозиційні партії (у звичному розумінні) доволі різними способами "слідкують" за урядом та партіями, які його підтримують.

Такий висновок, на думку А. Грзимали–Буссе [585], у випадку свого часу антикомуністичних і посткомуністичних (принаймні до кінця 90-х рр. ХХ ст.) країн Вишеградської групи особливо вірний крізь призму характеру політичної змагальності, зокрема розуміння того, що не частка чи кількість партій у легіслатурах, а те, що вони роблять в легіслатурах, має значення і є важливим. Відповідно, цілком очевидно, що, структуруючи політичний процес, саме політична конкуренція стала предиктором подальшої демократизації країн регіону. А відображена вона була у тому факті, що більше демократії було в тому випадку, коли більш достовірною, суперечливою та чіткою загрозою для влади і правлячих/урядових партій була сильна парламентська опозиція. Саме наявність сильної парламентської опозиції, а не зовнішньополітичний вплив, наприклад Європейського союзу [935], стала передумовою формування надійних та дисциплінованих формальних політичних інститутів, які, мінімізуючи свободу політичних дій окремих центрів/акторів політичного процесу, сприяли рівноправному розподілу результатів демократизації. Це більшою мірою було властиво, приміром, для Польщі й Угорщини, де формалізація політичного і міжінституційного процесу (внаслідок прийняття формальних обмежень з боку урядів і легіслатур) розпочалась зразу після краху режимів "реального соціалізму" і без суттєвого зовнішньополітичного впливу. Натомість, це менше властиво для Чехії і Словаччини, де впродовж більшої

частини посткомуністичного десятиліття були відсутні офіційні наглядові установи та інститути, а політичні актори самостійно (практично) дізналися, як конкурувати і досягати успіху в нових ринкових та нормативно-правових умовах. Сумарно це аргументує принцип, згідно якого там, де є сильна конкуренція, а відповідно і сильна політична опозиція, політичні актори взаємокоординуються та самообмежуються, мінімізуючи можливість нав'язування бажаних пріоритетів і рішень тих або інших суб'єктів політики [585]. Або ж іншими словами, це означає, що чим більш рішуча опозиція – більш спірна, чітка і сконструйована на заслуговуючій довіри альтернативі, яку вона представляє уряду, – тим більша загроза зміни уряду, яку вона представляє для правлячих/урядових партій. Ця загроза мотивує уряд швидко проводити формальні реформи, що обмежує здатність урядових партій отримувати державні ресурси для забезпечення своїх приватних цілей. Крім того, це засвідчує, що чим більш стійка конкуренція, тим більший стимул до створення офіційних інститутів і позиціонування їх як "справедливих", адже в такому випадку вони з більшою ймовірністю захищають всі сторони політичного процесу, а не тільки "установи переможця", які надають привілеї винятково правлячим/урядовим партіям.

Це на початку і навіть в середині 90-х рр. ХХ ст. було особливо вірно на фоні значної фрагментованості та мультиплікованості партійних систем деяких країн Вишеградської групи – передусім Польщі. Більше того, це доповнювалось тим, що більшість партійних організацій та систем посткомуністичних країн Вишеградської групи були дуже слабкими, малочисельними та слабо ідентифікованими [664]. Іншими словами, у політичних партій було вкрай мало ресурсів, необхідних для виживання, зокрема лояльних організацій, фінансових резервів та ресурсів, а також стабільної електоральної підтримки. Відповідно, оскільки одні й ті ж партійні еліти виступали за створення нових демократичних інститутів і отримували вигоду від їх доступу до державних ресурсів, існувала значна можливість "блокувати" переваги отримання й утримання влади, залишаючи якомога більше свободи вибору в доступі та розподілі державних ресурсів [589; 1206]. Відтак прослідковувана варіація була функцією партійної конкуренції і сили політичної опозиції: чим більшою була конкуренція і сильнішою була політична опозиція, тим меншою була можливість правлячих/урядових партій використовувати державні ресурси на свою "користь".

Тим самим у країнах Вишеградської групи, на думку А. Грзимали–Буссе [585] і Ж. Гелльмана [622], було запроваджено й концептуалізовано феномен "надійної" політичної (передусім парламентської) опозиції, яка: постійно контролює і пропагує проступки уряду; не може бути "остракованою", заслуговує на довіру як провідна політична альтернатива, тому що вона раніше виграла вибори або може виграти вибори і набути статусу урядової; чітко профілюється, бо її еліти не розпорошуються між урядом і опозицією, а її програмні альтернативи послідовні, а не "доглядають" за різними політичними таборами. Відповідно, у тих випадках, коли надійна опозиція постійно контролює дії уряду, урядові партії із більшою ймовірністю обмежують потенціал дискреційного використання ресурсів – зокрема, внаслідок страху перед тим, що це стане відомо електорату і коштуватиме їм голосів виборців. Таким чином, "надійна чи рішуча" опозиція перманентно, зокрема за допомогою парламентського нагляду та контролю, впливає на підрахунок урядовими партіями бажаності або небажаності формальних обмежень їх впливу. Це було особливо вірно саме у період посткомунізму, оскільки антикомуністи і посткомуністи були природним джерелом опозиції: у них були сильні стимули для моніторингу й пропаганди проступків один одного, оскільки вони захищали передусім свої власні історичні та управлінські переваги і пріоритети в критиці один одного. Із іншої сторони, це – в контексті пошуку преференцій виборців – вплинуло на процес постійної модифікації і трансформації антикомуністичних та посткомуністичних партій і загалом партійних систем у ході демократизації країн Вишеградської групи. Така логіка була особливо вірною для Польщі [836] й Угорщини [662], де відбувалась перманентна конкуренція антикомуністів і посткомуністів, але меншою мірою виявлялась у Чехії і Словаччині, де посткомуністи були маргіналізованими, а натомість тривало популярними та урядовими були антикомуністичні чи похідні від них політичні сили – Громадянська демократична партія (ODS) в першій державі [1003; 1152] та "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS) в другій державі [774] (див. табл. 4.2 і Додатки В, Г). Причому, в другій це призвело до автократизації спершу демократичного, а згодом і взагалі гібридного політичного режиму, який навіть через домінуючий вплив HZDS виявлявся у "залученні" до процесу урядування колишніх комуністичних еліт.

Сумарно це засвідчує та регламентує, що в більшій частині 90-х рр. ХХ ст. посткомуністичні країни Вишеградської групи були значно гетерогенізовані стилем політичної конкуренції та впливовістю політичної опозиції, а тому й релевантністю змін ознак соціально-економічного та політичного розвитку: конкуренція і опозиція були значно сильнішими та більшою мірою міжпартійними в Польщі й Угорщині, а натомість слабшими і більшою мірою непартійними або ж змішано-партійними – в Словаччині та Чехії; зміни були швидшими в Польщі та Угорщині, а натомість повільнішими – в Словаччині і Чехії [585; 597; 1004]. Іншими словами, це означає, що значно швидше політична опозиція формалізувалась з суспільно-політичного протесту в політичний інститут (парламентську опозицію) та була інституційно уповноважена саме в Польщі й Угорщині, де більш конкурентною і структуризованою була політична змагальність, а не в Словаччині і Чехії, де після колапсу комунізму доволі довго політична конкуренція була односторонньою або обмеженою.

Така тенденція, не в останню чергу через вплив євроінтеграційних процесів, значно змінилась [585; 820; 822; 1152], а ознаки конкуренції та опозиційності "вирівнялись" тільки переважно на початку 2000-х рр., особливо за наслідками вступу країн Вишеградської групи в ЄС. Відповідно, країни регіону розпочали позиціонуватись переважно гомогенними (у контексті багатопартійних систем без домінуючих партій) у зрізі окреслення їхньої політичної опозиції і міжпартійної конкуренції. Це, зокрема в силу постійного контролю і нагляду з боку опозиційних партій за урядовими партіями, виявилось у тому, що ні владні/урядові партії, ні опозиційні партії не мали стимулів стримувати формального інституційного розвитку або зберігати дискреції щодо пошуку ренти від політичного управління. Відповідно, посткомуністичні та постопозиційні політсили почали позиціонуватись як чітко "кристалізовані" і такі, що заслуговують довіри виборців, тим самим генеруючи сприйняття, що політична змагальність є тим стимулом, який дозволяє будувати сильні, взаємно контрольовані й формальні обмеження на політизацію процесів урядування, внаслідок чого жодна партія не може скористатись своїм дискреційним доступом до державних ресурсів. Результатом виявилось те, що надійна опозиція безпосередньо "призвела" щодо конструювання та застосування ідеї і практики

формальних політичних інститутів, призначених для децентралізації влади, зменшення дискреційного доступу до розподілу ресурсів за умови обмеженості впливу будь-якої однієї політсили з приводу використання нею держави для приватних цілей [585].

Крім того, як зауважує Н. Сіттер [1174], атрибутом розвитку партій і партійних систем у країнах Вишеградської групи було те, що вони були вкрай нестабільними, зокрема внаслідок значної мінливості електорату, який доволі часто змінював свої преференції. Як наслідок цього, політична опозиція була значно стимульованою впливати не на формування однопартійних урядів більшості, а натомість апелювати до конструкцій коаліційної більшості або й загалом однопартійної чи коаліційної меншості. Це виявилось в тім, що вже до кінця 90-х рр. ХХ ст. всі головні партії Угорщини, Польщі, Словаччини та Чехії брали участь в урядових коаліціях, а тому розробили доволі систематичні і стабільні моделі взаємодії політичної влади/уряду й політичної опозиції (про це більш детально йтиметься у наступних структурних частинах дослідження). В цьому зрізі найбільш примітно те, що сконструйовані моделі взаємодії влади та опозиції виявились значно стабільнішими, ніж самі партії, які їх ініціювали, адже в силу слабкої інституціоналізації партійних систем окремі партії зникали з політичної арени, окремі – формувались, а конструкції "блокової/коаліційно-блокової взаємодії" уряду і опозиції лишались релевантними [746; 805; 811].

Це впродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. було відображено у генеруванні щонайменше чотирьох помітних стратегій міжпартійної конкуренції та чотирьох закономірностей функціонування політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи [1159]. Перша (найсистемніша) оберталась довкола конфігурування відносин та конкуренції по лінії "ліві – праві" й реалізовувалась переважно так званими "всеохоплюючими" партіями (зокрема, націоналістичного, ліберального, консервативного, християнсько-демократичного, соціал-демократичного, соціал-ліберального та комуністичного спрямування [17]), які змагались переважно на національному рівні щодо проблематики регулювання ринку, держави загального добробуту і політичного й соціально-економічного перерозподілу ресурсів [728, с. 17]. Друга (помірно системна) конфігурувалась перехресною змагальністю і територіальною

політичною опозиційністю, бо апелювала до національного та субнаціонального чи територіального рівнів політичного процесу, а тому й до більш визначеного (економічними, політичними або культурними (в тім числі етнічними) інтересами периферії) кола виборців та симпатиків різних партій (передусім на протигагу політичному впливу адміністративного центру) (часто це було притаманно для опозиційної риторики таких сил, як Польська селянська партія (PSL), Християнсько-національний союз (ZChN) – у Польщі, Партія незалежних дрібних власників (FKgP) і Християнсько-демократична народна партія (KDNP) – в Угорщині, Християнсько-демократичний союз – Народна партія (KDU/CSL) – в Чехії та Християнсько-демократичний рух (KDH) – в Словаччині). Третя (антисистемна) виходила зі змагальності на крайніх "флангах" ліво-правого ідеологічного спектру [93, с. 205], коли постійною політичною опозиційністю характеризувались неререформовані ультраліві комуністичні партії (зокрема, Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM) і "Лівий блок" (LB) у Чехії, Комуністична партія Словаччини (KSS), "99 відсотків – Громадянський вибір" (99 %), "Спільний вибір" (SV), а також Партія демократичних лівих (SDL) в Словаччині тощо) та ультраправі націоналістичні, нацистські, фашистські і шовіністські партії (як Угорська партія справедливості і життя (MIEP) та Jobbik – "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik) – в Угорщині, "Гонка за республіку" – Республіканська партія Чехословаччини (SPR–RSC), Чеська націонал-соціалістична партія (CNSP), Робітнича партія соціальної справедливості (DSSS), "Правий блок" (PB) та "Суверенітет – Блок Яна Бобосікова" (S–JB) – у Чехії, "Рух за відбудову Польщі" (ROP), "Національний рух" (RN), "Солідарна Польща" (SP), "Союз реальної політики" (UPR), "Ліга польських родин" (LPR), Партія "X" (X) та "Кукіз 15" (K) – у Польщі, "Народна партія Наша Словаччина" (LsNS), "Нація і справедливість – Наша партія" (NaS–NS), Народно-демократична партія (NDS), Словацька національна партія (SNS) і "Ми – сім'я" (SR) – в Словаччині. Нарешті, четверта конструювалась чи конструюється на "жорсткій" (інколи антисистемній) або "м'якій" (переважно системній) опозиційності Європейському союзу та його структурам тощо [93, с. 209–210; 469; 839; 1251; 1252] (про що детально йтиметься у наступних структурних частинах).

Помітним винятком стали наслідки парламентських виборів 2010 й 2014 рр. в Угорщині, президентських та парламентських виборів 2015 р. в Польщі, а також меншою мірою парламентських виборів 2012 та 2016 рр. в Словаччині, коли в перерахованих країнах до влади (як урядові) прийшли такі домінуючі політсили, як, відповідно, Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz) В. Орбана, "Право і справедливість" (PiS) Я. Качинського й "Напряма – соціал-демократія" (Smer) Р. Фіцо, внаслідок чого значною мірою було фактично підірвано/"понижено" статус політичної опозиції (див. Додатки В і Г, а також наступні структурні частини дослідження).

Усереднено це відповідає зауваженню Г. Зеленько, згідно якого у Вишеградській групі загалом було вибудовано й апробовано феномен конструктивної політичної опозиції, тобто опозиції як сукупності правил і зовнішніх механізмів спонукання до виконання цих правил [56]. Більше того, це кореспондує з позицією Ю. Абдуллаєвої, згідно якої одне з цих правил являє собою вибір стратегії співпраці як основний тип взаємодії політичної влади та політичної опозиції, навіть попри те, що воно є формальним, а санкції за його порушення виступають в "неявній формі зростання транзакційних витрат" [3, с. 45]. Тому зміст правил опозиційності і їх ефективність відіграють найважливішу роль задля зародження конструктивної опозиції як акту кооперативної взаємодії, а самі правила є сукупністю формальних інститутів, що утворюють інституційне середовище, в якому й реалізується обрана політичними акторами стратегія взаємодії політичної влади і політичної опозиції. Отже, як вказує дослідниця, інститут конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи (хоча б впродовж більшої частини їх посткомуністичного розвитку) – це норма взаємодії політичної влади та опозиції, яка як основна стратегія цієї взаємодії використовує стратегію співпраці та реалізовує її у формі інституційної практики в відповідному інституціональному середовищі й за результатами відповідних виборів і партійно-виборчих систем [3, с. 45]. При цьому, масштаб і складність систем, які належать до інституціональних умов, природно залежать від величини сфери охоплення інституту кооперативної взаємодії політичної влади і політичної опозиції: ця взаємодія може здійснюватися на рівні переговорного процесу, учасниками якого є лідери урядової і опозиційної груп, на рівні міжпартійної і загальнонаціональної конкуренції [3, с. 47].

У синтетичному зрізі, зауважує Г. Зеленько [56], це означає, що становлення політичної опозиції як політичного інституту в країнах Вишеградської групи пройшло щонайменше три етапи. Перший етап – це функціонування політичної опозиції у формі протоінституту (кінець 80–х рр. ХХ ст.), що закінчилось проведенням "круглих столів" та розпадом авторитарних політичних режимів. Другий етап – це фаза правового/політико-правового проектування політичної (передусім парламентської) опозиції як політичного інституту (90–і рр. ХХ ст.). Третій етап – це період (від початку 2000–х рр.), коли почалось формування та імплементація відповідних політичних практик з повноцінною конкуренцією, заснованою на політичному консенсусі щодо основних соціополітичних поділів, наявних у цих країнах.

Це було фіналізовано, конституйовано, регламентовано, а згодом апробовано й інституціоналізовано в очевидному факті, що інститут конструктивної політичної опозиції у країнах Вишеградської групи апріорі почав детермінуватись такими патернами, як регулярне проведення справедливих, чесних і змагальних виборів (передусім парламентських); право громадян створювати незалежні асоціації та організації; вільний доступ громадян до джерел альтернативної інформації; право обраних посадових осіб конституційно контролювати урядові рішення; можливість громадян (самостійно або через політичні чи суспільно-політичні організації, передусім політичні партії та рухи) претендувати на зайняття виборних посад; відсутність репресій щодо політичного інакомислення, протестності і нонконформізму [92, с. 143; 171, с. 11–20]. На підставі цього опозиція сприяла реалізації інституційних змін, які створили каркас для формування "політичних ліфтів" і нових політичних систем й політичних інститутів, зокрема форми і системи державного правління, незалежної судової системи та незалежних ЗМІ, виборів, партій, партійно-виборчої системи.

Такі патерни формування конструктивної політичної опозиції в країнах регіону свідчать про їх зумовленість мікросоціальними/мікрополітичними (процедурними) і макросоціальними/макрополітичними (структурними) факторами. Досягнення згоди щодо "правил гри" та розуміння необхідності їх дотримання політичними акторами дало їм змогу "прижитись" і стати "єдиними правилами гри у місті" [180]. Як наслідок і згідно позиції А. Романюка, В. Литвина, Н. Панчак-Бялоблоцкої [171; 177],

Ю. Абдуллаєвої [3, с. 62], А. Мельвиля [130], Г. Зеленько [56] і А. Пшеворські [180], очевидно, що парламентська діяльність, різні форми міжінституційних відносин і загалом увесь політичний процес в країнах регіону (щоправда не синхронно, а з різною інтенсивністю – найдовше у Словаччині, а також з різною результативністю на момент аналізу – з певними вадами в Польщі та Угорщині) почали відбуватись, впорядковувати "політичний хаос" і стабілізуватись з перманентним врахуванням унормованого і функціонального навантаження владних й опозиційних політичних сил, які структурують політичну сферу в напрямі згоди, консенсусу і процедурної демократії, зокрема реалізації принципу "невизначеності результатів за визначеності процедур".

Паралельно, позиційним наслідком політичного процесу стало усвідомлення відносно домінуючого впливу внутрішньопартійної моделі/логіки політичної опозиції в країнах Вишеградської групи, згідно якої парламентська опозиція, як правило, утворюється переважно з представників парламентських фракцій тих партій, які не входять до уряду. Натомість, так звана "міжсекторальна" або міжфракційна опозиція чи опозиція, що формується з окремих осіб, зустрічається дуже зрідка. З іншої сторони, політична опозиція в аналізованих країнах регіону (порівняно із країнами Західної Європи) є доволі слабкою, бо вона зазвичай сприймається всього лиш як меншість, яка не має влади за винятком окремих кейсів, коли може виникнути розкол між правлячими партіями. Це означає, що здебільшого опозиція має серйозний вплив на уряд лише якщо їй вдається зруйнувати "рушійні сили" і підтримку правлячих/урядових партій. У свою чергу, її здатність досягти цього залежить від кількох основних факторів: політико-правового статусу й офіційних/формальних і політичних/фактичних повноважень політичної опозиції, логіки структуризації політичної опозиції, стабільності партій і партійно-виборчих систем тощо. Як висновок, очевидно, що основними критеріями, що визначають взаємовідносини між парламентами і урядами, є партійні: приналежність до владної/урядової партії виявляється чи не основним "визначником" поведінки членів парламенту. Тому саме політичні партії різних країн Вишеградської групи є основним джерелом політичної опозиції в регіоні, де переважають парламентські та напівпрезидентські (парламентсько-президентські/прем'єр-президентські) республіки. І

навпаки, для країн регіону майже не властиві протилежні тенденції, в яких над виконавчо-законодавчими відносинами переважає інститут президентства [978]. Крім того, як гарантує домінування міжпартійного типу відносин, опозиційні партії не можуть досягти чогось суттєвого, якщо партійна дисципліна залишається міцною, а правляча/урядова партія чи коаліція згуртованою. І винятково якщо це не так, тоді опозиція може ефективно скористатися політико-правовим статусом та офіційними повноваженнями, щоб вплинути на політичний процес, міжінституційні відносини, законотворчість і процес імплементації законів тощо (про що йдеться у наступних структурних частинах дослідження).

5.2. Ознаки політико-правового статусу й повноважень парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

Порівняльний аналіз інституційно-політичної логіки і нормативно-правових ознак позиціонування політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, а також національного законодавства Польщі, Угорщини, Словаччини і Чехії дозволяє означати, що в більшості аналізованих країн права політичної, передусім парламентської, опозиції (зокрема крізь призму її розуміння як парламентської меншості чи меншості у парламенті) не лише безпосередньо не захищені, але й не передбачені. Це не помічено ні на рівні національних конституцій, ні на рівні законів про уряди, партії, вибори й здебільшого регламенти легіслатур, а також зафіксовано у тому факті, що в країнах регіону немає спеціальних законів про опозицію та опозиційну діяльність [95, с. 64]. З-поміж національних конституцій лише у чеській артикульовано увагу на тому, що політичні рішення (а відповідно й політичний, зокрема міжінституційний, процес) повинні виходити з волі більшості з урахуванням інтересів меншості. Водночас, в основних законах країн Вишеградської групи окреслено низку основних прав людини і громадянина, включаючи свободу вираження поглядів і думок, свободу об'єднань, захист від свавільного арешту і катувань, доступ до суду й інші, які опосередковано є необхідними для розвитку демократичної політичної опозиції владі. У свою чергу, серед регламентів легіслатур статус політичної опозиції окреслено (за винятком

словацької, де цього не зроблено взагалі) теж надто побіжно і переважно стосовно поведінки опозиційних політичних сил (меншості) у випадку, якщо вони не згодні (передусім у законотворчому процесі) з позицією більшості. З іншої сторони, загалом конституційна і процедурна демократія, згідно якої вибори та здійснення державної влади урядом і парламентом регулюються через конституційно захищені процедури, на підставі яких політична більшість не може приймати рішення винятково на власний розсуд та без врахування думок політичної меншості, сама по собі (концептуально) постає найкращою гарантією існування ефективної політичної опозиції [95, с. 64].

Відповідно, політична опозиція в країнах регіону значною мірою регулюється на підставі ідей і принципів політичної культури, демократичної толерантності й поваги до легітимних політичних і соціально-економічних розбіжностей [1063]. Це детермінує, що статус, а тому й повноваження (чи навпаки) інституційно оформленої політичної опозиції в країнах Вишеградської групи сприймають не передусім на підставі права, а найперше за наслідками політичного процесу і на рівні інтуїції. Відповідно, статус політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах регіону значною мірою є політико-правовим: з однієї сторони і меншою мірою – формально-правовим, з іншої сторони і більшою мірою – фактично-політичним. Цей статус здебільшого визначається віднесенням до політичної (але передусім парламентської) опозиції тієї/того чи тих парламентських груп, партій/фракцій та депутатів меншості, котрі не увійшли до урядової/проурядової більшості або коаліції, не сформували урядовий кабінет і не голосували за підтримку його складу та програми. Але це не означає, що у випадку конструктивної співпраці влади й опозиції остання не буде чи не хоче підтримувати рішення урядових сил, які вважатиме доцільними [95, с. 64]. Також очевидно, що наявність партії чи партій, які не беруть участі у формуванні урядового кабінету, не означає автоматичного віднесення їх до категорії політичної опозиції, бо такі партія або партії можуть здійснювати свою діяльність, не послідовно опонуючи діям уряду, а ситуативно вирішуючи свої поточні завдання [1082]. У цьому зрізі слабкість правового окреслення статусу політичної, втім числі і парламентської, опозиції в різних країнах Вишеградської групи зумовлена тим, що в усіх парламентах країн аналізованого регіону "опозиція" не є монолітною і єдиною організацією, а складається з декількох або

навіть багатьох партійних і депутатських груп й/чи окремих депутатів, які мають, як правило, доволі суперечливі інтереси, думки та стратегії. Відповідно, ступінь до якого опозиційні політичні сили фактично виступають проти влади/уряду, також суттєво відрізняється, бо одні неурядові політичні сили явно чи мовчазно підтримують уряд (як загалом, так і на ситуативній основі), а інші неурядові політсили становлять уряду сильну і постійну політичну опозицію. Тому надання опозиційним політичним силам формального правового статусу і прав як єдиному актору політичного процесу неможливе або, принаймні, неконструктивне [95, с. 64; 982].

У цьому контексті цілком очевидно та слушно зауважити, що політико-правовий статус політичної і зокрема парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи інструментально регулюється її дефініюванням і сприйняттям як феномену (процесу і/або інституту), що не є владою чи урядом, а натомість протистоїть владі чи уряду. Відповідно, парламентська опозиція складається із тих партій, які представлені в парламенті, але не представлені в уряді. Це зумовлено тим, що в Польщі, Угорщині, Словаччині та Чехії, які, незалежно від імplementованих у них систем державного правління, є парламентськими демократіями за типом позитивного парламентаризму, урядові кабінети зобов'язані користуватись підтримкою більшості (абсолютної або відносної) у легіслатурах (див. табл. 5.3) [95, с. 64]. Як наслідок, політико-правовий статус й уповноваження парламентської опозиції є насамперед функцією прав меншості в легіслатурі. Ці права найчастіше обертаються довкола процедурних можливостей на отримання інформації, представництва й участі, права голосу та голосування, права подання законопроектів та пропозицій, права нагляду та контролю за діяльністю виконавчої влади (уряду) та захисту від жорстокого поводження з боку більшості у легіслатурі [982]. З іншої сторони, це не передбачає компетенції парламентської меншості (зокрема парламентської опозиції) приймати рішення по суті, бо політичні рішення у демократичних політичних режимах, якими є сучасні країни Вишеградської групи, звикло опираються на виборну парламентську більшість чи більшість у парламенті. Сумарно це означає, що політико-правовий статус та повноваження парламентської опозиції в країнах регіону є наслідком певного типу балансу відносин між законною і легітимною більшістю в парламенті й інтересами меншості в парламенті [95, с. 64–65].

Таблиця 5.3

Правила підтримки (вотумів інвеститури) та відповідальності (вотумів довіри та недовіри) очікуваних і чинних урядових кабінетів у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [117; 159; 399; 838; 1170]

КРАЇНА	ТИП ПАРЛАМЕНТСЬКОГО ВОТУМУ							
	1	2	3	4	5	6	7	8
ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ ВОТУМ ІНВЕСТИТУРИ ОЧІКУВАНОМУ УРЯДУ								
Маркери вотуму інвеститури очікуваному уряду	Участь парламенту в процедурі вотуму інвеститури і формування уряду	Допустима кількість форматорів або альтернатив урядів для інвеститури	Право номінувати прем'єр-міністрів/ форматорів або альтернативи урядів	Кількість спроб отримання вотуму інвеститури	Тип вотуму інвеститури	Правило прийняття рішення про вотум інвеститури	Наслідок невдачі вотуму інвеститури	
Польща (1989–1992 рр.)	Так	1	Парламент	Не передбачено	Випереджаючий	Абсолютна більшість	Не передбачено	
Польща (1992–1997 рр.)	Так	1	Глава держави, парламент	4	Результуючий	Абсолютна більшість / Відносна більшість	Розпуск пар-ту/ тимчасовий уряд	
Польща (з 1997 р.)	Так	>1	Глава держави, парламент, 10% депутатів	3	Результуючий	Відносна більшість	Розпуск пар-ту	
Словаччина (з 1990 і 1999 рр.)	Так	1	Глава держави	3	Результуючий	Відносна більшість	Розпуск пар-ту	
Угорщина (з 1990 і з 2011 рр.)	Так	1	Глава держави	Не передбачено	Випереджаючий + результуючий	Абсолютна більшість	Нова спроба	
Чехія (з 1990 і 2013 рр.)	Так	1	Глава держави	3	Результуючий	Відносна більшість	Уряд глави д-ви з згоди спікера п-ту/розпуск п-ту	
ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ ВОТУМ НЕДОВІРИ ЧИННОМУ УРЯДУ								
Маркери вотуму недовіри чинному уряду	Ініціатор вотуму недовіри уряду	Об'єкт вотуму недовіри уряду	Тип вотуму недовіри уряду	Правило прийняття рішення про вотум недовіри уряду	Частота оголошення вотуму недовіри уряду	Наслідки вдалого/повного вотуму недовіри уряду	Наслідки невдалого/ неповного вотуму недовіри уряду	
Польща (1989–1992 рр.)	Нижня палата парламенту	Уряд або член уряду	Звичайний	Абсолютна більшість	Не передбачено	Відставка уряду або члена уряду	Довіра уряду або члену уряду	
Польща (1992–1997 рр.)	1/10 (46 депутатів) нижньої палати парламенту	Уряд або член уряду	Конструктивний	Абсолютна більшість	Раз у 3 міс.	Відставка уряду + призначення прем'єра/ Відставка уряду чи розпуск палати парламенту/ Відставка члена уряду	Довіра уряду або члену уряду	
Польща (з 1997 р.)	1/10 (46 депутатів) нижньої палати парламенту	Уряд або член уряду	Конструктивний/ Звичайний	Абсолютна більшість	Раз у 3 міс.	Відставка уряду + призначення прем'єра або лише відставка уряду/ Відставка члена уряду	Довіра уряду або члену уряду	
Словаччина (з 1990 і 1999 рр.)	1/5 парламенту	Уряд, прем'єр-міністр або член уряду	Звичайний	Абсолютна більшість	Будь-коли	Відставка уряду або члена уряду	Довіра уряду або члену уряду	

Закінчення табл. 5.3

1	2	3	4	5	6	7	8
Угорщина (з 1990 і з 2011 рр.)	1/5 парламенту	Прем'єр-міністр	Конструктивний	Абсолютна більшість	Не передбачено	Відставка уряду + призначення нового прем'єр-міністра	Довіра уряду
Чехія (з 1990 і 2013 рр.)	1/4 (50 депутатів) нижньої палати парламенту	Уряд	Звичайний	Абсолютна більшість	Не передбачено	Відставка уряду	Довіра уряду
ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ ВОТУМ ДОВІРИ ЧИННОМУ УРЯДУ							
Маркери вотуму довіри чинному уряду	Наявність вотуму довіри уряду	Ініціатор вотуму довіри уряду	Питання вотуму довіри уряду	Об'єкт вотуму довіри уряду	Правило прийняття рішення про вотум довіри уряду	Наслідок вдалого вотуму довіри уряду або нерозгляду питання про вотум довіри уряду	Наслідок невдалого вотуму довіри (відмови в довірі) уряду
Польща (1989–1992 рр.)	Ні	–	–	–	–	–	–
Польща (1992–1997 рр.)	Ні	–	–	–	–	–	–
Польща (з 1997 р.)	Так	Прем'єр-міністр	Не вказується	Уряд	Відносна більшість	Продовження уряду	Відставка уряду
Словаччина (з 1990 і 1999 рр.)	Так	Прем'єр-міністр/Уряд	Вказується/Програма уряду/Політичні питання/Законопроекти	Уряд, член і програма уряду/Політичні питання/Проекти законів	Абсолютна більшість	Продовження уряду чи члена уряду/Зміна програми уряду/Узгодження політичного питання/ Прийняття законопроекту	Відставка уряду або члена уряду/Незміна програми уряду/Неприйняття законопроекту
Угорщина (з 1990 і з 2011 рр.)	Так	Прем'єр-міністр/Уряд	Не вказується	Уряд	Абсолютна більшість	Продовження уряду	Відставка уряду
Чехія (з 1990 і 2013 рр.)	Так	Прем'єр-міністр/Уряд	Вказується/Політичні питання/Законопроекти	Уряд/Політичні питання/Проекти законів	Абсолютна більшість	Узгодження політичних питань/Прийняття законопроектів	Вотум недовіри уряду/Неузгодження політичних питань/ Неприйняття законопроектів

Іншими словами, на думку Л. Шапіро [1139, с. 51], це означає, що "демократія є ідеологією опозиції настільки ж, наскільки вона є ідеологією уряду". Однак із зауваженнями, що: негарантування достатніх основних прав та повноважень опозиції є передумовою або наслідком послаблення демократичності політичного режиму та легітимності політичної влади і загалом політичної системи; надмірність повноважень опозиції може бути передумовою послаблення і руйнування більшості в легіслатурі, а тому може впливати на політичну (зокрема урядову) стабільність і ефективність [95, с. 65; 448; 626].

Тому правова регламентація політичної опозиції, втім числі і в країнах регіону, є тільки одним із факторів її уповноваження – на рівні із загальним національним політичним контекстом і культурою. Сумарно це відповідає позиції, згідно якої в "зрілій та стабільній" демократії, з традиціями політичної толерантності, політична опозиція може "процвітати" без жодних правових гарантій, тоді як в інших системах політична опозиція може бути "суворо обмежена", навіть якщо вона має високий ступінь формального офіційно-правового захисту. Річ утім, що в умовах демократії правляча/урядова партія або партії усвідомлюють, що вони можуть опинитися в опозиції після наступних виборів, а тому якщо вони раціональні, то будуть відповідно розглядати "справжню" політичну опозицію [982]. Значно доповнює політико-правовий статус та уповноваженість політичної опозиції і розподіл політичних, втім числі й парламентських, ресурсів, оскільки доступні як для партій влади, так і для партій опозиції ресурси можуть мати для них значно більше значення, ніж правові рамки, у рамках яких вони діють [95, с. 65]. Хоча, з іншої сторони і якщо можливо, створення правових підвалин функціонування політичної, зокрема парламентської, опозиції теж є важливим, адже воно може трактуватись способом інституціоналізації її ролі і повноважень. Річ утім, що унормованість політичної опозиції є одним із багатьох чинників, які визначають "демократичну стійкість" і піднімають "вартість примусу", здійснюваного правлячою/урядовою більшістю, адже у такому випадку влада може "знищити опозицію лише шляхом знищення конституційної системи" [447, с. 16].

Консолідованим наслідком такого розуміння політико-правового статусу та повноважень політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської

групи стало те, що сьогодні в регіоні (принаймні з кінця 90-х рр. ХХ ст., однак дещо меншою мірою після 2010 р. в Угорщині й після 2015 р. в Польщі) існує сприйняття опозиції як такої, що має значну парламентську репрезентацію і широкі можливості протистояти урядовому кабінету й через свою діяльність у парламенті пропонувати альтернативи політиці більшості. Це навіть відображено у текстах регламентів роботи національних парламентів деяких країн Вишеградської групи. Так, ст. 43 і 86f регламенту польського Сейму детермінують, що законодавчі пропозиції меншості у легіслатурі, відхилені відповідними комітетами (але за умови, що узгодженими в цілому є проекти законів), можуть (за підтримки хоча б п'яти спонсорів) подаватись у відповідних звітах комітетів і спрямовуватись на пленарні засідання (для голосування) як поправки чи пропозиції меншості/опозиції. Щоправда, за винятком ситуацій, коли вони, на думку Маршалка Сейму, суттєво змінюють сутність законопроекту, до якого вони пропонуються (ст. 67 регламенту) [1267]. Крім того, в польському Сеймі функціонує і так звана "Рада Старійшин" ("Конвент Сеньйорів"), яка складається з голів усіх фракцій, в тому числі й опозиційних, і скликається на вимогу будь-кого з них. У свою чергу і за аналогією, ст. 40 і 92 регламенту чеської Палати депутатів означають [1106], що будь-яка група представників парламентської меншості, однак не менше 1/5 від складу комітету, може призначити власного доповідача у комітеті і представити власний звіт комітету (так звану "опозиційну доповідь"), яка може бути розглянута на пленарному засіданні легіслатури [95, с. 65]. Більшою мірою опозиційну діяльність окреслено в регламенті (принаймні до змін 2012 р.) угорських Національних зборів (Національної асамблеї), де: за опозицією преференційно передбачено одну з двох посад нотаріуса парламенту (ст. 21); члени опозиції обов'язково повинні бути представниками, а інколи й співголовами слідчих комітетів парламенту (ст. 36); поділ посад у постійних комітетах парламенту обов'язково відбувається на підставі принципу пропорційності розміру депутатських фракцій (як і в інших країнах Вишеградської групи) за умови, що кожна фракція має щонайменше одну посаду в кожному комітеті, однак за домовленості може здійснюватись і на підставі принципу паритетності (ст. 33, крім комітету з контролю імунітету, несумісності, дисципліни та мандатів, який завжди формується на засадах паритетності, оскільки у ньому кількість членів від урядових

партій рівна кількості членів від опозиційних партій [122]); опозиція/меншість на рівні з більшістю у легіслатурі (з однаковою часткою часу, однак водночас і пропорційно розміру депутатських фракцій) та в порядку чергування наділені правом виступів на пленарних засіданнях парламенту (ст. 50 і 53); опозиційні члени постійних комітетів можуть вимагати оголошення специфічної думки парламентської меншості з приводу того чи іншого законопроекту (ст. 77) [993]. Крім того, в Угорщині передбачено чи було передбачено, що представники парламентської опозиції можуть очолювати деякі постійні комітети: наприклад, на підставі закону – комітет національної безпеки, а на підставі політичної угоди – комітет з аудиту та бюджету [95, с. 65].

Водночас, політична інтерпретація статусу парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи дозволяє стверджувати, що функціонально вона виконує значно ширше навантаження на політичну систему, аніж просте пропонування альтернатив політиці урядової/проурядової більшості. Сумарно парламентська, як вид політичної, опозиція, особливо в її легальній, конституційній, системній і конструктивній формі, в регіоні є інструментом і компонентом "добре функціонуючої демократії" [982], бо вона дозволяє структурувати розбіжні відносини та інтереси різних політичних сил і різних депутатів. Не будучи інституціоналізованою формально, політична, зокрема парламентська, опозиція в усіх країнах Вишеградської групи виконує такі функції, як: пропонування політичних альтернатив й альтернативних рішень урядовим кабінетам і більшості в легіслатурах; формулювання, артикулювання та просування інтересів своїх виборців; покращення процедур прийняття рішень у парламентах шляхом забезпечення дебатів і вирішення протиріч; вдосконалення законодавчих і бюджетних пропозицій урядових кабінетів; забезпечення нагляду та контролю за урядом і системою державного адміністрування/бюрократії; збільшення стабільності, легітимності, прозорості та відповідальності владно-управлінських рішень і загалом політичного процесу. І чим ефективніше вона виконує перераховані функції, тим вищим є рівень демократичної зрілості країн регіону [95, с. 65–66].

З огляду на це, важливо, що політична, а передусім парламентська, опозиція в країнах Вишеградської групи за своїм політико-правовим статусом позиціонується і як функція (процес), і як предмет. Опозиція як функція (процес) охоплює всі аргументи та дії,

що суперечать політиці парламентської більшості (більшості в парламенті) та уряду. У свою чергу, опозиція як один чи декілька предметів зазвичай визначається як ті політична партія, партії й окремі депутати парламенту, які не мають урядової влади. Якщо ці два трактування опозиції максимально збігаються, це свідчить про максимальну конструктивізацію опозиції, і навпаки. Але це зовсім не означає, що політична опозиція як функція (або процес) і як предмет можуть бути відмінними навіть в умовах демократичного режиму [95, с. 66]. Річ у тім, що опозиційна партія чи партії можуть обирати підтримку урядової фракції чи фракцій. Більше того, вони можуть робити це як на постійній основі, так і ситуативно (або *ad hoc*), тобто у кожному конкретному випадку. З іншого боку, в деяких каденціях парламентів деяких країн Вишеградської групи (передусім свого часу в Чехії) не зовсім зрозуміло чому члени урядової партії (чи партій) іноді приєднуються до опозиційних партій, голосуючи проти пропозицій свого урядового кабінету. У цьому контексті вкрай очевидно, що на позиціонування, політико-правовий статус та повноваження парламентської опозиції в країнах регіону впливає структурування політичного процесу і міжінституційних відносин на рівні різних типів урядів, різних типів партійних та виборчих систем, різних конфігурацій парламентів тощо [95, с. 66; 626; 982].

До прикладу, залежність політико-правового статусу парламентської опозиції від типу партійних систем зумовлена тим, що чим більш інституціоналізованими й менш фракціоналізованими вони є, тим більш сильною і структуризованою є парламентська меншість (опозиція) – як, наприклад, свого часу (відповідно до 2014 та 2015 рр.) в Угорщині і Польщі, а сьогодні (принаймні з кінця 90–х рр. ХХ ст.) в Чехії [95, с. 66]. Це зумовлено тим фактором, що оскільки парламентська опозиція в парламентських демократіях, якими є країни Вишеградської групи, практично завжди базується на партійній основі, то структура партійної системи має надзвичайно сильний вплив на структурні особливості парламентської опозиції [626]. Чи не в першу чергу це можна прослідкувати на підставі врахування впливу різного типу партійних систем на статус та уповноваженість парламентської опозиції в парламентських демократіях, оскільки найбільшою мірою парламентській опозиції сприяють "реальні" (або збалансовані) двопартійні системи (яких у країнах Вишеградської групи апробовано не було),

меншою мірою – системи поміркованого та поляризованого плюралізму (які стали нормою для країн Вишеградської групи), а ще меншою мірою – системи з домінуючою партією (які реалізуються або реалізовувались, приміром, в 1994–1998 та з 2010 р. в Угорщині, з 2015 р. в Польщі, впродовж 1992–1994 та 2012–2016 рр. в Словаччині). Або ж іншими словами можна аргументувати, що зростання ефективної кількості парламентських партій більше двох впливає на зростання, а скорочення нижче двох – на зменшення політико-правового статусу і впливу опозиції [95, с. 66] (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Ефективна кількість парламентських партій як індикатор типологізації партійних систем за результатами парламентських виборів у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [149; 150; 481; 537]

Вибори	Польща (рік)	Словаччина (рік)	Угорщина (рік)	Чехія (рік)	Середні дані
Перші	3,37 (1989)	4,98 (1990)	3,77 (1990)	2,22 (1990)	3,59
Другі	10,86 (1991)	3,19 (1992)	2,90 (1994)	4,80 (1992)	5,44
Треті	3,88 (1993)	4,41 (1994)	3,45 (1998)	4,15 (1996)	3,97
Четверті	2,95 (1997)	4,75 (1998)	2,21 (2002)	3,71 (1998)	3,41
П'яті	3,60 (2001)	6,12 (2002)	2,40 (2006)	3,67 (2002)	3,95
Шості	4,26 (2005)	4,81 (2006)	2,00 (2010)	3,10 (2006)	3,54
Сьомі	2,82 (2007)	4,01 (2010)	2,01 (2014)	4,51 (2010)	3,34
Восьмі	3,00 (2011)	2,85 (2012)	–	5,60 (2013)	3,82
Дев'яті	2,74 (2015)	5,67 (2016)	–	4,81 (2017)	4,21
В середньому	4,16	4,53	2,68	3,97	3,92

Це можна спостерігати на прикладі Угорщини на стику 2009 та 2010 рр., коли спочатку в країні реалізовувалась система поміркованого плюралізму, але згодом – система з домінуючою партією. Виявилось це в тому, що до 2010 р. в країні не було домінування в медіапросторі якоїсь однієї політичної сили, а тому впливовою була і влада, і опозиція. Однак вже з 2010 р., коли домінуючим став Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz) В. Орбана, медіавплив опозиційних партій було дуже суттєво обмежено, а інформаційний контент суб'єктивізовано [1104, с. 9]. Це виявилось у

тому, що на відміну від ситуації до 2009 р. з 2010 р. значна частина державних ЗМІ почала працювати таким чином, що це впливало на заподіяння шкоди парламентській опозиції – як прямо (через обмеження ефірного часу для неї), так і непрямо (через її критику та незалучення до ефірів) [95, с. 66].

Додаткове значення в ракурсі впливу партій і партійних систем на політико-правовий статус парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи має також врахування параметрів фінансування політичних сил (партій і рухів, які в деяких країнах регіону прирівняні за своїм правовим уповноваженням – принаймні електоральним). Річ у тім, що патерни фінансування політсил, як урядових, так і опозиційних, є доволі важливим інституційним індикатором параметризації політичної конкуренції, а тому і порівнювано впливають на статусно-рольове уповноваження опозиції в умовах відкритого та закритого типу змагальності поміж політичними силами [95, с. 66–67]. Це зумовлено тим, що в умовах конкуренції кількох протиборчих сил за владу/уряд вони, передусім внаслідок електоральної невизначеності, просто змушені через формальне регулювання та неформальні практики обмежувати одна одну [584]. А тому парламентська опозиція априорі більше зацікавлена у відкритому типі політичної боротьби в партійній системі, адже у такому випадку вона отримує більші політичні прибутки й дивіденди [853, с. 212] і загалом теоретично зростає гіпотетична кількість варіантів залучення політичної опозиції до влади або її перетворення у владу [94]. Це особливо вірно у випадку країн Вишеградської групи, адже після краху монопольної політичної системи (режиму "реального соціалізму") вони й досі характеризуються тим фактом, що політичні сили всіляко продовжують шукати приватні вигоди від суспільного надбання держав, а тому й продовжують "витягувати" з них матеріальні ресурси [547; 905; 1144], політизуючи процес урядування. Як наслідок цього, цілком очевидно, що міжпартійна конкуренція в країнах Вишеградської групи значною мірою співпадає із пошуком ренти [584]. Альтернативно, зрозуміло, що чим менш впливова політична, зокрема парламентська, опозиція, тим легше партіям влади (або ж уряду) створювати державні структури, ізольовані від політичного процесу [932], тим самим політизуючи державу [95, с. 67].

У цьому контексті примітно, що досвід країн Вишеградської групи свідчить, що широко поширеним явищем у них стали так звані "державні субсидії для політичних

сил" – партій та рухів. Теоретично вони, в умовах регулярного та рівноправного державного фінансування партій і рухів, повинні гарантувати політичним силам рівні і непривілейовані умови парламентського функціонування [912]. Це особливо вірно у тому випадку, коли більш розсіяною та фракціонізованою є парламентська влада, адже вона таким чином сприяє більш публічному та відкритому фінансуванню партій і рухів. Помітити це можна було на прикладі посткомуністичної Польщі й Угорщини. Контраверсійні ж сценарії можна було прослідкувати у посткомуністичних Чехії та Словаччині, де відповідно Громадянська демократична партія (ODS) та "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS) вирішували більшість владно-управлінських питань, а тому генерували слабкість парламентської і загалом політичної опозиції. Наслідком стало те, що в Польщі й Угорщині було сконструйовано та апробовано більш прозорі й ефективні, а також більш консенсус-орієнтовані системи державного фінансування політсил, ніж в Чехії і Словаччині [321; 754]. Додатково, політсили в перших з чотирьох країн регіону після перших демократичних виборів домоглися рівномірного розподілу власності колишніх комуністичних партій, внаслідок чого (принаймні на доволі значний період часу) було мінімізовано ризики домінування якоїсь однієї з політсил. Результатом було те, що в Польщі та Угорщині найраніше було формалізовано й інституціоналізовано державне фінансування партій [17; 54; 94].

Натомість, у Чехії і Словаччині хоча й було майже повністю конфісковано та розподілено майно комуністичної партії, процес формування ефективної системи фінансування політичних сил відбувався порівняно повільно, що було зумовлено домінуванням у політиці "урядових команд" і слабкістю їх "опозиційних противаг" [981]. Як наслідок, державному фінансуванню в Чехії спочатку підлягали лиш ті політичні сили, які отримували не менше двох відсотків голосів виборців, пізніше – політичні сили, які отримували не менше трьох, однак згодом – не менше півтора відсотка голосів виборів (на рівні Палати депутатів, детально див. табл. 5.5).

Це детермінує, що ініціально не підлягали державному фінансуванню опозиційні партії та рухи, які не отримували парламентського представництва, через що процес фінансування політсил у країні виявився значно "утаємниченим" (а Громадянська демократична партія позиціонувалась найбільшим "бенефіціаром" [584]).

Таблиця 5.5

Особливості становлення системи державного фінансування політичних партій і рухів у Чехії (на рівні Палати депутатів) впродовж 1990–2017 рр. [94; 611; 617; 1027]

Індикатор державного фінансування партій і рухів	Вибори 1990 і 1992 рр.	Вибори 1996 і 1998 рр.	Від виборів 2002/2006 рр.
Відшкодування виборчих витрат партій і рухів	10 (15) чеськ. крон за 1 голос, $\geq 2,0$ % голосів виборців	90 чеськ. крон за 1 голос, $\geq 3,0$ % голосів виборців	100 чеськ. крон за 1 голос, $\geq 1,5$ % голосів виборців
Постійна операційна субсидія партіям і рухам	Відшкодування виборчих витрат (з 1992 р.)	3 млн чеськ. крон в рік + 100 тис. чеськ. крон за кожні наступні 0,1 % голосів виборців (до 5 млн крон), $\geq 3,0$ % голосів виборців	6 млн чеськ. крон в рік + 200 тис. чеськ. крон за кожні наступні 0,1 % голосів виборців (до 10 млн крон), $\geq 3,0$ % голосів виборців
Субсидія партіям і рухам за отримані мандати	–	500 тис. чеськ. крон в рік за 1 мандат в парламенті	900 тис. чеськ. крон в рік за 1 мандат в парламенті + 250 тис. чеськ. крон в рік за 1 мандат у регіональній раді

У свою чергу, в Словаччині було задіяно майже ідентичні ознаки державного фінансування партій і рухів, щоправда з особливостями, що: фінансуванню підлягали тільки ті політсили, які отримували не менше трьох відсотків голосів виборців; не заборонялось (як і в Чехії) приватного, в тім числі донорського, фінансування політсил, а також не встановлювалось його жодних рамок. У результаті виявилось, що саме "Рух за демократичну Словаччину" опинився у виграшному становищі, адже він "виховав зв'язки із-поміж приватизацією інвесторів та провідними політиками у державній службі" [960], фактично звівши на маргінес політичну опозицію. Ситуація в Чехії та Словаччині почала змінюватись і лібералізуватись, а фінансове становище опозиції покращуватись, коли було закінчено "еру" домінування відповідно ODS і HZDS.

Як наслідок – очевидний висновок, за яким ефективна плюралістична конкуренція апріорі обмежує доступ до пошуку ренти, а натомість сприяє взаємній політичній стриманості, на підставі якої деполітизується система фінансування політичних сил, у тім числі й опозиційних. Водночас із цим (див. табл. 5.6), зауваження, згідно якого навіть сьогодні (станом на 2017 р.) державне фінансування політичних сил є меншою мірою формалізованим і передбачає менше обмежень у таких країнах як передусім Чехія і дещо меншою мірою – Словаччина, а натомість є більш жорстким і обмеженим у Польщі й Угорщині.

Таблиця 5.6

Особливості систем державного фінансування політичних партій і рухів (на рівні національних парламентів/нижніх палат парламентів) у країнах Вишеградської групи, станом на грудень 2017 р. [94; 1042]

Індикатор системи державного фінансування партій і рухів	Польща	Словаччина	Угорщина	Чехія
Структура державного фінансування політсил	Регулярне фінансування та фінансування у зв'язку з виборами	Регулярне фінансування та фінансування у зв'язку з виборами	Регулярне фінансування та фінансування у зв'язку з виборами	Регулярне фінансування та фінансування у зв'язку з виборами
Умови/критерії надання державного фінансування політсилам	Частка голосів виборців на наступних виборах	Представництво в легіслатурі + частка голосів виборців на попередніх виборах	Участь у виборах + частка голосів виборців на попередніх виборах	Представництво в легіслатурі + частка голосів виборців на попередніх виборах
Способи розподілу розміру державного фінансування політсил	Пропорційно до отриманих голосів	Пропорційно до отриманих голосів + пропорційно до отриманих мандатів	Пропорційно до отриманих голосів + пропорційно до отриманих мандатів	Рівний розподіл + пропорційно до отриманих голосів + одноразова виплата за отримані голоси + пропорційно до отриманих мандатів
Предмет витрат коштів державного фінансування політсил	Витрати на виборчу кампанію + благодійність	Необмежено, крім отримання кредитів, сплати штрафів, пожертвувань чи підтримки президентських виборчих кампаній	Витрати на виборчу кампанію	Необмежено
Обмеження на кількість коштів, які може використати політсила	За відношенням: кількість виборців / кількість зареєстрованих кандидатів	12 млн словацьких крон для реклами політсил + 3 млн євро для політсили зі списком кандидатів	5 млн угорських форинтів на одного кандидата	Немає обмежень
Обмеження на кількість коштів, які може використати окремий кандидат	За відношенням: кількість виборців / кількість зареєстрованих кандидатів	500 тис. євро	5 млн угорських форинтів на одного кандидата	Немає обмежень

Це виявляється у таких індикаторах систем державного фінансування партій і рухів, як: умови/критерії надання державного фінансування політсилам, способи розподілу розміру державного фінансування політсил, предмет витрат коштів державного фінансування політсил та обмеження на кількість коштів, які можуть використати політсили та окремі кандидати [94].

Більше того, про це свідчить факт, що серед традиційних заборон державного і приватного фінансування політичних сил у країнах Вишеградської групи треба виділяти такі, як: на незвітування та публічне непередставлення інформації про державне фінансування, анонімні пожертвування та пожертвування від іноземних організацій, а також на державні ресурси на користь чи проти певних політичних сил (у всіх країнах регіону); на корпоративні пожертвування (в Угорщині і Польщі, крім пожертвувань від корпорацій з державними контрактами чи частковою державною власністю, що заборонено у всіх аналізованих країнах вибірки); на пожертвування від профспілок (у Польщі та Словаччині); на передачу державних ресурсів, окрім регульованого державного фінансування політсил, й інші різновиди пожертвувань (у Чехії, Угорщині та Словаччині), на суму донорських внесків політичним силам (у Польщі – не більше 15 мінімальних зарплат в рік або не більше 25 мінімальних зарплат в рік, якщо в цей рік відбувається двоє виборів), на купівлю голосів виборців (у Польщі, Словаччині та Чехії). Сумарно це означає, що більше фінансуванню і великих, і парламентських політичних сил сприяють системи Чехії та Словаччини, а менше – Польщі й Угорщині. Відповідно, у першій групі країн гіпотетично слабша політична/міжпартійна конкуренція (хоч і стабільніші партійні системи), а тому й менш уповноважена загалом політична (зокрема позапарламентська і парламентська) опозиція [1239].

В сумі очевидно, що різнопрофільні програми державного фінансування політсил у країнах Вишеградської групи призвели до різних політичних наслідків: в одних країнах (спочатку Польщі й Угорщині, а згодом меншою мірою в Чехії та Словаччині) вони зумовили замороження/інституціоналізацію партійних систем і патернів політичної змагальності, а в інших (спершу в Чехії та Словаччині, а згодом в Польщі та Угорщині) призвели до інституціоналізованого "упередження" на користь правлячих/урядових

партій, тобто до "картелізації" партійних систем [700; 701; 1299]. Хоч, з іншої сторони, створення у рамках партійних систем "картелів" не завжди обмежує парламентські опозиційні партії, адже вони можуть бути частиною "політичного класу" [724; 744]. Натомість, швидше "картелізація" партійних систем є інструментом їх "самозахисту", бо вона гіпотетично, зокрема через державне фінансування партій, може сприяти певній групі політсил, як правило парламентських над позапарламентськими, тобто лише позапарламентській опозиції [95, с. 67; 614]. Окреслені наслідки синтетично поєднує той факт, що системи державного фінансування партій та рухів у країнах Вишеградської групи забезпечують і урядові, і опозиційні політсили структурним стимулом для розвитку спільних відносин між собою [700]. Це особливо вірно на фоні апелювання до вирішення владою та опозицією складних і "довговічних" "політичних проблем", які традиційно не є полем поєднання інтересів протиборчих політичних сил, а варіантом широкого об'єднання політичних знань та авторитету [94; 95, с. 67].

Водночас, у цьому контексті вкрай важливо, що партійні системи не виходять з нізвідки, а, принаймні до певної міри, формуються через інституційні фактори, зокрема за результатами виборів і використовуваних виборчих систем [310; 415; 539; 1270, с. 338]. У свою чергу, вплив виборчих систем у тім, що чим більш пропорційною (менш диспропорційною) є виборча система в контексті формування парламенту, тим більш багатопартійною і уповноваженою є парламентська опозиція [95, с. 67; 626]. Це означає, що пропорційні виборчі системи в країнах Вишеградської групи (Польща, Чехія та Словаччина) більше, принаймні теоретично, а станом на 2017 р. і фактично, впливають на приріст політико-правового статусу та повноважень парламентської опозиції, аніж мажоритарні чи змішані виборчі системи (Угорщина) [177, с. 272–354]. Це зумовлено тим, що в країнах з більш пропорційними виборчими системами опозиція звикло має більше парламентське представництво, аніж у країнах із мажоритарними й змішаними виборчими системами [982]. Серед країн Вишеградської групи із виборчими системами пропорційного типу, політико-правовий статус та фактичні повноваження опозиції (в силу більшого парламентського представництва) зростають у випадку, коли виборчі формули менше сприяють великим партіям (як у Словаччині з парламентських виборів 1998 р., коли застосовують квоту Друпа, та у Чехії із парламентських виборів 2002 р., коли

застосовують модифіковану формулу Д'Хондта, на відміну від Польщі з парламентських виборів 2005 р., коли застосовують звичайну формулу Д'Хондта) [177, с. 470–475]. З іншої сторони, більш пропорційні виборчі системи (Словаччина і Чехія) ведуть до формування більш фракціонолізованої парламентської опозиції чи "опозицій", серед яких одна може мати статус "домінуючої", а більш мажоритарні (Угорщина) і менш пропорційні (Польща) виборчі системи – до формування більш однорідної та менш фрагментованої парламентської опозиції, в якій представлено лише одну чи дві основні опозиційні партії, а тому гіпотетично може "зародитись" інститут "тіньового урядового кабінету" з формальним "лідером опозиції" [95, с. 67] (див. табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Параметри структуризації, пропорційності й ефективності парламентських виборчих систем у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [177, с. 470–475]¹⁴

Країна, рік виборів	ТВС	ВФ	КВО	МВО	ЕКЕП	ЕКПП	ІДВС	ЯВ	ЕБ, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Польща, 1989	Змішана паралельного членства	МАБ + Хейра + Д'Хондта	161 + 115	1,00 + 2,60	–	3,37	–	62,11	0 п/к
Польща, 1991	Пропорційна списків	Хейра + Сант-Лаге/мод.	37 + 1	10,57 + 69,00	13,82	10,86	3,62	43,20	0 п/к (5 п/к)
Польща, 1993	Пропорційна списків	Д'Хондта + Д'Хондта	52 + 1	7,52 + 69,00	9,81	3,88	17,81	52,08	5 п/8 к
Польща, 1997	Пропорційна списків	Д'Хондта + Д'Хондта	52 + 1	7,52 + 69,00	4,59	2,95	10,63	47,93	5 п/8 к
Польща, 2001	Пропорційна списків	Сант-Лаге/мод.	36	12,78	4,50	3,60	6,33	46,18	5 п/8 к
Польща, 2005	Пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	5,86	4,26	6,97	40,57	5 п/8 к
Польща, 2007	Пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	3,32	2,82	4,67	53,88	5 п/8 к
Польща, 2011	Пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	3,74	3,00	5,95	48,92	5 п/8 к
Польща, 2015	Пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	4,64	2,74	12,62	50,92	5 п/8 к
Словаччина, 1990	Пропорційна списків	Хейра + Хагенбаха-Бішофа	4	37,50	5,81	4,98	3,54	96,33	3 п/к
Словаччина, 1992	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	4	37,50	5,36	3,19	11,15	84,68	5 п/7–10 к
Словаччина, 1994	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	4	37,50	5,81	4,41	5,94	75,41	5 п/7–10 к
Словаччина, 1998	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	1	150,00	5,33	4,75	2,90	84,24	5 п/7–10 к
Словаччина, 2002	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	1	150,00	8,87	6,12	6,97	70,07	5 п/7–10 к
Словаччина, 2006	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	1	150,00	6,11	4,81	5,53	54,67	5 п/7–10 к

¹⁴ Умовні позначення: ТВС – тип виборчої системи; ВФ – виборча формула; МАБ – мажоритарна абсолютної більшості; МВБ – мажоритарна відносної більшості; мод. – модифікована формула; КВО – кількість виборчих округів; МВО – магнітуда (розмір) виборчих округів; ЕКЕП – ефективна кількість електоральних партій; ЕКПП – ефективна кількість парламентських партій; ІДВС – індекс диспропорційності виборчих систем (Галлахера); ЯВ – явка виборців; ЕБ – електоральний бар'єр (п – для партій, к – для коаліцій, п/к – для партій і коаліцій).

Закінчення табл. 5.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Словаччина, 2010	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	1	150,00	5,53	4,01	7,46	58,84	5 п/7-10 к
Словаччина, 2012	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	1	150,00	4,36	2,85	9,77	59,11	5 п/7-10 к
Словаччина, 2016	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	1	150,00	7,31	5,67	6,10	59,82	5 п/7-10 к
Угорщина, 1990	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	7,05	3,77	13,75	44,14	4 п/к
Угорщина, 1994	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	5,74	2,90	16,18	55,12	5 п/к
Угорщина, 1998	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	5,18	3,45	10,88	57,01	5 п/к
Угорщина, 2002	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	2,94	2,21	8,20	73,47	5 п/к
Угорщина, 2006	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	2,80	2,40	5,13	64,39	5 п/к
Угорщина, 2010	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	2,82	2,00	11,67	46,66	5 п/к
Угорщина, 2014	Мажоритарна змішаного членства	МВБ + Д'Хондта	106 + 1	1,00 + 93,00	3,22	2,01	17,80	61,84	5 п/10-15 к
Чехія, 1990	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	3,50	2,22	11,54	96,33	5 п/к
Чехія, 1992	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	7,31	4,80	8,57	84,68	5 п/7-11 к
Чехія, 1996	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	5,33	4,15	5,55	76,29	5 п/7-11 к
Чехія, 1998	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	4,69	3,71	5,70	74,00	5 п/7-11 к
Чехія, 2002	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	14	14,29	4,82	3,67	5,73	57,95	5 п/10-20 к
Чехія, 2006	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	14	14,29	3,91	3,10	5,72	64,47	5 п/10-20 к
Чехія, 2010	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	14	14,29	6,75	4,51	8,76	62,60	5 п/10-20 к
Чехія, 2013	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	14	14,29	7,60	5,60	6,10	59,44	5 п/10-20 к
Чехія, 2017	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	14	14,29	6,92	4,81	7,21	60,79	5 п/10-20 к

Що стосується залежності парламентської опозиції від типів урядових кабінетів, то цілком очевидно, що політико-правовий статус парламентської меншості зростає у випадку урядів меншості, котрі компонується парламентськими партіями, що самі по собі не мають парламентської більшості чи більшості у парламенті. Такі уряди можуть функціонувати на підставі формальної угоди з однією із опозиційних партій, тим самим забезпечуючи стабільну більшість підтримки урядів меншості, а можуть й бути "ефектом" ситуативних (а не регулярних) і неформальних домовленостей, коли за різні ініціативи урядів меншості в кожному конкретному разі голосують різні опозиційні партії. Водночас, атрибутом періодів функціонування урядів меншості є той факт, що "більшість в опозиції" не може домовитись із приводу формування "альтернативного" кабінету [95, с. 67]. Хоча, з іншої сторони, це зовсім не означає, що опозиційні партії

парламенту не можуть узгодити інші питання, наприклад, щодо контролю та критики уряду чи щодо прийняття більшості рішень, що суперечать політиці уряду меншості (це мало місце у всіх країнах регіону, але найчастіше і найбільш виразно в Польщі, Словаччині і Чехії, а найбільш "мляво" – в Угорщині) [95, с. 68] (табл. 5.8, Додаток Г).

Таблиця 5.8

Класифікація і статистика урядових кабінетів у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [159; 481]¹⁵ (детально див. Додаток Г)

Країна	П	ОБ	КБ	ОМ	КМ	МПК	НПК	Т/Н	Разом
Польща (з 1989 р.)	25 (3)	2 (0)	14 (0)	4 (2)	5 (1)	9 (0)	5 (0)	–	25 (3)
Словаччина (з 1990 р.)	19 (2)	1 (0)	10 (0)	1 (0)	7 (2)	7 (0)	3 (0)	–	19 (2)
Угорщина (з 1990 р.)	11 (0)	–	9 (0)	2 (0)	–	3 (0)	6 (0)	–	11 (0)
Чехія (з 1990 р.)	16 (2)	–	8 (0)	3 (0)	5 (2)	7 (0)	1 (0)	2 (0)	18 (2)
Разом	71 (7)	3 (0)	41 (0)	10 (2)	17 (5)	26 (0)	15 (0)	2 (0)	73 (7)

У цьому зрізі ситуацію гіпотетично ускладнює позиціонування парламентської опозиції в умовах бікамералізму, який серед країн Вишеградської групи зустрічається лише в Польщі (Сейм і Сенат) й Чехії (Палата депутатів і Сенат). Річ у тім, що не лише тип урядових кабінетів впливає на уповноваження парламентської опозиції, але й той факт, що дві палати парламенту, особливо якщо вони обрані за різними критеріями та різними виборчими системами (що власне і притаманно для Польщі та Чехії), можуть композиціонуватись так, що взаємно протилежні політсили мають різну більшість у кожній палаті, через що палати позиціонуються як опозиційні одна одній [95, с. 68; 982].

Приступаючи до аналізу базових повноважень політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, виходимо з зауваження, що більшість правил функціонування парламентської опозиції (чи в ширшому розумінні – парламентської меншості) мають процесуальний характер. Однак іноді політична опозиція може бути наділена не тільки можливістю та правом участі, але й компетенцією приймати або, принаймні, впливати на прийняття рішень істотного характеру [95, с. 68]. З огляду на

¹⁵ Умовні позначення: П – партійні уряди; ОБ – однопартійні уряди більшості; КБ – коаліційні уряди більшості; ОМ – однопартійні уряди меншості; КМ – коаліційні уряди меншості; МПК – мінімально-переможні коаліції; НПК – надлишково-переможні коаліції; Т/Н – технократичні/непартійні уряди. Усі типи урядових кабінетів підраховано разом з тимчасово виконуючими обов'язки урядовими кабінетами (кількість тимчасово виконуючих обов'язки урядів вказано у дужках). У кожній країні аналіз урядових кабінетів здійснено від дати проведення перших демократичних виборів.

це, важливо, що в політичній науці традиційно виокремлюють два варіанти уповноваженості політичних інститутів і явищ – позитивний і негативний – чи, іншими словами, позитивні і негативні повноваження. Позитивні повноваження кореспондують із прийняттям рішень силами обраної більшості, а негативні повноваження зводяться до вивчення, контролю, стримування або навіть блокування прийняття таких рішень обраної більшості. В зрізі уповноваження політичної опозиції максимально корисним є розуміння саме феномену негативних повноважень, оскільки вони є корисним інструментом задля розуміння того, як можна або потрібно регулювати інтереси політичної, зокрема парламентської, меншості [95, с. 68]. Водночас, належний баланс з-поміж демократичними принципами правління більшості та наявності легітимної опозиції, тобто між позитивними і негативними повноваженнями, є складним для однолінійного сприйняття, оскільки він значною мірою визначається національною політичною та конституційною культурою [626; 982; 1034; 1063].

З іншої сторони, цілком очевидно, що існує певний набір спільних патернів уповноваженості політичної, передусім парламентської, опозиції, який дозволяє її структурувати і конфігурувати. Аналізований набір окреслюється такими основними предметними категоріями, як правила, що гарантують участь парламентської опозиції у парламентських процедурах; правила, що надають парламентській опозиції особливі права для нагляду та контролю за державною політикою; правила надання опозиції права блокувати або відкладати рішення обраної більшості; правила, що наділяють парламентську опозицію правом конституційного перегляду/контролю законодавства. Із огляду на це, очевидно, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи зазвичай уповноважена [626; 658; 1222; 1223]: брати участь у нагляді та контролі за процесуальними процедурами легіслатури; брати участь в організації законодавчої роботи; брати участь у законодавчих процедурах і роботі комітетів парламенту; брати участь у прийнятті політичних рішень, а також перевіряти конституційність законів та інших нормативно-правових актів [95, с. 68]. Більшість з цих повноважень опозиції є негативними, адже вони є не лише гарантією меншості у парламенті, але й інтересів представлених нею груп, тобто своєрідним захистом від того, що іноді називають "тиранією більшості". Водночас, парламентська опозиція за своїми повноваженнями

виглядає частково структурно ослабленою, адже вона інколи передає свої "функції" іншим суб'єктам політичного процесу, зокрема групам інтересів або засобам масової інформації [626; 768, с. 360]. Хоча, на противагу, для регіону (як зазначено вище) не властиве явище так званої "секторальної" або "галузевої" політичної опозиції, адже в аналізованих країнах не формуються або вкрай зрідка формуються уряди у форматі великих та надлишково-переможних коаліцій [95, с. 68; 626].

Розгляд політико-правового статусу та функціональності політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи дозволяє, на думку П. Копецькі і М. Спірової [752], підсумувати, що вона найперше та найважливіше детермінована уповноваженістю контролювати через різні інстанції та процедури роботу уряду. Зокрема, ініціювати механізми політичного контролю уряду (висловлення вотумів довіри чи недовіри кабінету, формулювання запитань до нього та його членів), впливати на зміст урядових законопроектів через участь у законодавчому процесі, контролювати політику уряду шляхом відкликання законів і передачі їх на розгляд у конституційний суд, ініціювати референдуми [95, с. 68].

Апелюючи до конструкцій і процесуально-процедурних правил підтримки чи непідтримки чинних урядових кабінетів у країнах Вишеградської групи (див. табл. 5.3), аргументуємо, що більшою мірою політико-правовому статусу та уповноваженості парламентської опозиції сприяють звичайні (як в Словаччині і Чехії), а не конструктивні (як в Угорщині і частково Польщі) вотуми недовіри уряду (які в будь-якому випадку потребують схвалення абсолютної більшості депутатів від номінального складу легіслатур). Річ у тім, що, гарантуючи "додаткову" стабільність уряду, конструктивний вотум недовіри йому (що вимагає попереднього узгодження альтернативного кандидата на заміщення посади чинного прем'єр-міністра) фактично ефективно "анулює" політичну відповідальності прем'єр-міністра і кабінету, в результаті чого парламентська опозиція фактично виявляється позбавленою більшості ключових повноважень контролювати роботу уряду [95, с. 68]. Це, до прикладу, у випадку Угорщини виявилось у тому факті, що процедуру конструктивного вотуму недовіри уряду ініціювали лише одного разу – в 2004 р., – однак вона була не повністю успішною, адже прем'єр-міністр П. Медгієссі подав у відставку [752].

Що ж стосується вотуму довіри чинному уряду, який ініціює сам уряд або його прем'єр-міністр, то він суттєво лімітує парламентську опозицію в Польщі, бо вимагає застосування правила прийняття рішення про вотум довіри уряду на підставі відносної, а не абсолютної (як в Словаччині, Угорщині та Чехії) більшості. З іншої сторони, ще менш уповноваженою впливати на роботу уряду через гіпотетичний вотум довіри йому парламентська опозиція в Польщі була у 1989–1997 р., коли цієї парламентської процедури передбачено не було. Заслужує уваги і той факт, що невдалий вотум довіри чинному уряду не призводить до його автоматичної відставки тільки в Чехії, адже, на відміну від інших країн Вишеградської групи, є лише підставою постановки питання про вотум недовіри уряду, а тому також дещо послаблює парламентську опозицію [95, с. 68] (див. табл. 5.3).

У свою чергу, парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи зазвичай невизначально впливає на законодавчий процес, адже закони традиційно приймають відносною більшістю голосів депутатів у легіслатурах і вони типово відображають інтереси та преференції влади/уряду. І це навіть попри те, що опозиція (як і загалом окремі групи депутатів легіслатур) може впливати на курс та політику влади/урядів через конституційні суди, зокрема із прицілом на перевірку конституційності актів легіслатур, які можуть бути прийняті супроти політичної волі опозиції. З іншої сторони, вплив опозиції посилюється в тому випадку, коли влада/уряд намагається внести зміни до конституції, оскільки такі зміни традиційно вимагають підтримки кваліфікованої більшості депутатів легіслатур. Так, той факт, що в Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії внесення конституційних поправок вимагає підтримки кваліфікованої більшості від номінального складу легіслатур, надає парламентській опозиції, в силу структуризації політичного процесу, змагальності виборів і композицій парламентів, суттєві можливості блокувати будь-які подібні дії уряду [95, с. 69]. Цим парламентська опозиція ефективно користувалась, приміром, у ході інтеграції країн регіону до Європейського союзу та НАТО. Додатково, на фактичне посилення повноважень парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи вплинуло те, що вона, інколи попри неокресленість регламентами парламентів, почала обіймати керівні посади у парламентських комітетах, а тому й отримала допоміжні важелі впливу на законотворчий процес. Це особливо вірно

у тому випадку, коли політичний процес відбувається в зрізі функціонування урядових кабінетів меншості (як, до прикладу, в Чехії у 1998–2002 рр.) [752]. І нарешті, парламентська опозиція гіпотетично посилюється у тому випадку, коли вона через парламент уповноважена вимагати проведення референдумів, що регламентовано у Польщі, Словаччині та Угорщині, однак не притаманно для Чехії. З іншої сторони, референдуми, які проводились в країнах Вишеградської групи, звикло (за незначними винятками, як в Угорщині у 2007 р.) не були ініціативами парламентської опозиції, а були предметом інтересів уряду, президента і позапарламентських організацій [95, с. 69].

Сумарно це детермінує, що політико-правовий статус і уповноваженість опозиції в країнах Вишеградської групи є доволі ситуативними. Вони залежать від кількох факторів: стабільності/згуртованості чи нестабільності/незгуртованості парламентської опозиції; стійкості чи нестійкості уряду та урядових/проурядових політичних сил; розмірної фракціоналізації та ідеологічної поляризації партійних систем, легіслатур, урядових та опозиційних політичних сил [95, с. 69] (про що детально йтиметься у наступних структурних частинах дослідження).

Водночас з розглядом повноважень політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи потрібно апелювати до її відповідальності. Основним обов'язком опозиції у країнах регіону вважають виконання нею своїх функцій в рамках закону, включаючи національну конституцію, цивільне й кримінальне законодавство та правила парламентських процедур. Річ у тім, що усталеним є правило, згідно якого опозиційні партії й інші групи можуть виступати за зміни в законодавстві, але до тих пір, поки вони не будуть прийняті, вони зобов'язані поважати й виконувати закон. Це означає, що за умови скасування чи внесення змін до депутатської недоторканності, парламентська опозиція і її окремі представники можуть нести відповідальність за будь-яку незаконну діяльність, як і будь-яка інша організація та особа. Окрім того, парламенти країн Вишеградської групи використовують чи можуть використовувати внутрішні дисциплінарні санкції щодо тих партійних груп і депутатів, які порушують правила процедури [982]. Більше того, доволі часто законодавство країн регіону апелює до спеціальних правил щодо заборони політичних партій та інших організацій, які використовують чи загрожують використовувати насильницькі і недемократичні засоби.

Водночас, у цьому зрізі доволі складно окреслювати тенденційність і політичний та моральний характер відповідальності так званої лояльної або системної політичної опозиції, якою традиційно (хоча не завжди, про що йтиметься у наступних розділах дослідження) є парламентська меншість у країнах Вишеградської групи. Відповідно, основна логіка відповідальності політичної опозиції в країнах регіону зводиться до того, що парламентська меншість та позапарламентські форми опозиційності повинні функціонувати конструктивно, виконуючи законні функції політичної опозиції як такої, зокрема представляти реальні політичні альтернативи і контролювати виконавчу владу [626]. Це означає, що більшість країн Вишеградської групи у більшості часу свого посткомуністичного політичного розвитку зуміли забезпечити баланс між політичною більшістю та політичною меншістю (зокрема й у легіслатурі), а тому сконструювали форму міжпартійної (чи загалом політичної) співпраці, яка традиційно (хоч не завжди) забезпечує ефективне, демократичне та легітимне управління.

Разом з цим, прослідковано, що політична, передусім парламентська, опозиція в країнах Вишеградської групи застосовує щонайменше дві основні форми дисфункції або зловживання своїм політико-правовим статусом. Перша полягає у тому, що доволі часто опозиція частково або повністю блокує ефективну державну і/чи парламентську роботу, а друга у тому – що опозиція не пропонує жодних альтернатив роботі уряду та/або жодних пропозицій парламентській більшості. Вважають, що це в першу чергу зумовлено дефіцитом правового статусу та правового регулювання уповноваженості політичної опозиції в країнах регіону. Додатково, це зумовлено доволі глибокими проблемами у політичній культурі країн Вишеградської групи, а також недостатньою зав'язаністю політичного процесу в регіоні на чинних соціополітичних поділах [296; 455; 901; 1322] і значною електоральною мінливістю, а відповідно політичною нестабільністю [788]. Річ у тому, що партії та окремі політики часто не мають ідентифікованого політичного профілю, а тому їм доволі складно налагодити конструктивний діалог щодо різних варіантів політичного процесу та міжінституційних відносин. Це, у свою чергу, свідчить, що умовою ефективної роботи політичної опозиції в демократичному режимі є те, що в парламенті представлені різні світогляди і різні політичні переконання, які обов'язково існують у суспільстві [982]. Однак їх не можна впорядкувати винятково правовими

інструментами (формально-правовим регламентуванням статусу політичної опозиції), адже для цього потрібні і постійний політичний консенсус, і толерантність політичної еліти та контреліти, тобто встановлення морально-політичної та правової відповідальності за здійснюванні дії та бездіяльність.

5.3. Особливості та результати інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

Розгляд особливостей інституційно-політичної логіки та нормативно-правових ознак позиціонування, а також атрибутів політико-правового статусу і повноважень політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи свідчить, що вона, передусім на фоні справедливих, вільних і чесних виборів та можливості публічно й законно протидіяти політиці і діям уряду [448], зуміла конструктивізуватись, легітимізуватись і зрештою інституціоналізуватись як фундаментальний компонент і навіть "ідеологія" [1139, с. 51] демократичного політичного режиму [625, с. 23]. Але сам процес інституціоналізації політичної опозиції в різних країнах регіону був неідентичним та неуніфікованим, хоча й привів до сумірних політичних наслідків і результатів. Тому він потребує розгляду як в теоретичній та практичній площині, так і на прикладі окремих країн Вишеградської групи та регіону загалом.

Як було аргументовано у попередніх структурних частинах дослідження і як зауважує Ю. Древаль [48], наявність і розвиненість інституту політичної (передусім парламентської) опозиції є одним із головних атрибутів визначення демократичного політичного режиму. Але на противагу цьому факту, в суто теоретичному контексті не повною мірою вирішеною позиціонується проблематика інституціоналізації політичної (найперше парламентської) опозиції, особливо крізь призму апелювання до питань особливостей функціонування парламентської опозиції в умовах перехідного суспільства та "молодої демократії". Як наслідок, у питанні інституціоналізації парламентської опозиції поки що превалюють загальні оцінки. З однієї сторони, науці відомо, що його, як правило, вирішують на основі моделей парламентської опозиції, але, з іншої сторони, досі невизначеним лишається фактор співвідношення правової і

політичної інституціоналізації парламентської опозиції. Річ у тому, що навіть попри те, що парламентські фракції, групи й окремі депутати (зокрема ті, котрі становлять парламентську опозицію) ґрунтуються у своїй діяльності на нормативних актах, вони водночас мають доволі широке поле для політичних маневрів.

Паралельно, не повною мірою про сутність та особливості інституціоналізації парламентської опозиції свідчить і той незаперечний факт, що їй традиційно відводять здійснення таких основних функцій, як критика (конструктивна чи деструктивна) уряду, пропонування альтернатив програмі та діяльності уряду, а також формування кадрів для виконання власних програм у випадку приходу до влади. Більше того, не зовсім прямим свідченням параметризації інституціоналізації політичної опозиції є навіть той факт, що вона є основним "каналом" вираження соціально-політичного невдоволення існуючим станом речей, важливим фактором майбутніх перетворень і політичного (зокрема і на підставі конструктивізму в діалозі між правлячими та опозиційними партіями) оновлення суспільства, а також "запобіжником" зловживання владою, ущемлення особистісних й політичних прав і свобод людини й громадянина [48].

Натомість, швидше, коли говориться про інституціоналізацію політичної, зокрема парламентської, опозиції, на увазі потрібно мати те, яким чином вона починає та продовжує повторювано виконувати окреслені вище завдання та функції, тобто набуває обрисів інституту. У цьому контексті інституціоналізація парламентської опозиції теоретизується на підставі таких категорій, як "інститут", "інституція" і власне "інституціоналізація", а також детермінується як формально-правовим, так і фактично-політичним вимірами. З огляду на це, як зауважує Ю. Древаль [48], цілком очевидно, що під інституціоналізацією будь-якого правового інституту (в тім числі й політичної, зокрема парламентської, опозиції) розуміється процес правового оформлення його організації, статусу, повноважень і діяльності. Натомість, у зрізі політичного інституту опозиції немає такої чіткості і визначеності, що передусім пояснюється сталою традицією ототожнення понять "інститут" та "інституція", а також зумовлюється зведенням уваги щодо окреслення певних "правил гри", "створених людиною обмежувальних рамок, що організують відносини між людьми", "формальних і неформальних процедур, типових практик, норм і угод, які вбудовані в

організаційні структури політичного ... устрою" [50, с. 7]. Відповідно, зрозуміло, що політична інституціоналізація політичної, передусім парламентської, опозиції може бути як формальною чи право-орієнтованою, так і неформальною/фактичною чи політико-орієнтованою. Але із зауваженням, що неформальна інституціоналізація політичної опозиції, суть якої становить витіснення формальних інститутів опозиції неформальними практиками опозиційності [131, с. 20], загрожує чи може загрожувати інститутам демократичного урядування й цивілізованому розвитку відносин між окремими групами та представниками в парламенті, уряді й політичній системі в цілому.

Загалом це детермінує, що інституціоналізація опозиції, передусім парламентської, може бути як правовою, так і політичною. Причому, політична інституціоналізація парламентської опозиції – це насамперед процес підвищення її ролі в організації та діяльності парламенту й загалом політичної системи, що ґрунтується на комплексові нормативно-правових актів (передусім процедурних) та суто політичних (передусім на підставі параметрів політичної, зокрема міжпартійної, конкуренції та в рамках так званого "політичного парламентського права") факторів. Це регламентує, що в умовах демократії та демократичного урядування взаємовідносини між двома найбільшими внутрішньопарламентськими групами (звикло між більшістю і меншістю в легіслатурі, хоча інколи між різними "меншостями" в легіслатурі) мають передусім базуватись на праві, а вже на цій основі – на різнобічних домовленостях, угодах, консенсусах та компромісах. Домінування ж у цьому співвідношенні політики постулює два варіанти розвитку подій: ініціює процес інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції у "молодих демократіях" або підриває основи демократичного урядування і підштовхує парламентську опозицію до виходу за рамки політичної системи [48].

Приступаючи до окреслення патернів інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, аргументуємо, що вони не задовольняють у "чистому вигляді" жодної з теоретизованих і синтезованих моделей (інституціоналізації) опозиції. По-перше, вони повною мірою не вписуються у поділ парламентської опозиції на вестмінстерський і континентальний модельний ряд [228]. По-друге, вони не влаштовують логіки типології моделей інституціоналізації політичної опозиції

Р. Даля [44], зокрема їх поділу на вестмінстерську/британську, континентальну, скандинавську та американсько-швейцарську. По-третє, вони не відповідають логіці та теоретизації моделей парламентської опозиції Л. Хелмса, зокрема їх типологізації на конституційному рівні на: модель парламентської опозиції без права вето та/або повноважень спільного регулювання політичного процесу; модель парламентської опозиції з правом сильного вето і/чи повноважень спільного регулювання політичного процесу; парламентсько-президентську модель опозиції; модель парламентської опозиції на підставі поділу повноважень; модель парламентської опозиції прямої демократії [625].

З іншої сторони, зокрема на підставі різних теоретизацій, цілком очевидно, що діяльність парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи безпосередньо залежить і від форми та системи державного правління, і від характеру та типу парламентської коаліції (про це було зауважено вище, а також йтиметься згодом), і від типу, фрагментації/фракціоналізації, поляризації та структуризації партійної системи [48; 228]. Приміром, науково обґрунтовано та практично очевидно, що в двопартійній системі результати голосування із політичних проблем різних політсил та окремих політиків більш передбачувані. У свою чергу, в рамках багатопартійної системи значну роль відіграє погодження між партіями (фракціями) і політиками (депутатами) тощо. З цього приводу ще М. Дюверже аргументував, що справжня ("реальна", "рівномірна", "збалансована", "двостороння") двопартійна система, як правило, робить політичну опозицію цілком реальним політичним інститутом. І, навпаки, у багатопартійній системі "про її інституційні форми можна говорити із певним застереженням, адже лінії розмежування між опозицією і урядом не є чіткими і прозорими" [490, с. 34]. Крім того, як зауважує М. Кубат, багатопартійна система не завжди заснована на включенні великих партій у легіслатуру, а тому на їх конкуренції та зміні розстановки сил між ними [777, с. 59]. У результаті, в умовах багатопартійності переважно формуються коаліційні уряди більшості або меншості. Відповідно, всі опозиційні партії мають можливість стати урядовими партіями на умовах, окреслених результатом переговорів здебільшого після парламентських виборів. Це призводить до того, що політична, передусім парламентська, опозиція є менш згуртованою та послідовною, аніж у випадку двопартійності.

Ситуацію у країнах Вишеградської групи доповнює той факт, що "мінливий характер" статусу парламентської опозиції посилює і той чинник, що до її складу входить не лише одна, а кілька партійних груп, які політично (ідейно чи ідеологічно) відмінні між собою. Річ у тім, що в них можуть бути відмінні партійні інтереси і цілі, однак при цьому кожна із опозиційних сил намагається зберегти свою ідейну нішу, дотримуючись проголошених принципів і одночасно намагаючись збільшити свою електоральну базу та підтримку. А тому, набуваючи статусу опозиційної, політична партія з обережністю йде на контакти із владою/урядом, а також у певних випадках намагається дистанціюватися від інших опозиційних політсил [48]. Додатково, як зауважує В. Бусленко [23], на єдність парламентської опозиції можуть впливати і проблеми всередині урядової коаліції, зокрема наявність внутрішньої опозиції серед провладної/проурядової більшості або меншості (залежно від різновиду урядового кабінету). До цього потрібно додати, що в стабільно-консолідованих демократичних (хоча б в 2000–х рр.) країнах Вишеградської групи поведінка представників системної політичної/парламентської опозиції значною мірою залежить не тільки від гостроти соціально-економічних чи політичних питань, що обговорюються, а й від політичних традицій і усталених правил гри [48, с. 40]. Тому в одних країнах регіону (передусім у Польщі й Угорщині, але сьогодні й у Чехії та Словаччині) партії системної опозиції досить часто ведуть жорсткі дискусії з владою, але в разі виникнення реальної загрози громадському правопорядку й інститутам влади звикло "поступаються принципами" і з метою збереження гомеостазу політичної системи висловлюють свою готовність підтримувати владу. В інших країнах регіону (передусім у Чехії та Словаччині з кінця 90–х рр. ХХ ст.) навіть у ході політичних дискусій наголос робиться не на розбіжностях між політичними гравцями, а на лояльності та конструктивізмі. Об'єднує ці країни той факт, що у кожній із них є варіанти опозиційних політичних сил (насамперед радикальних – ультралівих і ультраправих), які не хочуть здійснювати навіть функції, які властиві системній опозиції, а тому "уряду доводиться порівняно зрідка (окрім дебатів із основних питань) боятись опозиції як контролюючої інстанції, оскільки і вона прагне лише дещо "покерувати" [59, с. 234].

Зважаючи на той факт, що політична/парламентська опозиція у різних країнах Вишеградської групи не потрапляє або неповною мірою потрапляє під різні (класичні)

моделі її інституціоналізації, вважаємо за потрібне започаткувати моделювання її патернів. Вони значною мірою похідні від особливостей інституційно-політичної логіки та нормативно-правових ознак позиціонування, а також атрибутів політико-правового статусу і повноважень політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, а тому в перспективі можуть сприяти виробленню та перевірці моделі її інституціоналізації. Ініціальними та засадничими передумовами теоретизації про передумови інституціоналізації опозиції в країнах регіону є такі її атрибути, як: базування конституцій не на ідеях опозиційності, а на принципах народовладдя і "чистої" демократії (із акцентом на тому, що влада виходить від народу, а не від партій); принцип вільного мандату депутата, що вказує на загальнонаціональний статус і характер народних обранців й послаблює їхнє розмежування на партійній основі; вивільнення конституцій та інших нормативно-правових і підзаконних актів від надмірної формалізації та завантаженості; активна участь усіх парламентських партій (фракцій) у роботі легіслатур і неможливість чіткого проведення правової межі між ними. Таким чином, саме "політично" артикульовано й передбачено, що в країнах Вишеградської групи інститут політичної/парламентської опозиції складає невід'ємний атрибут так званого "раціоналізованого парламентаризму" і політичної системи демократичного суспільства, що сумарно виявляються у формі парламентської демократії [231]. А тому інституціоналізація політичної, передусім парламентської, опозиції у регіоні здебільше не є формальною (як засіб закріплення відповідних відносин у правових нормах), а натомість неформальною (на основі політичних домовленостей та компромісів). Причому, засобом права у регіоні врегульовано (інколи й недостатньо) лише найбільш важливі відносини, що забезпечує широке поле для діалогу і внутрішньопарламентських політичних компромісів між владою та опозицією [48]. У свою чергу, інструментами і механізмами політики означено, що політична опозиція в країнах Вишеградської групи є важливим інститутом демократичної держави, оскільки і в формальній, і в фактичній площині дозволяє виконувати цілу низку завдань: консолідація демократії, артикуляція інтересів меншості/меншин, нейтралізація протестного потенціалу населення [126].

Це відображено у факті, що країни Вишеградської групи стартово позиціонувались як умовно уніфікований регіон, в якому інституціоналізація політичної, зокрема

парламентської, опозиції, а також її взаємин із політичною владою, зокрема з урядовими кабінетами, відбувалась якщо не за ідентичними, то принаймні за схожими патернами. Ініціально це було зумовлено тим фактом, як зазначено вище, що в період і за наслідками краху режимів "реального соціалізму" в Чехословаччині, Польщі й Угорщині було апробовано та узвичаєно здебільшого коопераційний характер взаємодії політичної влади та політичної опозиції [22]. Свідченням цього були такі результати політичного процесу: внаслідок перемовин та кооперації комуністичної влади й антикомуністичної опозиції укладено домовленість про проведення вільних демократичних виборів; політична опозиція почала трактуватись одночасно важливим і легітимним учасником виборчого процесу, адже отримала можливості не тільки повноцінно функціонувати, однак й критикувати владу та пропонувати власні альтернативи політичного розвитку; в результаті демократизації політичних режимів було апробовано головні принципи участі й змагальності, які позначились на доволі специфічній і конкурентній структуризації національних легіслатур та загалом національного політичного процесу, в якому як елемент політичної опозиції почали виокремлювати її парламентську складову.

Однак згодом у країнах Вишеградської групи (спочатку – на початку 90-х рр. ХХ ст. – особливо у Словаччині і Чехії, а згодом – після 2010 і 2015 рр. – у Польщі й Угорщині) коопераційна модель відносин між політичною владою та опозицією частково, однак все більше і більше почала змінюватись на конфронтаційну, в різні періоди повертаючись до превалювання коопераційної логіки. Значною мірою це зумовлено тими фактами, що: в деяких країнах Вишеградської групи на початку 90-х рр. ХХ ст., тобто на початку демократичного розвитку, ще не було вироблено усталених демократичних традицій і процедур, а також не було встановлено прозорих правил політичної конкуренції; в деяких країнах Вишеградської групи після кризи 2008–2009 рр. почались процеси політичної турбулентності, які знаменувались деякою радикалізацією й автократизацією політичного процесу, а тому й зумовили суттєве порушення усталених демократичних традицій та процедур, а також дерегулювання прозорих правил політичної конкуренції. У першому випадку це виявилось в тому факті, що політичний процес детермінувався перманентними переформатуваннями

урядових коаліцій, що своїм наслідком мало часті зміни урядів та їх політичного курсу [22; 119; 120; 177; 951, с. 887]. Так, у Польщі з грудня 1991 р. по грудень 1993 р. змінено п'ять урядових кабінетів (див. Додаток Г). За аналогією, ситуація, особливо після виборів 1990–1992 рр., істотно змінилась і в більшості інших країн Вишеградської групи, адже етап трансформації пройшли колишні комуністичні політсили, а також було відновлено деякі історичні та сформовано деякі нові партії і рухи. Внаслідок цього, а також у результаті жорсткої політичної конкуренції партії були змушені постійно вдаватись до ревізії своєї ідеології й пошуків політичних союзників, але, натомість, вкрай зрідка вдавались до тактики поляризації електорату і проведення консервативної політики [3, с. 28]. Це особливо відчутно було в ході проведення реформ, а також в процесі вирішення питань про інтеграцію країн регіону до ЄС та НАТО тощо. У другому випадку це ж, у свою чергу, виявилось передусім формуванням однопартійних урядів більшості, які складались з домінуючих партій, а тому й суттєво послаблювали чи принаймні могли послаблювати фракціонізовану парламентську опозицію.

Деяку контраверсію в цьому контексті становили посткомуністичні Чехія та Словаччина, де комуністична партія мала і здебільшого й досі має неререформований характер, а опозиція у парламенті (принаймні на початку – в середині 90-х рр. ХХ ст.) була досить слабкою і неорганізованою. Як наслідок, під час переговорів з владою вона традиційно довго балансувала між необхідністю контролю уряду і неготовністю взяти владу й, відповідно, політичну відповідальність за ситуацію в країні (що було зумовлено особливостями краху режиму "реального соціалізму" в Чехословаччині). Їй відповідно, перші посткомуністичні уряди в Чехії, зокрема за результатами щонайменше трьох парламентських виборів, детермінувались недостатньо сильною парламентською опозицією [22]. Це виявилось у тому, що з одного боку, ці уряди мали можливість безперешкодно реалізовувати свою політику, а з іншого – досить слабким був контроль за їхньою діяльністю. Як результат – достатньо низький рівень змагальності і реальної політичної альтернативи у політичній системі. Словаччина ж окреслювалась тим, що в ній за результатами виборів у 1992 р. сформовано уряд, який не включав лідерів тих груп, які опонували комуністичному політичному режиму. Поряд з автократизацією політичного режиму в цей час, інституційна слабкість чи навіть

"неспроможність" політичної опозиції у цій країні була спричинена тим, що вона виявилась нездатною трансформуватися із розрізнених груп у єдину політичну силу із чітко розробленою програмою та ідеологією. У результаті простір міжпартійної змагальності в Словаччині, принаймні до кінці 90-х рр. ХХ ст., був дуже звужений, а сама владна/урядова еліта була сконцентрована не на реформуванні економіки та консолідації демократії, а на використанні політичного ресурсу задля збереження свого домінуючого становища у партійній і загалом політичній системі [22].

Сумарно очевидно, що становлення моделі інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи не було лінійним та унілатеральним, оскільки в різних країнах відбувалось з перемінними успіхами та невдачами. Умовно можна виділити дві групи країн регіону: до першої (більш успішної, а також із позитивним досвідом) належать Польща та Угорщина, в яких інституціоналізація опозиції відбулась швидше – майже відразу після колапсу режимів "реального соціалізму", тобто до середини 90-х рр. ХХ ст.; до другої (менш успішної, а також із негативним досвідом) належать Словаччина і Чехія, в яких інституціоналізація опозиції відбулась пізніше – приблизно за десять років після колапсу режимів "реального соціалізму", тобто до кінця 90-х рр. ХХ ст. – початку 2000-х рр.

Окреслюючи передумови, параметри і наслідки інституціоналізації опозиції за більш успішним й швидшим сценарієм, апелюємо до досвіду Польщі. У цій країні, як і в інших у регіоні, немає правової інституціоналізації парламентської опозиції, а натомість опосередковано існують лише правові гарантії її діяльності, котрі частково закріплені в конституції, законах "Про політичні партії", "Про виконання мандата депутата і сенатора", "Про організацію та порядок діяльності Ради Міністрів", а також у регламенті Сейму. Крім того, як зауважує Д. Манойло, політико-правовий статус парламентської опозиції в Польщі свого часу був значно посилений реалізацією ідеї вільного мандату, а також пов'язаною із ним свободою вираження поглядів, що є сильною гарантією політичного плюралізму в найвищих органах влади у державі [21, с. 446; 126]. Відповідно, в Польщі на підставі дії принципів процедурної демократії було започатковано принцип і механізм ротації владних еліт та отримання чи втрати

владної легітимізації інститутів, який, будучи регульованим через вибори, сприяє і конкуренції, і співпраці влади та опозиції.

Водночас, інституціоналізація парламентської опозиції в Польщі не була одномоментною. До прикладу, як аргументує В. Бусленко [21], в Сеймі періоду 1989–1991 рр. не функціонувало класичної у європейському розумінні опозиції, яка могла і критикувати уряд, і мати проурядовий/просистемний характер. У свою чергу, певні підстави говорити про кристалізацію і початок інституціоналізації парламентської опозиції в Польщі виникли лише за результатами перших цілком (а не частково, як у 1989 р.) вільних виборів до Сейму та Сенату в 1991 р. Тому відносини між політичною владою та політичною опозицією в Польщі у період 1989–1993 рр. традиційно позиціонувались не як конструктивні, а як конфліктні. У той час провадилась політична практика, за якою партії і рухи, що формували уряд, намагались посилити свій вплив на різні інститути влади як у центрі, так і в регіонах, керуючись насамперед мажоритарним принципом "переможець отримує все" (навіть попри те, що в Польщі, принаймні задля обрання Сейму, використовували пропорційну виборчу систему) [21, с. 448]. У свою чергу, кожна опозиційна і кожна нова урядова політсила традиційно вдавалась до тотальної критики діяльності попередньої влади/уряду. Відповідно, парламентська опозиція ніколи не позиціонувалась як "лояльна", оскільки вона могла діяти і як відповідальна (конструктивна), і як зовсім безвідповідальна (деструктивна), а тому традиційно позиціонувалась і критикувалась урядом як "антисистемна", "антиреформістська" та "популістська" [769, с. 144]. Додатково, парламентська опозиція в 1989–1993 рр. здебільшого використовувала ті ж методи діяльності, що й влада, а тому була не здатна порозумітися з владою. "В такій ситуації парламентській опозиції було досить складно виступати в ролі влади, яка обмежує владу, і виконувати при цьому функцію невідного контролю діяльності уряду та проурядових партій" [21, с. 448]. В сумі це результувалось тим фактом, що внаслідок слабкої правової регламентації та інституціоналізації парламентської опозиції, а також відсутності в політичній практиці тривалих демократичних традицій, польські уряди 1989–1993 рр. певною

мірою розглядали парламентську опозицію як свого реального супротивника, а не союзника [21, с. 449].

Ситуація реактивно/швидко змінилась за результатами парламентських виборів 1993 і 1997 рр., внаслідок яких у Польщі було окреслено й апробовано практику "іманентно демократичного" допущення до влади опозиційних сил. Навіть попри те, що політична кооперація опозиції з урядом може бути і підтримкою демократії, і може призводити до викривлення її засад [21, с. 448; 769, с. 159], у Польщі в цей час фактично сформувалась і розвинулась поміркована політична конкуренція між політичними силами, а тому як варіант пошуку компромісу та консенсусу між ними згенерувалась конструктивна політична, зокрема парламентська, опозиція. Як наслідок цього автоматично зростає й частка опозиційних політичних сил у легіслатурі (див. Додаток Г), а влада перестала застосовувати принцип "переможець отримує все". Додатково, конструктивізм опозиції виявився і в тому факті, що вона активно працювала над новою конституцією 1997 р. Більше того, до компромісу з опозицією із цього приводу прагнули й урядові партії, що чітко демонструє той факт, що з 1993 р. у Польщі почали встановлюватись доволі детально (політично) взаємопогоджені правила співпраці та суперництва між головними акторами парламентарної гри – урядовим кабінетом та опозицією [21; 126], – а тому фактично було інкорпоровано модель консенсусної демократії.

Тим не менше, парламентська опозиція в Польщі інституціоналізована доволі специфічно, адже в кожній каденції Сейму виникають нові проблеми, пов'язані з діяльністю опозиції або з взаємодією опозиції та уряду. Більше того, як зауважує Т. Годлевський, "асиметричний, з функціональної і нормативної сторони, бікамералізм, особливо із перспектив конституції 1997 р., ... характеризує зближення в обох палатах складу політичної репрезентації. Це утруднює для опозиції ефективне проведення власних проєктів, досягнення змін та внесення поправок до проєктів більшості" [21, с. 452; 566, с. 127]. Але попри це і різні вияви зміцнення урядів у політичній системі Польщі, в середині 90-х рр. ХХ ст. в країні інституціоналізовано модель, за якою парламентська опозиція стала органічною і невід'ємною частиною парламентської демократії. З її інституціоналізацією виробилися засади побудови

взаємних стосунків з урядовими/проурядовими партіями, що виявилось, до прикладу, в захисті непередставлених у владі інтересів громадян, критиці програми та рішень уряду, формулюванні власних програм і альтернатив тощо [21, с. 452].

Контраверсію швидкій інституціоналізації політичної опозиції в Польщі (як і в Угорщині) становить випадок Словаччини (і дещо меншою мірою Чехії). У цій країні (ще як частині Чехословаччини) після "оксамитової революції" було сформовано частково антикомуністичний, але доволі фракціоналізований парламент. Але невдовзі, зокрема за результатами процесів отримання незалежності ("мирного розлучення" Чехословаччини), виявилось, що політичний процес почав детермінуватись доволі суперечливим характером взаємодії влади/уряду та опозиції, що супроводжувалося зниженням темпів демократизації і посиленням автократичних тенденцій у політиці. Часто вважають, що це було прямою проекцією та наслідком суспільно-політичної ситуації у Чехословаччині [23], в якій "жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала ... форми суспільної самоорганізації" [57, с. 114], тому "практично повна відсутність будь-якої значної антикомуністичної опозиції в Словаччині до 1989 р. вочевидь зіграла в цьому свою роль" [812, с. 616], зокрема дезорганізаційну. Тому причину слабкості опозиції в Словаччині треба шукати в її незмозі перетворитись із розрізнених груп в єдину політсилу з розробленою програмою. Відтак ініціально почавши процес демократизації, невдовзі Словаччина увійшла "в піке" послаблення міжпартійної конкуренції, що призвело до мінімізації впливу опозиції і зниження її контрольних функцій, а тому й зумовило автократизацію політичного процесу, зловживання владою, уповільнення соціально-економічних та політичних реформ, зменшення рівня легітимності влади й активізацію діяльності позапарламентських форм політичного нонконформізму і мобілізацію ними протестного електорату. Це спровокувало конфліктний характер взаємодії політичної влади і політичної опозиції та призвело до політичної (але не інституційної) нестабільності [23].

Зумовлено це тим фактом, що після перемоги (відносно більшістю, див. Додаток В) на парламентських виборах 1990 р. "Громадськості проти насильства" (VPN) сформована урядова коаліція мала ситуативний характер, не була довготривалою, однак водночас не детермінувалась особливою активністю парламентської опозиції.

Натомість, у 1991 р. впливова опозиційність виникла в середовищі самої "Громадськості проти насильства", яка невдовзі розкололась, ставши базою формування "Руху за демократичну Словаччину" (HZDS) В. Мечіяра і тимчасового посилення феномену парламентської опозиції. Однак згодом, зокрема після парламентських виборів 1992 р., за результатами яких було сформовано популістсько-націоналістичний уряд В. Мечіяра (див. Додаток Г), у Словаччині почались процеси призупинення реформ, з'явилися вияви клієнтелізму і патримоніалізму, а тому фактично було нівельовано роль політичної, зокрема парламентської, опозиції, яка почала взаємодіяти з владою на засадах конфліктності/деструктивності (зокрема між принципами лібералізму і націоналізму [128, с. 575]), а не консенсусу/конструктивності. Посилював цей ефект не впливовості політичної опозиції та конфліктності її відносин з урядом той факт, що вона була фракціонізованою та нетиповою (для парламентської республіки, якою в той час, зокрема до 1999 р., була Словаччина), оскільки її становили власне і зовсім ідеологічно некогерентна/поляризована меншість у легіслатурі (парламентська опозиція), і обраний парламентом президент держави [812, с. 617]. Це врешті доволі значною мірою закріпило на політичному рівні наявні в суспільстві розбіжності інтересів та позицій, через що опозиція фактично легітимізувала наявні в соціумі конфлікти [23; 222, с. 4]. Ситуація "лімітації" політичної опозиції у Словаччині продовжилась за результатами виборів 1994 р., оскільки впродовж 1994–1998 рр. уряди В. Мечіяра (див. Додаток Г): різносторонньо обмежували перспективи розвитку партій різного, крім правого, ідеологічного спрямування [612, с. 181]; обмежували права і свободи громадян та послаблювали міжпартійну конкуренцію; цілеспрямовано виводили опозицію із процесів прийняття політичних та управлінських рішень; не погоджувались на запровадження інститутів всенародно виборного президента й імперативного мандата депутата; необмежено нав'язували свою волю і з неповагою ставились до інституційних обмежень, що суттєво поставило під загрозу позицію парламентської опозиції та інших суб'єктів політичного процесу [861].

Результатом такого інституційно-політичного розвитку Словаччини став тип урядування та систем правління за логікою "спотвореного парламентаризму", що не міг трансформуватись у повністю консолідовану парламентську демократію. Це

виявилось у тому факті, що було порушено двоєдину єдність парламентаризму, бо, з однієї сторони, фактично було гарантовано більшість, яка підтримувала урядовий кабінет, але, з другої сторони, не було апробовано й інституціоналізовано принципу конституційних перевірок виконавчої влади, в тому числі й з боку меншості. Таким чином, у Словаччині було імплементовано парламентаризм з мінімальним рівнем перевірки виконавчої влади, а тому саме уряди й прем'єр-міністр (В. Мечіяр) в цей час вдало апелювали до принципу "переможець отримує все" [861], тим самим по-різному маргіналізуючи політичну опозицію. Виявилось це у тому факті, що в цей період (зокрема в 1994–1998 рр.) парламентська опозиція не отримувала посад заступника голови парламенту і голів будь-яких парламентських комітетів. Більше того, опозиція втратила своє представництво фактично в усіх наглядових органах, які контролювали засоби масової інформації і розвідувальну службу. Врешті-решт, парламентська статистика періоду 1994–1998 рр. свідчить, що опозиція навіть не могла ефективно брати участь у пропозиціях порядку денного парламентських засідань, а також була неефективною у випадку подолання президентського вето на ті чи інші законопроекти (адже на користь влади було спрощено вимоги подолання президентського вето). А тому було очевидно, що політичний дискурс у Словаччині дуже різко змінився на користь мажоритарної інтерпретації демократії, хоч де-факто характеризувався автократизацією політичного режиму [861].

Водночас та паралельно, з 1994 р. почалися процеси активізації політичної діяльності внутрішньої опозиції у середовищі парламентської більшості, зокрема в рамках "Руху за демократичну Словаччину". Дещо згодом опозиційні уряду партії почали узгоджувати свою тактику і стратегію, розглядаючи політичний курс урядів В. Мечіяра як "потенційну загрозу для демократії" [23], а тому почали об'єднуватись (зокрема в Словацьку демократичну коаліцію) як на парламентському, так і на позапарламентському рівні (інтегративним центром опозиційних партій і організацій, а також дискусійним майданчиком для з'ясування їхніх політичних позицій і причин відмінностей стала асоціація "Третій сектор" – своерідна об'єднавча організація для громадянських груп Словаччини). Як наслідок та за допомогою впливу ЄС, у країні почало відновлюватись відчуття, що свого первісного інституційного значення набуває

політична змагальність. Навіть попри те, що в цей час було законодавчо лімітовано участь у виборах й отримання мандатів у парламенті політичними коаліціями [177, с. 272–353; 384; 861; 989]. Тому, зокрема за результатами парламентських виборів 1998 р., у Словаччині відбулася принципова зміна співвідношення політичних сил, що зумовило прихід до влади колишньої політичної, зокрема парламентської, опозиції і формування уряду М. Дзурінди на основі коаліції лівих й правоцентристських партій (див. Додатки В і Г) [23; 861]. Крім того, саме з 1998 р. почалась конструктивізація політичної, передусім парламентської, опозиції в Словаччині, зокрема за зразком, що раніше був апробований у Польщі й Угорщині.

Загалом у країнах Вишеградської групи апробовано модель інституціоналізації парламентської, як різновиду політичної, опозиції, згідно якої (порівняно з іншими демократіями, де властиві інші, в тому числі й класичні, моделі інституціоналізації опозиції [625]): вона позиціонується як "парламент-центрична" у своєму статусі та повноваженнях, адже не характеризується інструментами й механізмами прямої демократії, зокрема односторонньо (чи через вплив громадян) не уповноважена реалізовувати референдуми з проблематики урядових і політичних рішень; вона позиціонується субординованою більшості у легіслатурі, бо законодавчий процес і парламентська робота звикло керуються та впорядковуються урядовим кабінетом чи політичними силами, які його становлять і підтримують; вона позиціонується не як опозиція з великої букви "О", а як опозиція з малої букви "о", а тому навіть не уповноважена ініціювати всі (апробовані) типи законодавства, хоча й усереднено наділена правом законодавчої ініціативи, законодавчої експертизи, законодавчої альтернативи та контролю урядового кабінету і загалом процесу урядування; вона позиціонується як така, що в електоральний (а інколи й у постелекторальний) період не ідентифікується ні як влада, ні як опозиція; вона позиціонується як дуже слабка у контексті детермінування розвитку політичної системи, хоча й наділена доволі потужними, але опосередкованими вето-повноваженнями й інструментами впливу на законодавчо-конституційний процес (зміни у конституційному законодавстві). Усереднено це означає, що парламентська опозиція у країнах Вишеградської групи – це швидше інструмент і механізм критики влади та гіпотетичний варіант її зміни у

майбутньому, передусім за результатами виборів. З іншої сторони, той факт, що вона і логіка її інституціоналізації не підпадають під жодну із західних моделей парламентської опозиції, зазвичай детермінується і виявляється не лише фактом її відносної слабкості, а й опціальною позиціонування опозиційності у регіоні – вона або "надто молода" та неінституціоналізована, або ж така її структуризація власне і є моделлю інституціоналізації парламентської опозиції в регіоні. З іншої сторони, слабкість парламентської опозиції, в тому числі як у нормативному, так і в емпіричному зрізі, структурно збільшує небезпеку незгоди з боку меншості у легіслатурі з фактом існування та функціонування позапарламентської опозиції, яка все ж таки є різновидом політичної опозиції [579].

Додатково, потрібно зауважити, що на моделювання інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи доволі суттєво впливає окреслення патернів міжінституційних відносин у трикутнику "глава держави – прем'єр-міністр/уряд – парламент", тобто врахування типу форми і системи державного правління. Так, очевидно, що у напівпрезидентських системах із виборними (Польща, Словаччина та Чехія) і відносно впливовими (зокрема, у Польщі) президентами політична опозиція детермінується складом/композицією парламентської меншості та її ставленням як до уряду, так і до глави держави [117]. Причому, найбільше "відчуття взаємної опозиційності" при напівпрезиденталізмі прослідковується в умовах когабітації, коли президент і його партія у парламенті опозиційні урядовій партії або партіям у парламенті. У свою чергу, "найрізкіша" опозиція у ситуації, коли вона протистоїть і президенту, і уряду. Тобто в умовах когабітації або ж системи розділеної меншості (сумарно – в умовах розділеного правління) функції опозиції виконують і парламентська меншість, і президент. Але вони часто позиціонуються як некогерентні і незгуртовані, адже представляють (потенційно) протилежні погляди на політичний процес та курс уряду [625]. Це так звана парламентсько-президентська чи прем'єр-президентська модель політичної опозиції, яка найбільшою мірою (хоча й не завжди) була властива для Польщі. В її контексті можна припустити кілька можливих моделей міжінституційної взаємодії у трикутнику "президент – уряд – опозиція". Перша – коли президент не є з того

самого політичного табору, що й урядова більшість/меншість, а тому залишається політично близьким до опозиції, яка є досить сильною, щоб підтримати його вето-повноваження. Друга – коли йдеться про зближення позицій президента й уряду, за умови, що політичні інтереси президента і парламентської опозиції збігаються [21, с. 451]. Такий варіант "раціоналізації" парламентської демократії (саме так часто іменують системи країн Вишеградської групи їхні вчені) мінімізує простір для політичного маневру парламентської більшості щодо "свого" уряду, але лімітує впливовість і парламентської опозиції [1169, с. 307].

Результатом теоретизації, апробації і верифікації моделі інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи є те, що одним із основних результатів функціонування зрілого інституту політичної опозиції в регіоні виявилась прозорість і легкість механізму ідентифікації влади (уряду) та невлади (опозиції або неуряду). Відповідно, опозиція позиціонується як необхідний елемент у функціонуванні як парламенту, так і уряду. Це зумовлено і унаслідковано в тому факті, що стосунки між владними/урядовими й опозиційними політсилами в країнах регіону здебільшого, хоч не завжди, встановлюються у такий спосіб, що владні/урядові партія або партії не обмежують (чи принаймні не повинні обмежувати) свободи діяльності і критики опозиційних партій чи партій, трактуючи опозицію як позитивну для уряду силу, яка дозволяє уникати помилок, зокрема коректуючи політичний курс держави [21, с. 445]. Відповідно, навіть попри те, що в кожній країні Вишеградської групи склався свій тип відносин між владою і опозицією, є щонайменше декілька спільних чинників співпраці, які окреслюють можливість консенсусу протиборчих політсил: досягнення згоди щодо визнання основних ознак демократичної політичної системи; погодження справ, які можуть стати площиною спільної діяльності парламенту й уряду; узгодження правил взаємної конкуренції і співпраці між політсилами та політиками; взаємне визнання себе як партнерів, легітимізованих до участі у погодженнях і діях [21, с. 449; 567, с. 468]. Конструктивізація парламентської опозиції відбувається на підставі застосування правил процедурної демократії, що розробляються, приймаються та вживаються різними політичними акторами на консенсусній та компромісній основі – як на етапі інституційного

проектування, так і на етапі інституційної верифікації [1, с. 12]. Результатом же є розуміння інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах регіону як своєчасного кроку у напрямі розвитку політичної системи, що дозволяє чи максимально протидіє унеможливленню процесів узурпації влади та доволі суттєво лімітує популістську гру на національних почуттях окремих груп населення [126].

Водночас, у різних країнах Вишеградської групи політична/парламентська опозиція переважно залишається без спеціально закріпленого статусу, через що позбавлена компенсаційних повноважень та привілеїв [126; 228]. Тому в регіоні не регламентовано та майже не апробовано не тільки інституту, однак й феномену "тіньового урядового кабінету". У деяких випадках це призводить до того, що в тій чи іншій країні переважають силові форми вирішення конфліктів, в інших – це ніяк не впливає на законодавчий процес. Більше того, як зауважує К. Ірха, парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи, зокрема у випадку формування урядів більшості, які є нормою для регіону, долучається до процесу ухвалення політичних рішень лише у разі зацікавленості урядової більшості в отриманні голосів депутатів меншості [228]. Саме тому вплив політичної опозиції на прийняття чи неприйняття конкретного рішення у легіслатурі є не абсолютним, а ситуативним або ж взагалі не прослідковується. Додатково, будучи інституціоналізованою, опозиція в країнах вибірки характеризується невиразною відповідальністю, оскільки інколи (особливо в умовах урядів меншості, які в регіоні зустрічаються відносно зрідка) важко визначити кількісне співвідношення правлячих/урядових й опозиційних (а інколи і ситуативних) політичних сил при виробленні того чи іншого рішення. Відповідно, опозиційний статус (чи статус опозиції) не відіграє визначальної ролі у політичній діяльності, особливо якщо вона реалізовується на підставі створення і функціонування тимчасових політичних союзів/блоків для прийняття політичних рішень. А це відповідає розумінню демократії у країнах Вишеградської групи як системи, в основі якої лежить право більшості, коли за підсумками виборів "окремі волі" громадян зливаються в "єдину волю" задля втілення загального блага, тим самим ігноруючи прагнення і преференції опозиційної меншості. З іншої сторони, це

означає, що демократія у регіоні гіпотетично є більш далекоглядною та повною винятково у випадку формування урядів меншості, коли в основі демократії є вільна виборча і поствиборча конкуренція політичних еліт, де переможець отримує право формувати політичні цілі (тому "не отримує все"), а опозиція – одна із учасниць політичної змагальності [190].

Також результатом інституціоналізації політичної опозиції у країнах регіону стало розуміння, згідно якого вона має теоретично дихотомуватись на парламентську ("справжню", конституційну) й позапарламентську ("девіантну", неконституційну або не обов'язково конституційну) [742]. Однак, із суто практичної сторони, такий висновок є недалекоглядним, бо він обмежується фіналізовано-інституціоналізованою парламентською опозицією, якої, як продемонстровано вище, в регіоні немає. А це, за методологією Р. Даля, означає, що в регіоні порівняно (з демократіями Західної Європи тощо) слабо регламентовано та стереотиповано "інституційні складові "головних умов" опозиції" [451, с. 348–352]. Крім того, навіть попри факт часткової фіналізації інституціоналізації політичної, зокрема парламентської опозиції, вона є вкрай "чутливою" політично, оскільки залежить від параметрів політичного процесу і міжінституційних відносин, зокрема структуризації партійної системи, а відповідно й сама потребує структуризації. Яскравим прикладом вважаємо ситуацію в Угорщині з 2010, але особливо з 2014 рр., а також в Польщі з 2015 р., коли в окреслених країнах партійні системи змістились від варіацій поміркованого чи поляризованого плюралізму до партійних систем із домінуючими партіями (див. табл. 5.4, Додатки В та Г). Як результат, в останній час у цих країнах Вишеградської групи (а раніше деякою мірою і в Словаччині) відбувся (однак в Словаччині швидко припинився) відхід від усталеної/інституціоналізованої моделі політичної/парламентської опозиції, внаслідок чого в академічному та політичному середовищі виникло чимало дебатів і суперечок про автократизацію демократичних політичних режимів у регіоні. Це виявилось у тому, що в перерахованих країнах Вишеградської групи (інколи короткотривало) формалізувались "квазіоднопартійні" [714] політичні режими, тобто політичні режими, для яких властиві партійні системи з домінуючими партіями [880]. Річ у тім, що вони почали суттєво нівелювати політико-правовий статус і важелі

впливу/уповноваженості парламентської опозиції і навіть автократизувати політичні режими, які до того тривало позиціонувались як консолідовані демократії, тобто фактично почали деінституціоналізувати політичну опозицію і деконсолідувати демократію. Як результат – потреба порівняльного аналізу параметрів структуризації системної, антисистемної, екстремістської і наднаціональної опозиції в регіоні.

Висновки до Розділу 5.

В цілому у Розділі 5 досліджено та систематизовано параметри і вияви явищ позиціонування, політико-правового статусу, повноважень й інституціоналізації політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Для цього спочатку окреслено інституційно-політичну логіку і нормативно-правові ознаки позиціонування політичної та парламентської опозиції у країнах регіону, після цього виявлено і детерміновано ознаки політико-правового статусу й повноважень парламентської опозиції у країнах регіоні, а також, урешті-решт, простежено особливості й результати інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. На підставі цього запропоновано системне та різностороннє бачення сутності й особливостей політичної, головно парламентської, опозиції у країнах Вишеградської групи, зокрема на тлі оцінювання перспектив і наслідків її інституціоналізації. Причому це зроблено у період історичного та політичного розвитку, який почався одразу в ході і після колапсу автократичних режимів минулого у регіоні, тобто в той час, коли країни Вишеградської групи почали демократизуватись і, врешті-решт, з часом консолідувати свої демократичні політичні режими. Хоча, паралельно із цим, було охоплено й часові відтинки, упродовж яких політичні режими деяких країн регіону почали автократизуватись, а відтак їхні демократії почали "ерозувати".

З огляду на це, у розділі констатовано, що сучасні тренди та особливості позиціонування і розвитку політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи неодмінно унаслідують від тенденцій і результатів розвитку опозиційних/протоопозиційних суспільно-політичних рухів минулого, а відтак і

їхнього ставлення та взаємодії з владою. Водночас зафіксовано, що головною відмінністю політичної опозиції періоду сучасності від періоду минулого в регіоні стало те, що вона чинно неодмінно стала детермінованою головно не силовими, а переважно інституційними, зокрема партійно-електоральними та виконавчо-законодавчими, чинниками. А це, своєю чергою, неодмінно запустило і продовжує процес поступового перетворення політичної опозиції в країнах Вишеградської групи з неінституціоналізованої у конструктивну й інституціоналізовану, а також політичного процесу – з підпорядкованого та контрольованого у конкурентний. І це навіть попри той доведений факт, що сьогодні політична опозиція у країнах регіону традиційно сприймається і як політичний інститут, і як суспільно-політичний протест, однак неодмінно є чинником та каталізатором демократичної політики, її альтернативності, конституційності і конструктивності. Саме на підставі цього політична опозиція у країнах регіону спромоглась інкорпоруватись в безумовні атрибути та матрицю демократичного політичного режиму – в політичну участь і політичну змагальність, які породжують ротацію та альтернацію політичної влади. Не завадило цьому і те, що вже на момент свого ініціювання та формування політична, але головно парламентська, опозиція у країнах Вишеградської групи почала поступово й різнофакторно структуруюватись і типологізуватись, передусім інституційно та соціополітично. У підсумку ж все це дозволяє вмотивувати, що політична опозиція в країнах регіону стала монолітною (хоча зі своїми вадами і специфікою у різних країнах) у контексті її призначення, сутнісного і внутрішнього наповнення й розуміння, але водночас гетерогенною у контексті її зовнішнього сприйняття та типологізації, зокрема на тлі різних атрибутів міжінституційних і соціополітичних процесів й відносин.

Паралельно з цим, у розділі було виявлено та підтверджено, що політична, зокрема парламентська, опозиція, а відтак і її статус, права та повноваження, в країнах Вишеградської групи не є або недостатньою мірою є формалізованими та регламентованими, що в принципі відповідає позиціонуванню й сприйняттю цього політичного феномену та інституту в більшості інших демократичних країн світу. Зумовлено це переважно тим, що реальний і політичний статус опозиції у країнах

регіону визначається та підтримується суто чи здебільшого конвенціонально, тобто взаємоприйнятними та погодженими домовленостями, які еволюційно та поступово було вироблено різними чи більшістю політичних акторів, головню на парламентському, партійно-електоральному і міжінституційному рівнях сучасних демократичних режимів. А це, своєю чергою, означає, що статусність, права та уповноваженість політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи – це категорії не стільки правового, скільки політичного значення, оскільки вони регулюються писаними чи неписаними правилами та нормами політичної змагальності в умовах демократії як такої. Відповідно, коли такі правила так чи інакше порушуються або коли демократія занепадає, відбувається автоматичне пониження статусу й уповноваженості політичної, в тому числі парламентської, опозиції, що неодноразово було засвідчено на прикладі країн Вишеградської групи.

Враховуючи це, у розділі додатково занотовано й узагальнено, що політична, зокрема парламентська, опозиція, в тому числі у країнах Вишеградської групи, доволі відмінно параметризується і функціонує у своїй політичній практиці. Це зумовлено головню тим фактом, що політична опозиція інколи подібно, але інколи й відмінно інституціоналізується формально та фактично, навіть попри те, що вона неодмінно сприймається як компонент, атрибут і навіть "ідеологія" демократії. Структуризаційно це виглядає таким чином, що політична опозиція у країнах регіону інституціоналізована неідентично та в рамках відмінних моделей, жодна з яких повною мірою не корелює з теоретизованими у політичній науці умовами та ознаками становлення і розвитку політичної опозиції. Натомість уніфікується політична опозиція у різних аналізованих країнах тим, що вона і виникла, і чинно функціонує переважно на підставі не стільки політико-правових норм, скільки політичних домовленостей і компромісів. Відповідно, враховуючи особливості політичних режимів країн Вишеградської групи сьогодні, політична опозиція у деяких із них є здебільшого коопераційною, а в деяких – то коопераційною, то конфронтаційною.

Викладені у Розділі 5 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [94; 95; 98].

РОЗДІЛ 6

ВИКОНАВЧО-ЗАКОНОДАВЧІ І ПАРТІЙНО-ВИБОРЧІ ПАРАМЕТРИ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СИСТЕМНОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

6.1. Виконавчо-законодавчі (міжінституційні) відносини як чинник структуризації, ефективності й уповноваженості парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

Оскільки становлення й інституціоналізація політичної опозиції в країнах Вишеградської групи були безпосередньо зумовлені та пов'язані з запровадженням і консолідацією демократичного політичного режиму в регіоні, цілком очевидно, що вона, найперше у формі системної парламентської опозиції, ґрунтується на принципах політичної змагальності/конкурентності й участі, а тому безумовно має структуруватись на підставі виконавчо-законодавчих, партійно-виборчих й інших чинників та параметрів. Це особливо очевидно з огляду на те, як було зазначено у попередніх розділах дослідження, що країни Вишеградської групи є конструктами парламентської демократії у формі парламентських (Угорщина, Словаччина до 1999 р. та Чехія до 2013 р.) і напівпрезидентських (Польща, Словаччина із 1999 р., Чехія з 2013 р.) республік [75; 890]. Тому парламентська (і загалом політична) опозиція у них структурується на підставі різнорівневих виконавчо-законодавчих (і загалом міжінституційних) відносин, які передусім обертаються довкола політичного процесу у трикутнику "глава держави – прем'єр-міністр/уряд – парламент", хоч й переважно детермінуються політичною і партійно-виборчою структуризацією саме легіслатур.

У будь-якому випадку, тобто незалежно від системи державного правління, яка реалізовується в рамках парламентської демократії, наявність парламентської опозиції, як зауважує В. Бусленко [20], є важливою ознакою змагальності у партійній системі і слугує додатковим механізмом стримувань та противаг між гілками влади. Відтак від характеру взаємовідносин парламентської опозиції/невлади і уряду/влади залежить стабільність функціонування самих демократичних інститутів і відносин між ними.

Таке твердження вписується у формулювання А. Пшеворські, згідно із яким "після утвердження демократії постає класична проблема опозиції – як сильно протестувати і якими засобами. Якщо опозиція не стає опонентом – не пропонує альтернатив та не обстоює їх завзято, – тоді представницька влада політичних інституцій – їхня спроможність мобілізувати і залучати – слабка. Та якщо опозиція чинить енергійний спротив, демократія може опинитися під загрозою" [181, с. 640]. У цьому контексті актуальним є вияснення принципів та специфіки взаємодії уряду та парламентської опозиції у відносно молодих парламентських демократіях, якими все ще є країни Вишеградської групи, що детермінуються схожим інституційним дизайном [20] – залежністю формування та/чи відповідальності урядів від президентів та легіслатур, а також від їхньої підтримки (більшістю або меншістю) в останніх. Щоправда із огляду на те, що відносини між урядом та парламентською опозицією істотно відрізняються у всіх аналізованих країнах регіону, а тому по-різному структурують міжінституційну сферу політичного процесу, детермінуючи їхній варіативний вплив на ефективність і стабільність функціонування політичної системи як такої та ефективність, стабільність і силу парламентської опозиції як її складової.

Це аргументує, як вже згадувалось у попередніх розділах дослідження, що суть, атрибутизація та концептуалізація політичної, зокрема парламентської, опозиції є багатоскладовою. З одного боку, парламентська опозиція детермінована конфігурацією і характеристиками партій і депутатських груп (або ж загалом партійної системи), які беруть участь в ініціюванні, структуризації та інституціоналізації різних (владних та невладних по відношенню до уряду) виявів та сторін політичного процесу (про що частково йшлося вище, однак детальніше буде означено в наступних структурних частинах дослідження). З іншого боку, парламентська опозиція ідентифікується та локалізується через апелювання до її ресурсів і джерел в інституційному середовищі (дизайні) та в міжінституційних, передусім виконавчо-законодавчих, відносинах. Вони ж, у свою чергу, як зауважує Е. Кінг, можуть бути варіативними (чи модальними) з огляду на характер взаємозв'язку між різними політичними інститутами – передусім між урядом/урядовим кабінетом і легіслатурою, у середовищі взаємин яких в рамках парламентської демократії (незалежно від конкретної системи правління) відбувається

позиціонування парламентської опозиції [713]. Серед таких варіацій (модальностей) варто виокремлювати непартійну, внутрішньопартійну, міжпартійну, опозиційну, а також крос-партійну (перехресну міжпартійну) тощо [713, с. 11].

Подібної думки та "дезінтеграційної" логіки стосовно комплексності взаємодії із-поміж урядами/урядовими кабінетами і легіслатурами (тобто між виконавчою владою й законодавчою владою чи загалом між системотворчими політичними інститутами) дотримуються Р. Андевег та Л. Нійзінк [255; 257], а також Т. Саалфелд [1114], які зауважують, що міжінституційні відносини (передусім урядів і парламентів, міністрів і депутатів) у рамках парламентських демократій (незалежно від систем правління), а відтак і логічно-раціональні шляхи окреслення позиціонування парламентської опозиції, можуть бути зведені до трьох різновидів/кореляцій – міжпартійної, крос-партійної і непартійної. Кожна з модальностей взаємозв'язку виконавчої і законодавчої влади неминуче (крім іншого) трансформується у певний (теоретико-методологічно відокремлений) тип політичної, передусім парламентської, опозиції як політичного інституту.

Зокрема, у випадку міжпартійної модальності/варіації міжінституційних відносин міністри уряду/урядового кабінету і депутати легіслатури від однієї партії взаємодіють з міністрами уряду/урядового кабінету та депутатами легіслатури (якщо йдеться лише про випадок парламентської опозиції, то тільки із депутатами легіслатури) від іншої партії [752, с. 141]. Водночас, у рамках цієї модальності/варіації треба виділяти різні субмодальності/субваріації, зокрема: а) внутрішньокоаліційну – коли міністри та депутати від однієї владної/правлячої/урядової партії взаємодіють із міністрами та депутатами від іншої чи інших владних/правлячих/урядових партій; б) опозиційну – коли міністри і депутати від владної/правлячої/урядової партії (партій), яка входить до проурядової більшості чи меншості (зі збереженням принципу прийняття рішень про формування урядів більшістю депутатів у легіслатурі – однак відносною або абсолютною більшістю залежно від національних параметрів), взаємодіють з депутатами від опозиційної партії чи партій, які до проурядової більшості/меншості не входять. Їх поєднує той факт, що загалом у конструкті міжпартійної модальності парламент розглядається як арена конкуренції політичних партій. Причому міністри і депутати

трактуються як взаємно лояльні прихильники одних парламентських партій, які конкурують з іншими лояльними міністрами та депутатами (або лише депутатами) з інших парламентських партій. Відтак у рамках цього трактування взаємозв'язків між урядами/урядовими кабінетами і легіслатурами парламентські партії – головні агенти та джерела формування системної парламентської опозиції [257].

Натомість, у випадку крос-партійної модальності трактування парламентської опозиції крос-партійні урядові коаліції міністрів і депутатів взаємодіють між собою. Ці взаємодії сконструйовані на основі політичних та соціальних інтересів, які не тільки стосуються інституційних рамок взаємодії, що притаманно у випадку міжпартійної модальності виконавчо-законодавчих відносин, однак й у значній мірі спрямовані на ігнорування парламентськими партіями таких інституційних рамок. Тому парламент у такому випадку трактується як конкурентний ринок, на якому відбувається "торгівля" певними політичними та соціальними інтересами політичних партій. Це передбачає, що якщо крос-партійна модальність міжінституційних відносин домінуюча/превалентна у певній моделі виконавчо-законодавчого дизайну, основним джерелом парламентської опозиції є не парламентська партія чи фракція, а різні групи депутатів, які "об'єднані" спільними інтересами – секторальними/галузевими, регіональними, етнічними, релігійними, професійними тощо.

Врешті-решт, у випадку непартійної модальності міжінституційних відносин міністри урядів/урядових кабінетів і депутати легіслатур взаємодіють між собою як члени відокремлених і різних політичних інституцій. Така взаємодія звикло пов'язана з відсутністю чи нестачею партій у парламенті, неспроможністю їхньої кооперації (за будь-яким з попередніх типів модальностей міжінституційних відносин) чи з слабкістю інституціоналізації партійних систем, у яких політичні партії трактуються винятково як слабо організовані групи депутатів. Таке позиціонування чітко кореспондується із бінарною моделлю трактування владного (виконавчо-законодавчого) процесу, а тому, зокрема у випадку парламентських демократій (в тім числі і в країнах Вишеградської групи), піддається критиці як неадекватна техніка опису складності і комплексності виконавчо-законодавчих відносин [713]. Саме тому у випадку непартійної модальності міжінституційних відносин джерелом/ресурсом парламентської опозиції не є ні партії

легіслатур, ні групи депутатів легіслатур за інтересами, а, швидше, окремі депутати, які самоідентифікують себе як агентів та представників відокремлених інститутів – парламенту, опозиційного до нього урядового кабінету і/чи президента.

Примітно, що кожна з запропонованих модальностей міжінституційних відносин становить собою окремішній тип виконавчо-законодавчої взаємодії і відмінний патерн парламентської опозиції. Причому доцільно зауважити, що всі модальності не є взаємовиключними, а можуть співіснувати внаслідок врахування політичних реалій виконавчо-законодавчих відносин. Відтак якщо відносити інституційні модальності до різних політично-поведінкових моделей на підставі членства депутатів у партіях легіслатур, то цілком ймовірно, що вони не лише співіснуюватимуть, але й, принаймні випадково, будуть об'єктами конфліктів між собою. Наприклад, депутат легіслатури є представником своєї партії, але, в той же час, він є членом парламентського комітету. Саме тому може статись так, що з окремих питань депутатам доведеться погодитися із відмінною позицією своїх партій. У цьому разі відмінні модальності виконавчо-законодавчих відносин між урядами/урядовими кабінетами і парламентами можуть зумовлювати політичні конфлікти [752, с. 141]. Як результат – позиція, коли для різних країн Вишеградської групи притаманні неоднакові варіації превалювання та поєднання різних типів модальностей/варіацій виконавчо-законодавчих/міжінституційних відносин, а відтак виокремлення різних патернів позиціонування парламентської опозиції.

В емпіричному практично-політичному зрізі з цього приводу вкрай важливо те, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи варіативно детермінована виконавчо-законодавчими відносинами, хоча здебільшого окреслюється у рамках їх міжпартійної і крос-партійної модальностей, що визначається формування переважно партійних, а не непартійних/технократичних урядових кабінетів (детально див. табл. 4,2, 5,4, 5,8, Додатки В і Г). Навіть попри те, що у період, який слідував за розпадом "комуністичної/соціалістичної системи", регіон характеризувався слабкістю політичних партій та партійних систем, а відтак і тимчасовим превалюванням крос-партійної та непартійної модальностей міжінституційних відносин (особливо у випадку Польщі та Словаччини). Це означилось у тому факті, що структуризація парламентської опозиції на початку 90-х рр. ХХ ст. була суттєво ускладненою, принаймні в частині держав

Вишеградської групи. З цього приводу Д. Олсон зауважує, що, приміром, чеська та словацька (раніше – чехословацька), а також польська легіслатури мали значно більше спільного із парламентами президентських республік, аніж з парламентами будь-яких парламентських демократій (не важливо – парламентських чи напівпрезидентських за системами правління) саме на початку 90-х рр. ХХ ст, особливо зважаючи на значну організаційну слабкість політичних сил й індивідуалізм у позиціях окремих депутатів парламентів [998, с. 45]. Згодом, у період між першими багатопартійними (установчими) та наступними парламентськими виборами, ситуація суттєво змінилась, адже партії значно додали в організаційній силі (детально див. попередні та наступні частини дослідження), а відтак змогли структурувати міжінституційні відносини і виконавчо-законодавче позиціонування парламентської опозиції. Внаслідок цього саме з перших постустановчих парламентських виборів виконавчо-законодавчі відносини у регіоні почали розвиватись за патернами здебільшого міжпартійної, але частково крос-партійної модальностей. Це згенерувало таку логіку розуміння міжінституційних відносин, за якої партії стали більш організованими та домінуючими у політичному процесі, а відтак їхні депутати та міністри почали розглядати себе, в першу чергу, як членів парламентських політсил, які лояльні до певних програм [1202; 1281]. Цікаво і те, що організаційна еволюція відбулась у всіх або майже всіх партіях країн Вишеградської групи, а тому ті політсили, які сьогодні, приміром, розраховані як урядові, настільки ж програмно-орієнтовані, як і ті партії, які в аналогічний момент розраховані як опозиційні. Така специфіка пояснюється тим фактом, що саме партії відіграють базову роль у номінуванні/реномінуванні певних осіб як кандидатів у депутати/міністри, а тому саме партії структурують міжінституційні відносини та визначають ролі і повноваження парламентської опозиції [255; 713].

У цьому контексті особливого наголосу потребує передусім апелювання до розрізнення серед парламентських демократій країн Вишеградської групи конструктів парламентських і напівпрезидентських республік, які на тлі різних партійних і виборчих систем (зокрема їхньої стабільності або нестабільності) деталізують особливості різних модальностей виконавчо-законодавчих відносин у регіоні. Перші примітні тим, що де-факто стимулюють політичну змагальність, а тому уповноважують парламентську

опозицію через наділення парламентів широкими важелями впливу установчого й регламентаційного характеру [244, с. 254; 688, с. 25], серед яких право формування і припинення повноважень урядів, висловлення звичайних чи конструктивних вотумів недовіри урядам, поточного коригування складу урядів. У свою чергу, другі (звикло у форматі прем'єр-президенталізму або так званих парламентсько-президентських республік) характеризується тим, що в них політична змагальність доволі часто виноситься/паралелізується або хоча б намагається бути винесеною із боку інших політичних інститутів за рамки легіслатур. Якщо це вдається, то суттєво посилюється інститут президента, через що парламентська (можливо і загалом політична) опозиція може функціонувати дуалістично – як до глави уряду й уряду в цілому, так і до глави держави. Якщо ж не вдається, тоді політичні повноваження президента слабшають, а парламентська опозиція традиційно окреслюється міжінституційними патернами парламентських республік.

Застосування виконавчо-законодавчого та партійно-виборчого індикаторів порівняльного аналізу особливостей структуризації парламентської опозиції у країнах Вишеградської групи (про другий індикатор детальніше йтиметься у наступному підрозділі дослідження) дозволяє виокремити декілька груп країн і патернів: першу становить конструкція поєднання напівпрезидентської системи та нестабільності і слабкості інституціоналізації партійної системи – як у випадку Словаччини з 1999 р. і Польщі у 1989–2001 рр.; другу демонструє логіка поєднання напівпрезидентської системи та помірно стабільної й відносно інституціоналізованої партійної системи – як у випадку Польщі з 2001 р. і Чехії з 2013 р. [117]; третю komponують поєднання парламентської системи та відносно стабільної й інституціоналізованої партійної системи – як у випадку Угорщини з 1990 р., Словаччини в 1990–1999 рр. та Чехії у 1990–2013 рр. Вони синтезуються тим фактом, що специфікою усіх аналізованих країн Вишеградської групи (навіть попри те, їх становлять формально/конституційно відмінні системи правління) є те, що будь-який уряд/урядовий кабінет залежить у тривалості/ефективності своєї діяльності від підтримки більшості у легіслатурі, в силу чого автоматично зростає уповноваженість парламентської опозиції і її вплив на систему виконавчо-законодавчих/міжінституційних відносин [752, с. 141].

Крім того, виявлені патерни взаємозв'язку систем правління і партійних систем доповнюються тим фактом, що незалежно від них усім країнам Вишеградської групи притаманні (з 1989/1990 рр.) інститути президентів, які, незалежно від способу їхнього обрання – всенародного (у напівпрезидентських республіках) чи неусенародного (у парламентських республіках), відіграють ролі лише глав держав, а не глав виконавчої влади. Як наслідок, президенти наділені обмеженими конституційними повноваженнями, а відтак простежується зміщення найбільшої повноти влади до патерна виконавчо-законодавчих відносин між урядом і парламентом, в якому домінуючою постає саме посада прем'єр-міністра. Причому це усереднено властиво як для парламентських, так і для прем'єр-президентських (парламентсько-президентських) напівпрезидентських республік регіону. Найпомітніше це впливає на процеси, які окреслюють формування і відповідальність, а відтак і стабільність урядових кабінетів. Хоча, з іншого боку, прецедентом нетрадиційного для країн регіону випадку був кейс, що 1997 р. відбувся у Чехії, коли президент В. Гавел вплинув – через відсутність згуртованості партій у легіслатурі та внаслідок підтримки опозиційних сил – на припинення повноважень урядового кабінету В. Клауса (див. Додаток Г). Відтак висновок, що контекст аналізу модальностей виконавчо-законодавчих відносин може суттєво змінюватись залежно від контекстуальних детермінант. А це, у свою чергу, аргументує, що ймовірно в країнах Вишеградської групи є кореляція між стабільністю уряду та формальними і фактичними повноваженнями парламентської опозиції, які безумовно зростають, коли формуються коаліційні чи однопартійні уряди меншості і технократичні урядові кабінети (про що детально йтиметься згодом), які теоретично менш стабільні, ніж однопартійні та коаліційні уряди більшості.

Все це загалом детермінує, що головним міжінституційним ресурсом сили та уповноваженості парламентської опозиції у країнах Вишеградської групи є саме політичні партії та рухи (політсили), які репрезентовані у легіслатурі як неурядові – а відповідно як опозиційні. Хоча задана специфіка не повною мірою спрацьовує у випадку формування урядів меншості, в яких не всі неурядові партії автоматично є відверто опозиційними, хоч і формально мають такий статус. Водночас парламентські партії, котрі становлять основу вузького визначення політичної опозиції – тобто

парламентської опозиції, – можуть характеризуватись дуже різними інституційними атрибутами, особливо з приводу оцінювання діяльності урядових кабінетів, а також з приводу передумов впливу на те, яким чином відбувається, наприклад, кореляція вотумів недовіри урядам і відставок урядів (частково див. табл. 5.3). Річ у тім, що в одних політичних системах (Угорщина й Польща) партії для вираження недовіри урядовому кабінету мають здійснювати це в "конструктивній" манері (йдеться про конструктивний вотум недовіри уряду, за котрим уряд вважають відправленим у відставку, коли одночасно підтвердженими є факти і відставки попереднього уряду, і формування нового уряду, внаслідок чого у конструктивному вотумі недовіри уряду відбувається поєднання і вотуму недовіри чинному уряду, і вотуму інвестиції новому уряду, хоч вотум інвестиції може відбуватись і незалежно [203, с. 197; 933]), а в інших системах (Словаччина та Чехія) – у "звичайній" манері (процедури звичайного вотуму недовіри урядову). У цьому зрізі цілком очевидно, що конструктивний вотум недовіри уряду характеризується суттєвою інституційною проблемою, адже значно обмежує силу парламентської опозиції та "ефективно нуліфікує відповідальність прем'єр-міністра" [1167], хоч, з іншої сторони (навіть будучи застосовуваним вкрай зрідка [665]), стабілізує уряд. У теоретичному контексті такі атрибути контекстуального позиціонування парламентської опозиції суттєво доповнюють варіативні модальності виконавчо-законодавчих відносин, а тому забезпечують кореляцію відносин партій урядового та неурядового/опозиційного позиціонування або ж, іншими словами, структурують відносини влади та опозиції (детально див. Додаток Г).

Сумарно, як вказують П. Копецькі і М. Спірова [752, с. 141], а також як очевидно зі здійсненого стосовно різних країн Вишеградської групи порівняльного аналізу структуризації парламентської опозиції на підставі врахування міжінституційних виконавчо-законодавчих відносин, усесторонньо зрозуміло, що у випадку демократії діяльність парламентської опозиції вважається одним з каналів для її протистояння урядові як політичному інституту. Причому, як частково зазначено вище, в цьому зрізі парламентська опозиція як така наділена деякими важелями політичного впливу на політичний процес. Це насамперед: політичний контроль за урядовими кабінетами у формі процедур парламентських вотумів інвестиції новим урядам та вотумів

довіри і недовіри чинним урядам, а також через процедури інтерпеляцій урядам та членам урядів; вплив на зміст урядових законопроектів через участь у законодавчому процесі; контроль урядових актів й ініціатив через їх перевірку на конституційність й опитування думки громадськості (у тому числі й через референдуми). Ці маркери позиціонування парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи не лише системно структурують її на тлі міжінституційних відносин, а й концептуалізують бачення та засвідчують атрибутивність її сили й уповноваженості [20; 752].

Як зазначено у попередніх розділах дослідження (див. табл. 5.3), у всіх країнах Вишеградської групи передбачено парламентські вотуми інвеститури новим урядам, причому вони (станом на момент аналізу) були результуючими в Польщі, Словаччині та Чехії і випереджаючими й результуючими в Угорщині, з огляду на що сильнішою позиціонувалась парламентська опозиція в останній. Ситуацію доповнював той факт, що лише в Угорщині було передбачено вимогу абсолютної (на відміну від відносної – у Польщі, Словаччині і Чехії) більшості від номінального складу легіслатури як правила прийняття рішень про вотуми інвеститури урядам. Але і на противагу, парламентську опозицію в Угорщині ослаблює той факт, що наслідком невдачі вотуму інвеститури уряду вважається нова спроба формування уряду, а не розпуск легіслатури як у Польщі і Словаччині чи формування уряду глави держави зі згоди спікера легіслатури або її розпуск як у Чехії. Однак навіть попри це, усереднено сильнішою у процесі формування урядів є парламентська опозиція саме в Угорщині, а не в інших країнах Вишеградської групи.

Що стосується парламентських вотумів довіри чинним урядам (зокрема з питань, які окреслюють їхні повноважень), котрі можуть ініціювати або прем'єр-міністри урядів, або уряди загалом (див. табл. 5.3), то в цьому ракурсі (принаймні на момент порівняльного аналізу) слабшою виявляється парламентська опозиція в Польщі, де рішення про вотуми довіри чинним урядам приймають на підставі правила відносної більшості від номінального складу легіслатури, а не абсолютною більшістю як у Словаччині, Угорщині та Чехії. З іншого боку, слабшою є парламентська опозиція в Чехії, бо лише в ній наслідками невдалих вотумів довіри (відмови в довірі) урядам є постановка питань про вотуми недовіри урядам, а не автоматичні відставки урядів як у

випадку Польщі, Угорщини і Словаччини. Відтак у цьому зрізі сумарно сильнішою є парламентська опозиція в Словаччині й Угорщині, а слабшою – в Польщі і Чехії.

Нарешті, за процедурами парламентських вотумів недовіри чинним урядам у країнах Вишеградської групи ситуація з уповноваженістю парламентської опозиції ще більш варіативна (див. табл. 5.3): за простотою ініціювання вотумів недовіри урядам опозиція найсильніша в Польщі (потрібна найменша кількість депутатів), а найслабша – в Чехії (потрібна найбільша кількість депутатів); за типами вотумів недовіри опозиція найслабша в Угорщині (передбачено лише конструктивний тип вотуму недовіри уряду), дещо сильніша – в Польщі (передбачено і конструктивний, і звичайний типи вотумів недовіри урядам), а найсильніша – в Словаччині та Чехії (передбачено тільки звичайний тип вотуму недовіри уряду); за правилом прийняття рішень про вотуми недовіри урядам парламентська опозиція в усіх країнах регіону є ідентичною за силою (діє правило абсолютної більшості від номінального складу легіслатур). Відтак усереднено вкрай складно визначити, в якій з країн регіону більш сильна парламентська опозиція за параметрами регламентації вотумів недовіри урядам, але найслабша вона точно в Угорщині. Загалом у термінах процесів, котрі окреслюють парламентський вплив на формування, відповідальність та припинення повноважень урядів у країнах Вишеградської групи, дещо сильнішою позиціонується парламентська опозиція в Словаччині та Угорщині, а дещо слабшою – в Польщі та Чехії. Щоправда, такий висновок відносний і детермінується реальним політичним процесом та міжінституційними виконавчо-законодавчими відносинами в регіоні.

Наступним важелем політичної уповноваженості парламентської опозиції є її вплив на законодавчий процес. У країнах Вишеградської групи прийняття актів легіслатур зазвичай відбувається відносною більшістю від усіх депутатів (тобто від номінального складу легіслатур) чи абсолютною більшістю від присутніх депутатів (тобто від фактичного складу легіслатур), що суттєво лімітує повноваження опозиції. Водночас, звично обмеженим є право парламентської опозиції ветоувати законодавство, але, на противагу, окреслено спеціальні процедури прийняття конституційних законів і поправок до них, для чого встановлена вимога про їхню підтримку "кваліфікованою" більшістю у легіслатурах. Зазвичай, як свідчить практика, це доповнюється умовою,

згідно з якою урядові парламентські партії в сумі не наділені кількістю мандатів, яка відповідає такій "кваліфікованій" більшості. А це, з огляду на політичний процес, забезпечує парламентську опозицію у країнах Вишеградської групи дуже значними важелями "блокуючого впливу" саме на законодавчу діяльність, а відтак і на реалізацію курсів та принципів законодавчих ініціатив урядових кабінетів. Разом із цим, як демонструє досвід країн регіону, свого часу їхнє прагнення вступити в ЄС стало передумовою того, що парламентська опозиція все ж була змушена зменшити свій "блокуючий потенціал", через що вдалось прийняти найбільш вагомні законодавчі акти. Найбільш яскравим прикладом таких процесів була ситуація в Польщі у 2000–2001 та 2003–2004 рр., коли функціонували уряди меншості відповідно Є. Бузека і Л. Міллера, а тому парламентська опозиція фактично була незвично уповноважена, хоча й зуміла піти на компроміс з владою/урядами і налагодити співпрацю на тлі прийняття цілої низки нормативно-правових актів напередодні вступу Польщі в ЄС [20]. Аналогічна ситуація характеризувала політичний процес у Чехії впродовж 1998–2002 рр., коли функціонував однопартійний уряд меншості М. Земана, однак держава на підставі компромісу влади й опозиції зуміла ефективно адаптуватись та підготуватись до вступу в ЄС. А це у сумі підтверджує зауваження Г. О'Доннелла про те, що в представницьких демократіях між урядом і парламентською опозицією існує зв'язок характеру "конкурентної співпраці", що власне і є ознакою консолідації демократії [987, с. 59]. Але навіть попри це, помічено кілька винятків, які засвідчили уповноваженість парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Приміром, у 1999 р. парламентська опозиція урядові В. Орбана в Угорщині (див. Додаток Г) не дозволила ввести до конституції цієї держави поправку-посилання на "Угорську Корону" [665]. За аналогією, у 2002 р. угорська опозиція заблокувала конституційну поправку, суть якої полягала в зміні правовідносин в країні. На противагу, інколи парламентська опозиція у регіоні виявлялась безсилою, оскільки була представлена незначною кількістю депутатів у легіслатурах, а відтак не могла блокувати впливу уряду/влади. Якщо продовжувати лінію окреслення Угорщини, то це відбувалось упродовж 1994–1998 рр., коли опозиція мала тільки 28% мандатів у легіслатурі, у 2010–2014 рр. – коли мала 32,2% мандатів у легіслатурі та в 2014–2018 рр. – коли мала 33,2% мандатів у

легіслатурі. У результаті цього парламентській опозиції не вдалось, приміром, перешкодити прийняттю Конституцію Угорщини 2011 р. [65, с. 11], яка суттєво посилила контроль правлячих партій/уряду над законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади й відтак послабила права та повноваження, передусім контрольні, парламентської опозиції [20; 1264].

Що стосується впливу парламентської опозиції на ініціювання законодавства та його прийняття, то очевидно, що вона у цьому ракурсі є уповноваженою відносно слабо. Для прикладу, в 1990–2014 рр. в Угорщині депутати винятково парламентської опозиції запропонували лише 27,6% законопроектів, а депутати урядових й опозиційних партій одночасно – ще 1,8% законопроектів (більшість законопроектів пропонували уряд і депутати урядових партій легіслатур). Серед законопроектів парламентської опозиції розглянутими були лише 11,2% від опозиційних законопроектів і 3% від усіх запропонованих за цей період ініціатив, а прийнятими ще менше – 2,5% від опозиційних законопроектів, 0,7% від усіх законопроектів і 1,2% від усіх законів (або ж загалом лише 35 законів). У зрізі законопроектів одночасно від урядових та опозиційних партій ситуація ще гірша [800], хоч прийнятими були дещо більше законів – 47. Примітно і те, що ситуація є варіативною в часовому зрізі, адже: в 1990–1994 рр. парламентська опозиція (самостійно) запропонувала 20,7% законопроектів, з яких законами стали лише 11% (або 4,2% від усіх законів); в 1994–1998 рр. – запропонувала 23,0% від усіх законопроектів, із яких законами стали 3,9% (або 1,4% від усіх законів); в 1998–2002 рр. – запропонувала 24,6% від усіх законопроектів, із яких законами стали 0,9% (або 0,4% від усіх законів); в 2002–2006 рр. – 24,4% від усіх законопроектів, із яких законами стали 3,4% (або 1,4% від усіх законів); у 2006–2010 рр. – 24,5% від усіх законопроектів, із яких законами стали 6,4% (або 2,6% від усіх законів); в 2010–2014 рр. – 35,8%, з яких законами стали 0,6% (або 0,3% від усіх законів). Подібною до Угорщини ситуація була й в інших країнах Вишеградської групи, що в цілому підтверджує тенденцію, згідно з якою законотворча ефективність та уповноваженість парламентської опозиції в регіоні є низькою, хоча й залежною від типу і композиції урядових кабінетів, а також співвідношення частки парламентських мандатів урядових і неурядових/опозиційних партій (кореляційно див. Додаток Г). Відтак спостереження, що

законотворча ефективність парламентської опозиції зростає у тому випадку, коли вона апробується в умовах урядів меншості, тобто коли урядові партії не наділені представництвом більшості у легіслатурах.

Натомість, парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи використовує інші парламентські/законодавчі інструменти впливу та корекції міжінституційних відносин, тим самим посилюючи свою уповноваженість та ефективність. Зокрема, як засвідчує досвід країн регіону, парламентська опозиція частіше, аніж уряд та урядові партії в легіслатурах використовує практику ініціювання, організації та проведення політичних дебатів. Приміром, упродовж 1990–2014 рр. (із ідентичною тенденцією у кожній каденції легіслатури, за винятком періодів 1990–1994 рр. та 2006–2010 рр.) саме парламентська опозиція ініціювала 56 з 78 політичних дебатів в Угорщині, тобто в середньому понад 70% з них [1041]. Водночас, саме парламентська опозиція частіше, ніж уряд і урядові партії ініціює парламентські виступи, які не передбачені у порядку денному легіслатур [1199]. Додатково, саме опозиційні партії частіше є авторами процедур інтерпеляцій, запитів та запитань урядам і членам урядів. Приміром, у сьомій каденції польського Сейму (2011–2015 рр.) (див. Додатки Б, В, Г) опозиційні партії (і непартійні депутати) ініціювали 24840 інтерпеляцій (70,8%), у той час, як урядові партії – тільки 10230 інтерпеляцій (29,2%) [671]. За аналогією, в ідентичній каденції Сейму опозиційні партії (і непартійні депутати) поставили 6229 (71,8%) запитань членам урядів, а урядові партії – тільки 2441 (28,2%) [1344]. Майже аналогічна ситуація в Угорщині, де за період 1990–2014 рр. (майже ідентично у кожній каденції легіслатури) опозиційні партії були ініціаторами усереднено майже 83% інтерпеляцій [672], майже 95% письмових запитів [1342], майже 79% усних запитів [1002], майже 78% миттєвих запитань [670]. Подібна тенденція – в легіслатурах й інших країн Вишеградської групи.

Ще одним інструментом оцінювання формальної сили і фактичної уповноваженості парламентської опозиції у політичному процесі країн Вишеградської групи вважають можливість контролю нею урядових актів й ініціатив, зокрема на підставі перевірки їхньої конституційності (через конституційні суди) та через опитування громадської думки (у формі референдумів). У кожній країні регіону легіслатура (певною часткою від її номінального складу) уповноважена звертатись до конституційного суду із

запитом про перевірку того, чи закон (або інший правовий акт), який прийнятий у парламенті, є конституційним. Ще більш уповноваженою у цьому контексті є парламентська опозиція в Угорщині, адже в цій країні будь-яка кількість депутатів може звернутись з запитом до конституційного суду, тим самим поставивши під сумнів політико-правові рішення урядів та урядових партій [752]. Більше того, у цій країні конституційний суд вважається вирішальною й кінцевою ареною виконавчо-законодавчого протистояння інститутів урядового кабінету, парламенту й опозиції. Навіть попри те, що він, як свідчить практика, виносить доволі спірні і неоднозначні рішення як на користь влади, так і на користь опозиції. Це, приміром, мало місце в 1999 р., коли конституційний суд зайняв проміжну/серединну позицію стосовно конфлікту щодо ЗМІ, які, із одного боку, повинні були підлягати кадровим змінам, але, із іншого боку, ймовірно могли потрапити під повний політичний контроль зі сторони влади. Або після прийняття Конституції Угорщини 2011 р., коли суд не анулював її. Не значною мірою відрізняється ситуація й в інших країнах регіону, де конституційні суди доволі часто займають серединну позицію стосовно влади та опозиції. Так, у 2001 р. в Чехії конституційний суд із-поміж усіх поправок до виборчого законодавства (щодо виборчої системи для формування Палати депутатів) залишив лише одну, а інші, за наполяганням президента і опозиційних парламентських партій (причому у двох палатах парламенту), оцінив як такі, що призводять до диспропорційності виборчої системи [745]. Відтак усвідомлення, що парламентська опозиція й у цьому контексті є значною мірою лімітованою, адже апелювання до конституційних судів у країнах Вишеградської групи передбачено лише у спірних випадках і питаннях з галузі конституційного законодавства. Хоча, на противагу, конституції країн регіону за своїм змістом є дуже широкими, тому використання конституційних судів все ж є одним із найбільш значних інструментів посилення уповноваженості парламентської опозиції. Особливо у випадку, коли парламентській опозиції протистоїть стабільний уряд більшості, а інших варіантів опозиційного впливу не залишається.

Що стосується опитувань громадської думки, передусім у формі референдумів, то формальні повноваження парламентської опозиції ще більш варіативні, оскільки в регіоні

не прийнято уніфікованих правил та механізмів у цьому напрямі, а відтак і в напрямі впливу референдумів на міжінституційні відносини. Наприклад, в Угорщині для проведення референдуму існує вимога про підтримку такого акту 1/3 депутатів від номінального складу легіслатури. Тим не менше, для цього потрібна формальна ініціація референдуму парламентом, тому використання такого інструменту опозицією вважається не зовсім доцільним. З іншого боку, парламентській опозиції сприяє той факт, що якщо її ініціатива щодо проведення референдуму має підтримку населення (хоча б сто тисяч підписів), тоді формальна позиція парламенту значення не відіграє. Хоча коли щодо необхідності проведення референдуму висловлюється населення, то все ж найчастіше йдеться про всенародну ініціативу, яка, щоправда, як показує досвід, може бути спровокована саме опозиційними партіями легіслатури тощо. І це навіть попри той факт, що влада/уряд (більшість у легіслатурі) може ставити під сумнів легітимність всенародної підтримки референдуму. Все це дозволяє аргументувати, що референдум не є чи вкрай зрідка є інструментом уповноваження парламентської опозиції в Угорщині. Адже в цій країні упродовж 1989–2017 рр. було проведено лише сім національних референдумів (1989, 1990, 1997, 2003, 2004, 2008, 2016 рр.), проте майже всі з них не мали відношення до парламентської опозиції. Крім того, більшість з референдумів мали характер консультативних і були організовані позапарламентськими силами. Тільки в 2008 р. відбувся перший референдум за ініціативою парламентської опозиції (головне Fidesz) – з приводу доцільності урядових реформ в галузі охорони здоров'я, освіти, науки та сільського господарства. На порядок денний було винесено три опозиційні незгоди із діями урядового кабінету і всі вони знайшли підтримку в електорату, внаслідок чого окремі урядові реформи були згорнуті. Тому, як бачимо, парламентська опозиція в ракурсі національних референдумів в Угорщині принаймні формально наділена досить суттєвими повноваженнями, хоча використовує їх зрідка.

Специфіка Польщі у тому, що в цій країні національні референдуми також вкрай по-різному стосуються уповноваженості парламентської опозиції. З одного боку, відомо, що референдуми проводять для підтримки чи непідтримки договорів із міжнародними організаціями, відтак їх може ініціювати Сейм (за підтримки 125 депутатів) чи президент (за підтримки 125 мандатів у Сенаті). З іншого боку, референдуми можуть бути й

предметом зацікавленості опозиційних парламентських партій, оскільки, крім всього іншого, можуть проводитись для вирішення питань, які мають особливе значення. При цьому право призначення референдуму має абсолютна більшість принаймні половини від фактичного складу Сейму або президент через підтримку абсолютної більшості принаймні від половини присутніх обранців Сенату. Відтак такі повноваження дійсно посилюють парламентську опозицію в Польщі, хоча, з іншої сторони, вкрай зрідка застосовуються на практиці чи взагалі не застосовуються з питань, які мають особливе, зокрема конституційне, значення. Адже впродовж 1989–2017 рр. у Польщі було лише чотири референдуми (1996, 1997, 2003 і 2015 рр.), причому два з них були пов'язаними з питаннями підтримки чи невідтримки договорів з міжнародними організаціями, а ще два – із конституційними або підконституційними проблемами, але не ініційованими опозиційними політсилами. Ще слабше у цьому контексті вповноважена парламентська опозиція в Чехії, бо в цій країні не регламентовано можливості проведення національних референдумів із загальних питань. Хоча в 2003 р. у Чехії все ж відбувся референдум з приводу доцільності її вступу у ЄС [98].

Словаччина окреслюється тим, що в ній національні референдуми також звикло мають міжнародне спрямування, оскільки стосуються проблематики вступу чи входу держави з альянсу/союзу із іншими країнами. Водночас, як і в Польщі, референдуми можуть мати застосування і стосовно інших важливих питань, котрі мають публічний інтерес. Однак парламентська опозиція обмежена у праві ініціювання референдуму, адже воно закріплене за Національною Радою в цілому (з волі президента) чи за згодою не менше, ніж 350 тис. виборців. Крім того, законодавчо закріплене право на проведення двох типів референдумів – обов'язкових (облігаторних) і дорадчих (факультативних). Обов'язковий референдум (у формі конституційного акту) проводять винятково у разі прийняття рішення про приєднання до державних союзів або у випадку виходу із них (на що вплинула специфіка чесько–словацьких відносин і логіка "мирного розлучення" Чехословаччини в 1992–1993 рр., хоча внаслідок підписання політичної угоди в цей період референдуму не було) [1112, с. 293]. Натомість факультативний референдум (як петицію) проводять на вимогу 350 тис. виборців чи за вимогою депутатів парламенту і міністрів урядового кабінету (проголошується президентом Словаччини упродовж 30

днів з моменту надходження петиції). Відтак, і це засвідчує політична практика, у Словаччині національні референдуми є інструментом гіпотетичного уповноваження парламентської і загалом політичної опозиції. Особливо з огляду на те, що вони впродовж 1989–2017 рр. мали місце аж вісім разів (у 1994, 1997, 1998, 2000, 2003, 2004, 2010, 2015 рр.) [973, с. 1747]. І через те, що партійна структуризація словацьких легіслатур (див. Додатки В і Г) доволі часто є рівномірною й характеризується формуванням урядів меншості. Прикладом опозиційно орієнтованого референдуму мав акт волевиявлення виборців у 1994 р. [1059], коли "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS), що деякий час не був урядовим, ініціював, а згодом Союз словацьких працівників (ZRS), що був урядовим, досягнув народної згоди про запровадження імперативного мандату та розкриття інформації про фінансові ресурси у результаті приватизації великих промислових об'єктів. Ще одна спроба посилення впливу парламентської опозиції на підставі референдуму була в 1997 р., коли громадськості було поставлено питання про доцільність вступу Словаччини в НАТО, розміщення на її території ядерної зброї та військових (міжнародних та інших держав). Водночас, із бюлетенів було виключене раніше узгоджене владою й опозицією питання про запровадження всенародного способу обрання президента [127; 791]. Тому через бойкот національного референдуму було суттєво посилено позиції передусім парламентської опозиції [132; 307; 632, с. 47; 764, с. 52; 790; 915; 1185, с. 74], котра не в останню чергу саме через це перемогла на парламентських виборах у 1998 р. При цьому, в тому ж таки 1998 р. опозиційно орієнтований національний референдум було проведено з приводу процедури заборони приватизації стратегічно важливих державних компаній, але він був визнаний недійсним через недостатню явку виборців [973, с. 1747, 1752]. У 2000 р. опозиційно орієнтований референдум відбувся з проблеми проведення дострокових парламентських виборів, але й він у силу малої явки закінчився невдачею. Аналогічна ситуація склалась 2004 р., коли опозиційні парламентські партії знову намагались отримати згоду електорату на проведення дострокових парламентських виборів. Через явку виборців провалились і спроби опозиційно орієнтованих референдумів про політичні реформи (скасування телевізійних ліцензій, обмеження депутатської недоторканності, зменшення кількості депутатів, запровадження електронного голосування тощо) в 2010 р. та про заборону одностатевих шлюбів у 2015 р.

Додаткове інституційне значення в оцінюванні уповноваженості парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи мають особливості рекрутування міністрів урядових кабінетів, існування або неіснування коаліційних домовленостей, рівень партійної дисципліни і стабільності партій у легіслатурах, сила й інституціоналізація парламентських комітетів, частота конфліктів між урядами й парламентами (тобто міжінституційних конфліктів) (частково про них зазначено у цьому, а частково – у наступних підрозділах дослідження) [255; 713]. З цього приводу політичною наукою було встановлено, а нами (на прикладі країн Вишеградської групи) підтверджено цілу низку висновків і кореляцій.

По-перше, було зафіксовано, що чим більша кількість міністрів рекрутується з легіслатури, тим у більшій мірі відбувається "злиття" двох (виконавчої і законодавчої) гілок влади, внаслідок цього зростає вагомість міжпартійної модальності відносин між ключовими інститутами політичної системи. Саме така логіка переважно властива для країн Вишеградської групи, в яких (щонайбільше – у парламентських системах) члени урядових кабінетів (здебільшого) рекрутуються саме з парламентських груп урядових партій. Однак така особливість формування урядів не є перманентною, бо доволі часто міністерські посади в країнах Вишеградської групи отримують особи, які не мають парламентського представництва. Для прикладу, другий урядовий кабінет Д. Туска (2011–2014 рр.) (див. Додаток Г) складався з чотирьох міністрів (із 20 членів кабінету), які до цього не були депутатами Сейму [396]. Аналогічна логіка притаманна композиції й інших кабінетів у цій країні [1241, с. 97]. Схожим чином, у другому урядовому кабінеті Р. Фіцо (2012–2016 рр.), який був однопартійним, було чотири (з усіх 15 членів кабінету) аполітичних міністри, а решту становили представники партії "Напряма – Соціал-демократія" (Smer), що зрештою повторювало логіку формування інших кабінетів у цій країні [747; 1111]. Не є відмінною у цьому зрізі й перманентно парламентська Угорщина, в якій у третьому кабінеті В. Орбана (2014–2018 рр.) з-поміж 11 членів кабінету двоє були непартійними [396], що також значною мірою унаслідувало попередню логіку компонування урядів. Навіть попри те, що в цій країні немає регламентації якоїсь ексклюзивності чи винятковості залучення до урядових кабінетів в якості міністрів депутатів легіслатури [508; 665]. Урешті-решт, лише в Чехії

передбачено контраверсійну логіку, адже в цій країні регламентовано, що єдиним допустимим механізмом для повного "злиття" між урядом і парламентом є конституційно окреслена схема, у відповідність з якою посади міністрів кабінету можуть отримувати винятково депутати та сенатори двопалатного парламенту, при чому з погодження спікера чи віце-спікера Палати депутатів чи Сенату, а також (для підвищення ефективності законодавчого процесу) зі складу парламентських комітетів, які синхронні за функціями щодо комітетів урядового кабінету [752, с. 142]. На практиці це означає, що міністри чеських урядів походять, зазвичай, з депутатських партійних груп у середовищі урядових партій легіслатур. Виняток становили чи становлять хіба що перехідні (як у випадку кабінету В. Клауса в 1992 р. [747, с. 104–105]), тимчасові (як у випадку кабінетів Й. Тошовського у 1998 р., С. Гросса у 2005 р.) чи взагалі так звані технократичні (як у випадку кабінетів Я. Фішера у 2009–2010 рр., І. Руснока у 2013 р.) урядові кабінети [749].

По-друге, було аргументовано, що для країн Вишеградської групи притаманні саме партійний принцип формування та партійна природа й походження урядових кабінетів. Відтак наявність у всіх аналізованих країнах логіки формування урядів партійного (однопартійного чи коаліційного) типу (див. табл. 5.8, Додаток Г) доводить важливість й ініціальність політичних партій у цілому та міжпартійної модальності виконавчо-законодавчих відносин зокрема. Найбільше це знаходить своє теоретико-методологічне пояснення з огляду на те, що в регіоні (в усіх без винятку країнах) відбувається формування переважно коаліційних (більшості або меншості) урядів, які окреслюються письмовими міжпартійними угодами [747, с. 109]. Річ у тім, що саме коаліційні уряди, які у Польщі стали нормою в 1989 р., у Словаччині – в 1990 р., в Угорщині – у 1990 р., у Чехії – в 1990 р., дефініюються у категоріях співпраці між партіями, які формують кабінети, а також програмами, які обов'язкові для виконання усіма кооперованими в урядах політсилами. Вагомість коаліційних урядів пояснюється також тим, що між урядовими (в разі урядів більшості) чи урядовими й неурядовими (в разі урядів меншості) партіями посилюються процедурні домовленості з приводу формування і програм кабінетів, а відтак поступово (особливо в Словаччині і Чехії) зростає "деталізація" останніх на тлі розподілу урядових й інших посад та взаємин із парламентською опозицією.

По-третє, було вмотивовано, що в країнах Вишеградської групи відбувається поступове зростання партійної дисципліни, яке теж засвідчує превалювання міжпартійної логіки структуризації і уповноваженості парламентської опозиції [255, с. 167]. Так, виявлено, що партійна згуртованість/конгруентність у процесі поіменного голосування традиційно висока в Угорщині [934] і характеризується постійним скороченням частки так званого "партійного дезертирства": у 1990–1994 рр. воно становило 24% депутатів, які змінили свої партійні уподобання, в 1994–1998 рр. – 12%, в 1998–2002 рр. – 6%, в 2002–2006 рр. – 5% і так далі [663]. Подібні тенденції простежуються і в Чехії, де у 1990/1992–2017 рр. також суттєво збільшилась партійна дисципліна, внаслідок чого виникли підстави розмежування урядових/владних і неурядових/невладних/опозиційних партій [747, с. 100–101; 823]. Дещо менш дисциплінованими є партії, а відтак і менш структуризованими міжпартійні відносини у Польщі і Словаччині. Загалом для країн Вишеградської групи детермінантним є правило, коли відсоток "партійного дезертирства" суттєво знизився порівняно з періодом "парламентської турбулентності" початку 90-х рр. XX ст., адже, починаючи з початку XXI ст., суттєво зменшилась кількість партійних перестановок у рамках більш-менш стабільних та інституціоналізованих (щоправда, різною мірою у різних країнах) партійних систем, а також скоротилась кількість випадків "розколів" партійних фракцій у легіслатурах [821]. З іншої сторони, інколи саме партійна "недисципліна" є інструментом стабілізації міжінституційних відносин у країнах Вишеградської групи. Прикладом був випадок з формуванням коаліційного уряду меншості М. Тополанека в Чехії у 2007 р. у складі Громадянської демократичної партії (ODS), Християнсько-демократичного союзу / Народної партії (KDU/CSL) і Партії зелених (SZ) (див. Додаток Г), яке виявилось можливим лише завдяки згоді двох депутатів Чеської соціал-демократичної партії (CSSD) (які після цього залишили фракцію, але продовжили виконувати депутатські повноваження в якості непартійних/позафракційних): внаслідок цього у процесі отримання урядовим кабінетом вотуму інвестиції було ініційовано вкрай крихкий баланс на рівні 100 депутатів-прихильників уряду і 100 депутатів-опозиціонерів. Схожу логіку застосовували і в інших випадках, передусім у Чехії, Польщі та Словаччині, а меншою мірою – в Угорщині, але детермінувалась вона формуванням винятково урядів меншості (про що і місце парламентської опозиції у контексті яких детальніше йтиметься згодом).

По-четверте, було зафіксовано, що в країнах Вишеградської групи вираженою є і крос-партійна модальність міжінституційних виконавчо-законодавчих відносин та структуризації парламентської опозиції, адже доволі варіативними є структури і повноваження парламентських (але передусім постійних) комітетів у законодавчому процесі. Річ у тому, що сильні позиції комітетів стосовно урядових кабінетів та парламентської більшості або меншості (залежно від типів урядових кабінетів) є індикаторами важливості секторальних та спеціальних, а не партійних інтересів у роботі урядів і легіслатур. Разом із тим, гіпотетично очікувано, що зростання сили парламентських комітетів впливає на зростання відносної впливовості парламентської опозиції. Така кореляційна логіка похідна від факту, що при зростанні інституційної сили парламентських комітетів зростає також й інституційна уповноваженість легіслатур у цілому. І це виправдано, бо відповідно до значної кількості поправок до урядових законодавчих ініціатив, які надходять від парламентських комітетів, крос-партійна модальність виконавчо-законодавчих відносин у парламентській демократії отримує неабияку популярність. Відтак комітети значно допомагають у прогресуванні парламентської опозиції та розширенні її участі в процесі прийняття рішень [1226], додаючи їй партіям впливу на розгляд законопроектів і загалом суттєво покращуючи нормативно-правові акти легіслатур [816; 819].

Вагомість такого припущення демонструємо конкретними дослідницькими аналогіями на прикладі країн Вишеградської групи: нестабільністю кількості комітетів у всіх країнах регіону [122; 662] (так, в Угорщині в 1990 р. було 14 постійних комітетів, у 1994 р. – 17, у 1998 р. – 22, у 2002 р. – 25, у 2006 р. – 22, у 2010 р. – 20; у 2014 р. – 16); більш-менш рівномірним (однак з значними національними відмінностями [864]) співпадінням спеціалізацій комітетів і міністерств урядів [663, с. 47–48]; приростом ролей і автономності парламентських комітетів стосовно ролей міністерств та окремих парламентських груп (особливо при формуванні урядів меншості) [864, с. 89]; заміною не дуже раціонально структуризованих і слабо інституціоналізованих комітетів на початку 90-х рр. XX ст. на більш структурно активні комітети на початку XXI ст. [662]; поступовим приведенням до раціонально-логічної відповідності та пропорційності кількісної структуризації комітетів і часток мандатів різних (урядових і неурядових) партій у легіслатурах [122;

663, с. 49] (внаслідок чого більшість у комітетах, хоч і не у всіх, мають політсили, які мають більшість у легіслатурах загалом). Крім того, оскільки структура парламентських комітетів значною мірою нагадує структуру міністерств урядових кабінетів, комітети "втрачають частину своїх повноважень як інституцій плюралістичної політики та стають більше сфокусованими на виконанні завдань партійної політики і урядових пропозицій" [696, с. 101]. Це, у свою чергу, зокрема за умови, що у парламентських комітетах домінують парламентські групи, а місця між ними розподіляють пропорційно, детермінує, що робота в комітетах ефективно посилює розподіл між урядовими та неурядовими/опозиційними партіями, внаслідок чого суттєво зростає передусім виразність позицій опозиційних політсил.

Водночас, це не лімітує ефекту партійної (урядово-опозиційної) структуризації легіслатур, яка транслюється на склад та керівництво постійних парламентських комітетів, а відтак додатково обмежує повноваження парламентської опозиції у випадку урядів більшості і натомість додатково посилює повноваження опозиції у випадку урядів меншості. Приміром, впродовж 2010–2014 рр. тільки 6 із 20 (тобто 30%) постійних парламентських комітетів в Угорщині очолювали представники опозиційних партій. Подібною їхня частка була й після 2014 р., коли опозиціонери очолювали лише 5 із 16 (31%) постійних парламентських комітетів [398]. За аналогією, після 2015 р. із 29 постійних парламентських комітетів 16 (або 55,2%) очолювали представники влади/урядової партії (що відповідало логіці функціонуючого в цей час уряду більшості), а 13 (44,8%) – представники опозиційних парламентських партій [743]. У сумі це аргументує, що хоч посади голів комітетів у легіслатурах країн регіону і розподіляються майже пропорційно партійному представництву (інколи з додатковими преференціями на користь опозиції [995, с. 181]), не до кінця відомо як і на підставі яких домовленостей це відбувається і які комітети "дістаються" тій чи іншій політсилі влади/уряду й опозиції [896, с. 277–278]. Крім того, це означає, що уповноваженість опозиції в комітетах парламентів різних країн Вишеградської групи, хоч і пов'язана із рівнем автономності комітетів [896, с. 301], але є дуже варіативною, а тому: з одного боку, комітети не повністю домінуючі в процесі розгляду будь-яких актів урядових кабінетів; з іншого боку, комітети сприяють у розвитку практики захисту прав своїх членів,

що власне і є взірцем розвитку "політичного простору" опозиційних партій [242, с. 94].

По-п'яте, було з'ясовано, що на посилення повноважень парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, зокрема крізь призму непартійної модальності виконавчо-законодавчих міжінституційних відносин, впливає можливість відхилення депутатами легіслатур урядових законопроектів, а також ініціювання ними процесів формування та функціонування спеціальних слідчих комісій та комітетів. У такому випадку в розрахунку непартійної модальності до уваги беремо той факт, що депутати легіслатури та члени урядового кабінету взаємодіють між собою як учасники двох політичних інститутів, що ап'орі протистоять один одному. Причому парламентська опозиція до урядового кабінету й парламентської більшості (чи меншості – у випадку уряду меншості) не розраховується як обов'язкова діяльність партій, які не є урядовими. Натомість, опозиційність тут має радше характер інституційності, коли парламент повністю виступає у ролі парламентської опозиції урядовому кабінету. Водночас, потрібно зважати і на те, що легіслатури в країнах Вишеградської групи (і про це детально йтиметься у наступних частинах дослідження) вкрай зрідка є суб'єктами контраверсійності щодо урядів, бо урядові законопроекти вкрай зрідка заперечуються в цілому, а натомість превалюють у структурі різних законодавчих ініціатив. Для прикладу: в Угорщині частка прийняття урядових законопроектів як законів у цілому становить майже 80% [663, с. 52; 800]; у Чехії – ідентично, бо парламент виступає проти законодавчих ініціатив уряду лише тоді, коли вони стосуються інституційного статусу легіслатури [747, с. 132]; у Польщі і Словаччині логіка також подібна [922]. Доповнює картину і логіка, згідно з якою у країнах суттєво й поступово скорочується кількість законопроектів, які пропонують окремі депутати легіслатур, особливо якщо вони належать до неурядових/опозиційних політсил [365, с. 819; 558; 663, с. 51; 821, с. 33; 1355]. З іншого боку, відсоток підтримки законодавчих ініціатив урядів легіслатурами скорочується, коли урядами є кабінети меншості, що автоматично призводить до посилення повноважень і ролі парламентської опозиції [821, с. 33].

У свою чергу, що ж стосується формування та функціонування спеціальних слідчих комісій і комітетів, то вони якраз і відображають уповноваженість здебільше

парламентської опозиції, бо саме опозиційні/неурядові депутати і партії найчастіше вдаються до цього інструменту політичного контролю влади/уряду (так, у 1990–2014 рр. з-поміж 31 слідчого комітету, створеного в Угорщині, 17 (або майже 55%, ще більше ініційовано) були сформовані за ініціативою опозиції [666]). Така специфіка пояснюється тим, що саме слідчі комітети та комісії формуються для контролю над діяльністю урядових кабінетів [696]. Відповідно, у цьому контексті прослідковується протилежна щодо законотворчого процесу логіка, адже слідчі комітети та комісії частіше формуються у випадку урядів більшості й не так часто – у випадку урядів меншості, оскільки тоді на порядок денний виходять повноваження і важелі впливу парламентської опозиції, які інкорпоровані у постійних парламентських комітетах та у частці опозиційних і урядових політсил від номінального складу легіслатур.

Відтак проведений теоретико-методологічний та емпіричний аналіз різних модальностей/варіацій виконавчо-законодавчих/міжінституційних відносин у країнах Вишеградської групи дозволяє аргументувати, що статус, функції і структуризація парламентської опозиції в регіоні детермінуються передусім міжпартійною логікою взаємин урядів і легіслатур [663; 747, с. 96–144; 748; 752; 1153; 1354]. Це підтверджено на підставі таких інституційно-процесуальних атрибутів як: а) залучення членів урядових кабінетів переважно з середовища парламентаріїв; б) трактування коаліційних домовленостей і партійних маніфестів як детермінаційних документів, через котрі відбувається координація у формуванні й діяльності урядових кабінетів; в) доволі високий і стало зростаючий рівень партійної дисципліни у рамках легіслатур та партій; г) автоматична вимога і регламентованість процедур вотумів інвеститури урядам з боку легіслатур.

Стосовно крос-партійної і непартійної модальності структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, то вона вкрай неоднозначна й варіативна, оскільки окреслюється специфікою та контекстом політичного процесу, а відтак є мінливою. Сумарно це означає, що парламентська опозиція щодо урядових кабінетів у країнах регіону конструюється на підставі і довкола парламентських груп від тих партій, які не розглядаються як урядові. При цьому вкрай зрідка сталими, але інколи доволі помітними є крос-партійні і непартійні чинники оцінювання парламентської

опозиції в регіоні. Також важливо і те, що означене позиціонування парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи має свої наслідки для оцінювання її сили, стабільності і ефективності. Відтак аргументовано, що за визначенням та виконавчо-законодавчою логікою парламентська опозиція урядові (звичло більшості) є "безсилою меншістю". Винятком є тільки ті випадки, коли політична ситуація контролюється правлячими/урядовими партіями [663; 747; 1153] або коли правлячі/урядові партії є в меншості, зокрема у випадку урядів меншості. Це кореспондується із ідеєю, згідно з якою парламентська опозиція має значний і навіть вирішальний вплив на урядовий кабінет лише тоді, коли їй вдається дійсно втручатись у партійну динаміку правлячих партій або допомагати їм у виживанні (шляхом підтримки в легіслатурі) урядового кабінету.

У цьому контексті особливої уваги потребує оцінювання уповноваженості парламентської опозиції, зокрема на предмет її структуризації міжінституційними виконавчо-законодавчими відносинами, у випадку апробації в умовах головно урядів меншості, які в країнах Вишеградської групи зрідка трапляються в Угорщині, дещо частіше – у Польщі, а найчастіше – у Словаччині і Чехії (див. табл. 5.8, Додаток Г) [158; 171; 177; 481; 841]. Зокрема з огляду на те, що кабінети меншості формуються навіть тоді, коли всі неурядові/опозиційні партії здатні впливати на законодавчу діяльність легіслатур, а також коли участь в уряді вважають інструментом відповідальності партій перед майбутніми (черговими/достроковими) парламентськими виборами [1227]. На підставі теоретичного й емпіричного аналізу було з'ясовано, що парламентська опозиція у випадку урядів меншості (в тім числі й у країнах Вишеградської групи) значно більше політично уповноважена, ніж у випадку урядів більшості [713], адже в такому міжінституційному дизайні: опозиційні партії легіслатур у кількісному зрізі більш репрезентовані, аніж урядові партії [405] і навіть становлять феномен так званої опозиційної або неурядової більшості [177]; опозиційні партії легіслатур обов'язкові для формування разом із урядовими партіями законодавчої більшості, внаслідок чого отримують політичні винагороди/дивіденди у формі посад молодших міністрів (чи заступників міністрів), розподілу парламентських комітетів на свою користь, а також просування певних ідей і принципів [403]; опозиційні партії не несуть політичної

відповідальності за дії урядів [538; 796], адже традиційно не звинувачуються виборцями за непопулярні рішення урядів; опозиційні партії спроможні безпосередньо (прямо) й опосередковано (непрямо) впливати на прийняття законодавчих і виконавчих рішень [404] чи загалом на вироблення державної політики, а також інтегруються у процес політичного управління, будучи навіть "далекими" від статусу урядових [406; 1226]; опозиційні партії звикло залучені до міжпартійних/політичних переговорів, торгів, компромісів та співпраці із урядовими партіями, а відтак постійно впливають на виконавчо-законодавчі відносини і окреслюють стратегію парламентської опозиції [419; 576; 625]; опозиційні партії функціонально є магістральним інструментом парламентської відповідальності урядів меншості [1073] і попередньою умовою інституціоналізації сильних легіслатури [402; 405]; опозиційні партії усвідомлюють, що вони можуть реалізовувати свої програми не тільки з урядового кабінету, але й з легіслатури, зокрема завдяки широким можливостям парламентських комітетів і комісій впливати на політичний процес [177; 1226, с. 73].

Виокремлені параметри уповноваженості парламентської опозиції у випадку урядів меншості можемо прослідкувати на прикладі цілої низки кейсів у країнах Вишеградської групи. Однак емпірично увагу вирішено зосередити на випадку однопартійного уряду меншості (який часто іменують "монохроматичним" [980]) М. Земана (із Чеської соціал-демократичної партії, CSSD) у Чехії впродовж 1998–2002 р. Адже це найтриваліший уряд меншості у регіоні (детально див. Додаток Г), який функціонував повну каденцію Палати депутатів та окреслювався так званою "опозиційною угодою"/"угодою про створення стабільного політичного середовища" [980] між власне найбільшою у легіслатурі Чеською соціал-демократичною партією (CSSD) і другою за представництвом у легіслатурі Громадянською демократичною партією (ODS), укладеною в липні 1998 р. [747, с. 109; 1087]. Згідно із цією угодою, ODS зобов'язалась не претендувати на статус урядової, хоч і не пообіцяла парламентської підтримки законодавчим ініціативам кабінету меншості CSSD (навіть якщо вони стосувались важливих проблем політичного процесу, зокрема євроінтеграційних і бюджетних питань). Натомість, ODS зобов'язувалась разом з CSSD працювати над прийняттям поправок до чеської конституції [1087]. Більше того, ODS обмежувалася

визнанням права найсильнішої партії у легіслатурі на формування уряду й декларувала не брати участі у голосуванні (ні "за", ні "проти") за вотум інвеститури уряду та не ініціювати і не підтримувати будь-який гіпотетичний вотум недовіри уряду. Серед всього іншого як преференцію Громадянська демократична партія отримувала право на зайняття посад спікерів у двох палатах чеського парламенту, а також інших посад у контролюючих органах Палати депутатів.

Відтак, з одного боку, формальна угода значною мірою уповноважила опозиційну ODS, але, з іншого боку, суттєво лімітувала політичний вплив інших (малих) опозиційних партій, якими були Християнський демократичний союз / Народна партія (KDU/CSL), "Союз свободи" (US), Громадянський демократичний альянс (ODA), Демократичний союз (DEU) (які навіть сконструювали опозиційну "чотирипартійну коаліцію") і Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM). У сумі це генерувало відчуття того, що "справжньою опозицією" в Чехії у цей час були KDU/CSL, US, ODA, DEU і KSCM, а не ODS, яка позиціонувалась як "узгоджена опозиція" або "прихована чи безмовна коаліція" (інколи вважали, що навіть у формі "великої коаліції") з CSSD [734, с. 14]. Адже ODS, а не інші формально опозиційні партії найчастіше гарантували законодавчу підтримку уряду CSSD, отримуючи від цього значні політичні дивіденди [980]. А це, у свою чергу, демонструвало, що "опозиційна угода", не будучи всеохоплюючою [747, с. 109], часто маскувала реальну співпрацю між двома партіями – формально урядовою та формально опозиційною, – від чого виграла кожна із них. На противагу, ODS таки часто виступала проти ключових законодавчих ініціатив уряду М. Земана, зокрема з приводу реформування судової системи, державної служби, поліції, системи охорони здоров'я, освіти тощо. Навіть після того, як у січні 2000 р. було підписано додаток до "опозиційної угоди", який значно унеможливив розробку та прийняття спеціального законодавства, однак змусив урядову та опозиційну партії тісніше співпрацювати між собою [1087].

Загалом же це демонструє, що "угода про створення стабільного політичного середовища" була доказом й інструментом крайньої ідеологізації та персоналізації чеської політики [583; 733, с. 24–25, 32–33]. Опозиційна Громадянська демократична партія отримала від неї вигоди у формі очікування зміни виборчої системи на більш

диспропорційну (яка гарантувала б саме їй перемогу на майбутніх виборах), контролю політичним процесом через систему парламентських комітетів і контролюючими посадами у легіслатурі та політичної невідповідальності за свій політичний курс, який значно мав враховувати уряд меншості [391; 747, с. 118–132]. Це детермінувало несприятливе політичне середовище довкола "опозиційної угоди" в Чехії, бо остання позначилась на сповільненні процесів консолідації демократії та на частковому згортанні й уповільненні реформ [733, с. 23]. Крім того, ситуація характеризувалась тим, що урядово-опозиційна угода не відображала волевиявлення виборців [1032, с. 279], адже під час своїх виборчих кампаній ODS і CSSD категорично виключали варіанти співпраці одна з одною та стверджували, що вони представляють різні політичні програми. Угода суттєво позначилась і на процесі прийняття політичних рішень [1032, с. 263, 279], бо він здійснювався як формалізовано у легіслатурі, так і "приватно" й корумповано за її рамками [733, с. 120; 1032, с. 280–281; 1087]. З іншого боку, "опозиційна угода" виявилась вкрай міжінституційно стабільною, а відтак змогла збалансувати відносини формально урядової та опозиційної партій. А це власне й відображало логіку парламентської демократії у Чехії, де міжпартійна конкуренція, принаймні в кінці 90-х рр. XX ст., була поляризованою, а електорат був поміркованим.

Сумарно, з огляду на те, що уряди меншості значну увагу приділяють відносинам з урядовими і неурядовими/опозиційними партіями у легіслатурах [177], це дозволяє аргументувати, що в умовах сценаріїв урядів меншості не тільки урядові, але й опозиційні парламентські партії інтегровані у здійснення політики, оскільки уряди меншості зобов'язані йти на постійні поступки парламентській опозиції, тим самим наділяючи останню певними додатковими/резервними важелями політичного впливу [281]. Навіть усвідомлюючи той факт, що можливості впливу парламентської опозиції у такому випадку обернено пропорційні її бажанню брати на себе відповідальність за управління й урядування в країні [1227, с. 209–210]. Відтак відносини між урядовими та опозиційними (принаймні частиною з них) партіями в умовах урядів меншості характеризуються співпрацею і конфліктністю, а тому окреслюються проведенням переговорів і укладанням формальних/документованих й неформальних/недокументованих угод про постійні чи

ситуативні (ad hoc) законодавчі коаліції [177; 401; 404; 406; 841; 1226]. Як наслідок – підтвердження наукової позиції М. Педерсена [1029] та Р. Даля [452, с. 34], згідно із якою у випадку урядів меншості "зрозуміти, де закінчується уряд і починається опозиція, – це те ж саме, що й спробувати розібратися у метафізиці".

Відтак у випадку урядів меншості дати визначення "уряду" не є проблемою, а уніфікувати поведінку неурядових партій майже неможливо, бо деякі з них діють подібно до урядових, а деякі – подібно до опозиційних [405]. Єдиним інструментом структуризації парламентської опозиції у такому випадку є апелювання до рівня її організаційної цілісності і узгодженості/когерентності, що визначається атрибутами партійної системи та рівнем партійної дисципліни. Унаслідок цього усвідомлення, що у випадку урядів меншості всі неурядові партії можуть бути типологізовані на такі, що є: а) "партіями підтримки" урядів меншості; б) офіційними партнерами урядів меншості; в) неофіційними партнерами урядів меншості; г) партіями "чистої опозиції" урядам меншості [405]. Більше того, спостереження, що у випадку урядів меншості парламентська опозиція традиційно не є об'єднаною чи уніфікованою, а натомість є розсіяною чи розділеною в сенсі, що опозиційні партії ідеологічно диверсифіковані і поляризовані відносно урядових політсил [841] (це особливо помітно у випадку Чехії, де до формування урядів (більшості і меншості) традиційно не залучають Комуністичну партію Чехії та Моравії; детально див. Додаток Г). А це, у свою чергу, детермінує, що ролі та уповноваженість парламентської опозиції в умовах урядів меншості значно менше структуризують виконавчо-законодавчі міжінституційні відносини [1121], хоч й окреслюють політичний процес як конструктивний міжпартійний та виконавчо-законодавчий обмін між владою/урядом і невладою/опозицією, у якому важливе значення має формування виборчих коаліцій між тими неурядовими/опозиційними партіями, які не співпрацюють з урядами меншості [394; 568, с. 195].

Підсумовуючи, варто відмітити, що історично (з 1989/1990 рр.) наближення до необхідного балансу міжінституційних інтересів з-поміж країн Вишеградської групи було (щоправда, частково) досягнуто лише в Чехії, дещо меншою мірою (однак пізніше) – в Словаччині, спочатку найбільше, а згодом значно менше – в Угорщині та Польщі. Але навіть попри це в країнах регіону так і не було гарантовано істотного зниження ризику

виникнення міжінституційних виконавчо-законодавчих конфліктів, зокрема за участі парламентської опозиції. Часто це було зумовлено принципом так званого "раціоналізованого парламентаризму", згідно з яким позиції президента посилюються у разі зниження рівня структуризованості парламенту. Це особливо вірно у випадку напівпрезиденталізму (найбільше в Польщі, менше – в Словаччині і Чехії), в якому цілі президента та парламентської опозиції із приводу послаблення уряду в певних умовах можуть співпадати, що, у свою чергу, дає опозиції додатковий політичний ресурс для впливу на процес прийняття політичних рішень. Водночас, в Угорщині (перманентній парламентській республіці), а також у Словаччині і Чехії (спочатку у парламентських, а згодом у напівпрезидентських республіках) системи міжінституційних відносин де-факто окреслюються парламентсько-подібним чином, що сприяє значній мінімізації транзакційних міжінституційних витрат при суттєвому дисбалансі у сфері поділу влади. Завдяки цьому якщо не всі, то принаймні більшість міжінституційних виконавчо-законодавчих конфліктів у цих державах (менше це стосується Словаччини [209], а в останні роки – Чехії) переводяться у парламентські.

Загалом і підсумовуючи, апелюємо до тези М. Рудича про те, що запровадження парламентських та напівпрезидентських республік, які поєднуються конструктом парламентської демократії і передбачають розширення кола осіб, що ухвалюють політичні рішення, має принципову роль для стабілізації політичних процесів у країнах Вишеградської групи [19, с. 89], адже механізми інтеракцій політичних акторів (міжінституційних виконавчо-законодавчих відносин) розмежовуються по лінії "влада/уряд – невлада/опозиція", тим самим стимулюючи їх до узгодження політичних інтересів [168, с. 363]. Така конструктивна міра є нормою для політикуму регіону, бо альтернативою у випадку політичного протистояння вважається розпуск і дострокові вибори ключового органу всенародного представництва – легіслатури. Це, у свою чергу, гарантує, що в рамках імplementованих систем міжінституційних відносин політична боротьба/змагальність повинна здійснюватись з залученням конвенційних методів, із-поміж яких єдиним способом легітимізації політичних сил у формі "влади/уряду" і "невлади/опозиції" є вибори, причому не президентські, а парламентські (див. Додаток В). Із однієї сторони, це суттєво посилює ефект демократизації країн

Вишеградської групи, а із іншої – значно лімітує, хоча все ж повністю не усуває можливості монополізації державної влади. Таким чином, парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи, як зауважує В. Бусленко, позиціонується важливим елементом впливу на баланс влади між президентом, урядом та парламентом. Цей вплив може зростати залежно від розміру та композиції парламентської опозиції, появи коаліційних блоків й союзів, послаблення міцності урядової парламентської більшості чи меншості, посилення конфліктності між урядом та президентом, а також від реалізації урядом влади та використання опозицією позапарламентських методів впливу на процес прийняття політичних рішень. Відтак додаткове значення в структуризації парламентської опозиції має аналіз її партійно-виборчих параметрів.

6.2. Композиція парламентів і партійно-виборчі параметри структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

Парламентські демократії, якими є усі країни Вишеградської групи, детерміновані тим, що для них властива логіка міжінституційних відносин, згідно з якою демократичні політичні режими (див. попередні розділи дослідження) як такі унікальні у своїй здатності спрямовувати суспільно-політичні конфлікти в інституціоналізовані моделі політичної взаємодії влади/уряду та невлади/опозиції [327]. Адже винятково у дійсно демократичних країнах дійсно/справжні опозиційні політичні партії і рухи можуть визнавати легітимність чинних урядів, маючи свої права, гарантовані законом, й значне представництво у легіслатурах. А відповідно саме політично уповноважені (щоправда, різною мірою) опозиційні політсили парламентів (чи парламентська опозиція) є критичними складовими і структурними компонентами демократичних режимів, забезпечуючи належне функціонування політичних і міжінституційних систем, змушуючи уряди бути відповідальними за свої дії і забезпечуючи виборців альтернативою обрання тих політичних акторів, котрі у майбутньому будуть при владі [447; 675]. У цьому зрізі очевидно, що ефективним і надійним каталізатором демократичного поступу є саме системна (а не антисистемна) партійно-парламентська опозиція. Це генерує ідею, згідно з якою парламентська опозиція детермінується

партійною і виборчою системами, особливо з огляду на те, що типологія моделей парламентської опозиційності значною мірою похідна від існуючих типологізацій партійних і виборчих (партійно-виборчих) систем. На противагу, антисистемна та позапарламентська опозиція (про яку детально йтиметься у наступному розділі дослідження) часто (щоправда, не завжди) є наслідком позапарламентських і навіть позапартійних форм політичної конкуренції і загалом політичного процесу [340].

Грунтуючись на такій логіці зумовленості партійно-виборчої структуризації парламентської опозиції, у тому числі в країнах Вишеградської групи, водночас зауважуємо, що вона співзвучна із ідеями Р. Даля про те, що є декілька патернів, які визначають відмінності позиціонування відносин партій влади і партій опозиції, тобто уряду та парламентської опозиції в категоріях парламентської демократії, якими є всі країни регіону. Серед них – організаційна згуртованість і концентрація партій, змагальність партій, спосіб протистояння й узгодження інтересів урядових і опозиційних партій, ідеологічні відмінності партій, цілі партій, стратегії партій [447]. Подібної думки дотримується Ж. Блондель, який аргументує, що різні виміри і варіації партійно-виборчої структуризації парламентської опозиції можна об'єднати в дві групи чинників, серед яких: 1) організаційна згуртованість партій, яка комбінує їхню змагальність та відмінності; 2) цілі партійно-парламентської опозиції, котрі поєднують стратегії та способи співпраці опозиційних партій з урядами [340]. Відтак визначення того, наскільки згуртованою чи розділеною (дифузною і дисперсною), або, інакше кажучи, фракціоналізованою чи фрагментованою, є парламентська опозиція залежить як від кількості партій (і урядових, і опозиційних), так і від розподілу політичної уповноваженості між ними [327; 842; 853; 1049; 1228; 1323], яка детермінується відносинами урядової влади та парламентської опозиції [914, с. 21].

Партійно-виборчі параметри структуризації парламентської опозиції обертаються довкола процесів формування/обрання та функціонування легіслатур, які в країнах Вишеградської групи, незалежно від систем державного правління, діють як центри та мережі прийняття рішень на підставі взаємодії партій, а не як корпоративні актори [476, с. 45]. Відтак саме парламенти є найважливішими політичними інститутами консолідації демократії, а тому й інституціоналізації парламентської опозиції у

регіоні. Це особливо очевидно в контексті запровадження і поступового розвитку норм класичного парламентаризму та принципів парламентської демократії, які сприяють не тільки стабілізації легіслатур, однак й зниженню рівня політичних конфліктів між владою/урядовими партіями та невладою/опозиційними партіями, що розгортаються переважно у стінах парламентів [168, с. 350–351]. Примітно це на прикладі Угорщини, яка є парламентською республікою, але дещо менш відчутно в зрізі Польщі, Словаччини та Чехії, які є напівпрезидентськими республіками, а тому їхні легіслатури і міжпартійні відносини можуть бути дестабілізовані значно вищою роллю глав держав у процесах ухвалення політичних рішень, що автоматично збільшує ймовірну кількість суб'єктів політичного процесу, а відтак і потенційних міжінституційних та міжпартійних конфліктів [527]. Відповідно зауваження: країни Вишеградської групи значною мірою передусім партійно (або ж партійно-виборчо) детерміновані, внаслідок чого їхні політичні інститути, зокрема парламентська опозиція, залежать від партійно-виборчої структуризації політичного процесу та міжінституційних відносин [209, с. 25; 429; 1095; 1276].

Це найбільше помітно із огляду на те, що кількість політичних партій і рухів (а рухи у виборчому процесі держав регіону прирівнюються до партій) у країнах Вишеградської групи, а також їхня функціональність та важливість у політичній системі значною мірою зіставні з аналогічними показниками в країнах усталеної (консолідованої) демократії, передусім у Західній Європі. Адже від плюралізації політичного процесу – з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст., – а також внаслідок відносно простої процедури реєстрації політсил у кожній країні аналізованого регіону створено понад сто партій і рухів [168, с. 357–358]. Чимало з них є безпосередніми чи опосередкованими реформованими або нерепформованими наступниками існуючих раніше комуністичних "партій влади" і їхніх сателітів/супутників [609] (зокрема, Угорська соціалістична партія (MSZP), Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM) і т.д.) та протестних/опозиційних суспільно-політичних рухів і організацій (приміром, Угорський демократичний форум (MDF), Угорський громадянський союз (Fidesz), "Союз вільних демократів" (SzDSz) в Угорщині, Громадянська демократична партія (ODS) і Громадянський демократичний альянс (ODA) у Чехії, "Рух за демократичну

Словаччину" (HZDS) у Словаччині, а також чимало інших [278, с. 79; 604, с. 89, 143; 613; 763; 1070, с. 80; 1330]; див. попередні розділи дослідження). Ще частина сил – так званими "історичними" (з міжвоєнного періоду; наприклад, Словацька національна партія (SNS), Чеська соціал-демократична партія (CSSD), Християнсько-демократичний союз – Народна партія (KDU/CSL), Партія незалежних дрібних власників (FKgP) [786, с. 38] в Угорщині і чимало інших) або "новими" (після колапсу режимів "реального соціалізму"; приміром, "Ліга польських родин" (LPR) та "Сучасна" (N) у Польщі, "Свобода і солідарність" (SaS), "Звичайні люди і незалежні" (O'LaNO) та "Мережа" (S) у Словаччині, "Традиція. Відповідальність. Процвітання. 09" (TOP09) й "Альянс нового громадянина" (ANO) у Чехії тощо) партіями чи міжпартійними блоками, у тому числі й "антисистемними" (зокрема, Угорська партія справедливості і життя (MIEP), "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik) тощо) [586; 587; 752, с. 156; 809; 1202; 1293]. Усі вони структурно і генетично поділяються на так звані "всеохоплюючі", "картельні", "інтерес-орієнтовані", популістські чи "гібридні" партії, але майже ніколи не є масовими політичними організаціями [1174]. Навіть попри те, що партії у країнах Вишеградської групи значно відрізнялись на момент установчих (коли урешті ініційовані феномени урядових й опозиційних політсил) і всіх постустановчих (коли урядові та опозиційні партії усталені) парламентських виборів, які все ж продемонстрували, що основні політичні гравці прийняли методи конструктивної і мирної політичної конкуренції як єдиний спосіб формування й розвитку стійкого демократичного політичного режиму і розв'язання політичних конфліктів [828, с. 71; 988, с. 40]. А відтак перейшли до переговорного варіанту реформування і розвитку країн регіону, в основу якого зазвичай покладались перемовини поміж найбільшими/найрепрезентованішими урядовими й опозиційними/неурядовими політсилами.

Водночас примітно, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи, щоправда у своїй більшості на момент її ініціалізації та трансформації із позапарламентської протестності, складалася звикло з представників центристських і правих ідеологічних платформ (консерватизм, лібералізм, партії національних меншин, релігійні партії тощо). Лише згодом вона суттєво диверсифікувалась, причиною чого виявився той факт, що за своїм складом, соціальною базою та

ідеологічним позиціонуванням (див. Додаток Б) змінились усі партії та рухи в країнах Вишеградської групи, стали варіативними і як наслідок почали представляти інтереси досить різних груп населення [168, с. 357–358]. У зрізі ж позиціонування парламентської опозиції в регіоні примітно, що, за винятком періоду 1994–1998 і з 2010 рр. в Угорщині, 1991–1993 і з 2015 рр. у Польщі, 2012–2016 рр. у Словаччині, а також 1990–1992 рр. у Чехії, рівень фракціоналізації/фрагментації партійних систем і зокрема урядових партій (вимірний у ефективній кількості партій, див. табл. 5.4 і Додаток Г) є незначним (у формі інституціоналізації партійних систем поміркованого і поляризованого плюралізму) й змінюється не суттєво. Хоч і доповнюється доволі значною електоральною волатильністю (зокрема в зрізі парламентських виборів на стику 2000–2001 рр. у Польщі [231], 2001–2002 і 2015–2016 рр. у Словаччині, 2009–2010 рр. в Угорщині та 2012–2013 рр. у Чехії, детально див. Додаток В), котра в принципі притаманна для партійних систем "молодих демократій". Причому волатильністю не просто загальному партій у цілому, але й опозиційних політсил, які, так само як і урядові партії, часто діляться, об'єднуються і "перетасовуються" у політичному процесі [358, с. 63–65] (що особливо помітно було на початку 90-х рр. ХХ ст. [996]).

Тому виявлено, що при розвиненості партій і відносній інституціоналізованості партійних систем як вагомому структурного компонента політичного/міжінституційного процесу (а відтак – в умовах високого рівня структуризації та інституціоналізації парламентських партій) партійно-виборча та композиційна (відносно представництва опозиційних та урядових партій у легіслатурах) уповноваженість парламентської опозиції в країнах регіону є варіативною, оскільки вона корелює і з параметрами партійних, і з атрибутами виборчих систем (див. табл. 5.4, 5.7, 6.1, 6.2 і Додаток Г). Хоч усереднено й означається значно меншим рівнем застосування неконвенційних форм політичної боротьби між урядовими і неурядовими/опозиційними політичними партіями, а натомість перенесенням політичних конфліктів, які ґрунтуються на чинних соціополітичних поділах (передусім класових/соціально-економічних [1012], а також постматеріалістичних) і ліво-правому ідеологічному протистоянні [763; 766; 1276], у легіслатури [168, с. 359]. Помічено, що відносини урядових і опозиційних партій у країнах Вишеградської групи є достатньо інституціоналізованими, через що вони

генерують ефективну міжпартійну і загалом політичну конкуренцію, котра розширює канали політичної участі, робить відкритішим політичний процес, а також різноманітнішим процес ротації складу політичного класу між урядом і опозицією [168, с. 359]. Хоч, на противагу, трапляється і так (як у Польщі, Словаччині, Угорщині), що ідеологія не має визначального значення для політичної структуризації легіслатур, а відтак і парламентської опозиції, адже, зважаючи на значну партійну та виборчу мінливість, все більшу роль відіграють інші чинники, передусім лідер-орієнтовані і персоналістські [115; 358, с. 63–65], що значно зумовлено запровадженням у першу чергу демократичних інститутів у країнах Вишеградської групи, а вже потім формуванням "під них" політичних партій і міжпартійною (тобто між урядовими й опозиційними партіями) структуризацією політичного процесу [112].

Тим не менше, з'ясовано, що значною мірою розсіяна і частково ідеологічно й поляризаційно розділена, хоч загалом досить партійно уповноважена парламентська опозиція характерна для всіх чотирьох країн Вишеградської групи. Разом із тим, найвищий рівень політичної конкуренції між урядовими й опозиційними партіями (особливо по лінії "ліві – праві") має місце в Чехії та Словаччині, а найнижчий – в Угорщині (особливо з 2010 р.) і Польщі (особливо з 2015 р.) [359; 763; 766]. Причому середній показник парламентського представництва урядових партій становить майже 57% (найбільше – в Польщі та Словаччині, найменше – в Угорщині), а опозиційних чи неурядових партій – 43% [156, с. 163–167]. Хоч загалом у жодній із країн регіону (принаймні до 2010 р. в Угорщині і до 2015 р. у Польщі й за винятком 2012–2016 рр. у Словаччині) правлячі партії не домінують над доволі впливовими у політичному процесі опозиційними партіями, оскільки усереднено в регіоні властива переважно стабільна конкуренція парламентських полісил. Це сумірно з висновками дослідників про те, що рівень електоральної підтримки опозиційних партій у регіоні становить 40,5%, в той час як аналогічний показник для урядових партій становить 46,9% [168, с. 357–358; 177]. Що стосується кількості партій, то в середньому у країнах Вишеградської групи урядовими є три партії (найбільше – в Чехії, найменше – в Угорщині), а опозиційними – чотири партії (найбільше – в Польщі, менше – в Угорщині, ще менше – в Словаччині, а найменше – у Чехії). Це сумарно підтверджує висновки про те, що у випадку багатопартійності, яка є нормою для країн Вишеградської групи: а) зростання

ефективної кількості виборчих і парламентських партій (електоральної і парламентської фракціоналізації партійних систем [1068]) призводить до уповноваження парламентської опозиції (хоча теоретично більша електоральна та парламентська фракціоналізація вкрай мінливо й негативно корелюють зі стабільністю урядів та інституціоналізацію легіслатур [1118; 1261]); б) приріст фракціоналізації парламентських партій або врівноваження показників фракціоналізації урядових та опозиційних партій (незалежно від показників фракціоналізації усіх парламентських партій) сприяє більш ефективній внутрішній демократичності партійних систем і систем відносин між партіями [177]; в) зменшення фракціоналізації і фрагментації окремо урядових й окремо опозиційних партій зумовлюють збільшення їхнього парламентського представництва, а тому "сили", уповноваженості й інституціоналізації (що є нормою для всіх країн регіону, див. табл. 6.1); г) зменшення фракціоналізації опозиційних партій до рівня, нижчого за фракціоналізацію урядових партій, зумовлює формування урядів меншості, внаслідок чого рівень внутрішньої демократичності урядових партій стає нижчим за рівень внутрішньої демократичності опозиційних партій; д) зменшення кількості урядових партій призводить до фактичного послаблення парламентської опозиції; в) зменшення кількості опозиційних партій веде до фактичного посилення парламентської опозиції (див. табл. 6.1 і 6.2).

У більш деталізованому та структуризованому вигляді це детермінує, що серед усіх країн Вишеградської групи найменш фракціоналізованими/фрагментованими є урядові партії в Угорщині і Польщі. Найменший розрив (девіація) між фракціоналізацію урядових та опозиційних партій і, як наслідок, найбільша парламентська мінливість на рівні партій властиві для Словаччини і Чехії [979]. Натомість, невідповідна кореляція урядових й опозиційних партій притаманна Польщі та Угорщині, що зумовлено передусім особливостями фракціоналізації опозиційних політсил. Хоч, на противагу, в розрізі усіх країн Центрально-Східної Європи фракціоналізація опозиційних партій у Вишеградській групі є найменшою, а відтак опозиція – найсильнішою, принаймні на тлі інших країн (див. табл. 6.1 і 6.2).

Таблиця 6.1

Фракціоналізація урядових і опозиційних партій на основі складу парламентів країн Вишеградської групи, 1989–2017 рр. [1262]¹⁶

Рік	Польща			Словаччина			Угорщина			Чехія		
	ФУП	ФОП	ПФ	ФУП	ФОП	ПФ	ФУП	ФОП	ПФ	ФУП	ФОП	ПФ
1989	0,67	0,00	0,70	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1990	0,67	0,00	0,70	0,55	0,71	0,80	0,44	0,53	0,73	0,40	0,00	0,55
1991	0,39	0,50	0,70	0,55	0,71	0,80	0,44	0,53	0,73	0,40	0,00	0,55
1992	0,65	0,67	0,91	0,55	0,71	0,80	0,44	0,53	0,73	0,40	0,00	0,55
1993	0,78	0,67	0,91	0,28	0,64	0,69	0,40	0,59	0,74	0,44	0,77	0,62
1994	0,49	0,69	0,74	0,28	0,64	0,69	0,40	0,59	0,74	0,44	0,77	0,77
1995	0,49	0,69	0,74	0,43	0,76	0,79	0,38	0,77	0,66	0,44	0,77	0,77
1996	0,49	0,69	0,74	0,43	0,76	0,79	0,38	0,77	0,66	0,44	0,77	0,77
1997	0,49	0,69	0,74	0,43	0,76	0,79	0,38	0,77	0,66	0,48	0,56	0,76
1998	0,24	0,39	0,66	0,43	0,76	0,79	0,38	0,77	0,66	0,37	0,54	0,76
1999	0,24	0,39	0,66	0,70	0,38	0,79	0,47	0,38	0,71	0,00	0,57	0,73
2000	0,24	0,39	0,66	0,70	0,38	0,79	0,47	0,38	0,71	0,00	0,57	0,73
2001	0,24	0,39	0,66	0,70	0,38	0,79	0,47	0,38	0,71	0,00	0,57	0,73
2002	0,27	0,77	0,72	0,70	0,38	0,79	0,47	0,38	0,71	0,00	0,57	0,73
2003	0,27	0,77	0,72	0,74	0,61	0,84	0,18	0,22	0,55	0,43	0,49	0,73
2004	0,27	0,77	0,72	0,74	0,61	0,84	0,18	0,22	0,55	0,43	0,49	0,73
2005	0,27	0,77	0,72	0,74	0,61	0,84	0,18	0,22	0,55	0,43	0,49	0,73
2006	0,53	0,54	0,77	0,74	0,61	0,84	0,18	0,22	0,55	0,43	0,49	0,73
2007	0,53	0,54	0,77	0,57	0,64	0,80	0,17	0,34	0,62	0,33	0,39	0,68
2008	0,23	0,37	0,65	0,57	0,64	0,80	0,17	0,34	0,62	0,33	0,39	0,68
2009	0,23	0,37	0,65	0,57	0,64	0,80	0,00	0,46	0,62	0,33	0,39	0,68
2010	0,23	0,37	0,65	0,57	0,64	0,80	0,00	0,46	0,62	0,33	0,39	0,68
2011	0,23	0,37	0,65	0,74	0,22	0,76	0,24	0,61	0,61	0,64	0,44	0,78
2012	0,21	0,47	0,67	0,74	0,22	0,76	0,24	0,61	0,61	0,64	0,44	0,78
2013	0,21	0,47	0,67	0,00	0,79	0,65	0,24	0,61	0,61	0,64	0,44	0,78
2014	0,21	0,47	0,67	0,00	0,79	0,65	0,24	0,61	0,61	0,60	0,75	0,83
2015	0,21	0,47	0,67	0,00	0,79	0,65	0,21	0,67	0,61	0,60	0,75	0,83
2016	0,00	0,57	0,64	0,00	0,79	0,65	0,21	0,67	0,61	0,60	0,75	0,83
2017	0,00	0,57	0,64	0,51	0,78	0,82	0,21	0,67	0,61	0,60	0,75	0,83
У середньому	0,34	0,51	0,71	0,50	0,62	0,77	0,29	0,51	0,65	0,40	0,51	0,73

¹⁶ Недоступні дані підраховано самостійно на підставі: Парлгов + сайт. Умовні позначення: ФУП – фракціоналізація урядових партій; ФОП – фракціоналізація опозиційних партій; ПФ – парламентська фракціоналізація.

Це доповнюється висновками, згідно із якими: а) чим більше країна в ідеологічному спектрі є одновекторною (в лівому чи правому напрямі), тим структуризованішою є парламентська опозиція; б) потужніша парламентська опозиція притаманна країнам, в яких традиційно змінюється баланс урядових і опозиційних партій між лівими та правими. З огляду на це, найвпливовіша у партійно-ідеологічному контексті опозиція в Чехії (раніше також в Угорщині), де найбільше в регіоні виявлена конкуренція між лівими та правими партіями, а найбільш структуризована – в Польщі й останніми роками в Угорщині (а також раніше в Словаччині), де ключові партії здебільшого тяжіють до правої частини ідеологічного спектра [212].

Накладаючи на отримані результати атрибути виборчих систем у країнах регіону, вмотивовуємо, що: а) більш репрезентованою, а відтак і політично уповноваженою парламентська опозиція постає у пропорційних виборчих системах списків (Польща, Словаччина, Чехія [128; 359; 747, с. 57–59; 860]), а не в мажоритарних системах змішаного членства (Угорщина; інших виборчих систем у країнах Вишеградської групи станом на момент аналізу не було); б) більше представленою у легіслатурах, а тому гіпотетично і більш уповноваженою парламентська опозиція є у випадку застосування виборчих формул Друпа (Словаччина із 1998 р.) та Хагенбаха–Бішофа (Словаччина в 1992–1998 рр., Чехія в 1990–2002 рр.), дещо менше – виборчих формул Д'Хондта (Польща в 1993–2001 рр. і з 2005 р., Чехія з 2002 р.), Хейра і Сант-Лаге (Польща в 1991–1993 рр. та Словаччина в 1990–1992 рр.), а найменше – у випадку поєднання мажоритарних виборчих систем (абсолютної чи відносної більшості) з різними формулами розподілу мандатів у пропорційних виборчих системах (Польща у 1989–1991 рр. та Угорщина з 1990 р.); в) сильнішою парламентська опозиція є у країнах, для яких властиві менш диспропорційні виборчі системи і формули (найменш диспропорційні вони у Чехії та Словаччині, а найменш пропорційні – у Польщі й Угорщині, див. табл. 6.2). У підсумку і зважаючи на конструктивний характер парламентської опозиції в країнах регіону, це означає, що усереднено чинником, який стимулював її структуризацію, стало введення доволі ефективних і пропорційних (за винятком Угорщини) механізмів інкорпорації до виборних органів влади представників політичного класу [3, с. 45]. Крім того, саме більш пропорційні/менш диспропорційні виборчі системи у поєднанні з парламентським способом формування урядів (див. табл.

5.8) дозволили країнам Вишеградської групи (у тому числі й свого часу Угорщині) домогтися високого рівня відповідальності партій урядів і легіслатур та високого рівня впливу парламентської опозиції на органи виконавчої влади/урядові кабінети [168, с. 357].

У підсумку, важливішим для партійно-виборчої структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи є апелювання до того факту, як зауважують С. Берглунд, Й. Екман і Ф. Аарброт [313], що: всі виконавчі виміри діяльності партій одночасно є законодавчими вимірами діяльності партій; всі урядові партії звично є парламентськими партіями; невиконавчі виміри функцій парламентських партій традиційно свідчать про опозиційний характер останніх. Це, у свою чергу, змушує А. Романюка і В. Литвина [177] аргументувати (особливо зважаючи на природу урядів меншості в контексті уповноваженості парламентської опозиції, про що йшлося у попередньому підрозділі), що парламентські партії в країнах Вишеградської групи доцільно поділяти на урядові, опозиційні і ситуативні. Урядові парламентські партії – партії парламенту, які беруть участь у формуванні/діяльності і підтримці урядового кабінету. Опозиційні ("справжні/повністю опозиційні") парламентські партії – партії парламенту, які не беруть участі у формуванні/діяльності (складі) та підтримці урядового кабінету. Ситуативні ("несправжні/частково опозиційні") парламентські партії – партії парламенту, які формально або неформально беруть участі у формуванні уряду (забезпечуючи йому вотум інвеститури) чи у підтримці уряду (приймаючи окремі або всі урядові законопроекти), але не мають портфелів в урядовому кабінеті (фактично і не урядові, і не опозиційні парламентські партії).

З однієї сторони, така логіка партійної структуризації політичного процесу в країнах Вишеградської групи – передумова стабілізації партійних систем й уточнення правил взаємодії урядових та опозиційних партій. Як наслідок, у регіоні внормовано феномен урядів меншості та не виникає суперечок стосовно оцінювання результатів виборів, згідно із якими формування урядів часто (особливо у Словаччині та Чехії) вирішується кількома мандатами. Із іншої сторони, це результат демократизації, яка незмінно (принаймні до 2010 р.) детермінувала розвиток країн Вишеградської групи після колапсу в них автократичних режимів. У сумі це підтверджує окреслений вище висновок, згідно з яким сьогодні урядові партії в регіоні здебільшого мають постійно зважати на

інтереси опозиційних партій. А відтак саме у такий спосіб забезпечено партійно детерміноване ефективне функціонування не лише урядів, але й опозиції. Причому, зважаючи на параметри структуризації політичного процесу атрибутами виборчих систем (див. табл. 6.2), загалом очевидно, що у партійно-електоральному зрізі найвпливовіші опозиційні партії в регіоні сьогодні існують у Чехії і Словаччині, хоча раніше це більшою мірою було властиво для Польщі, Угорщини та Чехії.

Таблиця 6.2

Кореляція композиційної уповноваженості парламентської опозиції та параметрів структуризації партійних і виборчих систем у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [149; 150; 177, с. 470–475]¹⁷

Країна, рік виборів	Тип виборчої системи	Виборча формула	ЕКЕП	ЕКПП	ЦДВС	УПП, №	УПП, %	ОПП, №	ОПП, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Польща									
Польща, 1989	Змішана паралельного членства	МАБ + Хейра + Д'Хондта	–	3,37	–	4	95,0	1	5,0
Польща, 1991	Пропорційна списків	Хейра + Сант-Лаге/мод.	13,82	10,86	3,62	7	53,0	11	47,0
Польща, 1993	Пропорційна списків	Д'Хондта + Д'Хондта	9,81	3,88	17,81	2	65,9	5	34,1
Польща, 1997	Пропорційна списків	Д'Хондта + Д'Хондта	4,59	2,95	10,63	2	56,7	3	43,3
Польща, 2001	Пропорційна списків	Сант-Лаге/мод.	4,50	3,60	6,33	3	56,1	4	43,9
Польща, 2005	Пропорційна списків	Д'Хондта	5,86	4,26	6,97	3	53,3	3	46,7
Польща, 2007	Пропорційна списків	Д'Хондта	3,32	2,82	4,67	2	52,1	4	47,9
Польща, 2011	Пропорційна списків	Д'Хондта	3,74	3,00	5,95	2	51,1	3	48,9
Польща, 2015	Пропорційна списків	Д'Хондта	4,64	2,74	12,62	1	51,1	4	48,9
Середні дані по країні			6,29	4,16	8,58	2,89	59,4	4,22	40,6
Словаччина									
Словаччина, 1990	Пропорційна списків	Хейра + Хагенбаха-Бішофа	5,81	4,98	3,54	3	57,3	4	42,6
Словаччина, 1992	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	5,36	3,19	11,15	1	44,0	4	56,0
Словаччина, 1994	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	5,81	4,41	5,94	3	55,4	4	44,6
Словаччина, 1998	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	5,33	4,75	2,90	4	62,0	2	38,0
Словаччина, 2002	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	8,87	6,12	6,97	4	47,3	4	52,7

Закінчення табл. 6.2

¹⁷ Таблицю складено на підставі даних табл. 5.4, 5.7 і Додатку Г. Дані по кількості й парламентському представництву урядових і опозиційних (разом із непартійними депутатами та представниками етнічних груп) партій представлено на момент формування найстабільніших міжвиборчих урядових кабінетів. Умовні позначення: МАБ – мажоритарна абсолютної більшості; МВБ – мажоритарна відносної більшості; мод. – модифікована формула; ЕКЕП – ефективна кількість електоральних партій; ЕКПП – ефективна кількість парламентських партій; ЦДВС – індекс диспропорційності виборчих систем (Галлахера); УПП – урядові парламентські партії; ОПП – опозиційні парламентські партії. Додатково див. [177, с. 470–475].

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Словаччина, 2006	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	6,11	4,81	5,53	3	56,6	3	43,4
Словаччина, 2010	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	5,53	4,01	7,46	4	50,0	3	50,0
Словаччина, 2012	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	4,36	2,85	9,77	1	55,3	5	44,7
Словаччина, 2016	Пропорційна списків	Друпа (Хагенбаха-Бішофа)	7,31	5,67	6,10	3	50,0	5	50,0
Середні дані по країні			6,05	4,53	6,60	2,89	53,1	3,78	46,9
Угорщина									
Угорщина, 1990	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	7,05	3,77	13,75	3	59,3	4	40,7
Угорщина, 1994	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	5,74	2,90	16,18	2	72,0	6	28,0
Угорщина, 1998	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	5,18	3,45	10,88	3	55,2	3	44,9
Угорщина, 2002	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	2,94	2,21	8,20	2	51,3	2	48,7
Угорщина, 2006	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	2,80	2,40	5,13	2	54,4	4	45,6
Угорщина, 2010	Мажоритарна змішаного членства	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	2,82	2,00	11,67	2	68,1	3	32,2
Угорщина, 2014	Мажоритарна змішаного членства	МВБ + Д'Хондта	3,22	2,01	17,80	2	66,8	6	33,2
Середні дані по країні			4,25	2,68	11,94	2,29	61,0	4,00	39,0
Чехія									
Чехія, 1990	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	3,50	2,22	11,54	4	84,0	1	16,0
Чехія, 1992	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	7,31	4,80	8,57	4	52,5	6	47,5
Чехія, 1996	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	5,33	4,15	5,55	3	49,5	3	50,5
Чехія, 1998	Пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа + Хагенбаха-Бішофа	4,69	3,71	5,70	1	37,0	4	63,0
Чехія, 2002	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	4,82	3,67	5,73	3	50,5	2	49,5
Чехія, 2006	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	3,91	3,10	5,72	3	50,0	2	50,0
Чехія, 2010	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	6,75	4,51	8,76	3	57,5	3	42,5
Чехія, 2013	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	7,60	5,60	6,10	3	55,5	5	44,5
Чехія, 2017	Пропорційна списків	мод. Д'Хондта	6,92	4,81	7,21	1	39,0	8	61,0
Середні дані по країні			5,65	4,06	7,21	2,78	52,8	3,78	47,2
У цілому країни Вишеградської групи									
Середні дані по регіону			5,62	3,93	8,38	2,74	56,3	3,94	43,7

Доповнюючи порівняльний аналіз партійно-виборчих параметрів структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, виходимо з того факту, що опозиційні парламентські партії (принаймні найбільші з них, детально див. табл. 6.3) мають більший вік, аніж урядові парламентські партії передусім у Словаччині, сумірний з урядовими партіями вік – в Угорщині й значно менший, ніж урядові партії вік – у Польщі та Чехії.

Таблиця 6.3

Девіація віку найбільших урядових і найбільших опозиційних партій у парламентах країн Вишеградської групи (1989–2017 рр., у щорічному зрізі) [1262]¹⁸

Рік	Польща		Словаччина		Угорщина		Чехія	
	НУП, р.	НОП, р.	НУП, р.	НОП, р.	НУП, р.	НОП, р.	НУП, р.	НОП, р.
1989	41	-	-	-	-	-	-	-
1990	42	-	1	1	2	2	1	69
1991	42	43	2	2	3	3	2	70
1992	3	2	3	3	4	4	1	3
1993	3	3	2	3	5	5	2	4
1994	3	4	3	4	6	6	3	5
1995	4	5	4	1	6	7	4	6
1996	5	6	5	2	7	8	5	7
1997	6	7	6	3	8	9	6	119
1998	7	2	7	4	9	10	7	120
1999	8	3	8	8	10	9	121	8
2000	9	4	9	9	11	10	122	9
2001	10	5	10	10	12	11	123	10
2002	1	1	11	11	13	12	124	11
2003	2	2	1	12	14	14	125	12
2004	3	3	2	13	15	15	126	13
2005	4	4	3	14	16	16	127	14
2006	5	5	4	15	17	17	128	15
2007	6	6	8	7	18	18	16	129
2008	7	7	9	8	19	19	17	130
2009	8	8	10	9	20	20	18	131
2010	9	9	11	10	21	21	19	132
2011	10	10	9	6	23	22	20	133
2012	11	11	10	7	24	23	21	134
2013	12	12	14	23	25	24	22	135
2014	13	13	15	24	26	25	136	25
2015	14	14	16	25	27	26	137	26
2016	15	15	17	26	28	27	138	27
2017	16	16	18	8	29	28	139	28
В середньому	11	8,1	7,8	9,6	14,9	14,7	61,1	54,5

Окрім того, зіставлений компаративний аналіз вікових девіацій урядових й опозиційних партій у країнах регіону дозволяє стверджувати про потужну урядово-опозиційну структуру законодавчих органів передусім Угорщини, бо середній вік урядових й опозиційних партій, які є членами законодавчих органів у цій країні, майже рівний. Усереднено очевидно, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи доволі потужна і про це засвідчує: по-перше, різниця віку опозиційних та урядових партій; по-друге, різниця віку опозиційних партій і другої та третьої урядових партій

¹⁸ Недоступні дані підраховано самостійно на підставі [481]. Умовні позначення: НУП – найбільша урядова партія; НОП – найбільша опозиційна партія.

(зокрема виходячи із їх потенціалу стати першими урядовими партіями, яким наділені опозиційні політсили). З іншої сторони, за сумарним віком і досвідом опозиційні партії традиційно дуже впливові в Угорщині і Чехії, менш впливові – у Словаччині і Польщі. Відтак із погляду вікових детермінант партійної структуризації легіслатур очевидно, що доволі інституціоналізовані законодавчі органи тих держав, у яких опозиція наділена значним потенціалом, – Словаччини, Угорщини та Чехії [156, с. 163–167]. Хоча, натомість, показники віку та досвіду парламентських партій є мінімально значимими з погляду партійно-виборчої структуризації легіслатур і опозиції.

Важливіше те, що політичні системи країн регіону окреслює варіативний рівень консенсусу та співпраці між партіями уряду і опозиції у процесі законотворення або ж загалом у політичному процесі. Зокрема зафіксовано, що парламентська опозиція усереднено: а) більш конфліктна щодо уряду, якщо він, а не депутати легіслатур пропонує законодавчі ініціативи; б) більш консенсусна щодо уряду, коли його законодавча ініціатива менш усестороння/всеосяжна [339; 480]; в) більш внутрішньо консенсусна стосовно законопроектів, які стосуються "внутрішньо" узгоджених політичних питань (зокрема пов'язаних із національними інтересами, а не з проблемами соціально-економічного характеру); г) більш конфліктна, якщо віддаленіша від центру ліво-правого партійно-ідеологічного протистояння і конкретного питання [796]. Це означає, що незалежно від того, чи партії "можуть опинитись в опозиції, у сенсі виходу із уряду, вони не обов'язково в суперечці з урядом на постійній основі" [975, с. 241], а відтак окреслюють конструктивну сутність і консенсусну модель влади й опозиції [464; 945], яка визначається біполяризаційним характером міжпартійної конкуренції. Однак навіть попри це, країни Вишеградської групи є багатопартійними демократіями з різними типами партійних систем (з домінуючими партіями чи поміркованого, напівполяризованого або поляризованого плюралізму [6; 767; 1274]), а відтак і влада (щоправда, більш уніфіковано), і щонайбільше парламентська опозиція (звикло більш розділено чи дифузно і дисперсно) у них є комбінаціями партій вкрай різного ідеологічного спрямування.

Це підтверджує відому теоретизацію, згідно з якою політичні партії у країнах Вишеградської групи є визначальними чинниками паралельного співіснування

альтернативних моделей політичного представництва [587; 730; 894; 895; 926; 1273; 1275], коли саме парламентська опозиція позиціонується як "виразна, правдоподібна і критична альтернатива, яка загрожує правлячій коаліції" [586, с. 1; 881; 1298]. Адже саме партійне позиціонування парламентської опозиції уповноважує її впливати на поведінку влади/уряду та загрозу їхньої зміни, що сприяє більш підзвітній моделі поведінки політичних інститутів [586; 1060; 1098; 1293] та емпіричній апробації на практиці так званого "тесту двома передачами влади" [659] (від уряду або урядових партій до опозиції або опозиційних партій і навпаки; особливо, коли формальні інститути та система стримувань і противаг не розроблені). Навіть із огляду на те, що деякі з цих моделей характеризуються більше (зокрема у Польщі й Угорщині, особливо на момент аналізу), а деякі – менше (наприклад, у Словаччині та Чехії, теж на момент аналізу) концентрованими партійними системами, які позначаються на уповноваженості парламентської опозиції і загалом неурядових партій [1354]. Відтак зауваження, що більш централізовані/концентровані партійні системи з домінуючими партіями (Угорщина – з 2010 р., Польща – з 2015 р.) сприяють широким процедурним можливостям "блокування" опозиційних ініціатив. А натомість, менш концентровані та більш фракціоналізовані партійні системи поміркованого або поляризованого плюралізму (перманентно у випадку Чехії, з 1998 р. – у Словаччині) розширюють уповноваженість парламентської опозиції, а тому вимагають від уряду й урядових партій застосування інструментів "негативного контролю порядку денного" [1286; 1287; 1356].

З цього приводу важливо зауважити, що стосовно країн Вишеградської групи є кілька чинників, які впливають на партійно детерміновану структуризацію інституту парламентської опозиції та виконавчо-законодавчих відносин (про що детально йшлося у попередньому підрозділі), особливо у випадку урядів більшості. З-поміж них: а) політико-історичні обставини, які встановили основні правила виконавчо-законодавчих відносин, парламентських процедур і міжпартійних відносин, зокрема у зрізі забезпечення міжінституційної і політичної стабільності [332; 430]; б) екзогенні, передусім на рівні конституцій і загалом законодавства, у тому числі й партійно-виборчого, чинники та інститути, котрі "регламентують" реальні міжінституційні відносини, окреслюють розподіл влади у політичній системі та структуризують парламентську

опозицію [906; 907; 1260]; в) ендогенні особливості й механізми політичної та міжпартійної конкуренції і структуризації (зокрема фракціоналізації, персоналізації, ідеологізації, поляризації, концентрації, "картелізації" тощо) партійно-виборчої системи, які фактично позиціонують міжінституційні відносини і парламентську опозицію [395; 475].

Їх врахування та перевірка на прикладі країн Вишеградської групи, зокрема зважаючи на апробовані у них варіанти міжпартійних відносин, дозволяє аргументувати, що чим більш концентрованими (з меншою ефективною кількістю партій), особливо у напрямі двопартійності, є партійні системи (див. табл. 5.4 і 5.7, Додаток Г), тим більша ймовірність того, що парламентська опозиція відмовиться від впливу на законодавчий і загалом політичний порядок денний в обмін на повний контроль над міжінституційними відносинами у випадку свого гіпотетичного приходу/повернення до влади (тобто до набуття статусу уряду) у майбутньому (як в 90–х рр. ХХ ст. – у Словаччині, в 1994–1998 та з 2010 рр. – в Угорщині та з 2015 р. – в Польщі) [1354]. Цілком протилежна картина властива для ситуацій зростання фракціоналізації та деконцентрації партійних систем і ослаблення зв'язку між результатами виборів легіслатур та представництвом/участю партій в урядових кабінетах, адже у такому випадку доволі часто формуються уряди меншості, які, як зауважено вище, впливають на додаткове/резервне політичне уповноваження парламентської опозиції, зокрема щодо використання нею інструментів "негативного контролю порядку денного".

Відтак узагальнення, що нестабільність міжпартійних відносин та загалом партійних систем, особливо у випадку формування урядових кабінетів меншості, суттєво деконцентрують останні та посилюють вплив парламентської опозиції. І навпаки, парламентська опозиція слабша у випадку концентрації та стабілізації партійних систем, для яких властиве перманентне формування урядів більшості [810, с. 575]. Доповнюється це тим фактом, що чим більша кількість "вето-гравців" (у тім числі в формі парламентських партій) у системі міжінституційних відносин (конституційно, міжінституційно і політично найбільша кількість "вето-гравців" у регіоні в Польщі, трохи менша – в Словаччині та Чехії, а найменша – в Угорщині), тим більшим "блокуючим" потенціалом наділена парламентська опозиція, бо розподіл інституційних повноважень у такому випадку раціонально має сприяти вибору більш пристосованих та

менш конкурентних стратегій встановлення порядку денного. У практичному розрізі це найчастіше стається тоді, коли на практиці виявляється сценарії урядів меншості, але трапляється (щоправда, рідше) й у випадку, коли урядам більшості протистоять опозиційні глави держав (особливо у випадку напівпрезидентських систем правління) чи опозиційні верхні палати парламентів (особливо в ситуації, коли бікамералізм максимально прямує до еквівалентного чи несубординованого). У сумі це генерує висновок, що чим менш розпорошеною та розділеною є влада у системі міжінституційних/політичних відносин, тим менш уповноваженою в політичному процесі та контролі порядку денного є парламентська опозиція.

Підсумовуючи емпіричні вияви структуризації міжпартійних відносин у країнах Вишеградської групи та накладаючи на них параметри виконавчо-законодавчих міжінституційних відносин (у тім числі з приводу "негативного контролю порядку денного"), аргументуємо, що: а) найменш партійно уповноваженою (станом на момент аналізу і теоретично) є парламентська опозиція в Польщі й Угорщині, адже в цих країнах законодавчий/політичний порядок денний контролюють парламентські комітети, а в Польщі – додатково спікер Сейму; б) значно партійно уповноваженіша парламентська опозиція в Чехії та Словаччині, адже в цих країнах парламентські комітети хоч і можуть "блокувати" політичні ініціативи опозиційних партій, але останні можуть звертатись до "інструментів захисту". Відтак це підтверджує висновок Р. Керролла, Г. Кокса та М. Пачона про те, що концентрація партійної системи гарантує "бонуси", які отримують урядові партії більшості з точки зору кількості комітетів та органів, котрими вони керують, й кількості міністерських портфелів, якими вони наділені [395; 430]. А це, у свою чергу і на прикладі інших країн, створює ризики посилення мажоритарного контролю за політичним процесом.

Це особливо очевидно в ракурсі врахування фракціоналізації партійних систем, адже збільшення ефективної кількості виборчих і парламентських партій змінює характер представництва різних партій – у формі уряду, але найперше опозиції – в легіслатурі. Відтак зростання фракціоналізації легіслатур, і це доводить досвід країн Вишеградської групи, відбувається найперше у формі приросту фрагментації опозиційних політсил [327]. Особливо за рахунок тих політсил, які потрапляють до

парламентів уперше, бо вони зазвичай стають не урядовими, а саме опозиційними (або ж перетворюються в такі, незначний до цього час будучи урядовими). Хоча на противагу, а також теоретично й емпірично у деяких країнах регіону, спрацьовує доведення, згідно з яким менш фракціонізована парламентська опозиція (як у Чехії, а також свого часу в Польщі й Угорщині) більш ефективна й уповноважена в процесах контролю за владою/урядом.

Усе це аргументує, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи, з одного боку, стає менш згуртованою та більш фракціонізованою, а відтак, із іншого боку, менш окресленою як альтернатива чинній владі/уряду, адже часто вона виявляється більш розсіяною та ідеологічно поляризованою, аніж уряд та урядові партії. Саме цей факт, на нашу думку, сприяє частому формуванню урядів меншості у таких країнах, як Словаччина та Чехія, хоча водночас і призводить до ситуативного посилення парламентської опозиції. Відповідно спостереження, що усереднено в регіоні (за винятком Польщі й Угорщини, зокрема на момент аналізу) усталюється практика формування дещо менш згуртованих (аніж раніше) урядів і протистояння їм більш фракціонізованих (ніж раніше) парламентських опозицій [327]. Щоправда, в ідеологічно-поляризаційному розрізі урядові партії країн регіону все ж позиціонуються менш розсіяними, аніж опозиційні сили, що власне і пролонгує та стабілізує міжпартійні (у легіслатурах) і загалом міжінституційні відносини.

А відтак це ставить на порядок денний наукове припущення про те, що рівень фракціонізації і міжпартійної ефективності парламентської опозиції не завжди та не обов'язково безпосередньо впливає на процеси становлення й консолідації демократичних політичних режимів. Хоча, на противагу, розвитку демократії в країнах Вишеградської групи сприяв факт емпіричного проходження ними "тесту двома передачами влади", коли парламентська опозиція (хоча би її частина) ставала урядом, а уряд (чи принаймні частина урядових партій) – опозицією та навпаки. Доповнює таку логіку узагальнення низки дослідників [569; 657; 1151; 1318], згідно із яким координація парламентської опозиції (зокрема у формі передвиборчих опозиційних коаліцій) – це механізм/інструмент зменшення переваг чинного уряду і влади, а тому можливість (подальшої) демократизації (демократичних і недемократичних) політичних систем і загалом

консолідації демократії на підставі виборів. Сумарно це засвідчує що в партійно-електоральному зрізі парламентська опозиція сприяє розвитку демократії, коли вона конструктивна, життєздатна і спроможна прийти до влади, а не коли вона більше чи менше фракціоналізована і навіть поляризована. У принципі це відповідає зауваженням Р. Даля [447] і Л. Хелмса [626, с. 6, 9], згідно з якими "не може бути реальної демократії без опозиції" та без конструювання "альтернативного уряду".

Однак із зауваженням, що не виключеним є розмивання рамок між партійно-парламентською і позапарламентською (партійною та позапартійною) опозицією. Це особливо очевидно з огляду на ефекти виборчих систем у країнах Вишеградської групи, які, особливо у Польщі, Словаччині та Чехії (з пропорційними виборчими системами), частково – у середньому на рівні більше десяти відсотків – ведуть до непередставництва в легіслатурах тих політсил, які не долають виборчих бар'єрів, автоматично трансформуючись у позапарламентську політичну опозицію (детально див. Додаток В). Водночас, з сумнівом про сумірність оцінювання парламентського та виборчого рівнів структуризації партійних систем, оскільки в першому випадку доводиться говорити про один варіант міжпартійної структуризації парламентської опозиції, а в другому випадку – про інший варіант міжпартійної та непартійної структуризації позапарламентської опозиції. У свою чергу, це дозволяє припустити, що опозиційні партії, які не отримують представництва в легіслатурах, не зовсім адекватно вписуються у чинні концепції і теоретизації демократичної опозицій. Річ у тому, що, із однієї сторони, вони можуть бути формально організованими опозиційними політсилами, але, з іншої сторони, вони не обов'язково генерують життєздатні альтернативи урядовим партіям, а тому зумовлюють деконструктивізацію політичного процесу. На перший погляд, це не значною мірою суперечить концепту консенсусної демократії та політичної опозиції [625], але, на противагу, вимагає детального аналізу феномену антисистемної, екстремістської та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи, адже остання гіпотетично може стати "викликом" для представницьких функцій урядів і парламентської опозицій у консолідованих та напівконсолідованих демократіях регіону [327] (а особливо у Словаччині та Чехії).

Доповнює окреслену логіку зауваження М. Чесніка і Р. Марковскі [440] про те, що "мнима" ("оприлюднена") конвергенція урядів (урядових партій) та опозиції (опозиційних партій) у легіслатурах країн Вишеградської групи (із наголосом на Польщі) відбувається за рахунок доцентрових ідеологічно-поляризаційних тенденцій як на масовому рівні, так і на рівні політичних еліт. Зумовлено це тим, що, на думку дослідників, після проходження процесів інституційної та партійно-політичної демократизації й "картелізації" партійних систем політичні сили (партії та рухи) починають "сходитись" як ідеологічно, так і програмно, а тому легіслатури стають все більше схожими за ознаками голосувань у них. Передусім з питань, які мають відношення до соціально-економічної проблематики державного розвитку, а також з питань, які стосуються національної ідентичності, безпеки і соціально-культурної політики. Зумовлені такі доцентрові тенденції міжпартійних відносин передусім наслідками процесів демократизації політичних режимів і систем та "картелізації" партійних систем, внаслідок чого і політична влада/уряд, і політична опозиція починають, згідно з зауваженням Я. Соколовскі та П. Познанскі, функціонувати у більш-менш консенсусній і конструктивній манері [700; 819; 1030; 1192]. Опозиційні партії ведуть себе так (зрештою як і урядові політсили) передусім тому, що вони достатньо внутрішньо демократизовані, а відтак спроможні забезпечувати конгруентний взаємозв'язок між тим, чого очікують виборці, і тим, що роблять політичні актори. Це означає, що країни Вишеградської групи характеризуються постійним, хоча й хвилеподібним і варіативним (залежно від національного контексту) зростанням ідеологічно-програмної конгруентності із-поміж позиціями електорату, позиціями політичних еліт та прийнятими, зокрема в легіслатурах й урядових кабінетах, політичними рішеннями [882; 883].

І це навіть попри те, що парламентська опозиція (передусім різні опозиційні партії легіслатур) усе ж намагається досягати своїх цілей і стратегій. Вони, як вказує Е. Давнс [482, с. 138] і підтверджує К. Стром [1225], залежать від поглядів опозиційних партій на "прибутки" середнього виборця від діяльності урядів і від дій, які здійснює урядова влада. Відтак опозиційні партії спроможні впливати на дії урядів шляхом апелювання до "тиску" майбутніх виборів. Річ у тому, що уряди й урядові партії цілком свідомі з

приводу того, що виборці голосуватимуть відповідно до: а) змін в їхніх очікуваннях стосовно діяльності чинної влади; б) змін стратегій та цілей опозиційних партій [482, с. 138]. Як наслідок, уряди та урядові партії повинні зважувати переваги реалізації бажаної для них внутрішньої і зовнішньої політики з перспективами та ризиками втрати парламентських мандатів, а тому й статусу правлячих політсил, особливо якщо їм протистоять опозиційні партії відмінного ідеологічного спектра та позиціонування. Щоправда, з огляду на те, що опозиція у своїх цілях і стратегіях більш політично гнучка, ніж уряд, адже більш адаптивна до зміни політичного і соціально-економічного середовища й інформаційних впливів. Це, приміром, виявляється у тому, що опозиційні партії легіслатур (і поза ними) швидше реагують на погані новини, оскільки вони відображають негативні зміни в політичних, соціальних, економічних та інших проблемах, за які можуть бути відповідальними уряд і окремі урядові партії [1266]. У свою чергу, урядові партії значно швидше реагують на хороші новини, які відображають позитивні зрушення у політичних, соціальних, економічних та інших проблемах, тим самим значно політизуючи успіхи окремих політиків і політсил. Хоча, на противагу, уряд і урядові політсили все ж змушені реагувати на вигідні опозиції новини, які висвітлюють відповідальність влади і таким чином загрожують її політичному іміджу [1319, с. 103]. Відтак очевидно, що опозиційні партії легіслатур зазвичай не політизують своїх програмних преференцій у випадку хороших новин, адже тим самим вони можуть привернути увагу до успіхів уряду й урядових партій. А уряд, натомість, звикло не намагається визначати пріоритетні питання, коли новини погані, адже тим самим він може привернути увагу виборців до кращих програмних преференцій опозиції. Вслід саме парламентська опозиція найперше здатна коригувати свою політичну позицію, а тому й позицію уряду, адже вона ситуативно швидше підлаштовується під преференції та інтереси середнього виборця.

Відтак із огляду на здійснений порівняльний аналіз політичної (партійно-електоральної) структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи аргументовано, що опозиція у вузькому сенсі, тобто парламентська опозиція, в аналізованому регіоні і контексті характеризується інституціональною плинністю, відносною слабкістю легіслатур (зокрема парламентських комітетів), їхньою незначною

інституціоналізацією, домінуванням урядових кабінетів/виконавчих структур, переважанням часто відносно нестабільних (але порівняно із країнами Західної Європи) партій і партійних систем. Навіть попри те, що є ціла низка розбіжностей щодо трактування тенденцій інституційного розвитку політичних систем регіону, згідно із якими урядові кабінети/виконавчі структури були посилені із початку 90-х рр. ХХ ст., але виявились вкрай послабленими після 2008/2009 рр. і станом на момент аналізу. А також попри те, що не помічено прямої кореляції поміж силою повноважень парламентів (та відносною силою парламентської опозиції) й рівнем урядової стабільності [607]. Це дозволяє ідентифікувати в країнах Вишеградської групи помірно слабо розвинуті і слабо інституціоналізовані політичні партії й партійні системи як ключові чинники, котрі детермінують "дефекти" різних політичних інститутів, у тім числі й парламентської опозиції, хоча остання все ж таки повинна трактуватись як відносно конструктивна.

Висновки до Розділу 6.

В цілому у Розділі 6 виявлено, порівняно та систематизовано виконавчо-законодавчі й партійно-виборчі параметри структуризації системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Для цього спочатку проаналізовано опції і атрибути міжінституційних, головно виконавчо-законодавчих, відносин як чинника структуризації, ефективності та уповноваженості парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. І лише після цього досліджено специфіку, вияви та наслідки композиції парламентів і партійно-виборчі параметри структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. На цій підставі констатовано, що парламентська опозиція в країнах регіону є цілком фіналізованим, хоч і динамічним феноменом.

Такий висновок зроблено на підставі означення і систематизації варіативних й багатоскладових компонентів, виявів і складників міжінституційних, передусім виконавчо-законодавчих та партійно-електоральних, відносин як феномену і процесу, який структуризує та параметризує парламентську опозицію в країнах регіону, зокрема її ефективність, функціональність, вплив на політику і політичний процес, а також

уповноваженість. Зроблено це здебільшого у рамках розуміння, згідно із яким всі країни Вишеградської групи, незалежно від форм та систем їхнього правління – парламентських і напівпрезидентських республік, – неодмінно є так званими парламентськими демократіями, тобто системами, в яких уряди колективно відповідальні перед легіслатурами, що накладає свій відбиток на розуміння парламентської опозиції. Разом з цим, вмотивовано, що наявність парламентської опозиції у країнах регіону регулюється і регламентується різними особливостями міжпартійної змагальності на тлі функціонуючих у рамках тих чи інших систем правління механізмів та систем стримувань, балансів і противаг між гілками влади. Відтак поєднання виконавчо-законодавчих та партійно-електоральних атрибутів і чинників структуризації парламентської опозиції як політичного інституту в країнах Вишеградської групи дало змогу виокремити такі її моделі або типи, як міжпартійна, крос-партійна і непартійна. Ці моделі чи типи специфічно виявляються у рамках тих чи інших форм та систем правління, а також в умовах відмінності самих партійних і виборчих систем, певної усталеної логіки і конструктів й типів формування, відповідальності та стабільності урядових кабінетів, гетерогенності процесів законотворення тощо. Тому у підсумку обґрунтовано, що парламентська опозиція, в тому числі у країнах Вишеградської групи, сприяє балансуванню відносин влади між главою держави, урядом і парламентом, а також політичними акторами й агентами, які їх не становлять, однак це відбувається як виконавчо-законодавчо, так і партійно-електорально-детерміновано.

При цьому, у розділі зазначено, що вплив партійно-електоральних чинників на структуризацію політичної, головно парламентської, опозиції також зовсім не є уніфікованим й одностороннім, оскільки він визначається різними факторами. Серед них визначальними є типи партійних і виборчих систем, різновиди партій, особливості виборів і виборчого процесу, параметри й умови змагальності партій та узгодження інтересів між ними, зокрема з приводу виконавчо-законодавчих відносин, опції ідеологічного позиціонування та цілі і завдання партій, у тому числі в рамках електорального процесу, системні виміри структуризації партійних систем, зокрема їхня фракціоналізація, поляризація, концентрація тощо. Враховуючи всі означені чинники

структуризації парламентської опозиції, зокрема на прикладі країн Вишеградської групи, вмотивовано, що політичний процес та значення політичної, зокрема парламентської, опозиції у її рамках є неодмінно партійно-електорально зумовленими. Відтак унаслідуються це у факті, що парламентська опозиція в країнах аналізованого регіону є неодмінно ідеологічно і поляризаційно розділеною, що, з однієї сторони, впливає на її уповноваженість, однак, з іншої сторони, додає змагальності й варіативності політичному процесу. Це особливо вірно на тлі зауваження, згідно з яким усі політичні партії і рухи, які компонують національні парламенти країн Вишеградської групи, треба поділяти не лише на урядові/владі та опозиційні, а й додатково виокремлювати так звані ситуативні політичні сили, які композиційно не є урядовими, але політично не обов'язково позиціонуються як опозиційні. Відповідно, це створило враження, згідно з яким парламентська опозиція у країнах регіону є особливо динамічною та мінливою, що, водночас, не заважає конструктивізації демократичної опозиції як такої. У доповнення, це згенерувало уявлення, згідно з яким фактична уповноваженість парламентської опозиції залежить не тільки від її композиції, однак й від складу та розподілу впливовості у середовищі урядових/владних партій і політичних акторів. Хоча суто фактично сьогодні, на відміну від періоду ще двох десятиліть тому, політична, зокрема парламентська, опозиція в країнах Вишеградської групи стає дедалі більше ідеологічно розсіяною і поляризованою, принаймні порівняно з урядовими/владними політсилами, і це часто зумовлено головню чи передусім трансформаціями партійно-електоральних та частково виконавчо-законодавчих відносин у країнах регіону.

Викладені у Розділі 6 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [98].

РОЗДІЛ 7

АНТИСИСТЕМНА, АНТИІСТЕБЛІШМЕНТСЬКА ТА НАДНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ: ОСОБЛИВОСТІ, ДЕТЕРМІНАНТИ І НАСЛІДКИ

7.1. Особливості, тенденції і механізми розвитку та наслідки антисистемної й антиістеблішментської опозиції в країнах Вишеградської групи.

Поряд з визначальним впливом системної політичної, зокрема парламентської, опозиції на структурування політичного процесу та консолідацію/деконсолідацію демократії у різних країнах Вишеградської групи, доволі вагоме значення має апелювання й до феноменів антисистемної, екстремістської та наднаціональної політичної опозиції у регіоні [93, с. 206]. Зумовлено це передусім тим, як вже було зазначено у попередніх розділах дослідження, що інтеграційно-демократизаційні процеси в Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії все ж таки не змогли призвести до однозначного/уніфікованого трактування та позиціонування політичної опозиції, а відтак викликали її різносторонню диверсифікацію в міжінституційному, партійно-електоральному та системному чи антисистемному вимірах і зрізах. Це значною мірою корелює із зауваженням Х. Лінца про те, що політична опозиція на підставі врахування реалізовуваних нею засобів політичної боротьби й ставлення до реального чи можливого застосування насильства повинна бути поділена на лояльну/системну, напівлояльну/напівсистемну і нелояльну/антисистемну [824, с. 27–38]. Навіть попри те, що в країнах Вишеградської групи здебільшого створено своєрідне інституційне середовища конструктивізації політичної (передусім парламентської) опозиції [168, с. 346]. Адже з огляду на неповністю задекларований консенсус щодо "правил гри" все таки не було забезпечено усестороннього і максимально надійного механізму відторгнення впливу та популярності екстремістсько/радикально налаштованих організацій, які різною мірою становлять феномен антисистемної опозиції [93, с. 206].

Відтак сьогодні на прикладі країн Вишеградської групи (як і більшості інших країн Європи) є всі підстави для дихотомії між: системною (зазвичай, але не завжди

парламентською) опозицією, яка часто синонімізується як відповідальна, законна, класична, конституційна, легальна, лояльна, нормальна, реальна, регулярна, і така, що функціонує "спокійно і конструктивно", виступаючи "проти" влади, але не перешкоджаючи владі, і відповідно окреслюється здебільшого у рамках вузького чи інституційного підходу до дефініювання опозиції; антисистемною (зазвичай, але не завжди позапарламентською) опозицією, яка синонімізується категоріями антиорганізаційної, девіантної, екстремістської, невідповідальної, незаконної, нелегальної/напівлегальної, нелояльної/напівлояльної, ненормальної, протидіючої тощо і позиціонується як така, що ставить під сумнів легітимність політичного режиму в цілому і діє безвідповідально, бо не має жодних шансів бути репрезентованою при владі, й відповідно окреслюється здебільшого у рамках широкого чи соціологічного підходу до визначення опозиції [1127, с. 151]. Водночас є всі умови для поглиблення і диверсифікації знань про антисистемну політичну опозицію, адже вона може як визнаватись, так і не визнаватись владою (передусім урядом, коли йдеться про країни Вишеградської групи). Причому, як вказує Дж. Капочія [388, с. 16], коли уряд толерує чи не заперечує антисистемну політичну опозицію, він розуміє, що вона є маргінальною і не має істотного потенціалу реалізації своїх цілей та ідеології чи що в її існуванні та діяльності простежується відмінність між її ідеологією й очікуваними результатами її діяльності. І навпаки, коли уряд відчуває загрозу зі сторони антисистемної опозиції, то він всіляко намагається маргіналізувати її та протистояти будь-якому резервному потенціалу її політичного впливу [102].

А тому, як зауважує низка дослідників [32; 116, с. 40–41; 222], антисистемна політична опозиція може бути парламентською і позапарламентською, особливо коли йдеться про країни, політичні режими яких є демократичними. Це унаслідковано у факті, що антисистемну політичну опозицію доцільно структурувати на напівлояльну (яка звикло є парламентською чи може стати парламентською) і нелояльну (яка традиційно не має, а інколи і не може мати парламентського представництва). Причому напівлояльна політична опозиція виступає проти радикальної трансформації або руйнації чинної політичної системи, хоча, не маючи чітко визначеної позиції (вона коливається від неприйняття існуючого політичного режиму і прагнення його змінити до згоди з основними

стратегічними парадигмами політичного режиму, але за наявності незгод тактичного характеру може комбінуватись на підставі співпраці непримиренних та поміркованих опозиційних партій і рухів), може і організовувати акції проти уряду, і підтримувати дії нелояльної політичної опозиції, не беручи у них участі. Натомість нелояльна політична опозиція – це опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і рухів чітко та недвозначно заперечує чинну політичну систему, на підставі чого політичний режим схиляється до змін, а політична влада поступово втрачає легітимність, бо не здатна чинити опір непримиренній опозиційності [102]. Сумарно це означає, втім числі на прикладі країн Вишеградської групи, що коли напівлояльна політична опозиція є легальною, то вона типологізується як антисистемна політична опозиція у рамках політичної системи (що буває не дуже часто). А натомість коли нелояльна політична опозиція є нелегальною, то вона позиціонується як антисистемна політична опозиція за рамками політичної системи (трапляється частіше) [675, с. 128]. Це здебільше відповідає дихотомії антисистемної політичної опозиції на насильницьку (революційну, радикальну), яка звикло не інституціоналізована й не формалізована у політичній системі, та ненасильницьку (нереволюційну, реформаторську), яка має легальне право виконувати свою роль у політичній системі, а тому її "лояльність" доволі часто є марною спробою домогтись фундаментальних змін [268; 533, с. 14; 848, с. 166; 1065, с. 30].

Також загальнотеоретично цілком очевидно, що "входження" опозиції у політичну систему має два різні зрізи: формальний – наявність офіційної реєстрації в якості партії чи руху і представництво у структурах влади; неформальний – контакти з представниками правлячої еліти без офіційної реєстрації в якості партії чи руху. А відтак всі інші опозиційні структури у політичну систему "не включаються" через відсутність окреслених вище характеристик, а тому й з великою часткою ймовірності становлять феномен антисистемної політичної опозиції [13, с. 109]. Остання, у свою чергу, характеризується використанням переважно неконвенціональних методів політичної боротьби, слабкістю політичних ресурсів, "віртуалізацією" політичної активності, низькою кількістю прихильників, низькою довірою з боку громадян, а тому й неписаністю у систему представництва інтересів та неможливістю участі у виробленні політичних рішень в умовах демократичного політичного режиму [175].

Це здебільше, у тім числі і на прикладі країн Вишеградської групи, відповідає зауваженню й концепту Дж. Сарторі, згідно із яким антисистемна політична опозиція детермінується особливим (антисистемним) типом опозиційних партій [102, с. 40], що мають цінності та ідеологію, діаметрально протилежні тим [93, с. 207], котрі панують у політичній системі, в якій існують ці політичні сили [1125; 1129; 1130, с. 116–118; 1132, с. 67; 1133]. Причому у вузькому розумінні антисистемна партія/політсила у такому зрізі є політсилою, яка дотримується "тієї системи переконань, що не поділяє цінностей політичного ладу, в рамках якого вона існує". Відтак вона цілеспрямована, будучи "принциповою опозицією" [1129, с. 133], не лише на зміну уряду/виконавчої влади, але й на зміну системи організації державної влади загалом, у рамках якої діє уряд [1129, с. 132–133]. Натомість у широкому сенсі антисистемна партія є політсилою, яка намагається та спроможна підірвати легітимність режиму, якому вона опонує [1357], вживаючи для цього різні неконвенціональні засоби політичної боротьби – "від відчуження до протесту" [1229, с. 132]. Відтак головна відмінність антисистемної політичної опозиції від системної політичної опозиції не у радикальності методів політичної боротьби, а в наявності максимальної ідеологічної різниці і дистанції [13, с. 109]. Інкорпоровано це у факті, що антисистемні партії традиційно є політсилами, які займають місце, віддалене від політичного й партійно-ідеологічного "центру", визначеного у політико-конституційному вимірі тієї чи іншої країни [1229, с. 154, 163]. А тому, згідно із теорією партійних систем, розмірність "партійної антисистемності" – це ідеологічна відстань однієї партії (антисистемної) від інших партій (системних) відносно питань, які мають значення для політичної системи, де вони функціонують.

В умовах демократичних режимів, якими, як зазначено у попередніх розділах, є країни Вишеградської групи, це зазвичай виявляється у функціонуванні так званих екстремістських/радикальних лівих (передусім анархістських й комуністичних) та екстремістських/радикальних правих (передусім фашистських/неофашистських й нацистських/неонацистських) партій та рухів [1357]. Навіть попри те, що вони не обов'язково мають революційний характер, адже антисистемність може виявлятися у діапазоні від простого неприйняття до відкритого протесту супроти політичної системи [1132, с. 300]. Однак з обов'язковим наголосом, що антисистемна політсила

(партія чи рух) трактується як загроза демократичному політичному режиму [388, с. 10; 489; 675; 964, с. 571; 1282]. Це відповідає чи не первинному/ініціальному розумінню феномену антисистемної партії, запропонованому Х. Даалдером, згідно з яким такі партії "беруть участь у знищенні" демократій [444, с. 64]. Окрім того, це значною мірою корелює з вказівками інших науковців про доцільність виокремлення таких феноменів, як "основна структурна опозиція" (Р. Даль [447]), "принципова опозиція" (О. Кіркхаймер [715; 717]), "нелояльна опозиція" (Х. Лінц [824]), "партія або група з недемократичними ідеалами" (Х. Даалдер [443], Я. Бадж і В. Херман [374], К. фон Бейме [1312]), "партія або група з неконвенціональною, незаконною і насильницькою поведінкою" (Е. Ціммерманн [1351]), "ізолювана опозиція" (Л. Білл [331], П. Пульцер [1064]). А відтак засвідчує, що концептуальна логіка Дж. Сарторі спрямована на подвійне засвідчення саме реляційної антисистемності партій: із однієї сторони, його концепція передбачає ідеологічну дистанційованість антисистемної партії від інших (системних) партій у політичному (ліво-правому) просторі електоральної конкуренції; із другої сторони, його концепція стосується делегітимізуючого впливу дій та пропаганди антисистемної партії на політичний режим, у якому вона функціонує. Відповідно підхід Дж. Сарторі зазвичай не засвідчує об'єктивного змісту ідеологій антисистемних партій як таких, а натомість лише означає відношення ідеології антисистемних партій до основоположних цінностей певних типів політичного режиму і партійної системи [388].

Дещо видозміненої позиції (на відміну від надто ідіосинкратичного, реляційного і "розтягнутого" підходу Дж. Сарторі [414; 1124; 1126, с. 46]) дотримується Дж. Капочія, який зауважує, що на противагу системності політичної опозиції як уніфікованій категорії доречніше говорити не тільки про антисистемність опозиції та її окремі виміри, а й про несистемність і позасистемність опозиції [388, с. 9]. У такому зрізі позасистемність і несистемність політичної опозиції означає, що вона опонує політичній системі чи якійсь окремій її складовій, зокрема системі влади, державній системі, системі суспільних відносин, системі міжінституційних відносин [13, с. 110; 33, с. 11]. Причому опозиція здебільшого позасистемна, коли перебуває за рамками політичної системи і ніяк з нею не взаємодіє, будучи таким чином структурою, яка існує поза політичним життям та ніяк з ним не стикається (що наближує позасистемність до абсентеїзму і неучасті у політиці).

Натомість несистемна політична опозиція звикло окреслюється категорією незареєстрованих/неофіційних і позапарламентських політсил, які опозиційно (часто у формі відкритого протесту, спрямованого на руйнування і подальшу реконструкцію політичної системи (революційно) або на її зміну і поступовий "капітальний ремонт" [13; 217] (еволюційно)) ставляться до політичної системи в цілому і до її інститутів зокрема [102].

У поданні Дж. Капочіі це означає, що антисистемність партії та політичної опозиції доцільно трактувати дихотомічно – реляційно й ідеологічно [388, с. 10; 1357], – але не обов'язково споріднено і паралельно, зважаючи на її теоретико-методологічну окресленість/зумовленість партологічними теоріями і теоріями демократії/демократизації. У партологічному сенсі (в контексті партійних систем) критерієм антисистемності є реляційність, тобто властивість політсили (партії чи руху) зумовлювати поляризацію і відцентрову механіку партійної системи. Натомість у демократизаційному сенсі (чи в континуумі "демократія – автократія") критерієм антисистемності є ідеологічність, тобто здатність політсили протистояти будь-яким ознакам демократичного режиму [388, с. 22–23]. Дихотомує ці дві стратегії дефініювання антисистемних партій той факт, що на відміну від реляційної антисистемності партій і їхніх системних наслідків, які краще оцінювати ретроспективно, ідеологічна антисистемність партій може бути оцінена лише шляхом спекуляцій щодо майбутніх намірів партій. Інакше кажучи, майбутні (ex post) наслідки антисистемної позиції політсил постулюються на підставі чинної (ex ante) оцінки їхньої антисистемності [388].

Натомість об'єднують ці дві стратегії дефініювання антисистемних партій, а відтак і антисистемної опозиції, їхні ключові атрибути й ознаки: 1) віддалене ідеологічно-просторове розташування виборців антисистемних партій від виборців "сусідніх" партій мейнстрімного характеру (які конструктивізують відносини влади й опозиції); 2) низький потенціал коаліційності антисистемних політсил; 3) тактика надмірної делегітимізації та пропагандизації політичного процесу антисистемними партіями; 4) нерівномірна ідеологічна дистанція між системними й антисистемними партіями; 5) відцентровість і надмірна поляризація (багатополярність у кластері "ліві – центр – праві") політичного процесу та конкуренції [93, с. 208; 388; 1120; 1131]. На цьому тлі

антисистемні політсили, які виключаються з парламентських/урядових коаліцій та позиціонуються як політично безвідповідальні [1129, с. 139–140] й ідеологічно опозиційні політичному режиму, у якому вони функціонують, максимізують політичну поляризацію й ідеологічну дистанцію [442, с. 99, 103], підривають доцентрові тенденції міжпартійної конкуренції, а натомість розвивають потенційно "винагороджувальну" для себе тактику, яка полягає у делегітимізації політичної системи і "спотворенні політичного ринку" [388].

Сумарно це означає, що якщо політсила (партія або рух) зазнає змін у своїх коаліційних чи пропагандистських стратегіях, то вона перестає володіти властивістю антисистемності. І навпаки, політсила залишається антисистемною, якщо вона "нелояльна коаліційно" [388, с. 26] і нездатна до пактування. Доповнюється це ідеєю М. Зуліанелло [1357], який зазначає, що антисистемною є політсила (партія чи рух), у випадку якої одночасно виконуються дві вимоги: а) ідеологічне позиціонування політсили щодо політичного статусу-кво не просто призводить до артикуляції звиклого несприйняття влади/уряду й оформлення політико-орієнтованої опозиції їй/йому, але і зумовлює генерування питань метаполітичного характеру, зокрема щодо доцільності та раціональності чинної політичної системи і її політичних інститутів; б) політсила не бере участі у помітних кооперативних взаємодіях на системному рівні, навіть не зважаючи на власне антагоністичне самосприйняття та/або ставлення інших партій у системі, а тому виступає за радикальне анулювання й зміну/заміну чинної партійної системи [93, с. 208]. Відтак в умовах демократичних режимів, якими інституційно є всі країни Вишеградської групи, позначення політсил як ідеологічно антисистемних є синонімом їхнього позначення як антидемократичних [388]. Більше того, ідеологічна антисистемність політсил за своєю природою є "негативним явищем", бо окреслює протидію таких політсил певним об'єктам політичного процесу. Відповідно, для того, щоби трактуватись антисистемною, політична сила (партія чи рух) не повинна протистояти всім без винятку характеристикам відповідної політичної системи, а хоча б одній із них. Але це, у свою чергу, означає, що ідеологічна антисистемність політсил також обов'язково пов'язана із політичною системою, але із цілком іншою політичною системою і по-іншому згенерованою в умовах реляційної антисистемності. Сумарно це засвідчує, що реляційна антисистемність політсил і політичної опозиції відноситься до порівняльного аналізу

партійних систем, а ідеологічна антисистемність політсил і політичної опозиції є важливим концептуальним інструментом для аналізу проблем демократії та демократизації [102, с. 41; 102; 388].

Це чітко прослідковуємо на прикладі далеко неповного переліку антисистемних політичних сил (партій та рухів) у різних країнах Вишеградської групи (див. нижче). Вони, будучи здебільше напіввляльними і легальними, розміщувались/розміщуються на крайніх флангах ліво-правого політично-ідеологічного спектра і звикло виявляють свою постійну опозиційність мейнстрімним політичним силам й політичному процесу (який здебільшого окреслюється якщо не як центристський, то принаймні точно як лівий/лівоцентристський чи правий/правоцентристський) [93, с. 208].

Причому традиційними прикладами ультралівих антисистемних партій у країнах Вишеградської групи є або раніше були переважно неререформовані чи модернізовані або ж взагалі новостворені комуністичні й анархістські політсили, зокрема Польська партія праці (PPP) та партія "Зміна" (Z) у Польщі, Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM) і "Лівий блок" (LB) у Чехії, Комуністична партія Словаччини (KSS), "99 відсотків – Громадянський вибір" (99 %), Асоціація працівників Словаччини (ZRS), "Спільний вибір" (SV) і Партія демократичних лівих (SDL) у Словаччині [93, с. 208] (див. Додаток Б). Специфіка лівих антисистемних політсил (партій і рухів) у країнах Вишеградської групи (й у більшості країн Європи) в тому, що вони, попри поширену думку про їхню повну "гибель" після колапсу СРСР [868], сьогодні все ж виявляються функціонуючими, хоча й не дуже, за винятком Чехії, електорально популярними (див. Додаток В). Крім того, у деяких країнах регіону, зокрема знову ж таки в Чехії, саме ультраліві антисистемні партії, передусім Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM), є прямими претендентами (особливо за результатами виборів 2017 р.) на зайняття місця поки що мейнстрімних лівоцентристських партій (зокрема Чеської соціал-демократичної партії (CSSD)) [93, с. 208; 795; 866].

Загалом усі радикальні ультраліві партії є антисистемними хоча би тому, що відкидають основні соціально-економічні структури, цінності і практику сучасного капіталізму й виступають за його "докорінну і галузеву" трансформацію [487; 867]. Вони є "лівими" насамперед у підходах до визначення економічної нерівності як основи існуючих

політичних і соціальних домовленостей, адже виступають за підтримку колективних економічних і соціальних прав як основи потрібного порядку денного [276]. З іншої сторони, будучи антагоністичними і ґрунтуючись на традиціях передусім ленінізму та троцькізму, ультраліві партії, хоч і намагаються досягнути "єдності у різноманітності" [385, с. 75; 866; 1103, с. 70] (моральних, культурних, історичних, соціально-економічних незгод [1174]), все ж є порізно екстремістськими/радикальними [93, с. 209], адже: а) деякі з них є дійсно надто екстремістськими й антисистемними, бо підтримують "революційну" протидію капіталізму та ліберальній демократії; б) деякі з них (особливо якщо вони є релевантними, тобто мають парламентське представництво) є помірно радикальними, бо вимагають поглиблення економічної і політичної демократії шляхом трансформації "неоліберального" й глобалізованого капіталізму. Відтак антисистемні ультраліві партії у країнах Вишеградської групи посилюються у випадку, коли відбувається погіршення соціально-економічного стану розвитку та посилення антиглобалістських тенденцій і настроїв [93, с. 209; 98].

Противагу їм становлять такі найвідоміші приклади чинних та історичних (в 1989–2017 рр.) ультраправих (переважно націоналістичних, нацистських, фашистських і шовіністських) антисистемних політсил у країнах Вишеградської групи, у тому числі й проросійських і підтримуваних Росією [770; 1308; 1327, с. 6, 10, 25, 30, 34], як: "Рух за відбудову Польщі" (ROP), "Національний рух" (RN), "Солідарна Польща" (SP), "Союз реальної політики" (UPR), Союз нових сил (SNS), Соціальний рух "Альтернатива" (RSA), "Ліга польських родин" (LPR), "Самооборона", Партія "X" (X) і "Кукіз 15" (K) – у Польщі [1018]; "Народна партія Наша Словаччина" (LsNS), "Нація і справедливість – Наша партія" (NaS–NS), Народно-демократична партія (NDS), Словацька національна партія (SNS), Словацька народна партія (SLS), "Словацька спільність" (SP), "Словацька спільність – Народна партія" (SP–NS) і "Ми – сім'я" (SR) – у Словаччині [457; 736; 737; 972]; Угорська партія справедливості і життя (MIEP) та Jobbik – "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik) – в Угорщині [511; 522; 695; 760; 921; 1195]; "Гонка за республіку" – Республіканська партія Чехословаччини (SPR–RSC), "Республіканці Мірослава Сладка" (RMS), Республіканська партія Чехії, Моравії та Сілезії (RSCMS), Національно-соціальний блок (NSB), Чеська націонал-соціалістична партія (CNSP), Національна партія (NS), "Правий блок" (PB),

Робітничча партія (DS), Робітничча партія соціальної справедливості (DSSS), "Національна єдність" (NSJ), "Суверенітет – Блок Яна Бобосікова" (S–JB), "Свобода і пряма демократія" (SPD), "Національна демократія" (ND) – у Чехії [93, с. 209–210; 297; 735; 736; 871; 873–877; 1308] (див. Додаток Б).

Вони характеризуються значно більшою неоднорідністю та електоральною і політичною успішністю й репрезентативністю, аніж ультраліві антисистемні партії у країнах регіону (див. Додаток В) [93, с. 210; 878; 1036]. І детермінуються тим, що не є прихильниками ідеї "безмовної контрреволюції" (як їхні гомологи у країнах Західної Європи [1036]), адже не дотримуються ідеї формування спільної "протестно-трансформаційної" "центрально-східноєвропейської" ідентичності [878], а натомість поєднуються передусім такими атрибутами, як клерикалізм та протидія етнічним меншинам. Навіть попри те, що для окремих ультраправих політсил, передусім для неофашистських/неонацистських, властива транснаціональна ідентичність (наприклад, у формі "західнослов'янського католицького карального фашизму"). Водночас для різних ультраправих партій у країнах Вишеградської групи властиві такі ознаки ідеологічного позиціонування, як їхня спрямованість на іредентизм, антикорупцію і євроскептицизм [93, с. 210] (про що детальніше йтиметься згодом).

Ці особливості ідеологічного позиціонування ультраправих політсил у країнах регіону зумовлені тим, що вони у своєму політичному дискурсі апелюють як до практики докомуністичного минулого, так і до перспектив вирішення проблем посткомуністичного сьогодення. Інкорпоровано це у факті, що серед ультраправих в регіоні варто виділяти як докомуністичні й комуністичні, так і посткомуністичні [93, с. 210; 386, с. 191–195], навіть попри те, що рамки між ними розмиті і з тенденцією до дублювання. Відтак більш доцільно говорити про згрупований феномен правої антисистемної політичної опозиції, що виявляється у клерикалізмі й іредентизмі (як докомуністичних питань), а також у "соціальних національних" економіках, етнічних меншинах, корупції і проблематиці ЄС (як посткомуністичних питань). Причому синтезуючими у цьому зрізі є мобілізаційний радикалізм і популізм, які створюються довкола націоналістичного, авторитарного й популістського профілю ультраправих політсил і опозиції. Крім того, ультраправі характеризуються своєю увагою на

джерелах національної ідентичності, зокрема на феномені етнічної спільноти, детермінуються своїм антиелітистським спрямуванням і часто означаються і як антизахідні, і як антисхідні. Щоправда, найбільш виразно це виявляється на тлі євроскептичної орієнтованості правих антисистемних партій, адже для них саме Захід позиціонується як найбільший противник і загроза нещодавно набутій/відновленій національній незалежності. А натомість не Схід, який для окремих ультраправих партій у країнах Вишеградської групи позиціонується як "альтернатива Європі" і доповнення конструкту "Європи націй" [93, с. 211; 98].

Водночас це зовсім не заперечує позиції М. Мареша про те, що ультраправі антисистемні політичні сили в країнах Вишеградської групи (і не тільки у них) не є уніфікованою сім'єю партій, а швидше розрізнено-суміжними "сім'ями партій", які мають різне генетичне та ідеологічне походження, але зводяться до спільного знаменника винятково у тому факті, що вони належать до сфери правої політики й екстремізму [878]. Для яких важливими є питання національних інтересів, захисту "традиційного" населення від негативних наслідків імміграції (злочинності, тероризму, культурної дезінтеграції) із інших культурних територій, протидії зловживанню перевагами своєї "власної" соціальної держави, протидії наднаціональній ("надмірно лівій" та "псевдогуманістичній") інтеграції, а також жорсткої кримінальної та пенітенціарної політики [93, с. 211]. Одним з виявів цього є поділ усіх ультраправих партій у регіоні на екстремістські/надмірно радикальні й помірно радикальні: перші характеризуються нетолерантним та фанатичним ідеологічним позиціонуванням, орієнтованим проти цінностей демократичної конституційної держави; другим типові дестабілізуючі випадки на сторону політичної системи, яка все ж має функціонувати у рамках демократичної конституційної держави. Аналогічна логіка відстежується і у випадку нелегалізованих ультраправих організацій в країнах Вишеградської групи, тобто у випадку рухів, які не конкурують за отримання політичної влади (на відміну від партій та рухів, які здебільшого є не повністю антисистемними, а лише частково антисистемними та напіввлояльними) (див. табл. 7.1). Водночас саме вони, будучи позабюджетними, позадержавними і неінституційними, традиційно позиціонуються як самооборонні, парамілітарні, насильницькі організації та рухи, які часто підтримуються офіційними і релевантними політсилами [93, с. 211; 898, с. 4].

Таблиця 7.1

Найвідоміші нелегалізовані й антисистемні ультраправі опозиційні організації в країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [495, с. 47; 869; 872; 879; 930, с. 71; 939, с. 80; 1035; 1162; 1308]

Країна	Найвідоміші нелегалізовані й антисистемні ультраправі опозиційні організації
Польща	"Усепольська молодь" (Młodzież Wszechpolska), "Національно-радикальний табір" (Obóz Narodowo-Radykalny), "Національне відродження Польщі" (Narodowe Odrodzenie Polski), "Кров і честь" (Krew i Honor), "Батьківщина" (Ojczyzna), "Націонал-соціалістичний фронт" (Front Narodowo-Socjalistyczny), "Національно-радикальний інститут" (Instytut Narodowo-Radykalny), "Польські полки" (Hufce Polskie)
Словаччина	"Націонал-соціалістичний рух Європи" (Národno-socialistické hnutie Európy), "Клан словацьких лицарів" (Klan Slovenských rytierov), "Словацький національний фронт" (Slovenský národný front), "Словацький світанок" (Slovenský úsvit), "Словацька національна ліга" (Slovenská národná liga), "Словацька патріотична організація – Гвардія" (Slovenská vlastenecká organizácia – Garda), "Національний опір Словаччини" (Národný odpor Slovensko), "Автономні націоналісти" (Autonómni nacionalisti), "Нова вільна Словаччина" (Nové slobodné Slovensko), "Наша Словаччина" (Naše Slovensko), "Об'єднана словацька молодь" (Jednota Mládeže Slovenskej), "Словацькі призовники" (Slovenskí branci), "Асоціація словацьких солдатів" (Asociácia slovenských vojakov)
Угорщина	"Кров і Честь" (Vér és Becsület), Група "Совість 88" (Lelkiismeret 88 Csoport), "Бригада смерті" (Halálbrigád), "За краще майбутнє – Угорська самооборона" (Szebb Jövőért Magyar Önvédelem), "Карпатський гвардійський рух" (Kárpát Haza Őrei Mozgalom), "Угорська гвардія" (Magyar Gárda), "Угорська національна гвардія" (Magyar Nemzeti Gárda), "Нова угорська гвардія" (Új Magyar Gárda), "Спадкова угорська гвардія" (Őrző Magyar Gárda), "Угорський національний фронт" (Magyar Nemzeti Arcvonal), "Угорський рух самооборони" (Magyar Önvédelmi Mozgalom), "Національна воєнна платформа" (Nemzeti Akarat Platform), "Націоналісти-мотоциклісти" (Nemzeti Érzelmű Motorosok), "Прямий край" (Straight Edge), "Позаконна армія" (Betyársereg), "Pax Hungarica", "Скінхеда" (Skinheads), "Національно-визвольний фронт" (Nemzeti Felszabadító Front), "Угорська національно-визвольна армія" (Magyarok Nemzeti Felszabadító Hadsereg)
Чехія	"Республіканська молодь" (Republikánská Mládež), "Національний/вільний опір" (Národní/svobodný odpor), "Автономні націоналісти" (Autonómni nacionalisti), "Корпус захисту Робітничої партії" (Ochranné sbory Dělnické strany), "Робітничка молодь" (Dělnická mládež), "Патріотичний фронт" (Vlastenecká fronta), "Вільна молодь" (Svobodná mládež), "Вільний простір" (Svobodný prostor), "Холешовське звернення" (Holešovská výzva), "Чесько-моравська слов'янська асоціація" (Českomoravský slovanský svaz), "Нова республіка" (Nová republika), "Національна домашня гвардія" (Národní domobrana), "Чехословацькі солдати в резерві" (Českoslovenští vojáci v záloze)

Це виявляється у градації більшості антисистемних і нелегальних ультраправих організацій на ультранаціоналістичні неонацистсько-радикалістські, народницько-радикалістські (передусім угорські і неогуситські) та "нові праві" радикалістські (передусім ультраконсервативні та інтегрально-католицькі). Вони зазвичай не дуже багаточисленні, часто пов'язані із напівволяльними політичними партіями і рухами, які беруть участь у виборах, але самі по собі виступають проти лібералізму, фемінізму, етнічних, національних, релігійних, сексуальних меншин, релятивізму, толерантності і західної культури, відтак позиціонуючись як гомофобські, націоналістичні, расистські, сексистські та ксенофобські тощо [93, с. 211–212; 98].

Крім того, засвідчено, що антисистемні ультраліві та ультраправі партії, а відтак і антисистемна політична опозиція у країнах Вишеградської групи є євроскептичними [936, с. 17] (про що деталізовано у наступному підрозділі дослідження), адже деякі з них виступають за вихід з ЄС, а деякі хочуть реформувати його зсередини [421; 486]. Однак ультраліві партії та опозиція виступають проти неоліберального характеру євроінтеграції і натякають електорату про недоцільність ЄС на основі аргументів економічної незахищеності. У свою чергу, ультраправі партії і опозиція протистоять європейській інтеграції, захищаючи національний суверенітет й ідентичність [470; 654]. Водночас "спарює" ці партії (але з превалюванням у випадку ультралівих політсил) такий вияв антисистемності, що вони як опозиційні готові приймати будь-які нові питання для збільшення своєї популярності і впливу на політичну систему, але як урядові характеризуються втратою стимулів на здійснення цього [93, с. 212; 866].

У підсумку і теоретико-методологічно, і емпірично прослідковано, що загалом антисистемна опозиція у країнах Вишеградської групи (й у більшості демократій) характеризується набором певних атрибутів: 1) антисистемні партії (які найчастіше інкорпорують феномен антисистемної політичної опозиції) можуть впливати на законодавчий і виконавчий процес, критикувати уряд і політичну систему, політизувати певні соціально-економічні питання, інформувати населення тощо; 2) антисистемні партії, які перешкоджають урядовій діяльності і політичній системі на підставі своєї антисистемної позиції, самоідентифікуються як такі, що працюють у системі (тобто системні); 3) антисистемні партії та загалом антисистемна опозиція не можуть або не хочуть відповідати за свої політичні дії і рішення, а відтак стосовно них, зокрема на підставі патернів і моделей протестної чи безвідповідальної політичної поведінки, не можна вибудовувати конкретних емпіричних передбачень/припущень; 4) антисистемна опозиція традиційно має чи принаймні може мати неінституційний характер, зокрема у формі позапарламентської діяльності, оскільки вона може негативно впливати на політичну систему в цілому; 5) радикально/екстремістсько антисистемна опозиція виявляється у різкому запереченні будь-яких дій та рішень чинної політичної влади (уряду), а помірковано антисистемна опозиція – в оспорюванні легітимності певних чи всіх дій і рішень чинної влади, зокрема крізь призму перевірки їхньої етичності і законності; 6)

антисистемна політична опозиція не погоджується з базовими засадами суспільно-політичного ладу в країні, тому сприймає провладну більшість/меншість як свого ворога, а не конкурента; 7) носії антисистемної політичної опозиції прагнуть змінити соціально-політичні "правила гри" з застосуванням законних і/чи незаконних засобів і методів політичної боротьби, через що повністю чи частково відкидають систему політичних цінностей і діють на дискредитацію функціонуючих інститутів державної влади, їхню делегітимізацію та порушення перебігу політичних процесів; 8) нелегальна антисистемна політична опозиція діє приховано, часто поза рамками існуючої політичної системи та інколи насильницько, а її права та претензії не визнаються владними структурами; 9) антисистемна політична опозиція може або інтегруватись у політичну систему (особливо якщо це система демократичного типу), або набути статусу загальнонаціонального лідера і сприяти руйнації політичного режиму (особливо за умови недієздатної влади і певних об'єктивних обставин, що перешкоджають суспільному розвитку) [93, с. 212–213; 213, с. 42; 222].

Водночас це зовсім не заперечує логіки, згідно з якою будь-яка антисистемна політсила й антисистемна опозиція може перетворитись (або відразу сформуватись) у, відповідно, прагматичну партію та прагматичну системну опозицію [1191]. Останні у такому випадку мають трактуватись як політичні сили, які підтримують політичний порядок денний у рамках чинної політичної системи (зокрема в умовах демократії і вільної/ринкової політичної кон'юнктури), але водночас зберігають свою структуру цінностей, яка дає політсилам і опозиції свою ідеологічну та реляційну ідентичність [93, с. 213]. Відтак феномен прагматичної політсили та прагматичної опозиції перебуває на стику системності й антисистемності.

Це чи не найбільш виражено на тлі концептуалізації і верифікації політичною наукою і практикою різних країн, у тім числі й Вишеградської групи, такого феномену, як антиістеблішментські партії [292; 1290] (з англ. anti-establishment parties), антиполітично-антиістеблішментські партії [238; 1145] (anti-political-establishment parties), антиістеблішментські реформістські партії (anti-establishment reform parties) [605; 606], антипартії [661; 940; 1137] чи популістські партії, які виступають проти правлячих/основних партій та політичних еліт [726; 1186]. Це політсили, яким обов'язково мають бути властиві такі атрибути, як: а)

самосприйняття себе як опонента тим політсилам, які становлять політичний уклад й істеблішмент політичної системи; б) розуміння й використання риторики про те, що є суттєвий розкол між політичним істеблішментом та народом, зокрема у тому сенсі, що немає різниці між істеблішментськими партіями, які при владі/в уряді і в конструктивній опозиції, адже вони, по суті, однакові; в) намагання кинути виклик статусу-кво з питань політики і основних атрибутів функціонування політичних систем й окремих інститутів, зокрема на підставі апелювання до їхньої неефективності [105, с. 49; 238, с. 12; 239; 940; 1137, с. 301; 1145; 1186]. Одним з синонімів або різновидів таких політсил є так звані "трибунні партії" [962], яким притаманні такі атрибути як: радикальне нецентристське (ліве чи праве, авторитарне чи лібертаріанське) ідеологічне позиціонування; популістський антиістеблішментський дискурс; зобов'язання репрезентувати конкретні соціальні класи; агресивний дискурс і поведінка до "політичних ворогів"; обов'язок працювати на "відновлення справжньої демократії"; тенденції пропонувати спрощені рішення складних проблем [105, с. 49].

У країнах Вишеградської групи, принаймні станом на 2017 р. (а також й раніше), вони були представлені такими політсилами (партіями та рухами), як: у Польщі – Конгрес нових правих/"Нові праві" (KNP), "Кукіз 15" (K), "Національний рух" (RN), "Зміна" (Z), "Національне відродження Польщі" (NOP), "Національний радикальний табір" (ONR), "Самооборона" ("Наш дім – Польща") тощо [423, с. 50–54; 929, с. 74; 959, с. 115; 1238, с. 15, 23; 1327, с. 6, 10, 25, 30, 34]; в Словаччині – "Звичайні люди" (OL), "Звичайні люди і незалежні" (O'LaNO), Партія громадянського порозуміння (SOP), "Свобода і солідарність" (SaS) тощо [962; 1304, с. 18]; в Угорщині – Jobbik – "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik), "Політика може бути іншою" (LMP), "Один мільйон за свободу преси в Угорщині" (Milla) [294, с. 13, 27; 467, с. 2; 570, с. 18, 19, 21, 23; 921, с. 103; 957, с. 3, 4, 9]; у Чехії – "Альянс нового громадянина" (ANO), "Зв'язки з громадськістю" (VV), "Незалежні демократи" (NEZDEM), Піратська партія (Pi), "Світанок прямої демократії" (UPD) [618; 645; 694, с. 28; 1058] тощо [605; 606]. Також різною мірою, хоч частково і умовно, а також помилково, до антиістеблішментських партій інколи зараховують "Право і справедливість" (PiS) і "Лігу польських родин" (LPR) [423, с. 43; 467, с. 2; 1304, с. 21] в Польщі й Угорський громадянський союз (Fidesz) [941, с. 16] в Угорщині [105, с. 49] (детально див. Додатки Б і В).

Атрибути і детермінанти антиістеблішментських політсил у країнах Вишеградської групи зумовлені тим, що аналізовані політсили дотримуються і поширюють твердження про те, що владна (не важливо чи урядова, чи опозиційна) еліта та контр-еліта не може або ж не хоче представляти інтересів "звичайних громадян" [292]. Інакше кажучи, антиістеблішментські партії у регіоні застосовують політичний дискурс "ми проти них", тобто проти класу осіб, які володіють владою [105, с. 49]. У цьому виявляється частково системна, а частково й антисистемна політична [709], але найперше антиелітистська аполітична опозиційність [1149] антипартій і політика їхнього протистояння тим, хто володіє владою. Причому "ступінь опозиційності" у такому випадку залежить від закликів до антиістеблішментської політики і антиполітики [292; 1145]. Але обов'язково з зауваженням про те, що заклики до аполітичності безумовно кидають виклик політичній системі в цілому і її окремим політичним інститутам. Відтак за своєю суттю феномен антиістеблішментських партій у країнах Вишеградської групи є частково прикладом антисистемності, але водночас і в будь-якому випадку – зразком якщо не нелояльної, то принаймні напівлояльної політичної опозиції [292] або, інакше кажучи, проміжним варіантом "нормальної"/демократичної та "ненормальної"/антидемократичної (чи антисистемної) політичної опозиції [1145]. Принаймні на відміну від лояльної опозиції, яка у такому випадку може висловлювати антивладні гасла та заклики, однак які не стосуються цілого політичного класу чи політичної системи, а лише уряду [105, с. 49]. З іншої сторони, антиістеблішментські партії у країнах Вишеградської групи суттєво відрізняються від антисистемних партій й антисистемної політичної опозиції, адже вони (будучи у рамках партійної системи чи поза ними, тобто будучи чи не будучи релевантними – представленими у парламентах) не кидають виклик демократичному політичному режиму й не вимагають зміни демократичних інститутів, хоч і пропонують їхнє вдосконалення [1137, с. 301]. А натомість функціонують через залучення такого типу політиків, у тому числі й популістів [1290], які вмотивовані притягненням громадянської підтримки "народу" на підставі ідеї протистояння політичній еліті як такій. Щоправда, з успіхами у формулюванні нового порядку денного, що визначається мобілізацією дифузного невдоволення і його трансформацією у підтримку конкретних реформ [105, с. 50; 1137, с. 298].

Відтак, як вказує Р. Барр [292], треба виокремлювати щонайменше три програмно-прагматичних цілі й стратегії поведінки антиістеблішментських партій і рухів, якщо вони перебувають у напівлояльній опозиції до політичної системи та її політичних інститутів: а) стратегія зміни політичного персоналу (політичної еліти чи політичного класу); б) стратегія зміни політичного персоналу водночас з покращенням підзвітності і ефективності влади/урядування; в) стратегія зміни політичного персоналу і збільшення залученості громадян до урядування [105, с. 50]. Всі інші цілі антиістеблішментських партій є швидше тактичними і не засвідчують стратегічної спрямованості напівлояльної політичної опозиції. Більше того, доволі часто антиістеблішментські партії в країнах Вишеградської групи намагаються дистанціюватись від завдань і цілей влади/урядів, засвідчуючи тим самим свою лиш часткову лояльність політичній системі. Водночас вкрай важливо те, що чимало антиістеблішментських партій у країнах регіону доволі часто виявляють прихильність ідеям й інструментам не багатоярусної представницької демократії з вертикальними стримуваннями і противагами, а передусім ідеям прямої демократії, згідно з якими рядові громадяни позиціонуються як механізми і ресурси горизонтального контролю влади. А це вкотре засвідчує часткову антисистемність антиістеблішментських партій у країнах Вишеградської групи, адже вони якщо не виступають за деінституціоналізацію політики, то хоч націлені на реінституціоналізацію міжінституційних відносин та політичного процесу [105, с. 50].

У цьому зрізі примітно, що формування і популяризація антиістеблішментських партій і напівлояльної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи зумовлені [105, с. 50]: високими або зростаючими рівнями корупції і безробіття [605; 606]; популяризацією високого рівня громадянського невдоволення чинною політикою та міжінституційними відносинами [292]; можливістю таких партій переконати своїх потенційних прихильників, що вони дійсно протистоять, а не є частиною вкоріненої структури влади та міжінституційних відносин; значним зміщенням політичного процесу і міжпартійної конкуренції у напрямі ідеологічної медіани, тобто задоволення політичних інтересів середнього виборця, а не виборців на лівому й правому краях партійно-ідеологічного спектра (через те, що так звані основні або істеблішментські партії не можуть представити виборців із ідентичністю, яка значно відрізняється від

ідентичності електорату партій із доцентровим позиціонуванням); збільшенням поляризації міжпартійної конкуренції і розширенням політичного простору [239].

Причому феномен самої політичної опозиції антиістеблішментські партії також розуміють специфічно. Вони заперечують "бінарний код" взаємодії і протиставлення уряду та опозиції [840] як помилковий і навіть безглуздий, а натомість зазначають, що у чинній політичній системі відмінності між урядом й опозиційними партіями просто не мають значення, тому потребують так званої "символічної де-диференціації" [1145]. Її суть у перетворенні універсуму політичних акторів як однорідного політичного класу, у якому центральним має бути антиполітичне рівняння, згідно з яким "уряд дорівнює опозиції" [1145]. Відтак це якісно засвідчує, що префікс "анти" у контексті антипартій і антиістеблішментської політики в країнах Вишеградської групи є деліберативним та навмисним, оскільки такі політсили, з однієї сторони, рекламують образи політичної нейтральності, вдають, що вони займають неполітичні або аполітичні позиції, але, з іншої сторони, мають тенденцію дискурсивно та реально (на практиці) розгортати агресивний і конфронтаційний стиль напівволяльної політичної опозиції [1146]. Внаслідок цього антиістеблішментські політсили висловлюють принципову політичну антипатію своїм конкурентам, максимально можливо дистанціюються і навіть ізолюються від них, а відтак відмовляються від компромісу та співпраці з ними у рамках чинної політичної системи. Таким чином вони апелюють до розуміння відносин влади/уряду й опозиції не як конкуренції, а як ворожнечі, тим самим підриваючи конструктивізм опозиційності у парламентських демократіях країн Вишеградської групи [105, с. 50].

Річ у тім, що істеблішментські партії реагують на дії антиістеблішментських партій доволі часто майже ідентично, симетрично та дзеркально [1145]. У результаті це вкотре доводить, що антиістеблішментські партії в регіоні є частково антисистемними і напівволяльними, адже вони констатують, що не належать ні до політичної еліти чи контреліти (а відтак і до політичної системи), ні до антидемократичної політичної опозиції. А також вказують, що вони протистоять лише політичній еліті/контреліті, а не ліберально-демократичному режиму. Відтак антиістеблішментська опозиція – це: а) більше, ніж "нормальна"/системна політична опозиція, адже вона зосереджує свої дискурси та випадки не тільки на чинних урядах/владі, а й на всіх партіях – зокрема уряду

і конструктивної опозиції; б) менше, ніж "ненормальна"/антисистемна політична опозиція, адже вона не повною мірою виступає проти принципів демократичного урядування, бо визнає основні правила конституційної гри [659, с. 226; 1145; 1312, с. 366;]. Або, узагальнюючи, це опозиція, яка дискурсивно є значно більше антисистемною, а практично – значно більше системною [105, с. 50].

Це, приміром, відображено у тому факті, що антиістеблшментські політичні сентименти виборців у країнах Вишеградської групи не означають їхнього голосування за антисистемні чи так звані екстремістські (особливо правопопулістські) політичні партії. Натомість частіше саме прихильники антисистемних/екстремістських партій голосують за більш прагматичні рішення, інкорпоровані в функціонуванні антипартій чи антиістеблшментських партій [474]. Відображено це у таких кореляціях: виборці можуть довіряти політичній системі, але голосувати за, приміром, правопопулістські чи лівопопулістські й антисистемні/екстремістські політичні сили; виборці можуть не довіряти політикам і політичній системі, але утримуватись від голосування за право- чи лівопопулістські й антисистемні/екстремістські сили [105, с. 51]. Станом на 2017 р. це найбільше було помітно на прикладі Чехії, у якій замість голосування за радикальні антисистемні партії виборці віддали перевагу антиістеблшментським політсилам "Альянс нового громадянина" (ANO), Піратська партія (Pі) та "Світанок прямої демократії" (UPD). За аналогією, значну популярність антиістеблшментські сили – "Свобода і солідарність" (SaS) та "Звичайні люди і незалежні" (O'LaNO) – здобули в Словаччині, маргіналізувавши радикальні антисистемні політсили (це засвідчують дані Додатку В). Хоча цього й не відбулось, приміром, в Угорщині, оскільки в ній ключова антиістеблшментська партія Jobbik – "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik) водночас є і антисистемною, хоч до парламенту й пройшла інша антиістеблшментська партія "Політика може бути іншою" (LMP). Відтак популізм та популістські партії не завжди є антиістеблшментськими і навпаки, внаслідок чого популістські партії в умовах демократичного політичного режиму не завжди є антисистемними [105, с. 51].

Тим не менше, антисистемність, антиістеблшмент і популізм політичної опозиції становлять значний ризик демократії і конструктивності взаємодії влади й системної опозиції у країнах Вишеградської групи. Зумовлено це значною зміною сприйняття

політичної конкуренції [105, с. 51]. Адже з моменту демократизації країн Вишеградської групи вдалось досягнути політичної рівноваги та компромісу, коли помірковані прихильники і представники влади (політичного режиму) зуміли налагодити діалог з поміркованими прихильниками і представниками опозиції [502; 1092], ізолювавши тим самим "жорстких" прихильників і представників влади й опозиції [1060]. У результаті було вмотивовано інституційну та поведінкову консолідацію демократії, яка всіляко протистояла таким явищам, як залякування, насильство та порушення влади [397;1086]. Натомість з початку XXI ст. почали прослідковуватись дещо інші тенденції політичної конкуренції, зокрема відмова деяких політсил від участі у виборах, формування або реформування антисистемних (нелояльних і напівлояльних) й антиістеблішментських партій і рухів (про які зазначено вище), які подеколи суттєво вплинули на політику, зокрема ускладнивши процеси формування урядових/владних коаліцій, апелюючи передусім не до консенсусної міжінституційної та міжпартійної конкуренції, а до інтересів слабоінтегрованого і слабозвиненого громадянського суспільства [655] (чи, за вираженням П. Копецькі і К. Мадде, "негромадянського суспільства" [751]) як основного, хоча і дефектного функціонального елемента демократії [325; 1288]. Значною мірою, як вказують Р. Роуз, В. Мішлер та К. Харпфер [1097], це зумовлено невдоволеністю громадян окремих країн Вишеградської групи функціонуванням представницької демократії і їхньою недовірою до політичних інститутів, що є умовою генерування так званої "зламаної/дефектної демократії". Доповнюється це вкрай низькою політичною залученістю громадян і явкою виборців [757; 1013], а також незначною деліберативністю (дорадчістю) демократичних процедур [324], а натомість зменшенням підтримки та "дефіцитом демократії" [1046] в окремих країнах регіону [105, с. 51].

Відтак у країнах Вишеградської групи, особливо після 2010 р. (а щонайбільше – на тлі загострення європейської міграційної кризи у 2014–2015 рр.), поступово, однак поки що незмінно (принаймні станом на 2017 р.) встановлюється частково антидемократичний і антигромадянський політичний дискурс, що підриває сутність, значення і довіру (особливо зі сторони поміркованого електорату) до представницької й ліберальної демократії (не змінюючи її інституційного оформлення), а відтак і квінтесенцію та легітимність "нормальної політики" і конструктивної опозиції [105,

с. 51], означуючи їхню теоретичну і практичну ерозію [954]. Інкорпоровано це у тому факті, що в країнах Вишеградської групи: поступово зменшується частка та впливовість соціального капіталу й залучення громадськості до обговорення політичного процесу; збільшується рівень суспільно-політичної поляризації і натомість зменшується рівень раціональності, компромісів чи консенсусів у політиці [1268]; ініціюється і здійснюється нормативна атака на ліберальну й представницьку демократію (причому як у формі жартів, так і цілком сплановано). Паралелізується й унасліджується це у тому факті, що в країнах Вишеградської групи (особливо в Польщі й Угорщині [245; 506; 633; 669, с. 95]) посилюються елементи антисистемної опозиційності, радикалізму [928, с. 11], винятковості, мімікрії, ілліберальності й авторитаризму, ультралівого чи ультраправого радикального популізму [337; 1021], націоналізму і ксенофобії [497; 1108] тощо. Відтак суттєво деконструктивізуються відносини політичної влади й опозиції [105, с. 51], адже: з однієї сторони, популізм й антисистемність в опозиції (і проти влади) може слугувати позитивною силою для ліберальної демократії, викриваючи корупцію й інші чутливі системні проблеми; з другої сторони, популізм і антисистемність в уряді (і проти опозиції) може бути проблемою для ліберальної демократії, розмиваючи свободу преси, автономність судової системи, громадянські свободи і вільну/справедливу виборчу систему [1268], відкриваючи простір для політичної ворожнечі й поляризації та поваги до "персоналістського авторитету" [1022, с. 3–4].

Сумарно це засвідчує, що в умовах демократичного політичного режиму, який впродовж 1989–2017 рр. здебільшого притаманний для країн Вишеградської групи, антисистемність і популізм політичної опозиції й конкуренції порушують демократичний дискурс дискурсом недемократичності [105, с. 52]. Зокрема із такими компонентами, як: а) антисистемний дискурс, що окреслюється висловлюваннями і діями, які підривають підтримку, легітимність й довіру до демократичних (політичних і соціальних) інститутів, передусім у рамках системи стримувань, балансів і противаг, уповноваженості політичної опозиції, впливовості результатів виборів тощо; б) дискурс довіри та страху, що визначається емоційними (але не завжди фактичними) зверненнями, покликаними викликати побоювання економічної незахищеності, злочинності, тероризму; в) дискурс нетерпимості, що створює апеляції, які підривають політичний плюралізм і повагу до прав меншин [1037; 1268]; г) дискурс поляризації, що створює семантичні конструкції і обрамлення, які

розділяють світ політики та міжпартійної конкуренції на "своїх" і "чужих", "друзів" і "ворогів", зумовлюючи дестабілізуючі відцентрові тенденції і дераціоналізуючу політичну боротьбу, а відтак й ерозію демократії [105, с. 52; 505].

У підсумку, як зауважує З. Еньєді [507], це демонструє, що ризик консолідації демократії і конструктивізації політичної опозиції, а натомість запоруку її частковому перетворенню/зміщенню до антисистемності в країнах Вишеградської групи (більше – в Угорщині та Польщі, менше – в Словаччині та Чехії) становлять такі процеси і їхні комбінації, як: апелювання і використання партіями популістських стратегій (причому не лише ліво- чи праворадикальними популістськими силами, але й мейнстрімними партіями та рухами); надмірна поляризація (так звана "популістська поляризація") і відцентрова спрямованість міжпартійної конкуренції; надмірна інерція міжпартійної конкуренції та загалом партійної системи; рідше (у випадку Словаччини й останнім часом Чехії) – недостатня інституціоналізованість та надмірна фрагментованість конфігурацій партійної політики [105, с. 52] (див. Додатки Б і В). Перераховані процеси й атрибути міжпартійної конкуренції, але в умовах популістської поляризації у країнах Вишеградської групи, доволі часто призводять до своєрідного деконструктивістського "радикального перемикання ролей", коли колишні урядові партії не стають просто членами конструктивної політичної/парламентської опозиції, а натомість значною мірою – антисистемними/напівволярними партіями. У результаті цього політична опозиція ймовірно втрачає свій формалізований вплив на формування і здійснення політики, бо, з однієї сторони, опозиція часто радикалізується й позиціонується якщо не цілком антисистемною, то принаймні антиістеблїшментською, прагматичною та напівволярною, а із іншої сторони, влада/уряд, відповідаючи "жорсткості" опозиції, трактує її як "невдачу" і навіть свого "публічного ворога" [105, с. 52].

7.2. Сутність і види наднаціональної політичної опозиційності та євроскептицизму як форми політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

Поряд із окресленням політичного процесу у рамках конструктивізованого (чи системного) і частково деструктивізованого (антисистемного й антиістеблїшментського) зрізів,

важливе значення у структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи має апелювання до феномену і різновиду її наднаціональності, яка важливою стала напередодні, але головно після вступу Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії в НАТО і ЄС [87, с. 18]. З цього приводу К. Неунрейтер [968] зауважує, що наднаціональність політичної опозиції Європейському союзу та НАТО в країнах Вишеградської групи виявляється різновимірно, зокрема у формі: а) системної наднаціональної опозиційності, коли оспорується питання національного суверенітету, недостатньої передачі повноважень, обмеження обсягу компетенції (приміром, вільної торгівлі тощо), ідеологічних застережень (у формі протистояння постсоціалістичних регламентацій ідеям ринкової/капіталістичної інтеграції), культурної ідентичності, ксенофобії, глобальних й регіональних рішень, балансу сил окремих держав, а також співвідношення демократичності та недемократичності політичного процесу тощо; б) процесуальної наднаціональної опозиційності, коли з погляду внесків, голосуючої сили/ваги і переваг окремих країн та цілих організацій дискутуються особливості реформування їхньої інституційної системи, функціонування та оцінювання їхньої фінансової структури, а також базові принципи діяльності (зокрема субсидіарність, прозорість тощо); в) політичної наднаціональної опозиційності, коли на рівні країн і організацій обговорюються параметри реформування та подальшого розвитку їхніх внутрішніх і зовнішніх напрямків політики, а також актуальні проблеми в рамках політики організацій. Відтак наднаціональність опозиційності у країнах Вишеградської групи може виявлятися як на рівні ключових функціональних інститутів державної влади, так і на рівні політичних партій і рухів тощо, оскільки проти наднаціональних організацій (передусім ЄС та НАТО) можуть виступати як держави в цілому (в цьому власне і є магістральна сутність наднаціональної опозиції), так і окремі політсили (у формі євроскептичного дискурсу та діяльності). Щоправда, з огляду на те, що держава, її інститути і політсили (партії та рухи) у країнах Вишеградської групи є взаємозалежними у рамках конструкту представницької/парламентської демократії, а тому вони і окремішньо, і в комплексі можуть детермінувати наднаціональну опозицію, у тім числі й ЄС та НАТО [101, с. 157–158].

З цього приводу апелюємо передусім до особливостей позиціонування як загалом країн, так і окремих політсил країн Вишеградської групи у рамках Європейського

союзу. По-перше, звертаючись до ідеї П. Мейра про те, що ЄС здебільшого, але за умови відсутності будь-якого серйозного спалаху наднаціональної опозиційності, сприймається і функціонує як "прийнята у формі даності згода" [855, с. 4], сутність якої зводиться до так званого "дозвільного консенсусу". Тобто до консенсусу у тому сенсі, що в рамках ЄС досягнуто політичної згоди/домовленості про те, що процес євроінтеграції (у тім числі й країн Вишеградської групи) потрібно посилювати. А на це безумовно суттєво впливає, з однієї сторони, рівень довіри громадян окремих країн ЄС як до своїх національних політичних еліт та інститутів, так і до своїх та не своїх наднаціональних політичних еліт та інститутів, а з іншої сторони – рівень виконання ЄС і окремими його країнами своїх безпосередніх зобов'язань. І на противагу та по-друге, зважаючи на той факт, що ЄС у більшості країн Вишеградської групи не надто популярний серед виборців (принаймні порівняно з національним рівнем політичного процесу), адже із роками (від моменту вступу Польщі, Словаччини, Угорщини і Чехії в ЄС у 2004 р., але особливо з 2008–2010 та 2014–2015 рр.) рівень довіри до нього зменшується. Відтак це засвідчує зростаючу наднаціональну опозиційність деяких країн та політсил країн Вишеградської групи, а також той факт, що наднаціональна опозиційність може бути використана політичними діячами та політсилами країн Вишеградської групи як на наднаціональному, так і на національному рівні. З цього приводу К. Ван дер Ейк і М. Франклін зазначають, що наднаціональна опозиційність деяких країн-членів ЄС є своєрідним політичним "сплячим гігантом", особливо на тлі того, що останніми роками європейські питання є "зрілими для політизації" [1301, с. 47].

Цікаво також і те, що опозиційність країн Вишеградської групи (як і будь-яких інших країн-членів ЄС) Європейському союзу є доволі варіативною та стосується цілого набору політичних і довколаполітичних питань. Але зазвичай опозиційність виявляється як протидія політиці, що пропагується на європейському рівні, а не як протидія Європейському союзу як політичній цілісності, контраверсією якої мало б стати бажання країн Вишеградської групи повернутись до феномену національної держави [855, с. 4]. Це регламентує, що наднаціональна опозиція ЄС, принаймні на рівні цілих держав і їхніх політичних інститутів, не є повною мірою антисистемною та деструктивною (хоча може бути і такою – про що згодом буде зазначено на прикладі дій та риторики так званих євроскептичних партій і рухів), а натомість є системною (просистемною) та

конструктивною, здебільшого відповідаючи класичним доробкам щодо розуміння відносин політичної влади і опозиції на національному рівні [449, с. 19; 718; 776]. Відтак будучи опозиційними Європейському союзу, країни та політичні інститути країн Вишеградської групи висловлюються здебільшого не проти, а за підтримку політичного, хоч і конкурентного статусу-кво [855, с. 5]. Водночас це не означає, що наднаціональна опозиція детермінується тими самими зв'язками між учасниками політичного процесу, що й національна опозиція. Так, з однієї сторони, у рамках ЄС функціонують уряди окремих країн-членів ЄС і опозиції окремих країн-членів ЄС (причому як національної, так і наднаціональної опозиції), однак вони не достатньою мірою сумуються у відповіді на питання про особливості відносин влади та "класичної" і "принципової" опозиції у політичній практиці Європейського союзу. Але, з іншої сторони, цілком очевидно, що окремі країни-члени ЄС (в тім числі країни Вишеградської групи, особливо – Польща й Угорщина, меншою мірою – Словаччина та Чехія) хоч і не завжди, але дійсно протиставляють свою державну національну політику наднаціональній політиці Європейського союзу. Врешті-решт, трапляється і так, що, будучи національно антисистемними й антиістеблішментськими, політичні сили (партії і рухи) окремих країн Вишеградської групи у формі подолання "надлишку консенсусу" [449, с. 19] виступають проти систем й істеблішменту і своїх національних держав, і загалом ЄС [101].

Причому згідно із правилом, відповідно до якого антисистемна опозиція послаблюється у випадку додаткового уповноваження системної опозиції, а натомість посилюється – у випадку послаблення системної опозиції [1140, с. 3]. А відтак за логікою, згідно з якою якщо держава, її політичні інститути чи політичні сили не можуть організувати опозиції у ЄС, то вони змушені організувати опозицію до ЄС. Інакше кажучи, наднаціональна опозиційність, у тім числі й країн Вишеградської групи, до, приміром, ЄС може набувати форми євроскептицизму, якщо країни Вишеградської групи не спроможні досягати своїх цілей, будучи в опозиції у ЄС [855]. Однак бути в опозиції у ЄС (а не до ЄС) доволі складно, бо за своєю суттю Європейський союз є функціональною "політисю без політики" [856; 857], а процес прийняття рішень у ньому значно є територіально та структурно [831, с. 10] (з врахуванням національної системної й антисистемної опозиції, а також системної, процесуальної і політичної наднаціональної

опозиції) деполітизованим прагненням країн-членів ЄС досягнути статусу "політій без політики" [295; 968]. Відтак наднаціональна опозиція країн Вишеградської групи, утім числі й у ЄС і до ЄС, є маршрутизованою національною політичною конкуренцією у кожній з країн регіону і визначається співвідношенням влади/уряду та опозиції (як системної, так і антисистемної) саме на національному рівні. Хоч вона і трансплантується у наднаціональну опозицію не зовсім одноканально, бо інтерпретується політичною конкуренцією і на рівні національних міжінституційних відносин й міжпартійної конкуренції, і на рівні політичної конкуренції у наднаціональних владно-політичних інститутах. Цим фактом конструктивна опозиція у ЄС, особливо якщо вона не ефективна, часто підміняється антисистемною опозицією до ЄС [101].

Оскільки, як продемонстровано вище, наднаціональна конструктивна/системна опозиція в рамках ЄС є вкрай слабкою і дисфункціональною, то у випадку загострення протиріч між ЄС та окремими його країнами-членами, опозиційність цих країн інтегративним атрибутом ЄС автоматично сприймається як антисистемна наднаціональна опозиційність країн-членів ЄС, їхніх владних інститутів і політичних сил до ЄС. А це, у свою чергу, неминуче призводить не тільки до генерування, але й посилення євроскептицизму – причому не лише окремих політичних сил (партій і рухів), а й загалом цілих держав (про що детально йтиметься згодом). Хоча, з іншої сторони, буває і так, що національні політичні опозиції окремих країн досягають політичних (зокрема законотворчих) цілей на національному та наднаціональному рівні, тим самим стаючи "превентивним клапаном" ідей євроскептицизму [855]. Відтак висновок, згідно з яким про наднаціональну опозицію на прикладі країн Вишеградської групи варто говорити щонайменше дворівнево: як про більш-менш системну/конструктивну, ідеологічну і законотворчо-детерміновану й як про здебільше антисистемну/деструктивну, позаідеологічну/популістську і політично-детерміновану.

Здебільшого системний/конструктивний варіант наднаціональної опозиційності у країнах Вишеградської групи прослідковуємо на тлі імплементації законодавчих актів, які приймають у ЄС, в національному правовому полі [517]. Річ утім, що серед усіх наднаціональних законодавчих актів Європейського союзу національній перевірці та верифікації на практиці підлягає лише частина [312, с. 519]. Це означає, що влада і опозиція

на національному рівні країн Вишеградської групи деякі акти ЄС приймає та імплементує безоглядно, а деяким висловлює наднаціональну опозицію [517]. У цьому, з однієї сторони, немає нічого дивного, адже перевірка законодавства в ЄС є дворівневою [651; 1016]. Але з іншої сторони, цей атрибут нормотворення в ЄС пасивно, а інколи й активно зумовлює наднаціональність політичної опозиції. Це особливо вірно у тому випадку, коли на національному рівні політична/парламентська опозиція протистоїть кабінету меншості [651; 1016; 1075; 1113]. Це засвідчено статистично, бо саме у випадку урядів меншості зростає кількість експертиз/перевірок наднаціональних законодавчих актів, прийнятих на рівні ЄС. Більше того, практично прослідковано, що навіть у випадку урядів більшості, тобто загалом та як норма, і національна влада (уряди), і національна опозиція країн Вишеградської групи зацікавлені у верифікації законодавства ЄС. Щоправда, з тією відмінністю, що сильні опозиційні партії країн Вишеградської групи активно беруть участь у перевірці надмірно політизованих законодавчих актів, а слабкі опозиційні партії (у тім числі й ситуативні партії) і урядові партії країн регіону беруть участь, як правило, у розгляді технічних атрибутів законодавчих пропозицій [517].

Як наслідок, з однієї сторони, це беззаперечно забезпечує компроміс легітимності й ефективності демократичного урядування, зокрема на стику його національного та наднаціонального рівнів [651] у ланцюгу делегування повноважень та відповідальності [314; 948; 1113]. З другої сторони, це є передумовою політизації наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи, особливо з огляду на те, що після їхньої євроінтеграції чимало адміністративно-бюрократичних і політично-управлінських повноважень держав Вишеградської групи перейшло з національного на європейський рівень [517]. Хоч водночас – унаслідок посилення інформаційної асиметрії між партіями влади/уряду й опозиції на національному рівні, бо саме урядовці та їхній бекграунд більш поінформовані про міжінституційні, національні та наднаціональні політичні процеси й передумови законотворення. А відтак парламентська опозиція найбільше зацікавлена у їхній перевірці та у вирівнюванні інформаційного дисбалансу [517; 887]. Особливо на тлі постєвроінтеграційної інституційно-процесуальної та політично-поведінкової уповноваженості (більш, ніж раніше) легіслатур [697] країн Вишеградської групи як ключових каналів інформування та впливу національних політсил (партій і рухів,

передусім опозиційних) на наднаціональні політичні структури ЄС [273; 650; 651; 1075] та національні політичні інститути держав регіону [314, с. 174; 526; 557; 1077]. Відтак це слушно і логічно детермінує, що саме механізми парламентського контролю урядів й інших політичних інститутів у країнах Вишеградської групи є одним із шляхів впливу опозиції не лише на формування, але й реформування політики – як на національному, так і на наднаціональному рівні [887, с. 20]. Причому такі механізми (насамперед верифікації європейського законодавства), а відповідно й наднаціональна опозиційність у країнах регіону статистично інтенсифікуються і частіше трапляються у випадку посилення конфліктів між владою/урядом та опозицією на національному рівні [101].

Щоправда, з огляду на те, що національні та наднаціональні опозиційні сили, на відміну від урядових сил, уповноважені, зі слів О. Прокша і Б. Слапіна, впливати на законодавство і політику ЄС тільки через Європейський парламент, а не через Раду міністрів [1057]. У підсумку це детермінує, що уповноваженість конструктивної наднаціональної опозиції у ЄС залежить від її відносної сили в Європейському парламенті порівняно з її силою в національному парламенті [517]. Для прикладу, опозиційні сили, які є сильними в Європарламенті, але слабкими на національному рівні, зосереджують свої зусилля на європейському рівні. Натомість опозиційні сили, які слабкі в Європарламенті, але сильні в національній легіслатурі, звикло намагаються впливати на власний уряд. Це ж, як зазначено вище (у тому числі і в попередніх розділах дослідження), доповнюється тим фактом, що: сила опозиції на національному рівні залежить від розміру і стабільності уряду; сила опозиції в Європарламенті/на наднаціональному рівні залежить від кількості, навичок та інформації депутатів опозиційних політсил, а також від мереж їхніх парламентарів у рамках ідеологічного протистояння в національних і європейських/наднаціональних легіслатурах [642]. А також, як вказує Р. Хольцхачер [651], інкорпорується у різних наслідках перевірки і верифікації політичною опозицією не лише національного, а й наднаціонального законодавства, зокрема у: збільшенні ефективності урядів і систем урядування; підвищенні легітимності демократичного політичного режиму й ланцюга делегування повноважень і відповідальності; виявленні та каналізації розбіжностей і конфліктів у парламентах;

підготовці політичної опозиції до урядування. Це, зважаючи на деполітизований характер міжінституційних відносин у ЄС та реальну слабкість конструктивної опозиції в його рамках (зокрема той факт, що в ЄС не існує традиційного поділу партій на владні й опозиційні), вимагає, щоб голос опозиційних політсил обов'язково був почутий на національному рівні, причому залежно від формальної та міжпартійної детермінації політичної опозиції [101].

У свою чергу, і системний/конструктивний, і антисистемний/деструктивний зріз та варіант наднаціональної опозиційності у країнах Вишеградської групи здебільшого прослідковуємо на прикладі феномену євроскептицизму як форми політичної (і національної, і наднаціональної) опозиції у регіоні. Сутність євроскептицизму як дискурсивної практики і національної, і наднаціональної та антиінтеграційної політичної опозиції до сутності, "державності", компетенцій і конституційного врегулювання ЄС [855; 1285] похідна від факту, що деякі громадяни, політики і партії, а інколи навіть політичні інститути і в цілому держави Вишеградської групи (особливо Польща, Угорщина і Чехія, щоправда різного часу), будучи в політичній апатії [282, с. 10–11], у тім числі не отримавши очікуваних преференцій від ЄС і не погоджуючись з орієнтаціями і наслідками державної політики ЄС, помірно скептично чи радикально скептично ставляться до Європейського союзу, його "дозвільного консенсусу", олігархічності, елітизму і служіння інтересам впливової меншості (зокрема великого бізнесу, фінансового капіталу, а також "бюрократичної гегемонії наднаціональної технократії" [282, с. 1]). Чи навіть заперечують доцільність ЄС, виявляючи таким чином особливості своєї культурної та національної ідентичності, політичного і соціально-економічного розвитку тощо [346; 578], а відтак значною мірою підриваючи демократичність процедур у рамках ЄС [282, с. 2].

Причому у випадку країн Вишеградської групи це спостерігалось постійно – як напередодні вступу країн регіону у ЄС, так і після цього, особливо з 2008–2009 (від моменту початку фінансово-економічної кризи) та 2014–2015 рр. (від моменту загострення європейської міграційної кризи). Відтак євроскептицизм, доволі часто навіть сприймаючись як неминуче, системне і "прохідне явище" й своєрідна "сітка у системі" [520], в країнах Вишеградської групи все ж здебільшого раціоналізований і

небезпідставний, адже характеризується доволі значною політично-електоральною впливовістю та зумовлений різними "реальними" чинниками. Зокрема: а) впливом конструювання та функціонування ринку ЄС на національні уряди/економіки країн Вишеградської групи, які часто змушені надмірно лібералізувати процес формування економічної політики, тим самим ставлячи під загрозу національну економічну конкуренцію, міграційну і соціально-пенсійну політику та завдання конструювання національних держав добробуту; б) політичним та культурним/ідентифікаційним впливом ЄС на ідею створення наднаціональної європейської державності, а відтак розумінням політсил і громадян країн Вишеградської групи того, що євроінтеграційні процеси загрожують їм втратою національної ідентичності, знижують автономію національної держави та створюють нову політичну й централізовану спільноту із превалюванням у ній колективних і зобов'язальних рішень; в) обмеженістю впливу політики ЄС на партійні системи країн Вишеградської групи [857], а відтак відсутністю національних партійних систем, у яких функціонують лише партії, які займаються винятково питаннями і проблематикою європейської інтеграції [101].

Сумарно це означає, що наднаціональна опозиційність країн і політичних сил країн Вишеградської групи у формі євроскептицизму зумовлена превалюванням "негативної європейської інтеграції" над "позитивною європейською інтеграцією" [1143]. Внаслідок цього євроскептики – громадяни і політсили (як традиціоналістські або комунітарні спільноти) з державно-інтервенціоністськими настроями – протидіють єврофілам – громадянам і політсилам (як лібертаріанським та універсалістським спільнотам [990]), які натомість націлені на подальшу євроінтеграцію та європейську ідентичність як передумови функціонування розширеного і більш демократичного й конкурентного ЄС. Відтак сутність євроскептицизму як форми наднаціональної опозиційності, у тім числі й країн Вишеградської групи, виявляється у тому, що чимало громадян і політсил у регіоні вважають, що політика на національному рівні має залишатися самостійною, а тому і має переважати над рішеннями, прийнятими на рівні ЄС. Це вкрай важливо хоча б тому, що "потенціал політизації європейської інтеграції" [1301] є не просто ситуативно-варіативним, а детермінантним, адже може використовуватись і використовується національними політсилами країн Вишеградської групи. Причому не лише опозиційними, а і

владними/урядовими, бо, конфліктуючи між собою з приводу питань та очікуваних наслідків європейської інтеграції у ліво-правому ідеологічному спектрі, вони переносять євроскептицизм із національного рівня на наднаціональний [1210; 1301], чим, окрім всього іншого, окреслюють протистояння країн "нової Європи" з країнами "старої Європи" [101].

Відтак, це означає, що конфігурація національних партійних систем у країнах Вишеградської групи (як і в будь-яких країнах ЄС), зокрема логіка міжпартійної конкуренції між владою/урядом і опозицією у ліво-правому ідеологічному спектрі [885; 886] та залученості і відповіді на неї виборців [1208], зачіпає мобілізацію опозиції (зокрема наднаціональної опозиційності у форматі національної опозиції і/чи влади) проти ЄС [346]. Доповнюється це тим, що євроскептицизм у країнах Вишеградської групи за своєю природою та спрямуванням генерується і структуризується не лише політично, а й культурно (ідентифікаційно) та економічно (соціально-економічно) [653]. Тому євроскептицизм у країнах Вишеградської групи є щонайменше тривимірним, причому кожний із його вимірів (політичний, соціально-економічний/економічний та культурний/ідентифікаційний) накладається на національну та наднаціональну конкуренцію партій і рухів у ліво-правому ідеологічному спектрі. Відтак ці процеси взаємозалежні та взаємодоповнюючі і підлягають постійному політичному узгодженню й конструктивізації, хоча зовсім не виключають переважно антисистемний та деконструктивний варіант євроскептицизму.

Це є підставою констатації висновку, що євроскептицизм політичних партій і рухів у країнах Вишеградської групи як вияв наднаціональної опозиційності в ЄС і до ЄС не є односпрямованим й уніфікованим, зокрема із огляду на те, що він може транслюватись і національною владою, і національною опозицією країн регіону, не кажучи вже про політсили країн регіону, представлені у європейських інститутах [1175; 1254]. Тому О. Оськін [151] і К. Зуба [1353, с. 46] зауважують, що євроскептицизм означений варіативними типологізаціями, в основі яких може бути поділ на суб'єктів, які виявляють наднаціональну опозиційність, чи диверсифікація ступеня опозиційності процесам європейської інтеграції тощо. Це кореспондується з зауваженнями низки науковців про те, що євроскептицизм може виявлятися у: запереченні ідей європейської інтеграції та ЄС в

цілому; згоді на європейську інтеграцію поряд із критикою її сучасного стану як спроби всеосяжної інтеграції територій, економік і культур; згоді на європейську інтеграцію поряд із критикою її недостатньої універсальності.

З цього приводу П. Таггарт [1251, с. 365], апелюючи до визначення суб'єктів опозиційності ідеям європейської інтеграції, виділяє такі різновиди євроскептицизму, у тім числі в країнах Вишеградської групи, як суспільний і партійний. Суспільний євроскептицизм детермінується у процесі виборів, референдумів та соціологічних опитувань. Натомість партійний євроскептицизм стосується сфери діяльності партій і рухів як виразників суспільно-політичних настроїв і є продуктом партійної стратегії чи "політики опозиції" [1176; 1177], внаслідок чого може змінюватись у міру зміни партійної стратегії і тактики в конкуренції між владою і опозицією на національному рівні. Водночас у країнах Вишеградської групи суспільний євроскептицизм є доволі слабким, зокрема внаслідок того, що у регіоні (із "візуальним типом демократії" [151]) роль громадянського суспільства у структуризації політичного процесу незначна, що зумовлено відносно низьким рівнем громадянської свідомості населення. А тому навіть гіпотетично високий рівень євроскептичних настроїв польського, словацького, угорського та чеського суспільств не завжди зумовлює аналогічні позиції владних і/чи опозиційних політсил і навпаки. Відтак суспільний євроскептицизм у країнах Вишеградської групи звикло відокремлений від партійного євроскептицизму. Тому К. Зуба регіонально доповнює класифікацію П. Таггарта і наполягає на виділенні такого типу євроскептицизму як громадянський, який інкорпорований у діяльності громадських організацій, об'єднань, товариств, груп за інтересами, медіа [1353, с. 47].

У свою чергу, П. Таггарт, А. Щербяк [1244; 1255, с. 2], Н. Сіттер [1175–1177], С. Васілопоулу [1307], А. Баторі [298], Ф. Ніколі [970] наполягають на виділенні, передусім у країнах Вишеградської групи (й інших країнах Центрально-Східної і Східної Європи), таких видів євроскептицизму як "жорсткий" ("hard") чи принциповий/некваліфікований і "м'який" ("soft") чи випадковий/кваліфікований. Перший характеризується принциповою, але некваліфікованою незгодою з ідеєю функціонування ЄС в цілому, запереченням ідеї європейської політичної та економічної інтеграції і небажанням участі або прагнення виходу тієї чи іншої країни з цього проекту та процесу [958]. Натомість

другий детермінований непринциповим, однак кваліфікованим застереженням та побоюванням ідеї європейської інтеграції, кваліфікованим запереченням окремих її аспектів, занепокоєнням однією або кількома сферами політики ЄС, вираженням якісної наднаціональної опозиційності визначеним політичним ідеям і діям ЄС, якщо вони не відповідають інтересам певної країни [1243, с. 2]. Крім того, другий поділяють на: "евроскептицизм політики" – виявляється як опозиція заходам, покликаним суттєво поглибити європейську політичну й економічну інтеграцію, і виражається у протидії розширенню конкретної компетенції ЄС; "евроскептицизм національного інтересу" – виражається в захисті конкретних виявів національних інтересів тих чи інших країн-членів ЄС [1244]. Відтак перший більш антисистемний, ніж другий, який традиційно є системним, адже: перший виявляється здебільшого у функціонуванні ультралівих і ультраправих антисистемних політсил [1307, с. 224] (про які зазначено у попередньому підрозділі), а другий – у діяльності лівих/лівоцентристських і правих/правоцентристських, а інколи й центристських політсил країн Вишеградської групи.

Доповнюється це тим фактом, що коли євроскептичні сили отримують владу (особливо в формі їхнього представництва в уряді), то їхній євроскептицизм суттєво "м'якшає" або взагалі "розчиняється" [1175]. Крім того, це усереднено детермінується тим фактом, що в країнах Вишеградської групи "м'який" євроскептицизм більше притаманний релевантним/істотним партіям, а "жорсткий" євроскептицизм – натомість маргінальним та нерелевантним партіям [1252; 1254]. Інакше кажучи, збільшення електоральної популярності політичних партій та рухів суттєво "пом'якшує" їхній євроскептицизм. Уточненням такої динамічності євроскептицизму, в тому числі й на прикладі країн Вишеградської групи, є окреслена різними вченими потреба типологізації усіх політсил на різні групи за їхнім ставленням до ЄС та процесів євроінтеграції. Наприклад, на критичних проєвропейців, євроскептиків і непохитних євроскептиків. Інакше кажучи, на євроентузіастів/єврофілів, європрагматиків, євроскептиків і єврозаперечувачів. Або ж на єврозаперечувачів, євроревізіоністів, євромінімалістів, євроградуалістів, єврореформістів та євромаксималістів [958].

Ще одну, однак значно деталізованішу та структуризованішу типологізацію євроскептицизму, що застосовна і щодо країн Вишеградської групи, запропонував С. Рісхой [1083], який виокремив вісім типів досліджуваного феномену наднаціональної опозиційності в ЄС і до ЄС та європейської інтеграції: а) "зумовлений ідентичністю", зокрема наднаціональною і європейською, а відтак страхом втрати своєї національної ідентичності у зв'язку із розвитком наднаціональних організацій; б) "зумовлений соціополітичними поділами", а відтак страхом того, що європейська інтеграція призведе до розколу суспільств на "переможців" і "переможених"; в) "зумовлений політикою", а відтак незгодою окремих країн із конкретними політичними і соціально-економічними кроками ЄС (приміром, з запровадженням євро, аграрною політикою, вільною міграцією населення); г) "інституційно-зумовлений", зокрема переконаннями про нелегітимність, недемократичність і бюрократичність європейських інститутів влади та їхню принципову відмінність від національних політичних інститутів; д) "зумовлений національними інтересами", зокрема протиставленням інтересів народу/нації тієї чи іншої країни й активного процесу євроінтеграції; е) "зумовлений досвідом", а відтак і поганим сприйняттям та враженням від європейських інститутів, особливо під час переговорів про вступ у ЄС; є) "партійно-зумовлений", зокрема ідеологіями і програмною проблематикою партій/рухів (передусім антисистемних (ультралівих і ультраправих) й антиістеблїшментських) і їхніх лідерів; ж) "атлантично-зумовлений", зокрема суперечностями між європейською, атлантичною (у рамках НАТО) і національною оборонною та зовнішньою орієнтацією та політикою [1083].

Найцікавіше у досліджуваному контексті те, що євроскептицизм і його різні види (про які детальніше і на прикладі різних відтинків часу йтиметься нижче) в країнах Вишеградської групи породжують та розвивають особливий тип політичної опозиції. Із однієї сторони, вона, як зазначено вище, не є ані системною, ані антисистемною, але, з іншої сторони, komponує ці дві класичні варіації опозиції з опозиційністю неоліберальній глобалізації [578]. Примітно також і те (й про це свідчить ідеологічне позиціонування більшості євроскептичних політсил країн Вишеградської групи), що наднаціональна опозиційність у такому випадку є прямим наслідком синтезування таких взаємодоповнюючих передумов і компонентів, як євроскептицизм, популізм,

антиглобалізм та анархізм. Відтак євроскептицизм у своїй переважній більшості випадків традиційно є "не зовсім вловимим" і системним терміном [1176; 1177], про який, натомість, говорять лише на підставі його різного і різною мірою негативного політичного та громадянського ставлення до ЄС і/чи європейської інтеграції [1307, с. 224] (зокрема у формі єврофобії, єврозаперечення, ревізіонізму, мінімалізму, градуалізму, реформування тощо).

Однак навіть попри це, євроскептицизм у країнах Вишеградської групи не є повністю антиєвропейським і позасистемним, адже політсили, які його проводять, зазвичай охоче приймають спільну європейську культурну, історичну та релігійну спадщину, розподілену між європейськими народами, а натомість наполягають на захисті якщо не ЄС, то Європи від "виродження", яке є результатом європеїзації, глобалізації і міграції [1307, с. 244]. Винятком є ситуації, коли європеїзація проникає у всі сфери політики, а тому розбіжності між національною і європейською політикою стають надто розмитими. Річ у тім, що в такому випадку проблеми на європейському рівні управління автоматично трансформуються у проблеми на національну рівні і навпаки. Це означає, що коли важко відокремити, що є європейським і національним, то невдоволеність Європою паралельно тягне за собою своєрідний "державний скептицизм". Таким чином відбувається кореспонденція національного і наднаціонального рівнів опозиційності. А це, у свою чергу, відповідає зауваженню П. Мейра, згідно з яким, "коли ми говоримо про євроскептицизм і протидію Європі, ми також іноді говоримо про скептицизм та протидію нашим власним національним інститутам і методам урядування" [855, с. 16]. Відтак, як вказує Р. Гропас [578], наднаціональна опозиційність у формі євроскептицизму – не лише проблема "аполітичності" й "безопозиційності" в ЄС (у якому немає жодної арени, установи чи процесу, в рамках яких може бути організована реальна конструктивна і системна опозиція [855, с. 7, 14]), а й проблема антиелітизму, анархізму, антиглобалізму, антиістеблішменту, антиполітичності, популізму, деконсолідації демократії та деконструктивізації політичної опозиції на національному рівні [855, с. 16; 608, с. 334] країн Вишеградської групи (про що йшлося у попередньому підрозділі дослідження).

Примітно також і те, що у часовому розрізі євроскептицизм як наднаціональну опозиційність країн Вишеградської групи треба розглядати щонайменше двоетапно – до та після моменту їхнього вступу у ЄС. Із цього приводу, як вдало зауважують П.

Копецькі та К. Мадде, доволі специфічним є євроскептицизм країн і політсил країн Вишеградської групи напередодні і в процесі їхнього вступу у Європейський союз (тобто до 2004 р.), оскільки саме стосовно цього періоду варто розрізняти дифузну й конкретну/специфічну підтримку європейської інтеграції – тобто "підтримку ідей європейської інтеграції" і "підтримку ЄС" [942]. Аналогічно треба виокремлювати системну/комплексну і часткову/випадкову опозиційність ідеї євроінтеграції у країнах Вишеградської групи, яка втілена у різному виявленні євроскептицизму, різних типах євроскептицизму, різній електоральній силі партій та рухів євроскептичного позиціонування. Це аргументує, що від моменту ініціювання процесів "повернення" [631] країн Вишеградської групи до ЄС (із початку 90–х рр. ХХ ст.) для регіону була властива постійна ерозія консенсусу з питань європейської інтеграції. Навіть попри те, що відразу після колапсу СРСР і системи Варшавського договору "ідея Європи" стала всеохоплюючою концепцією, яка спершу об'єднала (хоч згодом і розділила) політичні еліти і громадськість в їхньому "гострому бажанні вступити до Європейського союзу" [942]. А вже наприкінці 90–х рр. ХХ ст. дебати з-поміж політсилами та всередині політсил стали все більш інтенсивними, критика і ЄС, і принципів ЄС почала зростати, а рівень громадської підтримки – зменшуватись [572].

Примітно і те, що протистояння ідеям та принципам ЄС у різних країнах Вишеградської групи було варіативним на тлі різної кореляції позицій громадськості та політичних еліт (передусім урядових і опозиційних політсил у легіслатурах) [942]. Так, в Угорщині і особливо Словаччині, яка зіткнулась зі значними труднощами на шляху до членства в ЄС, євроскептицизм конструювався на підставі поєднання порівняно низького рівня консенсусу серед політичної еліти стосовно питання про розширення ЄС з відносно високим рівнем позитивного консенсусу щодо ЄС на громадянському/масовому рівні (на рівні майже 70 відсотків населення станом на 2000 р.). У свою чергу, Чехія комбінувала атрибути неоднозначного ставлення політичних еліт до політичних, економічних та безпекових структур ЄС з відносно високим негативним іміджем ЄС на масовому рівні (лише 49 відсотків громадян у 2000 р. підтримували ідею євроінтеграції) [862]. Урешті, лише Польща демонструвала відносно помірний рівень позитивного консенсусу еліт і масової/громадської підтримки ідеї ЄС (на

рівні 59 відсотків громадян у 2000 р. [1284]). Хоча сумарно для країн Вишеградської групи періоду перед їхнім вступом у ЄС з року в рік було властиве поступове зниження рівня підтримки євроінтеграційної стратегії: найбільше це виявлялось у Чехії, а найменше – в Угорщині.

Відтак напередодні вступу країн регіону в ЄС статусу найбільш євроскептичної країни Вишеградської групи набула Чехія [1033, с. 22], де євроскептицизм окреслювався страхом і почуттям належності до несправедливого партнерства, втрати національного суверенітету (що було пов'язаного з радянським досвідом) і відчуттям надмірного "соціалізму брюсельської демократії" [942]. Це чи не найбільше виявлялось у риториці та діяльності таких "єврозаперечувачів", як Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM) і "Гонка за республіку" – Республіканська партія Чехословаччини (SPR–RSC), що або ультраліво (чи комуністично), або ультраправо (чи націоналістично) здебільшого відкидали ідеї євроінтеграції та створення "мультинаціонального" ("експлуатаційного") капіталізму в Чехії, тобто позиціонувались як політсили, що заперечували не лише економічні і політичні основи євроінтеграції, а й в цілому ідею ЄС (хоч KSCM часто, особливо на тлі міжпартійних відносин, маневрувала до риторики європрагматизму з запереченням ідеї НАТО) [870]. Також євроскептицизм доволі суттєво виявлявся в програмно-ідеологічному позиціонуванні Громадянської демократичної партії (ODS) [644], яка, з однієї сторони, демонструвала проєвропейську орієнтацію у культурному розрізі (трактуючи Чехію як державу, що належить до сфери західноєвропейських цінностей) і розуміла євроінтеграцію як засіб розширення ринків та подальшого поглиблення економічного співробітництва у Європі, але водночас, з іншої сторони, заперечувала будь-яку надмірну втрату національного суверенітету внаслідок процесу євроінтеграції, критикувала "надто щедру" соціальну політику та гіпертрофовану бюрократизованість ЄС [732]. Натомість головними євроентузіастами у Чехії були Християнсько-демократичний союз – Чеська народна партія (KDU-CSL), Чеська соціал-демократична партія (CSSD), Громадянський демократичний альянс (ODA) та "Союз свободи" (US) (див. Додатки Б і В).

Інші країни Вишеградської групи були порівняно менш євроскептичними та наднаціонально опозиційними у проблематиці сприйняття їхніми політичними елітами (партіями влади/урядів та опозиції) процесів євроінтеграції напередодні

їхнього вступу у ЄС. Але деякі тенденції євроскептицизму у них все ж виявлялись [942]. Наприклад, Угорщина, як зазначено вище, характеризувалась тим, що в ній була найбільша чи одна з найбільших частка та кількість єврофілів з-поміж усіх країн не лише Вишеградської групи, а загалом Центрально-Східної Європи. Тому проблематика євроінтеграції у ній не була, принаймні до певного часу, дуже важливою у публічних дебатах і реальних політичних діях [961]. Ситуація змінилась майже перед самим вступом Угорщини в ЄС, коли політична еліта стала менш єврофільською, а натомість більш європрагматичною чи навіть євроскептичною, внаслідок чого угорська влада (особливо перший урядовий кабінет В. Орбана – див. Додаток Г) навіть почала конфліктувати з ЄС. Із тих пір стало очевидно, що в Угорщині ініціювались або почали виражено функціонувати і помірно, і радикально прагматичні чи критично налаштовані до ЄС і/чи євроінтеграції політсили. Із них – відповідно правоцентристські Угорський громадянський союз (Fidesz, що спочатку був єврооптимістичним, але згодом почав поступово і суттєво ініціювати й радикалізувати свій євроскептицизм), Угорський демократичний форум (MDF), Партія незалежних дрібних власників (FKgP) та Християнсько-демократична народна партія (KDNP, особливо, коли вона стала позапарламентською), а також права Угорська партія справедливості і життя (MIER). Вони мали досить неоднозначну позицію щодо ЄС і процесу євроінтеграції, адже: з однієї сторони, захищали політичні цінності й інтереси Угорщини і наполягали на пришвидшенні/вчасності її вступу в ЄС; з іншої сторони, виступали проти надмірної політичної експансивності і "надсуверенності" ЄС [436], а також вимагали не політичного, а економічного і соціокультурного християнсько-демократичного бачення Європи [299, с. 12–13]. Це найрадикальніше було відображено у випадку найбільш європрагматичної і євроскептичної Угорської партії справедливості і життя (MIER), яка через ідеї "третього шляху" й заперечення глобалізації і космополітизму у цей період часто позиціонувалась одночасно і як проєвропейська (щоправда, наполягала на відтермінуванні євроінтеграції), і як антиєвропейська [436; 961, с. 14]. Натомість євроентузіастами цього часу були Угорська соціалістична партія (MSZP) і Альянс вільних демократів (SzDSz), котрі були прихильниками європейського інтернаціоналізму, наднаціоналізму та

федералізму тощо, в тім числі у політичних і здебільшого соціально-економічних питаннях [961] (див. Додатки Б і В).

У свою чергу, Польща характеризувалась чи не найбільшим консенсусом еліт (влади та опозиції) з приводу членства в ЄС, навіть попри те, що її електорат був чи не найкритичнішим і наймінливішим у Вишеградській групі [942]. Ситуація частково змінилась лише напередодні вступу Польщі в ЄС, коли в країні почали формуватись євроскептичні політичні партії та рухи. Це мало наслідком "зародження" помірної опозиційності Польщі до ЄС, оскільки практично всі її політсили почали (але не завжди ідеологічно, а частіше стратегічно) вимагати захисту польських національних інтересів у процесі євроінтеграції. Найменшу опозиційність і найбільшу прихильність вступу Польщі у ЄС демонстрували такі політсили, як соціал-демократичний Союз демократичних лівих сил (SLD), ліберальний Союз свободи (UW) і правоцентристська "Громадянська платформа" (PO). Помірковано євроскептичними/європрагматичними були такі політсили, як лівоцентристська Польська селянська партія (PSL), право-консервативні "Виборча дія Солідарності" (AWS), "Виборча дія Солідарності правих" (AWSP) та "Право і справедливість" (PiS), які виступали з позиції захисту національних інтересів та національної держави у Польщі, проти споживацтва та секулярного лібералізму, хоч і були прихильними часткової/секторальної євроінтеграції, європейської єдності та західної цивілізації [923]. Нарешті, радикально євроскептичними були такі праві/ультраправі політичні сили, як "Ліга польських родин" (LPR) і "Самооборона Республіки Польща" (SRP), які звикло характеризувались антиреформаторською та антиінтеграційною платформами та антисемітським націоналізмом [775; 1224, с. 278] (Додатки Б і В).

Урешті-решт, у Словаччині, яка в електоральному зрізі до моменту вступу в ЄС ніколи не розглядалась як євроскептична країна, ситуація зі ставленням до процесу євроінтеграції була доволі специфічною у міжпартійних відносинах. Особливо з огляду на політичний режим В. Мечіяра, що був властивий цій країні до 1998 р. [393; 631; 1294]. Це унаслідувано в факті, що саме до цього часу (до зміни політичного режиму) Словаччина була виключена з переговорів про вступ у ЄС/євроінтеграцію, який трактувався як ускладнений не через проєвропейське або антиєвропейське

позиціонування політсил у країні, а як наслідок невиконання країною базових вимог ЄС [750]. Тим не менше, різноспрямоване бачення ЄС для політсил у Словаччині все ж було властиве [644]. Так, до моменту вступу в ЄС такі праві і правоцентристські сили, як "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS), Християнсько-демократичний рух (KDH) й Словацький демократичний і християнський союз (SDKU) (особливо з 1998 р.), позиціонувались як європрагматичні і частково євроскептичні/ізоляціоністські, бо вони побоювались євроінтеграції як прямої загрози національному суверенітету Словаччини, лише нещодавно отриманому від Чехословаччини, однак в цілому не виступали ні проти ЄС, його цінностей та інтеграції до нього, ні проти США і НАТО. Натомість, відверто й радикально євроскептичними і наднаціонально опозиційними Європі та глобальним структурам були такі невеликі й не дуже електорально успішні політсили, як ультраправа Словацька національна партія (SNS) й ультраліва Асоціація працівників Словаччини (ZRS), які глибоко не довіряли ідеям європейської інтеграції і загалом ЄС та НАТО [530] й постійно наполягали на відтермінуванні чи припиненні цих процесів [592, с. 289]. На протипагу, єврооптимістичними і євроентузіастськими силами напередодні вступу Словаччини в ЄС були правоцентристські Демократична партія (DS), Демократичний союз Словаччини (DuS) та Партія угорської коаліції (SMK-МКР), а також ліві та лівоцентристські Партія громадянського порозуміння (SOP) і Партія лівих демократів (SDL) [592, с. 289] (див. Додатки Б і В).

Сумарно для країн Вишеградської групи напередодні їхнього вступу в ЄС було властиве електоральне превалювання єврооптимістичних і європрагматичних політсил, які суттєво "затінювали" євроскептичні і єврозаперечувальні політсили [958]. Внаслідок цього у країнах регіону, принаймні на момент їхньої євроінтеграції, зберігався позитивний консенсус політичних еліт (влади та опозиції) з приводу ЄС, навіть не зважаючи на значну "вібрацію" внутрішніх політичних дебатів з цього питання [942]. Це значною мірою було зумовлено фактом слабкої електоральної та інституційної релевантності/істотності відверто і радикально євроскептичних політсил у регіоні, які напередодні вступу країн Вишеградської групи в ЄС зазвичай не спробували отримати більше, ніж 30 відсотків голосів виборців (див. Додаток В), а також вкрай зрідка позиціонувались як урядові політсили (хоча й могли бути такими раніше чи пізніше). Доповнювалось це і тим, що не

всі політсили, дискурс яких перед вступом у ЄС був євроскептичним, у своїй реальній політичній діяльності дотримувались євроскептицизму, адже вони (особливо будучи урядовими) доволі часто діяли як єврооптимісти, євроентузіасти чи європрагматики, особливо в економічних питаннях [631, с. 199].

Це значною мірою детермінувалось партійно-ідеологічним (ліво-правим) і владно-опозиційним позиціонуванням політсил у чинних на той час партійних системах країн Вишеградської групи [631; 942; 1253; 1254]. Наприклад: праві партії і рухи звикло були більш євроскептичними, ніж ліві політичні партії і рухи; радикальні політсили були більш євроскептичними, аніж помірковані політсили; маргінальні політсили були більш євроскептичними, ніж мейнстрімні/релевантні політсили. Водночас це засвідчувало, що напередодні вступу країн Вишеградської групи в ЄС рівень партійного євроскептицизму/наднаціональної опозиційності не відповідав рівню публічного (суспільного) євроскептицизму [1252]. Часто це було зумовлено тим, що за межами політичних партій та рухів, тобто на громадянському/публічному рівні, в країнах Вишеградської групи перед їхнім вступом у ЄС був розповсюджений не стільки євроскептицизм, як у країнах Західної Європи, скільки своєрідна єврофобія перед "невідомістю" євроінтеграції та федеративності/конфедеративності, яка традиційно була властива для тогочасних посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи [572; 631]. Але вона виявилась менш впливовою і значимою, ніж символічна і реальна важливість членства у ЄС. Відтак наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи у цей час виявлялась не стільки як партійно-ідеологічно детермінована, скільки соціально та психологічно зумовлена.

Тим не менше, наслідком поширення опозиційно-євроскептичних настроїв, дискурсів і дій у країнах Вишеградської групи – як перед їхнім вступом у ЄС, так і після цього – стало чимало процесів, які раніше не були притаманні ні цим країнам, ні в цілому ЄС. Ключовими з них, принаймні впродовж 2004–2010 рр., були: ефективне відкидання і блокування процесів конституціоналізації Європейського союзу (замість чого було підписано Лісабонську угоду); нарощення популярності євроскептиків не лише на національному, а й на наднаціональному рівні, зокрема за рахунок прямого обрання євроскептичних політсил до Європейського парламенту (за наслідками європейських

виборів, але знову ж таки на національному рівні) і отримання ними офіційного подіуму для участі у політичних дебатах як на рівні ЄС, так і на рівні окремих держав; проникнення євроскептицизму у програмно-політичні позиції урядів країн-членів ЄС навіть у традиційно "більш європейських" країнах, зумовлене потребою відповіді урядів на євроскептичні побоювання національної громадської думки; релевантне і постійне зростання рівня соціально-політичної недовіри і невдоволення, які трансформувались у вражаючі транснаціональні рухи соціальних протестів [578]; збільшення сумнівів щодо цінності європейської інтеграції, "загального інтересу" і "дозвільного консенсусу кооперації в рамках ЄС, а натомість делегітимізація каркасу міжінституційних відносин у рамках "стримуючого дисбалансу" в ЄС [1285].

Відтак ситуація з приводу наднаціональної опозиційності та євроскептицизму в країнах Вишеградської групи суттєво та навіть радикально змінилась саме після їхнього вступу в ЄС, особливо за наслідками світової фінансово-економічної кризи в 2008–2009 рр. і європейської міграційної кризи з 2014–2015 рр. Зокрема, починаючи з 2010 р., однак особливо із 2014 р., коли у Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії євроскептичні/єврофобські політичні сили почали ставати чи не найсильнішими у ЄС і однозначно більш електорально успішними та політично репрезентованими в регіоні, ніж раніше (детально див. Додаток В). Відтак країни Вишеградської групи за трохи більше, аніж десять років від моменту їхнього вступу в ЄС, переважно внаслідок неотримання "очікуваних вигод" [588], перетворились з ключових промоторів євроінтеграції у головних представників наднаціональної опозиційності не просто в ЄС, а навіть до ЄС [958]. Це найвиразніше виявилось у популістсько і націоналістично зумовленому негативному сприйнятті Європейського союзу і його "надмірності", зокрема у недовірі до інституцій ЄС, песимістичній думці щодо ЄС в цілому та навіть в ідеях про потенційний вихід країн Вишеградської групи з ЄС. Особливо на тлі деякого зростання популярності антисистемних (ультралівих і ультраправих) й антиістеблішментських партій та рухів у країнах регіону (про що детально йшлося у попередньому підрозділі дослідження), що спричинило значне дезінформування громадськості та ослаблення політичної дискусії між партіями. Щоправда, доволі часто у формі недовіри та заперечення ЄС як рефлексії "протесту проти соціально-економічних проблем", вияву

персоналізації/деідеологізації політсил і провадження "політики історичної пам'яті" [243] на національному рівні країн Вишеградської групи.

Найбільше це почало характеризувати такі країни регіону, як Угорщина та Польща, дещо менше – Словаччину, а найменше – Чехію, що суттєво відрізнялось від ситуації перед їхнім вступом у ЄС. Крім того, це характеризувало такі політсили, як: у Польщі – "Право і справедливість" (PiS); у Словаччині – Словацька національна партія (SNS), "Свобода і солідарність" (SaS), "Нова більшість" (NOVA) та "Народна партія Наша Словаччина" (LsNS); в Угорщині – Jobbik – "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik) і частково Угорський громадянський союз (Fidesz); у Чехії – "Альянс нового громадянина" (ANO), "Громадянська демократична партія (ODS), Комуністична партія Чехії та Моравії (KSCM), "Партія вільних громадян" (SSO), "Світанок прямої демократії" (UPD), "Свобода і пряма демократія" (SPD) [958].

Але на відміну від попереднього етапу політичного розвитку країн Вишеградської групи, особливість постінтеграційного євроскептицизму в регіоні виявилась у тому, що він здебільше підживлювався значно більш електорально успішними партіями і рухами, які не лише почали отримувати більше парламентське представництво, а й ставити урядовими (навіть у форматі однопартійних урядів більшості чи надлишково-переможних коаліцій, зокрема в Угорщині із 2010 р., у Словаччині впродовж 2012–2016 рр., у Польщі із 2015 р.), а не опозиційним на національному рівні (див. Додатки В і Г). Відтак наднаціональна опозиційність до ЄС у країнах Вишеградської групи, особливо в Угорщині та Польщі, але меншою мірою в Словаччині та Чехії, почала посилюватись інституційно, детермінуючись статусом владності/урядовості політсил на національному рівні. А ключовим предметом наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи стали їхні національні інтереси і потреба захисту національного суверенітету від "зовнішніх загроз" [488; 958], які ефективно знизили рівень підтримки населенням країн регіону ЄС і його цінностей. У підсумку це засвідчує, що в ході інтеграції країн Вишеградської групи у ЄС на них та на їхні політичні еліти було накладено своєрідну "штучну дисципліну" у форматі примусового переходу від посткомунізму до ліберальної демократії. Натомість після вступу країн регіону у ЄС і відлуння перших значимих

постінтеграційних криз, країни регіону поставили на перший план свої національні інтереси, хоча й зробили це з огляду на "спадщину десятиліть диктатури" [958].

Найкраще, особливо з 2014–2015 рр., євроскептичний, але водночас і системний (конструктивний), і антисистемний (деструктивний), зріз та варіант наднаціональної опозиційності в країнах Вишеградської групи почав окреслюватись проблематикою міграційної/імміграційної кризи (чи "кризи біженців") в ЄС та ставленням і окремих політсил, і загалом окремих країн регіону до міграційної політики Євросоюзу [87, с. 19]. Навіть попри те, що ще перед вступом та відразу після вступу країн Вишеградської групи в ЄС вони фактично ідентично, на рівні з країнами Західної Європи і переважно позитивно, відносились до проблематики імміграції та захисту прав іммігрантів, але згодом почали радикалізуватись і виявляти опозиційність в ЄС/до ЄС з цього приводу [87, с. 19; 411; 938].

Причому опозиційність до ЄС на тлі питання про імміграцію характеризувалась не лише тим, що вона транслиувалась (як і раніше) популістськими антисистемними, екстремістськими й так званими антиіммігрантськими і навіть антиєвропейськими політсилами [660], але й значною частиною мейнстрімних політичних партій і рухів, які навіть перед і зразу після вступу в ЄС не можна було окреслити феноменом "жорсткого" євроскептицизму [87, с. 19]. Серед таких (у тому числі й антиіммігрантських) сил у цей період і раніше: у Польщі – "Ліга польських родин" (LPR), "Право і справедливість" (PiS), "Патріотичний рух" (RuPa), "Самооборона Республіки Польща" (SRP), Конгрес нових правих (KNP), Національний рух (RN), "Кукіз 15" (K); у Словаччині – Словацька національна партія (SNS), Реальна словацька національна партія (PSNS), Словацька народна партія (SLS), Народна партія "Наша Словаччина" (LsNS), "Напряма – Соціал-демократія" (Smer), "Рух за демократичну Словаччину" (HZDS), "Ми – сім'я" (SR) та "Нація і справедливість" – "Наша партія" (NaS–NS); в Угорщині – Угорська партія справедливості і життя (MIER), Угорський громадянський союз (Fidesz), Угорський демократичний форум (MDF) і Jobbik – "Рух за кращу Угорщину" (Jobbik); в Чехії – "Республіканці Мірослава Сладка" (RMS), Національна партія (NS), Робітничка партія (DS), Робітничка партія соціальної справедливості (DSSS), "Незалежні демократи" (NEZDEM) та "Суверенітет" (S) [87, с. 19] (детально Див. Додатки Б і В).

Вони функціонували у рамках різних підходів щодо розуміння національних проблем і міграційних процесів [660], зокрема: в Угорщині домінував ізоляціоністський, протекціоністський, антинаціоналістичний, але спрямований на "велику націю" підхід; у Польщі було властиве єднання ліберального, ліберально-національного, консервативно-націоналістичного та релігійно-націоналістичного підходів до розуміння національних проблем і міграційних процесів [647]; Словаччина визначалась ліберально-консервативним, культурно-націоналістичним, націоналістичним та право-ліберальним підходами, а також підходом словацької меншини; Чехія характеризувалась постмодерністським, європейським, гомогенізованим, популістським, націоналістичним та комуністичним підходами [87, с. 19]. Загалом регіон Вишеградської групи звикло обертався довкола націоналістичного, ліберального, виняткового та націонал-консервативного підходів і риторики підходу "великої нації" до розуміння національних проблем та міграційних процесів. А, у свою чергу, євроскептицизм і наднаціональна опозиційність, хоч і не стали новими термінами у політичному словнику та дискурсі країн Вишеградської групи, але із початком кризи біженців, яка розгорнулася в 2014–2015 рр., набули "дуже зловісної та рушійної сили" і стали, чи не вперше в історії Вишеградської групи, актуалізованими [740]. Особливо з огляду на те, що як реакція на них та на суспільно-політичні процеси в більшості країн регіону, а також піклуючись про збереження своєї електоральної популярності та деяке ослаблення радикалізму в суспільстві, екстремістську і євроскептичну риторику були змушені взяти "на прокат" й головні (мейнстрімні) політсили [87, с. 19].

Загалом специфічність наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС на підставі проблематики міграційної кризи, що інтенсифікувалась в 2014–2015 рр. та вплинула на деякі країни регіону [4; 124], чи не найбільше виявилась у тому, що країни регіону практично уніфіковано, але з найбільшим радикалізмом в Угорщині, почали заявляти свою диверсифіковану щодо ЄС позицію стосовно підходів до розв'язання міграційної кризи. Навіть попри те, що імміграція у довгостроковій перспективі оцінювалась країнами Вишеградської групи як така, що має позитивний вплив на економічний розвиток регіону. Хоча, з іншої сторони, до уваги головно брався той факт, що імміграція суттєво впливає на зміну національної структури населення країн

Вишеградської групи, вкрай негативно позначається на соціально-політичній ситуації у регіоні, а відтак загрожує дезінтеграцією Європейської унії та скасуванням Шенгенських угод тощо [226]. Виявилось це у тім, що в ході міграційної кризи серед країн Європи не було єдності стосовно того, як її вирішувати "єдиним фронтом". Адже, приміром, країни Вишеградської групи (передусім – Угорщина і Словаччина, меншою мірою – Польща і Чехія) виявили наднаціональну опозиційність і небажання займатись перерозподілом іммігрантів/біженців у себе на національному рівні, а натомість націлились на укріпленні кордонів – внутрішніх та зовнішніх щодо ЄС. Особливо на тому тлі, що в кожній країні регіону загальна кількість довго- і короткотермінових емігрантів була більшою за загальну кількість іммігрантів [1047], що суттєво загрозувало національній самобутності держав і сіяло у них страх перед іммігрантами (особливо з-поза меж країн Європи) [87, с. 19–20].

Це вилилось у різні політичні та політико-правові заходи країн Вишеградської групи [87, с. 20]. Помітними стали конфлікти культурної і національної невідповідності, протистояння титульної нації і груп іммігрантів [124] та вияви соціополітичного поділу "нової" політики. Вони сумували у собі питання захисту прав та свобод титульного населення країн регіону, національної спадщини й національної культури, зміцнення національної ідентичності і посилення безпеки внутрішнього національного життя, але за рахунок обмеження імміграції, ізоляціонізму і посилення національної однорідності, євроскептицизму, антиглобалізму, мононаціоналізму, радикалізму, екстремізму, шовінізму та ксенофобського ставлення до іммігрантів [1188]. Відтак серед корінного (особливо титульного) населення країн Вишеградської групи почали інтенсивно поширюватись і популяризуватись радикально-націоналістичні й антисистемні політичні настрої, адже впродовж періоду після вступу країн регіону в ЄС націоналістичні і націонал-орієнтовані (здебільшого антисистемні) партії та рухи (перераховані вище) почали отримувати все більшу електоральну підтримку і представництво [87, с. 20]. Як наслідок, проблематика міграційної кризи та міграційної політики і країн Вишеградської групи, і загалом ЄС, особливо із 2014–2015 рр., почала суттєво (найбільше – в Угорщині та Польщі, менше – в Словаччині та Чехії) політизуватись й окреслюватись як наднаціонально опозиційна до ЄС. З однієї сторони, вагомого значення у цьому зрізі набуло політичне сприйняття

проблематики міграції і міграційної кризи й наслідки політичного процесу з цього приводу в окремих країнах Вишеградської групи. З іншої сторони, вкрай варіативною та специфічною стала логіка законодавства і практики розв'язання міграційних проблем, бо вони почали виявлятися суттєво відмінними, контраверсійними і опозиційними уніфікованим європейським нормам [87, с. 20].

У реальній політиці це виявилось у тому, що національні уряди та окремі політичні сили (урядові й опозиційні) передусім Угорщини, Чехії і Словаччини почали дуже категорично виступати проти іммігрантів загалом та біженців і шукачів притулку зокрема, оскільки вони почали розробляти програми захисту від їхнього напливу, передусім нелегального і найперше з країн із середнім і низьким індексом людського розвитку (зокрема з Сирії, Афганістану, Іраку, Ірану, Еритреї, Албанії, Пакистану, Нігерії тощо). Зумовлено це було тим, що країни регіону почали реагувати на європейську систему квотного розподілу шукачів притулку та диспропорційне навантаження, із яким вони зіткнулися на тлі підходу ЄС до врегулювання кризи [87, с. 20]. Тому примітною виявилась ситуація передусім в Угорщині, адже вона, зокрема у 2015 р., була другою (після Німеччини) у ЄС за кількістю заяв про надання притулку [1047], а відтак була змушена закрити свій кордон зі сусідніми державами у спробі зупинити потік іммігрантів-біженців [4]. У сумарному зрізі це зумовлено тим, що країни Вишеградської групи розташовані на шляху просування іммігрантів від країн їхнього походження до ЄС (зокрема, як у випадку Угорщини, на маршруті імміграції в ЄС за напрямом "Туреччина – Греція – Македонія – Сербія – Угорщина") [87, с. 20]. Водночас примітно і те, що позиція країн Вишеградської групи у цьому випадку виглядала досить дивною, оскільки: а) осторонь плану ЄС по так званих міграційних квотах хотіли залишитися Польща, Словаччина і Чехія, які практично не відчували напливу шукачів притулку; б) найбільш зацікавленою в квотному розподілі іммігрантів мала би бути саме Угорщина, яка більше інших країн ЄС потребувала допомоги [87, с. 20; 179].

Але це не завадило країнам Вишеградської групи виступити "єдиним фронтом" наднаціональної опозиційності до ЄС. Виявилось це у тому, що вони, підпадаючи під уніфіковані правила та процедури ЄС (наприклад, Маастрихтську, Шенгенську, Амстердамську і Дублінські угоди [226], програми, прийняті в Тампере, Гаазі, Лісабоні і

Стокгольмі, Європейський пакт про імміграцію та притулок тощо), розроблені в тім числі й для реалізації міграційної політики та розв'язання міграційної кризи, почали виступати проти наднаціонального політичного компромісу держав-членів ЄС [413] і поглиблення солідарності країн Європейської унії у розв'язанні міграційних проблем та реалізації фінансових програм взаємодопомоги [87, с. 20]. А натомість (особливо Угорщина й значно меншою мірою Польща, Словаччина і Чехія) почали застосовувати практику добровільного (силового і несилового) розподілу біженців й шукачів притулку на своїх кордонах, національному та міжнаціональному рівні [466] і відтак суттєво та переважно цілеспрямовано блокувати наднаціональне/європейське законодавство і диверсифікувати його від свого національного і міжнаціонального (регіонального – як у випадку "Вишеградської четвірки") законодавства [677]. Тим самим демонструючи активність і превалювання ініціатив власних національних та регіональних міграційних політик над наднаціональною міграційною політикою ЄС [87, с. 21].

Яскравим прикладом спротиву наднаціональним нормам ЄС стала організація референдуму щодо квот іммігрантів в Угорщині у жовтні 2016 р., який національна влада (за прихильності національної опозиції) намагалась представити як питання "національного суверенітету". І хоч референдум закінчився провально для влади/уряду (через низьку – близько 45% – явку виборців), майже 95 відсотків респондентів висловлювались проти політики ЄС, чим було відображено конфлікт між угорським національним урядом і наднаціональною Європейською унією [87, с. 21]. Подібні кроки було зроблено на кількох самітах і зустрічах представників країн Вишеградської групи (у вересні 2015 р., лютому, серпні, вересні, жовтні і листопаді 2016 р. тощо) і ЄС (зокрема у листопаді 2015 р.), за результатами яких було прийнято політичні та політико-правові рішення країн регіону про спільні і самостійні превентивні (в тім числі й силові) дії, блокування "саморуйнівної та наївної" міграційної політики ЄС, а також генерування суверенних, добровільних, диференціальних, двосторонніх і регіональних методів вирішення міграційної кризи, які засвідчили наміри збільшення самостійності країн Вишеградської групи [87, с. 21; 677]. Більше того, було досягнуто консенсусу країн регіону (спочатку, зокрема до 2016 р., меншою мірою – Польщею [179]) з приводу захисту

їхньої позиції як протилежної позиції провідних країн ЄС, Європейської Комісії і Європарламенту [179; 677; 682–684].

Як наслідок, цілком очевидно, що з 2015–2016 рр. всі країни Вишеградської групи, особливо Угорщина і Словаччина, а згодом і Польща, почали виступати проти майже всіх пропозицій, які посилювали наднаціональну компетенцію ЄС у сфері прикордонної безпеки і міграційної політики [179; 466]. Навіть попри те, що, зважаючи на наднаціональну опозиційність у "Вишеградській четвірці", не напрацьовано цілісні та усесторонні принципи інтеграції іммігрантів, а також механізми діяльності їхніх національних і мережових організацій [4; 87, с. 21; 124]. І попри те, що ЄС пригрозила країнам Вишеградської групи правовими діями, якщо їхні позиції не зміняться, що, у свою чергу, засвідчило загрозу початку інституційної кризи Європейської унії. І, відповідно, паралельно з відчуттям, що міграційна політика країн Вишеградської групи, будучи не завжди однаково реалістичною, уніфікованою і односпрямованою (в Угорщині – більше сек'юритизованою і спрямованою проти імміграції з Сходу [1237], у Польщі – переважно дистанційованою і з наголосом на імміграції з України [761], у Словаччині – більше дистанційованою, узалежненою від інших країн регіону та надмірно електорально політизованою, в Чехії – вкрай поляризованою, переважно дистанційованою та "токсично" спрямованою супроти імміграції зі Сходу), хоч і обґрунтована й спрямована на врахування національних інтересів, але розглядається як удар по спільній європейській міграційній політиці, а тому і є ознакою "роз'єднаності ЄС" [87, с. 21; 677].

Як наслідок, аргументація, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС, принаймні у питанні розв'язання міграційної кризи, не є одностайною, а натомість значною мірою залежною від внутрішньополітичних процесів у кожній з країн регіону, де, починаючи з 2014–2015 рр., простежується посилення протиріч між політичною ситуацією і зростанням антиіммігрантських настроїв у період кризового соціального й економічного становища [87, с. 21]. Крім того, деякі країни регіону часто намагаються представити свою міграційну політику як міграційну політику цілої групи країн. Таким чином окремі країни Вишеградської групи (передусім Угорщина та Польща) просто хочуть якомога ефективніше тиснути на офіційні структури та керівництво ЄС.

Відповідно різні інструменти політичного тиску однієї країни на іншу (навіть у рамках одного регіону), а також кожної країни на свою громадськість (електорат) складаються з основних частин репертуару й арсеналу в руках осіб, які приймають рішення у державах Вишеградської групи [87, с. 21]. Як наслідок, чітке розуміння, що ідея заперечення країнами Вишеградської групи примусових квот на розподіл біженців – відповідь на пряму (реальну чи уявну) загрозу цінностям, культурі та суспільствам регіону, яка рефлексується у своєрідній матриці страхів. Звідси – "завзятість" країн Вишеградської групи у питаннях міграційної політики [466] і чітке усвідомлення факту, що для них розрахунок своїх політичних стратегій, підтримка національних виборців і відносини між владою/урядом й опозицією на національному рівні є важливішими європейської солідарності [179]. Більше того, позиція, відповідно до якої "Вишеградська четвірка" успішно змогла відстояти свою регіональну лінію, вплинувши на трансформацію європейської політики "солідарності на осліп" у концепцію "гнучкої солідарності" [969], а також зумовивши сприйняття раніше "близького Вишеграду" як "великого і поганого Вишеграду" [87, с. 21; 525].

Це доводить, що наднаціональна опозиційність в ЄС та до ЄС, в тому числі і в країнах Вишеградської групи, є функцією взаємовідносин влади (уряду) й опозиції, а також стратегій і тактики ведення політичної боротьби політсилами на національному рівні. А також, що питання спротиву країн Вишеградської групи субсидіарній політиці ЄС хоч і не є безпідставним, але часто є перебільшеним. Відтак, з однієї сторони, це засвідчує, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС впливає на погіршення відносин між першою і другим [513; 722; 969]. Але, з іншої сторони, це аргументує, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС не є уніфікованою, адже притаманні: із одного боку – традиційно ілліберально-консервативна євроскептична вісь Угорщини і Польщі, із іншого боку – переважно європрагматична/оптимістична вісь Словаччини і Чехії [87, с. 21–22]. Це доповнюється й історично, зокрема тим фактом, що: Польща та Чехія дотримуються принципів більш диференційованої ("багатошвидкісної") інтеграції; Словаччина підтримує глибшу інтеграцію в зоні євро; Угорщина побоюється домінування в ЄС більших (за населенням і територією) держав. Крім того, у політичному контексті такі вияви і

результати позиціонування країн Вишеградської групи визначаються інтеграційними процесами. Адже в ситуації, що склалась, країни регіону приречені поглиблювати свою наднаціональну співпрацю [87, с. 22]. Це єдиний вихід у відповіді на проблеми, що відбуваються в ЄС. Причому поглиблення такої співпраці має бути різнонаправленим і повинно у будь-якому випадку стосуватись вироблення уніфікованої регіональної політики. Це вкрай важливо хоча би тому, що сьогодні для цього є всі передумови, адже і урядові, і опозиційні партії в країнах Вишеградської групи, будучи традиційно надзвичайно розділеними, переважно, однак не завжди виступають за міграційну політику, яку проводять урядові кабінети цих держав [87, с. 22].

Відтак примітно і про це вказують А. Рамос і Х. Вала [1072], що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до імміграції у цей період відбувалась у прив'язці до трьох теоретичних моделей і перспектив: а) моделі економічних інтересів, яка детермінувала, що опозиційність імміграції може бути пов'язана із економічними чинниками; б) моделі соціального капіталу, згідно із котрою соціальна довіра та впевненість у політичній та соціальній системі можуть формувати думку людей щодо переваг імміграції; в) моделі людських цінностей, відповідно до якої деякі цінності сприяють наднаціональній опозиційності міграційній політиці, а деякі цінності – натомість сприяють відкритості імміграції [87, с. 22]. Тому аргументовано і підтверджено загальнотеоретичні очікування, згідно із якими рівень наднаціональної опозиційності імміграції та міграційній політиці ЄС у країнах Вишеградської групи безпосередньо: більш негативно корелює з економічним добробутом та соціальним капіталом у країнах регіону; більш позитивно корелює зі збереженням і підвищенням цінностей самооцінки, однак більш негативно корелює зі самовпевненістю та готовністю до змін цінностей населення країн регіону [87, с. 22]. Це означає, що вплив на наднаціональну опозиційність імміграції в регіоні та регіону до ЄС мають не стільки економічні чинники та соціальний капітал, скільки соціально-економічні та ціннісні чинники, особливо якщо вони політизовані євроскептичними політичними силами [1296].

Висновки до Розділу 7.

В цілому у Розділі 7 обговорено та систематизовано сутність, особливості, детермінанти і наслідки функціонування антисистемної, антиістеблїшментської й наднаціональної, у тому числі євроскептичної, політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Спочатку це зроблено головно за рахунок виявлення та структуризації особливостей, тенденцій і механізмів розвитку й наслідків існування та функціонування антисистемної й антиістеблїшментської опозиції в країнах регіону. Натомість згодом на цій підставі забезпечено виокремлення й вивчення сутності та видів наднаціональної політичної опозиції/опозиційності в країнах Вишеградської групи, зокрема в рамках апелювання до феномену євроскептицизму як форми політичної опозиції.

На цій підставі аргументовано, що політична опозиція в країнах Вишеградської групи не може бути окреслена як цілком монолітний та уніфікований і відтак повністю конструктивний феномен, навіть на тлі відносної інтегрованості та демократичності регіону й політичного процесу у ньому. Натомість політичну опозицію в Польщі, Словаччині, Угорщині і Чехії треба розподіляти на системну й антисистемну або істеблїшментську й антиістеблїшментську, особливо на тлі факту, що політсили, які становлять політичну опозицію, доцільно структуризувати на системні і помірковані та, на противагу, екстремістські і радикальні. При цьому, відзначено, що антисистемний розріз і контекст політичної опозиційності у регіоні виявляється як на парламентському, так і на позапарламентському рівнях, а також позиціонується як напівлояльний чи нелояльний і насильницький чи ненасильницький. Водночас констатовано, що різні форми, вияви і типи антисистемної опозиції у країнах Вишеградської групи, в тому числі враховуючи її ідеологічно детерміновану варіативність, уніфікуються здебільшого тим фактом, що вони доволі часто є антидемократичними за своєю суттю. Особливо й специфічно це виявлено на тлі дослідження феномену, ознак, чинників формування, типів, цілей та наслідків так званих антиістеблїшментських політичних партій і рухів у країнах регіону, які є виявами напівлояльної політичної опозиції, а відтак не завжди є загрозами

демократії, оскільки доволі часто пропонують альтернативні шляхи розвитку політичного процесу.

Поряд із цим, у розділі зазначено, що політична опозиція у країнах регіону може окреслюватись як наднаціональна. Головна причина формування такого типу політичної опозиції історично та чинно була зумовлена ставленням деяких політичних партій і рухів до процесів інтеграції країн регіону у європейські та євроатлантичні структури й організації, головно в ЄС та НАТО. Виявлено, що наднаціональна опозиція у країнах Вишеградської групи є різною, зокрема за своїми формами, особливостями, рівнями, методами діяльності, спрямованістю, каналами функціонування, проблематикою та інтенсивністю тощо. Водночас на цьому тлі з'ясовано, що наднаціональна опозиція у країнах регіону найчастіше має місце на тлі феномену та процесів євроскептицизму, який, своєю чергою, також є доволі гетерогенним сутнісно, атрибутивно, типологічно, еволюційно. При цьому, вмотивовано, що євроскептицизм як вияв політичної опозиційності може простежуватись як на наднаціональному, так і на національному рівнях, а відтак здатен суттєво впливати на політичний процес. Окрему увагу приділено проблематиці кореляції рівня, інтенсивності, успішності та впливовості євроскептичних політсил і їхнього ідеологічного позиціонування у ліво-правому спектрі. Встановлено, що найбільш євроскептичними у країнах регіону є праві та ультраправі політсили, хоча вони, на противагу, позиціонуються і як найбільш радикальні та маргінальні, в тому числі в електоральному розрізі та на тлі лівих й ультралівих політичних партій і рухів. Водночас зафіксовано, що рівень євроскептицизму і наднаціональної опозиції різних політсил є інтенсивнішим у тому випадку, коли вони є позапарламентськими, і натомість значно слабшим в разі, коли вони стають парламентськими. З'ясовано, що наднаціональна опозиційність стосується не лише окремих процесів у рамках ЄС і НАТО, а й цих організацій загалом. Відповідно, стримуючим чинником впливовості наднаціональної опозиції в країнах Вишеградської групи є те, що вона не є уніфікованою, а натомість надмірно фракціонізованою і диверсифікованою.

Викладені у Розділі 7 ідеї та положення відображено у публікаціях автора [87; 93; 98; 101; 102; 105].

ВИСНОВКИ

У дисертації отримано висновки, які є вирішенням поставлених у роботі дослідницьких завдань, зокрема:

1. На підставі різностороннього аналізу історіографії і стану дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи було з'ясовано, що попри свою популярність, широту та багатогранність ця проблематика не є структурно уніфікованою, адже komponується кількома складниками і рівнями пізнання: загально-теоретичною та еволюційною логікою розвитку наукової літератури про політичну опозицію; загально-теоретичними і конкретно-специфічними дослідженнями особливостей становлення та структуризації політичної опозиції; конкретно-специфічним аналізом особливостей становлення, розвитку і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Відтак комплексний та всеосяжний розгляд історіографії і стану дослідження політичної опозиції в країнах Вишеградської групи здійснено з огляду на обов'язкове проходження усіх складників і рівнів пізнання заявленої проблематики як у зарубіжній, так і у вітчизняній політичній науці.

Зафіксовано, що загально-теоретична, методологічна і частково емпірична логіка дослідження політичної опозиції у політичній науці почала генеруватись, а згодом і доповнюватись науковими доробками зарубіжних дослідників періоду 50-х – 70-х рр. ХХ ст. На підставі них створено можливості концептуалізації, структуризації і типологізації політичної опозиції як невід'ємної характеристики демократичного політичного режиму та частини політичного процесу, а також створено теоретичне підґрунтя для дослідження історичних форм організації, виявів, класичних критеріїв і чинників політичної опозиції як діалектичного двійника влади.

Виявлено, що доробки із приводу проблематики політичної опозиції були суттєво розвинені та розширені, причому і загально-теоретично, і конкретно-специфічно, починаючи із 70-х – 80-х рр. ХХ ст., але особливо – після 1990 р. Із цього часу як зарубіжна, так і вітчизняна політична наука не тільки уточнила сутність і значення політичної опозиції, а й виділила і деталізувала її різновиди та

патерни у різних типах політичних режимів, а також хоч і фрагментарно, але систематизувала знання про особливості становлення та структуризації політичної опозиції у загально-теоретичному й емпіричному розрізі. Як наслідок, наукові дослідження 50–80-х рр. ХХ ст. стали своєрідною "класикою" відкриття і розв'язання проблематики політичної опозиції, оскільки в них запропоновано теоретико-методологічну схему і логіку вивчення політичної опозиції, а також здійснено перші спроби її концептуалізації, структуризації та типологізації.

Із 90-х рр. ХХ ст. політична наука почала поглиблювати та верифікувати знання про політичну опозицію, наповнюючись значно більшою кількістю кейсів і порівнянь. Відтак проблематика політичної опозиції набула якісного і кількісного, передусім компаративістського, оновлення, реструктуризації, узагальнення та систематизації на прикладі як демократичних, так і недемократичних політичних режимів, зокрема країн Вишеградської групи. У цей період науковці спробували вирішити проблему надмірної дескриптивності й обмеженої загальнотеоретичності знань про політичну опозицію на тлі відносної популярності інших предметів порівняльно-політологічних досліджень. Як наслідок, політична наука збагатилась знаннями не лише про типи (передусім парламентський і позапарламентський) і форми політичної опозиції, а й про її рівні, індикатори, структурні елементи та особливості співвідношення з процесами демократизації та автократизації, у результаті чого було згенеровано кілька предметних галузей і сфер аналізу політичної опозиції.

У контексті країн Вишеградської групи це виявилось у тому, що політична наука була спрямована на дослідження політичної опозиції як на момент залежності країн регіону від СРСР, так і на момент їхньої незалежності і співпраці в рамках Європейського союзу. У першому випадку до уваги взято історичні і трансформаційні параметри становлення політичної опозиції в країнах Вишеградської групи, зокрема феномени опору, дисидентства та суспільно-політичних рухів і організацій як виявів протестності та нонконформізму і прототипів антисистемної політичної опозиції. У другому випадку наголос зроблено на аналізі конструктивної (системної) політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи. Тим не менше, загалом прослідковано, що проблематика політичної опозиції у регіоні не є предметом численних і

систематичних порівняльних досліджень. Зумовлено це передусім тим, що політична опозиція в цілому та на прикладі країн Вишеградської групи розглядається надто побіжно, широко і малоспеціалізовано, тобто як лімітований співпредмет, який включений у дослідження інших проблем політичної науки.

Крім того, відстежено, що вітчизняна політична наука з проблематики політичної опозиції є значно менш загально-теоретично і конкретно-специфічно поінформованою, розвиненою та багатогранною, аніж зарубіжна політична наука. Відтак як стимул вмотивовано, що загалом політична наука потребує подальших, як теоретико-методологічних, так і емпіричних, дослідницьких зусиль та поступу, зокрема за рахунок генерування нових моделей теоретизації і верифікації знань про політичну опозицію, а також рівномірного і сумірного дослідження особливостей становлення та структуризації системної (конструктивної) й антисистемної (деструктивної) політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

2. З'ясовано етимологію й систематизовано концептуальне визначення поняття "політична опозиція", внаслідок чого аргументовано, що про політичну опозицію доцільно говорити у множині, зокрема крізь призму її класичного чи вузького і сучасного чи широкого розуміння, які синтезуються визнанням права політичних і громадських діячів критикувати та оскаржувати уряд, владу, політичну систему, їхні дії, наміри і політику. Для цього у теоретико-методологічному зрізі: визначено рамки політичної опозиції; виявлено і досліджено напрями, акторів (гравців) і/чи типи відносин довкола політичної опозиції; з'ясовано нормативне і контекстуальне значення, роль, суб'єкти, об'єкти та локус окреслення як опозиції загалом, так і політичної опозиції зокрема. Як результат, зафіксовано, що етимологічно опозиція спочатку мала негативне забарвлення та стосувалась здебільшого аполітичних явищ і процесів, а сьогодні має суто позитивне або позитивне і негативне забарвлення та стосується переважно політичних або політичних і аполітичних явищ та процесів. Адже розуміється як інституціональний принцип лояльності, суть якого зводиться до забезпечення балансу, контролю і критики влади (уряду), внесення пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів й інституцій, управління суспільством і збереження свободи та правових гарантій громадян. Відповідно вмотивовано, що

політична опозиція змістовна, сенсовна й автономна у момент, коли простежується диференціація поміж урядом (владою) і опозицією йому (невладою), а тому зміст політичної опозиції конструюється на підставі її оцінювання як інституції у рамках системно-політичних параметрів, найпростішим з яких є поділ між урядом (владою) і невладою. Додатково аргументовано, що форма і зміст, характеристики, функції і типи політичної опозиції детермінуються політичною системою, зокрема такими чинниками, як конституційні, партійні і виборчі системи, культурні і субкультурні умови, історія невдоволеності владою, соціальні та економічні відмінності, через що опозиція відображає характер політичної системи, влади, держави і суспільства.

Водночас доведено, що політична опозиція концептуалізована надто відносно і не достатньо комплексно, не має фіналізовано-мінімального дефінітивного набору ознак, а тому не й опрідметчена методами політичної науки, внаслідок чого хоч і позиціонується передусім як антипод уряду (влади) в рамках будь-якої політичної системи й становить основу політично-системного контексту міжінституційних відносин, але все ж часто розміщується на межі таких понять, як "дисидентство", "опір", "протестність", "нонконформізм", "тероризм", "фракційність". Як наслідок, зважаючи на класичні та сучасні визначення політичної опозиції, вмотивовано, що вона має розумітись як інституція за рамками уряду чи влади, яка на підставі своїх функцій і структури бере участь у конкурентній взаємодії з представниками уряду чи політичного режиму, в тім числі з приводу їхнього усунення або зміни при владі. Але із зауваженням, що розуміння політичної опозиції залежить від того, з якого кута зору і якого теоретико-методологічного погляду – нормативного, інституціонального, структурно-функціонального тощо – її розглядати. А також з огляду на те, що у вузькому чи класичному розумінні політична опозиція як парламентська опозиція є системною надбудовою чи антисистемним протиставленням уряду в суперструктурі влади, оскільки обмежується однією політичною сферою – парламентом – чи одним актором – партією (партіями), що представляє (представляють) меншість у парламенті і цілком має отримання політичної (урядової) влади. Натомість у широкому чи сучасному розумінні – альтернативою, протидією чи опором (у парламенті і суспільстві) державній владі й уряду та політсилам і організаціям, які їх підтримують та контролюють.

Це теоретизувало, що класичне визначення політичної опозиції традиційно є моноваріантним, вузьким (одностороннім) і парламентсько-детермінованим, а натомість сучасне (нормативне) визначення – поліваріантним, широким (багатостороннім) та парламентсько- і позапарламентсько-детермінованим. У синтетичному контексті й на практиці це продемонстровано тим, що під політичною опозицією в політичній науці найперше розуміють парламентську (крізь призму опозиційних, міжпартійних, внутріпартійних, непартійних і крос-партійних відносин), а потім позапарламентську опозицію. Але вони водночас мають бути фокусом дослідження політичної опозиції як такої, оскільки бути політичною опозицією не обов'язково можна лише з крісел парламенту, а й просто політизуючи і транслуючи громадськості окремі питання, зокрема завдяки ЗМІ, мітингам, демонстраціям, закликам до референдумів тощо.

З огляду на це, означено методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації та форми і типи політичної опозиції. Зокрема встановлено, що ключовими методологічними підходами щодо дослідження політичної, у тім числі й парламентської, опозиції є біхевіоральний, плюралістичний (неоплюралістичний), девелопменталістський, неоінституціональний й елітистський, які крос-дисциплінарно і як багатоскладовий процес поєднуються наданням політичній опозиції певного статусу поряд з владою і покладанням на неї відповідальності за характер політичного режиму. Натомість головними теоретико-методологічними підходами до детермінування суті та структуризації політичної опозиції означено інституційний (похідний від визначення політичної опозиції як парламентської) і соціологічний (похідний від визначення політичної опозиції як парламентської і позапарламентської). Вони об'єднані такою характеристикою політичної опозиції, як наявність усвідомленого спільного групового інтересу із приводу суб'єкт-суб'єктної і суб'єкт-об'єктної протидії владі, яка по-різному відрізняє політичну опозицію від інших форм соціальної і суспільно-політичної активності, зокрема дисидентства, опору, контролю, оспорювання та фракційності. Водночас вони дуалізовані розумінням опозиції і як політичного інституту (парламентської опозиції), і як суспільного протесту (позапарламентської опозиції чи опозиційності) у різних типах політичних режимів, політичних відносин і суспільного життя.

Поряд з дихотомією політичної опозиції на парламентську (як політсили, які представлені у легіслатурі, але не входять до складу уряду і не підтримують його діяльності і/чи діяльності глави держави) і позапарламентську (як індивіди, групи, рухи, організації, ЗМІ, які не мають представництва у парламенті, але виступають проти уряду і/чи глави держави), це дозволило виділити, визначити, теоретизувати, систематизувати і структурувати інші її типи, зокрема: нормальну (неструктурну, прагматичну) та девіантну (структурну, принципову); конституційну (системну, реальну) і неконституційну (антисистемну, фундаменталістську); легальну, нелегальну і напівлегальну; формальну (формалізовану) та неформальну (неформалізовану); інституціоналізовану і ситуативну (символічну); відповідальну, безвідповідальну і частково відповідальну; класичну (лояльну, системну), принципову (напівлояльну, напівсистемну) і конкурентну (нелояльну, антисистемну); помірковану (помірну) і радикальну (жорстку); насильницьку і ненасильницьку; конструктивну і деструктивну; "посадо-орієнтовану" та "політико-зацікавлену"; активну, "мовчазну" та пасивну; партійну і непартійну; ліву, праву і центристську; масову й елітарну; режимну та громадянську. А також означити їхні параметри, функції, цілі та завдання у різних типах політичних режимів. Водночас це дозволило доказати, що перераховані типи політичної опозиції часто ситуативні і сконструйовані на підставі одиничних або тематичних кейсів, а тому не систематизовані, уніфіковані і концептуалізовані у порівняльному контексті і залежать від конкретних типів й особливостей політичних режимів, форм і систем державного правління та структур політичної еліти тощо.

Відтак деталізовано теоретико-методологічні особливості співвідношення та взаємовпливу сутності й типів політичної опозиції і політичного режиму, зокрема з'ясовано, чи вимагає демократія існування організованої легальної опозиції і чи наявність організованої легальної опозиції знаменує, що режим є демократичним. Обґрунтовано, що демократія є системою легальної політичної опозиції, хоч наявність легальної політичної опозиції не знаменує демократію, але відсутність легальної політичної опозиції є умовою автократії. Як наслідок, виділено і систематизовано умови, чинники, ознаки, завдання, функції, стратегії та сценарії поведінки, принципи й ресурси політичної опозиції у випадку як демократії (найчастіше конструктивність,

альтернативність, консенсус, інституціоналізованість, відповідальність, спрямованість на владу й уряд), так і автократії (головно деструктивність, безальтернативність, конфліктність, протестність (хоч інколи й інституціоналізованість), безвідповідальність і спрямованість на силу й проти влади) та зазначено, що вони незалежно від типу політичного режиму можуть бути систематизованими чи несистематизованими і регулюватись чи не регулюватись спеціальними правовими нормами. Водночас зафіксовано, що більший примус стосовно політичної опозиції, а відтак і більша антисистемність, нелояльність і нелегальність політичної опозиції властиві саме для процесів автократизації, а не демократизації режимів. Хоча, на противагу, чим більш інклюзивною є автократія, тим більш витонченими й ускладненими є варіанти політичної опозиції у ній, зокрема лояльної, "толерованої", антисистемної тощо.

3. У порядку теоретико-методологічного звуження проблематики політичної опозиції різносторонньо й варіативно концептуалізовано і еволюційно визначено сутність, рамки, параметри й ознаки, особливості становлення, структуризації й аналізу парламентської опозиції – належного до структури легіслатури (і звикло партії чи партій) й залежного від мандату виборців, але не належного до уряду різновиду і вияву політичної опозиції, що найбільш дотичний до проблематики політичної влади й урядування як змагальності і є конституційним інструментом альтернативізації політики та досягнення консенсусу поміж тими, хто володіє і не володіє владою. Зафіксовано, що незалежно від типу політичної системи парламентська опозиція є ефективною тільки тоді, коли вона є складовою системи стримувань та противаг політичної влади, інструментом ротації політичної влади й конструктивного та цивілізованого вирішення суперечностей між інтересами різних соціальних груп, критично аналізує дії уряду та глави держави, достатньо інституціоналізована та супроводжується правом парламентського контролю й участі (взаємодії) в ухваленні урядових і державних рішень й виявленні і виправленні недоліків державної політики. З'ясовано, що важливим у дослідженні парламентської опозиції є фокусування на каналах контролю міжінституційних виконавчо-законодавчих (зокрема міжпартійних, внутрішньопартійних і непартійних) відносин у різних типах політичних режимів і партійних систем та відносно різних типів урядів і форм та систем правління. Як

результат, вмотивовано, що парламентською опозицією може бути лише та частина політичної опозиції, яка не обов'язково хоче, але може взяти на себе повноваження уряду, внаслідок чого виділено такі типи парламентської опозиції, як: зовнішня – представлена партіями парламентської меншості та внутрішня – втілюється між партіями парламентської більшості; опозиція "із малої букви" (багатопартійна) та "із великою букви" (однопартійна). На підставі ж відношення до уряду, зокрема з огляду на голосування за підтримку чи непідтримку уряду, виділено такі різновиди парламентських партій, як урядові, опозиційні і нейтральні (ситуаційні), внаслідок чого обґрунтовано, що помилкою є ототожнення парламентської опозиції і меншості. Тому вмотивовано, що парламентська опозиція може бути структуризована по-різному.

З огляду на це, теоретизовано сутність і варіанти політико-правового статусу (зокрема прав і обов'язків), форм роботи, суб'єктності, завдань, стратегій, основних й додаткових функцій та результативності парламентської опозиції. З'ясовано, що суб'єктами парламентської опозиції можуть бути депутати парламенту, парламентські (депутатські) групи і фракції парламентських партій, коаліції (об'єднання, блоки) парламентських партій. Крім того, виявлено, що парламентська опозиція може бути представлена фракцією-монополістом, фракцією-лідером, коаліцією рівноправних фракцій і/чи групою непартійних депутатів парламентської меншості. Додатково вмотивовано, що парламентська опозиція може конфігуруватись парламентськими та позапарламентськими структурами. Зафіксовано, що політико-правовий статус парламентської опозиції, незалежно від правового регулювання чи нерегулювання, але залежно від структуризації партійної системи і громадянського суспільства, не залежить від волі політичної влади лише в умовах демократії, але залежить від волі політичної влади в умовах автократії. Відтак аргументовано, що ключовим правом парламентської опозиції є або може бути формування "тіньового уряду", який варто трактувати і як неформальне утворення опозиційної фракції парламенту стосовно реального суб'єкта політичної системи, і як інститут політичної системи, що впливає на роботу парламенту й організацію опозиційної діяльності, і як консультативно-дорадчий орган чи центр впливу, створений парламентською опозицією для контролю офіційного уряду. Натомість ключовими формами роботи парламентської опозиції виділено: співробітництво,

протиборство, ухилення від взаємодії, односпрямоване сприяння, односпрямовану взаємодію, контрастну взаємодію, компромісну взаємодію. Водночас доведено, що парламентська опозиція, будучи альтернативою уряду чи "урядом в очікуванні", особливо в демократії, звикло не є конституційним інститутом, а конституційною функцією політичної системи, яка характеризується варіативним набором передумов і наслідків своєї стабільності, функціональності й результативності.

Урешті-решт, це стало підставою та передумовою з'ясування структуризації та інституціоналізації, а також моделей і типів парламентської опозиції в загально-теоретичному контексті. Виявлено, що чинниками структуризації й інституціоналізації парламентської опозиції є інституційні, особливо партійно-виборчі та виконавчо-законодавчі, соціополітичні, культурні, поведінкові, зокрема особливості політичної структуризації суспільства і парламенту, рівень розвитку політичної системи й відкритості публічного управління, форма та система державного правління й управління, партійна і виборча системи, фінансування партій, парламентські традиції, відносини уряду та легіслатури тощо. Вони є умовою виокремлення парламентської опозиції в країнах, де: інституціоналізовані однопартійні уряди більшості; превалюють коаліційні уряди більшості; переважають однопартійні і коаліційні уряди меншості. Крім того, вони є підставою дихотомії стратегій поведінки парламентської опозиції, зокрема коли остання може, може лише частково чи взагалі не може діяти у ролі "вето-гравця", і таких типів парламентської опозиції, як проблемно-орієнтована тимчасова, кооперативна і змагальна, фундаментальна та лояльна, систематично- і ситуативно-орієнтована, згуртована і фрагментована, конфліктна і коопераційна. Урешті-решт, перераховані чинники є підґрунтям виокремлення і детермінування таких моделей правової і політичної інституціоналізації парламентської опозиції – процесу нормативно-правового та політичного підвищення й усталення її ролі в організації і діяльності парламенту та контролі влади, – як вестмінстерська (для двопартійної системи з урядами більшості), німецька (для двох-з-половиною партійної системи з урядами більшості), континентальна (пропорційного представництва для багатопартійної системи переважно з урядами більшості), скандинавська корпоративна (для багатопартійної системи з домінуючою партією і урядами меншості), французька (напівпрезидентська, для

двоблокової і багатопартійної системи з урядами більшості), американсько-швейцарська тощо. Загалом вмотивовано, що інституціоналізація парламентської опозиції є механізмом стабілізації суспільства і політичної системи, інструментом запобігання узурпації влади, умовою багатопартійності і підвищення ефективності урядування. Але встановлено, що вибір моделі й способу функціонування парламентської опозиції у певній державі не може бути простим перенесенням досвіду інших держав і згенерованих на підставі нього логічних моделей.

4. З огляду на це, на підставі прагматичного та герменевтичного підходів, релігійних, інституційних, культурних, національних, економічних, соціальних й історичних чинників, завдань, результатів і ефективності та виявлення подібностей і відмінностей проаналізовано й порівняно історичні і трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи, зокрема феномени, ознаки та маркери опору, дисидентства й опозиційних суспільно-політичних рухів як історичних виявів антиавтократичної протестності і нонконформізму й прототипів політичної опозиції у варіативних (із елементами масового терору або вибіркової репресивності) режимах «реального соціалізму», з яких наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. визріла не лише частина партій, а й політична конкуренція, а відтак і демократична політична, зокрема парламентська, опозиція у регіоні. Зафіксовано, що у країнах сучасної Вишеградської групи періоду режимів "реального соціалізму": опір (переважно в 40–50-х, менше – 60-х рр. XX ст.) характеризував узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми (нелегальної, радикальної і збройної, спонтанної й ізольованої) антисистемної діяльності, які були спрямовані на подолання чи зменшення впливу і гегемонії терористично-репресивного тоталітарно-комуністичного авторитарного режиму; дисидентство (у 50–80-х рр. XX ст.) виявлялось у різних (ревізійністській, вільнодумній, еволюційній, громадянсько-конституційній, навздогінній та альтернативній, широкій і вузькій, поміркованій і радикальній, інтегральній, фракційній, фундаментальній і специфічній, відкритій і конспіративній) формах і методах системної (офіційної, "зверху") та антисистемної (неофіційної і громадської (громадянської), "знизу") критики і сумнівів про легітимність, догматизованість і доцільність, а також перспективи реформування та модернізації

ідеологічної доктрини репресивного авторитарно-комуністичного режиму; опозиційні суспільно-політичні рухи (кінець 80–х рр. ХХ ст.) системно і антисистемно заперечували і мирно тиснули на авторитарно-комуністичний режим засобами організованих дій, демонстрацій і переговорів. Відтак проаналізовані вияви протестності й інші процеси і події вплинули на автократичні режими у регіоні: опір – на трансформацію та десталінізацію терористично-репресивного тоталітаризму у репресивний, але частково реформістський авторитаризм; дисидентство (особливо періоду антикомуністичного консенсусу та ідеї «паралельного суспільства») – на бюрократизацію, раціоналізацію і часткове перетворення репресивного реформістського авторитаризму у поміркований авторитаризм; опозиційні суспільно-політичні рухи – на дальшу плюралізацію, лібералізацію та демократизацію політичних режимів. Однак загалом упродовж середини 40–х – середини 80–х рр. ХХ ст., будучи релевантними та національно-орієнтованими, протестні й нонконформістські сили як незалежні пояснювальні змінні у регіоні, за деякими винятками, не були уніфікованими і мобілізованими, а відтак становили лише спорадичну, дифузну і потенційну, а не екзистенціальну загрозу легітимності та стабільності автократичного (комуністичного) режиму, ставши нею, а тому й однією із диференціальних умов краху автократії та початку демократизації, лише наприкінці 80–х рр. (інколи починаючи з 70–х рр.) ХХ ст.

У цей період (піково в 1989–1993 рр.) розширилась структурно-організаційна мережа протестності і нонконформізму в країнах теперішньої Вишеградської групи, а в їхньому середовищі відбулись, поряд з «модернізацією» і демократизацією «реального соціалізму», процеси громадянської мобілізації та радикалізації, конструювання та самоусвідомлення політичної опозиційності (як суспільно-політичного протесту) і політичної опозиції (як політичного інституту). Тоді дисидентство, залучаючи методи соціального опору, почало (починаючи з прикладу Польщі) перетворюватись і вливатись у громадянське суспільство, суспільно-політичні рухи й організації, які урешті-решт, на тлі додаткових чинників, досягнули компромісу й домовились з комуністичною владою і автократичними режимами про їхню варіативну трансформацію, лібералізацію та демократизацію, а згодом і в свою чергу перетворились у політичні партії та рухи. У цьому контексті виявлено і систематизовано моделі впливу політичної протестності й

опозиційності на різні варіанти краху режимів «реального соціалізму» в регіоні, зокрема у формі «імплзії» («заміни») і «пактування» («компромісу»), які поєднались каталізацією інституційної політики, реалізованої у конструктивізації відносин влади й опозиції. Відтак антикомуністичні опозиційні суспільно-політичні рухи й організації і сформовані на їхній основі партії та їхній вплив на демократизацію режимів у країнах регіону були варіативними. Тому вони проаналізовані і порівняні на предмет політичних, структурних, організаційних, ідеологічних та інших ознак і чинників формування, функціонування, успіхів і наслідків тощо. Як наслідок, зафіксовано, що: первинна видозміна протестних суспільно-політичних рухів та організацій у партії в країнах регіону відбулась між першими демократичними (установчими) і першими багатопартійними виборами; вона не мала одностороннього характеру і динаміки (в успішності, кількості, рівні антагонізму з комуністичним режимом, а також у статусі), бо залежно від особливостей історичного розвитку, стратегій співпраці еліт, організаційної структури й ознак формування і трансформації груп протестності, виборчих особливостей, ідеологічно-поляризаційної концентрації політичного процесу і параметрів соціополітичних поділів (особливо по лінії «комунізм / посткомунізм – антикомунізм / постопозиційність») характеризувались як іманентно внутрішньо суперечлива, оскільки в одному випадку призвела до появи стабільних систем з впливовими партіями, а в іншому – до фрагментарності і слабкості партій і партійних систем; протестні (опозиційні) групи, які організувались у згуртовані партії і брали участь у переговорах, що передували краху комуністичного режиму, мали переваги над протестними (опозиційними) групами, які цього не зробили, внаслідок чого в регіоні було згенеровано різносторонні особливості відносин між владою і опозицією.

Загалом окреслені процеси призвели до сталого, але варіативного і дифузного співвідношення та взаємодоповнення протестності й інституційних і процесуальних ознак демократизації (зокрема плюралізму, розподілу інтересів) у ході диверсифікованого (за напрямками, моделями, темпами і наслідками) транзиту країн Вишеградської групи, а відтак до інституціоналізації і конструктивізації політичної опозиції й громадянського суспільства та ослаблення держави у регіоні. Зокрема з'ясовано, що властивими для країн Вишеградської групи були такі варіанти транзиту до демократії, як у Польщі та Угорщині – «ендогенність», «реформа», «переговорна революція», «пактування», «згода», а в Словаччині і

Чехії (спочатку в рамках Чехословаччини) – «екзогенність», «перелом», «абдикація», «імплізія» («колапс») режиму», «швидка політична мобілізація», – й вони по-різному окреслювались функціями та стратегіями політичної протестності й опозиції, передусім автократичним режимам. У підсумку торгу й переговорів щодо політичного врегулювання це призвело до усталення механізмів і принципів повного й ротаційного оновлення політичної влади, максимальної політичної змагальності і конструктивізації опозиції у формі спершу суспільно-політичного протесту, а потім – політичного інституту, а також до ідеї відторгнення екстремістсько налаштованих організацій і суттєвої, хоча й «незавершеної» лімітації значимості антисистемної політичної опозиції у регіоні. Щоправда не завжди підтвердженої консенсусом із приводу нових «правил гри», але завжди за логікою «невизначеності результатів при визначеності процедур». Виявлено, що: у доінституційний і початково-демократизаційний період свого розвитку політична опозиція в регіоні (часто у формі антисистемного опору й протоінституту) була досить організованою, громадянсько-та масово-мобілізованою, але ідеологічно та програмно фракціонолізованою, а тому спочатку більше відповідала принципам прямої, а згодом представницької демократії; в інституційний та консолідовано-демократичний період політична опозиція (зокрема як партійно-парламентська опозиція і політичний інститут) стала легалізованою, структуризованою, ідеологічно й програмно орієнтованою та консоціативною, але часто надто соціально детермінованою і неорганізованою. Водночас, зокрема на тлі значної електоральної мінливості, внаслідок зловживання важелями та інструментами впливу й управління і неповної впорядкованості міжпартійних та міжінституційних відносин, це не гарантувало цілковитої стабільності статусу та ролі політичної опозиції в регіоні, особливо на тлі процесів «ерозії» та погіршення якості демократії у деяких країнах Вишеградської групи, починаючи з 10–х рр. ХХІ ст.

5. Проаналізовано та порівняно варіативні особливості позиціонування, політико-правового статусу, повноважень й інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи упродовж 90–х рр. ХХ ст – 10–х рр. ХХІ ст. Встановлено, що позиціонування політичної (парламентської та позапарламентської) опозиції цього періоду багато у чому відображало тенденції та результати розвитку опозиційних суспільно-політичних рухів і їхніх (особливо через інструмент та ресурс

«круглих столів») легітимізаційно-делегітимізаційних відносин з владою у 80-х рр. ХХ ст. Відтак через вибори та інші інституційні механізми змагальності між раціональними політичними акторами і громадянським суспільством демократична політична опозиція варіативно почала ставати не силовим (у формі антисистемного суспільно-політичного протесту), а компромісно-конструктивним (у формі системного політичного інституту, а інколи суспільно-політичного протесту) і надійним (рішучим) чинником демократичної політики, тобто почала брати участь у конструюванні «політичного майбутнього» та здійсненні інших функцій. Таке історичне і політичне репозиціонування змагальності з приводу боротьби за владу і політичної опозиції в регіоні (особливо після краху режимів «реального соціалізму», а також до та після вступу країн регіону в ЄС) мало наслідком усталення правил альтернативності, конструктивності, конституційності й участі, згідно з якими колишні представники влади змогли мирно та легально ставати чинними представниками опозиції (а не ворогами народу), і навпаки. Згодом це доповнилось структуризацією типів і варіантів політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, зокрема ознаками виконавчо-законодавчих відносин та кореляції урядових і опозиційних партій у легіслатурах, параметрами самих легіслатур і реалізовуваної ними законотворчості, показниками й інтерпретаціями стабільності та ефективності урядів та систем урядування в умовах парламентської демократії. Це засвідчило, що політична опозиція швидше формалізувалась у політичний інститут в Польщі й Угорщині, а не в Словаччині і Чехії, але загалом поетапно й на тлі політичної змагальності стала гомогенним, конструктивним і кооперативним феноменом у рамках систематичних та стабільних, однак варіативних моделей взаємодії з владою лише у постевроінтеграційний період розвитку країн Вишеградської групи.

Водночас відстежено, що політична, зокрема парламентська, опозиція в країнах регіону звикло не є формально регламентованою, бо її права, статус і відповідальність не лише спеціально й безпосередньо не захищені, а почасти і не передбачені. Натомість ефективність, функції та статус опозиції в країнах Вишеградської групи гарантовані явищами й ознаками національного політичного контексту і процесу та міжінституційних відносин, конституційної і процедурної демократії, політичної культури, парламентських ресурсів, демократичної толерантності й поваги до легітимних політичних і соціально-

економічних розбіжностей, а також сприймаються не на підставі права, а за наслідками політичного процесу та на рівні інтуїції. Відтак ситуативні статус та повноваження політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах регіону значною мірою є політико-правовими і регулюються її визначенням та сприйняттям як феномену (процесу і/або інституту) та функцій прав меншості у легіслатурі, що не є владою чи урядом, а натомість протистоїть владі чи уряду, забезпечуючи реалізацію принципу, згідно з яким демократія є ідеологією опозиції настільки, наскільки вона є ідеологією уряду. Додатково з'ясовано та систематизовано, як на формальне та неформальне, позитивне та негативне, але часто ситуативне уповноважування політичної опозиції (вияви яких запропоновано окремо) в країнах Вишеградської групи впливають структури й типи партійних систем і міжпартійних відносин, параметри фінансування політсил, процеси картелізації партійних систем, ознаки та типи виборчих систем, типи урядів, структуризація парламентів, ознаки міжінституційних (передусім виконавчо-законодавчих) відносин і законотворчого процесу, соціально-економічні і політичні питання, політичні традиції й усталені правила.

У сумі це дозволило виокремити, параметризувати та впорядкувати варіативні теоретичні і практичні особливості, функції й результати формальної (право-орієнтованої) і фактичної (політико-орієнтованої) інституціоналізації політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Зокрема встановлено, що опозиція у регіоні зуміла конструктивізуватись, легітимізуватись і врешті-решт інституціоналізуватись як фундаментальний компонент та навіть «ідеологія» демократичного режиму. Однак сам процес інституціоналізації мінливої опозиції був неідентичним, неуніфікованим, нелінійним й неунілатеральним, адже не задовольнив жодної теоретизованої і синтезованої моделі опозиції, хоч і призвів до сумірних політичних наслідків й результатів у регіональному розрізі. Щоправда, швидше – майже зразу після колапсу режимів «реального соціалізму», тобто до середини 90-х рр. ХХ ст., – інституціоналізація опозиції відбулась у Польщі й Угорщині, а пізніше – приблизно за десять років після колапсу режимів «реального соціалізму», тобто до початку 2000-х років, – у Словаччині та Чехії. Вмотивовано, що інституціоналізація політичної, передусім парламентської, опозиції у країнах регіону здебільшого не є формальною (як засіб закріплення відповідних відносин у правових нормах), а натомість неформальною (на основі політичних домовленостей і компромісів).

Спочатку вона, у формі відносин влади й опозиції та залежно від конструкцій міжінституційних відносин, була здебільшого коопераційною, а згодом стала значною мірою то конфронтаційною, то коопераційною. Загалом встановлено, що параметрами та результатами інституціоналізації опозиції в країнах Вишеградської групи стали: конструктивність, прозорість і легкість механізму ідентифікації та консенсус-орієнтований характер взаємодії влади (уряду) і невлади (опозиції, неуряду); парламент-центричність у статусі і повноваженнях опозиції; субординованість опозиції більшості у парламенті; надмірна політична чутливість опозиції; нерегламентованість і неапробованість інституту та феномену «тіньового урядового кабінету», а відтак позиціонування опозиції з малої букви «о»; слабкість та ситуативність, а також невиразна відповідальність опозиції у детермінуванні розвитку політичної системи, попри її наділеність опосередкованими вето-повноваженнями й інструментами впливу на законодавчо-конституційний процес; дихотомія опозиції на парламентську (справжню, конституційну) і позапарламентську (девіантну, неконституційну або не обов'язково конституційну) [98].

6. Додатково з'ясовано варіативні, різнорівневі та багатоскладові виконавчо-законодавчі (міжінституційні) і партійно-виборчі параметри й кореляції структуризації, ефективності, впливу на політичний процес і уповноваженості системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, які незалежно від форм та систем державного правління (парламентських і напівпрезидентських) є парламентськими демократіями. Зокрема встановлено, що наявність парламентської опозиції у регіоні є базовою ознакою змагальності у партійній системі та додатковим механізмом стримувань і противаг між гілками влади. З огляду на це, виділено найпоширеніші, але невзаємовиключні типи та варіації політичної, передусім парламентської, опозиції як політичного інституту, зокрема міжпартійну (у тім числі внутрішньокоаліційну й опозиційну) – як найчастішу в умовах демократії, крос-партійну – як властиву для транзитного періоду розвитку та непартійну – як притаманну для періодів політичних й соціально-економічних криз. Їх кластеризовано через різностороннє накладання на типи партійних та виборчих систем, ознаки парламентських та напівпрезидентських систем правління, типи та параметри формування, функціонування, відповідальності та стабільності (у зрізі парламентських вотумів інвестиції, довіри та недовіри) урядів, особливості та етапи законодавчого

процесу, складові структуризації парламентів, особливості проведення референдумів й опитування громадської думки у країнах регіону тощо. На цій підставі підтверджено, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи є важливим елементом впливу на баланс влади між президентом, урядом і парламентом.

Водночас вмотивовано, що додаткове значення у структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи мають партійно-виборчі (ендогенні, екзогенні та політико-історичні) параметри, зокрема типи партій, партійних і виборчих систем, організаційна згуртованість, концентрація і змагальність партій, спосіб протистояння й узгодження інтересів урядових та опозиційних партій, ідеологічні відмінності, цілі та стратегії партій, фракціоналізація (фрагментація), концентрація, поляризація (розділеність), персоналізація і картелізація партійних систем, передусім на тлі композиції легіслатур. Як наслідок, доведено, що країни Вишеградської групи передусім партійно-виборчо детерміновані, внаслідок чого їхня політична, зокрема парламентська, опозиція, залежить від партійно-виборчої структуризації політичного процесу і міжінституційних відносин. Це виявляється у тому, що для країн регіону притаманна значною мірою розсіяна та частково ідеологічно-поляризаційно розділена, хоча й досить партійно уповноважена парламентська опозиція. Також встановлено, що за своїм статусом партії у легіслатурах країн регіону, будучи істотними чинниками паралельного співіснування демократично-альтернативних моделей політичного представництва, доцільно поділяти на урядові, опозиційні і ситуативні й усі вони повинні постійно зважати на інтереси одна на одній. Крім того, виявлено, що чинником, що стимулював структуризацію і конструктивізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, було запровадження доволі ефективних і пропорційних механізмів залучення до виборчих органів влади представників політичного класу. Як наслідок, зафіксовано, що чим менш розпорошеною і розділеною є влада у системі міжінституційних політичних відносин, тим менш уповноваженою в політичному процесі та контролі порядку денного є парламентська опозиція. Водночас відстежено, що на практиці країн Вишеградської групи парламентська опозиція, з одного боку, стає все менше згуртованою та більш фракціоналізованою, а відтак, з іншого боку, менш окресленою як альтернатива чинній владі (уряду), адже часто виявляється більш розсіяною та ідеологічно поляризованою, аніж уряд

та урядові партії. У сумі це продемонструвало, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи характеризується інституціональною плінністю, відносною слабкістю і незначною інституціоналізацією легіслатур, домінуванням урядових кабінетів і виконавчих структур, переважанням часто відносно нестабільних партій та партійних систем. Підсумовано це тим фактом, що в партійно-електоральному зрізі парламентська опозиція сприяє розвитку демократії, коли вона системна, конструктивна, життєздатна і може прийти до влади, а не коли вона більш чи менш фракціоналізована і поляризована.

7. На противагу, порівняльний аналіз системної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи доповнено розглядом феномену, особливостей, детермінант, тенденцій і механізмів розвитку та наслідків антисистемної, антиістеблішментської і наднаціональної політичної опозиції, зокрема в контексті структуризації політичного процесу та консолідації/деконсолідації демократії. Це зумовлено тим, що інтеграційно-демократизаційні процеси в регіоні не призвели до уніфікованого позиціонування опозиції як конструктивної, а викликали її різносторонню диверсифікацію у системному й антисистемному, істеблішментському й антиістеблішментському вимірах і зрізах, адже не забезпечено усестороннього і надійного механізму відторгнення впливу й популярності екстремістських та радикальних організацій. На цій підставі виокремлено, доповнено, структуризовано та систематизовано відомі науці теоретизації, синонімізації, відомості й підходи щодо дослідження феномену, сутності (у вузькому та широкому розумінні), особливостей (передусім реляційної й ідеологічної антисистемності) і ознак, типів (напівлояльної і нелояльної, насильницької і ненасильницької) й виявів (парламентського і позапарламентського) антисистемності, антисистемної опозиції й антисистемних екстремістських політсил як принципових, неконвенціональних і відцентрово ідеологічно (ліво- або право-) дистанційованих у своїх методах, а також емпірично виокремлено та верифіковано їхні приклади на підставі оцінювання загрози демократії у країнах Вишеградської групи. Зокрема зафіксовано, що антисистемні політсили в регіоні звикло поділяються на ультраліві (переважно комуністичні й анархістські) та ультраправі (зазвичай націоналістичні, неонацистські, неофашистські й шовіністські), а також на їхні більш вузькі різновиди, які детермінуються відмінними та проаналізованими у роботі параметрами ідеологічної і реляційної антисистемності. Також теоретично й емпірично

проаналізовано феномен, ознаки, причини та чинники формування, різновиди, синонімізації, стратегії, цілі, наслідки та приклади антиістеблішментських політсил та опозиції у країнах Вишеградської групи і з'ясовано, що вони, як вияви напівволяльності, зокрема частково системності і антисистемності, зовсім не є безпосередніми загрозами, а інколи варіантами розвитку і модифікації демократії, але застосовують антиелітистський аполітичний дискурс «ми проти них», тобто проти класу осіб, які володіють владою. Загалом аргументовано, що антисистемність, антиістеблішмент і популізм політичної опозиції становлять мультिवаріативний ризик та зумовлюють деінституціоналізацію, деконсолідацію, радикалізацію й «ерозію» демократії, раціональності, конструктивності і консенсусу взаємодії влади й системної опозиції у країнах регіону, особливо після їхнього вступу в ЄС, початку світової фінансово-економічної та європейської міграційної криз.

У свою чергу, розгляд феномену конструктивної системної і частково деструктивної антисистемної політичної опозиції на національному рівні доповнено дослідженням сутності та видів наднаціональної політичної опозиційності в країнах Вишеградської групи, особливо після їхнього вступу в ЄС та НАТО. У цьому контексті з'ясовано різновимірність особливостей, форм (системна, процесуальна, політична), рівнів (державна, інститути державної влади та політсили), методів і зрізів (системність/конструктивність і антисистемність/деструктивність), спрямованості (національна і наднаціональна), каналів позиціонування та інформування, проблематики, громадянської підтримки, а також міжінституційної зумовленості наднаціональності політичної опозиції й опозиційності до і у ЄС та НАТО в країнах регіону. Причому особливу увагу приділено феномену, сутності (політичній, соціально-економічній і культурно-ідентифікаційній), становленню (перед вступом та після вступу в ЄС), чинникам, виявам, властивостям, суб'єктам (передусім у формі різноідеологічних політсил), інтенсивності, формам (системній чи комплексній і частковій чи випадковій), рівням (національному та наднаціональному), типам (суспільному, партійному та громадянському, «жорсткому» чи принциповому та «м'якому» чи випадковому тощо), впливовості та наслідкам євроскептицизму як варіанту наднаціональної опозиції та опозиційності у країнах і регіоні Вишеградської групи. Як наслідок, встановлено, що в регіоні: праві та ультраправі, радикальні та маргінальні політсили традиційно більш євроскептичні, аніж ліві та ультраліві, помірковані та мейнстрімні релевантні політсили;

рівень партійного євроскептицизму і наднаціональної опозиційності не завжди відповідає рівню публічного (суспільного) євроскептицизму та наднаціональної опозиційності; рівень євроскептицизму за більше, аніж десять років після вступу в ЄС, зумів, особливо за наслідками світової фінансово-економічної та європейської міграційної кризи, перетворити окремі політсили та навіть держави з ключових промоторів євроінтеграції у представників наднаціональної опозиційності не просто в ЄС, а навіть до ЄС; наднаціональна опозиційність в ЄС та до ЄС є функцією взаємовідносин влади (уряду) і опозиції та стратегій і тактики ведення політичної боротьби політсилами на національному рівні, але водночас не є уніфікованою.

На цій підставі вироблено системно-узагальнюючий висновок дисертаційної роботи. Зокрема аргументовано, що політична і парламентська опозиція на національному рівні країн Вишеградської групи здебільшого є конструктивною та системною, навіть якщо вона й позначається елементами євроскептичного дискурсу, а інколи й антисистемності та антиістеблішменту. Водночас, на наднаціональному рівні політична опозиція країн Вишеградської групи, передусім до ЄС, значною мірою антисистемна та визначається євроскептицизмом не тільки окремих політиків і політсил, а й загалом держав та їхніх політичних інститутів. Це означає, що навіть незначна деконструктивізація усталеної логіки системної взаємодії влади і опозиції на рівні окремих держав регіону призводить до суттєвої деконструктивізації й антисистемізації політичної опозиції на рівні відносин і політичних інститутів наднаціонального рівня (передусім до ЄС). Відтак це теоретично засвідчило, що про політичну опозицію в країнах Вишеградської групи (і не тільки), зокрема в умовах значної інтегративності та глобалізованості політики й політичного процесу, варто говорити винятково багатовимірно, а не лише у категоріях національного, регіонального чи локального або наднаціонального позиціонування політичної опозиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаева Ю. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы. *Известия Российского государственного университета имени А. И. Герцена*. 2007. Т. 10 (31). С. 7–14.
2. Абдулаева Ю. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. Санкт-Петербург, 2007. 29 с.
3. Абдуллаева Ю. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы: дис. ... к. полит. н.: 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. Санкт-Петербург, 2007. 207 с.
4. Акоюн Э., Кожина В. Миграционный кризис в Европе. *Вестник МИЭП*. 2016. № 2 (23). С. 25–31.
5. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стромм К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: учебное пособие: пер. з англ. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
6. Андрощук І. Соціо-політична зумовленість політичної структуризації партій і партійної системи в Чехії. *Вісник Львівського університету: Серія філософсько-політологічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 237–249.
7. Арендт Х. Джерела тоталітаризму: пер. с англ. Київ: Дух і літера, 2002. 539 с.
8. Бабкін В. Державна влада і політична опозиція. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 1996. Вип. 7.
9. Бабкіна О. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2015. Вип. 17. С. 3–11.
10. Берестова Г. Опозиція як форма прояву політичного протесту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Вип. 15. С. 84–89.

11. Бигазиєва С. Парламентська опозиція як інститут політичної системи сучасної Росії. *Известия Саратовського університету: Сер. Соціологія. Політологія*. 2010. Вип. 3. Том. 10. С. 100–102.
12. Бокало М., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки). Львів, 2000. 68 с.
13. Большаков И. Несистемная оппозиция: Терминологическая «ошибка» или политическая реальность? *Свободная мысль*. 2011. № 3 (1622). С. 109–118.
14. Бондар С. Критерії опозиційності в політичній системі України. *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Філософія, Політологія, Соціологія. 2007. № 7–8. С. 344–350.
15. Бондар С. Політична опозиція в системі владних відносин України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Донецьк, 2008. 19 с.
16. Бондар С. Теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичної опозиції. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 1. С. 24–32.
17. Борзова И. Оппозиция посткоммунистических стран Восточной Европы в конце XX – начале XXI века: основные тенденции развития. *Известия вузов*. Серія: Гуманитарные науки. 2013. № 4 (2). С. 134–138.
18. Бромхед П. Эволюция Британской Конституции: пер. с англ. Москва: Юрид. лит., 1978. 336 с.
19. Бульвінський А. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2017. 288 с.
20. Бусленко В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2015. Вип. 13–14. С. 196–203.
21. Бусленко В. Інституціоналізація парламентської опозиції в Польщі. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2010. Вип. 20. С. 444–453.
22. Бусленко В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн Вишеградської групи). *Науковий вісник*

- Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини. 2013. № 10. С. 32–37.*
23. Бусленко В. Моделювання відносин «парламентська опозиція-уряд» у Словаччині в 90–ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 145–152.
 24. Бусленко В. Політична опозиція в перехідних демократіях: категоріальний аналіз феномену. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 311–317.
 25. Бусленко В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи). *Панорама політологічних студій*. 2013. Вип. 10. С. 114–122.
 26. Бусленко В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій*. 2015. Вип. 13. С. 125–131.
 27. Варзар І. Політологічні і історіологічні засади феномена «політична опозиція». *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. Київ, 1996. С. 94–102.
 28. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму: пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.
 29. Веренько В. Зародження та розвиток політичної опозиції в Україні у 1991–2002 рр. *Освіта регіону: Політологія, Психологія, Комунікації*. 2008. № 1. С. 59–63.
 30. Веренько В. Процеси становлення та розвитку інституту політичної опозиції в Україні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Чернівці, 2009. 250 с.
 31. Вінничук Н. Політична опозиція як інститут сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Київ, 2007. 17 с.
 32. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 51–59.
 33. Воскресенский А. Политические системы и модели демократии на Востоке. Москва, 2007. 188 с.

34. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современной демократии. Лекции по политологии. Таллинн, 1991. С. 73–83.
35. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ. Екатеринбург: Ин-т философии и права УрО РАН, 2003. 153 с.
36. Гаврилов Г. Феномен политической оппозиции. *Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН*. 2012. № 12. С. 217–228.
37. Гельман В. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? *Полис. Политические исследования*. 2004. № 4. С. 52–69.
38. Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. Москва: МОНФ, 1999. 239 с.
39. Гизо Ф. О средствах правления и оппозиции в современной Франции. *Классический французский либерализм: сборник*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С. 263–506.
40. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. *Избранные произведения: в 2 т.* Москва, 1964. Т. 2. С. 723–734.
41. Гольбах П. Естественная политика или беседы об истинных принципах управления. *Избранные произведения: в 2 т.* Москва: 1963. Т. 2. С. 85–536.
42. Горбачев М. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва: Политиздат, 1988. 272 с.
43. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії. *Літературно-науковий вістник*. 1905. Вип. 30. С. 245–258
44. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. Харків: Каравела, 2002. 216 с.
45. Демократизация: учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Инглхарт, К. Вельцель. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2015. 708 с.
46. Державне право зарубіжних країн (загальна частина) / В. Ріяка, О. Свечкар'юв, В. Шувалова. Харків, 1996. 187 с.
47. Де Сюремен Ф. Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 7. С. 65–67.
48. Древаль Ю. Інституалізація парламентської опозиції. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. № 1. С. 35–42.

49. Древаль Ю. Організація і діяльність парламентів: теоретико–методологічні засади. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. 185 с.
50. Древаль Ю. Політична реформа: вдосконалення політичних інститутів, чи ... з пастки в пастку? *Віче*. 2005. № 2. С. 7–9.
51. Дутчак Ж. Парламентська опозиція: пошук нових системних параметрів дослідження. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 17. С. 176–192.
52. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический проект, 2000. 538 с.
53. Еллинек Г. Права меньшинства. Москва: Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. 48 с.
54. Жуковский И. Становление партийной системы Республики Польша. Калининград: РГУ им. И. Канта, 2010. 184 с.
55. Зарицька І. Парламентська опозиція як чинник функціонування сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Київ, 2009. 16 с.
56. Зеленько Г. Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2. С. 64–84.
57. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України). Київ: Знання України, 2007. 336 с.
58. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз: пер. з фр. Київ: Основи, 1996. 420 с.
59. Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германии сегодня. Основные черты политической системы / пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Я. С. Драбкина. Москва: Памятники исторической мысли, 1996. 320 с.
60. Зотова З. Власть и общество: проблемы взаимодействия: под общ. ред. С. А. Попова. Москва: ИКФ «Омега – Л», 2001. 252 с.
61. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософська. 2009. Вип. 12. С. 194–200.
62. Зубрицька Д. Процес інституалізації політичної опозиції в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститутути та процеси. Львів, 2011. 20 с.

63. Зубрицька Д. Розумна соціальна дійсність у програмах опозиційних політичних партій. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. № 21. С. 71–76.
64. Зубрицька Д. Теоретико-методологічні основи діяльності політичної опозиції. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософсько-політологічні студії. 2011. Вип. 1. С. 278–283.
65. Ілов І. Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави. *Віче*. 2013. № 4. С. 11–15.
66. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 23. С. 76–85.
67. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 22. С. 46–53.
68. Ірха К. Діяльність політичної опозиції як чинник впливу на мас-медійний портрет України. *Політологічні записки*. 2012. Вип. 2 (6). С. 214–224.
69. Ірха К. Інститут політичної опозиції: світовий досвід та специфіка становлення в сучасній Україні: автореферат дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Луганськ, 2010. 20 с.
70. Ірха К. Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві. *Грані*. 2010. № 3 (1711). С. 103–106.
71. Ірха К. Теоретичні аспекти дослідження політичної опозиції в західній науці XIX–XX ст. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С. 415–420.
72. Кашаба О. Генезис та еволюція поняття «політична опозиція» у політико-правовій думці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології» 2014. № 1111. С. 82–87.
73. Кесарчук О. Діяльність опозиційних сил в країнах-членах СНД. *Вісник Школи політичної аналітики*. 2003. № 2 (7). С. 30–33.
74. Кириєнко У. Политическая оппозиция: механизмы адаптации в условиях демократического транзита. *Соціологічне дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2000. № 489. С. 76–82.

75. Ключкович А., Гайданка Є., Марадик Н. Трансформація системи владних інститутів. *Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України*. Ужгород: Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗПППО. 2014. С. 47–78.
76. Колдаев В. Политическая система общества: учебное пособие. Москва, 2000.
77. Колодій А. Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України). *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. Київ: Навч.-метод. каб. вищ. освіти України, 1996. С. 142–147.
78. Кольцов В. Визначення поняття «політична опозиція» в західній політичній науці. *V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»* (24–30 квітня 2017 р.). Львів: ЛДУБЖ. URL : <http://virt.ldubgd.edu.ua/course/view.php?id=1437> (дата звернення: 01.05.2018).
79. Кольцов В. Вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ століття). *Молодий вчений: науковий журнал*. 2017. № 6 (46). С. 28–32.
80. Кольцов В. Дисидентський рух як історичний прототип політичної опозиції: узагальнення на підставі аналізу режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. *Studium Europae Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 7. S. 93–110.
81. Кольцов В. Дистинкція методологічних і теоретико-методологічних підходів щодо дослідження політичної опозиції. *Держава і право*. 2017. № 75. С. 4–14.
82. Кольцов В. До вузького й широкого дефініювання політичної опозиції в західній політичній науці. *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 1. С. 75–83.
83. Кольцов В. До дистинкції політичної опозиції та інших форм соціальної і суспільно-політичної активності. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-політичні проблеми сучасності»* (30 березня 2017 р., м. Дніпро, Університет імені Альфреда Нобеля). Дніпро, 2017. С. 38–41.
84. Кольцов В. Етимологічна та змістовна варіативність і системність класичного / вузького визначення політичної опозиції. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2017. Вип. 7. С. 230–237.

85. Кольцов В. Класичні підходи до тлумачення політичної та парламентської опозиції в західній політичній науці. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: Матеріали II всеукр. наук.-практ. конф.* (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса, 2017. С. 12–16.
86. Кольцов В. Методологічний інструментарій дослідження демократичного транзиту. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 10. С. 65–67.
87. Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2017. № 3–4 (35–36). С. 18–23.
88. Кольцов В. Оптимальна модель взаємовідносин між президентською та парламентською владними структурами в Україні як умова сучасних перетворень. *Регіональні студії: наукове видання*. 2017. Вип. 17. С. 12–18.
89. Кольцов В. Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 2. С. 85–91.
90. Кольцов В. Основні підходи до тлумачення поняття «політична опозиція» у західній політичній науці. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 58. С. 50–57.
91. Кольцов В. Основные теоретико-методологические подходы к детерминированию сути и структуризации политической оппозиции. *Administrare Publică: Revistă metodico-științifică trimestrială*. 2017. № 4 (96). P. 36–41.
92. Кольцов В. Особливості та значення політичної опозиції у структуризації та інституціоналізації політичних режимів країн Вишеградської групи (1989–2017): порівняльний аналіз. *Вісник Львівського національного університету*. Серія Філософсько-політичні студії. 2017. Вип. 14. С. 140–149.
93. Кольцов В. Особливості та наслідки антисистемної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2018. Nr. 9. S. 205–214.

94. Кольцов В. Особливості фінансування політичних сил як індикатор політико-правового статусу й уповноваженості опозиції в країнах Вишеградської групи. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа)* від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. С. 186–191.
95. Кольцов В. Політико-правовий статус і повноваження парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Humanitarian Vision (Гуманітарні візії)*. 2017. Vol. 3. No. 2. С. 63–70.
96. Кольцов В. Політична опозиція в автократичному політичному режимі: теоретико-методологічні особливості виокремлення та позиціонування. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2017. Т. 1. № 13. С. 94–106.
97. Кольцов В. Політична опозиція як передумова початку демократизації в країнах Вишеградської Групи (1989–1993): порівняльний аналіз. *Studium Europae Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 8. S. 68–83.
98. Кольцов В. Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 523 с.
99. Кольцов В. Різновиди, вияви й етапи розвитку протестності та нонконформізму (на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччини 40-х – 80-х років ХХ ст.). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 6. С. 15–21.
100. Кольцов В. Роль політичної опозиції у краху режимів «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ ст.). *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3–4 (31–32). С. 154–157.

101. Кольцов В. Сутність і різновиди наднаціональної політичної опозиційності у країнах Вишеградської групи. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 61. С. 156–167.
102. Кольцов В. Сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 38–42.
103. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48.
104. Кольцов В. Фактори структуризації парламентської опозиції: теоретико-методологічний контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 21. С. 64–70.
105. Кольцов В. Феномен антиістеблішментських партій як прагматичної напіввольної опозиції у країнах Вишеградської групи. *Політикус: Науковий журнал*. 2018. № 1. С. 48–53.
106. Кольцов В. Форма та система державного правління як фактор структуризації парламентської опозиції. *Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії. III міжнародна науково-практична конференція (21–22 березня 2018 року, м. Київ)*. Київ, 2018. С. 203–206.
107. Кольцов В., Наумкіна С. Феномен дисидентського руху та його вплив на формування політичної опозиції у країнах «реального соціалізму» (на прикладі Польщі, Угорщини, Чехословаччини). *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*. 2018. Т. 3. S. 122–140.
108. Конончук С., Валевський О., Ярош О. Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз). Київ: Агентство «Україна», 2008. 112 с.
109. Конончук С., Ярош О. Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження: дослідження проблеми. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. 43 с.

110. Котова Л. Сучасне бачення опозиційної діяльності. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 42. С. 192–197.
111. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. Київ: Видавництво «Заповіт», 1999. 300 с.
112. Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща. *Політичний менеджмент.* 2008. № 6. С. 79–89.
113. Кукуруз О. Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Київ, 2008. 20 с.
114. Кукуруз О. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз. Київ: Наукова думка, 2010. 197 с.
115. Кукуруз О. Формування парламентської більшості та опозиції в Україні та Республіці Польща. *Політологічний вісник: збірн. наук. пр.* 2007. Вип. 29. С. 128–139.
116. Линц Х. Крушение демократических режимов: кризис, разрушение и восстановление равновесия. *Проблемы Восточной Европы.* 1993. № 39–40. 221 с.
117. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
118. Литвин В. Система уніфікованої меншості як варіативний різновид напівпрезиденталізму: перевірка доцільності виокремлення та концептуалізації. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету* / Відп. за випуск Л. Рижак, О. Квас. Дрогобич: ТЗОВ "Трек-ЛТД", 2017. С. 117–122.
119. Литвин В. Урядова стабільність: дослідження крізь призму виборчих циклів. *Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (10 листопада 2007 року)* / Романюк А. С., Скочиляс Л. С., Шиманова О. В. Львів: Генеза-ЦПД, 2007. С. 94–99.
120. Литвин В. Урядова стабільність крізь призму партійних детермінант країн Центральної Європи. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. 2009. № 13. С. 110–118.
121. Литвин В., Романюк А. Застосування техніки «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах Західної Європи: наслідки та висновки для України.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 3 (77). С. 274–302.

122. Литвин В., Романюк А. Інституційні атрибути кількості, розміру та членства в постійних парламентських комітетах у європейських представницьких демократіях: порівняльний аналіз (станом на грудень 2015 року). *Політичне життя (Political life)*. 2016. № 3. С. 115–141.
123. Локк Дж. Два трактата о правлении. Кн. 2. *Сочинения: в 3 т.*: пер. с англ. и лат. Москва, 1988. Т. 3. С. 137–405.
124. Луцишин Г. Міграційна криза в ЄС: проблема безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжетнічних. *Гуманітарні візії*. 2015. Вип. 1 (2). С. 41–46.
125. Луцшай В. Системна криза тоталітарного режиму в Угорщині (1949–1956 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2002. 20 с.
126. Манойло Д. Європейський досвід інституціоналізації політичної опозиції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Питання політології. 2013. № 1060. Вип. 23. С. 110–113.
127. Марушиак Ю. Роль политических партий в организации политической жизни и в процессе реформирования Словакии. *Российские и славянские исследования: сб. науч. статей*. 2010. Вып. 5. С. 211–215.
128. Марушиак Ю. Роль политических партий в организации политической жизни и процесса реформ в Словакии. *Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя*. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 570–588.
129. Масловська О. Політична культура опозиції в умовах становлення демократії. *Політологічні записки*. 2012. № 6.
130. Мельвиль А. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам. *Полис*. 1998. №2. С. 6–38.
131. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*. 2002. № 2. С. 20–29.
132. Месежников Г. Политические партии – актеры демократизации и реформ в Словакии. *Опыт демократических преобразований Словакии*. Братислава: IVO, 2007. С. 79–80.

133. Милль Дж. Стюарт Представительное правление: Пер с англ. С.-Пб., 1897. 192 с.
134. Мислюк Ю. Роль опозиційного жіночого лідера в політичному житті України: політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Чернівці, 2009. 20 с.
135. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема. *Сучасна українська політика і політологи про неї*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. С. 20–33.
136. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии (фрагмент). *Антология мировой политической мысли: в 5 т. Т. 2*. Москва: Мысль, 1997. С. 186–197.
137. Молокова М. Политическая оппозиция: феномен или неотъемлемый атрибут современного общества. *Ученые записки*. 2009. № 3. С. 140–144.
138. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. *Избранные произведения*. Москва, 1955. С. 159–734.
139. Морарь М. Політична опозиція як невід’ємний компонент демократичного суспільства і правової держави. *Грані*. 2014. № 7. С. 102–107.
140. Мустафин А. Оппозиция ее Величества. *Зеркало недели*. 2007. № 2 (631).
141. Нападій Я. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70–х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2002. 20 с.
142. Негуляєва Г. Основні функції тіньового кабінету у країнах вестмінстерської системи. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31. С. 418–423.
143. Новак-Каляєва Л. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 2004. 19 с.
144. Обушний М., Коваленко А., Ткач О. Політологія: довідник / за ред. М. Обушного. Київ: Довіра, 2004. 599 с.
145. Оппозиция / Баглай М., Туманов В. *Малая энциклопедия конституционного права*. Москва: Изд-во «БЕК», 1998. С. 289–290.
146. Оппозиція в Україні: загальна характеристика. *Національна безпека і оборона*. 2002. №7 (31). С. 3–43.
147. Оппозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації. Інформаційно–аналітичні матеріали до Круглого столу на тему «Оппозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?» Київ: Центр Разумкова, 2011. 84 с.

148. Орловський В. Сутність і політичний імідж парламентської опозиції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Політологія. 2011. Т. 175. Вип. 163. С. 58–63.
149. Остапець Ю. Вплив парламентських виборів 2013–2016 рр. на конфігурацію партійних систем країн Вишеградської четвірки. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2017. Вип. 1 (18). С. 31–52.
150. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Ужгород: Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗППО, 2014. 247 с.
151. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції. *Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 48. С. 26–33.
152. Павленко І. Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 16–30.
153. Павленко Р. Опозиція: права та повноваження. *Людина і політика*. 2002. № 4. С. 3–10.
154. Палінчак М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.
155. Панчак-Бялоблоцка Н. Парламентська мінливість і стабільність партійних систем у Центральній Європі: досвід Вишеградської четвірки. *Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць*. 2011. Т. 10. С. 98–120.
156. Панчак-Бялоблоцка Н. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи: монографія. Львів: ПАІС, 2014. 324 с.
157. Панчак-Бялоблоцка Н. Політична структуризація парламентів у країнах Центральної Європи на рівні постійних комітетів. *Науковий часопис*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін. 2010. Вип. 4. С. 175–184.
158. Панчак-Бялоблоцка Н. Статистика кількісних типологій урядів меншості в західних і центрально-східних європейських парламентських демократіях та її політичні наслідки. *Політикус*. 2016. Вип. 2. С. 110–119.
159. Панчак-Бялоблоцка Н. Уряди меншості в європейських парламентських демократіях: монографія. Львів: Простір-М, 2017. 481 с.

160. Пахарев А. Оппозиционность подлинная и мнимая в условиях постсоветского политического устройства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2002. Вип. 3. С. 60–68.
161. Пеньковська Н. Інституціоналізація парламентської опозиції як складова підвищення ефективності урядування. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 259–267.
162. Петрашевский М. Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Выпуск второй (1846). *Антология мировой политической мысли: в 5 т.* Москва: Мысль, 1997. Т. 3. С. 740–744.
163. Петренко О. Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 12. С. 146–152.
164. Підлуська І. Статус і права опозиції: порівняльний аналіз. *Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару)*. Вісник Школи політичної аналітики. 2003. № 2 (7). С. 16–20.
165. Піскарьова Н. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеса, 2008. 16 с.
166. Побочий І. Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення в Україні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. Вип. 7. С. 282–290.
167. Политическая энциклопедия: в 2 т.: т. 2 / рук. проекта Г. Семигин. Москва: Мысль, 2000. 750 с.
168. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: Монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. 488 с.
169. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька [та ін.]; за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. 500 с.
170. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Київ: Навч.-метод. каб. вищ. освіти Мін. освіти і науки України, 1996. 124 с.

171. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. С. Романюк, В. С. Литвин, Н. В. Панчак-Бялоблоцка. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2014. 462 с.
172. Політологія / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1994. 592 с.
173. Поліщук І. Інститут політичної опозиції за умов транзитивного державного режиму в Україні. *Державне будівництво*. 2011. № 1.
174. Поняття та правовий зміст інституту парламентської опозиції / Д. Плахотін. Національний університет «Острозька академія»: Науковий блог. 19.07.2014. URL : <https://naub.oa.edu.ua/2014/ponyattya-ta-pravovuj-zmist-instytutu-parlamentskoji-opozytsiji/> (дата звернення: 01.12.2018).
175. Попова О. Политика современного российского государства в отношении несистемной оппозиции. *Партии и конкуренция*. Москва, 2010. С. 98–103.
176. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. 576 с.
177. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія / А. Романюк, В. Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
178. Постригань Г. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях. *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: матеріали наук.-практ. конф.* / відп. ред. І. М. Варзар. Київ, 1996. С. 172–177.
179. Потемкина О. Миграционный кризис в ЕС: роль стран Вышеградской группы. *Sovremennaya Evropa*. 2015. № 6. С. 36–45.
180. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Москва: РОССПЭН, 2000. 320 с.
181. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. // Демократія: Антологія / упор. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. С. 605–648.
182. Романюк А. Політична опозиція в Україні: нормативна та інституційна трансформації. *Конституція України: політико-правові виклики і перспективи: матеріали науково-практичної конференції* (Львів, 26 червня 2014 р.). Львів, 2014. С. 79–100.

183. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.
184. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
185. Романюк А., Литвин В. Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах Центрально–Східної Європи. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2014. № 4. С. 130–144.
186. Росенко М. Парламентська опозиція: сутність і політичний імідж, участь у політичному житті. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. Т. 2. С. 289–299.
187. Роуз Р. Як розуміти посткомуністичні перетворення. Підхід «із глибини» / пер. з англ. В. В. Вишневого. Київ: Укр. письменник, 2012. 317 с.
188. Руденко А. Проблемне поле політичної опозиції у контексті сучасного вітчизняного політологічного дискурсу. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2015. С. 149–156.
189. Рудич Ф. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст. *Віче*. 2013. № 17. С. 11–18.
190. Руссо Ж.–Ж. Об общественном договоре или Принципы политического права. *Трактаты*. Москва: Наука, 1969. С. 151–256.
191. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики. *Вибори та демократія*. 2005. № 4 (6). С. 8–18.
192. Сас О. Теоретичні та практичні реалії української опозиції. *Віче*. 2011. № 18. С. 21–26.
193. Сичова В. Взаємодія інституту політичної опозиції та державного управління: теоретико-методологічне обґрунтування: автореф. дис. ... д-ра наук з державного управління: 25.00.01. Харків, 2011. 36 с.
194. Сичова В. Сутність і форми взаємодії інституту політичної опозиції та державного управління. *Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 2 (6). С. 146–151.
195. Слесаренко А. Антитоталітарні рухи в Чехословаччині (1969–1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2007. 19 с.

196. Слиска Л., Динес В. Парламентская оппозиция как фактор политической стабильности демократических режимов. *Власть*. 2001. № 10. С. 8–14.
197. Совгиря О. Історія становлення поняття «парламентська опозиція» у політико-правовій думці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Юридичні науки. 2007. Вип. 74–76. С. 23–27.
198. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ-ра, 2006. 263 с.
199. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005. 21 с.
200. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005. 243 с.
201. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції у Великобританії. *Конституційне право*. 2004. № 11. С. 77–81.
202. Совгиря О. Правові засади діяльності опозиційного кабінету міністрів: загальна характеристика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Юридичні науки. 2004. Вип. 60–62. С. 36–39.
203. Сорока С. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління: досвід країн Європейського Союзу та українська практика. Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2012. 421 с.
204. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з лат., вступ. слово, примітки, словник імен, назв, термінів В. Литвинова. Київ Основи, 2003. 237 с.
205. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. Київ, 2006. 34 с.
206. Статус опозиції в Україні: зміст та межі правого регулювання [матеріали до круглого столу, Київ, 26 вересня 2006 р.]. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. 34 с.
207. Степико В. Політична еліта, політична опозиція і суспільний конфлікт. *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. Київ, 1996. С. 78–81.
208. Стефурак М., Рябоус М. Критерії опозиційності політичних партій в Україні. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія*. 2011. Вип. 123. С. 170–175.

209. Тарасов И. Институциональное развитие стран ЦВЕ: дис. ... канд. политич. наук. 23.00.02. Саратов, 2008. 205 с.
210. Телегуз А. Роль незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» у творенні новітньої польської держави (1980–1991 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2009. 20 с.
211. Теория конституционных цилев / А. Н. Медушевский. Москва: ГУ ВШЭ, 2005. 575 с.
212. Ткач Д. Влада та опозиція в Угорщині – зміна облич чи зміна курсу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 75–90.
213. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 40–45.
214. Ткаченко Т. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Київ, 2009. 19 с.
215. Токвиль А. Демократия в Америке: пер. с франц. / предисл. Гарольда Дж. Ласки. Москва: Издательство «Весь Мир», 2000. 560 с.
216. Халипов В. Власть: Кратологический словарь. Москва: Республика, 1997. 431 с.
217. Хижняк В. Інститут парламентської опозиції в історії зарубіжного та вітчизняного законодавства: дипломна робота. Запоріжжя, 2011 / Библиофонд. URL : <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=722113> (дата звернення: 01.12.2019).
218. Христюк Т. Політична опозиція в Росії (кінець 1980–х – 2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2005. 19 с.
219. Христюк Т. «Політична опозиція». Зміст, характеристика та історична еволюція. *Політологічний вісник*. 2003. № 13. С. 195–202.
220. Цимбал Д. Дослідження інституту опозиції в сучасній Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С. 111–121.
221. Цимбал Д. Теоретико-методологічні підходи до дослідження інституту політичної опозиції. *Освіта регіону. Політологія психологія комунікації*. 2012. № 1. С. 56–61.

222. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. Москва: Интерпакс, 1995. 296 с.
223. Червона Л. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2004. 17 с.
224. Червона Л. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2004. 178 с.
225. Чижова О. Системні відносини влади, опозиції і прагматизму. *Освіта регіону. Політологія психологія комунікації*. 2011. № 4. С. 135–139.
226. Чуєнко В. «Європейська криза біженців» як найактуальніша проблема європейського союзу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 4 (20). С. 212–216.
227. Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України. *Політична реформа очима експертів: значення публічних консультацій*. Київ: Український освітній центр реформ. 2007. 15 с.
228. Шачковська Л., Бондар С. Критерії ефективності діяльності політичної опозиції у демократичних країнах, *Politicus: науковий журнал*. 2017. Вип. 2. С. 124–129.
229. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2010. 462 с.
230. Шевцова Л. Дилеммы посткоммунистического общества. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 80–91.
231. Шіммельфеннінг Ф., Ульріх З. Європеїзація Центральної та Східної Європи: наук. вид. Київ: Юніверс, 2010. 288 с.
232. Шляхтун П. Парламентаризм: Словник-довідник. Київ: Парламентське вид-во, 2003. 151 с.
233. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ: Основи, 1995. 528 с.
234. Энтин Л. Разделение властей: опыт современных государств. Москва, 1995. 176 с.
235. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам. Трактат о человеческой природе. Книга третья. О морали. *Сочинения: в 2 т.: пер. с англ.* Москва, 1996. Т. 1. С. 53–655.
236. Якушик В. Деякі теоретичні засади аналізу політико-правового статусу політичної опозиції. *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. Київ: Навч. метод. каб. вищ. освіти МОН України, 1996. С. 178–181.

237. Янг К., Шапиро И. Трансформация Южной Африки на основе переговорного процесса: демократия, оппозиция и новый конституционный строй. Теория и практика демократии: избр. тексты. Москва, 2006. С. 297–300.
238. Abedi A. *Anti-Political Establishment Parties: a Comparative analysis*. London: Routledge, 2004. 224 p.
239. Abedi A. Challenges to established parties: The effects of party system features on the electoral fortunes of anti-political-establishment parties. *European Journal of Political Research*. 2002. Vol. 41. P. 551–583.
240. Acemoglu D., Robinson J. Why Did the West Extend the Franchise? Democracy, Inequality, and Growth in Historical Perspective. *Quarterly Journal of Economics*. 2000. Vol. 115. No. 4. P. 1167–1199.
241. Ackerman P., Duvall J. *A Force More Powerful. A Century of Nonviolent Conflict*. New York, 2000. 544 p.
242. Agh A. Political Harmonization in the East Central European Parliaments: Committees as Central Sites of Policy-making. Longley L., Agh A. *Working Papers on Comparative Legislative Studies II: The Changing Roles of Parliamentary Committees*. Appleton: Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. P. 89–105.
243. Agh A. Radical Party System Changes in Five East-Central European States: Eurosceptic and Populist Parties on the Move in the 2010s. *Baltic Journal of Political Science*. 2015. Vol. 4. P. 23–48.
244. Agh A. The Role of the First Parliament in Democratic Transitions. Agh A., Kürtan S. *Democratization and Europeanization in Hungary: The First Parliament*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation, 1995. 335 p.
245. Agh A. The triple crisis in Hungary: The «Backsliding» of Hungarian Democracy after Twenty Years. *Romanian Journal of Political Sciences*. 2013. Vol. 1. P. 25–51.
246. Agh A., Sandor K. The Parliamentary Elections in 1998: A Comparative History of the Hungarian Elections in the Nineties. *Papers on Democratic Transition*. 1998. No. 232.
247. Albrecht H. Authoritarian Opposition and the Politics of Challenge in Egypt. Schlumberger O. *Debating Arab Authoritarianism. Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes*. Palo Alto: Stanford University Press, 2007. P. 59–74.

248. Albrecht H. How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt. *Democratization*. 2005. Vol. 12. No. 3. P. 378–397.
249. Albrecht H. Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt: dissertation. Eberhard-Karls Universität Tübingen, 2008. 216 p.
250. Alesina A., Perotti R. The Political Economy of Growth: A Critical Survey of the Recent Literature. *The World Bank Economic Review*. 1994. Vol. 8. No. 3. P. 351–371.
251. Alibasic A. Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World: a M.A. Thesis. Kuala Lumpur, 1999.
252. Almeida P. Opportunity Organizations and Threat-Induced Contention: Protest Waves in Authoritarian Settings. *American Journal of Sociology*. 2003. Vol. 109. No. 2. P. 345–400.
253. Alvarez S., Dagnino E., Escobar A. Cultures of Politics, Politics of Cultures: Re-visioning Latin American Social Movements. Boulder: Westview Press, 1998. 459 p.
254. Anderson L. Lawless Government and Illegal Opposition: Reflections on the Middle East. *Journal of International Affairs*. 1987. Vol. 40. No. 2. P. 219–232.
255. Andeweg R. Executive-Legislative Relations in the Netherlands: Consecutive and Coexisting Patterns. *Legislative Studies Quarterly*. 1992. Vol. 17. No. 2. P. 161–182.
256. Andeweg R., De Winter L., Müller W. Parliamentary Opposition in Post-Consociational Democracies: Austria, Belgium and the Netherlands. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1–2. P. 77–112.
257. Andeweg R., Nijzink L. Beyond the Two Body Image: Relations between Ministers and MPs. *Doring H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Frankfurt: Campus Verlag, 1995. P. 152–178.
258. Apter D., Lystad R. Bureaucracy, Party, and Democracy. *Carter G., Brown W. Transition in Africa: Studies in Political Adaptation*. Boston, 1958. P. 42–43.
259. Arato A. Civil Society against the State: Poland 1980–81. *Telos*. 1981. Vol. P. 23–47.
260. Arato A. Civil Society in Emerging Democracies: Poland and Hungary. *Nugent M. From Leninism to Freedom*. Westview, Boulder, Co., 1992. P. 127–153.
261. Arato A. Empire vs Civil Society: Poland 1981–82. *Telos*. 1981–1982. Vol. 50. P. 19–48.

262. Arato A. Social Theory, Civil Society, and the Transformation of Authoritarian Socialism. *Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1991. P. 1–26.
263. Arato A. Some Perspectives of Democratization in East Central Europe. *Journal of International Affairs*. 1985. Vol. 38. No. 2. P. 321–335.
264. Arato A. The Democratic Theory of the Polish Opposition: Normative Intentions and Strategic Ambiguities. *Kellogg Institute Working Paper*. 1984. No. 15. 32 p.
265. Arato A., Cohen J. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, 1992. 771 p.
266. Arato A., Cohen J. Social Movements, Civil Society, and the Problems of Sovereignty. *Praxis International*. 1984. Vol. 4. P. 266–283.
267. Archleb Gály T. *The Encyclopaedia of Slovakia and the Slovaks: a concise encyclopaedia*. Bratislava: Encyclopaedic Institute of the Slovak Academy of Sciences, 2006. 760 p.
268. Arendt H. *On Revolution*, Viking Press, 1963. 343 p.
269. Ash T. The Opposition. *New York Review of Books*. 1988. Vol. 35. No. 15. P. 3–6.
270. Ash T. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. Cambridge: Granta Books, 1989. 305 p.
271. Ash T. *We the People: The Revolution of '89, Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Granta Books, 1990. 156 p.
272. Aspinall E. *Opposing Suharto. Compromise, Resistance, and Regime Change in Indonesia*. Palo Alto: Stanford University Press, 2005. 328 p.
273. Auel K, Benz A. The politics of adaptation: the Europeanisation of national parliamentary systems. *Journal of Legislative Studies*. 2005. Vol. 11. No. 3–4. P. 372–393.
274. Auer S. *Liberal Nationalism in Central Europe*. Routledge, 2004. 248 p.
275. Auer S. Nationalism in Central Europe: A Threat or Chance for the Emerging Liberal Democratic Order? *East European Politics and Societies*. 2000. Vol. 14. No. 2. P. 213–245.
276. Backes U., Moreau P. *Communist and Post-Communist Parties in Europe*. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2008. 660 p.
277. Baker S., Jehlicka P. *Dilemmas of Transition: The Environment, Democracy and Economic Reform in ECE*. Routledge, 1998. 224 p.

278. Bakke E. Central and East European party systems since 1989. *Ramet S. Central and Southeast European Politics Since 1989*. Cambridge University Press, 2010. P. 64–90.
279. Bakke E., Sitter N. Patterns of Stability: Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989 // *Party Politics*. 2005. Vol 11. No. 2. P. 243–263.
280. Bale T. Are Bans on Political Parties Bound to Turn out badly? A Comparative Investigation of Three «Intolerant» Democracies: Turkey, Spain, and Belgium. *Comparative European Politics*. 2007. Vol. 5. No. 2. P. 141–157.
281. Bale T., Bergman T. Captives No Longer, but Servants Still? Contract Parliamentarism and the New Minority Governance in Sweden and New Zealand. *Government and Opposition*. 2006. Vol. 41. P. 422–449.
282. Balme R., Chabanet D. *European Governance and Democracy. Power and Protest in the EU*. Rowman & Littlefield Publishers Inc: Lanham, 2008. 286 p.
283. Balogh Z., Hollo A., Kukorelli I., Sari J. *Az Alkotmany magyarazata*. Budapest, 2003. P. 91–92.
284. Baloyra E. *Comparing New Democracies: Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone*. New York: Westview Press, 1987. 318 p.
285. Banac I. *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 255 p.
286. Barany Z. *The East European gypsies: regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge University Press, 2002. 408 p.
287. Barber J. Opposition in Russia. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 598–613.
288. Barghoorn F. Factional, Sectoral, and Subversive Opposition in Soviet Politics. *Dahl R. Regimes and Oppositions*. New Haven and London: Yale University Press, 1973. P. 27–87.
289. Barnard F. Between Opposition and Political Opposition: The Search for Competitive Politics in Czechoslovakia. *Canadian Journal of Political Science*. 1972. Vol. 5. No. 4. P. 533–552.
290. Barker C. *Festival of the Oppressed: Solidarity, Reform, and Revolution in Poland, 1980–81*. London: Bookmarks, 1986. 192 p.
291. Barker R. *Studies in Opposition*. Basingstoke, London: Macmillan, 1971. 338 p.
292. Barr R. Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*. 2009. Vol. 15. No. 1. P. 29–48.

293. Barro R. *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. Ann Arbor: MIT Press, 1998. 145 p.
294. Bartlett J., Krekó P., Hunyadi B. New political actors in Europe demos and political capital on new opposition movements in Hungary. *Demos*, 2013. 86 p.
295. Bartolini S. *Restructuring Europe: Centre Formation, System Building, and Political Structuring between the Nation State and the European Union*. Oxford, Oxford University Press, 2005. 444 p.
296. Bartolini S., Mair P. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 383 p.
297. Bastl M., Mareš M., Smolík J., Vejvodová P. *Krajní pravice a krajní levice v ČR*. Prague: Grada, 2011. 285 p.
298. Batory A. Attitudes to Europe: Ideology, Strategy and the Issue of European Union Membership in Hungarian Party Politics. *Party Politics*. 2002. Vol. 8. No. 5. P. 525–539.
299. Batory A. Hungarian Party Identities and the Question of European Integration. *Paper presented at the Annual Meeting of the Political Studies Association*, 10–12 April 2001, Manchester. 36 p.
300. Batt J. The End of Communist Rule in East-Central Europe. *Government and Opposition*. 1991. Vol. 26. No. 3. P. 368–390.
301. Bauman Z. Poland: On its Own. *Telos*. 1989. Vol. 79. P. 47–63.
302. Baylis T. Embattled Executives: Prime Ministerial Weakness in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. 2007. Vol. 40. P. 81–106.
303. Baylis T. Presidents versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe. *World Politics*. 1996. Vol. 48. No. 3. P. 297–323.
304. Beissinger M. Event Analysis in Transitional Societies: Protest Mobilization in the Former Soviet Union. *Koopmans R., Neidhardt F. Acts of dissent: new developments in the study of protest*. Edition Sigma, 1998. P. 284–316.
305. Bekes C. Back to Europe: The International Background of the Political Transition in Hungary, 1988–90. *Bozoki A. The Roundtable Talks of 1989*. Budapest: CEU Press, 2002. P. 237–272.
306. Bekes C., Byrne M., Rainer J. *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest: CEU, 2002. 598 p.

307. Belko M., Kopeček L. Referendum in theory and practice: the history of the Slovak referendums and their consequences. *Středoevropské politické studie*. 2003. Vol. 5. No. 2–3.
308. Beloff M. The Leader of Opposition. *Parliamentary Affairs*. 1957. Vol. 11. No. 2. P. 155–162.
309. Benda V., Simecka M., Jirous I., Dienstbier J., Havel V., Hejdanek L., Simsa J. Parallel Polis, or an Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry. *Social Research*. 1988. Vol. 55. No. 1–2. P. 214–246.
310. Benoit K., Duverger's Law and the Study of Electoral Systems. *French Politics*. 2006. Vol. 4. P. 69–83.
311. Benoit K., Laver M. Party policy in modern democracies. Rutledge: Taylor & Francis, 2006. 304 p.
312. Benz A. Conclusion: Linking research on Europeanisation and National Parliaments. *The Journal of Legislative Studies*. 2005. Vol. 11. No. 3/4. P. 508–521.
313. Berglund S., Ekman J., Aarebrot F. The handbook of political change in Eastern Europe. Edward Elgar Publishing, 2004. 626 p.
314. Bergman T., Müller W., Strom K., Blomgren M. Democratic Delegation and Accountability: Cross-national Patterns. Strom K., Müller W., Bergman T. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 109–220.
315. Berlin I. Two Concepts of Liberty. Sandel M. Liberalism and Its Critics. New York: New York University Press, 1984. P. 15–36.
316. Bermeo N. Democracy and the Lessons of Dictatorship. *Comparative Politics*. 1992. Vol. 24. No. 3. P. 273–291.
317. Bermeo N. Liberalization and Democratization: Change in the Soviet Union and Eastern Europe. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992. 205 p.
318. Bermeo N. Myths of Moderation. Confrontation and Conflict during Democratic Transition. *Comparative Politics*. 1997. Vol. 29. No. 3. P. 305–322.
319. Bermeo N., Nord P. Civil Society before Democracy. Boston: Rowman and Littlefield, 2000. 277 p.

320. Bernhard M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe. *Political Science Quarterly*. 1993. Vol. 108. No. 2. P. 307–326.
321. Bernhard M. Institutional choice after communism. *East European Politics and Societies*. 2000. Vol. 3. P. 316–347.
322. Bernhard M. The Origins of Democratization in Poland. Columbia University Press, 1993. 298 p.
323. Bernhard M. The Strikes of June 1976 in Poland. *East European Politics and Societies*. 1987. Vol. 1. P. 363–392.
324. Bernhard M., Karako E. Civil Society and the Legacies of Dictatorship. *World Politics*. 2007. Vol. 59. No. 4. P. 539–567.
325. Bernhard M., Kaya R. Civil Society and Regime Type in European Post-Communist Countries. *Taiwan Journal of Democracy*. 2012. Vol. 8. No. 2. P. 1–13.
326. Bernhard M., Szlajfer H. From the Polish Underground: Selections from «Krytyka», 1978–93. Penn State Press, 1995. 458 p.
327. Best R. How Party System Fragmentation Has Altered Political Opposition in Established Democracies. *Government and Opposition*. 2013. Vol. 48. No. 3. P. 314–342.
328. Betz H.-G. Radical Right-Wing Populism in Western Europe. Palgrave MacMillan, 1994. 226 p.
329. Bielasiak J. Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. 1997. Vol. 30. No. 1. P. 22–45.
330. Bieling H.-J. Uneven development and "European crisis constitutionalism", or the reasons for and conditions of a "passive revolution in trouble". Jäger J., Springler E. *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives*. Routledge, 2015.
331. Bille L. Denmark: The Oscillating Party System. Mair P., Smith G. *Understanding Party System Change in Western Europe*. London: Frank Cass, 1990. P. 42–58.
332. Binder S. Parties and Institutional Choice Revisited. *Legislative Studies Quarterly*. 2006. Vol. 31. No. 4. P. 513–532.
333. Birch A. The British System of Government. London: Harper-Collins, 1991. 286 p.

334. Blanksten G. *The Politics of Latin America*. Almond G., Coleman J. *Politics of the Developing Areas*. Princeton University Press, 1970. 593 p.
335. Blažek P. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, 2005. 355 s.
336. Blazyca G. *The Degeneration of Central Planning in Poland: reform, failure, crisis*. Woodall J. *Policy and Politics in Contemporary Poland*. Longon: Francis Pinter, 1982. 200 p.
337. Blokker P. Populist nationalism, anti-Europeanism, post-nationalism, and the East-West distinction. *German Law Journal*. 2005. Vol. 6. P. 371–390.
338. Blondel J. *Comparative Legislatures*. Prentice Hall, 1973. 173 p.
339. Blondel J. Legislative Behaviour: Some Steps towards a Cross-National Measurement. *Government and Opposition*. 1970. Vol. 5. No. 1. P. 67–85.
340. Blondel J. Political Opposition in the Contemporary World. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 462–486.
341. Blondel J., Müller-Rommel F. *Cabinets in Eastern Europe*. New York: Palgrave, 2001. 243 p.
342. Blume N. Sedes: an Example of Opposition in a Conservative Authoritarian State. *Government and Opposition*. 1977. Vol. 12. No. 3. P. 351–366.
343. Boix C. *Democracy and Redistribution*. New York: Cambridge University, 2003. 264 p.
344. Bomberg E., Carter N. Greens in Brussels: Shapers or Shaped? *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45. P. 99–125.
345. Bomberg E. The Europeanization of Green Parties: Exploring the EU's impact. *West European Politics*. 2001. Vol. 25. No. 3. P. 29–50.
346. Bornschieer B. Cultural and Economic Potentials and the Mobilization of Opposition against European Integration by the Extreme Left and the Extreme Populist Right Implications for the Formation of a European Identity. *Workshop "Die Transformation europäischer Parteiensysteme: Polarisierung und Europäisierung"*. Universität Osnabrück, 21–23 November 2008. 35 p.
347. Boucek F. Rethinking Factionalism: Typologies, Intra-Party Dynamics and Three Faces of Factionalism. *Party Politics*. 2009. Vol. 15. No. 4. P. 455–485.
348. Bovens M. New Forms of Accountability and EU-Governance. *Comparative European Politics*. 2007. Vol. 5. P. 104–120.

349. Bozöki A. Critical Movements and Ideologies in Hungary. *Sudosteuropa*. 1988. Vol. 37. P. 381–384.
350. Bozöki A. Democracy across the Negotiating Table. *The New Hungarian Quarterly*. 1992. Vol. 33. P. 65.
351. Bozöki A. Democratization in Central Europe. *Taiwan Journal of Democracy*. 2008. Vol. 4. No. 2. P. 1–27.
352. Bozöki A. Die Politik der Opposition in Ungarn der 1980er Jahre. *Buzogány A., Frankenberg R. Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*. Baden-Baden: Nomos, 2007. S. 261–277.
353. Bozöki A. Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable. *East European Politics and Societies*. 1993. Vol. 7. P. 276–308.
354. Bozöki A. Post-Communist Transition: Political Tendencies in Hungary. *East European Politics and Societies*. 1990. Vol. 4. P. 211–230.
355. Bozöki A. The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy: Analysis and Documents. Central European University Press, 2002. 431 p.
356. Bozöki A. The Rhetoric of Action: The Language of the Regime Change in Hungary. *Bozöki A. Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest, New York: Central European University Press, 1999. P. 263–283.
357. Bożyk S. Opozycja parlamentarna. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. 313 s.
358. Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. 127 s.
359. Bożyk S. Prawnoustrojowy status opozycji parlamentarnej v Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej. Białystok, 2006. 328 s.
360. Bracher K. On Opposition in Totalitarian Regimes: Review of Technik und Moral einer Verschwörung. *Government and Opposition*. 1965–1966. Vol. 1. No. 1. P. 111.
361. Brack N. Quelle opposition au sein du parlement européen? *Crespy A., Petithomme M. L'Europe sous tensions: Appropriation et contestation de l'intégration européenne*. Harmattan, 2009. P. 179–190.
362. Brack N., Weinblum S. "Political Opposition": Towards a Renewed Research Agenda. *Interdisciplinary Political Studies*. 2011. Vol. 1. No. 1. P. 69–79.

363. Brack N., Weinblum S. What do we mean by "political opposition": a theoretical perspective. *Presented at Potsdam ECPR General Conference, 9–12 September 2009.* 16 p.
364. Braghiroli S. Home sweet Home: Assessing the Weight and the Effectiveness of National Parties' Interference on MEPs' everyday Activity. *SEI Working Paper.* 2008. Vol. 108. 54 p.
365. Bräuninger T., Debus M. Legislative agenda-setting in parliamentary democracies. *European Journal of Political Research.* 2009. Vol. 48. P. 804–839.
366. Brie M. Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich. *Wiesenthal H. Einheit als Privileg.* Frankfurt: Campus, 1996. P. 39–104.
367. Broszat M. Resistenz und Widerstand', Broszat M. Bayern in der NS-Zeit, vol. IV: Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt. Munich: DVA, 1981. P. 691–709.
368. Brownlee J. *Authoritarianism in an Age of Democratization.* New York: Cambridge University Press, 2007.
369. Brubaker R. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 202 p.
370. Brunner G. Die neue Verfassung der Republik Ungarn: Entstehungs geschichte und Grundprobleme. *Jahrbuch für Politik.* 1991. Vol. 1. P. 297–319.
371. Brunner G. Neue Verfassungen in Osteuropa. *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien.* München/Wien: Hanser, 1993.
372. Bruszt L. 1989: the Negotiated Revolution in Hungary. *Social Research.* 1990. Vol. 57. No. 2. P. 365–387.
373. Bruszt L., Stark D. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. *Banac I. Eastern Europe in Revolution.* Ithaca: Cornell University Press, 1992. P. 13–71.
374. Budge I., Herman V. Coalitions and Government Formation: An Empirically Relevant Theory. *British Journal of Political Science.* 1978. Vol. 8. P. 459–477.
375. Bueno De Mesquita B., Downs G. Development and Democracy. *Foreign Affairs.* 2005. Vol. 84. No. 5. P. 77–86.
376. Bueno De Mesquita B., Smith A. Political Survival and Endogenous Institutional Change. *Comparative Political Studies.* 2009. Vol. 42. No. 2. P. 167–197.

377. Bueno De Mesquita B., Smith A., Siverson R., Morrow J. *The Logic of Political Survival*. Cambridge: MIT Press, 2003. 536 p.
378. Bugajski J. *Czechoslovakia: Charter 77's Decade of Dissent*. Washington, DC: Praeger, 1987. 118 p.
379. Bugajski J., Pollack M. *East European Fault Lines. Dissent, Opposition and Social Activism*. Boulder, San Francisco, London: Westview Press, 1989. 333 p.
380. Bunce V. The Political Economy of the Brezhnev Era: the Rise and Fall of Corporatism. *British Journal of Political Science*. 1983. Vol. 13. No. 2. P. 129–158.
381. Burin F., Shell K. *Politics, Law and Social Change. Selected essays of Otto Kirchheimer*. New York, London: Columbia University Press, 1969. 483 p.
382. Burton M., Gunther R., Higley J. Introduction: Elite Transformations and Democratic Regimes. *Higley J., Gunther R. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 1–37.
383. Butora M. OK '98: a campaign of Slovak NGOs for free and fair elections. *Forbrig J., Demes P. Reclaiming Democracy. Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*. Washington, DC, 2007. P. 21–52.
384. Bútorá M. *The 1998 Parliamentary Elections and Democratic Rebirth in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs, 1999. 275 p.
385. Camia V., Caramani D. Family meetings: Ideological convergence within party families across Europe, 1945–2009. *Comparative European Politics*. 2012. Vol. 10. No. 1. P. 48–85.
386. Camus J. Nurty Europejskiej skrajnej prawicy – populisci, integrysci, narodowi rewolucjonisci, nowa prawica. *Backes U. Skrajne prawicowe ideologie w historii i wspolczesnosci*. Waibrzych, 2005. P. 182–202.
387. Cantori L., Baynard S. *Arab Republic of Egypt. The Government and Politics of the Middle East and North Africa*. New York: Westview Press, 2002. 502 p.
388. Cappocia G. Anti-System Parties. A Conceptual Reassessment. *Journal of Theoretical Politics*. 2002. Vol. 14. No. 1. P. 9–35.
389. Carapico S. NGOs, INGOs, GO-NGOs and DO-NGOs. Making Sense of Non-Governmental Institutions. *Middle East Report*. 2000. Vol. 30. No. 1. P. 12–15.

390. Carbone G. Political Party in a "No-Party Democracy": Hegemony and Opposition Under Movement Democracy in Uganda. *Party Politics*. 2003. Vol. 9. No. 4. P. 485–501.
391. Carey J., Formanek F., Karpowicz E. Legislative Autonomy in New Regimes: The Czech and Polish Cases. *Legislative Studies Quarterly*. 1999. Vol. 243. No. 4. P. 569–603.
392. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No. 1. P. 5–21.
393. Carpenter M. Slovakia and the Triumph of National Populism. *Communist and Post-Communist Studies*. 1997. Vol. 30. No. 2. P. 205–220.
394. Carroll R., Cox G. The Logic of Gamson's Law: Pre-Election Coalitions and Portfolio Allocations. *American Journal of Political Science*. 2007. Vol. 41. P. 300–313.
395. Carroll R., Cox G., Pachon M. How Parties Create Electoral Democracy, Part 2. *Legislative Studies Quarterly*. 2006. Vol. 31. No. 2. P. 153–174.
396. Casal Bértoa F. Database on WHO GOVERNS in Europe and Beyond. PSGo, 2016. URL : <https://whogoverns.eu/> (дата звернення: 01.12.2017).
397. Casal Bértoa F. Party Systems and Cleavage Structures Revisited: A Sociological Explanation of Party System Institutionalization in East Central Europe. *Party Politics*. 2014. Vol. 20. No. 1. P. 16–36.
398. Chairpersons of Parliamentary committees. *House of the National Assembly*, URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/chairperson-of-parliamentary-committees> (дата звернення: 01.12.2017).
399. Cheibub J., Martin S, Rasch B. The Investiture Vote and the Formation of Minority Parliamentary Governments. *Paper prepared for presentation at the 7-th ECPR general conference. Sciences Po, Bordeaux*. 4–7 September 2013. 25 p.
400. Chmaj M. Sejm "Kontraktowy" w transformacji systemu politycznego Rzeczypospolitej Polskiej. Lublin, Maria Curie-Skłodowska University Press, 1996. 214 p.
401. Christiansen F. Consensus or Conflict? Legislative Behavior of Opposition Parties during Minority Government in Denmark. *Paper prepared for the Annual Conference of the Italian Political Science Association*. Palermo. 8–10 September 2011. 18 p.

402. Christiansen F. Inter-party Cooperation in Scandinavia: Minority Parliamentarism and Strong Parliaments. *Paper prepared for presentation at the ECPR Joint Sessions of Workshops in Granada*. 14–19 April 2005. 37 p.
403. Christiansen F. Issue specific opposition under minority government: party competition and legislative agreements in Denmark. *Paper presented at the International Political Science Association, XXII World Congress of Political Science*. Panel: Legislative Agenda Setting and Opposition Parties. Madrid. July 9, 2012. 22 p.
404. Christiansen F. The Inclusion of Challenger Parties into Legislative Accommodations in Danish Parliamentary Politics. *Paper presented at the ECPR Conference*. Marburg. September 2003. 31 p.
405. Christiansen F., Damgaard E. Parliamentary Opposition under Minority Parliamentarism: Scandinavia. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1–2. P. 46–76.
406. Christiansen F., Damgaard E. Parliamentary Opposition under Minority Parliamentarism: Scandinavia. *Helms L. Parliamentary Opposition in Old and New Democracies*. London: Routledge, 2009. P. 27–57.
407. Chwedoruk R. Socjaliści z Solidarności w latach 1989–1993. Warszawa, 2004. 295 p.
408. Chytilek R., Kaniok P. Territoriality and Eurosceptic Parties in V4 Countries. *Paper prepared for "Constructing New Identities in Transforming Europe Enlargement and Integration: are they compatible?" seminar*. Helsinki. 5 October 2006. 15 p.
409. Close D. Democratization and Opposition. *Presented at XXII International Congress of LASA*. Miami. 15–18 March 2000.
410. Cockerham W. Health and Social Change in Russia and Eastern Europe. Routledge, 1999. 284 p.
411. Coenders M., Lubbers M., Scheepers P. Opposition to Civil Rights for Legal Migrants in Central and Eastern Europe: Cross-national Comparisons and Explanations. *East European Politics and Societies*. 2009. Vol. 23. No. 2. P. 146–164.
412. Cohen J. Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements. *Social Research*. 1985. Vol. 52. P. 663–716.
413. Collett E. Beyond Stockholm: overcoming the inconsistencies of immigration policy. *European Policy Centre Working Paper*. 2009. No. 32. 98 p.

414. Collier D., Mahon J. Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*. 1993. Vol. 87. P. 845–855.
415. Colomer J. It's Parties That Choose Electoral Systems (or, Duverger's Laws Upside Down). *Political Studies*. 2005. Vol. 53. P. 1–21.
416. Colomer J. Strategies and Outcomes in Eastern Europe. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6. P. 74–85.
417. Colomer J. Transitions by Agreement: Modeling the Spanish Way? *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85. P. 1283–1302.
418. Colomer J., Pascual M. The Polish Games of Transition. *Communist and Post-Communist Studies*. 1994. Vol. 27. P. 275–294.
419. Conley R. Legislative Activity in the Canadian House of Commons: Does Majority or Minority Government Matter? *The American Review of Canadian Studies*. 2011. Vol. 41. No. 2. P. 422–437.
420. Conrad C., Golder S. Measuring government duration and stability in Central Eastern European democracies. *European Journal of Political Research*. 2010. Vol. 49. No. 1. P. 119–150.
421. Conti N., Memoli V. The multi-faceted nature of party-based Euroscepticism. *Acta Politica*. 2012. Vol. 47. No. 2. P. 91–112.
422. Copeland W., Patterson S. *Parliaments in the Modern World Changing Institutions*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994. 180 p.
423. Cordell K., Jajecznik K. *The Transformation of Nationalism in Central and Eastern Europe: Ideas and Structures*. Warsaw 2015. 215 p.
424. Cotta M. The Rise and Fall of the "Centrality" of the Italian Parliament: Transformations of the Executive-Legislative Subsystem after the Second World War. Copeland G., Patterson S. *Parliaments in the Modern World: Changing Institutions*. New York: Michigan University Press, 1994. P. 59–84.
425. Conrad C. Constrained Concessions: Beneficent Dictatorial Responses to the Domestic Political Opposition. *International Studies Quarterly*. 2011. Vol. 55. No. 4. P. 1167–1187.
426. Conrad C., Moore W. What Stops the Torture? *American Journal of Political Science*. 2010. Vol. 54. No. 2. P. 459–476.

427. Cook M. *Organizing Dissent: Unions, the State, and the Democratic Teachers' Movement in Mexico*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1996. 359 p.
428. Costa O., Kerrouche E., Magnette P. *Vers un renouveau du parlementarisme en Europe?*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 2004. 302 p.
429. Cotta M. *Building Party Systems After Dictatorship: The East European Cases in Comparative Perspective*. Pridham G., Vanhanen T. *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. London: Routledge, 1994. P. 99–127.
430. Cox G. *The Organization of Democratic Legislatures*. Weingast B., Wittman D. *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford: OUP, 2006. P. 141–161.
431. Crescenzi M. *Violence and Uncertainty in Transitions*. *Journal of Conflict Resolution*. 1999. Vol. 43. No. 2. P. 192–212.
432. Crespy A. *When "Bolkestein" is trapped by the French anti-liberal discourse: A discursive-institutionalist account of preference formation in the realm of EU multi-level politics*. *Journal of European Public Policy*. 2010. Vol. 17. No. 8. P. 1253–1270.
433. Crick B. *On the Loyal opposition. Review of His Majesty's Opposition, 1714–1830*, by A. S. Foord. *Government and Opposition*. 1965–1966. Vol. 1. No. 1. P. 119.
434. Crouch H. *Government and Society in Malaysia*. Ithaca: Cornell University Press, 1996. 266 p.
435. Crowley S., Ost D. *Workers After Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001. 241 p.
436. Csergo Z., Goldgeier J. *Virtual Nationalism*. *Foreign Policy*. 2001. Vol. 125: 76–77.
437. Csizmadia E. *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988: Interjúk*. Budapest: T–Twins, 1995. 380 p.
438. Curp T. *The politics of ethnic cleansing: The P.P.R., P.Z.Z., Wielkopolska nationalist revolution, 1944–1946*. *Nationalities Papers*. 2001. Vol. 29. No. 4. P. 575–604.
439. Curry J. *Dissent in Eastern Europe*. New York: Praeger, 1983. 227 p.
440. Czesnik M., Markowski R. *Political Opposition in Poland: Spatial, Programmatic and Ideological Placement*. *Paper prepared for the Annual Conference of the Italian Political Science Association*. Palermo. 8–10 September 2011. 23 p.

441. Daalder H. Government and Opposition in the New States. *Government and Opposition*. 1966. Vol. 1. No. 2. P. 205–226.
442. Daalder H. In Search for the Center of European Party Systems. *American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. No. 1. P. 92–109.
443. Daalder H. Parties, Elites and Political Developments in Western Europe. *La Palombara G., Weiner M. Political Parties and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966. P. 43–78.
444. Daalder H. The Netherlands: Opposition in a Segmented Society. *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1966. P. 188–236.
445. Dahl R. Governments and Political Oppositions. *Greenstein F., Polsby N. Handbook of Political Science*. Vol. 3: Macropolitical Theory. Reading: Addison Wesley, 1975. P. 115–174.
446. Dahl R. Patterns of Opposition. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1966. P. 332–347.
447. Dahl R. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, London: Yale University Press, 1966. 484 p.
448. Dahl R. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press, 1971. 257 p.
449. Dahl R. Reflections on Opposition in Western Democracies. *Government and Opposition*. 1965. Vol. 1. No. 1. P. 7–24.
450. Dahl R. *Regimes and Oppositions*. New Haven, London: Yale University Press, 1973. 411 p.
451. Dahl R. Some Explanations. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1966. P. 348–386.
452. Dahl R. The American Oppositions: Affirmation and Denial. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1966. 484 p.
453. Dahl R. Thinking About Democratic Constitutions: Conclusions From Democratic Experience. *Toward Democracy: A Journey. Reflections, 1940–1997*. Berkeley: University of California, 1997. 1157 p.

454. Dale G. Modelling Democratic Transition in Southern and Central Europe: Did East Germany Experience "Transicion" or "Ruptura"? *Stivachtis Y. The State of European Integration*. Aldershot: Ashgate, 2007. P. 197–219.
455. Dalton R. Political Cleavages, Issues, and Electoral Change. *LeDuc L., Niemi R., Norris P. Comparing Democracies 2. New Challenges in the Study of Elections and Voting*. London: Sage, 2002. P. 189–209.
456. Daniel A. Wie freie Menschen. Ursprung und Wurzeln des Dissens in der Sowjetunion. *Eichwede W., Bock I. Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen: Temmen, 2000. P. 38–50.
457. Danilov S., Nociar T. Loved and Hated: Commonalities and Differences between the Slovak and Hungarian Far Fight. Institute for Intercultural Dialogue, 2012. 38 p.
458. Darnolf S., Choe Y. Free and Fair Elections: What Do We Mean and How Can We Measure Them? *A paper presented at the 17th IPSA World Congress*. Seoul, South Korea. 18–21 August 1997.
459. Dauderstâdt M., Gerrits A. Démocratisation After Communism: Progress, Problems, Promotion. *Internationale Politik und Gesellschaft Online*. 2000. Vol. 4. P. 361–376.
460. Davenport C. State Repression and the Domestic Democratic Peace. New York: Cambridge University Press, 2007. 254 p.
461. Davenport C. State Repression and Political Order. *Annual Review of Political Science*. 2007. Vol. 10. No. 1. P. 1–27.
462. De Giorgi E. Parliamentary opposition in Italy and the United Kingdom: systemic or issue-oriented? *Potsdam ECPR General Conference*. 10–12 September 2009.
463. De Giorgi E. Parliamentary opposition in Western European Democracies today: systemic or issue-oriented? A comparative Study of two Parliamentary systems. *Paper presented at the ECPR Joint sessions of workshops*. Helsinki. 7–12 May 2007. 33 p.
464. De Giorgi E., Marangoni F. The Italian parliamentary opposition in the alternation era: How consensual, and why? *Paper prepared for the Annual Conference of the Italian Political Science Association*. Palermo. 8–10 September 2011. 24 p.
465. De Jouvenel B. The Means of Contestation. *Government and Opposition*. 1965–1966. Vol. 1. No. 2. P. 155–174.

466. Dennison S., Janning J. Bear Any Burden: How Eu Governments Can Manage The Refugee Crisis. *European Council on Foreign Relations Policy Brief*. 2016. No. 167. 14 p.
467. Dennison S., Pardijis D. The world according to Europe's insurgent parties: Putin, migration and people power. *European Council on Foreign Relations Policy Brief*. 2016. No. 181. 40 p.
468. Deschouwer K. Pinball Wizards: Political Parties and Democratic Representation in the Changing Institutional Architecture of European Politics. *Römmele A., Farrell D., Ignazi P. Political Parties and Political Systems: The Concept of Linkage Revisited*. Greenwood Publishing Group, 2005. P. 83–99.
469. De Vries C. Ambivalent Europeans? Public Support for European Integration in East and West. *Government and Opposition*. 2013. Vol. 48. No. 3. P. 434–461.
470. De Vries C., Edwards E. Taking Europe to its extremes: Extremist parties and public Euroscepticism. *Party Politics*. 2009. Vol. 15. No. 1. P. 5–28.
471. Diamond L., Hartlyn J., Linz J. Introduction: Politics, Society and Democracy in Latin America. *Diamond L., Hartlyn J., Linz J., Lipset S. Democracy in Developing Countries*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1999. P. 1–70.
472. Diamond L. Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. No. 3. P. 20–37.
473. Diamond L. Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No. 2. P. 21–35.
474. Ding I., Hlavac M. "Right" Choice: Restorative Nationalism and Right-Wing Populism in Central and Eastern Europe. *Chinese Political Science Review*. 2017. Vol. 2. P. 427–444.
475. Dion D. Turning the Legislative Thumbscrew: Minority Rights and Procedural Change in Legislative Politics. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. 291 p.
476. Di Palma G. Parliaments, Consolidation, Institutionalization: A minimalist View. *Liebert U., Cotta M. Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe*. London: Pinter, 1990.
477. Di Palma G. To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions. Berkeley, CA University of California Press, 1990. 214 p.
478. Dix R. Latin America: Opposition and Development. *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1973. P. 261–303.

479. Dix R. The Breakdown of Authoritarian Regimes. *The Western Political Quarterly*. 1982. Vol. 35. No. 4. P. 554–573.
480. Döring H., Hallerberg M., Patterns of Parliamentary Behaviour. Passage of Legislation across Western Europe. Ashgate, 2004. 240 p.
481. Döring H., Manow P. Parliaments and governments database (ParlGov): Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Experimental version. University of Bremen: Centre for Social Policy Research, 2017. URL : <http://www.parlgov.org/> (дата звернення: 01.12.2017).
482. Downs A. An economic theory of political action in a democracy. *Journal of Political Economy*. 1957. Vol. 65. No. 2. P. 135–150.
483. Drewry G. The New Select Committees. Oxford: Clarendon Press, 1989. 410 p.
484. Dubrow J., Tomescu I. Political Opposition to the USA Patriot Act of 2001. *Paper presented at the Annual meeting of the American Sociological Association*. 14 August 2004. 33 p.
485. Duleba A. Democratic Consolidation and the Conflict over Slovak International Alignment. *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation and the Struggle over the Rules of the Game*. Bratislava: Slovak Political Science Association and Friedrich Ebert Foundation, 1997. P. 209–230.
486. Dunphy R. Contesting Capitalism? Left Parties and European Integration. Manchester: Manchester University Press, 2004. 198 p.
487. Dunphy R., Bale T. The radical left in coalition government: Towards a comparative measurement of success and failure. *Party Politics*. 2011. Vol. 17. No. 4. P. 488–504.
488. Dürô J. Party-Based Euroscepticism in the Visegrad (V4) Countries *Acta Universitatis Sapientiae. European and Regional Studies*. 2014. Vol. 6. P. 5–22.
489. Duverger M. *Les Partis Politiques*. Paris, 1951. 476 p.
490. Duverger M. *Political Parties: Their organization and activity in the modern state*. London: Methuen, 1954. 439 p.
491. Eichwede W., Bock I. *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen: Temmen, 2000. 472 s.
492. Ekiert G. Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration. *British Journal of Political Science*. 1991. Vol. 21. P. 285–313.

493. Ekiert G. *The State Against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1996. 448 p.
494. Ekiert G., Kubik K. Contentious politics in new democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–1993. *World Politics*. 1998. Vol. 50. No. 4. P. 547–582.
495. Ekiert G., Kubik K. Myths and Realities of Civil Society. *Journal of Democracy*. 2014. Vol. 25. No. 1. P. 46–58.
496. Ekiert G., Kubik K. Protest Event Analysis in the Study of Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993. *Koopmans R., Neidhardt F. Acts of dissent: new developments in the study of protest*. Edition Sigma, 1998. P. 317–348.
497. Ekiert G., Ziblatt D. Democracy in Central and Eastern Europe one hundred years on. *East European Politics & Societies*. 2013. Vol. 27. No. 1. P. 90–107.
498. Elias A. From Protest to Power: Mapping the Ideological Evolution of Plaid Cymru and the Bloque Nacionalista Galego. *Regional and Federal Studies*. 2009. Vol. 19. No. 4–5. P. 533–557.
499. Elifort M. Politische Oposition in den Vereinigten Staaten und in Deutschland. *Trier*. 2003. P. 151–172.
500. Elster J. Constitution-Making in Eastern Europe: Rebuilding the Boat in the Open Sea. *Public Administration*. 1993. Vol. 71. P. 169–217.
501. Elster J. Explaining the Breakup of the Czechoslovak Federation. *East European Constitutional Review*. 1995. Vol. 4. P. 36–41.
502. Elster J. *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1996. 247 p.
503. Elster J., Offe C., Preuss U. *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 350 p.
504. Engelmann F. Austria: The Pooling of Opposition. *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, London: Yale University Press, 1966. P. 260–283.
505. Enyedi Z. Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe. *Journal of Political Ideologies*. 2016. Vol. 21. No. 1. P. 9–25.

506. Enyedi Z. Plebeians, Citoyens and Aristocrats or Where Is the Bottom of Bottom-Up? The Case of Hungary. *Kriesi H., Pappas T. Populism in the Shadow of the Great Recession. Colchester: European Council for Political Research, 2015. P. 229–244.*
507. Enyedi Z. Populist Polarization and Party System Institutionalization. *Problems of Post-Communism. 2016. Vol. 63. No. 4. P. 210–220.*
508. Enyedi Z. The Survival of the Fittest: Party System Concentration in Hungary. *Jungerstam-Mulders S. Post-communist EU Member States: Parties and Party Systems. Burlington: Ashgate, 2006. P. 177–202.*
509. Escobar A., Alvarez S. The Making of Social Movements in Latin America: identity, strategy, and democracy. Boulder: Westview Press, 1992. 383 p.
510. Ettrich F. Die "Zerstörung des Zerstorten" (Hegel). Der Zusammenbruch des Sozialismus sowjetischen Typs als sozialwissenschaftliches Problem. *Brussig M., Ettrich F., Kollmorgen R. Konflikt und Konsens: Transformationsprozesse in Ostdeutschland. Leske, Budrich, Opladen, 2003. P. 215–254.*
511. Fábíán K. Can politics be different? The Hungarian Green Party's entry into Parliament in 2010. *Environmental Politics. 2010. Vol. 19. No. 6. P. 1006–1011.*
512. Falk B. The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings. Central European University Press, 2003. 479 p.
513. Fawn R. Visegrad: Fit for purpose? *Communist and Post-Communist Studies. 2013. Vol. 46. P. 339–349.*
514. Fearon J. Bargaining, Enforcement, and International Cooperation. *International Organization. 1998. Vol. 52. No. 2. P. 269–305.*
515. Fidrmuc J. Economics of Voting in Post-Communist Countries. *Electoral Studies. 2000. Vol. 19. No. 2. P. 199–217.*
516. Finer S. Comparative Government. Harmondsworth, 1970. 615 p.
517. Finke D., Dannwolf T. Domestic Scrutiny of European Union Politics: Between Whistle Blowing and Opposition Control. *Paper prepared for presentation at the First Annual Conference of the European Political Science Association. Dublin. 16–18 June 2011. 29 p.*
518. Fish S. Stronger Legislatures, Stronger Democracies. *Journal of Democracy. 2006. Vol. 17. No. 1 P. 5–20.*

519. Flanagan T. The Uneasy Case for Uniting the Right. *Public Policies Sources*. 2001. No. 53. 23 p.
520. Flood C. The Challenge of Euroscepticism. *Gower J. The European Union Handbook*. London: Fitzroy Dearborn, 2002. P. 73–84.
521. Foltz W. Political Oppositions in Single-party States of Tropical Africa. *Dahl R. Regimes and Oppositions*. New Haven, London: Yale University Press, 1973. P. 143–170.
522. Fomina V. Mapping the Network of Hungarian Extremist Groups: An In-Depth Analysis Sequence Paper. The Athena Institute, 2013. 33 p.
523. Foord A. His Majesty's Opposition 1714–1830. Oxford: Oxford University Press, 1964.
524. Foweraker J. Theorizing Social Movements. London: Pluto Press, 1995. 145 p.
525. Foy H., Byrne A. Splits over EU test relations between Visegrad Four. *Financial Times*, 6 October 2016. URL: <https://www.ft.com/content/f5d017f8-84b2-11e6-8897-2359a58ac7a5> (дата звернення: 01.12.2017).
526. Franchino F., Hoyland B. Legislative Involvement in Parliamentary Systems: Opportunities, Conflict, and Institutional Constraints. *American Political Science Review*. 2009. Vol. 103. No. 4. P. 607–621.
527. Frank K. A Political Analysis of the Post-2010 Rise of Nationalism in Hungary. *Paper presented at the second Politics and International Relations Undergraduate Research Conference*. University of Manchester. 30 April 2015. P. 14–44.
528. Franklin J. Political Party Opposition to Noncompetitive Regimes: A Cross-National Analysis. *Political Research Quarterly*. 2002. Vol. 55. No. 3. P. 521–546.
529. Freedom in the World 2017. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2017> (дата звернення: 01.12.2017).
530. Fried S. Ultra-nationalism in Slovak Life: An Assessment. *East European Jewish Affairs*. 1997. Vol. 27. No. 2. P. 93–107.
531. Friedheim D. Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989. *East European Politics and Societies*. 1993. Vol. 7. No. 3. P. 482–512.
532. Friedrich C. Federalism and Opposition. *Government and Opposition*. 1996. Vol. 1. No. 3. P. 286–296.

533. Friedrich C. Opposition, and Government, by Violence. *Government and Opposition*. 1972. Vol. 7. No. 1. P. 3–19.
534. Friedrich C., Brzezinski Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, 1956. 439 p.
535. Friszke A. *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*. London: Aneks, 1994. 608 s.
536. Frucht R. *Eastern Europe: An Introduction to the People, Lands, and Culture*. ABC-CLIO, 2004. 928 p.
537. Gallagher M. Election Indices Dataset. Trinity College Dublin, 2017. URL: http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/ElSystems/Docts/ElectionIndices.pdf (дата звернення: 01.12.2017).
538. Gallagher M., Laver M., Mair P. *Representative Government in Modern Europe*. New York: McGraw–Hill, 2006. 482 p.
539. Gallagher M., Mitchell P. *The Politics of Electoral Systems*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 688 p.
540. Galli G. *Il bipartitismo imperfetto. Comunisti e democristiani in Italia*. Bologna: Il Mulino, 1966. 408 p.
541. Gallie W. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 1956. Vol. 56. P. 13–21.
542. Gandhi J. Coordination among Opposition Parties in Authoritarian Elections. *Prepared for presentation at "Dictatorships: Their Governance and Social Consequences" conference*. Princeton University. 25–26 April 2008. 23 p.
543. Gandhi J. Dictatorial Institutions and their Impact on Economic Growth. *European Journal of Sociology*. 2008. Vol. 49. No. 1. P. 3–30.
544. Gandhi J. *Political Institutions Under Dictatorship*. New York: Cambridge University Press, 2010. 258 p.
545. Gandhi J., Przeworski A. Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats. *Comparative Political Studies*. 2007. Vol. 40. No. 11. P. 1279–1301.
546. Gandhi J., Przeworski A. Cooperation, Cooptation, and Rebellion under Dictatorships. *Economics & Politics*. 2006. Vol. 18. No. 1. P. 1–26.

547. Ganev V. Postcommunism as a historical episode of state building, or explaining the weakness of the postcommunist state. *Kellogg Institute Working Paper*. 2001. No. 289. 31 p.
548. Gati C. Reforming Communist Systems: Lessons from the Hungarian Experience. *Griffith W. Central and Eastern Europe, The Opening Curtain*. Boulder, CO: Westview Press, 1989. P. 235–236.
549. Gause G. Political Opposition in the Gulf Monarchies. *EUI Working Paper*. 2000. No. 2000/61. 27 p.
550. GDP per capita. WB. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> (дата звернення: 01.12.2017).
551. Geddes B. Why Parties and Elections in Authoritarian Regimes? *Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association*. Washington, DC, 31 August – 1 September 2005.
552. Gel'man V. Political Opposition in Russia: A Dying Species? *Post-Soviet Affairs*. 2005. Vol. 21. No. 3. P. 226–246.
553. Genov N. The Transition to Democracy in Eastern Europe: Trends and Paradoxes of Social Rationalization. *International Social Science Journal*. 1991. Vol. 43. No. 2. P. 331–341.
554. Geremek B. Bronislaw Geremek on Constitution-Making in Poland (Interview). *East European Constitutional Review*. 1995. Vol. 4. P. 42–45.
555. Giliomee H., Simkins C. *The Awkward Embrace: One-Party Domination and Democracy*. Amsterdam, 1999. 368 p.
556. Glazer A. Strategies of the Political Opposition. *University of California-Irvine Working Papers*. 2007. No. 060718. 16 p.
557. Goetz K., Hinrik J., Sahling M. The Europeanisation of national political systems: Parliaments and executives. *Living Review European Governance*. 2008. Vol. 3. No. 2. P. 30 p.
558. Goetz K., Zubek R. Government, parliament and lawmaking in Poland. *Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13. No. 4. P. 517–538.
559. Golosov G. *Political Parties in the Regions of Russia: Democracy Unclaimed*. Boulder, CO: Lynne Rienner, 2004. 305 p.
560. Goodwin J. *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 407 p.

561. Giulj S. Confrontation or Conciliation: the Status of the Opposition in Europe. *Government and Opposition*. 1981. Vol. 16. No. 4. P. 476–494.
562. Giulj S. Le statut de l'opposition en Europe. Paris: Documentation Française, 1980. 336 p.
563. Glæßner G.-J. Demokratie nach dem Ende des Kommunismus. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993. 34 p.
564. Glenn J. Competing Challengers and Contested Outcomes to State Breakdown: The Velvet Revolution in Czechoslovakia. *Social Forces*. 1999. Vol. 78. P. 187–211.
565. Glenn J. Framing Democracy. Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe. Palo Alto, CA: Stanford University Press, 2001. P. 70–101.
566. Godlewski T. Polski system polityczny. Torun, 2006. 229 s.
567. Godlewski T. Status opozycji parlamentarnej III RP. *Labdz K., Mikolajczyk M. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*. Krakow, 2001. S. 465–471.
568. Golder S. Pre-Electoral Coalition Formation in Parliamentary Democracies. *British Journal of Political Science*. 2006. Vol. 36. No. 2. P. 193–212.
569. Golder S. The Logic of Pre-Electoral Coalition Formation. Columbus: Ohio State University Press, 2006. 209 p.
570. Götzen F. The Rise of the Far Right in Post-Communist Hungary. University of Glasgow, 2013. 56 p.
571. Government and Opposition: An International Journal of Comparative Politics. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/government-and-opposition> (дата звернення: 01.12.2017).
572. Grabbe H., Hughes K. Central and East European Views on EU Enlargement: Political Debates and Public Opinion. London: UCL Press, 1999. P. 185–202.
573. Grabowski T. The Party That Never Was: The Rise and Fall of the Solidarity Citizens' Committees in Poland. *East European Politics and Societies*. 1996. Vol. 10. No. 2. P. 214–254.
574. Gray J. From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model. *Social Philosophy and Policy*. 1993. Vol. 10. P. 26–50.

575. Greene K. Opposition Party Strategy and Spatial Competition in Dominant Party Regimes. A Theory and the Case of Mexico. *Comparative Political Studies*. 2002. Vol. 35. No. 7. P. 755–783.
576. Green-Pedersen C., Thomsen L. Bloc Politics vs. Broad Cooperation? The Functioning of Danish Minority Parliamentarism. *The Journal of Legislative Studies*. 2005. Vol. 11. No. 2. P. 153–169.
577. Grodsky B. Resource Dependency and Political Opportunity: Explaining the Transformation from Excluded Political Opposition Parties to Human Rights Organizations in Post-Communist Uzbekistan. *Government and Opposition*. 2007. Vol. 42. No. 1. P. 96–120.
578. Gropas R. Resisting Europe: Protest and opposition in the EU. *CDDRL Working Paper*. 2011. No. 123. 17 p.
579. Grosser A. Nothing But Opposition. *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1973. P. 284–302.
580. Grube K. Die Stellung der Opposition im Strukturwandel des Parlamentarismus. Köln, 1965. 240 p.
581. Grudziriska I. Post-Communist Resentment, or the Rewriting of Polish History. *East European Politics and Societies*. 1992. Vol. 6. No. 2. P. 141–151.
582. Grzymala-Busse A. Authoritarian Determinants of Democratic Party Competition: The Communist Successor Parties in East Central Europe. *Party Politics*. 2006. Vol. 12. No. 3. P. 415–437.
583. Grzymala-Busse A. Coalition Formation and the Regime Divide in East-Central Europe. *Comparative Politics*. 2001. Vol. 34. No. 1. P. 85–104.
584. Grzymala-Busse A. Political Competition and The Politicization of the State in East Central Europe. *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36. No. 10. P. 1123–1147.
585. Grzymala-Busse A. Post-Communist Competition and State Development. *Program on Central & Eastern Europe Working Paper Series*. 2004. No. 59.
586. Grzymala-Busse A. Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

587. Grzymala-Busse A. *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East-Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 341 p.
588. Grzymala-Busse A., Innes A. Great Expectations: The EU and Domestic Political Competition in East Central Europe. *East European Politics and Societies*. 2003. Vol. 17. No. 1. P. 64–73.
589. Grzymala-Busse A., Jones Luong P. Reconceptualizing the Post-Communist State. *Politics and Society*. 2002. Vol. 30. No. 4. P. 529–554.
590. Guidelines on the Rights and Duties of the Opposition. Geneva: Inter-Parliamentary Union, 1999.
591. Guigni M. *Social Protest and Policy Change: Ecology, Antinuclear, and Peace Movements in Comparative Perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2004. 297 p.
592. Gyarfassova O. Slovakia's European Integration. Szabo M. *The Challenge of Europeanization in the Region: East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association/Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences. 1996. P. 284–292.
593. Haberland S. *Die verfassungsrechtliche Bedeutung der Opposition nach dem Grundgesetz*. Berlin: Duncker & Humblot, 1995. 200 s.
594. Hafez M., Wiktorowicz Q. Violence as Contention in the Egyptian Islamic Movement. Wiktorowicz Q. *Islamic Activism. A Social Movement Theory Approach*. Bloomington: Indiana University Press, 2004. P. 61–88.
595. Hagan J. *Political Opposition and Foreign Policy in Comparative Perspective*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1993. 274 p.
596. Hagberg S. "Enough is Enough": an ethnography of the struggle against impunity in Burkina Faso. *Journal of Modern African Studies*. 2002. Vol. 40. No. 2. P. 217–246.
597. Hegedus J. Hungarian Local Government. Kirchner E. *Decentralization and Transition in the Visegrad*. Basingstoke UK: Macmillan, 1999.
598. Hamlin A. Fixed-Term Parliaments: Electing the Opposition. *Politics*. 2010. Vol. 30. No. 1. P. 18–25.
599. Hanham H. Opposition Techniques in British Politics: 1867–1914. Barker R. *Studies in Opposition*. London: Mac Millan, 1971. P. 139–143.

600. Hankiss E. Demobilization, Self-Mobilization and Quasi-Mobilization in Hungary, 1948–1987. *East European Politics and Societies*. 1988. Vol. 3. No. 1. P. 105–151.
601. Hankiss E. In Search of a Paradigm. *Daedalus*. 1990. Vol. 119. No. 1. P. 183–214.
602. Hanley S. Blue Velvet: The Rise and Decline of the New Czech Right. *Szczerbiak A., Hanley S. Centre-Right Parties in Post-Communist East-Central Europe*. Routledge, 2006. P. 28–54.
603. Hanley S. Party Institutionalisation and Centre-Right Euroscepticism in East Central Europe: The Case of the Civic Democratic Party in the Czech Republic. *Paper presented at the 29th ECPR Joint Sessions of Workshops*. Turin. 22–27 March 2002.
604. Hanley S. The New Right in the New Europe: Czech transformation and right-wing politics, 1989–2006. London: Routledge, 2008. P. 11–143.
605. Hanley S., Sikk A. Economy, corruption or promiscuous voters? Explaining the success of Anti-Establishment Reform Parties in Eastern Europe. *Paper prepared for the ECPR General Conference*. Bordeaux. 5–7 September 2013. 29 p.
606. Hanley S., Sikk A. The Rise of Liberal Populism in Central and Eastern Europe? Using QCA to understand the Emergence of Anti-Establishment Reform Parties. *Paper prepared for ECPR Joint Sessions of Workshops*. Reykjavik. 33 p.
607. Harfst P. Government Stability in Central and Eastern Europe: The Impact of Parliaments and Parties. *Paper presented at the ECPR Joint Session of Workshops*. Copenhagen, 14–19 April 2000. 34 p.
608. Harmsen R. Concluding Comment: On Understanding the Relationship between Populism and Euroscepticism. *Perspectives on European Politics and Society*. 2010. Vol. 11. No. 3. P. 333–341.
609. Harper M. Economic Voting in Post-Communist Eastern Europe. *Comparative Political Studies*. 2000. Vol. 33. No. 9. P. 1191–1227.
610. Naßmacher H. Parteiensysteme und Parteienfinanzierung in Westeuropa // Niedermayer O., Stoss R., Haas M. Die Parteiensysteme Westeuropas. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. P. 507–519.
611. Haughton T. A Law unto Themselves: Money, Regulation and the Development of Party Politics in the Czech Republic. *Prepared for The Council for European Studies 19th International Conference of Europeanists Boston*. 22–24 March, 2012. 34 p.

612. Haughton T. Explaining the limited success of the communist-successor left in Slovakia. The Case of the Democratic Left (SDL). *Party Politics*. 2004. Vol. 10. No. 2. P. 177–191.
613. Haughton T. HZDS: The Ideology, Organisation and Support Base of Slovakia's Most Successful Party. *Europe-Asia Studies*. 2001. Vol. 53. No. 5. P. 745–769.
614. Haughton T. Parties, Patronage and the Post-Communist State. *Comparative European Politics*. 2008. Vol. 6. No. 4. P. 486–500.
615. Haughton T., Rybář M. All Right Now? Explaining the Successes and Failures of the Slovak Centre-Right. *Szczerbiak A., Hanley S. Centre-Right Parties in Post-Communist East-Central Europe*. Routledge, 2006. P. 115–132.
616. Havel V. *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-eastern Europe*. London: Hutchinson, 1985. 228 p.
617. Havlík V., Pinková A. State funding of Czech political parties: The signs of a cartel? *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. 2013. Vol. 42. No 4. P. 391–406.
618. Havlík V., Voda P. The Rise of New Political Parties and Re-Alignment of Party Politics in the Czech Republic. *Acta Politologica*. 2016. Vol. 8. No. 2. P. 119–144.
619. Hazan R. *Cohesion and Discipline in Legislatures*. London: Routledge, 2006. 184 p.
620. Heinrich H. *Institution Building in the New Democracies*, Interim report on a project conducted by a research group at the Collegium. Budapest, 1999. 322 p.
621. Held D. *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1987. 321 p.
622. Hellman J. Winners take all: The politics of partial reform in postcommunist transitions. *World Politics*. 1998. Vol. 50. P. 203–234.
623. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2. No. 4. P. 725–740.
624. Helms L. Ansätze einer Handlungstheorie der politischen Opposition. *Osterreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. 1997. Vol. 26. P. 423–435.
625. Helms L. Five ways of institutionalizing political opposition: lessons from the advanced democracies. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39. No. 1. P. 22–54.
626. Helms L. Introduction: Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies: Issues and Perspectives. *The Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 6–19.

627. Helms L. Parliamentary Opposition and its Alternatives in a Transnational Regime: The European Union in Perspective. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1–2. P. 212–235.
628. Helms L. Parliamentary Opposition in Old and New Democracies. Routledge, 2008. 272 p.
629. Helms L. Perspectives on Government and Opposition in Unified Germany. *Politics*. 1998. Vol. 18. No. 3. P. 151–158.
630. Helms L. Wettbewerb und Kooperation. Zum Verhältnis von Regierungsmehrheit und Opposition im Parlamentarischen Gesetzgebungsverfahren in der Bundesrepublik Deutschland, Großbritannien und Österreich. Opladen, 1997. 238 s.
631. Henderson K. Euroscepticism or Europhobia: Opposition attitudes to the EU in the Slovak Republic. *SEI Working Paper*. 2001. No. 50. 30 p.
632. Henderson K. Slovakia: The Escape From Invisibility. London: Routledge, 2003. 160 p.
633. Herman L. Re-evaluating the post-communist success story: party elite loyalty, citizen mobilization and the erosion of Hungarian democracy. *European Political Science Review*. 2016. Vol. 8. No. 2. P. 251–284.
634. Hey P. Die sowjetische Polenpolitik Anfang der 1980er Jahre und die Verhängung des Kriegsrechts in der Volksrepublik Polen. Tatsächliche sowjetische Bedrohung oder erfolgreicher Bluff? *Studien zu Konflikt und Kooperation im Osten*. 2010. Vol. 19.
635. Higley J., Bayulgen O., George J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia. *Steen A., Gel'man V. Elites and Democratic Development in Russia*. London and New York: Routledge, 2003. P. 11–28.
636. Higley J., Kullberg J., Pakulski J. The Persistence of Postcommunist Elites. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. No. 2. P. 133–147.
637. Higley J., Pakulski J., Wesolowski W. Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe. London: Macmillan Press Ltd, 1998. 301 p.
638. Hilde P. Slovak Nationalism and the Break-Up of Czechoslovakia. *Europe-Asia Studies*. 1999. Vol. 51. No. 4. P. 647–665.
639. Hill R. Beyond Stalinism: Communist Political Evolution. Routledge, 1992. 180 p.

640. Hipsher P. Democratic Transitions as Protest Cycles. *Meyer D., Tarrow S. The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*. Oxford: Rowman & Littlefield, 1998. P. 153–172.
641. Hirschman A. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press, 1970. 162 p.
642. Hix S., Noury A., Roland G. Dimensions of Politics in the European Parliament. *American Journal of Political Science*. 2006. Vol. 50. No. 2. P. 494–511.
643. Hlavacek P., Holzer J. Opposition in Non-Democratic Regimes: Notes on Possibilities and Limits of Current Theory. *World Political Science Review*. 2009. Vol. 5. No. 1. P. 1–16.
644. Hlousek V., Kopecek L. Cleavages in Contemporary Czech and Slovak Politics: Between Persistence and Change. *The paper has been elaborated for the ECPR Conference*. Budapest. 8–10 September 2005. 28 p.
645. Hlousek V., Kopecek L. Different ways of institutionalising entrepreneurial parties: Czech Public Affairs party and ANO // *Politologický časopis*. 2017. Vol. 24. No. 2. P. 92–115.
646. Hlousek V., Kopecek L. *Origin, Ideology and Transformation of Political Parties: East-Central and Western Europe Compared*, Ashgate, 2010. 263 p.
647. Hodor K., Kosinska A. Polish Perceptions on the Immigration Influx: a Critical Analysis // *University Of Bologna Law Review*. 2016. Vol. 1. No. 2. P. 242–270.
648. Hodos G. *Show Trials – Stalinist Purges in Eastern Europe 1948–1954*. New York, 1987. 193 p.
649. Holy L. *The Little Czech and The Great Czech Nation: National identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
650. Holzhaecher R. National Parliamentary Scrutiny over EU issues: Comparing the goals and Methods of Governing and Opposition Parties. *European Union Politics*. 2002. Vol. 3. No. 4. P. 459–479.
651. Holzhaecher R. The Power of Opposition Parliamentary Party Groups in European Scrutiny. *The Journal of Legislative Studies*. 2005. Vol. 11. No. 3–4. P. 428–445.
652. Hooghe L., Bakker R., Brigevich A., De Vries C., Edwards E., Marks G., Rovny J., Steenbergen M., Vachudova M. Reliability and validity of the 2002 and 2006 Chapel Hill

- expert surveys on party positioning. *European Journal of Political Research*. 2010. Vol. 49. No. 5. P. 687–703.
653. Hooghe L., Marks G. Does Identity or Economic Rationality Drive Public Opinion on European Integration? *Political Science and Politics*. 2004. Vol. 37. No. 3. P. 415–420.
654. Hooghe L., Marks G., Wilson C. Does left/right structure party positions on European integration? *Comparative Political Studies*. 2002. Vol. 35. P. 965–989.
655. Howard M. *The Weakness of Civil Society in Post-communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 206 p.
656. Horowitz S., Browne E. Sources of Post-Communist Party System Consolidation: Ideology Versus Institutions. *Party Politics*. 2005. Vol. 11. No. 6. P. 689–706.
657. Howard M., Roessler P. Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*. 2006. Vol. 50. No. 2. P. 365–381.
658. Hug S., Tsebelis G. Veto Players and Referendums around the World // *Journal of Theoretical Politics*. 2002. Vol. 14. P. 465–516.
659. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, 1991. 366 p.
660. Husak J., Schütz O., Vit M. National identity of the political parties in the Visegrad region. *L'Europe en Formation*. 2012. Vol. 2. No. 364. P. 265–287.
661. Ignazi P. The Intellectual Basis of Right-Wing Anti-Partyism. *European Journal of Political Research*. 1996. Vol. 29. No. 3. P. 279–296.
662. Ilonszki G. A functional Clarification of Parliamentary Committees in Hungary, 1990–1998. *Olson D., Crowther W. Committees in Post-Communist Democratic Parliaments: Comparative Institutionalization*. The Ohio State University Press, 2002. P. 21–43.
663. Ilonszki G. From Minimal to Subordinate: A Final Verdict? The Hungarian Parliament, 1990–2002. *Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13. No. 1. P. 38–58.
664. Ilonszki G. Representation Deficit in a New Democracy: Theoretical Considerations and the Hungarian Case. *Communist and Post-Communist Studies*. 1998. Vol. 31. No. 2. P. 157–170.
665. Ilonszki G., Kurtan S. Hungary. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44. P. 919–928.

666. Independent proposals to establish a committee of inquiry. *House of the National Assembly*. URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/independent-proposals-to-establish-a-committee-of-inquiry> (дата звернення: 01.12.2017).
667. Inder Singh A. Democracy, ethnic diversity, and security in post-communist Europe. Central European University Press, 2001. 179 p.
668. Innes A. Czechoslovakia: The Short Goodbye. New Haven: Yale University Press, 2001. 334 p.
669. Innes A. Hungary's Illiberal Democracy. *Current History*. 2015. Vol. 114. No. 770. P. 95–100.
670. Instantaneous questions submitted and addressed, broken down by submitter // House of the National Assembly. URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/instantaneous-questions-submitted-and-addressed-minister-s-question-time-broken-down-by-submitter> (дата звернення: 01.12.2017).
671. Interpelacje wg klubu zgłoszenia. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=INTSTAT2&NrKadencji=7> (дата звернення: 01.12.2017).
672. Interpellations submitted and addressed, broken down by submitter. *House of the National Assembly*. URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/interpellations-submitted-and-addressed-broken-down-by-submitter> (дата звернення: 01.12.2017).
673. Ionescu G. Control and Contestation in some One-Party States. *Government and Opposition*. 1966. Vol. 1. No. 2. P. 240–250.
674. Ionescu G., de Madariaga I. Die Opposition. Ihre politische Funktion in Vergangenheit und Gegenwart. München: Beck, 1971. 217 s.
675. Ionescu G., de Madariaga I. Opposition: Past and Present of a Political Institution. London: The New Thinker Library, 1968. 213 p.
676. Ionescu G., de Madariaga I. Opposition: Past and Present of a Political Institution, 2d ed. Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
677. Ivanova D. Migrant Crisis And The Visegrad Group's Policy. *Knowledge-Based Organization*. 2016. Vol. 22. No. 1. P. 35–39.

678. Janos A. East Central Europe in the Modern World: The Politics of Borderland from Pre- to Post Communism. Stanford, CA: Stanford University Press, 2000. 488 p.
679. Jenkins R. Movements Into Parties: The Historical Transformation of the Hungarian Opposition. *Program on Central and Eastern Europe Working Paper Series*. 1992. No. 25. 80 p.
680. Jenkins R. Stabilizing the Democratic Transition: The 1990 Hungarian Parliamentary Elections. *Rutgers*. URL: <http://hi.rutgers.edu/szelenyi60/jenkins.html> (дата звернення: 01.12.2017).
681. Johnson N. Opposition in the British Political System // Government and Opposition. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 487–511.
682. Joint Statement of the Visegrad Group Ministers of Foreign Affairs. Prague, 11.9.2015. *Visegrad Group*. URL: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2015/joint-statement-of-the-150904> (дата звернення: 01.12.2017).
683. Joint Statement of V4 Interior Ministers on the Establishment of the Migration Crisis Response Mechanism: Warsaw, 21 November 2016. *MSZ*. URL: http://www.msz.gov.pl/en/foreign_policy/europe/visegrad_group/polish_presidency_of_the_visegrad_group_2016_2017/v4_ministers_of_interior_on_the_migration_crisis_response_mechanism_ (дата звернення: 01.12.2017).
684. Joint statement of the Prime Ministers of the Visegrád Group Countries on migration from February 15, 2016. *MZV of the Czech Republic*. URL: http://www.mzv.cz/jnp/en/foreign_relations/visegrad_group/documents/joint_statement_of_the_prime_ministers.html (дата звернення: 01.12.2017).
685. Jones Luong P. Institutional Changes and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 320 p.
686. Joppke C. East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime. Springer, 1994. 277 p.
687. Joppke C. Revision, Dissidence, Nationalism: Opposition in Leninist Regimes. *The British Journal of Sociology*. 1994. Vol. 45. No. 4. P. 542–561.

688. Judge D. East Central European Parliaments: The First Steps. *Agh A. The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation, 1996. 229 p.
689. Judt T. The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East-Central Europe. *East European Politics and Societies*. 1988. Vol. 2. P. 185–241.
690. Judt T. The Dilemmas of Dissidence: the Politics of Opposition in East Central Europe. *Fehér F., Arato A. Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1991. P. 253–302.
691. Jungerstam-Mulders S. Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems. London: Ashgate Publishing, 2006. 257 p.
692. Kaiser A. Parliamentary Opposition in Westminster Democracies: Britain, Canada, Australia and New Zealand. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1–2. P. 20–45.
693. Kaminski B. Systemic Underpinnings of the Transition in Poland: The Shadow of the Round-table Agreement. *Studies in Comparative Communism*. 1991. Vol. 24. P. 173–190.
694. Kaniok P., Havlík V. Populism and Euroscepticism in the Czech Republic: Meeting Friends or Passing By? // *Romanian Journal Of European Affairs*. 2016. Vol. 16. No. 2. P. 20–35.
695. Karácsony G., Róna D. The secret of Jobbik. Reasons behind the rise of the Hungarian radical right. *Journal of East European and Asian Studies*. 2011. Vol. 2. No. 1. P. 61–92.
696. Karasimenov G. Bulgaria: Parliamentary Committees – Institutionalization and Effectiveness. *Olson D., Crowther W. Committees in Post Communist Democratic Parliaments*. 2002. P. 93–117.
697. Karlas J. Parliamentary control of EU affairs in Central and Eastern Europe: explaining the variation. *Journal of European Public Policy*. 2011. Vol. 18. No. 2. P. 258–273.
698. Karl T., Schmitter P. Modes of Transition and Types of Democracy in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Science Journal*. 1991. Vol. 128. P. 269–284.
699. Karl T., Schmitter P. Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*. 1991. Vol. 43. P. 269–284.
700. Katz R., Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*. 1995. Vol. 1. No. 1. P. 5–28.

701. Katz R., Mair P. The Cartel Party Thesis: A Restatement. *Perspectives on Politics*. 2009. Vol. 7. No. 4. P. 753–766.
702. Kaufman I. Les dynamiques d'opposition dans les situations de conflit: les partis arabo-palestiniens d'Israël. *Revue internationale de Politique comparée*. 2011. Vol. 18. No. 2. P. 29–43.
703. Kaufman M. *Mad Dreams, Saving Graces: Poland, A Nation in Conspiracy*. New York: Random House, 1989. 270 p.
704. Kavan J., Tomin Z. *Voices from Prague: Czechoslovakia, Human Rights and the Peace Movement*. London: European Nuclear Disarmament and Palach Press, 1983. 75 p.
705. Kecskemeti P. *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising*. Stanford: Stanford University Press, 1961. 178 p.
706. Kende P., Smolar A. *Die Rolle oppositioneller Gruppen am Vorabend der Demokratisierung in Polen und Ungarn (1987–1989)*. Köln, 1989. S. 64–93.
707. Kenney P. *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. New Jersey: Princeton University Press, 2002. 341 p.
708. Kenney P. *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*. Cornell University Press, 1997. 360 p.
709. Keren M. Political Perfectionism and the "Anti-System" Party. *Party Politics*. 2000. Vol. 6. No. 1. P. 107–116.
710. Keren M., Ofer G. *Trials of Transition: Economic Reform in the Former Communist Bloc*. Boulder: Westview Press, 1992. 308 p.
711. Kerpl E., Young D. *Hungary to 1993: Risks and Rewards of Reform*. Economist Intelligence Unit, 1988. 122 p.
712. Kerr H. The Structure of Opposition in the Swiss Parliament. *Legislative Studies Quarterly*. 1978. Vol. 3. No. 1. P. 51–62.
713. King A. Modes of Executive-Legislative Relations: Great Britain, France and West Germany // *Legislative Studies Quarterly*. 1976. Vol. 1. No. 1. P. 11–34.
714. King A. The Implications of One party Government. *King A. Britain at the Polls*. Chatham: Chatham House, 1993. P. 223–248.

715. Kirchheimer O. Germany: The Vanishing Opposition. *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, London: Yale University, 1966. P. 237–259.
716. Kircheimer O. Politik und Verfassung. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1964. 185 p.
717. Kirchheimer O. The Transformation of Western European Party Systems. *La Palombara J., Weiner M. Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1966. P. 177–200.
718. Kirchheimer O. The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes. *Social Research*. 1957. Vol. 24. No. 2. P. 127–156.
719. Kirchheimer O. Wandlungen der politischen Opposition. *Kluxen K. Parlamentarismus*. Königstein, 1980. S. 410–424.
720. Kis J. Beyond the Nation State // *Social Research*. 1996. Vol. 63. No. 1. P. 190–245.
721. Kis J. Politics in Hungary: For a Democratic Alternative, Social Science Monographs. Boulder, CO: Atlantic Research and Publications, 1989. 275 p.
722. Kiss J. Prospects of the Visegrad cooperation in changing economic, political and social conditions: identifying converging and diverging factors. *Túry G. Prospects of the Visegrad cooperation: identifying converging and diverging factors*. Budapest: Institute of World Economics, 2015. P. 329–367.
723. Kiss C. From Liberalism to Conservatism: The Federation of Young Democrats in Post-Communist Hungary. *East European Politics and Societies*. 2003. Vol. 16. No. 3. P. 739–763.
724. Kitschelt H. Citizens, politicians, and party cartelization. *European Journal of Political Research*. 2000. Vol 2. No. 2. P. 149–179.
725. Kitschelt H. Constraints and Opportunities in the Strategic Conduct of Post-Communist Successor Parties // Bozoki A., Ishiyama J. The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe. Armonk: M.E. Sharpe, 2002. P. 14–40.
726. Kitschelt H. Popular Dissatisfaction with Democracy: Populism and Party Systems. *Meny Y., Surel Y. Democracies and the Populist Challenge*. New York: Palgrave, 2002. P. 179–196.
727. Kitschelt H. The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. *Party Politics*. 1995. Vol. 1. No. 4. P. 447–472.

728. Kitschelt H. The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics & Society*. 1992. Vol. 20. No. 1. P. 7–50.
729. Kitschelt H. Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*. 1986. Vol. 16. No. 1. P. 57–85.
730. Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G. Post-Communist Party Systems. Cambridge University Press, 1999. 457 p.
731. Kitschelt H., Smyth R. Programmatic Party Cohesion in Emerging Postcommunist Democracies: Russia in Comparative Context. *Comparative Political Studies*. 2002. Vol. 35. No. 10. P. 1228–1256.
732. Klaus V. Obhajoba zapomenutých myšlenek. Prague: Academia Praha, 1997. 452 p.
733. Klima M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. Radix, 2001. 179 p.
734. Klima M. Nepřirození spojenci. *Nová Přítomnost*. 12–15 March 1999.
735. Kluknavská A. Enemies among us: The anti-elitist and xenophobic discourses in the Czech Republic and Slovakia. *Rexter – časopis pro výzkum radikalismu, extremismu a terorismu*. 2014. Vol. 2. P. 42–71.
736. Kluknavská A. Enemies at the Gates: Framing Strategies of Extreme Right Parties in Slovakia and the Czech Republic. *Paper presented at the SISP Conference 2014, University of Perugia and University for Foreigners of Perugia*. 11–13 September 2014. 19 p.
737. Kluknavská A. Krajně pravicové strany v parlamentních volbách 2012 na Slovensku. *Rexter*. 2012. Vol. 10. No. 2. P. 1–35.
738. Kohler-Koch B., Rittberger B. The Governance Turn in EU-Studies. *Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44. P. 27–44.
739. Kolakowski L. Hope and Hopelessness. *Survey*. 1971. Vol. 17. P. 42–48.
740. Kolar T. The Migration Crisis and the Rise of Right-wing Extremism and Euroscepticism. *Paper on the occasion of the international conference, Migration's Influence on Euroscepticism and Political Radicalism*. 27 May 2016. 10 p.
741. Kolinsky E. Opposition. *Bogdanor V. The Blackwell Encyclopedia of Political Science*. Oxford: Blackwell, 1992. P. 397–400.
742. Kolinsky E. Opposition in Western Europe. London: Croom Helm, 1987. 400 p.

743. Komisje stałe. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=KOMISJE_STALE&Nrkadencji=8 (дата звернення: 01.12.2017).
744. Koole R. Cadre, Catch-all, or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party. *Party Politics*. 1996. Vol. 2. No. 4. P. 507–523.
745. Kopecky P. Czech Republic: Entrenching Proportional Representation. *Colomer J. Handbook of Electoral System Choice*. Basingstoke: Palgrave, 2004. P. 347–358.
746. Kopecky P. Developing Party Organisations in East Central Europe. *Party Politics*. 1995. Vol. 1. No. 4. P. 515–534.
747. Kopecky P. Parliaments in the Czech and Slovak Republics: Party Competition and Parliamentary Institutionalization. Aldershot: Ashgate, 2001. 262 p.
748. Kopecky P. Power to the Executive! The Changing Executive-Legislative Relations in Eastern Europe. *Journal of Legislative Studies*. 2004. Vol. 10. No. 2–3. P. 142–154.
749. Kopecky P. The Rise of the Power Monopoly: Political Parties in the Czech Republic. *Jungerstam-Mulders S. Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*. Ashgate, 2006. P. 125–146.
750. Kopecky P., Mudde C. Explaining Different Paths of Democratization: The Czech and Slovak Republics. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2000. Vol. 16. No. 3. P. 63–84.
751. Kopecky P., Mudde C. *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-communist Europe*. London: Routledge, 2003. 188 p.
752. Kopecky P., Spirova M. Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies: Power of the Powerless. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1–2. P. 133–159.
753. Korbach K. *The Referendum: Direct Democracy in Switzerland*. Aldershot: Dartmouth, 1993. 273 p.
754. Korosenyi A. *Government and politics in Hungary*. Budapest: CEU Press, 1999. 330 p.
755. Korosenyi A. The Emergency [sic] of Plurality Trends and Movements in Hungary's Society in the Mid-1980s. *Sudosteuroopa*. 1988. Vol. 37. P. 646.
756. Kortmann C., Fleuren J., Voermans W. *Constitutional Law of 10 EU Member States: The 2004 Enlargement*. Kluwer, 2006. 660 p.

757. Kostadinova T. Voter Turnout Dynamics in Post-Communist Europe. *European Journal of Political Research*. 2003. Vol. 42. No. 6. P. 741–759.
758. Kostelecký T. Changing party allegiances in a changing party system: the 1990 and 1992 parliamentary elections in the Czech Republic. *Wightman G. Party Formation in East-Central Europe: Post-communist Politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland, and Bulgaria*. Edward Elgar, 1995. 270 p.
759. Kostelecky T. *Political Parties after Communism: Development in East-Central Europe*. Washington DC: Woodrow Wilson Center Press, 2002. 213 p.
760. Kovács A. The post-communist extreme right: The Jobbik party in Hungary. *Wodak R., Khosravini M., Mral B. Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London: Bloomsbury Publishing, 2013. P. 223–234.
761. Kowalski M. From a Different Angle – Poland and the Mediterranean Refugee Crisis. *German Law Journal*. 2016. Vol. 17. No. 6. P. 967–979.
762. Kramm L. Grundzüge einer Theorie der politische opposition // *Zeitschrift für Politik*. 1986. Vol. 3. No. 1. P. 33–43.
763. Krause K. Dimensions of Party Competition in Slovakia. *Sociológia – Slovak Sociological Review*. 1996. Vol. 1. No. 2. P. 169–186.
764. Krause K. *Elected Affinities: Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic*. Stanford: Stanford University Press, 2006. 327 p.
765. Krause K. Slovakia's second transition. *Journal of Democracy*. 2003. Vol. 14. No. 2. P. 65–79.
766. Krause K. *The Political Party System and Democracy in the Slovak Republic*. University of Notre Dame, 2013. 70 p.
767. Krause K. The Political Party System of the Czech Republic, Democracy and the 1996 Elections. *Sociologicky casopis*. 1996. Vol. 34. No. 4. P. 423–438.
768. Krauss E. The Mass Media and Japanese Politics: Effects and Consequences. *Pharr S., Krauss E. Media and Politics in Japan*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1996. P. 355–372.
769. Krawczyk T. Opozycja polityczna w panstwach demokratycznych. *Studia z teorii polityki*. Tom III / red. A. Czajowski, L. Sobkowiak. Wrocław, 2000. S. 140–159.
770. Krekó P., Győri L., Zgut E. From Russia with Hate: The activity of pro-Russian extremist groups in Central-Eastern Europe. *Political Capital*, 2017. 48 p.

771. Krempleski A. The Police and Non-Governmental Organizations in Poland. *Kádár A. Police in Transition: Essays on the Police Forces in Transition Countries*. Central European University Press, 2001. P. 203–220.
772. Kriesi H. New Social Movements and Political Opportunities in Western Europe. *European Journal of Political Research*. 1992. Vol. 22. P. 219–244.
773. Kriesi H., Koopmans R., Cuyvendak J., Giugni M. New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. 310 p.
774. Krivy V. Slovakia's Regions and the Struggle for Power. *Szomolanyi S. Gould J. Slovakia: Problems of Democratic Consolidation*. Bratislava: Friedrich Ebert Foundation, 1997. 231 p.
775. Krok-Paszowska A. Samoobrona – The Polish Self-Defence Movement. *Kopecky P., Mudde C. Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe*. London: Routledge, 2002. 208 p.
776. Krouwel A. Otto Kirchheimer and the Catch-All Party. *West European Politics*. 2003. Vol. 26. No. 2. P. 23–40.
777. Kubat M. Political Opposition in Theory and Central European Practice. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010. 194 p.
778. Kubicek P. Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine. University of Michigan Press, 2000. 275 p.
779. Kubik J. The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland. The Pennsylvania State University Press, 1994. 322 p.
780. Kukral M. Prague 1989: Theater of Revolution. New York: Columbia University Press, 1997.
781. Kuran T. Now out of never: The element of surprise in the East European revolution of 1989 // *World Politics*. 1991. Vol. 44. No. 1. P. 7–48.
782. Kuron J. Mysli o programie dziafanie. London: Aneks, 1984. P. 124–142.
783. Kuron J., Modzelewski K. List otwarty do partii. Paris: Instytut Literacki, 1966. P. 76–89.
784. Kuzio T. Comparative perspectives on Communist successor parties in Central-Eastern Europe and Eurasia. *Communist and Post-Communist Studies*. 2008. Vol. 41. P. 397–419.
785. Kuzio T. The Polish Opposition and the Ukrainian Question. *Journal of Ukrainian Studies*. 1987. Vol. 23. No. 2. P. 26–58.

786. Laar M. *The Power of Freedom. Central and Eastern Europe after 1945*. Centre for European Studies, 2009.
787. LaFont S. One Step Forward, Two Steps Back: Women in the Post-Communist States. *Communist and Post-Communist Studies*. 2001. Vol. 34. P. 203–220.
788. Lane J.-E., Ersson S. Party System Instability in Europe: Persistent Differences in Volatility between West and East? *Democratization*. 2007. Vol. 14. No. 1. P. 92–110.
789. Lardeyret G. The Problem with P[roportional] Representation. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. No. 3. P. 30–35.
790. Lästic E. Inštitút referenda v ústavnom systéme Slovenskej republiky. *Horná D., Malíková L. Demokracia a právny štát*. Bratislava: Fridrich Ebert Stiftung, 2001. S. 77–94.
791. Lästic E. Parties, Parliament and Cabinet: Delegation Chain in Slovakia. *Paper prepared for ECPR Joint Sessions of Workshops*. Lisbon. 14–19 April 2009.
792. Laue S. *Parlamentarische Opposition und deutsche Einheit*. Egelsbach, Koln, New York, 1992. 258 s.
793. Lavau G. A la recherche d'un cadre théorique pour l'étude du Parti communiste français. *Revue française de la science politique*. 1968. Vol. 18. No. 3. P. 445–466.
794. Lavau G. *A quoi sert le Parti Communiste Français?*. Paris: Fayard, 1981. P. 342–356.
795. Lavelle A. *The Death of Social Democracy: Political Consequences in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate, 2008. 221 p.
796. Laver M., Hunt W. *Policy and Party Competition*. New York, Routledge, 2008. 221 p.
797. Lawson K. Cleavages, Parties, and Voters. *Lawson K., Rommele A., Karasimeonov G. Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania*. Westport: Praeger Publishers, 1999. P. 19–36.
798. Lawson S. Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Democratization. *Comparative Politics*. 1993. Vol. 25. No. 2. P. 183–205.
799. Leca J. Opposition in the Middle East and North Africa. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32.No. 4. P. 557–577.
800. Legislative proposals submitted and adopted, broken down by submitter. *Hungarian National Assembly*. URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/bills-submitted-and-adopted-broken-down-by-submitter> (дата звернення: 01.12.2017).

801. Lenman B. The eclipse of parliament: appearance and reality in British politics since 1914. London & New York: Edward Arnold, 1992. 284 p.
802. Lepsius R. Die Prä'gung der politischen Kultur der Bundesrepublik durch institutionelle Ordnungen. *Lepsius R. Interessen, Ideen und Institutionen*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990. P. 63–84.
803. Levitsky S., Way L. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No. 2. P. 51–65.
804. Lewis B. Political Language of Islam. Chicago: The University of Chicago Press, 1991. 168 p.
805. Lewis P. Democratization and Party Development in Eastern Europe. *Party Politics*. 1995. Vol. 1. No. 3. P. 391–405.
806. Lewis P. Democratization in Eastern Europe. *Potter D., Goldblatt D., Kiloh M., Lewis P. Democratization*. Cambridge, Polity, 1997. 560 p.
807. Lewis P. History, Europe and the Politics of the East. *White S., Batt J., Lewis P. Developments in East European Politics*. London, Macmillan, 1993. 304 p.
808. Lewis P. Party Funding in Post-communist East-central Europe. *Burnell P., Ware A. Funding Democratization*. Manchester University Press, 1998. P. 137–157.
809. Lewis P. Party Development and Democratic Change in Post-Communist Europe: The First Decade. London: Frank Cass, 2001. 223 p.
810. Lewis P. Party systems in post-communist Central Europe: Patterns of stability and consolidation. *Democratization*. 2006. Vol. 13. No. 4. P. 562–583.
811. Lewis P. Political Institutionalisation and Party Development in Post-Communist Poland. *Europe-Asia Studies*. 1994. Vol. 46. No. 5. P. 779–799.
812. Lewis P. The Repositioning of Opposition in East-Central Europe. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 614–630.
813. Liberalismus a zdravý rozum. *Centrum pro studium demokracie a kultury*. 10 December 2015. URL: <https://www.cdk.cz/liberalismus-zdravy-rozum> (дата звернення: 01.12.2017).
814. Liehm A. The New Social Contract and the Parallel Polity. *Curry J. Dissent in Eastern Europe*. Praeger, New York, 1983. P. 173–181.
815. Lijphart A. Constitutional Choises For New Democracies. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. No. 1. P. 72–84.

816. Lijphart A. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Democracies*. New Haven, CT: Yale University Press, 1984. 229 p.
817. Lijphart A. Double-Checking the Evidence. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. No. 3. P. 42–48.
818. Lijphart A. *Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America*. Westview Press, 1996. 265 p.
819. Lijphart A. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press, 1999. 351 p.
820. Linek L. Czech Republic. *European Journal of Political Research*. 2002. Vol. 41. P. 931–940.
821. Linek L., Mansfeldova Z. The Parliament of the Czech Republic, 1993–2004. *The Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13. No. 1. P. 12–37.
822. Linek L., Rakusanova P. Parties in the Parliament: Why, When, and How do Parties Act in Unity? *Sociological Paper*. 2002. Vol. 2. No. 9. 80 p.
823. Linek L., Rakusanova P. Why Czech Parliamentary Party Groups Vote Less Unitedly: The Role of Frequent Voting and Bog Majorities in Passing Bills. *Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41. P. 401–423.
824. Linz J. Crisis, Breakdown and Reequilibration. *Linz J., Stepan A. The Breakdown of Democratic Regimes*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1978. P. 3–124.
825. Linz J. Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain. *Dahl R. Regimes and Oppositions*. New Haven and London: Yale University Press, 1973. P. 171–259.
826. Linz J. Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia. *Daedalus*. 1992. Vol. 121. No. 2. P. 123–140.
827. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference. *Linz J., Valenzuela A. The Failure of Presidential Democracy*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.
828. Linz J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1996. 504 p.

829. Linz J. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1978. 130 p.
830. Lipset S. *The First New Nation*. Transaction Publishers, 1979. 366 p.
831. Lipset S., Rokkan S. *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction*. *Lipset S., Rokkan S. Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press, 1967. P. 1–64.
832. Lisiak A. *Urban Cultures in (Post) Colonial Central Europe*. Purdue University Press, 2010. 232 p.
833. Litvan G., Bak J. *The Hungarian Revolution of 1956*. New York: Longman, 1996. 221 p.
834. Loewenberg G. *Modern Parliaments: Change or Decline?* Chicago: Aldine Atherton, 1971. 179 p.
835. Lopinski M., Moskit M., Wilk M. *Konspira: Solidarity Underground*. Berkeley: University of California Press, 1990. 261 p.
836. Los M., Zybortowicz A. *Privatizing the Police State*. New York: St. Martin's Press, 2000. 270 p.
837. Lotti L. *I partiti della Repubblica: la politica in Italia dal 1946 al 1997*. Florence: LeMonnier, 1997. 289 p.
838. Louwerse T. Unpacking "positive" and "negative" parliamentarism. *Paper presented at the workshop "The Evolution of Parliamentarism and Its Political Consequences" of the European Consortium of Political Research*. Salamanca. 10–15 April 2014. 19 p.
839. Lubbers M., Scheepers P. Political versus Instrumental Euro-scepticism: Mapping Scepticism in European Countries and Regions. *European Union Politics*. 2005. Vol. 6. No. 2. P. 223–242.
840. Luhmann N. Theorie der politischen Opposition. *Zeitschrift für Politik*. 1989. Vol. 36. No. 1. P. 13–26.
841. Lukosaitis A. A Coalition Minority Government in Lithuania: Formations, Circumstances and Activity Problems. *Lithuanian Annual Strategic Review*. 2007. P. 279–306.
842. Lundell K. Accountability and Patterns of Alternation in Pluralitarian, Majoritarian and Consensus Democracies. *Government and Opposition*. 2011. Vol. 46. No. 2. P. 145–167.

843. Lust-Okar E. Divided They Rule. The Management and Manipulation of Political Opposition. *Comparative Politics*. 2004. Vol. 36. No. 2. P. 159–179.
844. Lust-Okar E. Structuring Conflict in the Arab World. Incumbents, Opponents, and Institutions. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 296 p.
845. Lust-Okar E. The Management of Opposition: Formal Structures of Contestation and Informal Political Manipulation. *Schlumberger O. Debating Arab Authoritarianism. Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes*. Palo Alto: Stanford University Press, 2007. P. 39–58.
846. Lyall J. Pocket Protests. Rhetorical Coercion and the Micropolitics of Collective Action in Semiauthoritarian Regimes. *World Politics*. 2006. Vol. 58. No. 3. P. 378–412.
847. Mabry T., McGarry J., Moore M., O'Leary B. Divided Nations and European Integration. University of Pennsylvania Press, 2013. 408 p.
848. Macridis R. Oppositions in France: An Interpretation. *Government and Opposition*. 1972. Vol. 7. No. 2. P. 166–185.
849. Maddox G. Responsible and Irresponsible Opposition: The case of the Roman Tribunes. *Government and Opposition*. 1982. Vol. 17. No. 2. P. 211–220.
850. Magaloni B. Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and its Demise in Mexico. New York: Cambridge University Press, 2006. 296 p.
851. Mainwaring S., O'Donnell G., Valenzuela S. Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective. South Bend: University of Notre Dame Press, 1992. 357 p.
852. Mainwaring S., Viola E. New Social Movements, Political Culture, and Democracy. *Telos*. 1984. Vol. 61. P. 17–52.
853. Mair P. Party System Change: Approaches and Interpretations. Oxford: Clarendon Press, 1997. 260 p.
854. Mair P. Party Systems and Structures of Competition. *LeDuc L., Niemi R., Norris P. Comparing Democracies: Elections and Voting Behavior in Global Perspective*. Thousands Oaks: Sage Publication, 1996. 440 p.
855. Mair P. Political Opposition and the European Union. *Government and Opposition*. 2007. Vol. 42. No. 1. P. 1–17.

856. Mair P. The Europeanization Dimension. *Journal of European Public Policy*. 2004. Vol. 11. No. 2. P. 337–348.
857. Mair P. The Limited Impact of Europe on National Party Systems. *West European Politics*. 2000. Vol. 23. No. 4. P. 27–51.
858. Maley M. Too many or too few? The increase in federal ministerial advisers, 1972–1999. *Australian Journal of Public Administration*. 2000. Vol 59. No 4. P. 48–53.
859. Malloy J., Seligson M. Authoritarians and Democrats: Regime Transition in Latin America. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1987. 268 p.
860. Malová D. Slovakia: From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules. *Zielonka J. Democratic Consolidation in Eastern Europe. Volume 1: Institutional Engineering*. Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 347–377.
861. Malova D., Rybar M. The Troubled Institutionalization of Parliamentary Democracy in Slovakia. *Politicka misao*. 2000. Vol. 37. No. 5. P. 99–115.
862. Manifest ceskeho eurorealismu (dokument k ideove konferenci ODS). April 2001. ODS. URL: <http://web.ods.cz/docs/dokumenty/zahradil-manifest.pdf> (дата звернення: 01.12.2017).
863. Mansfeldová Z. The Czech Republic. *Berglund B. The Handbook of Political Change in Eastern Europe (3rd ed.)*. Edward Elgar, 2013. P. 217–254.
864. Mansfeldová Z., Syllova J., Rakusanova P., Kolar P. Committees of the Chamber of Deputies of the Czech Republic. *Olson D., Crowther W. Committees in Post-Communist Democratic Parliaments: Comparative Institutionalization*. The Ohio State University Press, 2002. P. 69–89.
865. March L. Managing Opposition in a Hybrid Regime: Just Russia and Parastatal Opposition. *Slavic Review*. 2009. Vol. 68. No. 3. P. 504–527.
866. March L. Out of left field? Explaining the variable electoral success of European radical left parties. *Party Politics*. 2015. Vol. 21. No. 1. P. 40–53.
867. March L. Radical Left Parties in Europe. Abingdon: Routledge, 2012. 274 p.
868. March L. Mudde C. What's left of the radical left? The European radical left after 1989: Decline and nutation. *Comparative European Politics*. 2005. Vol. 3. No. 1. P. 23–49.

869. Mareš M. České militantní neonacistické hnutí (aktuální trendy). Prague: Ministry of the Interior of the Czech Republic, 2011. 55 s.
870. Mares M. Ceske politicke strany a Evropska integrace. *Integrace*. 2000. Vol. 1. P. 15–20.
871. Mares M. Czech extreme right parties an unsuccessful story. *Communist and Post-Communist Studies*. 2011. Vol. 44. No. 4. P. 283–298.
872. Mares M. Czech Militant Democracy in Action: Dissolution of the Workers' Party and the Wider Context of This Act. *East European Politics and Societies*. 2012. Vol. 26. No. 1. P. 33–55.
873. Mares M. Czech Radical Right and Political Mainstream: Between Hostility and Symbiosis // 23rd World Congress of Political Science. Montreal: IPSA/AISP. 19–24 July 2014. 10 p.
874. Mares M. Gewalt und Ideologie. Rechtsextremismus in Tschechien. *Osteuropa*. 2010. Vol. 60. No. 10. P. 33–50.
875. Mares M. Ideologische Verankerung des tschechischen Rechtsextremismus. *Heinrich B., Sachsen K. Gefährliche Liebschaften. Rechtsextremismus im kleinen Grenzverkehr*. Dresden: Heinrich Böll Stiftung – Kulturbüro Sachsen, 2008. S. 36–43.
876. Mares M. Pravicový extremismus a radikalismus v ČR. Brno: Barrister & Principal, 2003. 655 s.
877. Mares M. Right-Wing Extremism in the Czech Republic. *International Policy Analysis*. 2012. 14 p.
878. Mares M. Transnational Networks of Extreme Right Parties in East Central Europe: Stimuli and Limits of Cross-Border Cooperation. *Paper prepared for the 20th IPSA World Congress*. Fukuoka. 9–13 July 2006. 26 p.
879. Mares M., Vejvodová P. Transnacionální dimenze soudobého českého neonacismu. *Mezinárodní vztahy*. 2011. Vol. 46. No. 1. P. 75–90.
880. Margetts H., Smyth G. Turning Japanese? Britain with a Permanent Party of Government. London: Lawrence & Wishart, 1994. 225 p.
881. Markowski R. Political Representation and Accountability in Stable and New Democracies. *Paper presented at the Joint Sessions and Workshops of the European Consortium for Political Research*. Granada. 14–19 April 2005. 48 p.

882. Markowski R. The 2007 Polish Parliamentary Election: Some Structuring, Still a Lot of Chaos. *West European Politics*. 2008. Vol. 31. P. 1055–1068.
883. Markowski R. The Polish Elections of 2005: Pure Chaos or a Restructuring of the Party System? *West European Politics*. 2006. Vol. 29. P. 814–832.
884. Markowski R., Toka G. Left Turn in Poland and Hungary Five Years after the Collapse of Communism. *Sisyphus*. 1993. Vol. 9. P. 75–100.
885. Marks G., Hooghe L., Nelson M., Edwards E. Party Competition and European Integration in the East and West. Different Structure, Same Causality. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. P. 155–175.
886. Marks G., Hooghe L., Nelson M., Edwards E. Party Ideology and European Integration: An East-West Comparison. *Paper prepared for the UNC workshop on European integration and party system change*. 22–23 April 2004. 30 p.
887. Martin L., Vanberg G. Policing the Bargain: Coalition Government and Parliamentary Scrutiny. *American Journal of Political Science*. 2004. Vol. 48. No. 1. P. 13–27.
888. Martin P. The New Czechoslovak «Government of National Understanding» and Biographies of Members of the Federal Government. *RFE Report on Eastern Europe*. 1990. Vol. 1. No. 2.
889. Marusiak J. The Normalisation Regime and its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970. *Europe-Asia Studies*. 2008. Vol. 60. No. 10. P. 1805–1825.
890. Marusiak J. The political system in the Slovak Republic. Gizicki W. *Political Systems of Visegrad Group Countries*. Trnava, Lublin, 2012. P. 107–148.
891. Mason D. Attitudes toward the Market and Political Participation in the Postcommunist States. *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. No. 2. P. 385–406.
892. Mason D. *Revolution and Transition in East-Central Europe*. Westview, 1996. 242 p.
893. Massari O. *Opposizione*. Bobbio N., Matteucci N., Pasquino G. *Il Dizionario di Politica*. Torino: UTET, 2004. 1041 p.
894. Mateju P., Rehakova B. Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992–1996. *East European Politics and Societies*. 1996. Vol. 11. P. 507–547.

895. Mateju P., Vlachova K. Values and Electoral Decisions in the Czech Republic. *Communist and Postcommunist Studies*. 1998. Vol. 31. P. 249–269.
896. Mattson I., Strom K. Parliamentary Committees. Doering H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe. New York: St. Martin's Press, 1995. P. 249–307.
897. Matynia E. Furnishing Democracy at the End of the Century: The Polish Round Table and Others. *European Politics and Societies*. 2001. Vol. 15. P. 454–471.
898. Mazzei J. Death Squads or Self-Defense Forces? How Paramilitary Groups Emerge and Challenge Democracy in Latin America. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009. 272 p.
899. McAdam D. Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970. University of Chicago Press, 2010. 346 p.
900. McAdam D., McCarthy J., Zald M. Comparative Perspectives on Social Movements. Cambridge University Press, 1996. 426 p.
901. McAllister I., White S. Political Parties and Democratic Consolidation in Post-Communist Societies. *Party Politics*. 2007. Vol. 13. P. 197–216.
902. McCarthy J., Zald M. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*. 1977. Vol. 82. P. 1212–1241.
903. McCombs M. Setting the Agenda: The News Media and Public Opinion. Cambridge, 2004. 184 p.
904. McFaul M. Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin. Ithaca: Cornell University Press, 2001. 383 p.
905. McFaul M. State power, institutional change, and the politics of privatization in Russia. *World Politics*. 1995. Vol. 2. P. 210–243.
906. McGann A. Social choice and comparing legislatures: Constitutional versus institutional constraints. *Journal of Legislative Studies*. 2006. Vol. 12. No. 3–4. P. 443–461.
907. McGann A. The Logic of Democracy: Reconciling Equality, Deliberation and Minority Protection. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006. 243 p.
908. McGann J., Weaver K. Think Tanks and Civil Societies: Catalysts for Ideas and Action. New Brunswick: Transaction Publishers, 2002. 617 p.

909. McLennan B. Approaches to the Concept of Political Opposition: An Historical Overview. *McLennan B. Political Opposition and Dissent*. New York, London: Dunellen, 1973. P. 1–50.
910. McLennan B. Cross-National Comparison of Political Opposition and Conflict. *McLennan B. Political Opposition and Dissent*. New York, London: Dunellen, 1973. P. 381–393.
911. McLennan B. *Political Opposition and Dissent*. New York: Dunellen Publishing Company, 1973. P. 51–72.
912. Mendilow J. Public party funding and party transformation in multiparty systems. *Comparative Political Studies*. 1992. Vol. 25. No. 4. P. 90–117.
913. Merkel W. Institutions and Democratic Consolidation in East Central Europe. *Estudio/Working Paper*. 1996. No. 86. 55 p.
914. Mesežnikov G. Vnutropolitický vyvoj a politická scéna SR v roku 1995. *Huncik P., Butora M. Slovensko 1995*. Bratislava: Nadacia Sandr Maraiho, 1996. P. 11–25.
915. Mesežnikov G., Bútorá M. Slovenské referendum 97: zrod, priebeh, dôsledky, Bratislava, 1997. 305 p.
916. Meuschel S. *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR*. Frankfurt, 1992.
917. Michnik A. *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley: University of California Press, 1986. 371 p.
918. Michnik A. The New Evolutionism. *Survey*. 1976. Vol. 22. P. 274.
919. Michnik A. Towards a New Democratic Compromise. *East European Reporter*. 1988. Vol. 3. No. 2. P. 27.
920. Michnik A., Grudzinska A., Mink G. *La Deuxième Révolution*. Paris: La Découverte, 1990.
921. Mikecz D. Changing movements, evolving parties: the party-oriented structure of the Hungarian radical right and alternative movement. *Intersections. EEJSP*. 2015. Vol. 1. No. 3. P. 101–119.
922. Millard F. Executive-Legislative Relations in Poland, 1991–2005: Institutional Relations in Transition. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 4. P. 367–393.
923. Millard F. Polish Domestic Politics and Accession to the European Union. *Henderson K. Back to Europe: Central and Eastern Europe and the European Union*. London: UCL Press, 1999. P. 203–219.

924. Millard F. The Shaping of the Polish Party System, 1989–93. *East European Politics and Societies*. 1994. Vol. 8. No. 3. P. 467–494.
925. Miller W., White S., Heywood P. Values and Political Change in Postcommunist Europe. Palgrave Macmillan, 1998. 460 p.
926. Miller W., White S., Heywood P. Political Values Underlying Partisan Cleavages in Former Communist Countries. *Electoral Studies*. 1998. Vol. 17. P. 197–216.
927. Milnor A., Franklin M. Patterns of Opposition Behavior in Modern Legislatures. Kornberg A. *Legislatures in Comparative Perspective*. SUNY Press, 1982. 201 p.
928. Minkenberg M. The European radical right and xenophobia in West and East: Trends, patterns and challenges. Melzer R., Serafin S. *Right-wing extremism in Europe: Country analyses, counter-strategies and labor-market oriented exit strategies*. Berlin, 2013. P. 9–33.
929. Minkenberg M. The Radical Right in Eastern Europe: Democracy under Siege? Palgrave Macmillan, 2017. 194 p.
930. Mireanu M. The Spectacle of Security in the Case of Hungarian Far-Right Paramilitary Groups. *Fascism*. 2013. Vol. 2. No. 1. P. 68–93.
931. Misztal B., Jenkins C. Starting from scratch is not always the same: the politics of protest and the post-communist transitions in Poland and Hungary. Jenkins J., Klandermans B. *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. P. 324–341.
932. Moe T. The politics of structural choice: Towards a theory of public administration. *Williamson O. Organization theory*. Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 116–153.
933. Mojak R. Parlament a rząd w ustroju Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie–Sklodowskiej, 2007. 664 s.
934. Montgomery K. Electoral Effects on Party Behavior and Development. *Party Politics*. 1999. Vol. 5. P. 507–523.
935. Moravcsik A., Vachudova M. National Interests, State Power and EU Enlargement. *East European Politics and Societies*. 2003. Vol. 17. No. 1. P. 42–57.
936. Moschonas G. The EU and the identity of social democracy. *Renewal*. 2009. Vol. 17. No. 1. P. 11–20.

937. Moser R. *Unexpected Outcomes: Electoral Systems, Political Parties, and Representation in Russia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2001. 183 p.
938. Mudde C. Racist Extremism in Central and Eastern Europe. *East European Politics and Societies*. 2005. Vol. 19. No. 2. P. 161–184.
939. Mudde C. *Racist Extremism in Central and Eastern Europe*. London: Routledge, 2005. 314 p.
940. Mudde C. The paradox of the anti-party party: Insights from the extreme right. *Party Politics*. 1996. Vol. 2. P. 265–276.
941. Mudde C. *The Study of Populist Radical Right Parties: Towards a Fourth Wave*. *C–Rex Working Paper Series*. 2016. No. 1. 25 p.
942. Mudde C., Kopecky P. The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*. 2002. Vol. 3. P. 297–326.
943. Mudde C., Kopecky P. *Uncivil Society? Contentious Politics in Eastern Europe*. London, 2003. 188 p.
944. Mueller C. Claim «Radicalization?» *Social Problems*. 1999. Vol. 46. P. 528–547.
945. Mujica A., Sanchez-Cuenca I. Consensus and Parliamentary Opposition: the Case of Spain. *Government and Opposition*. 2006. Vol. 41. No. 1. P. 86–108.
946. Müller J.-W. *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge University Press, 2002. 288 p.
947. Muller W. Executive-Legislative Relations in Austria: 1945–1992. *Legislative Studies Quarterly*. 1993. Vol. 18. P. 467–494.
948. Muller W. Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work. *European Journal of Political Research*. 2000. Vol. 37. No. 3. P. 309–333.
949. Müller-Rommel F. *New Politics in Western Europe: the Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*. London: Westview, 1989. 230 p.
950. Müller-Rommel F. Parteienregierungen in Mittel- und Osteuropa: Empirische Befunde im Ländervergleich 1990 bis 2008. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2008. Vol. 39. No. 4. P. 810–831.

951. Müller-Rommel F., Fettelschoss K. Party government in Central Eastern European democracies: a data collection (1990–2003). *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. P. 869–893.
952. Munck G., Leff C. Modes of Transition and Democratization: South America and Eastern Europe in Comparative Perspective. *Comparative Politics*. 1997. Vol. 29. No. 3. P. 343–362.
953. Mutalib H. Illiberal Democracy and the Future of Opposition in Singapore. *Third World Quarterly*. 2009. Vol. 21. No. 2. P. 313–342.
954. Mutz D. Effects of «In-Yourface» Television Discourse on Perceptions as a Legitimate Opposition. *American Political Science Review*. 2007. Vol. 101. No. 4. P. 621–635.
955. Myant M., Cox T. Reinventing Poland: Economic and Political Transformation and Evolving National Identity. London: Routledge, 2008. 288 p.
956. Nagle J., Mahr A. Democracy and Democratization: Post-Communist Europe in Comparative Perspective. Sage Publications, 1999. 324 p.
957. Nagy A., Boros T., Varga A. Right-wing Extremism in Hungary. *International Policy Analysis*, 2012. 17 p.
958. Najman B., Zanko Y. When political supply creates its own demand: The case of anti-EU politics in Visegrad countries. CASE 25th Anniversary Conference «The Future of Europe – Central and Eastern Europe in a Comparative Perspective». Warsaw. 16 November 2016. 35 p.
959. Napieralski B. Political Catholicism and Euroscepticism: The Deviant Case of Poland in Comparative Perspective. Routledge, 2017. 234 p.
960. Nations in transit 1999–2000. Washington: Freedom House, 2000.
961. Navracsics T. A Missing Debate? Hungary and the European Union. *SEI Working Paper*. 1997. No. 21. 23 p.
962. Nedelcu H. Disturbing The Peace: A Typology of European Antiestablishment Political Parties in the 21st Century. *Presented at the ECSA 10th Biennial Conference «Europe and Peace»*. 8–10 May 2014. 31 p.
963. Neier A. Taking Liberties: Four Decades in the Struggle for Rights. Public Affairs, 2003. 406 p.
964. Nettl J. The State as a Conceptual Variable. *World Politics*. 1968. Vol. 16. P. 559–592.

965. Neubert E. *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin: Ch. Links, 1997. 958 p.
966. Neufeldt V., Guralnik D. *Webster's New World Dictionary of American English: Third College Edition*. New York: Prentice Hall, 1994. 1574 p.
967. Neumayer L. *Euroscepticism as a Political Label in Central Europe: What has Changed with the Accession? Euroscepticism and European integration*. Centar za politološka istraživanja, 2009. P. 179–194.
968. Neunreither K. *Governance without opposition: the case of the European Union*. *Government and Opposition*. 1998. Vol. 33. No. 4. P. 419–441.
969. Nic M. *The Visegrad Group in the EU: 2016 as a turning-point?* *European View*. 2016. Vol. 15. No. 281–290.
970. Nicoli F. *Electoral Euroscepticism, turnout and the economic crisis: evidence from a 105-elections panel study across Europe*. Università di Trento, 2015. 23 p.
971. Nielsen N. *Revolutions in Eastern Europe: The Religious Roots*. Maryknoll: Orbis Books, 1991. 175 p.
972. Nociar T. *Right-Wing Extremism in Slovakia*. *International Policy Analysis*. 2012. 12 p.
973. Nohlen D., Stöver P. *Elections in Europe: A data handbook*. Nomos, 2010. 2070 p.
974. Nordsieck W. *Parties & Elections: The database about parliamentary elections and political parties in Europe*. *Parties and Elections in Europe*, 2015. URL : <http://www.parties-and-elections.eu/> (дата звернення: 01.12.2017).
975. Norton P. *Making Sense of Opposition*. *The Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 236–250.
976. Norton P. *Parliament*. Seldon A., Hickson K. *New Labour, Old Labour*. London: Routledge, 2004. P. 190–206.
977. Norton P. *Parliaments in Western Europe*. London: Frank Cass, 1996. 155 p.
978. Norton P., Olson D. *Post-Communist and Post-Soviet Parliaments: The Initial Decade*. Routledge, 2008. 216 p.
979. Novak M. *Systemy Politických stran. Uvod do komparativního studia*. Prague: Sociologické nakladatelství, 1997. 275 s.
980. Novak M. *The Relevance of Small Parties: From a General Framework to the Czech «Opposition Agreement»*. *Czech Sociological Review*. 2000. Vol. 36. No. 1. P. 27–47.

981. Novotny V. Deset let po listopadu: Omezme moc ceske politicke oligarchie. *Britske Listy*, 1999. URL : <http://www.britskelisty.cz/9911/19991129d.html> (дата звернення: 01.12.2017).
982. Nussberger A., Özbudun E., Sejersted F. Report on the role of the opposition in a democratic parliament adopted by the Venice Commission, at its 84th Plenary Session (Venice, 15–16 October 2010). Strasbourg: European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). 2010. No. 497/2008. 34 p.
983. Oberreuteur H. Institutionalisation der Opposition. *Opposition und Parlamentsreform. Oberreuteur H. Parlamentarische Opposition. Ein internationaler Vergleich.* Hamburg, 1975. S. 266–291.
984. Oberreuteur H. *Parlamentarische Opposition.* Hamburg Westdt. Verl., 1975. 277 s.
985. Oberschall A. Opportunities and framing in the Eastern European revolts of 1989. *McAdam D. Comparative Perspectives on Social Movements.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 93–121.
986. Oberschall A. *Social Conflict and Social Movements.* Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1973. 371 p.
987. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy.* 1994. Vol. 5. No. 1. P. 55–69.
988. O'Donnell G., Schmitter P., Whitehead L. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. 710 p.
989. O'Dwyer C., Kovalčík B. And the Last Shall Be First: Party System Institutionalization and Second-Generation Economic Reform in Postcommunist Europe. *Studies in Comparative International Development.* 2007. Vol. 41. No. 4. P. 3–26.
990. Offe C. Bewährungsproben. Über einige Beweislasten bei der Verteidigung der liberalen Demokratie. *Weidenfeld W. Demokratie am Wendepunkt. Die demokratische Frage als Projekt des 21. Jahrhunderts,* Berlin: Siedler, 1996. P. 144–146.
991. Offe C. *Der Tunnel am Ende des Lichts: Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten.* Frankfurt: Campus, 1994. 300 p.
992. Offe C. Die Integration nachkommunistischer Gesellschaften: die ehemalige DDR im Vergleich zu ihren osteuropäischen Nachbarn. *Paper presented at the 26th Congress of the German Society for Sociology.* Düsseldorf. 1 October 1992.

993. OGY on The Standing Orders of The Parliament of The Republic of Hungary: Resolution 46/1994 (IX.30.). *House of the Nation: Archive*. URL: <http://www-archiv.parlament.hu/hazszabaly/resolution.htm> (дата звернення: 01.12.2017).
994. Ohse M.-D. German Democratic Republic. *Pollack D., Wielgohs J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 73–94.
995. Olson D. Democratization and Political Participation: the Experience of the Czech Republic. Parrott B., Dawisha K. *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 150–196.
996. Olson D. Party formation and party system consolidation in the new democracies of Central Europe. Hofferbert R. *Parties and Democracy: Party Structure and Party Performance in Old and New Democracies*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998. P. 310–312.
997. Olson D., Norton P. *The New Parliaments of Central and Eastern Europe*. London and Portland: Routledge, 1996. 254 p.
998. Olson D. *The New Parliaments of New Democracies: The Experience of the Federal Assembly of the Czech and Slovak Federal Republic*. Agh A. *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest, 1994. P. 35–47.
999. On Rules of Procedure: Act of The National Council of The Slovak Republic No. 350/1996. *National Council of The Slovak Republic*. URL: https://www.nrsr.sk/web/Static/en-US/NRSR/Dokumenty/rules_of_procedure.pdf (дата звернення: 01.12.2017).
1000. Opposition. *Oxford English Dictionary*. URL: <http://www.oed.com/> (дата звернення: 01.12.2017).
1001. Opposition. *Webster's New World College Dict.* URL: <http://websters.yourdictionary.com/> (дата звернення: 01.12.2017).
1002. Oral questions submitted and addressed, broken down by submitter. *Hungarian National Assembly*. URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/oral-questions-submitted-and-addressed-broken-down-by-submitter> (дата звернення: 01.12.2017).

1003. Orenstein M. *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. 166 p.
1004. Orkeny A., Scheppele K. *Rules of Law: the Complexity of Legality in Hungary*. Krygier M., Czarnota A. *The Rule of Law after Communism*. Aldershot: Ashgate, 1999. 344 p.
1005. Osa M. *Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition*. University of Minnesota Press, 2003. 240 p.
1006. Ost D. *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland Since 1968*. Temple University Press, 1990. 279 p.
1007. Ost D. *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press, 2005. 238 p.
1008. Ost D. *The Transformation of Solidarity and the Future of Central Europe*. *Telos*. 1989. Vol. 79. P. 63–95.
1009. Ost D. *Towards a Corporatist Solution in Eastern Europe: The Case of Poland*. *East European Politics and Societies*. 1989. Vol. 3. P. 152–174.
1010. Osyatinski W. *The Roundtable Talks in Poland*. Elster J. *Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago: University of Chicago Press, 1996. P. 21–68.
1011. Oxhorn P. *Organizing Civil Society: The Popular Sectors and the Struggle for Democracy in Chile*. Pennsylvania: The University of Pennsylvania Press, 1995. 392 p.
1012. Pacek A. *Macroeconomic Conditions and Electoral Politics in East Central Europe*. *American Journal of Political Science*. 1994. Vol. 38. P. 723–744.
1013. Pacek A., Pop-Eleches G., Tucker J. *Disenchanted or Discerning? Turnout in Post-Communist Elections, 1990–2004*. *The Journal of Politics*. 2009. Vol. 71. No. 2. P. 473–491.
1014. Packenham R. *Legislatures and Political Development*. Kornberg A., Musolf L. *Legislatures in Developmental Perspective*. Durham, NC: Duke University Press, 1970. P. 521–537.
1015. Paczkowski A. *Strajki, bunty, maifestacje jako «polska droga» przez socjalizm*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2003. 141 s.
1016. Pahre R. *Endogenous Domestic Institutions in Two-Level Games and Parliamentary Oversight*. *Journal of Conflict Resolution*. 1997. Vol. 41. No. 1. P. 147–174.

1017. Paleski K. Opozycja polityczna – proba typologii. *Łabędź K., Mikołajczyk M. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*. Krakow, 2001. 546 s.
1018. Pankowski R. Right-Wing Extremism in Poland. *International Policy Analysis*. 2012. 11 p.
1019. Pankowski R., Kornak M. Poland. *Mudde C. Racist extremism in Central and Eastern Europe*. Psychology Press, 2005. P. 145–170.
1020. Papadopoulos Y. How does direct democracy matter? The impact of referendum votes on politics and policy-making. *West European Politics*. 2001. Vol. 24. No. 2. P. 35–58.
1021. Pappas T. Are Populist Leaders «Charismatic?» The Evidence from Europe. *Constellations*. 2016. Vol. 23. No. 3. P. 378–390.
1022. Pappas T. Populist democracies: Post-authoritarian Greece and post-communist Hungary. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 1. P. 1–23.
1023. Parry G. Opposition Questions. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 457–461.
1024. Pasquino G. L'opposizione. Bari: Laterza, 1995. 98 p.
1025. Paszkiewicz K. Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 255 s.
1026. Pauer J. Charta 77. Moralische Opposition unter den Bedingungen der Diktatur. *Eichwede W., Bock I. Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen, 2000. S. 52–63.
1027. Pavlik M., Godarova J. Economy and Transparency of Czech Political Parties. *International Conference on Economics, Social Sciences and Languages*. Singapore. 14–15 May 2014. 5 p.
1028. Peck M. Eastern Arabian States: Kuwait, Bahrain, Qatar, United Arab Emirates, and Oman. *Long D., Reich B. The Government and Politics of the Middle East and North Africa*. New York: Westview Press, 2002. 502 p.
1029. Pedersen M. Consensus and Conflict in the Danish Folketing 1945–65. *Scandinavian Political Studies*. 1967. Vol. 2. P. 143–166.
1030. Pedersen M. The dynamics of European party systems: changing patterns of electoral volatility. *European Journal of Political Research*. 1979. Vol. 7. P. 1–26.

1031. Pehe J. Independent Movements in Eastern Europe. *RAD Background Report*. 1988 (1988–11–17). Vol. 228. 21 p.
1032. Pehe J. Vytunelovana demokracie. Academia, 2002. 334 p.
1033. Perron C. Views of Czech Local Politicians on European Integration. *EUI Working Paper RSC*. 2000. No. 39. 26 p.
1034. Pierson P. Politics in Time. History, Institutions, and Social Analysis. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2004. 196 p.
1035. Piotrowski G., Polanska D. Radical Urban Movements in Poland – the case of squatting. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*. 2016. Vol. 17. No. 1. P. 53–69.
1036. Pirro A. Populist Radical Right Parties in Central and Eastern Europe: The Different Context and Issues of the Prophets of the Patria. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 4. P. 600–629.
1037. Pirro A. The Populist Radical Right in Central and Eastern Europe: Ideology, Impact, and Electoral Performance. Routledge, 2015. 222 p.
1038. Pizzorno A. Opposition in Italy. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 647–656.
1039. Poe S., Tate N. Repression of Personal Integrity Rights in the 1980s: A Global Analysis. *American Political Science Review*. 1994. Vol. 88. P. 853–872.
1040. Poguntke T., Webb P. The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2007. 384 p.
1041. Policy debates submitted broken down by submitter. Hungarian National Assembly. URL: <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/policy-debates-submitted-broken-down-by-submitter> (дата звернення: 01.12.2017).
1042. Political Finance Database. *IDEA*. URL <http://www.idea.int/data-tools/data/political-finance-database> (дата звернення: 01.12.2017).
1043. Pollack D. Politischer Protest. Politisch alternative Gruppen in der DDR. Opladen: Leske und Budrich, 2000. 282 s.
1044. Pollack D., Wielgoths J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition. Ashgate, 2004. 275 p.

1045. Ponthoreau M.-C. L'opposition comme garantie constitutionnelle. *RDP*. 2002. No 4. P. 1127–1162.
1046. Pop-Eleches G. Communist Development and the Post-Communist Democratic Deficit. *Beissinger M., Kotkin S. Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe*. New York: Cambridge University Press, 2014. P. 28–51.
1047. Population (Demography, Migration and Projections). Eurostat. URL : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-data/main-tables> (дата звернення: 01.12.2017).
1048. Potter A. Great Britain: Opposition with a Capital «O». *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1966. P. 3–33.
1049. Powell G., Whitten G. A Cross-National Analysis of Economic Voting: Taking Account of the Political Context. *American Journal of Political Science*. 1993. Vol. 37. P. 391–414.
1050. Poznanski K. Economic Adjustment and Political Forces: Poland sinc. *Comisso E., Tyson L. Power, Purpose and Collective Choice: Economic Strategy in Socialist States*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1986. 422 p.
1051. Prasser S. Opposition One Day, Government The Next: Can Oppositions Make Policy and Be Ready for Office? *Australasian Parliamentary Review*. 2010. Vol. 25. No. 1. P. 151–161.
1052. Pridham G. Complying with the European Union's Democratic Conditionality: Transnational Party Linkages and Regime Change in Slovakia, 1993–1998. *Europa-Asia Studies*. 1999. Vol. 51. No. 7. P. 1221–1244.
1053. Pridham G. European Party Cooperation and Post-Communist Politics: Euroscepticism in Transnational Perspective. *Szczerbiak A., Taggart P. Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism: Volume 2*. Oxford, 2008. P. 76–102.
1054. Pridham G. Transitions to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe. Aldershot: Dartmouth, 1995. 639 p.
1055. Pridham G., Vanhanen T. Democratization in Eastern Europe: domestic and international perspectives. Psychology Press, 1994. 274 p.
1056. Prizel I. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine. Cambridge University Press, 1998. 443 p.

1057. Proksch O., Slapin J. Parliamentary questions and oversight in the European Union. *European Journal of Political Research*. 2011. Vol. 50. No. 1. P. 53–79.
1058. Prokešová A. Explaining Electoral Success of Anti-Establishment Parties: The Case of ANO 2011. Brno, 2016. 98 p.
1059. Prusák J. Spôsob vykonania slovenského referenda a jeho výsledky v Slovenskej republike. *Pavliček V. Transformace ústavních systémů zemí střední a východní Evropy. 2. Část*. Praha: Právnická fakulta Univerzity Karlovy, 2000. S. 223–239.
1060. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. New York: Cambridge University Press, 1991. 210 p.
1061. Przeworski A. Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts. *Elster J., Slagstad R. Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 59–80.
1062. Przeworski A. Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective. *Pereira L., Maravall J., Przeworski A. Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 132–198.
1063. Przeworski A. Institutions Matter? *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39. P. 527–540.
1064. Pulzer P. Is There Life after Dahl? *Kolinsky E. Opposition in Western Europe*. London: Croom Helm, 1987. P. 10–30.
1065. Punnett R. Front-Bench Opposition: The Role of the Leader of the Opposition, the Shadow Cabinet and Shadow Government in British Politics. London: Heinemann, 1973. 500 p.
1066. Quade Q. PR [Proportional Representation] And Democratic Statecraft. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. No. 3. P. 36–41.
1067. Racz B. The Hungarian Socialists in Opposition: Stagnation or Renaissance. *Europe-Asia Studies*. 2000. Vol. 52. No. 2. P. 319–347.
1068. Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws. New Haven: Yale University, 1967. 173 p.
1069. Rakovski M. Towards an East European Marxism. New York: St. Martin's, 1978. 139 p.
1070. Ramet S. Central and Southeast European Politics Since 1989. Cambridge University Press, 2010. 600 p.

1071. Ramet S. Whose democracy? Nationalism, religion, and the doctrine of collective rights in post-1989 Eastern Europe. Rowman & Littlefield, 1997. 233 p.
1072. Ramos A., Vala J. Predicting Opposition towards Immigration: Economic Resources, Social Resources and Moral Principles. Gari A., Mylonas K. *Quod Erat Demonstrandum: From Herodotus' Ethnographic Journeys to Cross-Cultural Research*. Athens, 2009. P. 245–254.
1073. Rasch B. Opposition Parties, Electoral Incentives and the Control of Government Ministers: Parliamentary Questioning in Norway. *Prepared for 57th Political Studies Association Annual Conference*. Bath. 11–13 April 2007.
1074. Rau Z. The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union. Boulder: Westview Press, 1991. 181 p.
1075. Raunio T. Holding governments accountable in European affairs: explaining cross-national variation. *Journal of Legislative Studies*. 2005. Vol. 11. No. 3–4. P. 319–342.
1076. Raunio T. Losing Independence or Finally Gaining Recognition? Contacts Between MEPs and National Parties. *Party Politics*. 2000. Vol. 6. No. 2. P. 211–223.
1077. Raunio T., Wiberg M. How to Measure the Europeanisation of a National Legislature? *Scandinavian Political Studies*. 2010. Vol. 33. No. 1. P. 74–92.
1078. Reed S. Duverger's Law is Working in Italy. *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. P. 312–327.
1079. Reenock C., Bernhard M., Sobek D. Regressive Socioeconomic Distribution and Democratic Survival. *International Studies Quarterly*. 2007. Vol. 51. No. 3. P. 677–699.
1080. Reich G. Coordinating Party Choice in Founding Elections: Why Timing Matters. *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. No. 10. P. 1237–1263.
1081. Revesz G. Perestroika in Eastern Europe, Hungary's Economic Transformation. Boulder, CO: Westview Press, 1990. 182 p.
1082. Rights and responsibilities of the opposition in a parliament: Background document prepared by the Secretariat upon the instruction of the President of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *European Conference of Presidents of Parliament*. Limassol. 10–12 June 2010. 10 p.

1083. Riishoj S. Europeanization and Euroscepticism. Experiences from Poland and the Czech republic. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2007. Vol. 35. No. 3. P. 503–535.
1084. Ringe N. Government-Opposition Dynamics in the European Union: The Santer Commission Resignation Crisis. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44. P. 671–696.
1085. Rittberger B. Building Europe's Parliament: Democratic Representation Beyond the Nation State. Oxford: Oxford University Press, 2005. 234 p.
1086. Roberts A. Democracy and Democratisation in Post-communist Europe. Kopecky P., Fagan A. *The Routledge Handbook of East European Politics*. Taylor and Francis Ltd., 2017.
1087. Roberts A. Demythologising the Czech Opposition. *Europe-Asia Studies*. 2003. Vol. 55. No. 8. P. 1273–1303.
1088. Robertson D. The Penguin Dictionary of Politics. London: Penguin Books, 1993. 495 p.
1089. Rodan G. Political Opposition in Industrializing Asia. London: Routledge, 1996. 374 p.
1090. Rodan G. Preface. *Rodan G. Political Opposition in Industrializing Asia*. London: Routledge, 1996. P. XI–XVI.
1091. Rodan G. Theorising Political Opposition in East and Southeast Asia. *Rodan G. Political Opposition in Industrializing Asia*. London: Routledge, 1996. P. 1–39.
1092. Roeder P. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes. *Post-Soviet Affairs*. 1994. Vol. 10. No. 1. P. 61–101.
1093. Rokkan S. Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism. *Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 1966. P. 105–110.
1094. Rose R. Do parties make a difference? London and Basing Stoke: Macmillan Press Ltd., 1984. 204 p.
1095. Rose R. Mobilizing Demobilized Voters in Post-Communist Societies. *Party Politics*. 1995. Vol. 1. No. 4. P. 549–563.
1096. Rose R. Parties, Factions and Tendencies in Britain // *Political Studies*. 1964. Vol. 21. P. 34–46.
1097. Rose R., Mishler W., Haerpfer C. Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998. 270 p.

1098. Rose-Ackerman S. *From Elections to Democracy: Building Accountable Government in Hungary and Poland*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 272 p.
1099. Roszkowski W. *Najnowsza historia Polski 1980–2002*. Warszawa: Świat Książki, 2003. 296 s.
1100. Rotschild J. *A Political History of East Central Europe Since World War Two*. Oxford: Oxford University Press, 1989. P. 147–191.
1101. Roth R., Rucht D. *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt: Campus, 1987. 406 s.
1102. Roussellier N. *Le parlement de l'éloquence: la souveraineté de la délibération au lendemain de la Grande Guerre*. Paris: Presses de Sciences Po., 1997. 298 p.
1103. Rovny J., Edwards E. *Struggle over dimensionality: Party competition in Western and Eastern Europe*. *East European Politics and Societies*. 2012. Vol. 26. No. 1. P. 56–74.
1104. «Royal Television?». *Government dominance and the disappearance of opposition views in the Hungarian Public Television (MTV): Republikon Analysis*. 4liberty.eu. URL : http://www.republikon.hu/upload/4000183/Ri_azeste_english.pdf (дата звернення: 01.12.2017).
1105. Rüb F. *Schach dem Parlament! – Über semi-präsidentielle Regierungssysteme in einigen postkommunistischen Gesellschaften*. *Leviathan*. 1994. Vol. 22. P. 260–292.
1106. *Rules of Procedure of the Chamber of Deputies: Index*. *Chamber of Deputies*. URL : https://www.psp.cz/en/docs/laws/1995/90_index.html (дата звернення: 01.12.2017).
1107. Rupnik J. *Dissent in Poland, 1968–78: The End of Revisionism and the Rebirth of the Civil Society*. *Tokes R. Opposition in Eastern Europe*. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press, 1979. P. 60–112.
1108. Rupnik J., Zielonka J. *Introduction: The State of Democracy 20 Years on Domestic and External Factors*. *East European Politics & Societies*. 2013. Vol. 27. No. 1. P. 3–25.
1109. Russell B. *Power. A New Social Analysis*. London, 1957. 328 p.
1110. Ruutsoo R. *Estonia*. *Pollack D., Wielgoths J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 119–140.

1111. Rybář M. Old Parties and New: Changing Patterns of Party Politics in Slovakia. *Jungerstam-Mulders S. Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*. Great Britain: Ashgate, 2006. P. 147–176.
1112. Rychlík J. Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992. Bratislava, Academic Electronic Press, 2002. 458 s.
1113. Saalfeld T. Deliberate delegation or abdication? Government backbenchers, ministers and European Union legislation. *Journal of Legislative Studies*. 2005. Vol. 11. No. 3–4. P. 343–371.
1114. Saalfeld T. The West German Bundestag after 40 Years: The Role of Parliament in «Party Democracy». *Norton P. Parliaments in Western Europe*. London: Frank Cass, 1996. P. 68–89.
1115. Sadoun M. Opposition et démocratie. *Pouvoirs. Revue Française d'Etudes Constitutionnelles et Politiques*. 2004. Vol. 108. P. 5–21.
1116. Sajo A. Az onkorlatozo hatalom. KJK–MTA Államés Jogtudományi Intézet, 1995. 375 p.
1117. Sandecki M., Waş M. Duda za Śniadka? *Gazeta Wyborcza*. 24 August 2010.
1118. Sanders D., Herman V. The Stability and Survival of Governments in Western Europe. *Acta Politica*. 1977. Vol. 12. No. 3. P. 346–377.
1119. Sanford G. Democratic government in Poland: constitutional politics since 1989. Palgrave Macmillan, 2002. 256 p.
1120. Sani G., Sartori G. Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies. *Daalder H., Mair P. Western European party systems. Continuity and Change*. Beverly Hills, CA: Sage, 1983. P. 307–340.
1121. Sannerstedt A. Negotiations in the Riksdag. *Stenelo L.-G., Jerneck M. The Bargaining Democracy*. Lund: Lund University Press, 1996. P. 17–58.
1122. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry Into Structures, Incentives, and Outcomes. London: Macmillan, 1997. 217 p.
1123. Sartori G. Comparing and Miscomparing. *Journal of Theoretical Politics*. 1991. Vol. 3. No. 3. P. 243–257.
1124. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*. 1970. Vol. 64. No. 4. P. 1033–1053.

1125. Sartori G. *European Political Parties: The Case of Polarized Pluralism* // La Palombara J., Weiner M. *Political Parties and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966. P. 137–176.
1126. Sartori G. *Guidelines for Concept Analysis* // Sartori G. *Social Science Concepts*. Beverly Hills: Sage, 1984. P. 15–88.
1127. Sartori G. *Opposition and Control: Problems and Prospects*. *Government and Opposition*. 1966. Vol. 1. No. 1. P. 149–154.
1128. Sartori G. *Opposition and Control: Problems and Prospects*. *Barker R. Studies in Opposition*. London: McMillan, 1971. P. 31–37.
1129. Sartori G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 342 p.
1130. Sartori G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Colchester, 2005. 368 p.
1131. Sartori G. *Pluralismo polarizzato e interpretazioni imperfette*. *Il Mulino*. 1984. Vol. 33. P. 674–680.
1132. Sartori G. *Teoria dei Partiti e Caso Italiano*. Milan: SugarCo, 1982. 337 p.
1133. Sartori G. *The Typology of Party Systems – Proposals for Improvement*. *Allardt E., Rokkan R. Mass Politics. Studies in Political Sociology*. New York and London: Free Press & Collier-Macmillan, 1970. P. 322–352.
1134. Saxonberg S., Thompson M. *Opposition and Dissidence in Transitions and Non-Transitions from Communism*. *Paper presented at the conference «Dissent and Opposition to State Socialism in Central and Eastern Europe from a Comparative Perspective»*. Frankfurt. 2–4 November 2001.
1135. Scanlan J. *Reforms and Civil Society in the USSR*. *Problems of Communism*. 1988. Vol. 37. No. 2. P. 41–47.
1136. Scarrow S. *Party Subsidies and the Freezing of Party Competition: Do Cartel Mechanisms Work?* *West European Politics*. 2006. Vol. 29. P. 619–639.
1137. Scarrow S. *Politicians Against Parties: Anti-Party Arguments as Weapons for Change in Germany*. *European Journal of Political Research*. 1996. Vol. 29. No. 3. P. 297–317.
1138. Schade W. *Zur Verfassungsdiskussion in Polen* // *Osteuropa*. 1995. Vol. 45. P. 638–650.

1139. Schapiro I. The Fallacies Concerning Minorities, Majorities, and Democratic Politics // Schapiro I. *Democracy's Place*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 1996. P. 16–52.
1140. Schapiro L. Foreword // *Government and Opposition*. 1996. Vol. 1. No. 1. P. 2–3.
1141. Schapiro L. *Political Opposition in One-Party States*. London: The Macmillan Press, 1972. 289 p.
1142. Schapiro L. Putting the lid on Leninism. Opposition and dissent in the communist one-party states. *Government and Opposition*. 1967. Vol. 2. No. 2. P. 181–203.
1143. Scharpf F. Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States. *Marks G., Scharpf F., Schmitter P., Streeck W. Governance in the European Union*. London: Sage, 1996. P. 15–39.
1144. Schavio-Campo S., do Tommaso G., Mukherjee A. An International Statistical Survey of Government Employment and Wages. *World Bank Policy Research Working Paper*. 1997. No. 1806. 20 p.
1145. Schedler A. Anti-Political-Establishment Parties. *Party Politics*. 1996. Vol. 2. No. 3. P. 291–312.
1146. Schedler A. Die antipolitischen Stereotypen Jörg Haiders. *Journal für Sozialforschung*. 1995. Vol. 35. No. 3–4. P. 283–306.
1147. Schedler A. *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder: Lynne Rienner, 2006. 267 p.
1148. Schedler A. From Electoral Authoritarianism to Democratic Consolidation. *Crandall R., Paz G., Roett R. Mexico's Democracy at Work: Political and Electoral Dynamics*. Boulder, Colo., 2004. P. 9–38.
1149. Schedler A. *The End of Politics? Explorations into Modern Antipolitics*. New York: St. Martin's Press, 1996. 191 p.
1150. Schedler A. The Menu of Manipulation. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No. 2. P. 36–50.
1151. Schedler A. The Nested Game of Democratization by Elections. *International Political Science Review*. 2002. Vol. 23. No. 1. P. 103–122.

1152. Scherpereel J. Between State Socialism and European Union: Remaking the State in the Czech Republic and Slovakia: Ph.D. Dissertation. University of Wisconsin–Madison, 2003. 544 p.
1153. Schiemann J. Hungary: The Emergence of Chancellor Democracy. *Journal of Legislative Studies*. 2004. Vol. 10. P. 128–141.
1154. Schmitter P. Still the Century of Corporatism? *Schmitter P., Lehmbruch G. Trends towards Corporatist Intermediation. Beverly Hills and London: Sage Publications, 1979. 328 p.*
1155. Schmitter P., Karl T. What Democracy is ... and Is Not. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. No. 3. P. 3–16.
1156. Schmitz G. The Opposition in a Parliamentary System. *Library of parliament*, 1988. URL: <https://lop.parl.ca/content/lop/researchpublications/bp47-e.htm> (дата звернення: 01.12.2017).
1157. Schneider H.-P. Keine Demokratie ohne Opposition. *Buckmiller M., Perels J. Opposition als Triebkraft der Demokratie. Hannover, 1998. S. 247–248.*
1158. Schopflin G. Politics in Eastern Europe 1945–1992. Oxford: Basil Blackwell, 1993. P. 127–224.
1159. Schopflin G. Postcommunism: The Problems of Democratic Construction. *Deadalus*. 1994. Vol. 123. No. 3. P. 127–141.
1160. Scott J. Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts. New Haven: Yale University Press, 1990. 251 p.
1161. Sebetsyen V. Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire. New York City: Pantheon Books, 2009. 451 p.
1162. Sedziak P., Leonczuk K. Radical movements in Poland – a brief analysis of radical organisations in contemporary Poland (1989–2008). NGO's Support Centre in Bialystok, 2008. 9 p.
1163. Seleny A. The Political Economy of State-Society Relations in Hungary and Poland. Cambridge University Press, 2006. 277 p.
1164. Shepherd R. Czechoslovakia. The Velvet Revolution and Beyond. New York, NY: St. Martin's Press, 2000. 204 p.

1165. Shils E. Opposition in the New States of Asia and Africa. *Government and Opposition*. 1966. Vol. 1. No. 1. P. 175–204.
1166. Shils E. Opposition in the New States of Asia and Africa. *Barker R. Studies in Opposition*. London: MacMillan, 1971. 338 p.
1167. Schopflin G. Hungary: Country without Consequences. *OpenDemocracy*, 22 September 2006. URL : https://www.opendemocracy.net/democracy-protest/hungary_3926.jsp (дата звернення: 01.12.2017).
1168. Shtromas A. Political change and social development: the case of the Soviet Union. Frankfurt am Mein: P. Lang, 1981. 173 p.
1169. Siaroff A. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction. *European Journal of Political Research*. 2003. Vol. 42. No. 3. P. 287–312.
1170. Sieberer U. Hire or Fire? The link between cabinet selection and removal in European Democracies. University of Konstanz, 2012. 33 p.
1171. Siedlecki M. Time for Positive Action. *East European Reporter*. 1989. Vol. 3. No. 4.
1172. Šik O. Grundpfeiler eines demokratisch-sozialistischen Wirtschaftssystems. *Mlynář Z. Der «Prager Frühling». Ein wissenschaftliches Symposium*. Köln 1983. S. 165–195.
1173. Simpson J., Weiner E. *The Oxford English Dictionary*, 2d ed. Oxford: Clarendon Press, 1989. P. 866–870.
1174. Sitter N. Cleavages, party strategy and party system change in Europe, East and West. *Lewis P., Webb P. Pan-European Perspectives on Party Politics*. Leiden and Boston, MA: Brill, 2003. P. 179–205.
1175. Sitter N. Euro-Scepticism as Party Strategy: Persistence and Change in Party-Based Opposition to European Integration. *8th Biennial Conference*. 27–29 March 2003. 22 p.
1176. Sitter N. Opposing Europe: Euro-Scepticism, Opposition And Party Competition. *SEI Working Paper*. 2002. No 56. 29 p.
1177. Sitter N. Opposing The Centre: Euro-Scepticism and Territorial Cleavages in European Party Systems. *ECSA*. 31 May – 2 June 2001. 22 p.
1178. Skilling G. Background to the Study of Opposition in Communist Eastern Europe. *Government and Opposition*. 1968. Vol. 3. No. 3. P. 294–324.

1179. Skilling G. Czechoslovakia Between East and West. *Griffith W. Central and Eastern Europe, The Opening Curtain*. Boulder, CO: Westview Press, 1989. 458 p.
1180. Skilling G. Group Conflict and Political Change. *Azrael J., Johnson C. Change in Communist Systems*. Stanford: Stanford University Press, 1970. 368 p.
1181. Skilling G. Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe. Ohio State University Press, 1989. 293 p.
1182. Skilling G. The Formation of a Communist Party in Czechoslovakia. *American Slavic and East European Review*. 1955. Vol. 14. No. 3. P. 346–358.
1183. Skinner Q. The Principles and Practice of Opposition: The Case of Bolingbroke versus Walpole. *McKendrick N. Historical Perspectives: Studies in English Thought and Society in Honour of F. H. Plumb*. London: Europa Publications, 1974. P. 93–128.
1184. Słodczyk J. The course and effects of the transformation process in Poland in different fields of social and economic life. Opole: Opole University, 2001. 272 p.
1185. Slovakia: A Global Report on the State of Society. Bratislava: Institute for Public Affairs, 2006.
1186. Smith G. Party and Protest: The Two Faces of Opposition in Western Europe. *Kolinsky E. Opposition in Western Europe*. London: Croom Helm, 1987. P. 52–76.
1187. Smolar A. «Self-limiting Revolution»: Poland 1970–89. *Roberts A., Ash T. Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 432 p.
1188. Smolik J. Česká krajní pravice ve volbách do Evropského parlamentu v roce 2009. *Rexter*. 2010. Vol. 8. No. 1. P. 75–96.
1189. Smuk P. Rights of Opposition in Parliamentary Law. Gyor, 2007. 8 p.
1190. Snyder T. The Polish-Lithuanian commonwealth since 1989: national narratives in relations among Poles, Lithuanians, Belarusians and Ukrainians. *Nationalism and Ethnic Politics*. 1998. Vol. 4. No. 3. P. 1–32.
1191. Sokhey S., Yildirim K. Economic liberalization and political moderation The case of anti-system parties. *Party Politics*. 2013. Vol. 19. No. 2. P. 230–255.
1192. Sokolowski J., Poznanski P. Wybrane aspekty funkcjonowania Sejmu w latach 1997–2007. Krakow: Krakowskie Wydawnictwo Edukacyjne, 2008. 324 s.

1193. Solinger D. Ending One-Party Dominance: Korea, Taiwan, Mexico. *Journal of Democracy*. 2001. Vol. 12. No. 1. P. 30–42.
1194. Sölyom L. Pártok es érdekkepviseletek az Alkotmányban. Rejtjel, 2004.
1195. Sonkoly T. Aggressive neighborhood watch or unconventional threat? The Hungarian extreme right-wing self-defense movements. Monterey, 2014. 100 p.
1196. Sonntag S. Poland. *Pollack D., Wielgohs J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 3–28.
1197. Southall R. Opposition in South Africa: Issues and Problems. *Democratization*. 2001. Vol. 8. No. 1. P. 1–24.
1198. Southall R. Opposition in South Africa: Issues and Problems. *Southall R. Opposition and Democracy in South Africa*. London: Frank Cass Publishers, 2001. P. 1–24.
1199. Speeches which were not on the orders of the Day // Hungarian National Assembly. URL : <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/speeches-which-were-not-on-the-orders-of-the-day> (дата звернення: 01.12.2017).
1200. Spehnyak K., Cipek T. Croatia. *Pollack D., Wielgohs J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 185–206.
1201. Spence J. Opposition in South Africa. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 522–540.
1202. Spirova M. Political Parties in Post-communist Societies: Formation, Persistence and Change. Basingstoke: Palgrave, 2007. 220 p.
1203. Staniszkis J. Poland's Self-Limiting Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1984. 352 s.
1204. Staniszkis J. The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience. Berkeley: University of California Press, 1991. 303 p.
1205. Staniszkis J. The Obsolescence of Solidarity. *Telos*. 1989. Vol. 80. P. 37–51.
1206. Stark D., Bruszt L. Postsocialist pathways: Transforming politics and property in East-Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 284 p.
1207. Starr F. Soviet Union: A Civil Society.. 1988. Vol. 70. P. 26–41.
1208. Steenbergen M., Edwards E., de Vries C. Who's Cuing Whom? Mass-Elite Linkages and the Future of European Integration. *European Union Politics*. 2007. Vol. 8. No. 1. P. 13–35.

1209. Steenbergen M., Marks G. Evaluating expert judgments. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. No. 3. P. 347–366.
1210. Steenbergen M., Marks G. Introduction: Models of political conflict in the European Union. *Steenbergen M., Marks G. European Integration and Political Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 1–10.
1211. Steffani W. Opposition. *Sontheimer K., Röhring H. Handbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland*. München, 1987. S. 427–433.
1212. Steger M. Judging Nonviolence: The Dispute Between Realists and Idealists. Routledge, 2003. 136 p.
1213. Steinack K. Auf verlorenem Posten? Eine Untersuchung zu Einflussmöglichkeiten der Opposition im Bayerischen Landtag. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2007. Vol. 38. No. 2. P. 89–110.
1214. Steinack K. Opposition im Bayerischen Landtag 1994–1998. Ebenen und Strategien politischer Einflussnahme in einem hegemonialen System. Frankfurt/Main, 2007. 378 s.
1215. Steinack K. The socio-cultural foundation of opposition strategies in parliament. *Conference Paper for PSA*. 2008. 25 p.
1216. Stepan A. Democratic Opposition and Democratization Theory. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 656–678.
1217. Stepan A. On the Task of a democratic Opposition. *Journal of Democracy*. 1990. Vol 1. № 2. P. 44–46.
1218. Stepan A. State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America. *Evans P., Rueschemeyer D., Skocpol T. Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 317–343.
1219. Stepan A., Skach C. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism. *World Politics*. 1993. Vol. 46. No. 1. P. 1–22.
1220. Sternberger D. Lebende Verfassung. Studien über Koalition und Opposition. A. Hain, 1956. 159 p.
1221. Stokes S. Cultures in Conflict: Social Movements and the State in Peru. Berkeley: University of California Press, 1995. 200 p.

1222. Stone Sweet A. Constitutional Courts and Parliamentary Democracy. *Thatcher M. Stone Sweet A. The Politics of Delegation: Non-Majoritarian Institutions in Europe*. London: Cass, 2002. P. 77–100.
1223. Stone Sweet A. Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe. Oxford: Oxford University Press, 2000. 246 p.
1224. Strobel G. Das andere Polen. Struktur und Selbstverständnis der rechten und rechtsextremen Kräfte in der polnischen Politik. *Osteuropa*. 2001. Vol. 51. No. 3. P. 259–280.
1225. Strom K. A behavioral theory of competitive political parties. *American Journal of Political Science*. 1990. Vol. 34. No. 2. P. 565–598.
1226. Strom K. Minority Government and Majority Rule. Cambridge: Cambridge University, 1990. 293 p.
1227. Strom K. Minority Governments in Parliamentary Democracies: The Rationality of Nonwinning Cabinet Solutions. *Comparative Political Studies*. 1984. Vol. 17. No. 2. P. 199–227.
1228. Strom K. Parties at the Core of Government. *Dalton R., Wattenberg M. Parties without Partisans*. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 180–207.
1229. Suk J. Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky, a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990). Prague: Prostor, 2003. 507 s.
1230. Surel Y. Le chef de l'opposition // Pouvoirs. 2004. Vol. 108. No. 1. P. 63–80.
1231. Szabo M. Dissent and Opposition in Kádár Regime of Hungary. *Central European Political Science Review*. 2006. Vol. 7. No. 26. P. 136–156.
1232. Szabo M. From a Suppressed Anti-Communist Dissident Movement to a Governing Party: The Transformations of Fidesz in Hungary. *Corvinus Journal Of Sociology And Social Policy*. 2011. Vol. 2. No. 2. P. 47–66.
1233. Szabo M. Hungary. *Pollack D., Wielgoths J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 51–72.
1234. Szabo M. Repertoires of Contention in Post-Communist Protest Cultures. *Social Research*. 1996. Vol. 63. P. 1155–1182.

1235. Szabo M. Some Lessons of Collective Protests in Central European Post-Communist Countries: Poland, Hungary, Slovakia, and East Germany Between 1989–1993. *East Central Europe*. 2000. Vol. 27. No. 1. P. 59–75.
1236. Szabo M. Ungarn auf dem Weg zur Demokratie: Modernisierung, politische Innovation und Systemwandel. Bonn: Europa Union Verlag, 1994. 144 s.
1237. Szalai A., Gobi G. Securitizing Migration in Contemporary Hungary. *CEU Working paper*. 2015. 33 p.
1238. Szczerbiak A. An anti-establishment backlash that shook up the party system? The October 2015 Polish parliamentary election. *SEI Working Paper*. 2916. No 140. 37 p.
1239. Szczerbiak A. Cartelisation in Post-Communist Politics. *Perspectives on European Politics and Society*. 2006. Vol. 2. No. 3. P. 431–451.
1240. Szczerbiak A. Old and new divisions in Polish politics: Polish parties electoral strategies and bases of support. *Europe-Asia Studies*. 2003. Vol. 55. No. 5. P. 729–746.
1241. Szczerbiak A. Power without Love? Patterns of Party Politics in Post-1989 Poland. *Jungerstam-Mulders S. Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*. Great Britain: Ashgate, 2006. P. 91–124.
1242. Szczerbiak A., Hanley S. Centre-Right Parties in Post-Communist East-Central Europe. New York: Routledge, 2006. 155 p.
1243. Szczerbiak A., Taggart P. Introduction: Researching Euroscepticism in European Party Systems: A Comparative and Theoretical Agenda. *Szczerbiak A., Taggart P. Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism, Volume 2: Comparative and Theoretical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 1–27.
1244. Szczerbiak A., Taggart P. Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation. *SEI Working Paper*. 2000. No. 36. 19 p.
1245. Szczerbiak A., Taggart P. Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism. Volume 1: Case Studies and Country Surveys. Oxford: Oxford University Press, 2008. 418 p.
1246. Szelenyi I., Szelenyi S. Circulation or Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*. 1995. Vol. 24. No. 5. P. 615–638.

1247. Szilágyi T. Sacred Characteristics of the Nation: «Hungarianism» as Political Religion? *Contribution to the Revacern Young Researchers Exchange Programme*. 2008.
1248. Szoboszlai G. Democracy and Political Transformation. Theories and East Central Realities. Budapest: Hungarian Political Science Association, 1991. 350 p.
1249. Szomolanyi S. Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy. *Hayashi T. Democracy and market economics in Central and Eastern Europe*. Hokkaido University: Slavic Research Center, 2004. P. 149–188.
1250. Sztompka P. The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy. *Studies in Comparative Communism*. 1991. Vol. 24. P. 295–311.
1251. Taggart P. A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary western European party system. *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 33. No. 3. P. 363–388.
1252. Taggart P., Szczerbiak A. Contemporary Euroscepticism in the Party Systems of the European Union Candidate States of Central and Eastern Europe. *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. No. 1. P. 1–27.
1253. Taggart P., Szczerbiak A. Crossing Europe: Patterns of Contemporary Party-Based Euroscepticism in EU Member States and the Candidate States of Central and Eastern Europe. *Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association*. San Francisco. 29 August – 2 September 2001.
1254. Taggart P., Szczerbiak A. Parties, Positions and Europe: Euroscepticism in the EU the Candidate States of Central and Eastern Europe. *Opposing Europe Research Network Working Paper*. 2001. No. 2. 39 p.
1255. Taggart P., Szczerbiak A. Theorizing Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality. *SEI Working Paper*. 2003. No. 69. 27 p.
1256. Tarrow S. «Aiming at a Moving Target»: Social Science and the Recent Rebellions in Eastern Europe. *Political Science and Politics*. 1991. Vol. 24. No. 1. P. 12–20.
1257. Tarrow S. Power in movement: social movements, collective actions and politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 265 p.
1258. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. Cambridge University Press, 2011. 352 p.
1259. Tauchen J., Schelle K. The Process of Democratization of Law in the Czech Republic (1989–2009). Rincon: The American Institute for Central European Legal Studies 2009. 204 p.

1260. Taylor A. Size, Power, and Electoral Systems: Exogenous Determinants of Legislative Procedural Choice. *Legislative Studies Quarterly*. 2006. Vol. 31. No. 3. P. 323–345.
1261. Taylor M., Hermann V. Party Systems and Government Stability. *American Political Science Review*. 1971. Vol. 65. No. 1. P. 28–37.
1262. Teorell J. Kumlin S., Dahlberg S., Holmberg S., Rothstein B., Khomenko A., Svensson R. The Quality of Government OECD Dataset: version Jan17. University of Gothenburg: The Quality of Government Institute, 2017. URL: <https://qog.pol.gu.se/data/datadownloads/qogocddata> (дата звернення: 01.12.2017).
1263. The Economist Intelligence Unit's Democracy Index. *The Economist Intelligence Unit*. URL : <https://infographics.economist.com/2017/DemocracyIndex/> (дата звернення: 01.12.2017).
1264. The Fundamental Law of Hungary (25 April 2011). Kormany.hu. URL : <http://www.kormany.hu/download/e/02/00000/The%20New%20Fundamental%20Law%20of%20Hungary.pdf> (дата звернення: 01.12.2017).
1265. The Polity Project. CSP. URL : <http://www.systemicpeace.org/polityproject.html> (дата звернення: 01.12.2017).
1266. Thesen G. When Good News Is Scarce and Bad News Is Good. Government Responsibilities and Opposition Possibilities in Political Agenda-Setting. *European Journal of Political Research*. 2013. Vol. 52. No. 3. P. 364–389.
1267. The Standing Orders of the Sejm of the Republic of Poland. *OIDE*. URL : http://oide.sejm.gov.pl/oide/en/index.php?option=com_content&view=article&id=14798:the-standing-orders-of-the-sejm-of-the-republic-of-poland&catid=7&Itemid=361 (дата звернення: 01.12.2017).
1268. Thorlakson L., Lugosi N. Anti-Democratic Discourse: Meaning and Measurement. *Paper for the workshop «Political Incivility in Parliament, Party Competition and Political Communication», ECPR Joint Sessions of Workshops*. Nottingham. April 2017. 30 p.
1269. Tibi B. Politische Opposition in Westasien und in Afrika. Einige vergleichende und typisierende Betrachtungen. *Euchner W. Politische Opposition in Deutschland und im internationalen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. P. 155–172.
1270. Tiemann G. Wahlsysteme, Parteiensysteme und politische Repräsentation in Osteuropa. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. 377 p.

1271. Tilly C. *From Mobilization to Revolution*. Addison-Wesley, 1978. 349 p.
1272. Tismaneanu V. Unofficial peace activism in the Soviet Union and East Central Europe. *Tismaneanu V. In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc*. London: Routledge, 1990. P. 1–54.
1273. Toka G. Parties and Electoral Choices in East Central Europe. *Lewis P., Pridham G. Stabilising Fragile Democracies*. London: Routledge, 1996. P. 100–125.
1274. Toka G. *Political Parties and Democratic Consolidation in East Central Europe*. University of Strathclyde, 1997. 76 p.
1275. Toka G. Political Parties in East Central Europe. *Diamond L., Plattner M., Chu Y.-C., Tien H.-M. Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997. P. 93–134.
1276. Toka G., Henjak A. Party Systems and Voting Behaviour in the Visegrad Countries 15 Years After the Transition. *Saradin P., Bradova E. Visegrad Votes: Parliamentary Elections 2005–2006*. Olomouc: Palacky University Press, 2007. P. 210–244.
1277. Tokés R. Human rights and political change in Eastern Europe. *Tokés R. Opposition in Eastern Europe*. London: Macmillan, 1979. P. 1–26.
1278. Tokes R. *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 544 p.
1279. Tokes R. *Opposition in Eastern Europe*. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press, 1979. 306 p.
1280. Tomkins A. «Talking in fictions»: Jennings on Parliament. *Modern Law Review*. 2004. Vol. 67. No. 5. P. 772–786.
1281. Toole J. Government Formation and Party System Stabilization in East Central Europe. *Party Politics*. 2000. Vol. 6. P. 441–463.
1282. Tosi S. Italy: Anti-system Opposition Within the System. *Government and Opposition*. 1966. Vol. 1. No. 1. P. 49–62.
1283. Touraine A. *Solidarity. The Analysis of a Social Movement: Poland 1980–1981*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 224 p.

1284. Trends in EU, Czech, Hungarian and Polish Public Opinion on Enlargement: Implications for EU Institutions and Industry. Brussels: Central European Opinion Research Group, 2000.
1285. Trenz J., de Wilde P. Denouncing European Integration: Euroscepticism as reactive identity formation. *Arena Working Paper*. 2009. Vol. 14. 21 p.
1286. Tsebelis G. Veto players: How political institutions work. Princeton University Press, 2002. 317 p.
1287. Tsebelis G., Rasch B. The Role of Governments in Legislative Agenda Setting. Routledge, 2011. 282 p.
1288. Tucker J. Enough! Electoral Fraud, Collective Action Problems, and Post-Communist Colored Revolutions. *Perspectives on Politics*. 2007. Vol. 5. No. 3. P. 535–551.
1289. Tůma O. Czechoslovakia. Pollack D., Wielgohs J. *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 29–50.
1290. Ucen P. Parties, Populism, and Anti-Establishment Politics in East Central Europe. *SAIS Review*. 2007. Vol. 28. No. 1. P. 49–62.
1291. Ulrich K. The International Experience of Opposition Politics. Lessons for South Africa? Hennie K. *Parliamentary Dynamics: Understanding political life in the South African Parliament*. Centre for International and Comparative Politics, 1996.
1292. Urban L. Hungary in Transition: The Emergence of Opposition Parties. *Telos*. 1989. Vol. 79. P. 108–118.
1293. Vachudova M. Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration After Communism. Oxford University Press, 2005. 360 p.
1294. Vachudova M., Snyder T. Are Transitions Transitory? Two types of political change in Eastern Europe since 1989. *East European Politics and Society*. 1997. Vol. 11. No. 1. P. 1–35.
1295. Vajda M. East Central European Perspectives. Keane J. *Civil Society and the State*. London: Verso, 1988. P. 333–360.

1296. Vala J., Lima M., Lopes D. Social values, prejudice and solidarity in the European Union. *Arts W., Halman L. European values at the end of the millennium*. Leiden: Brill, 2004. P. 139–163.
1297. Valenzuela S. Labor Movements in Transitions to Democracy: A Framework for Analysis. *Comparative Politics*. 1989. Vol. 21. No. 4. P. 445–472.
1298. Van Biezen I. Political Parties in New Democracies: Party Organization in Southern and East-Central Europe. London: Palgrave, 2003. 255 p.
1299. Van Biezen I., Kopecky P. The State and the Party. *Party Politics*. 2007. Vol. 13. P. 235–254.
1300. Van Biezen I., Wallace H. Old and New Oppositions in Contemporary Europe. *Government and Opposition*. 2013. Vol. 48. No. 3. P. 289–313.
1301. Van der Eijk C., Franklin M. Potential for Contestation on European Matters at National Elections in Europe. *Marks G., Steenbergen M. European Integration and Political Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 32–50.
1302. Van de Walle N. Tipping Games? When Do Opposition Parties Coalesce? *Schedler A. Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, 2006. P. 77–92.
1303. Vanhanen T. Measures of Democracy 1810-2014 // Finish Social Science Data Archive. URL: https://services.fsd.uta.fi/catalogue/FSD1289?lang=en&study_language=en (дата звернення: 01.12.2017).
1304. Van Kessel S. Up to the challenge? The electoral performance of challenger parties after their first period in power. *Working Paper*. 2015. No. 84. 47 p.
1305. Van Mechelen D., Rose R. Patterns of Parliamentary Legislation. Aldershot: Gower, 1986. 100 p.
1306. Van Steenbergen B. Transitions from Authoritarian / Totalitarian Systems: Recent Developments in Central and Eastern Europe in a Comparative Perspective. *Futures*. 1992. Vol. 24. P. 158–172.
1307. Vasilopoulou S. European Integration and the Radical Right: Three Patterns of Opposition. *Government and Opposition*. 2011. Vol. 46. No. 2. P. 223–244.
1308. Vejvodová P., Janda J., Víchová V. The Russian connections of far-right and paramilitary organizations in the Czech Republic. *Political Capital*, 2017. 51 p.

1309. Volten P. *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*. New York: Institute for East-West Security Studies, 1990. 81 p.
1310. Von Beyme K. *Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation*. London: Palgrave, 2000. 248 p.
1311. on Beyme K. *Parliamentary Oppositions in Western Europe*. *Kolinsky E. Opposition in Western Europe*. London: Croom Helm, 1987. P. 30–47.
1312. Von Beyme K. *Political Parties in Western Democracies*. Aldershot: Gower, 1985. 444 p.
1313. Von Beyme K. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt, 1994. 387 p.
1314. Von Beyme K. *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Houndmills: Macmillan, 1996. 186 p.
1315. Voronkov V., Wielgohs J. *Soviet Russia*. *Pollack D., Wielgohs J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. P. 95–118.
1316. Voter Turnout Database. *IDEA*. URL : <http://www.idea.int/data-tools/vt-advanced-search> (дата звернення: 01.12.2017).
1317. Vreeland J. *Political Institutions and Human Rights: Why Dictatorships Enter into the United Nations Convention Against Torture*. *International Organization*. 2008. Vol. 62. No. 1. P. 65–101.
1318. Wahman M. *Opposition Coalitions and Democratization by Election*. *Government and Opposition*. 2013. Vol. 48. No. 1. P. 3–32.
1319. Walgrave S., Van Aelst P. *The Contingency of the Mass Media's Political Agenda Setting Power: Towards a Preliminary Theory*. *Journal of Communication*. 2006. Vol. 56. No. 1. P. 88–109.
1320. Waller M. *The End of the Communist Power Monopoly*. Manchester, NY: Manchester University Press, 1993. 287 p.
1321. Walton J., Ragin C. *Global and National Sources of Political Protest: Third World Responses to the Debt Crisis*. *ASR*. 1990. Vol. 55. P. 876–890.
1322. Ware A. *Political Parties and Party Systems*. Oxford: Oxford University Press, 1996. 435 p.
1323. Warwick P. *Government Survival in Parliamentary Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 182 p.

1324. Weigel G. *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*. Oxford University Press, 2003. 255 p.
1325. Weigle M., Butterfield J. Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence. *Comparative Politics*. 1992. Vol. 25. No. 1. P. 1–23.
1326. Welsh H. Political Transition Processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*. 1994. Vol. 26. No. 4. P. 379–394.
1327. Wenerski Ł., Kacewicz M. Russian soft power in Poland: The Kremlin and pro-Russian organizations. *Political Capital*, 2017. 58 p.
1328. Wheaton B., Kavan Z. *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988–1991*. Boulder 1992. 255 p.
1329. White S. *Communist and Postcommunist Political Systems: An Introduction*. New York: St. Martin's Press, 1990. 357 p.
1330. Whitefield S., Evans G. Political Culture Versus Rational Choice: Explaining Responses to Transition in the Czech Republic and Slovakia. *British Journal of Political Science*. 1999. Vol. 29. No. 1. P. 129–154.
1331. Whitehead L. International Aspects of Democratization. *O'Donnell G., Schmitter P., Whitehead L. Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press, 1986. P. 3–47.
1332. Wielgoths J., Pollack D. Comparative Perspectives on Dissent and Opposition to Communist Rule. *Pollack D., Wielgoths J. Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*. Ashgate, 2004. 275 p.
1333. Wielgoths Jan., Johnson C. Entstehungsgründe, Handlungsbedingungen, Situationsdeutungen. Analytische Perspektiven auf die DDR–Opposition der 80er Jahre. *Pollack D., Rink D. Zwischen Verweigerung und Opposition*. Frankfurt: Campus, 1997. P. 332–363.
1334. Wille M. Spielräume politischer Opposition in Ägypten unter Mubarak: Zum Verhältnis von Staat und Opposition in einem arabischen Land. Münster, Hamburg, 1993. 188 s.
1335. Williams K. *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge University, 1997. 270 p.
1336. Wintrobe R. *The Political Economy of Dictatorship*. New York: Cambridge University Press, 1998. 402 p.

1337. Wjatr J. Intra-system Opposition. *Polish Perspectives*. 1988. Vol. 31. No. 3. P. 9–15.
1338. Wjatr J. One-party Systems – The Concept and Issue for Comparative Studies. *Allardt E., Littunen Y. Cleavages, Ideologies and Party Systems*. Helsinki, 1964. 463 p.
1339. Wjatr J., Przeworski A. Control without Opposition. *Government and Opposition*. 1966. Vol. 1. No. 2. P. 227–239.
1340. Wolchik S. Czechoslovakia's «Velvet Revolution». *Current History*. 1990. Vol. 89. No. 551. P. 413–437.
1341. Wright J. Do Authoritarian Institutions Constrain? How Legislatures Impact Economic Growth and Foreign Aid Effectiveness. *American Journal of Political Science*. 2008. Vol. 52. No. 2. P. 322–343.
1342. Written questions submitted and answered, broken bown by submitter. *Hungarian National Assembly*. URL : <http://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/written-questions-submitted-and-answered-broken-bown-by-submitter> (дата звернення: 01.12.2017).
1343. Zald M. and McCarthy J. Social Movement Industries: Competition and Cooperation Among Movement Organizations: *Research in Social Movements, Conflicts and Change*. 1980. Vol. 3. P. 1–20.
1344. Zapytania wg klubu zgłoszenia. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. URL : <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=ZAPSTAT2&Nrkadencji=7> (дата звернення: 01.12.2017).
1345. Zartman W. Common Elements in the Analysis of the Negotiation Process. *Negotiation Journal*. 1988. Vol. 4. P. 31–43.
1346. Zartman W. Opposition as Support of the State. *Dawisha A., Zartman W. Beyond Coercion. The Durability of the Arab State*. London, New York: Croom Helm, 1988. P. 61–87.
1347. Zarycki T. Uses of Russia: the role of Russia in the modern Polish national identity. *East European Politics and Society*. 2004. Vol. 18. No. 4. P. 595–627.
1348. Zellentin G. Form and Function of the opposition in the European Communities. *Government and Opposition*. 1967. Vol. 2. No. 3. P. 416–435.
1349. Zellentin G. Forms and Functions of the Opposition in the European Communities. *Barker R. Studies in Opposition*. London: MacMillan, 1971. 338 p.

1350. Ziemer K. Probleme des politischen Systemwechsels der Republik Polen. Eine Zwischenbilanz nach drei Jahren. *Jahrbuch für Politik*. 1993. Vol. 3. S. 93–123.
1351. Zimmermann E. Political Unrest in Europe: Trends and Prospects. *West European Politics*. 1989. Vol. 12. P. 179–196.
1352. Ziolkowski J. The Roots, Branches and Blossoms of Solidarnosc. *Prins G. Spring in Winter: The 1989 Revolution*. Manchester: Manchester University Press, 1990. P. 39–64.
1353. Zuba K. Polski eurosceptycyzm i eurorealizm. Opole: Uniwersytet Opolski. 2006. 445 s.
1354. Zubek R. Negative Agenda Control and Executive-Legislative Relations in East Central Europe, 1997–2008. *Journal of Legislative Studies*. 2011. Vol. 17. No. 2. P. 172–192.
1355. Zubek R. Parties, rules and government legislative control in Central Europe: The case of Poland. *Communist and Post-Communist Studies*. 2008. Vol. 41. P. 147–161.
1356. Zubek R., Stecker C. Legislatures and Policy Uncertainty: Evidence from East Central Europe. *Journal of Public Policy*. 2010. Vol. 30. No. 1. P. 63–80.
1357. Zulianello M. Anti-System Parties Revisited: Concept Formation and Guidelines for Empirical Research. *Government and Opposition*. May 2017: Online First. URL : <https://www.cambridge.org/core/journals/government-and-opposition> (дата звернення: 01.12.2017).
1358. Zuzowski R. Political Dissent and Opposition in Poland: The Workers' Defense Committee «KOR». Westport: Praeger, 1992. 293 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації: СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Кольцов В. Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.).

Рецензія: Перегуда Є. Досвід інституціоналізації політичної опозиції у сучасних європейських країнах (рецензія на монографію В. М. Кольцова «Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.).

Політикус: Науковий журнал. 2018. № 4. С. 90–91.

Наукові статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:

2. Кольцов В. Вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ століття). *Молодий вчений: науковий журнал.* 2017. № 6 (46). С. 28–32. (0,31 д.а.).

3. Кольцов В. Дистинкція методологічних і теоретико-методологічних підходів щодо дослідження політичної опозиції. *Держава і право.* 2017. № 75. С. 4–14. (0,69 д.а.).

4. Кольцов В. До вузького й широкого дефініювання політичної опозиції в західній політичній науці. *Політикус: Науковий журнал.* 2017. № 1. С. 75–83. (0,56 д.а.).

5. Кольцов В. Етимологічна та змістовна варіативність і системність класичного / вузького визначення політичної опозиції. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2017. Вип. 7. С. 230–237. (0,50 д.а.).

6. Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Серія: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2017. № 3–4 (35–36). С. 18–23. (0,38 д.а.).

7. Кольцов В. Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як

прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 2. С. 85–91. (0,44 д.а.).

8. Кольцов В. Основні підходи до тлумачення поняття «політична опозиція» у західній політичній науці. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 58. С. 50–57. (0,50 д.а.).

9. Кольцов В. Особливості та значення політичної опозиції у структуризації та інституціоналізації політичних режимів країн Вишеградської групи (1989–2017): порівняльний аналіз. *Вісник Львівського національного університету. Серія Філософсько-політичні студії*. 2017. Вип. 14. С. 140–149. (0,63 д.а.).

10. Кольцов В. Політико-правовий статус і повноваження парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Humanitarian Vision (Гуманітарні візії)*. 2017. Vol. 3. No. 2. С. 63–70. (0,50 д.а.).

11. Кольцов В. Політична опозиція в автократичному політичному режимі: теоретико-методологічні особливості виокремлення та позиціонування. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2017. Т. 1. № 13. С. 94–106. (0,81 д.а.).

12. Кольцов В. Різновиди, вияви й етапи розвитку протестності та нонконформізму (на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччини 40-х – 80-х років ХХ ст.). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 6. С. 15–21. (0,44 д.а.).

13. Кольцов В. Роль політичної опозиції у краху режимів «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ ст.). *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3–4 (31–32). С. 154–157. (0,25 д.а.).

14. Кольцов В. Сутність і різновиди наднаціональної політичної опозиційності у країнах Вишеградської групи. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 61. С. 156–167. (0,75 д.а.).

15. Кольцов В. Сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 38–42. (0,31 д.а.).

16. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси

дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48. (0,44 д.а.).

17. Кольцов В. Фактори структуризації парламентської опозиції: теоретико-методологічний контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 21. С. 64–70. (0,44 д.а.).

18. Кольцов В. Феномен антиістеблішментських партій як прагматичної напіввляюльної опозиції у країнах Вишеградської групи. *Політикус: Науковий журнал*. 2018. № 1. С. 48–53. (0,38 д.а.).

Наукові статті, опубліковані у наукових періодичних виданнях інших держав:

19. Кольцов В. Дисидентський рух як історичний прототип політичної опозиції: узагальнення на підставі аналізу режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 7. S. 93–110. (1,13 д.а.).

20. Кольцов В. Основные теоретико-методологические подходы к детерминированию сути и структуризации политической оппозиции. *Administrare Publică: Revistă metodico-științifică trimestrială*. 2017. № 4 (96). P. 36–41. (0,38 д.а.).

21. Кольцов В. Особливості та наслідки антисистемної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2018. Nr. 9. S. 205–214. (0,63 д.а.).

22. Кольцов В. Політична опозиція як передумова початку демократизації в країнах Вишеградської Групи (1989–1993): порівняльний аналіз. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 8. S. 68–83. (0,38 д.а.).

23. Кольцов В., Наумкіна С. Феномен дисидентського руху та його вплив на формування політичної опозиції у країнах «реального соціалізму» (на прикладі Польщі, Угорщини, Чехословаччини). *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*. 2018. T. 3. S. 122–140. (1,19 д.а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Кольцов В. Визначення поняття «політична опозиція» в західній політичній науці. *V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»* (24–30 квітня 2017 р.). Львів: ЛДУБЖ. URL: <http://virt.ldubgd.edu.ua/course/view.php?id=1437> (дата звернення: 01.12.2018). (0,38 а.а.).
25. Кольцов В. До дистинкції політичної опозиції та інших форм соціальної і суспільно-політичної активності. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-політичні проблеми сучасності»* (30 березня 2017 р., м. Дніпро, Університет імені Альфреда Нобеля). Дніпро, 2017. С. 38–41. (0,25 д.а.).
26. Кольцов В. Класичні підходи до тлумачення політичної та парламентської опозиції в західній політичній науці. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: Матеріали II всеукр. наук.-практ. конф.* (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса, 2017. С. 12–16. (0,31 д.а.).
27. Кольцов В. Особливості фінансування політичних сил як індикатор політико-правового статусу й уповноваженості опозиції в країнах Вишеградської групи. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа)* від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. С. 186–191. (0,38 д.а.).
28. Кольцов В. Форма та система державного правління як фактор структуризації парламентської опозиції. *Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії. III міжнародна науково-практична конференція* (21–22 березня 2018 року, м. Київ). Київ, 2018. С. 203–206. (0,25 д.а.).

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

29. Кольцов В. Методологічний інструментарій дослідження демократичного транзиту. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 10. С. 65–67. (0,19 д.а.).

30. Кольцов В. Оптимальна модель взаємовідносин між президентською та парламентською владними структурами в Україні як умова сучасних перетворень. *Регіональні студії: наукове видання*. 2017. Вип. 17. С. 12–18. (0,44 д.а.).

31. Koltsov V. M. Protest socio-political movements and organizations and their transformation in the late 1980s. in the modern countries of the Visegrad group. *Democratic transit in terms of security and development: Ukrainian and foreign experience*. Collectiv monograph. Lviv-Torun, Liha-press, 2019. 243–270 p.

Монографії (1):

1. Кольцов В. Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної позиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім "Гельветика", 2018. 523 с. (32,75 д.а.).

Рецензія: Перегуда Є. Досвід інституціоналізації політичної опозиції у сучасних європейських країнах (рецензія на монографію В. М. Кольцова «Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.). *Політикус: Науковий журнал*. 2018. № 4. С. 90–91.

Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових фахових виданнях України (17):

2. Кольцов В. Вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ століття) // *Молодий вчений: науковий журнал*. 2017. № 6 (46). С. 28–32. (0,31 д.а.).

3. Кольцов В. Дистинкція методологічних і теоретико-методологічних підходів щодо дослідження політичної опозиції // *Держава і право*. 2017. № 75. С. 4–14. (0,69 д.а.).

4. Кольцов В. До вузького й широкого дефініювання політичної опозиції в західній політичній науці // *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 1. С. 75–83. (0,56 д.а.).

5. Кольцов В. Етимологічна та змістовна варіативність і системність класичного / вузького визначення політичної опозиції // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2017. Вип. 7. С. 230–237. (0,50 д.а.).

6. Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Серія: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2017. № 3–4 (35–36). С. 18–23. (0,38 д.а.).

7. Кольцов В. Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи) // Політикус: Науковий журнал. 2017. № 2. С. 85–91. (0,44 д.а.).

8. Кольцов В. Основні підходи до тлумачення поняття "політична опозиція" у західній політичній науці // Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. 2016. Вип. 58. С. 50–57. (0,50 д.а.).

9. Кольцов В. Особливості та значення політичної опозиції у структуризації та інституціоналізації політичних режимів країн Вишеградської групи (1989–2017): порівняльний аналіз // Вісник Львівського національного університету. Серія Філософсько-політичні студії. 2017. Вип. 14. С. 140–149. (0,63 д.а.).

10. Кольцов В. Політико-правовий статус і повноваження парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2017. Vol. 3. No. 2. С. 63–70. (0,50 д.а.).

11. Кольцов В. Політична опозиція в автократичному політичному режимі: теоретико-методологічні особливості виокремлення та позиціонування // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Т. 1. № 13. С. 94–106. (0,81 д.а.).

12. Кольцов В. Різновиди, вияви й етапи розвитку протестності та нонконформізму (на прикладі режимів "реального соціалізму" в Польщі, Угорщині та Чехословаччини 40-х – 80-х років ХХ ст.) // Політикус: Науковий журнал. 2017. № 6. С. 15–21. (0,44 д.а.).

13. Кольцов В. Роль політичної опозиції у краху режимів "реального соціалізму" в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ ст.) // Вісник національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3–4 (31–32). С. 154–157. (0,25 д.а.).

14. Кольцов В. Сутність і різновиди наднаціональної політичної опозиційності у країнах Вишеградської групи // Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. 2018. Вип. 61. С. 156–167. (0,75 д.а.).

15. Кольцов В. Сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції // Політичне життя. 2018. № 1. С. 38–42. (0,31 д.а.).

16. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48. (0,44 д.а.).

17. Кольцов В. Фактори структуризації парламентської опозиції: теоретико-методологічний контекст // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 21. С. 64–70. (0,44 д.а.).

18. Кольцов В. Феномен антиістеблшментських партій як прагматичної напіввляюльної опозиції у країнах Вишеградської групи // Політикус: Науковий журнал. 2018. № 1. С. 48–53. (0,38 д.а.).

19. *Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових фахових виданнях інших держав (5):*

20. Кольцов В. Дисидентський рух як історичний прототип політичної опозиції: узагальнення на підставі аналізу режимів "реального соціалізму" в Польщі, Угорщині та Чехословаччині // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2017. Nr. 7. S. 93–110. (1,13 д.а.).

21. Кольцов В. Основные теоретико-методологические подходы к детерминированию сути и структуризации политической оппозиции // Administrare Publică: Revistă metodico-științifică trimestrială. 2017. № 4 (96). P. 36–41. (0,38 д.а.).

22. Кольцов В. Особливості та наслідки антисистемної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2018. Nr. 9. S. 205–214. (0,63 д.а.).

23. Кольцов В. Політична опозиція як передумова початку демократизації в країнах Вишеградської Групи (1989–1993): порівняльний аналіз // *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 8. S. 68–83. (0,38 д.а.).

24. Кольцов В., Наумкіна С. Феномен дисидентського руху та його вплив на формування політичної опозиції у країнах "реального соціалізму" (на прикладі Польщі, Угорщини, Чехословаччини) // *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*. 2018. T. 3. S. 122–140. (1,19 д.а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези та матеріали наукових конференцій (5):

25. Кольцов В. Визначення поняття "політична опозиція" в західній політичній науці // V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція "Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події" (24–30 квітня 2017 р.). Львів: ЛДУБЖ. URL: <http://virt.ldubgd.edu.ua/course/view.php?id=1437> (дата звернення: 01.12.2018). (0,38 а.а.).

26. Кольцов В. До дистинкції політичної опозиції та інших форм соціальної і суспільно-політичної активності // Друга Всеукраїнська наукова конференція "Соціально-політичні проблеми сучасності" (30 березня 2017 р., м. Дніпро, Університет імені Альфреда Нобеля). Дніпро, 2017. С. 38–41. (0,25 д.а.).

27. Кольцов В. Класичні підходи до тлумачення політичної та парламентської опозиції в західній політичній науці // Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: Матеріали II всеукр. наук.-практ. конф. (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса, 2017. С. 12–16. (0,31 д.а.).

28. Кольцов В. Особливості фінансування політичних сил як індикатор політико-правового статусу й уповноваженості опозиції в країнах Вишеградської групи // Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. "Політичні партії і вибори: українські та світові практики" (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. С. 186–191. (0,38 д.а.).

29. Кольцов В. Форма та система державного правління як фактор структуризації парламентської опозиції // Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії. III міжнародна науково-практична конференція (21–22 березня 2018 року, м. Київ). Київ, 2018. С. 203–206. (0,25 д.а.).

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Наукові статті, опубліковані в інших виданнях України та інших держав (2):

30. Кольцов В. Методологічний інструментарій дослідження демократичного транзиту // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. № 10. С. 65–67. (0,19 д.а.).

31. Кольцов В. Оптимальна модель взаємовідносин між президентською та парламентською владними структурами в Україні як умова сучасних перетворень // Регіональні студії: наукове видання. 2017. Вип. 17. С. 12–18. (0,44 д.а.).

Додаток Б

Ідеологічний спектр політичних партій і рухів у країнах Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [98]¹⁹

Таблиця Б.1

Ідеологічний спектр політичних партій і рухів у Польщі (1989–2017 рр.)²⁰

	Список політичних партій і рухів
1	2
Комуністичні	Польська об'єднана робітничка партія (Polska Zjednoczone Partia Robotnicza, PZPR) – 1,3; Польський західний союз (Polski Związek Zachodni, PZZ) – 1,3; Демократична партія (Stronnictwo Demokratyczne, SD) – 1,3; "Зміна" (Zmiana, Z); Польська партія праці (Polska Partia Pracy, PPP)
Соціалістичні/соціал-демократичні	Демократично-соціальний рух (Ruch Demokratyczno-Społeczny, RDS) – 3,4; "Унія праці" (Unia Pracy, UP) – 2,0; Союз демократичних лівих сил (Sojusz Lewicy Demokratycznej, SLD) – 2,8; Союз демократичних лівих сил / "Унія праці" (Sojusz Lewicy Demokratycznej / Unia Pracy, SLD/UP) – 2,9; "Соціал-демократія Польщі" (Socjaldemokracja Polska, SDPL) – 3,0; ГК "Солідарність" (Komitet Obywatelski "Solidarność", KOS); "Соціал-демократія Республіки Польща" (Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej, SdRP); "Солідарність" (Solidarność, S) – 3,3; "Солідарність праці" (Solidarność Pracy, SoPr) – 3,3; "Ліви і демократи" (Lewica i Demokraci, LiD) – 2,6; Партія "Разом" (Partia Razem, Razem) – 3,3
Аграрні	"Краківська коаліція солідарності з президентом" (Krakowska Koalicja Solidarni z Prezydentem, KKSP) – 5,0; Польська селянська партія (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL) – 4,2; "Самооборона Республіки Польща" (Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej, SRP) – 4,0; Об'єднана народна партія (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, ZSL) – 5,3; "Селянський альянс" (Porozumienie Ludowe, PL) – 3,3; Польський селянський блок (Polski Blok Ludowy, PBL) – 5,0
Ліберальні	Ліберальний демократичний конгрес (Kongres Liberalno-Demokratyczny, KLD) – 5,3; "Партія польських друзів пива" (Polska Partia Przyjaciół Piwa, PPPP); Рух Палікота (Ruch Palikota, RP) – 6,0; Демократична партія (Partia Demokratyczna, PD); "Союз свободи" – Демократична партія (Unia Wolności – Partia Demokratyczna, UW-PD) – 5,2; Польська економічна програма ("Велике пиво")

¹⁹ Додаток складено на підставі наявних наукових і статистичних даних [177, с. 441–516; 311; 396; 481; 652; 974; 1209]. Також використано інші дані, які вказано для кожної аналізованої країни.

²⁰ Додаткові дані для Польщі [274, с. 67; 407; 646, с. 196; 691, с. 100–104; 939, с. 159; 955, с. 88; 967, с. 186; 1019, с. 157; 1025; 1070, с. 80; 1241, с. 95].

	(Polski Program Gospodarczy ("Duże Piwo"), PPG) – 6,0; "Демократія. Свобода. Союз" (Demokratyczna. Wolności. Unia, D.W.U.) – 5,2; "Сучасна" (Nowoczesna, N) – 6,0; "Громадянський рух за демократичну дію" (Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna, ROAD); "Твій рух" (Twój Ruch, TR) – 6,0; Демократичний союз (Unia Demokratyczna, UD) – 4,4
Християнсько-демократичні	"Виборча дія Солідарності" (Akcja Wyborcza Solidarność, AWS) – 7,1; Партія християнських демократів (Partia Chrześcijańskich Demokratów, PCD) – 6,2; Непартійний блок для підтримки реформ (Bezpartyjny Blok Wspierania Reform, BBWR) – 6,2; "Центристська угода" (Porozumienie Centrum, PC) – 5,6; Національний комітет виборців (Narodowy Komitet Wyborczy Wyborców, NKWW) – 6,2; "Християнська демократія" (Chrześcijańska Demokracja, ChD) – 6,2; "Національні християнські демократи" – "Блок за Польщу" (Narodowo Chrześcijańsko Demokratyczny – Blok dla Polski, NCD-BdP) – 6,2; "Католицька виборча дія" (Wyborcza Akcja Katolicka, WAK) – 7,5; "Коаліція за Республіку Польща" (Koalicja dla Rzeczypospolitej, KdR) – 6,2; "Рух за республіку" (Ruch dla Rzeczypospolitej, RdR) – 6,2
Консервативні	"Громадянська платформа" (Platforma Obywatelska, PO) – 6,2; "Право і справедливість" (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) – 7,7; Християнський національний союз (Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, ZChN) – 7,4; Республіканська права партія (Prawica Rzeczypospolitej, PrRz) – 7,4; "Польща – найважливіша" (Polska jest Najważniejsza, PjN) – 7,4; "Солідарна Польща" (Solidarna Polska, SP) – 7,4; "Ініціатива для Польщі" (Inicjatywa dla Polski, IdP) – 7,4; "Унія правих Польщі" (Unia Prawicy Rzeczypospolitej, UPRZ) – 7,4; "Рух за відбудову Польщі" (Ruch Odbudowy Polski, ROP) – 5,8; "Вільна Польща" (Libertas Polska, LP) – 7,4; "Патріотичний рух" (Ruch Patriotyczny, RuPa) – 7,4; Конгрес нових правих (Kongres Nowej Prawicy, KNP); "Польща разом" (Polska Razem, PR) – 7,4; "Коаліція за відновлення республіки" – "Свобода і надія" (Koalicja Odnowy Rzeczypospolitej Wolność i Nadzieja, KORWIN) – 7,4
Етнічні	Німецька меншина (Mniejszość niemiecka w Polsce, MN); Німецька асоціація Катовіцького воєводства (Towarzystwo-Społeczno Kulturalne Niemców Województwa Katowickiego, T-SKNWK)
Націоналістичні	"Ліга польських родин" (Liga Polskich Rodzin, LPR) – 8,9; Конфедерація за незалежну Польщу (Konfederacja Polski Niepodległej, KPN) – 5,8; "Отчий дім" (Dom Ojczysty, DO) – 8,7; "Союз реальної політики" (Unia Polityki Realnej, UPR) – 9,7; Католицький національний рух (Ruch Katolicko-Narodowy, RKN) – 8,7; Національний рух (Ruch Narodowy, RN) – 8,7; "Об'єднана Польща" (Solidarna Polska, SP) – 8,7; "Кукіз 15" (Kukiz'15, K) – 8,7; "Національне відродження Польщі" (Narodowe Odrodzenie Polski, NOP); "Національний радикальний табір" (Obóz Narodowo-Radykalny, ONR); Союз нових сил (Sojusz Nowych Sił, SNS); Соціальний рух "Альтернатива" (Ruch Społeczny Alternatywa, RSA)
Без афіліації / спеціальні	Союз жінок проти труднощів життя (Sojuzu Kobiet Przeciw Trudnościom Życia, SKTZ); "Партія X" (Partia X); Рух за автономію Сілезії (Ruch Autonomii Śląska, RAS); "Партія польських друзів пива" (Polska Partia Przyjaciół Piwa, PPPP); "Православні" (Prawosławni, P); Національна партія пенсіонерів/відставних (Krajowa Partia Emerytów/Rencistów, KPEiR); "Мале пиво" (Małe Piwo, MP)

Таблиця Б.2

Ідеологічний спектр політичних партій і рухів у Словаччині (1989–2017 рр.)²¹

Ідеологічний спектр партій (з ліва на право)	Список політичних партій і рухів
1	2
Комуністичні	Комуністична партія Словаччини (Komunistická strana Slovenska, KSS) – 0,5; Асоціація працівників Словаччини (Združenie robotníkov Slovenska, ZRS) – 1,3; "Спільний вибір" (Spoločná voľba, SV) – 1,3; "99 відсотків" – "Громадянський вибір" (99% – Občiansky hlas, 99%) – 1,3; "Право і справедливість" (Právo a spravodlivosť, PaS) – 1,3; Партія лівих демократів (Strana demokratickej ľavice, SDL) – 3,2
Екологічні	Партія зелених (Strana zelených, SZS) – 2,5; Партія зелених-1992 (Strana zelených-1992, SZ92) – 2,5
Соціалістичні/соціал-демократичні	Партія лівих демократів – 2005 (Strana demokratickej ľavice – 2005, SDL-05) – 3,3; "Напряма – Соціал-демократія" (Smer – sociálna demokracia, Smer) – 3,4; Партія громадянського порозуміння (Strana občianskeho porozumenia, SOP) – 3,3; "Соціальна демократія" (Sociálna demokracia, SD) – 3,4; Соціал-демократична партія Словаччини (Sociálnodemokratická strana Slovenska, SDSS) – 4,8; "Соціал-демократична альтернатива" (Sociálnodemokratická alternatíva, SDA) – 3,1

Закінчення табл. Б.2

Аграрні	Альянс фермерів і сільської місцевості (Spojenstvo poľnohospodárov a vidieka, SPV) – 5,3
Ліберальні	"Громадськість проти насильства" (Verejnost proti násiliu, VPN) – 6,0; "Альянс нового громадянина" (Aliancia Nového Občana, ANO) – 7,2; "Свобода і солідарність" (Sloboda a Solidarita, SaS) – 6,0;

²¹ Додаткові дані для Словаччини [267, с. 534; 274, с. 44; 278, с. 80; 286; 613; 615, с. 115; 638; 646, с. 125; 763; 939, с. 314; 1071, с. 128; 1245, с. 285].

	Демократичний союз Словаччини (Demokratická únia Slovenska, DuS) – 6,0; "Вільний форум" (Slobodné fórum, SF) – 5,5; Партія свободи (Strana slobody, SSL) – 6,0; "Зміна знизу" – Демократичний союз Словаччини (Zmena zdola, Demokratická únia Slovenska, ZZ-DS) – 6,0; Угорська громадянська партія (Maďarská občianska strana – Magyar Polgári Párt, MOS) – 6,0; Альянс демократів Словаччини (Aliancia demokratov Slovenska, ADS) – 6,0; "Альтернатива політичного реалізму" (Alternatíva politického realizmu, APR); Ліберальна партія (Liberálna strana, Ls); "Громадяни" (Občania, Ob); Громадянський демократичний союз (Občianska demokratická strana, ODU); "Партія вільного світу Нори Мойсейової" (Strana slobodné slovo Nory Mojszejovej, SSS); "Партія TIP" – "Створення іншої політики" (Strana TIP – Tvoríme inú politiku, TIP) – 6,0
Християнсько-демократичні	Демократична партія (Demokratická strana, DS) – 6,2; Словацький демократичний і християнський союз (Slovenská demokratická a kresťanská únia, SDKU) – 7,2; Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія (Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana, SDKU-DS) – 7,4; Християнсько-демократичний рух (Kresťanskodemokratické hnutie, KDH) – 7,1; Словацька демократична коаліція (Slovenská demokratická koalícia, SDK) – 7,2; Християнський соціальний союз (Kresťanská sociálna únia Slovenska, KSU) – 6,7; Угорський християнсько-демократичний рух (Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, MKDM) – 6,7; Словацький християнсько-демократичний рух (Slovenské kresťansko-demokratické hnutie, SKDH); "Прекрасна Словаччина" (Magnificat Slovakia, MS) – 6,2
Етнічні	"Угорська коаліція" (Maďarskej koalície, MK) – 6,5; Партія угорської коаліції (Strana maďarskej koalície – Magyar Koalíció Pártja, SMK-MKP) – 6,5; Угорський християнсько-демократичний рух (Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, MKDM) – 6,7
Консервативні	"Рух за демократичну Словаччину" (Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS) – 4,9; "Звичайні люди" (Obyčajní ľudia, OL) – 7,4; "Звичайні люди і незалежні" (Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti, O'LaNO) – 7,4; "Рух за демократію" (Hnutie za demokraciu, HZD) – 7,4; Партія "Міст" (MOST-HÍD, MH) – 7,4; Громадянська консервативна партія (Občianska konzervatívna strana, OKS) – 8,4; "Консервативні демократи Словаччини" (Konzervatívni demokrati Slovenska, KDS) – 7,4; Народний союз (Ludová únia, Lu) – 7,4; Народний союз – Ліберальна партія (Ludová únia – Liberálna strana, Lu/Ls) – 7,4; Угорська коаліція (Maďarskej koalície, MK) – 6,5; "Співіснування" (Spoluzitie – Együttélés, S-E) – 7,4; Партія угорської коаліції (Strana maďarskej koalície – Magyar Koalíció Pártja, SMK-MKP) – 6,5; "Мережа" (Sieť, S) – 7,4
Націоналістичні	Словацька національна партія (Slovenská národná strana, SNS) – 7,0; Народна партія "Наша Словаччина" (Ludová strana Naše Slovensko, LsNS) – 8,7; Народно-демократична партія (Národno-demokratická strana, NDS) – 8,7; Реальна словацька національна партія (Pravá Slovenská národná strana, PSNS) – 8,5; "Нація і справедливість" – "Наша партія" (Národ a spravodlivosť – Naša strana, NaS-NS) – 8,7; "Ми сім'я" (Sme Rodina, SR) – 8,7; "Словацька спільність" (Slovenská pospolitosť, SP), "Словацька спільність – народна партія" (Slovenská pospolitosť – Národná strana, SP-NS), Словацька народна партія (Slovenská ľudová strana, SLS)
Без афіліації / спеціальні	"Нова Словаччина" (Nové Slovensko, NS); "Рух за процвітаючу Чехію та Словаччину" (Hnutie za prosperujúce Česko a Slovensko, HZPCS); "Партія проти корупції, за порядок, працю та гроші усіх порядних громадян" (Strana proti korupcii, za poriadok, prácu a peniaze pre všetkých slušných občanov, SPK)

Таблиця Б.3

Ідеологічний спектр політичних партій і рухів в Угорщині (1989–2017 рр.)²²

Ідеологічний спектр партій (з ліва на право)	Список політичних партій і рухів
Комуністичні	Угорська соціал-демократична партія (Magyarországi Szociáldemokrata Párt, MSzDP) – 1,3; Угорська комуністична робітничка партія (Magyar Kommunista Munkáspárt, MM) – 0,6; Угорська соціалістична робітничка партія (Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP) – 1,4; Угорська робітничка партія (Magyar Munkáspárt, MMP) – 0,6; Робітничка партія (Munkáspárt, MP)
Соціалістичні/соціал-демократичні	Угорська соціалістична партія (Magyar Szocialista Párt, MSZP) – 2,9; "Демократична коаліція" (Demokratikus Koalíció, DK) – 3,3; "Разом" – "Партія за нову еру" (Együtt – A Korszakváltók Pártja, Egyutt) – 3,3
Екологічні	"Політика може бути іншою" (Lehet Más a Politika, LMP) – 2,5; "Діалог за Угорщину" (Párbeszéd Magyarországért, PM) – 2,5
Аграрні	Аграрний альянс (Agrárszövetség, ASZ) – 5,3
Ліберальні	"Союз вільних демократів" (Szabad Demokraták Szövetsége, SzDSz) – 4,0; Партія підприємців (Vállalkozók Pártja Egyesület, VP) – 6,0; Республіканська партія (Köztársaság Párt, KP)
Християнсько-демократичні	Угорська демократична народна партія (Magyar Demokrata Néppárt, MDN) – 6,2; Християнсько-демократична народна партія (Kereszténydemokrata Néppárt, KDNP) – 7,4

²² Додаткові дані для Угорщини [278, с. 79; 328, с. 4; 536, с. 359–360; 667, с. 97; 786, с. 38; 832, с. 18; 1070, с. 80; 1247].

Консервативні	Угорський демократичний форум (Magyar Demokrata Fórum, MDF) – 6,5; "Фідес" – Угорський громадянський союз (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség, Fidesz/MPSz) – 6,5; "Фідес" – Угорська громадянська партія/Угорський демократичний форум (Fidesz – Magyar Polgári Párt / Magyar Demokrata Fórum, Fidesz/M-M) – 6,5; "Фідес" – Угорська громадянська партія/Християнсько-демократична народна партія (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség / Kereszténydemokrata Néppárt, Fidesz/KDNP) – 6,5; Партія незалежних дрібних власників (Független Kisgazda Párt, FKgP) – 9,0
Регіональні	Асоціація для Сомогі (Somogyért Egyesület, SE)
Націоналістичні	"Рух за кращу Угорщину" (Jobbik Magyarországért Mozgalom, Jobbik) – 8,7; Угорська партія справедливості і життя (Magyar Igazság és Élet Pártja, МІЕР) – 9,6; Угорська партія справедливості і життя – "Рух за кращу Угорщину" (Magyar Igazság és Élet Pártja – Jobbik a Harmadik Út, МІЕР-Jobbik) – 9,6
Без афіліації / спеціальні	Партія незалежних дрібних власників (Független Kisgazda Párt, FKgP) – 9,0; "Коаліція патріотичних виборів" (Hazafias Választási Koalíció, HVK); Центристська партія (Centrumpárt, CP) – 4,7

Таблиця Б.4

Ідеологічний спектр політичних партій і рухів у Чехії (1989–2017 рр.)²³

Ідеологічний спектр партій (з ліва на право)	Список політичних партій і рухів
Комуністичні	Комуністична партія Чехословаччини (Komunistická strana Československa, KSC) – 1,3; Комуністична партія Чехії та Моравії (Komunistická strana Čech a Moravy, KSCM) – 0,7; "Лівий блок" (Levý Blok, LB) – 1,3
Соціалістичні/соціал-демократичні	"Пенсіонери за життєву безпеку" (Důchodci za životní jistoty, DZJ) – 3,3; Партія громадянських правих (Strana právních občanů, SPOZ) – 3,3; Чеська соціал-демократична партія (Česká strana sociálně demokratická, CSSD) – 3,0; "Рух за соціальну справедливість" (Hnutí za sociální spravedlnost, HSS) – 3,3
Екологічні	Партія зелених (Strana zelených, SZ) – 4,1
Аграрні	Альянс фермерів і сільської місцевості (Srojenectví zemedelcu a venkova, SZV) – 5,3
Ліберальні	Чехословацька партія бізнесменів, торговців і фермерів (Strana československých podnikatelů, živnostníků a rolníků, SCPZR) – 6,0; "Громадянський форум" (Občanské fórum, OF) – 6,0; "Громадянський рух" (Občanské hnutí, OH) – 6,0; Європейська демократична партія (Evropská demokratická strana, EDS) – 6,0; Союз ліберальних демократів (Unie liberálních demokratů, ULĐ) – 6,0; "Дія незадоволених громадян" (Akce nespokojených občanů, ANO) – 6,0; Ліберальний соціальний союз (Liberálně sociální unie, LSU) – 3,0; "Ліберальні демократи" (Liberální demokraté, LIDEM) – 6,0; "Клуб відданих безпартійних членів" (Klub angažovaných nestraníků, KAN) – 6,0; "SNK Європейські демократи" (SNK Evropské demokraté, SNK-ED) – 6,1; "Зв'язки з громадськістю" (Věci veřejné, VV) – 6,0; Громадянський демократичний альянс (Občanská demokratická aliance, ODA) – 7,1; "Союз свободи" (Unie svobody, US) – 7,2; Демократичний союз (Demokratická unie, DEU) – 6,0; "Вільні демократи" (Svobodní Demokraté, SD) – 4,2
Християнсько-демократичні	Християнський демократичний союз / Народна партія (Křesťanská a demokratická unie / Československá strana lidová, KDU/CSL) – 5,8; "Коаліція" (Koalice, K) – 6,2; Християнсько-демократична партія (Křesťanskodemokratická strana, KDS) – 8,1
Консервативні	Громадянська демократична партія (Občanská demokratická strana, ODS) – 7,4; "Традиція. Відповідальність. Процвітання. 09" (Tradice Odpovědnost Prosperita 09, TOP09) – 7,4; "Партія вільних громадян" (Strana svobodných občanů, SSO) – 7,4; "Світанок прямої демократії" (Úsvit přímé demokracie, UPD) – 7,4; "Свобода і пряма демократія" (Svoboda a přímá demokracie, SPD) – 7,4
Націоналістичні	"Незалежні" (Nezávislí, Ne) – 5,5; "Незалежні демократи" (Nezávislí demokraté, NEZDEM) – 5,5; "Гонка за Республіку" / Республіканська партія Чехословаччини (Sdružení pro republiku / Republikánská strana Československa, SPR/RSC) – 9,8; "Правий блок" (Pravý Blok, PB) – 8,7; Робітничая партія соціальної справедливості (Dělnická strana sociální spravedlnosti, DSSS) – 8,7; Чехословацька соціалістична партія (Československá strana socialistická, CSS) – 8,7; Чеська національна соціалістична партія (Česká národně socialistická, CNSP) – 8,7; Чеська соціальна національна партія (Česká strana národně sociální, CSNS) – 8,7; "Національні соціалісти" – "Ліві. 21 століття" (Národní socialisté – Levice 21. Století, LEV21); "Суверенітер" – Блок Я. Бобосікова (Suverenita – Blok Jany Bobošíkové, S-JB) – 8,7; "Національна єдність" (Národní sjednocení, NSJ); "Республіканці Мірослава Сладка" (Republikáni Miroslava Sládka, RMS), Республіканська партія Чехії, Моравії та Сілезії (Republikánská strana Čech, Moravy a Slezska, RSCMS), Національно-соціальний блок (Národně sociální blok, NSB), Національна партія (Národní strana, NS), Робітничая партія (Dělnická strana, DS); "Національна демократія" (Národní demokracie, ND)
Без афіліації / спеціальні	"Партія друзів пива" (Strana přátel piva, SPP); Чеська піратська партія (Česka pirátská strana, Pi); "Рух за самоврядну демократію" / Спільнота для Моравії та Сілезії (Hnutí za samosprávnou demokracii / Společnost pro Moravu a Slezsko, HSD/SMS); "Мери та незалежні" (Starostové a nezávislí, STAN); "Незалежна ініціатива" (Nezávislá iniciativa, NEI)

²³ Додаткові дані для Чехії [603; 604; 876; 1182].

Додаток В
Результати парламентських виборів у країнах Вишеградської групи й окреслення статусу урядових та неурядових/опозиційних політичних партій на їхній підставі (1989–2017 рр.) [98]²⁴

Таблиця В.1

Результати парламентських виборів до Сейму у Польщі (1989–2017 рр.)²⁵

Партії	1989 р.		1991 р.		1993 р.		1997 р.		2001 р.		2005 р.		2007 р.		2011 р.		2015 р.		
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
PZPR	(37,6)	173	SLD / LiD																
KOS / S	(35,0)	161	5,1	27	*	–	AWS				–	–	–	–	–	–	–	–	–
ZSL	(16,5)	76	PSL																
SD	(5,9)	27	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
PSL	ZSL		8,7	48	15,4	132	7,3	27	9,0	42	7,0	25	8,9	31	8,4	28	5,1	16	
SLD / LiD	PZPR		12,0	60	20,4	171	27,1	164	41,0	200	11,3	55	13,2	53	8,4	27	*	–	
UP	–	–	2,1	4	7,3	41	*	–	SLD	16	*	–	SLD / LiD		–	–	*	–	
ZChN	–	–	8,7	49	*	–	AWS				–	–	–	–	–	–	–	–	
PCD	–	–	1,1	4	*	–	AWS		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
PC	KOS		8,7	44	*	–	AWS		PiS										
KPN	–	–	7,5	46	5,8	22	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
PL	–	–	5,5	28	*	–	AWS		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
ChD	–	–	2,4	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
UD / UW	KOS		12,3	62	10,6	74	13,4	60	PO			SLD / LiD		PO					
KLD	–	–	7,5	37	UW				–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
PPPP	–	–	3,3	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
MN	–	–	1,2	7	0,7	4	0,6	2	0,4	2	0,3	2	0,2	1	0,2	1	0,2	1	
UPR / KNP	–	–	2,3	3	*	–	*	–	–	–	*	–	–	–	*	–	–	K	
BBWR	KOS / S				5,4	16	AWS				–	–	–	–	–	–	–	–	
ROP	KOS / S				*	–	5,6	6	AWS		*	–	–	–	–	–	–	–	
AWS	KOS / S / BBWR / ZChN				33,8	201	*	–	PO										
PO	–				–	–	–	–	–	–	PO	–	–	–	–	–	–	–	PO
PiS	–				–	PC	9,5	44	27,0		PiS	–	–	PC	9,5	44	27,0	PiS	
SRP	–				–	–	–	*	–	–	SRP	–	–	–	–	*	–	SRP	
LPR	–				–	–	–	–	–	–	LPR	–	–	–	–	–	–	LPR	
RP	–				–	–	–	–	–	–	RP	–	–	–	–	–	–	RP	
K	–				–	–	–	–	–	–	K	–	–	–	–	–	–	K	

²⁴ Показано лише результати партій/блоків і рухів з парламентськими мандатами, а не результати всіх політсил. Додаток складено на підставі наукової і емпіричної інформації та баз даних. Додатково див. [177, с. 441–516; 396; 481; 974]. Позначення партій корелюють з означеними у Додатку Б і наскрізно в дослідженні. Зірочками позначено факт того, що конкретна політсила брала участь у виборах, але не мала парламентського представництва.

²⁵ У ракурсі напівдемократичних виборів 1989 р. відсотки в дужках вказують не частку голосів виборців, а частку мандатів різних депутатських груп. Це зумовлено особливостями виборчої системи, коли 161 депутата обирали всенародно, а 299 мандатів було зарезервовано для деяких партій періоду режиму "реального соціалізму".

Закінчення табл. В.1

<i>I</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
N	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7,6	28
Інші	(5,0)	23	11,6	20	34,4	–	12,3	–	9,3	–	10,9	–	4,1	–	3,9	–	16,6	–
Разом	(100)	460	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460

Таблиця В.2

Результати парламентських виборів до Національної Ради у Словаччині (1990–2017 рр.)

Партії	1990 р.		1992 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.		2006 р.		2010 р.		2012 р.		2016 р.	
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця
VPN / ODU	29,4	48	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KDH	19,2	31	8,9	18	10,1	17	SDK		8,3	15	8,3	14	8,5	15	8,8	16	*	–
SNS	13,9	22	7,9	15	5,4	9	9,1	14	*	–	11,7	20	5,1	9	*	–	8,6	15
MKDM-SE	MK		7,4	14	10,2	17	SMK-MKP											
HZDS / LS-HZDS	VPN / ODU	37,3	74	35,0	61	27,0	43	19,5	36	8,8	15	*	–	–	–	–	–	–
SDL	13,4	22	14,7	29	10,4	18	14,7	24	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–
DS	4,4	7	*	–	*	–	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
SZS / SZ	3,5	6	*	–	*	–	*	–	*	–	*	–	*	–	*	–	*	–
ZRS	SDL				7,4	13	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
APR / DUS	–	–	–	–	8,6	15	SDK		SDKU									
SDK	–	–	–	–	–	–	26,3	42	SDKU									
MK / SMK-MKP	8,7	14	MKDM-SE				9,1	14	11,2	20	11,7	20	*	–	*	–	*	–
SOP	–	–	–	–	–	–	8,0	13	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Smer/Smer-SD	SDL								13,5	25	29,1	50	34,8	62	44,4	83	28,3	49
SDKU / SDKU-DS	SDK / KDH / DUS / DS								15,1	28	18,4	31	15,4	28	6,1	11	*	–
KSS	–	–	*	–	*	–	*	–	6,3	11	*	–	*	–	–	–	*	–
ANO / SSS / Ob	–	–	–	–	–	–	–	–	8,0	15	*	–	–	–	*	–	–	–
SaS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12,1	22	5,9	11	12,1	21
MH	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	SMK-MKP		8,1	14	6,9	13	6,5	11
OLaNO	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8,6	16	11,0	19
LsNS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*	–	–	–	8,0	14
SR	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6,6	11
S	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5,6	10
Інші	7,5	–	23,8	–	12,9	–	5,8	–	18,1	–	12,0	–	16,0	–	19,3	–	13,3	–
Разом	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150

Таблиця В.3

Результати парламентських виборів до Національних зборів в Угорщині (1990–2017 рр.)

Партії	1990 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.		2006 р.		2010 р.		2014 р.	
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця
MSZP	10,9	33	33,0	209	32,9	134	42,1	178	43,2	190	19,3	59	25,6	29
KDNP	6,5	21	7,0	22	*	–	*	–	Fidesz	23	Fidesz	36	Fidesz	16

Частка (у відсотках) мандатів урядових і неурядових/опозиційних партій у парламентах/нижніх палатах парламентів країн Вишеградської групи (1989–2017 рр.)²⁶

Рік	Партії	Польща		Словаччина		Угорщина		Чехія	
		Урядові	Опозиц.	Урядові	Опозиц.	Урядові	Опозиц.	Урядові	Опозиц.
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
1989	Всі	95,0	5,0	–	–	–	–	–	–
	1	37,6	–	–	–	–	–	–	–
	2	35,0	–	–	–	–	–	–	–
1990	Всі	95,0	5,0	57,3	42,6	59,3	40,7	84,0	16,0
	1	37,6	–	32,0	14,7	42,5	24,1	63,5	16,0
	2	35,0	–	20,7	14,7	11,4	8,5	11,0	–
1991	Всі	22,4	77,6	57,3	42,6	59,3	40,7	84,0	16,0
	1	16,5	37,6	32,0	14,7	42,5	24,1	63,5	16,0
	2	5,9	35,0	20,7	14,7	11,4	8,5	11,0	–
1992	Всі	26,4	73,6	59,3	40,7	59,3	40,7	52,5	47,5
	1	10,7	13,5	49,3	19,3	42,5	24,1	33,0	17,5
	2	9,6	13,0	10,0	12,0	11,4	8,5	7,5	8,0
1993	Всі	53,0	46,9	44,4	56,0	59,3	40,7	52,5	47,5
	1	13,5	13,0	44,4	19,3	42,5	24,1	33,0	17,5
	2	10,7	10,0	–	12,0	11,4	8,5	7,5	8,0
1994	Всі	65,9	34,1	47,3	52,7	72,0	28,0	52,5	47,5
	1	37,2	16,1	19,3	33,3	54,1	9,8	33,0	17,5
	2	28,7	8,9	12,0	10,0	17,9	6,7	7,5	8,0
1995	Всі	65,9	34,1	55,4	44,6	72,0	28,0	52,5	47,5
	1	37,2	16,1	40,7	12,0	54,1	9,8	33,0	17,5
	2	28,7	8,9	8,7	11,3	17,9	6,7	7,5	8,0
1996	Всі	65,9	34,1	55,4	44,6	72,0	28,0	49,5	50,5
	1	37,2	16,1	40,7	12,0	54,1	9,8	34,0	30,5
	2	28,7	8,9	8,7	11,3	17,9	6,7	9,0	11,0
1997	Всі	65,9	34,1	55,4	44,6	72,0	28,0	49,5	50,5
	1	37,2	16,1	40,7	12,0	54,1	9,8	34,0	30,5
	2	28,7	8,9	8,7	11,3	17,9	6,7	9,0	11,0
1998	Всі	56,7	43,3	55,4	44,6	55,2	44,9	15,5	84,5
	1	43,7	35,7	40,7	12,0	38,3	34,7	9,0	34,0
	2	13,0	5,9	8,7	11,3	12,4	6,3	6,5	30,5
1999	Всі	56,7	43,3	62,0	38,0	55,2	44,9	37,0	63,0
	1	43,7	35,7	28,0	28,7	38,3	34,7	37,0	31,5
	2	13,0	5,9	15,3	9,3	12,4	6,3	–	12,0
2000	Всі	56,7	43,3	62,0	38,0	55,2	44,9	37,0	63,0
	1	43,7	35,7	28,0	28,7	38,3	34,7	37,0	31,5
	2	13,0	5,9	15,3	9,3	12,4	6,3	–	12,0
2001	Всі	43,7	56,3	62,0	38,0	55,2	44,9	37,0	63,0
	1	43,7	35,7	28,0	28,7	38,3	34,7	37,0	31,5
	2	–	13,0	15,3	9,3	12,4	6,3	–	12,0

²⁶ Таблицю складено на підставі таблиць попереднього і наступного додатків. На кожний рік запропоновано ті дані, які у часовому зрізі переважали.

Закінчення табл. В.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2002	Bci	56,1	43,9	62,0	38,0	51,3	48,7	37,0	63,0
	1	43,5	14,1	28,0	28,7	46,1	42,5	37,0	31,5
	2	9,1	11,5	15,3	9,3	5,2	6,2	–	12,0
2003	Bci	47,0	53,0	52,0	48,0	51,3	48,7	50,5	49,5
	1	43,5	14,1	18,7	24,0	46,1	42,5	35,0	29,0
	2	3,5	11,5	13,3	16,7	5,2	6,2	11,0	20,5
2004	Bci	56,1	53,0	47,3	52,7	51,3	48,7	50,5	49,5
	1	43,5	14,1	14,0	24,0	46,1	42,5	35,0	29,0
	2	9,1	11,5	13,3	16,7	5,2	6,2	11,0	20,5
2005	Bci	56,1	43,9	47,3	52,7	51,3	48,7	50,5	49,5
	1	43,5	14,1	14,0	24,0	46,1	42,5	35,0	29,0
	2	9,1	11,5	13,3	16,7	5,2	6,2	11,0	20,5
2006	Bci	53,3	46,7	38,0	62,0	54,4	45,6	50,5	49,5
	1	33,7	28,9	14,7	24,0	49,2	36,5	35,0	29,0
	2	12,2	12,0	13,3	16,7	5,2	6,0	11,0	20,5
2007	Bci	53,3	46,7	56,6	43,4	54,4	45,6	50,0	50,0
	1	33,7	28,9	33,3	20,7	49,2	36,5	40,5	37,0
	2	12,2	12,0	13,3	13,4	5,2	6,0	6,5	13,0
2008	Bci	52,1	47,9	56,6	43,4	49,2	50,8	50,0	50,0
	1	45,4	36,1	33,3	20,7	49,2	36,5	40,5	37,0
	2	6,7	8,0	13,3	13,4	–	6,0	6,5	13,0
2009	Bci	52,1	47,9	56,6	43,4	49,2	50,8	–	100,0
	1	45,4	36,1	33,3	20,7	49,2	36,5	–	40,5
	2	6,7	8,0	13,3	13,4	–	6,0	–	37,0
2010	Bci	52,1	47,9	56,6	43,4	68,1	31,9	57,5	42,5
	1	45,4	36,1	33,3	20,7	58,5	15,3	26,5	28,0
	2	6,7	8,0	13,3	13,4	9,3	12,2	19,0	13,0
2011	Bci	52,1	47,9	50,0	50,0	68,1	31,9	57,5	42,5
	1	45,4	36,1	18,7	41,3	58,5	15,3	26,5	28,0
	2	6,7	8,0	12,0	6,0	9,3	12,2	19,0	13,0
2012	Bci	51,1	48,9	55,3	44,7	68,1	31,9	49,0	51,0
	1	45,0	34,1	55,3	10,7	58,5	15,3	26,0	28,0
	2	6,1	8,7	–	10,7	9,3	12,2	19,0	13,0
2013	Bci	51,1	48,9	55,3	44,7	68,1	31,9	49,0	51,0
	1	45,0	34,1	55,3	10,7	58,5	15,3	26,0	28,0
	2	6,1	8,7	–	10,7	9,3	12,2	19,0	13,0
2014	Bci	51,1	48,9	55,3	44,7	66,8	33,2	55,5	44,5
	1	45,0	34,1	55,3	10,7	58,8	14,6	25,0	16,5
	2	6,1	8,7	–	10,7	8,0	11,6	23,5	10,5
2015	Bci	51,1	48,9	55,3	44,7	66,8	33,2	55,5	44,5
	1	45,0	34,1	55,3	10,7	58,8	14,6	25,0	16,5
	2	6,1	8,7	–	10,7	8,0	11,6	23,5	10,5
2016	Bci	51,1	48,9	56,7	43,3	66,8	33,2	55,5	44,5
	1	51,1	30,0	32,7	14,0	58,8	14,6	25,0	16,5
	2	–	9,1	10,0	12,7	8,0	11,6	23,5	10,5
2017	Bci	51,1	48,9	50,0	50,0	66,8	33,2	55,5	44,5
	1	51,1	30,0	32,7	14,0	58,8	14,6	25,0	16,5
	2	–	9,1	10,0	12,7	8,0	11,6	23,5	10,5

Додаток І

Відносини між урядовими (урядами) та неурядовими/опозиційними (парламентською опозицією) партіями парламентів/нижніх палат парламентів країн Вишеградської групи (1989–2017 рр.) [98]²⁷

Таблиця І.1

Відносини між урядовими (урядами) та неурядовими/опозиційними (парламентською опозицією) партіями Сейму Польщі (1989–2017 рр.), кореляція з парламентськими виборами²⁸

Рік виборів	Прем'єр-міністр уряду (партія)	Термін повноважень уряду	Тип уряду	Урядові парламентські партії (%)	Мандати урядових партій/склад парламенту (%)	Неурядові/опозиційні парламентські партії (%)	Мандати опозиційних партій/склад парламенту (%)	Тривалість, д.	ЕКПП
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1989	Т. Мазовецький (KOS)	24.08.1989 – 12.01.1991	КБ/НПК	PZPR (37,6) + KOS (35,0) + ZSL (16,5) + SD (5,9)	437/460 (95,0)	н/п (5,0)	23/460 (5,0)	498	3,37
	Я. Білецький (KLD)	12.01.1991 – 23.12.1991	КМ	ZSL (16,5) + SD (5,9)	103/460 (22,4)	PZPR (37,6) + KOS (35,0) + н/п (5,0)	357/460 (77,6)	341	3,37
1991	Я. Ольшевський (PC)	23.12.1991 – 04.06.1992	КМ	ZChN (10,7) + PC (9,6) + PL (6,1)	121/460 (26,4)	UD (13,5) + SLD (13,0) + PSL (10,4) + KPN (10,0) + KLD (8,0) + KOS (5,9) + PPPP (3,5) + MN (1,5) + ChD (1,1) + SoPr (0,9) + PCD (0,9) + PZZ (0,7) + UPР (0,7) + X (0,7) + RAS (0,7) + SD (0,2) + н.п. (2,2)	339/460 (73,6)	161	10,86
	В. Павляк (I) (PSL)	05.06.1992 – 07.07.1992	ОМ	PSL (10,4)	48/460 (10,4)	UD (13,5) + SLD (13,0) + ZChN (10,7) + KPN (10,0) + PC (9,6) + KLD (8,0) + PL (6,1) + KOS (5,9) + PPPP (3,5) + MN (1,5) + ChD (1,1) + SoPr (0,9) + PCD (0,9) + PZZ (0,7) + UPР (0,7) + X (0,7) + RAS (0,7) + SD (0,2) + н.п. (2,2)	412/460 (89,6)	32	10,86
	Х. Сухоцька (I) (UD)	11.07.1992 – 28.04.1993	КБ/НПК	UD (13,5) + ZChN (10,7) + PSL (10,4) + KLD (8,0) + PL (6,1) + PPPP (3,5) + PCD (0,9)	244/460 (53,0)	SLD (13,0) + KPN (10,0) + PC (9,6) + KOS (5,9) + MN (1,5) + ChD (1,1) + SoPr (0,9) + PZZ (0,7) + UPР (0,7) + X (0,7) + RAS (0,7) + SD (0,2) + н.п. (2,2)	216/460 (46,9)	287	10,86
	Х. Сухоцька (II) (UD)	29.04.1993 – 28.05.1993	КМ	UD (13,5) + ZChN (10,7) + PSL (10,4) + KLD (8,0) + PPPP (3,5) + PCD (0,9)	216/460 (47,0)	SLD (13,0) + KPN (10,0) + PC (9,6) + PL (6,1) + KOS (5,9) + MN (1,5) + ChD (1,1) + SoPr (0,9) + PZZ (0,7) + UPР (0,7) + X (0,7) + RAS (0,7) + SD (0,2) + н.п. (2,2)	243/460 (53,0)	29	10,86
	Х. Сухоцька (III) (UD)	28.05.1993 – 19.09.1993	КБ/НПК	UD (13,5) + ZChN (10,7) + PSL (10,4) + KLD (8,0) + PL (6,1) +	244/460 (53,0)	SLD (13,0) + KPN (10,0) + PC (9,6) + KOS (5,9) + MN (1,5) + ChD (1,1) +	216/460 (46,9)	111	10,86

²⁷ Додаток складено на основі наукової й емпіричної інформації, авторських підрахунків і статистичних даних. Додатково див. [117, с. 574–633; 177, с. 441–516; 396; 481; 537].

²⁸ У складі урядів враховано лише парламентські партії. Перелік урядових і опозиційних парламентських партій подано на момент формування урядів. Аналіз здійснено з урахуванням тимчасових урядів (урядово-опозиційні відносини в цьому випадку позначені сірим виділенням). Умовні позначення: ЕКПП – ефективна кількість парламентських партій; н.п. – непартійність (прем'єр-міністра, складу уряду); ОБ – однопартійний урядовий кабінет більшості; ОМ – однопартійний урядовий кабінет меншості; КБ – коаліційний урядовий кабінет більшості; КМ – коаліційний урядовий кабінет меншості; МПК – мінімально-переможна коаліція, НПК – надлишково-переможна коаліція; Т – технократичний (непартійний) урядовий кабінет; (ч) – позначення чергових парламентських виборів; (д) – позначення дострокових парламентських виборів. Умовні позначення партій корелюють із означеними в Додатках Б і В та наскрізно у дослідженні.

				PPPP (3,5) + PCD (0,9)		SoPr (0,9) + PZZ (0,7) + UPR (0,7) + X (0,7) + RAS (0,7) + SD (0,2) + н.п. (2,2)			
В. Павляк (II) (PSL)	26.10.1993 – 07.02.1995	КБ/МПК	SLD (37,2) + PSL (28,7)	303/460 (65,9)	UD (16,1) + UP (8,9) + KPN (4,8) + BBWR (3,5) + MN (0,7) + н.п. (0,1)	157/460 (34,1)	461	3,88	
Ю. Олекси (SLD)	06.03.1995 – 24.01.1996	КБ/МПК	SLD (37,2) + PSL (28,7)	303/460 (65,9)	UD (16,1) + UP (8,9) + KPN (4,8) + BBWR (3,5) + MN (0,7) + н.п. (0,1)	157/460 (34,1)	318	3,88	
В. Тімошевич (SLD)	07.02.1996 – 21.09.1997	КБ/МПК	SLD (37,2) + PSL (28,7)	303/460 (65,9)	UD (16,1) + UP (8,9) + KPN (4,8) + BBWR (3,5) + MN (0,7) + н.п. (0,1)	157/460 (34,1)	584	3,88	
Є. Бузек (I) (AWS)	31.10.1997 – 06.06.2000	КБ/МПК	AWS (43,7) + UW (13,0)	261/460 (56,7)	SLD (35,7) + PSL (5,9) + ROP (1,3) + MN (0,4)	199/460 (43,3)	936	2,95	
Є. Бузек (II) (AWS)	07.06.2000 – 18.10.2001	ОМ	AWS (43,7)	201/460 (43,7)	SLD (35,7) + UW (13,0) + PSL (5,9) + ROP (1,3) + MN (0,4)	259/460 (56,3)	491	2,95	
Л. Міллер (I) (SLD)	19.10.2001 – 03.03.2003	КБ/НПК	SLD (43,5) + PSL (9,1) + UP (3,5)	258/460 (56,1)	PO (14,1) + SRP (11,5) + PiS (9,6) + LPR (8,3) + MN (0,4)	202/460 (43,9)	494	3,60	
Л. Міллер (II) (SLD)	04.03.2003 – 02.05.2004	КМ	SLD (43,5) + UP (3,5)	216/460 (47,0)	PO (14,1) + SRP (11,5) + PiS (9,6) + PSL (9,1) + LPR (8,3) + MN (0,4)	244/460 (53,0)	418	3,60	
М. Белка (I) (SLD)	02.05.2004 – 11.06.2004	КМ	SLD (43,5) + UP (3,5)	216/460 (47,0)	PO (14,1) + SRP (11,5) + PiS (9,6) + PSL (9,1) + LPR (8,3) + MN (0,4)	244/460 (53,0)	39	3,60	
М. Белка (II) (SLD)	24.06.2004 – 25.09.2005	КБ/НПК	SLD (43,5) + PSL (9,1) + UP (3,5)	258/460 (56,1)	PO (14,1) + SRP (11,5) + PiS (9,6) + LPR (8,3) + MN (0,4)	202/460 (43,9)	451	3,60	
К. Марцінкевич (I) (PiS)	10.11.2005 – 04.05.2006	ОМ	PiS (33,7)	155/460 (33,7)	PO (28,9) + SPR (12,2) + SLD (12,0) + LPR (7,4) + PSL (5,4) + MN (0,4)	305/460 (66,3)	174	4,26	
К. Марцінкевич (II) (PiS)	05.05.2006 – 10.07.2006	КБ/МПК	PiS (33,7) + SPR (12,2) + LPR (7,4)	245/460 (53,3)	PO (28,9) + SLD (12,0) + PSL (5,4) + MN (0,4)	215/460 (46,7)	65	4,26	
Я. Качинський (I) (PiS)	14.07.2006 – 13.08.2007	КБ/МПК	PiS (33,7) + SPR (12,2) + LPR (7,4)	245/460 (53,3)	PO (28,9) + SLD (12,0) + PSL (5,4) + MN (0,4)	215/460 (46,7)	389	4,26	
Я. Качинський (II) (PiS)	13.08.2007 – 19.10.2007	ОМ	PiS (33,7)	155/460 (33,7)	PO (28,9) + SPR (12,2) + SLD (12,0) + LPR (7,4) + PSL (5,4) + MN (0,4)	305/460 (66,3)	66	4,26	
Д. Туск (I) (PO)	16.11.2007 – 09.10.2011	КБ/МПК	PO (45,4) + PSL (6,7)	240/460 (52,1)	PiS (36,1) + SLD (8,0) + SDPL (2,2) + PD (0,2) + MN (0,2) + н.п. (1,2)	220/460 (47,9)	1403	2,82	
Д. Туск (II) (PO)	18.11.2011 – 11.09.2014	КБ/МПК	PO (45,0) + PSL (6,1)	235/460 (51,1)	PiS (34,1) + RP (8,7) + SLD (5,9) + MN (0,2)	225/460 (48,9)	1013	3,00	
Е. Копач (PO)	22.09.2014 – 25.10.2015	КБ/МПК	PO (45,0) + PSL (6,1)	235/460 (51,1)	PiS (34,1) + RP (8,7) + SLD (5,9) + MN (0,2)	225/460 (48,9)	393	3,00	
Б. Шидло (PiS)	16.11.2015 – 11.12.2017	ОБ	PiS (51,1)	235/460 (51,1)	PO (30,0) + K (9,1) + N (6,1) + PSL (3,5) + MN (0,2)	225/460 (48,9)	745	2,74	
М. Моравецький (PiS)	11.12.2017 – чинний	ОБ	PiS (51,5)	237/460 (51,5)	PO (29,6) + K (6,5) + N (5,6) + PSL (3,3) + WiS (1,3) + UED (0,9) + інші (1,3)	223/460 (48,5)	–	2,74	

Таблиця Г.2

Відносини між урядовими (урядами) та неурядовими/опозиційними (парламентською опозицією) партіями Національної Ради Словаччини (1990–2017 рр.), кореляція з парламентськими виборами

Рік виборів	Прем'єр-міністр уряду (партія)	Термін повноважень уряду	Тип уряду	Урядові парламентські партії (%)	Мандати урядових партій/склад парламенту (%)	Неурядові/опозиційні парламентські партії (%)	Мандати опозиційних партій/склад парламенту (%)	Тривалість, д.	ЕКПП
-------------	--------------------------------	--------------------------	-----------	----------------------------------	--	---	---	----------------	------

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1990	В. Мечіяр (I) (VPN)	27.06.1990 – 23.04.1991	КБ/НПК	VPN (32,0) + KDH (20,7) + DS (4,7)	86/150 (57,3)	SNS (14,7) + SDL (14,7) + ESWS (9,2) + SZ (4,0)	64/150 (42,6)	296	4,98
	Я. Чарногурський (KDH)	23.04.1991 – 06.06.1992	КБ/НПК	VPN (32,0) + KDH (20,7) + DS (4,7)	86/150 (57,3)	SNS (14,7) + SDL (14,7) + ESWS (9,2) + SZ (4,0)	64/150 (42,6)	403	4,98
1992	В. Мечіяр (II) (HZDS)	24.06.1992 – 01.01.1993	КБ/МПК	HZDS (49,3) + SNS (10,0)	89/150 (59,3)	SDL (19,3) + KDH (12,0) + ESWS (9,4)	61/150 (40,7)	187	3,19
	В. Мечіяр (III) (HZDS)	12.01.1993 – 18.03.1993	КБ/МПК	HZDS (49,3) + SNS (10,0)	89/150 (59,3)	SDL (19,3) + KDH (12,0) + ESWS (9,4)	61/150 (40,7)	66	3,19
	В. Мечіяр (IV) (HZDS)	19.03.1993 – 16.11.1993	ОМ	HZDS (44,0)	66/150 (44,0)	SDL (19,3) + KDH (12,0) + SNS (10,0) + ESWS (9,4) + н.п. (5,3)	84/150 (56,0)	237	3,19
	В. Мечіяр (V) (HZDS)	17.11.1993 – 11.03.1994	КБ/МПК	HZDS (44,0) + SNS (10,0)	81/150 (54,0)	SDL (19,3) + KDH (12,0) + ESWS (9,4) + н.п. (5,3)	69/150 (46,0)	114	3,19
	Й. Моравчик (APR)	16.03.1994 – 01.10.1994	КМ	SDL (19,3) + KDH (12,0) + APR (6,7) + AdS (5,3) + NDS (4,0)	71/150 (47,3)	HZDS (33,3) + SNS (10,0) + ESWS (9,4)	79/150 (52,7)	195	3,19
	В. Мечіяр (VI) (HZDS)	12.12.1994 – 26.09.1998	КБ/МПК	HZDS (40,7) + ZRS (8,7) + SNS (6,0)	83/150 (55,4)	SV (12,0) + SMK-MKP (11,3) + KDH (11,3) + DuS (10,0)	67/150 (44,6)	1364	4,41
	М. Дзурінда (I) (SDK)	30.10.1998 – 21.09.2002	КБ/НПК	SDK (28,0) + SDL (15,3) + SMK-MKP (10,0) + SOP (8,7)	93/150 (62,0)	HZDS (28,7) + SNS (9,3)	57/150 (38,0)	1401	4,75
	М. Дзурінда (II) (SDK)	16.10.2002 – 08.12.2003	КБ/МПК	SDKU (18,7) + SMK-MKP (13,3) + KDH (10,0) + ANO (10,0)	78/150 (52,0)	HZDS (24,0) + Smer (16,7) + KSS (7,3)	72/150 (48,0)	412	6,12
	М. Дзурінда (III) (SDK)	08.12.2003 – 01.09.2005	КМ	SDKU (14,0) + SMK-MKP (13,3) + KDH (10,0) + ANO (10,0)	71/150 (47,3)	SDKU (4,7) + HZDS (24,0) + Smer (16,7) + KSS (7,3)	79/150 (52,7)	623	6,12
	М. Дзурінда (IV) (SDK)	02.09.2005 – 06.02.2006	КМ	SDKU (14,0) + SMK-MKP (13,3) + KDH (10,0)	56/150 (37,3)	SDKU (4,7) + HZDS (24,0) + Smer (16,7) + ANO (10,0) + KSS (7,3)	94/150 (62,7)	154	6,12
	М. Дзурінда (V) (SDK)	07.02.2006 – 17.06.2006	КМ	SDKU (14,7) + SMK-MKP (13,3) + ANO (10,0)	57/150 (38,0)	SDKU (4,0) + HZDS (24,0) + Smer (16,7) + KDH (10,0) + KSS (7,3)	93/150 (62,0)	130	6,12
	Р. Фіцо (I) (Smer)	04.07.2006 – 12.06.2010	КБ/МПК	Smer (33,3) + SNS (13,3) + LS-HZDS (10,0)	85/150 (56,6)	SDKU-DS (20,7) + SMK-MKP (13,4) + KDH (9,3)	65/150 (43,4)	1418	4,81
	І. Радічова (I) (SDKU-SD)	08.07.2010 – 11.10.2011	КМ	SDKU-SD (18,7) + SaS (12,0) + KDH (10,0) + MH (9,3)	75/150 (50,0)	Smer (41,3) + SNS (6,0) + OLaNO (2,7)	75/150 (50,0)	453	4,01
	І. Радічова (II) (SDKU-SD)	20.10.2011 – 10.03.2012	КМ	SDKU-SD (18,7) + SaS (11,3) + KDH (9,3) + MH (9,3)	73/150 (48,6)	Smer (41,3) + SNS (6,0) + OLaNO (2,7) + н.п. (1,4)	77/150 (51,4)	140	4,01
	Р. Фіцо (II) (Smer)	04.04.2012 – 06.03.2016	ОБ	Smer (55,3)	83/150 (55,3)	KDH (10,7) + OLaNO (10,7) + MH (8,7) + SDKU-DS (7,3) + SaS (7,3)	67/150 (44,7)	1412	2,85
Р. Фіцо (III) (Smer)	23.03.2016 – 16.08.2016	КБ/МПК	Smer (32,7) + SNS (10,0) + MH (7,3) + S (6,7)	85/150 (56,7)	SaS (14,0) + OLaNO (12,7) + LsNS (9,3) + SR (7,3)	65/150 (43,3)	143	5,67	
Р. Фіцо (IV) (Smer)	01.09.2016 – чинний	КМ	Smer (32,7) + SNS (10,0) + MH (7,3)	75/150 (50,0)	SaS (14,0) + OLaNO (12,7) + LsNS (9,3) + SR (7,3) + S (6,7)	75/150 (50,0)	–	5,67	

Таблиця І.3

Відносини між урядовими (урядами) та неурядовими/опозиційними (парламентською опозицією) партіями Національних зборів Угорщини (1990–2017 рр.), кореляція з парламентськими виборами

Рік виборів	Прем'єр-міністр уряду (партія)	Термін повноважень уряду	Тип уряду	Урядові парламентські партії (%)	Мандати урядових партій/склад парламенту (%)	Неурядові/опозиційні парламентські партії (%)	Мандати опозиційних партій/склад парламенту (%)	Тривалість, д.	ЕКПП
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1990	Й. Антал (MDF)	23.05.1990 –	КБ/	MDF (42,5) + FKgP (11,4) +	229/386	SzDSz (24,1) + MSZP (8,5) + Fidesz	157/386	1279	3,77

		12.12.1993	НПК	KdNP (5,4)	(59,3)	(5,7) + ASZ (0,5) + н/п (1,9)	(40,7)		
1990	П. Борош (MDF)	21.12.1993 – 29.05.1994	КБ/ НПК	MDF (42,5) + FKgP (11,4) + KdNP (5,4)	229/386 (59,3)	SzDSz (24,1) + MSZP (8,5) + Fidesz (5,7) + ASZ (0,5) + н/п (1,9)	157/386 (40,7)	158	3,77
1994	Д. Хорн (MSZP)	15.07.1994 – 24.05.1998	КБ/ НПК	MSZP (54,1) + SzDSz (17,9)	278/386 (72,0)	MDF (9,8) + FKgP (6,7) + KdNP (5,7) + Fidesz (5,2) + ASZ (0,3) + VP (0,3)	108/386 (28,0)	1389	2,90
1998	В. Орбан (I) (Fidesz)	06.07.1998 – 21.04.2002	КБ/ НПК	Fidesz (38,3) + FKgP (12,4) + MDF (4,4)	213/386 (55,2)	MSZP (34,7) + SzDSz (6,3) + MIEP (3,6) + н/п (0,3)	173/386 (44,9)	1365	3,45
2002	П. Медгієсці (MSZP)	27.05.2002 – 19.08.2004	КБ/ МПК	MSZP (46,1) + SzDSz (5,2)	198/386 (51,3)	Fidesz (42,5) + MDF (6,2)	188/386 (48,7)	802	2,21
	Ф. Дюрчань (I) (MSZP)	29.09.2004 – 23.04.2006	КБ/ МПК	MSZP (46,1) + SzDSz (5,2)	198/386 (51,3)	Fidesz (42,5) + MDF (6,2)	188/386 (48,7)	564	2,21
2006	Ф. Дюрчань (II) (MSZP)	09.06.2006 – 26.04.2008	КБ/ МПК	MSZP (49,2) + SzDSz (5,2)	210/386 (54,4)	Fidesz (36,5) + KdNP (6,0) + MDF (2,8) + SE (0,3)	176/386 (45,6)	677	2,40
	Ф. Дюрчань (III) (MSZP)	01.05.2008 – 28.03.2009	ОМ	MSZP (49,2)	190/386 (49,2)	Fidesz (36,5) + KdNP (6,0) + SzDSz (5,2) + MDF (2,8) + SE (0,3)	196/386 (50,8)	327	2,40
	Г. Бажнай (н.п.)	14.04.2009 – 25.04.2010	ОМ	MSZP (49,2)	190/386 (49,2)	Fidesz (36,5) + KdNP (6,0) + SzDSz (5,2) + MDF (2,8) + SE (0,3)	196/386 (50,8)	371	2,40
2010	В. Орбан (II) (Fidesz)	29.05.2010 – 06.04.2014	КБ/ НПК	Fidesz (58,5) + KdNP (9,3)	263/386 (68,1)	MSZP (15,3) + MIEP-Jobbik (12,2) + LMP (4,1) + н/п (0,3)	123/386 (32,2)	1387	2,00
2014	В. Орбан (III) (Fidesz)	10.05.2014 – чинний	КБ/ НПК	Fidesz (58,8) + KdNP (8,0)	133/199 (66,8)	MSZP (14,6) + Jobbik (11,6) + LMP (2,5) + DK (2,0) + Egyutt (1,5) + PM (0,5) + н.п. (0,5)	66/199 (33,2)	–	2,01

Таблиця І.4

Відносини між урядовими (урядами) та неурядовими/опозиційними (парламентською опозицією) партіями Національної Ради та Палати депутатів Чехії (1990–2017 рр.), кореляція з парламентськими виборами

Рік виборів	Прем'єр-міністр уряду (партія)	Термін повноважень уряду	Тип уряду	Урядові парламентські партії (%)	Мандати урядових партій/склад парламенту (%)	Неурядові/опозиційні парламентські партії (%)	Мандати опозиційних партій/склад парламенту (%)	Тривалість, д.	ЕКПП
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1990	П. Пітхарг (OF)	29.06.1990 – 02.07.1992	КБ/ НПК	OF (63,5) + HSD/SMS (11,0) + KDU/CSL (9,5) + KDS (2,0)	168/200 (84,0)	KSC (16,0)	32/200 (16,0)	697	2,22
1992	В. Клаус (I) (ODS)	02.07.1992 – 31.12.1992	КБ/ МПК	ODS (33,0) + KDU/CSL (7,5) + ODA (7,0) + KDS (5,0)	105/200 (52,5)	KSCM (17,5) + CSSD (8,0) + CSL (7,5) + SPR-RSC (7,0) + HSD-SMS (7,0) + LSU (8,0)	95/200 (47,5)	179	4,80
1992	В. Клаус (II) (ODS)	01.01.1993 – 01.06.1996	КБ/ МПК	ODS (33,0) + KDU/CSL (7,5) + ODA (7,0) + KDS (5,0)	105/200 (52,5)	KSCM (17,5) + CSSD (8,0) + CSL (7,5) + SPR-RSC (7,0) + HSD-SMS (7,0) + LSU (8,0)	95/200 (47,5)	1230	4,80
1996	В. Клаус (III) (ODS)	04.07.1996 – 30.11.1997	КМ	ODS (34,0) + KDU/CSL (9,0) + ODA (6,5)	99/200 (49,5)	CSSD (30,5) + KSCM (11,0) + SPR/RSC (9,0) +	101/200 (50,5)	506	4,15
	Й. Топовський (KDU/CSL)	02.01.1998 – 20.06.1998	КМ	KDU/CSL (9,0) + ODA (6,5)	31/200 (15,5)	ODS (34,0) + CSSD (30,5) + KSCM (11,0) + SPR/RSC (9,0) +	169/200 (84,5)	168	4,15
1998	М. Земан (CSSD)	17.07.1998 – 15.06.2002	ОМ	CSSD (37,0)	74/200 (37,0)	ODS (31,5) + KSCM (12,0) + KDU/CSL (10,0) + US/DEU (9,5)	126/200 (63,0)	1408	3,71
2002	В. Спідла (CSSD)	15.07.2002 – 01.07.2004	КБ/ МПК	CSSD (35,0) + KDU/CSL (11,0) + US/DEU (4,5)	101/200 (50,5)	ODS (29,0) + KSCM (20,5)	99/200 (49,5)	706	3,67

	С. Гросс (I) (CSSD)	04.08.2004 – 30.03.2005	КБ/ МПК	CSSD (35,0) + KDU/CSL (11,0) + US/DEU (4,5)	101/200 (50,5)	ODS (29,0) + KSCM (20,5)	99/200 (49,5)	236	3,67
	С. Гросс (II) (CSSD)	31.03.2005 – 25.04.2005	КМ	CSSD (35,0) + US/DEU (4,5)	79/200 (39,5)	ODS (29,0) + KSCM (20,5) + KDU/CSL (11,0)	121/200 (60,5)	24	3,67
	І. Пароубек (CSSD)	25.04.2005 – 03.06.2006	КБ/ МПК	CSSD (35,0) + KDU/CSL (11,0) + US/DEU (4,5)	101/200 (50,0)	ODS (29,0) + KSCM (20,5)	99/200 (49,5)	398	3,67
2006	М. Тополанек (I) (ODS)	04.09.2006 – 03.10.2006	ОМ	ODS (40,5)	81/200 (40,5)	CSSD (37,0) + KSCM (13,0) + KDU/CSL (6,5) + SZ (3,0)	119/200 (59,5)	29	3,10
	М. Тополанек (II) (ODS)	09.01.2007 – 24.03.2009	КМ	ODS (40,5) + KDU/CSL (6,5) + SZ (3,0)	100/200 (50,0)	CSSD (37,0) + KSCM (13,0)	100/200 (50,0)	795	3,10
	Я. Фишер (н.п.)	07.06.2009 – 29.05.2010	Т	н.п.	– (0,0)	ODS (40,5) + CSSD (37,0) + KSCM (13,0) + KDU/CSL (6,5) + SZ (3,0)	200/200 (100,0)	352	3,10
2010	П. Нечас (I) (ODS)	28.06.2010 – 17.04.2012	КБ/ МПК	ODS (26,5) + TOP09 (19,0) + VV (12,0)	115/200 (57,5)	CSSD (28,0) + KSCM (13,0) + STAN (1,5)	82/200 (42,5)	649	4,51
	П. Нечас (II) (ODS)	27.04.2012 – 17.06.2013	КМ	ODS (26,0) + TOP09 (19,0) + LIDEM (4,0)	98/200 (49,0)	CSSD (28,0) + KSCM (13,0) + VV (8,0) + STAN (1,5) + н.п. (0,5)	102/200 (51,0)	410	4,51
	І. Руснок (н.п.)	10.07.2013 – 25.10.2013	Т	н.п.	– (0,0)	CSSD (28,0) + ODS (26,0) + TOP09 (19,0) + KSCM (13,0) + LIDEM (4,0) + VV (8,0) + STAN (1,5) + н.п. (0,5)	200/200 (100,0)	105	4,51
2013	Б. Суботка (CSSD)	29.01.2014 – 13.12.2017	КБ/ МПК	CSSD (25,0) + ANO (23,5) + KDU/CSL (7,0)	111/200 (55,5)	KSCM (16,5) + TOP09 (10,5) + ODS (8,0) + UPD (7,0) + STAN (2,5)	89/200 (44,5)	1394	5,60
2017	А. Бабіш (ANO)	13.12.2017 – чинний	ОМ	ANO (39,0)	78/200 (39,0)	ODS (12,5) + Pi (11,0) + SPD (11,0) + KSCM (7,5) + CSSD (7,5) + KDU/CSL (5,0) + TOP09 (3,5) + STAN (3,0)	122/200 (61,0)	–	4,81

